

ПЕРШОВІСЬНИК

Станіслав
Вінценз

На високій полонині

Книга II
Нові часи (Чвари)

СВІТЛО

Станіслав ВІНЦЕНЗ

НА ВИСОКІЙ ПОЛОНИНІ

НОВІ ЧАСИ (ЧВАРИ)

Харків
«ФОЛІО»
2018

УДК 821.162.1
В48

*Серія «Першодруки»
заснована у 2016 році*

Переклад з польської
В. В. Павліва

Художник-оформлювач
М. С. Мендор

Вінценз С.

В48 На високій полонині. — Кн. 2. Нові часи (Чвари) / Станіслав Вінценз ; пер. з пол. В. В. Павлів ; худож.-оформлювач М. С. Мендор. — Харків : Фоліо, 2018. — 731 с. — (Першодруки).
ISBN 978-966-03-7449-2 (Першодруки)

ISBN 978-966-03-8328-9

ISBN 978-966-03-8345-6 (Кн. 2)

Роман «На високій полонині» — головний твір життя Станіслава Вінценза (1888—1971), польського письменника, філософа, гуманіста. Це друга книга багатотомної епопеї про Гуцульщину, де зібрано величезний етнографічний матеріал про побут, звичаї, духовну культуру гуцулів. У книжці переплітаються різні жанри: то вона звучить як поетична проза, то як етнографічний нарис, легенда, публіцистика.

Дія роману відбувається наприкінці XIX століття. У трьох частинах — «Джерела», «Рубачі», «Весняні води» — розгортається багатокольорова мозаїка з гуцульських обрядів, щоденних клопотів, характерів героїв.

УДК 821.162.1

Це видання здійснено за підтримки Інституту книжки в Кракові

This publication has been subsidized by Instytut Książki —
the © POLAND Translation Programme

ISBN 978-966-03-7449-2 (Першодруки)
ISBN 978-966-03-8328-9
ISBN 978-966-03-8345-6 (Кн. 2)

© В. В. Павлів, переклад українською, 2018
© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2018
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2016

Частина перша
ДЖЕРЕЛА

«Ми тільки чуємо звістки, а самі не знаємо нічого».

Так при колисці людських мистецтв колись проспівав
своїм землякам
Осліплий старець, до того, як з вістей ще виснував
каталог кораблів,
Перелік імен і родів, рицарських замків і здобутків,
Божества вислуховував жадно, розпитував людей,
перш, ніж почати.

Відкрий свої очі, сліпото, бо весь час у твоїх очах зеленіє,
Твоя Верховина, одвічний пам'ятник і свідчення землі!
Прокинься і слухай, глухото, бо Палениця шумить все,
В пупку землі, що й досі живить джерела Черемоша!

Ніхто і злічити не зможе, а хто ж наважиться назвати
Надрізи, що пупок пронизали за віки, і стріли,
що в ньому застрягли.

Вритий тут і там карб, риска-тінь, свідчення сну таємне,
Шрами засохлі, незначні і, ніби, й неважливі.

З Індії через Александрію, з Сіону через Грецію, Булгарію
Йшли процесіями куполи з золотих верхів Києва,
Або таємною стежкою — доріжкою Дністра від моря.
З Персії, з Туреччини, з Молдавії примівки шептані вдерлися,
Або з підземля, просто із пагод брахманські дзвони
закликали.

*Досі закликають відлунням, летить знамено,
шукає через моря.
Кожну вістку, кожну пісню, кожного листа з неба,
листа з землі
Тут прикликаємо як свідків і запрошуємо вас чемних
Газдів, рубачів, цісарів, священників, рабинів, віщунів,
Вас гостей знаних-незнаних, до пупка землі на порташ.*

I. ДЖЕРЕЛА

1.

«Пупок світу є у Римі, іншого вже не буде».

Чи ж це означає, що кожен християнин, юдей, турок, язичник, безбожник, чи людина іншої віри мала б відректися від власного пупка? Без власного єдиного пупка ніхто не народився на божий світ. Знівечити пупки, перемішати їх — і так нічого не дасть, нікому не вдасться. Ще гірше: той, що закоханий тільки у свого пупка, вдивляється сам у себе, більш того, випинається, щоб стати пупком пупків, буде назавжди відрізанам, зачахлим. Не віднайде своєї пуповини, не поновить постійного зв'язку між тим, що було розрізане. А це нелегко. По чорній людині не складно здогадатися про її чорних предків, по строкатій — мішаних. Ану впізнайте по пупкові! Щойно там у найжалюгіднішому заспаному закутку приховано тайники.

Знання про пупки нелегке, може воно ще й не існує. Воно зовсім не зупиниться на спогляданні сором'язливо прикритих останків, які ні про що не говорять, а прагнуть до відновлення в сторону водночас видиму, як і невидиму. Відбудовуючи живу мережу світу, воно піде від малого до найменшого в один бік, а в інший — до великого. І пов'яже знову те, що, здавалось би, розрізане

назавжди — живих і померлих. Врешті-решт доля людини — бути пупком, малою ланкою, на короткий час поєднаною з цілим світом, а потім — жалюгідним останком, слідом. Назавжди чи надовго?

Кожен край теж має свого пупка. Найдальший клин пустельної Верховини, гірський вузол, що розкинув навколо себе променисті гірські хребти, сформовані з найстаріших, праскельних пластів, тільки недавно і випадково названих Паленицею. Це — роза вітрів, а ще — роза вод. З цього кута вони просочуються на всі сторони світу: до південного заходу джерела Васеру, до сходу джерела Серету і Перкалабу, на північ джерела Черемошу, а на південь? Про це ще дізнаємось. На мапах і старих документах — та все ж, не давніших, ніж шістсот років — Палениця позначається, як закуток трьох держав: Польщі, Угорщини та Волощини. То десь там Вінченці Поль відкрив камінь із викарбуваними літерами F. R. Finis Rei-Publicae.

Інших карбів чи слідів держав ми не знайдемо серед гірських пусток, серед чорних лісів зі скельними проваллями, серед вод і боліт. Хоч розлогі і достатньо місткі для верхової їзди полонини Палениці та всього пустинного полонинського пограниччя, з давніх віків ніхто ніколи не чув, ані не записав, щоб королі: польські, угорські чи волоські, або якісь гетьмани, воєводи чи рицарі коли-небудь на гарцюючих конях хоч би раз туди з'їхалися на прикордонні зустрічі, задля гонору чи на турнір.

Зате, хтозна відколи, кожної осені від плодовитості, яка шумно вивільняється з живих тіл, величавий ліс несподівано виростає на вершинах і пливе поміж хмар високими полонинами. Це не ліс і не бунчуки королівської свити, це роги-корони і роги-свічники, що їх несуть почети королівських оленів, родом з пуц трьох країн. Спочатку урочисто, а потім у танцювальних підскоках і перегонах. Врешті-решт роги, немов списи, колються, буцаються, тріщать і ламаються, аж переможений противник впаде відразу з-під хмар до безодні. Коли ніч вкриє полонини,

зустрічі вже ніжніші, досягається ціль стада. Тужливі голоси оленів, розриваючи тишу, трембітають по пущах з ночі в ніч.

Олені, зазвичай самотні, тільки раз на рік збираються у такі групи. Подібні рої і почети самітників є знаними і підгірним водам: це форелі, що живуть взагалі-то самотньо — кожна в місці свого полювання, на пристойній віддалі одна від іншої — восени, підчас мандрівки до джерел, вони скупчуються у великі групи, і навіть на очах скельного моря, тобто в самому пупку землі, нестримно набуваються, танцюють і шаленіють.

Коли приходить їхня пора, у світлі сонця, а ще частіше при місячній повні, вони завжди звертають очі у верх за течією рік, пробираються струмками до джерел для усамітнених зустрічей: струнки воднянки з привабливими голівками, оточеними перистими чуйниками, приодягнуті в сріблясту луску на едвобній підкладці, оксамитні, золотаво притінені станики, що облягають дрібні груди, панянки з шиями, набухлими від яечників — тремтять у танці. А за ними панцерно-сріблясті зброєносці у розміреному пориві, але в непоступливій боротьбі поміж собою. Задля великих риб'ячих весіль і розваг вони продираються ще далі, до скритих під вершинами заток підскельного моря, звідки вниз від водорозділу розходяться джерела на всі сторони світу.

Єдині людські сліди, історичні, а радше доісторичні, на просторах Палениці — це гірські плаї, збережені настільки, наскільки це дозволило розташування гірських хребтів. У котрий бік ними не пішов би, то до сталих людських осідків не дійдеш раніше, ніж за два-три дні. Годинників чи історичних маятників там не почувеш. Тиша гірських заглибин і лісових надер не допускає навіть сильнішого вітру. Єдині маятники — це ритми шумів поміж шепотами весняних крапель, пробуджених з-під льодів, і літнім гомоном вод, це ритми від пострілів із тріскоту весняного льоду до літнього грому. З Палениці народжуються вітри,

народжуються ріки, але рік і вітрів там немає. Вона дозволяє чомно гратися тільки власним дітям, народженим в цьому місці паленицьким струмках та вітерцям.

Це яйце в шкарлупах і оболонках багатьох яєць, той стержень Верховини, стиснутий багатьма шарами верховин і полонин, гірські мудреці назвали для себе таємно *Пупком землі*.

Чому пупок? Чому не голова? Чому ж не другий життєвий полюс — життєдайний орган? «Шимбале-шимбале! що ж це за загадка?».

Не так вже й важко здогадатися, коли пам'ятаємо, що таке пупок: слід справжнього співжиття, остання видима ланка замкнутого ланцюга матерів, праматерів, родів, прародів. Хто ж здатен охопити, хто і як розплутає це дерево пуповин з корінням, що сягає неба, дерево, яке випустило перший паросток з лона першої матері? Пупок — це місце, хоч би й точка, у якій вістря, що летить з нескінченності і в нескінченності пропадає, перерізало щось замкнуте, закінчене. Після розрізанням цим вістрям пупок є шрамом, до того ж, надзвичайно добре загоєним, мало вразливим на запалення і хвороби. Він вказує на те, що канал, який живив зачатки тіла, це минуле, яке завершилося назавжди, бо своє завдання він передав іншим органам. У самому ж пупку нічого більше не відбувається. Він є найскромнішим. Чим більше він заглиблений, тим досконаліше лоно.

Але ж він є ключом склепіння у часі, утримав цілу будівлю живої істоти. Десь там поміж ним і лоном матері є таємничая святая святих, як колись вівтар у Дельфах. Бо колись захований у Дельфах — які були Римом для еллінських сумнівів і совісті — камінь, що впав із неба, на який дивилися з трепетом і побожно шанували, було покладено на розкішний мармур, вирізьблений у формі пупка. Той центральний вівтар було названо пупком світу, в знак того, що Бог, відриваючи людство від свого лона для самостійного розвитку, послав йому це *memento* зв'язку. Його досі можна побачити у Дельфах.

Дельфи вже давно є тільки пам'яткою, але може теж і вказівкою? Вірити у пупки чи шукати їх? Замурувати, заклепати назавжди минуле, а разом з ним також і майбутнє; так і не інакше? Чи з трепетом заглядати, шукати, питати, навіть підстерігати: а може там з минулого, що напружується і вистрілює вперед, з заметілі-проміння, з лабіринту життя, з його кровоносних органів і мереж, розшумиться і розгориться заново пупок? Може знову згасне, але дасть свідчення танців життя, ланцюга життя? Може він очікує на пробудження?

2

Як це так відбувається, що Палениця є вузлом особливих і постійних зв'язків між гірськими пластами, підземними водами і повітрям, разом з його течіями, вітрами, хмарами? Чи у Пупку землі не б'ється земний пульс, один з таких, які спричиняють, що в певних місцях земля більш очевидно притягає, ніж в інших? Цей вузол не тільки виловлює, нагромаджує і зв'язує купи хмар, які густо накопичуються над ним, немов ще одна смуга гір. Як пульс притягнення Пупок землі Палениця є ще й витонченою майстернею тисячі рук, яка сама себе оточує власним склепінням, тобто власним повітрям, настільки процідженим у шари особливо легкі, гнучкі, а через це і надзвичайно чутливі, сприйнятливі і пронизливі, що буде в стані розіткати грубі, волохаті коци хмар на найтонші нитки і волокна. За допомогою тисячі сітей і сит зуміє переробити їх у відпливи течій і сил, і врешті-решт розщепити і поглинути цілу стелю з хмар, без раптових бур, без особливих опадів. Це повітря є теж западиною, хоч і бешкетною, але доброю, а радше настилом для танців, настільки пружним, що брилисті, градові хмари, які видираються синіми ведмедами на Паленицю, розгойдуються рожевими хороводами, щораз то більш безтілесними; що громи розчиняються у ніщо, тобто у миготливі роси, аж

западуться, засмоктані джерелами, лісовими болотами, потоками.

Та поки це станеться, нераз можна побачити підчас заходу сонця і перед ніччю, як смуги гір і смуги хмар стають схожі на безрозсудних коханців, що обмінюються своїм світлом і своєю темрявою.

Іноді хмари бувають чорнішими. Чавлять чорнотою вершини, поки якась несподівана відсіч, нальотом світла з фаланги, розсуне і самі гори павутинням світла. Тоді обидві смуги — чорні хмари і затоплені у світлі вершини — злиті в єдине світло-чорне тіло, набувають постаті несамовитого старця, ім'я якому Час. Він вмирає, каменіючи від голови, і тільки потужні плечі ще зберігають до ночі божу світлість давнини.

Іншим разом бризки хмар згорають настільки дощенту, що в них немає жодної неосвітленої смужки, натомість укопані в землю гори траурно похмурніють чортовими кудлами пущ. І ось перший з синів божих Самаель-Сатанайл, відрізаний від грудей світла, падає вниз головою, обтяженою вагою землі. І лише астральне тіло Самаеля ще догорає, поволі догасає.

Коли на ніч обидва тіла обмінюються сутностями, коли гори і хмари після взаємопроникнення розчиняться у морі первовіку, то в земній реальності вже нічого не залишається. Тільки на вершинах Палениці заіскрене і збільшене крізь кришталеві куполи повітря небо знижується, наближається і відчиняється.

Перевагу і перемогу пульсу землі можна бачити нераз восени у котловинах Альбіна, Попадинця, Рабинця, там де води, зібрані з нутроців вершин, розлягаються вже назавжди. Сором'язливим ранком щільно скупчені хмариська маскують вміло і начебто по-осінньому довготривалу погоду. Завалюють потоки, нерухомо тримаються клубами, аж тиша без стукоту, без звуку, навіть без пташиного писку, заколише недовірливі ліси, аби ніхто з туманних країв не прослизнув, щоб рознюхувати і підглядати. Тоді

ліси і болота, поглинаючи безслідно тумани, відкривають золотаво освітлене тіло неба. І лише дуже досвідчений, а передусім витривалий шпигун, принесе в село і на долини неправдоподібну вістку, що Палениця день за днем ковтає хмари, а небо розчиняє своє лоно і гріє ще сильніше, ніж літом.

Але ж ані жарінь, ані спека ніколи не топче паленицьких земель, не палить сушею, не мучить духотою. Чим більше сонце грає, блакить грає, тим ясніше тремтять роси, дзвенять роси, щебечуть роси скрізь, як широка і довга пуща. Вихоплені пульсом землі з хмар, вони щедро скроплюють кожну травинку, листок, хвоїнку і грибок. Хоч легкий вітерець і проходиться по росах, стрясаючи їх, то все нові роси розквітають пущею. Роси, які вічно відроджуються, вся їхня безмежна мережа — це невичерпні, хоч і найтихіші, джерела Черемоша.

Палениця — це храм, де не тільки громи, але й постріли насмішок розпливуться в усміхнених росах. Яка ж іронія і гіркота вистоїть перед старими деревами, навіть вже спорохнявілими, перед травами, перед джерелами і тишею? А скільки разів потоки і водоспади наповняться і галасливо розсміються, як розбавлені хлопчачки, що бігають навздогін, старі дерева утоплять сваволю в незворушній мовчанці. Нераз вже розбурхувалися води і завжди всякали в ями, в мохи, в лісові сіті. Тому насмішки якогось прибульця, що тільки у власного пупка закоханий, відіб'ється від дерев і буде його переслідувати. Всі дерева і листки, прах їхніх предків і ново набубнявілі паростки вже давно порозумілися у тривалій тиші, тільки він один викидень з тиші, дурень нещасний сміється голосно, бо не розуміє. Стисне його нудний сміх, здушить його тиша, аж перехопить йому подих, втікатиме нажаханий, аж тільки галас міста його заспокоїть, а його легені наповнить пил тротуарів.

Але навіть не подумайте, що Палениця не є гостинною. Постійно запрошує гостей з цього і з того берега до

чорно-зеленої родини, до богослужіння в зеленому морозці, до мовчазних танців перед вітарем живої присутності, де листок горнеться до листка, потиск до потиску, шепіт до шепоту, погляд до погляду.

Тільки чорнота є барвою материнською, найчуттєвішою з усіх барв. Закликає до дитячої довірливості, сама винесе на світло. З неї народжується зелень лісів, з неї і з зелені — блакить неба. Чорні джерела Чорного Черемошу, темне чрево починань в одному зародку зелені, а в другому — блакиті. З лона Палениці, з Попаді, з усіх темних лон тисячі смоктавок висмоктують воду для Чорного моря. Бо під Чорногорою, під чорнолісом і в пупку землі пробиває старіше чорне море, море у часі. Подихи і звуки темряви, наземні і підземні, тисячі потоків, струмків і потічків. Зітхання з-під скель, плачі трясовин, галасливе булькотіння на вигладжених плитах, щебетливий шепіт рос. Очі тут не потрібні — тільки слухати. Джерела Черемоша — з них все ще віє лісовим дитинством. Гірські сосни чорно-зеленої надії, закорінені не в часі, а на корінцях святої лякливості. Триває і перетриває світ.

Десь у тих краях, де владний гомін звільняє від страху, де все однаково тверезо освітлене, там одне й друге є правдою і напевно має ціну, а те інше правдою не є і тому безвартісне. Одне рекомендоване і дозволене, інше напевно заборонене. Тут на джерелах неправда не росте і все дозволено. Первородний гріх просякнув сконденсований у болота і в роси для того, щоб усе було можливо, щоб починати вперше або ще раз. Поки з пупка землі променисто кружляє живиця світового дерева з гілки до гілки, від частинки до частинки, поки жодне з них не є відтятим чи самотнім, гріх не прокинеться. Хто насмілиться порушити зв'язок, розбудити гріх?

Води Верховин не мають льодовиків. Щоправда, весь північний схил Чорногори із проритими колись льодовиками котловинами з їхньою субарктичною рослинністю, із зникаючими на днищах котловин озерцями, підскельними

потоками та потічками, є свідченням про давні льодовики. Це минувшина ще до людей, не сьогоднішня, не вчорашня, сліди і відлуння подій доісторичних, від багатьох тисяч років тому. Якщо шукати до кінця і вираховувати, то здається очевидним, що сьогоднішні запаси карпатських вод — це не лише головні джерела, звані головицями, які можна охопити оком. Передусім це густі сніги від осені до травня, пов'язані багатьма зв'язками із багнами, з цілою мережею і лабіринтами підірних боліт. Ті багна зовсім не бідні на воду, вони радше несміливі і переважно сонні, тому що їм зручно сидиться у своїх руслах. Лише коли їх переповнить талим снігом, більш того, коли весняні дощі і літні зливи, перевертаючи віковичну рівновагу, вирвуть русла і потоки для відпливу, тоді заспані болота прокидаються все бадьоріше, нерозгрізно. Пригадують собі, що вода навіть у болотах — це все ж вода і союзниця інших вод. Тому не одна людина, яка піддалася спокусі, щоб отримувати користь з вод, часом нарікає на їх недостачу, але коли краще їх пізнає — на їхню злостивість і небезпечність.

Та мало хто знає про інші ресурси води, про підземні потоки, про затоки, сховки, артерії підскального моря. Хіба-що форелі, котрі з усіх боків гірських хребтів мандрують восени до джерел, зникають у скельних пащах і там десь святкують свої весілля чи храмові празники. А може ще й видри, що полюють на них? І птахи, звані біложивотими, що йдуть слідом форелі? Вони поєднують у свої кольорах стихію води, темної глибочині і піни потоків, немов викликають право води. І ще може чорно-жовті змії-плавці, невблаганні і вмілі мисливці у невпинній погоні за фореллю?

Доступ до підземних вод закритий лісом, завалений вітроломами, зашитий густими заростами, заліплений покладами змиршавілих мохів. Тільки в окремих місцях той чи інший потік відразу впливає сильною течією зі скельної пащі, як із спущеної над самою водою брами, за якою щось є. Але що?

Фока у молодих літах шукав скарбів, слідів давнини та інших, ще більш несамопитих. Нераз він питав сам себе: куди діваються форелі, що пливуть восени потоками вверх? Де ті великі весілля і чисельні віча форелей з усіх приток? Випадково він знайшов підказку.

Так як і кожного року в Чорногорі на Шурині, а також у верховинській пущі на Рабинці, він вирубував і випалював батьківський ліс задля розширення полонин. Одного разу під струхлявілим від вогню мохом він побачив плоский круглий камінь, який виразно відділявся від схилу. Він його відвалив без труднощів, відкриваючи темний, але досить зручний вхід у середину скелі. В міру того, як він заглиблювався у коридор, сходячи по спеціально там викарбуваних сходах, прохід ставав все вужчим і все нижчим. Врешті-решт стало зовсім темно. Фока повернувся по лучину і, маючи на увазі тісноту кружганку, приготував кілька лучин дуже коротких. Він зайшов знову, схиляючись тим більше, чим вище підіймався, аж дійшов до високого скісного жолоба між двома шарами скель. Він здаля вже чув хлюпотіння води об скелю, а коли дійшов до струмка, то зупинився, наче вкопаний. Там, де струмисько цілком заповнює верхнє русло жолоба, раптом спадав у темряву, він побачив на скелі чіткий знак людської руки: вирізьблену у скелі стрілку, яка була зачорнена вогнем і показувала вліво. За цим знаком він відійшов від струмка і знайшов отвір, проритий у скелі, через який проповз, після чого знову сходами крутого проходу підійшов до струмка. Далі сходи підіймалися берегом підземного струмка, що плів яром унизу. Він дійшов до низької, але просторої печери, яку заповнювало озерце, яке поповнювалося зверху непомітними потоками. Він торкнувся води, вона була неймовірно холодною. Раптом вона засвітилася, наче підпалена. Незліченні форелі різкими скачками поспішно ховалися. Повітря було дещо душне, лучина погано запа-

лювалася, Фока повернувся вниз до лісу. Було очевидно, що підземний потік впадав до Рабинця, але Фока ніколи не міг викрити його гирла. Щодо самого русла, то він здогадався, що принаймні сто років тому хтось з опришків, що ховалися у Верховинських пущах, прорубав коридор, а пізніше ліс і мох замаскували його на довгі роки.

Іншим разом він намагався відшукати джерела потоку, що допливає до Попадинця від скелі званої Мокриновим Каменем, що здаля відсвічує численними кристалічними жилками, бо сформована зі світлого, дрібнозернистого вапняку. Потік появляється відразу вертлявою течією із зубатого горла скелі. Весною він протискається пінячись і гнівно сичить, а літом, а особливо восени, коли вода дещо нижча, весело булькоче. Нижче він омиває велике каміння, вкрите більшу частину року рудим бородатим мохом. Цей мох тільки ранньою весною буває світло-зеленим.

Було це весною, коли Фока, підходячи до скелі, скочив відразу коло горловини Мокринового на один із зелених каменів, видра, що там чигала, кинулася несподівано до нього, неначе хотіла напасти, а потім, проскочивши між ногами, безслідно зчезла на дні басейну потоку. Вона, без сумніву, чекала на виході зі скелі на форель. Фока, скинувши взуття і підкотивши гачі, увійшов до льодяної води. Він довго заглядав у темне горло. Бурхлива вода люто пінилася, розбиваючись з неприязним булькотінням і сичанням об зуби скелі. Щоб туди потрапити, потрібно було зануритись, можливо пірнати. Фока роздягнувся. Заховавши кресало у дерев'яну ракву для масла, тримаючи лучину біля голови, а сокиру у другій руці, він занурився по шию. Він з труднощами протиснув голову між зубами скелі і увійшов до печери. Вона була несподівано високою, а вода все глибшою. Вище вдалині він почув шум великого водоспаду. Доплив до водоспаду, відшукав ступінь у скелі і вийшов з води. Тремтів від холоду. Стрясав із себе воду, щоб зігрітись, міцно розтирав тіло. Тримаючи високо в руках вогонь, ракву, запасне кресало і сокиру, підіймався

вздовж водоспаду. Сходини були досить слизькі, неначе недавно змочені водою, але зручні для ніг і неламкі. За водоспадом була друга печера, ще просторіша, також заповнена водою, але дещо світліша, так, ніби світло продиралось звідкись знизу. Вдалині було чути гул водоспаду. Фока доплив до другого водоспаду, після чого добрався до третього озерця, продерся крізь третій водоспад до четвертої печери. Озерця, нашаровані схилами одне на інше, були однаково глибокими, але все ширшими. Всі водоспади були придатними для підйому. Перед четвертим водоспадом Фока зупинився. Скеля звужувалась різко та стрімко і вищий від інших водоспад падав із сильним гуком, ніде не можна було поставити ноги.

Він виглядав у озерцях форель, намагався її наполохати, б'ючи ногою по воді. Даремно. Озерця були глухі. Лише біля одного із водоспадів дві налякані жабки болотяного кольору вискочили великими скачками у низ і зникли в воді. Можливо, форелі тут перебували тільки восени, а може вони піднялися ще вище, понад четвертий водоспад, куди Фока сам без допомоги не міг дістатися.

Ця та інші самотні мандрівки збуджували Фоку. Але, скажімо відверто, не бракувало їй пересторог.

Він ночував в околицях Палениці, саме навпроти блискучого берега Перкалабу, сформованого із блищаків, передвічних скель. Коли наступила ніч, він побачив на вершині гори блискіт. Спочатку подумав, що це відлуння далеких блискавок, яке відбивається від схилів Перкалабу, але знаки не зникали з Перкалабу, повторювалися акуратно, неначе світлові письмена. На щось вказували, про щось писали. Він прислухався, але скеля була далеко, окрім гулу води, нічого не чув. Фока тієї ночі не спав. Виглядав постійно крізь шпари куреня, на швидкоруч збудованого з кори. Щось про це він вже чув.

Отож, імператори вітрів, стерв'ятнико-люди разом з родиною, не могли собі знайти кращого гнізда, ніж печери, кружганки і комори Перкалабу. Найстарший з них

дід-стерв'ятник прилітав колись до громового діда до Криворівні, аж на вершину Ігреця. Хоч сам громовик був сліпим, але ніхто інший, здається, не бачив імператора на очі, з того часу відомо, що у діда-стерв'ятника гола шия, велика лиса голова, оточена вінком білого волосся, яке гривово спадає йому на плечі. Стерв'ятник-людина — очі світяться, ніс загнутий у дзьоб, а крила закривають усе тіло. Відомо й те, що молоді стерв'ятнико-люди мають зелене волосся і плащ з зеленого пір'я. Коли дід-стерв'ятник йшов, крила тягнулися за ним по землі, розштовхуючи каміння і згортаючи листя. Лиш настільки його було чути. Поза цим він прилітав і зникав безшумно. А як же він розмовляв із громовим сліпцем? Цього ніхто не знає. Єдине, що відомо напевно, що дід-стерв'ятник промовляв очима, а радше блискав очима. Оце й була вся його мова. У такій глибокій тиші, яка панує над Паленицею, інша мова була б недоречною. І хто бував на Палениці, той не перечитиме, що часом уночі ген з-поза Мокринового довго блистять імператорські очі. А іноді так пронизливо засвітяться, що й людині засвітиться щось внизу живота.

Будь-який хлист-мудрагель відразу скаже, що імператор стерв'ятнико-людей, то котрийсь із важливіших чортів — щез би. Але це дурість, бо чорта — щез би — не один бачив і нераз бачив у різних місцях. А імператора зачув хіба той, хто по землі пересувається не ногами.

Для цього у Фоки ще був час, для цього він ще був замолодий. Не скоро він туди повернеться. Вирішив, що колись він помандрує і у ці закутки з побратимом, навіть з кількома, що зробить все можливе, щоб прорватися крізь четвертий водоспад під Мокриновим і ще далі, аби лиш дістатися до головного пупка, де разом святкують весільні забави і віча форелі з усіх приток з угорської, з волоської і з лядської сторони.

II. ТАНАСЕНЬКО

Якийсь десяток літ рубали той панський ліс на Руському. Не ліс це був, а воістину, цілий лісовий світ. Не дивно, що колись він розділяв племена і народи. Розповідають, що там, де Руський ліс і ущелина Руського потоку, колись була остаточна межа, старий кордон нашої слов'янської Русі. А далі на південний схід і дещо нижче виганяли звідкись аж на Черемош свої череди волохи чи якісь інші незнані племена. Що ж дивного, що у такій пущі, на межі двох світів гніздилася така полум'яноока, крилата жертва.

Фока Шумеїв з наймолодших літ знав лісову роботу. Кожне його перебування на полонині було пов'язане із вирубуванням просік, із випалюванням пасовищ і лугів. Вже як підліток він бачив у панських лісах перші бутини. Коли його батько наділив всім необхідним і він став газдою, то все ще рубали ліси на Руському. Щоб там не казали, йому була цікавою робота італійців, словенців і наших лісорубів. Він вирішив побачити її на власні очі.

Десь посеред великого посту у нього було трохи вільного часу. Чекав, щоб потепліло.

Хто ж не знає, що всередині березня, біля святої Євдокії (Одокії) у верхах відбувається щось дивне. Дні сонячні, блакитні. Як божий метелик, шепотом провіється крізь снігові замети, перше весняне сп'яніння. І в людях, очі яких відкриті на божий світ, також щось зашепче, як перші крапельки молодого вина. А потім за день, за два — повертаються безжальні снігові завірюхи.

Євдокія — означає добру з'яву. Невідомо, чи це весняний Бог посміхається крізь сніги? Чи це спокуслива мара, грізна Біда? Адже сироті-пасербиці, котру в такий день вигнала до лісу по малину мачуха без серця, попадає Одокія, господні святі дали дзбан малини. Сиділи собі десь там далеко посеред снігів — де тепер полонина Попада — при

вогнищі мандрівні старці, кудлаті і бородаті. Аж тут приваблене світлом появляється дівча напівзамерзле. — Чого шукаєш, бідненька? — Малини, — відповідає. — Вони щедро насипали їй повний горщик жарин з вогнища. Вона нічого не каже, йде, гріє руки до горщика. Дивиться: повний дзбан малини. Солодка і запашна малина — посеред посту? Це зманило мачуху у верхи і днем пізніше задушили її там вітри та снігові замети.

Юрійко Федчуковий Грабчук, котрий дожив до наших часів, пригадував, що в погодній день перед Євдокією Фоку спокусило тепло: осідлав двох коней, взяв те й інше і поїхав у гості на лісосіки.

Дорогою повернув до Танасенька-Уршеги на Ільцях, недалеко від місця, де Річка впадає у Черемош.

Хоч був світлий день, все газдівство Танасенька — кілька просторих хат, поєднаних подвір'ями — тонуло у темряві і диму. І в болоті також. По подвір'ях нишпорили, як у себе вдома, ба і ганяла і сваволила різна «малеча»: телята, ягнята, козлята і поросята. Вже далі у просторих загородах споживала розкидане по снігу сіно — численна доросла худоба. Свідомі власної гідності корови і пригуплені мріями про весну вівці. Гній був скрізь.

Танасенько говорив: «Що ж з того, що зараз в одного чи іншого газди коло хати чисто. Коли й у коморі занадто чисто, бо пусто. У мене на подвір'ях глуто, це правда, але і в коморі теж». Танасенькова комора тріщала від усякого добра.

Сам Танасенько то хвалився, що забезпечив дітей, як годиться, а навіть занадто, і сам вже живе як-небудь. То теж нарікав потрохи, що біда, що майже нічого вже немає. Але ж мав ще коло хати понад тисячу овець і добрих кількасот корів. І, мабуть, ніхто у Жаб'юму не знався на худобі так, як він. Пам'ять у нього була особлива. Знав кожне теля, кожне ягня від народження. Він був зайнятий від світанку до ночі. Упродовж років Фока чимало від нього навчився.

Як тільки він побачив Фоку, то все покинув, посадив його у світлиці напроти комори, а сам — бігом до комори, щоб поміняти задимлений одяг. Вийшов за мить повільним, урочистим кроком у червоних гачах, у біленькій сорочці, у новенькому кожусі. Біле, довге і густе волосся він старанно намазав маслом. Тільки тепер почав довго вітатися. Поки-що багато не говорив, а почав клопотатися навколо гостя.

Спочатку поклав перед ним невживані новенькі букові і сливові ложки. І нові косівські та пістинські миски, гладенькі у зелені поливані узорі. І нові ножі з Річки, з рукоятками різьбленими, а радше відлитими, або як це кажуть, «сипаними» з латуні. І панські склянки з фіолетовим відливом.

Він розклав на велетенському столі кілька сирів, кожен величиною з жорно, і чималий шмат оленячої солонини, жовтої, як віск. Запросив Фоку. Та ще йому чогось не вистачало, був розсіяний. Приніс новеньку, писану у хрестики дерев'яну бербеничку з горілкою, заправленою медом і гірськими корінцями. Глибоко потягнув сам, дав Фоці, але й цим не був задоволений. Щораз поспішніше заходячи до комори і відразу повертаючись, він весь час щось приносив, аж заставив навколо Фоки стіл, немов зі свяченим.

— А може б так яечню, хоч трошки?

Не чекаючи на відповідь, він перескочив через високий поріг комори, підскоком повернувся і бігом поніс сяку-таку купку яець у яворовому лотку.

Фока не впирався, бо знав, що це надаремно. Потім газда сам прислуговував, нікого з наймитів, з родичів перед очі гостя не допускав. Вони давно не бачилися, приглядались один до одного, обмінювалися чемністю.

— Гарно про тебе говорять, Фоко, і то не від нині. — А бачу, що люди правду кажуть.

Фока гречно відповідав:

— Добре, красно ви тримаєтеся, газдо Танасеньку.

— Добре? а це ж у чому?

— Що не старо, що бадьоро так.

— Та чи я старий? Навіть не знаю, синку, як мій вік пролетів. А тут якось бачу відображення у воді: конопля на голові чи що? сиве волосся! Фе! Звідки це у мене? І запитає я недавно священика у долішній парафії там, де мене хрестили. Він з метрик вичитав і сказав, що мені на Покрову дев'яносто п'ять років минуло. Це небагато, ні, але...

Після вступного частування вони розговорилися. Говорили про лісосіки. Фока з зацікавленням, Танасенько з огидою. Сухої нитки на вирубках не залишив. Майже не дав Фоці й слова сказати.

— Ти, Максим'юче, на саму Попадю Євдокію на верхи вирушаєш? До вирубок тебе тягне? Ей-га! Вважай і то добре, аби тобі чогось Попадя не встругнула. Малини тобі захотілося чи червінців? — І не чекаючи на відповідь, провадив далі. — Для бідної сироти це добрий час, це так, але хто хоче збагатитися, ой варко, синку! Той принесе жарини за пазухою замість малини.

— Але ж, Танасеньку, мене завжди ліс манить, а це нова практика і цікава робота.

— Це, по твоєму, робота? Як ведмеді на ланцюгу підскакують. Дивися на нього! Праця! В будь-якому випадку не газдівська. — Танасенько сам себе накручував, запалювався. — Це чиста неволя, пастка для дурнів, як вудка на форель. Навіть панщина — це ще нічого. Побачиш, що з цього вийде: біда така насувається, як снігові замети. На весь вік, на цілу наш верству. Пияцтво і неволя.

Танасенько збуджено кричав, наче священик на проповіді проти пияків. Фока делікатно перебив його:

— Але ж звідки набереться стільки лісів, щоб весь наш вік, всю нашу верству спутати?

— Їм лісів треба? Їм дурні потрібні. А дурнів вистачить. Побачиш, як вони розсмакують у тому, щоб не думати, не клопотатися, аби їм лиш привезли та поставили під ніс їжу і напої, як худобі.

— Ну і чим це їм зашкодить?

— Чим зашкодить? І ти, Фоко Шумеїв, так питаєш? А от дозволять себе вивезти кудись, як цих італійців. І десь там з ними, мабуть, гадюки будуть хрумкати чи жаби.

— І ви в це вірите, Танасеньку? А ви бачили тих італійців?

Танасенько охолонув.

— Чого б це я не бачив? Вони сюди іноді заходять. Гарні хлопці. А найприємніший той з цирку, той Камію. Як потягне з бербенички, то цирковий показ на підлозі влаштовує. Зів'ється у колесо і качається, як міхур. Язика крізь ноги висуває і очі його сміються. Потішний він! Ми сміємося до сліз. Не кажи цього нікому, Максим'юче, бо відразу почнуть пліткувати: дуже мені кортить того з цирку на годованці взяти, всиновити. Я ще можу собі це дозволити, хоч вже й бідний. Бо все це належить моїм дітям, але їм всього мало. Ледве до шістдесяти літ дотягли, ніби й газди родовиті, а якесь воно старе і надуте. Сумне воно від багатства. А цей паяц сюди як прийде, то і з псами бавиться, і з козлятами підскакує, як козел, і телят пестить. Ну то ж з цирку. Тішиться ним вся худоба. І якось з ним все молодішим стає. А він же сам якась бідося бездомна, мандрівна, я його люблю. Але хтозна, якого він роду. Що з нього може вилізти? Не газдівська дитина. Ще мені тут почне жаби смажити на сметані. І до молока замість глегу дасть на розчин сиру з живими хробаками... — Танасенько зітхнув. — Але не в цьому справа, — знову почав сердитись Танасенько, — вірую я чи не вірую у тих жаб. Знаєш, чим шкідливі бутини? Газдівства ніде не буде! Самі наймити з наймитів, і наймити навіки.

— Але ж, Танасеньку, трохи зароблять.

Танасенько не слухав.

— І це ще не все. Коли робота висмокче з них мозок, здурніють, як той старий мандрівний Панцьо, що від біди і Бога заперечує. Будуть лисі і голі, витерті, як старі бджоли. Ось тоді на них велика повага чекає.

— Яка ж це? — вставив Фока.

Танасій відповів урочисто:

— В газетах про них накарбують, що це наполовину звірі на показ. А досі ніхто не смів...

Фока несміливо вставив.

— Досі говорили, що ми повністю звірі, ведмеді.

— Повністю звірі?! — спалахнув Танасенько. — І хто ж це звір? Чи той, хто по-божому для всього живого, для кожної істоти має відкрите серце, чи той, котрий народ поганяє, як худобу?

— Але ж, Танасію, чого ви так чорно бачите. Зароблять трохи.

Танасенько перервав.

— Звичайно, що чорно, зароблять, проп'ють і ще й по вуха у борги позалазять. А ти не знаєш того, що чорт на грошах сидить? І як людина відразу багато заробить, то це на добре не вийде.

— Це правда, «чорт спокушає, але не змушає». Зароблять, повернуться на своє і ще докуплять панських ґрунтів. І будуть газдувати.

— Хіба-що жиди будуть газдувати, бо в них є розум. На своє кажеш? А звідки ж у них буде своє, у тих нікчемних пияків? Хто з них дбає про своє? Звикнуть до гурту, щоб разом пастися, як худоба, до всього злого звикнуть по тих норах.

— У яких норах?

— Ну, у тих колибах на бутинах.

— А що там таке?

— Що? Це яма, гірша від ведмежої барлоги. У передвічному лісі на самому дні. Дах нижчий, ніж у свинячому хліві, а вони самі як щезники прокляті, на животах повзають або навпочіпки скніють коло вогнищ. Там навіть немає де святих образів повішати.

— Теж мені новина. Чи ви на полонинах у стаї бачили десь святі образи?

— А нащо святих образів там, де сонце близько, світ широкий, а Бог святий дихає навколо? Але почекай, ти

мене постійно перебиваєш, послухай. Я був раз там у тій колибі на бутині на Руському. Може це мені старість докучає, якийсь неспокій. Часом людина йшла б кудись — аби вперед. І шкода мені тих людей, хоч вони й дурні. Тож я бербеничку з горілкою величеньку, більшу від цієї, заніс їм. Їм і горілка не допоможе. Я туди більше не піду. Бо, знаєш, що тобі скажу наостанок. Найгірше те, що там все сіре, а навіть чорне. Запам'ятай це собі і добре зважай, чи там хтось хоч колись одягне червоні гачі чи узорчату хустку, чи переодягнеться у неділю. Не розбереш навіть, у кого з них світле волосся, а у кого чорне. Де там! А тепер подумай над цим: де така чорнота, там хоч би й грубі тисячі, хоч би й купалися в горілці, але добра там бути не може. Якщо помирати, то померти раз і все. На те подвір'я встигне кожен. Але жити в такій чорноті, ні, не піду більше...

Танасенько засмутився. На щастя, нагадав собі про земні турботи.

— Але ти, Фоко, щось слабо п'єш. Ой, слабо! Вважай, небого, бо не дай Господи, поживеш коротко. Ну пий, пий, синку.

Сам Танасенько радий з нагоди, чи щоб забути про чорноту, потягнув так глибоко, що аж страх брав, і продовжив:

— Ну, почекай, дай же мені сказати. Розповідав якось той, з Іваненкових Зеленчуків, котрого ввіймали до війська і він відбув там свої двадцять п'ять років, але повернувся, — розповідав, що у якійсь там вугільній копальні, біда її знає, якій, якщо коня вниз спускають під землю, щоб він там візком тягав вугілля, то вже його там залишають на віки. То вже осліпне бідна, нещасна худобина. Боже ж ти мій! Ой, щось мені здається, що й ті лісоруби посліпнуть від лісу, та й від колиби. Або що їм очі повилазять, як у сови. Фе! Знаєш що? Ти там роздивися все і повертайся завтра до мене на ночівлю. Або й взагалі відмовся від цієї поїздки. Слухай, Максим'юче, де немає худоби, там сумно, людина починає задумуватись про смерть. А тут, хоч я вже й бідний, але покажу тобі молоду худобу і нову будову. І бербенички новенькі, красно писані. А на ті кедрові різь-

блені стільці, що я сам майстерно вимудрував, не хочеш глянути? Инкрустовані і явором, і сливою, і тисом. Але це за днини. Тису у мене багато. Я наробив собі нових кілків. Той дурний Булига, десь від євреїв накупив цвяхів, модних-залізних, і побив дах гонтом. Щойно тридцять років минуло, а вже іржавіють ці залізні кілки, випадають і дірки в даху. А тисові кілки? го-го, ці собі постоять.

— А звідки ж цей тис?

— Га, звідки? Як і все — з землі. Заважала мені столітня смерека на пасовиську. Я її зрубав і вже почав видирати корінь, акуратно: чеканом, сокирою і лопатою, а тут, го-у! стій! Щось стукає внизу, як залізо. Під коренем смереки, старий тисовий корінь.

— І не пропав, не зігнив?

— Біда швидше згине. Тисовий корінь — вічний! Ану залиш так на сто років вільні царинки, щоб ніхто не косив. Знову з-під землі тисовий ліс вилізе.

— Так гадаєте? — перепитав Фока.

— Це напевно.

— Ну, то нема чим журитися, Танасеньку, наша верства з-під землі вилізе, бутини не зашкодять.

Танасенько відкрив рота, цікаво посміхнувся, хитро.

— Так кажеш? Може, може... — І знову почав нарікати: — Але ти, Фоко, говориш, говориш, а нічого не уживаєш, не їси, не п'єш. У мене так не можна.

Фока виправдовувався:

— Ви, Уршеговий рід, маєте міцні голови. З вами змагатися важко.

— Мої трунки ще нікому не зашкодили. А не одному повернули здоров'я. Я над цим мудрую вже тридцять років. Тут, аби ти знав, хитро поєднано одне з іншим. Трави, мед чи горілка і всяка всячина. На всіх струнах грає, як цимбали. Що одне послаблює, те інше підсилює.

— Але стільки їсти? Бабиці вхоплять, людина ж лусне, — боронився Фока.

— Дивися сюди, це найкращий лікар, — вказав на нову широку кахельну піч.

На поливаних кахлях кремового кольору, у яскравій зелені вилиті людські постаті представляли картини оптимістичні і цікаві, а також потішні і навіть незвичайні.

Фока розглядав їх з гордістю: опришки женуть на конях один поперед одного, з лісу за ними виглядають пушкарі у борошняних цісарських мундирах із подовгуватими карабінами. Інші глупувато розглядаються по горах. Корови із породистими вим'ями йдуть на полонини, за ними пастухи з трембітами, кудлаті пси, а перед ними зелененька блискуча полонина.

Весілля на конях, газдівська наречена, міцна, плечиста, на широкому коні. Корона на її голові світиться яскраво, як сонце. Навколо дружби і гості стріляють з пістолетів. Густий дим вкриває половину весільної сцени.

У кутку печі скромно прихована сцена з усіх міркувань дуже нескромна. Молодиця і молодик під деревом у позі і з подробицями, які не залишають жодних сумнівів. Але кара вже наближається. Ревнивий чоловік із сокирою поспішає, щоб відрубати знаряддя гріха.

В протилежному куті чорт з хвостом, радісно танцюючи, карбує гріхи на воловій шкірі. Трохи вище — добродушний і наляканий святий Миколай фалдою сукні намагається затулити грішників. Але далі їде на хмарі у колісниці, запряженій двома громовими кіньми святий Ілля з блискавкою в руці. Він так грізно споглядає вниз, що аж страшно дивитись...

Танасенько розказує:

— Я тобі там постелю! А там місця на трьох. Розігріті черепки краще тримають тепло, ніж гаряче накриття. Вранці встанеш міцний, як ведмідь, а поки-що уживай!

Заохочений Фока їв, попивав, а говорив ще менше. З усього цього йому стало трохи сумно.

Газда особисто постелив йому на ніч постіль на печі: чотири новенькі волохаті ліжники, ще не вживані, і нові конопляні простирадла, ще не прані. А також файну єврейську подушку, цілу червону — підложив йому.

III. ЛІСОВА СМЕРТЬ

1.

Вже на світанку старий газда клопотався, але ходив на пальцях, особисто готував сніданок. Коли зауважив, що Фока не спить, підійшов до нього і прошепотів йому таємничо, з хитрою посмішкою:

— А може тобі потрібні гроші? Червоних дукатів, га?

Фока дякував, запевняв, що не потребує. Після ситного сніданку, попри подальші спокушання і намовляння, Фока поїхав угору дорогою вздовж Черемоша через Красний Луг, понад Бистрецем на Руський. До полудня він дістався до лісової колиби. Застав у ній тільки спузара.

Спузар — ця непочесна назва дослівно означає сміттяра, підмітальника пилу і сміття. Насправді ж, у відсутність робітників спузар підтримує порядок у цілій колибі. Заготовлює дрова, постійно підтримує вогонь у вогнищі, міняє смерекові гілки для підстилки спальних місць. Вранці і ввечері готує їжу для всіх. Спузар — це господар колиби. Тому іноді трапляється, що обов'язки спузара виконують жінки. У нас нікому й до голови не прийде, ясна справа, як це говорять про певні сибірські роботи, щоб жінка працювала в пущі при вирубці дерев. Але коли вродиться якась така розмашиста та ведмедеподібна і має таке бажання, то що ж, вона цілком може бути добрим спузарем. Окреслення спузар не є принизливим для людини. Це скидання на неї всієї домашньої роботи, всіх обтяжень. За те, що ти пішов проти лісу, зустрічаєшся зі смертю, маєш, чоловіче, ту свободу, що викидаєш всі турботи на сміття. Нехай спузар з цим возиться.

— Знаєте що, газдо, — сказав спузар, — сьогодні гарно, тепло, підійміться на гору. За годинку, за дві будуть спускати дерево — вказав він на стрімку стежку відразу коло ризи. — Стежка непогана, — заохочував спузар, — тільки

вважайте там, де риза близько, або де риза перетинає стежку, щоб вас якась колода не зачепила... Бо це вже гірше.

Фока залишив коней під опікою спузара, взяв лише два пістолети, сокиру і гострий чекан. Вичовгана, майже обледеніла стежка спочатку здійсмаляся вздовж ризи, а потім перескакувала на лівий бік від ризи. Знову поверталася на правий бік, аж врешті віддалялася і пішла високо понад ризою. Внизу і навколо був ще незайманий ліс. Старі дерева вистрілювали із запаморочливої глибини одні понад другими уверх, начебто намагалися зрівнятися висотою з вершиною. В будь-якому випадку вони захищали мандрівника на стежці від падіння в провалля. Тут і там обкорована колода, що розминулася з ризою, присипана снігом, перегороджуючи стежку, змушувала до прикладення чималих зусиль.

— Видно, що часом така біланя вирветься на стежку і тоді... — Фока пригадав застереження спузара.

Ще вище стежка вже складалася переважно тільки із ступенів, втиснутих ногами в снігу за кожним стовбуром. Між одним і другим ступенем була обледеніла стіна чи пуста. Прохід стежкою полягав на перескакуванні з одного ступеня на інший. Кмітливі італійці прикріпили кілками до товстих стовбурів гужви, тобто линви, сплетені з кори, з'єднуючи таким чином стовбури, немов поручнями, для зручнішого перескакування. Вже зовсім високо стежка, повертаючи то в один, то в інший бік, часто перетинала ризу.

Фока бадьоро перескакував зі ступеня на ступінь. Іноді відпочивав на заглибинах поверх стовбурів. Сонце гріло, ставало щораз гарячіше. Раптом вирвався згори з повітряної пустки окрик: клей-гоу! клей-гоу! — і відразу ж знизу з провалля, крізь ліс, що дивувався маломовним хором, вздовж ризи, від поста до поста завітлася брава відповідь: кіна-тоу, кіна-тоу! — Це були попередження і сигнали готовності, що колоди будуть з'їжджати з вершини ризами. Фока притулився до стовбура і за мить заграла

риза. Так, наче грім влетів у ліс. Ні! Так, наче святий Ілля розлютився і бушував громами по безоднях за полум'яноокою жертвою, вогняним бичиськом хлистав і полошив свою звірину, щезників, всяку чортівню. То грізно гули, тріщали і болісно стогнали міцні жолоби ризи, так, ніби збирались тріснути. Відлунням відзивалися всі яри навколо. Гуркотів цілий Руський, неначе вибухнув з середини. Фока чув гармати на навчаннях, пройшов не через одну гірську бурю, але такої канонади...

Висячи на одній нозі у добре утоптаному ступені за грубим стовбуром, тримаючись за стовбур чеканом, то задирав голову уверх, то дивився вниз, із зусиллям намагаючись вихилитися за стовбур. Він тихо сміявся:

— Не газдівська праця? Гей, Танасеньку, а може щось більше? Смішна ця людська пиха, хоч би й у кого...

Раптовий окрик: га-боу, га-боу — що лунав знизу до гори, зупинив всю працю. Вишумілися гори. Вибушувалися колоди. І спочили десь удолині. Тут чи там ще десь ліс зітхнув із провалля. Потім стало тихо, як у церкві. Якась каня остерігала десь далеко проникливим скиглінням: бій, бій, бійййй.

Фока знову похапцем перескакував упоперек ризи раз, другий, третій. І знову пролунали міцні чи грізні окрики з повітря і з провалля: га-боу, клей-гоу, кіна-тоу!

І знову біла башта за баштою вигравали крізь пущу.

До вершини ще залишалася значна віддаль, а Фока вже бачив, як пружно італійці атакували гаками і чеканами нерухомі білані одну за другою. Як з наполегливими зусиллями зіштовхували колоду за колодою. Як в останню мить, схожі на скакунів чи на танцівників, вони блискавично відскакували, перш ніж заграла риза.

— Чудовий народ! — любувався Фока.

А зверху, від того місця, де спускали колоди, йшло таке світло від сонця, від снігу, що аж очі боліли. Видно, поважний Танасенько не добрався до вершини. А може й просидів цілий день у колибі, бо нарікав на темряву.

До вершини було вже близько. Фока додав ходу. І, чи це постол був вже сильно витертий, чи то ступив неточно, Фока послизнувся. Вже йому потемніло в очах і він вже летів униз до ризи. Але вхопився за гужву і одним рухом вже був на ступені за стовбуром. Зверху спочатку пролунав вигук переляку, а потім сміх. Фока з цікавістю і зі сміхом дивився вниз: як би це йому туди доріжка простелилась. Так швидко він опинився на горі.

— Слава Господу, сонечку святому! — вітали його італійці і словенці, і лісоруби з Бережниць, і з Руської Поляни.

Поміж лісорубами стояв, весело сміючись, і не хто інший, як корчмар з Роздоріжжя. Йосенько, плечистий, високий, зі світлою бородою і зі світлими довгими пейсами.

— Миром, Йосеньку! І ти сюди видряпався?

— А що ти гадав, що мої пейси тільки внизу мають право рости? І тут їм захотілося. Миром, Фоко! Який це був би з мене торговець, якби я не пам'ятав про своїх гостей любих, котрі тут бідують.

Словенці вже цілком добре навчилися розмовляти по нашому, а італійці вмili спілкуватись так півбіді, але неймовірно тішилися, коли Фока до них звернувся венеціанським наріччям. Поміж робітниками вже майже половину становили наші люди, бережничани, а також ті, що прийшли з Угорщини і з Руської Поляни. Ці останні були досконалыми керманичами, знавцями дараб і сплавів. Тут на горі вони слідкували за тим, щоб колоди з одного спуску ризою, які мали йти в одній дарабі, були б більш менш однакові.

Навколо чекало ще багато обкорованих колод. Вони лежали сонні, покірні або причаєно хитрі. Після обрізання гілок, сучки, як драконячі очі, посміювалися тихою погрозою. Чи охотою порозбійничати, порозбивати за те, що стояли тут віками?

Це ще на сьогодні. Роботи немало.

І Фока помагав, і Йосенько не байдикував. Коли чорноокий Маріо негірше, ніж дяк з Криворівні, гладеньким

голосом заспівав: avanti — avanti — attenzione, — всі, як гончаки, натравлені на ведмедя, накинулися на розкидані колоди, кусали їх чеканами, штовхали вперто до ризи.

Було ще видно на дворі, коли спустили всі білані. Вони посідали на зрубаних пеньках і грілися на сонечку. Не розмовляли, слухали флюяру, палили люльки, попивали горілку. До темряви повернулися у колибу.

2.

Лісну колибу було збудовано у формі восьмикутника, стіни низькі, а дах високий і гострий. Колиба — це радше стрімкий дах із дранок, з отвором для диму на верхівці, замаскованим крилами з драниць від вітру і дощу. Стіни зі смерекових балок, на які спирається дах, не вищі, ніж зріст сидячої людини, переважно з однієї сторони вкопані у схил гори і старанно ущільнені мохом, зимою вони потопали в снігу. Настільки у нього занурені, що практично невидимі. Для ватри — почесне місце, як для вівтаря, для диму — повно свободи для виходу вгору, а для людей — приземне, чим тісніше, тим краще! Таким є задум колиби. Тільки вхід до колиби і маленькі сіни з двома дверями, — на зовні і в середину — врізаються у дах і здійснюються настільки, що може увійти людина тільки легко нахилиючись. Добре хоч те, що не треба влазити накарачках, як ведмідь до барлоги. Зате в самій колибі, крім центрального місця при ватрі, нема де й випростатися. Чим ближче до стін, тим більше люди сидять навпочіпки, а навіть повзають, як про це говорив обурений Танасенько. Кругом вони сидять навколо ватри і сплять так само. Ногами до ватри, а головами до холодних стін.

Лісова колиба над Руським потоком була просторою, призначеною не тільки для лісових робітників, але й для візників, котрі залежно від потреб перевозки, ночували разом з кіньми у сусідній стайні, наполовину заритій в гірський схил, і тоді приходили в колибу на вечерю.

Іноді вони на ночівлю залишалися десь значно вище, тоді в колибі було вільніше. Але холодніше.

Спузар невтомно підтримував жваву ватру.

Коли робітники зайшли до колиби, кожен відразу опішив на своє місце. Сідав там на свіжій смерековій підстилці, не надто близько до ватри, щоб не перешкоджати тим, хто проходить.

Спузар стояв коло ватри. Готував мамалигу. Дерев'яним паланичем помішував у одному за другим казані, підсував до ватри, то відсував потужну берфелу. Вітався з кожним без виключення. Дещо тривожно запитував: А що? Все миром? І наче в нагороду за весь день мовчанки, насичувався розмовою з тими, хто хотів розмовляти.

Зайнятий був один тільки спузар. Інші відпочивали. Лежали, легкою дрімотою скидаючи з тіла цілоденну втому. Потім починали вечеряти. По десять ложок досягало одного казана. Спочатку запрошували гостей, котрі прийшли з сіл. Гості ж пригощали робітників молоком, коржами і бринзою. Крім італійців і словенців, були там робітники, візники і гості щонайменше з шести сіл.

Порядок денний у колибі є незмінним і більш монотонним, ніж деінде. Крім свят, робітники щодня виходять удосвіта, а повертаються з сутінками. Кожен на своєму місці і вже не рухається. Втома, тіснота і тепло.

— І отак у вас щодня? — запитував Фока, — однаково?

— Дав би Бог, аби так щодня, — відповідав спузар, — і дякувати Богові, що нічого не діється. Бо якби так щось, то не дай Боже, — хіба-що отак гості прийдуть з села, як ви, ґаздо. Хіба-що у якесь свято старий Максимко з Явора нам щось прочитає з грубої книги і новини свої з того світу нам розкаже.

І все ж всупереч тим найтіснішим межам життя і змученого тіла, люди люблять цю вечірню ватру. Потім згадують її з приємністю. Ватра не тільки гріє, не тільки годує. Ватра притягає людей з сусідніх поселень, ватра зближує людей, ватра тішить. А тут же ж ніхто нікого не прив'я-

зує, кожен є вільним, покинути роботу може, коли захоче. Віддаленість від хат, від сімей, а також від буденних клопотів часом возносить понад буденність. Люди завжди мають один одному що сказати. Розмовляють більше, ніж коли-небудь.

А про що? Зранку — про власні сни. Це щось, наче новини звідкись. Довгими вечорами — про дідівські розповіді, про пастирські і мисливські пригоди. І сіються потім розповіді з села до села. Ватра лісної колиби вміє виткати у якусь узорчасту тканину такі думи і такі мрії, які без неї загаснули б. Іноді вони обговорюють справи даного дня, про новини з сіл, ба навіть про політику. Про яку ж? Ясна справа, що не про панську, ані не про віденську, ані не про станіславівську, а навіть не про косівську. А так от про свою власну, тобто про жаб'ївську, про криворівненську. Майже щодня вони грають і співають. А у свята і не одну пісню складуть, яка звідси помандрує селами, втиснеться до віддалених присілків, як вперта форель до найвужчої водяної течії. Адже зрозуміло, що при такій близькій праці зі змінною і твердою природою, наказує природа.

Каже Фока до спузара:

— Добре вам тут, добре кажете? Але чи цього всього не занадто? А як тут, коли гуляють снігові заметілі, або відлига, або повінь? Не хворієте?

— То й що? — перебив синьоокий Юрійко, — мій батько літував двадцять років полонинами, а очі має такі, що тільки вдалину дивитись, як птах. Він каже, що ще не зазнав такої ганьби, щоб літувати у хаті і спати на печі чи й навіть на ліжку. Ой, ні. Лише там у стаї, на сукатій лавочці, або на підлозі втоптаній коло ватри. Ну, то і я зможу якось Perezимувати тут з дванадцять зимок на Руському.

— І не хворієте? — повторив Фока.

— Ну, буває, от Чорниш хотів наслідувати Матійка Зеленчука і так на спір носив у зубах повну бербеничку бринзи. Та він не з тієї кості. Тож попсував зуби і хворів.

Всі сміялися і сам Чорниш, сміючись, показував при ватрі щерби в зубах.

— Видите, як ми хворіємо? Хіба б колода, хіба б прьичка...

— От, дав би Бог, щоб все щасливо! — поспішно вставив спузар, — бо тут щодня, щогодини...

А власне в лісній колибі найменше пам'ятають про щоденні небезпеки, які підстерігають на бутині. А може просто про них найменше говорять. Бо чого накликати біду? Часом якість таке слово непотрібне вилетить з уст... Як несамовитий кажан, як огнистий птах.

Відколи Фока з робітниками увійшли до колиби, занурилися у доброзичливу монотонність, котра кожного гріє і несе кожного, наче хвиля снів туди, за чим тужить його душа.

Тимчасом вже з вечора залопотіла темна звістка. Оббігла ватру. Отже один з італійців, Камію — говорили — не повернувся до колиби. І далі питання чи невпевненість? Мабуть, щось з ним трапилось. Він щодня обходив і перевіряв ризи. Може цього разу...?

Переважно з таких походів Камію сам повертався з сутінками. А зараз вже ніч, а його немає та й немає. Його кликали, свистіли, спузар навіть загравав у трембіту сигнал тривоги. Все даремно. Що ж робити? Велика група робітників зі смоляними лучинами, зі зброєю, з лопатами і чеканами вирушили до лісу на пошуки. Фока пішов з ними. З труднощами знайшли Камію мертвого і то не коло ризи, але глибоко внизу на дні урвища. На ньому не було видно ані ран, ані якихось особливих пошкоджень. Може його вдарило колодою. Може злякався, похитнувся і вбився, падаючи у провалля?

Біля півночі принесли тіло, поклали на смерековому ложі перед колибою і старанно прикрили кожухами. На вході до лісу розпалили ватру. Спузар часто виходив з колиби, затаював на трембіті похоронні ноти, лагідно сумні, але гучні. Здалеку поверталось відлуння, відповідали ліси.

Лісні яри на Руському досі не чули таких тонів. Самі ліси помиралі тихо.

Спузар повертався у колибу задуманий, заклопотаний. Тихо казав:

— Не надивитися, братчику. Які там високо над горами зірки. Косарі. Блищать. А прислухатись, то й коси дзвелять. Косять, косять.

Фока викладав принесені запаси і пригощав усіх.

— Дивіться-но, тут щось важке, — здивувався він, — га, це Танасенько мені увіпхнув нишком такий сир великий, як камінь, щоб я, борони Боже, не зголоднів, — сміявся Фока.

Він поліз у другі бесаги по горілку. Дивіться, аж там щось таке важке. Га, це та сама бербеничка, з якої вони пили вчора, знову наповнена. Постарався Танасенько. Хто ж би його не знав.

Куштували Танасенькову горілку старі й молоді. Смакували.

— У цій дельорній горілці, — говорив Фока, — весь Танасенько і вся Чорногора.

— А чого Чорногора? — запитав хтось.

— Ану пробуйте, — відповів Фока, — тут і мед є, багато меду і материнка, і кріп і ялівець. Більш того. І джінджора з Чорногори. Щоб легені були здорові, щоб тягарі на плечах носити легко. Ну і скусивник, бачиш, аби ти не перелякався у лісі.

— А може й мадриган? — запитав Юрійко Грабчук.

— Мабуть, що є. Ану розкуштуйте добре.

Цмокали, добре куштували.

— Господи, — майже жажнувся Юрійко, — це ж нам зараз почнуть духи привиджуватися, а бідний Камію сяде з нами до горілки.

— Не бійся, не бійся, — відповів Фока. — Танасенько мудрий, солодкого меду дав багато, терпкості і гіркоти не пошкодував. Всього в міру. Ну і мадригану пару крапель запустив. Стільки, скільки треба. Так, для навіженства. Бо без дурійки цей світ не має смаку, як і без вітру.

— От тільки, щоб боронь Боже, він будикровці не досипав, бо це зілля для нас небезпечне і непотрібне. Тут жінок немає, а як здурніємо, то почнемо всі обіймати спузара та тулитися до нього. Лихо нам буде.

Всі сміялися, смакували чарівний напій. Закушували то буженицею, то сиром, то коржом.

3.

І отак сам собою, без потреби, щоб хтось вирішив, щоб хтось наказав, появився знаний вже нам старий обряд пильнування коло мертвого — посіжине.

Спочатку жартівливі питання і відповіді, потім приповідки, ігри, забавні сценки, дотепи, окрики, і навіть — правду кажучи — блюзнірства так, як завжди. Все це було тим більш забавним, що всі сиділи навпочіпки, у тисняві, голова коло голови, плече коло плеча. Йосенько, що вже був своїм у горах і бувалим серед людей, участі у християнських обрядах не брав, але при цьому пив з ними і закушував своїм власним хлібом та Танасеньковим сиром. Мило посміхався тоді, коли це було потрібно. Іноді спузар знову виходив з колиби і знову звучала трембіта сумно спогадом і жалобою. Тоді всі замовкали, припинялося посіжине. Після чого знову галасливо звучала колиба, що була на сторожі традиції.

Тільки італійці і словенці переглядалися здивовано, перемовлялися поглядами майже налякані, наче в цьому обряді було якесь знуцання чи богохульство. Потім втомлені і збайдужілі дрімали. Подрімавши, прокидалися і позіхали. Споглядали знеохочено і понуро. Мабуть, більше, ніж коли-небудь, вони почувалися покинутими, самотніми, у чужій пущі, на краю світу.

Фока, сідаючи навпочіпки перед кожним з італійців, припрошував і частував кожного окремо. І розуміючи, що діється, що італійцям не до смаку така урочистість, розмовляв з кожним окремо. Він приязно втішав італійців,

розпитував про Камію, про його походження, про його сім'ю. І запрошував усіх до себе до Ясенова у гості. І говорив так:

— Ви, може, гадаєте собі, що нам Камію не надто в голові, що ми не жаліємо його тому, що він чужий. І що через це ми розважаємося. Навпаки! Цей старий християнський звичай і призначений власне для того, щоб розвивати скорботу.

Заклопотані італійці кивали з неохотою головами, стенали плечами і знову дивилися один на одного. Щоправда, і вони не забагато знали про померлого. Тільки те, що колись він був цирковим скачком, про сім'ю він не розповідав, здається, що в нього і не було родичів. Хороший був чоловік — казали — любив жарти, циркові витівки показував, але переважно по лісі ходив сам.

Маючи перед собою таку чемну людину, яка до того ж ще й розуміла рідну італійську мову, Марію відповів Фоці дещо сміливіше:

— Не дивуйтеся, сеньйор, що ми зажурені і сумні. Відколи це треба веселитися при померлому товаришеві? І у нас сидять коло мертвого, але як? У нас, у християн по-божому Євангеліє читають, у нас цілу ніч побожні пісні співають. А тут? В цьому немає жодної втіхи. Від цього гучного сміху, від забави — то, мабуть, ще сумніше стає і серце болить. Та що дивуватись? Для нас все це безбожне, поганське і грішне. Не гнівайтесь, сеньйор, але якщо ви вже запитали...

Фока переклав слова Марію своїм і тоді один за одним люди підсувалися до Марію, сідали навпочіпки і один поперед другого сердечно промовляли, щиро переконували: — Ви такі вправні люди, досвідчені і чемні, а не можете зрозуміти, що ми хочемо вас утішити.

— Ви не розумієте християнського звичаю. Послухайте, подивіться.

З таким безладом Фока не міг дати ради, не міг перекладати, що кожен з них говорив.

Більш того, пожвавився ще й Йосенько. І він хвалив старий християнський обряд. А вставляючи румунські слова і калічачи їх — бо гадав, що так його краще зрозуміють італійці — пояснював повільно, поважно. Всі слухали мовчки.

— Найкращий наш рабин, наш хасидський рабин, а це означає найбільш побожний, вчив так. — А це така світла голова! Що тут довго говорити! Ну, як сонце там високо над Руським — звали його ребе Нахман фин Брацлав. Він казав так: Коли на свята туга плаче в кутку, то треба її обійняти, пригорнути, от так, ну і вхопити її до танцю. Хай і смуток танцює! О! це звичай неабиякий! Це побожний, солідний звичай.

Фока ще раз намагався пояснити Марію й іншим італійцям, що це звичай цілком християнський. А також згідно з юдейською релігійністю — як нам каже Йосенько — цілком пристойний і бажаний.

— Ми зовсім не кажемо, що ваш звичай поганий, чи це жалібні співи, чи побожні читання. Боже борони! Тільки наш звичай старий, старіший і від батьків, і від дідів, і від прадідів наших — для нас найкращий. Він і нас переживе. Старі люди пояснювали, що нам не потрібні жалібні пісні, бо люди б від жалю розум втратили. Колись навіть казали, що сміх і веселість вкупі, як тільки бичом хляснуть, то відразу проженуть смерть і нечисту силу. А чому? Хто ж це знає? Тож я, мабуть, ще скажу з власного розуму, бо здається, що так легше зрозуміти. Справа в тому, я так думаю, що у вас сусіди близько, у вас і вуличка, і костел, і дзвони. — А у нас? Кожне поселення далеко від світу, кожна хата далеко від іншої, а раніше ще даліше були. Заїде смерть до хати, як вельможний пан четвіркою. Хто знає, звідки? Втарабаниться зухвало, безжално. І вхопить собі, кого захоче. І запанує: я тут пан! я ґазда цього світу! Ну, і іншим живим зуби покаже, до стінки припре, до підлоги схилить, знівечить. Тоді, як тільки трембіта дасть знати, що хтось вмер у хаті, народу насиплеться до хати звідусю-

ди, як листя. Влаштовують посіжине. Ну і смерть присяде навпочіпки в кутку. Вже не насідає. Але вдови бідкаються, з розуму сходять, сироти скиглять, а навіть сусідки-плакальниці виспівують жалісні плачі. Та сусіди, друзі і гості не полишають їх, цілу ніч чатують, втішають їх обрядом, смуткові і смерті не дозволяють приступати до живих. Бо смуток гризе людину, сушить її і душить. І отак півживою до смерті тягне. А по дорозі ще й десь до гріха, до злості, до ненависті затягне. А ті старі урочистості втішні ще й нас пов'язують, тримають разом краще, ніж праця. Тоді люди люблять одні одних, признаються одні до одних. І померлий це бачить, і, мабуть, радий з цього. Бо це по-людськи. І Бог це бачить. А чого ж він ще від нас хоче? Отже, це і по-божому. Коли один листок відірветься, впаде на землю, зашумить зелена буковинка. Так і ми. І тут у лісі, в колибі — неменше, ніж деінде.

Маріо слухав серйозно. Кудись задивився. Розхмурився. Італійці приязно кивали, потискали Фоці руку, знову попивали, пригощали один одного. Тоді газда Фока звернувся до своїх:

— Послухайте і ви. Не в тому помилка, що ми веселимося, всі це знають. Але недолік у тому, що ніхто тут не заплакав. Бо це старий обряд, мабуть, вже не менше перемішаний, як прекрасна Танасенькова горілка. В ньому і сльози і сміх, розпач і дурійка, гіркота і радість. Без цього всього разом посіжине недійсне. Біда лиш в тому, що ми Камію не знаємо, не знали нічого про нього, я й сам його на очі не бачив, навіть італійці про нього не багато знають. Тому я прошу Андрійка, щоб заграв йому на флюярі стару привіль.

З темряви, з кутка колиби виринув зігнутий удвоє високий мужчина з флюярою в руках. Він був подібний до інших з роду Плитків, яких Фока знав із Криворівні. У нього очі були світло-карі, повні, відчайдушно сміливі. Як у стерв'ятника з мармарошських гір. Його прозивали жартома на лісосіках, а потім і по селах: Лісова Смерть. Бо

Андрійко Плитка, про що всі знали, записався у найвіддаленішу лісну глушину. Він рубав сам, без товариства. Над проваллям чи на дні яру він справлявся і з найгрізнішими баштами. Рубав сміливіше, вправніше і швидше, ніж будь-хто інший на цілій лісосіці. Коли заходиш в глибину лісів на Руському, де найважчий доступ, можна було б присягнути, що це вже кінець світу, що людина потрапила туди вперше. А тут раптом — стукіт сокири. Там рубав собі Андрійко — лісова смерть. Хто не знав Андрійка Плитки, той може б подумав, що це людина понура чи нерозторопна. А його побратими і сусіди знали і здогадувались, що там коренилося у Андрійковій голові, коли він стинав, а потім корчував старі дерева. І чого він нипав по закутках пущі. Його завданням було знайти родючу землю і то на схилах не надто стрімких, а при цьому затишних, щоб завчасно викупити її у пана для себе, для своїх, для сусідів з Криворівні. Сонячні луки, черешневі і сливові сади — ось про що він мріяв. Старим лісам він ніс смерть, а для нових поселень — життя. Може через це Андрійко, який був зовсім не старим, бо не мав більше від сорока років, через турботи і важку працю виглядав значно старішим. Ще раніше Андрійка називали — Шептун, бо він говорив тихо, важко. Перш, ніж заграти, він урочисто прошепотів:

— Добре ви говорили про цю буковинку, Фоко, зелена вона, соковита. І християнин без сльози соковитим не буде. А тут цей бідака, наш побратим, Камію, хоч і такий потішний, такий приязний чоловік, а при житті закритий був від світу, так як тепер. Він ніколи не скривився. Але ніхто про нього нічого не знав. Я єдиний, може, дещо знаю про нього... Потім розповім. Тимчасом хай його згадає привіль.

І заграв Андрійко на флюярі «померлу ноту», басову, одноманітну. Жалібно розтягнув її. В монотонності вона зависла довго і впевнено, як чорний птах, що в польоті чатував над мовчазною пущею. А потім одним помахом крил злітала далеко від землі. А потім ще квилала, як ман-

дрівний сокіл, коли лісоруби забирають зі смереки його м'яких біленьких пташенят — і так само скаргою життя взивав до похмурих пуцц. І відповідав йому із пуцц глухий стукіт. Мовчазне вмирання. Впокорення перед смертю грізних лісів. — Або знову ж довірлива розмова шепотіла з померлим, отак через поріг колиби. Тут життя, а там смерть: ти, брате, сьогодні, а ми завтра.

Поруч з Андрійком сидів Юрійко Грабчук Федчуковий, синьоокий парубок з розвіяною крилатою чуприною. Він дивився приязно з повагою, майже з захопленням, на майстра лісової музики. А коли флюяра розквилилася у задумані лагідні тони, Юрійко вплітав у лісові ноти свої рими. Підспівував шепітним басом:

*Ой, кувала зозуленька, кувала, кувала,
А ек прийшла тежка зимка, вона си сховала.*

Андрійко все споглядав нерухомо, уважно і суворо на трепетну і змінну ватру. І далі грав монотонно, але знову вихоплював звідкись з лісного світу і з людського світу, нові смутки. То пронизливі, то тихесенькі. По зернятку зойку досипав він і доливав по краплині зітханья. А потім рясні, як дощ, сипалися зітханья тих, хто трудиться і хто вмирає. Дії-надії спрацьованої людини. Флюяра несміливо тріпотала із лісового мороку, із снігових заметів, запитувала з проваллів: клей-гоу? — Простягалася сміливіше, поспішала разом з Камію до рідних садів, над тепле море.

Юрійко далі снував шепотом рядки за рядками:

*Питают си усі люди,
Де наш Камію дівси?
В полонині, в Черногорі
Грїб зазеленівси...*

Андрійкова флюяра весь час поєднувала зітханья людей із зітханьями вмираючої пуцці, із невтомним вічним гулом Руського потоку.

Фока уважно приглядався до Андрійка. Коли ватра пригасла, худе кістляве, обтягнуте смаглявою шкірою лице Андрійка жовтіло і погасало. Знову бухала ватра. А на втомленому Плитковому лиці полум'яніли повні очі, очі сміливі аж до орлиного зухвальства. «Лісова Смерть»...

Андрійко грав далі. Фока розглядав втомлені чи задумані обличчя робітників. Ватра то вибухала на мить, то пригасала, палахкотячи, шепотячи. І обличчя так само. Ці люди, які щодня близькі до смерті, на хвильку випливають з темноти, як з чорною води, виблискують, наче із темної мряки. І знову занурюються в морок. Може й не дивно, що захнувся старий Танасенко...

Коли Плитка закінчив грати, колиба знову пожвавилась. Частування, жарти, словесні поєдинки і, зрештою, потішні сценки. Ніхто б і не здогадався, що все це після важкої цілоденної праці.

— Жу-жу-жу — жу-жу-жу, — гудів хор басів, а відповідав йому другий хор з іншого кута, тоненько і мелодійно наслідуючи жіночі голоси, — жу-жу-жу — жу-жу-жу, — «жужукало» грало голосніше, ніж ватра. Це був вступ, своїм ритмом він мимоволі розколихав і затягнув усіх.

4.

Дари божі ходять також і по пущі і жоден старий обряд не обійдеться без нового акторського таланту, котрий його оживляє і воскрешає. На сьогоднішній вечір таке поклонання відчув у собі Петрицьо Сьопенюк, цапуватий, зів'ялий і маломовний парубок, бистрецький поселенець, що мешкав недалеко від бутину.

Спочатку він грав роль рогатої кози. Переодягнувся найкраще, як тільки можна було, а понурий свій погляд вміло використав, як дорогоцінний метал для мімічного мистецтва. Розізлена, пелехата, розчухрана коза зухвало шастає по колибі. Молоді хлопці дразнять її, смикають за кудли і за хвіст. Коза щораз грізніше вирячує очі. Сьо-

пенюк видає з себе голос, але вже не кози, а радше бугая. Сміх охоплює колибу. Як тільки хлопці наблизяться, коза підскакує, копає, кусає. Знову ричить, знову погрожує поглядом. Хлопці, імітуючи дівчачі голоси, пищать немовби з переляку. Підходить Сьопенюк до італійців накарачках. Викривляє ніс, нюхає і фиркає, тупає на них. Довго дурнувато дивиться, погрожує і бурчить. Не витримали італійці. Їх захопила дитяча забава. Починають дражнити козу. Як скочить на них коза та як рикне. Втікають, падають. Хвилює колиба, як дараба на Черемоші. Петрицьо продемонстрував нарешті, що наука циркова не пішла до лісу. Як зів'ється коза пелехата у колесо. Саме так, як показував Камію. Як покотиться до ватри. Аж казани порозштовхувала, аж у вогонь залетіла! А там як заверещить пронизливо. Лунають окрики: «Господи, Камію, чистий Камію з цирку». Але з-поміж ніг, закладених на шию, виглядали не веселі очі Камію, а вирячені, ніби грізні очі кози-Сьопенюка.

У найзручнішому в колибі місці, спиною до вогнища, спершись на берфели, на гладкому відземку, сидів найстарший бистрецький газда — Скулюк, внук першого поселенця, що осів під Чорногорою. Значний зріст, і висуване кістяве підборіддя, і потужний ніс — все в постаті Скулюка мало риси велетня. Газда-велетень, розгортаючи довге густе волосся, що спадало аж на плечі, з очевидним задоволенням слідкував за посіжінем. Коза обходить Скулюка з одного і з другого боку. Не вагаючись грізно гарчить і на нього. Та Скулюк уміє давати собі раду з худобою. Добродушно поплескує по кудлах здичавілу козу. Глибоким басом заспокоює: «Шу-шу-шу, небого. Ах, ти ж бідолюба! Капусти б тобі, капусти? А може б на полонинку зелену?». Коза шанує газду, відходить.

Це тільки перерва. У другому акті коза стає несамовитою. Шаліє, як вовк у овечій загороді, коли його одурманює шал крові. Обезуміла коза з розмаху перевертає людей, що сидять навпочіпки, перескакує через голови, стукається головою об голову, кусає за вуха і свистить у вуха, дує в ніс,

хапає за ноги і перекидає. Скаче на ватру, аж іскри розлітаються. І що тут казати, перетворюється у кажана. Хапаються за опори даху, блискавично перескакує від стовпа до стовпа, гойдається над головами, скаче комусь на голову, швидко втікає, але й надалі погрожує згори.

Італійці знову переглядаються між собою: чим же це закінчиться. Тимчасом Сьопенюк здобув рідкий успіх. Підняв на ноги всю людність колиби проти клятої кози. Але теж передав людям козяче шаленство, всі хапаються за руки і вирушають великим танцювальним кругом, щоб оточити козу. Вимушено зігнуті вони кружляють у потужних присіданнях, арканах. Захоплені вихором гасають навколо ватри, італійці і словенці хоч-не-хоч теж змушені йти в танок. Окози́ле від шалу танцівне коло, озброєне бардками і пістолетами, полює на козу. Вже у танці підлітають зі свистом бардочки і вже гуркотять старовіцькі пістолі, як гармати. Після вистрілів нічого не видно, крім тьмяного світла від ватри. Душний дим пороху заповнює колибу. Коло крутиться у мороці з дикими викриками:

га! коза, буде лоза!

Вони стискаються все тісніше навколо ватри. Даремно коза-кажан чіпається за балки даху. Її стягнуть за ноги і кинуть коло ватри.

Там сидить Скулюк, Фока та інші ґазди-гості із незворушними усмішками, як жреці безумного танцю-пожертви. Біля їхніх ніг коза шукає сховку. Ще раз її шал вистрілить пекельним грохотом, що дірявить вуха. Відповідають їй ліси, відлуння підхоплюють шалені відголоски, несуть крізь ніч по зимових ярах, по потоках. Врешті-решт слабне коза і її шаленство. Переможці повалили її коло ватри. Десятки рук спільно валять її і потріпують по шкурі з кожухів. Здирають шкіру з кози і несуть її до ватри на жертвоприношення. Коза стогне з останніх сил, людськість триумфує гучним сміхом. Знову відповідають ліси. Сьопенюк з кислою посмішкою збирає свої кості і встає. І отримує голосне схвалення. Лунають вигуки:

— Отакою має бути коза!

Ні, такого ще не було. Сто літ тобі життя, солодкий Петрику!

Марію додає із розумінням:

— Тепер вже точно смерть злякалася.

Заохочений визнанням Сьопенюк давав вистави одну за другою. Спочатку баба-ревнивиця ганялася за дівками, що намагалися спокусити діда, її чоловіка, у непристойний спосіб. Дівки з писками втікали, а баба плескала чоловіка по кожуху. Знову зробився рух і розгардіяш, не гірший ніж з козою. Потім прийшли євреї купувати млин і торгувати щетиною. Тихо, взірцево, на пальчиках. Сьопенюк причепив собі і товаришам бороди і пейси з конопляних клаптів.

Млин гуде і туркотить рівненько — це хлопці, сховані під лавою. Купці обходять млин, набирають охоти, прицмокують: «Файний млин! я даю сотню». Торгуються щораз сміливіше, щораз гучніше, змагаються: «Я даю дві сотні! Я даю три сотні!». Заздрісні, розпалені, сваряться, скачуть один одному до очей, виривають бороди. І все це, сидючи навпочіпки. З останньої надії кличуть Йосенька, щоб їх розсудив. Втягнутий мимоволі до забави Йосенько з забавною поважністю розв'язує суперечки, не щадячи купцям терпких слів. Це нічого не дає. Чим голосніше туркотить млин, тим більше шаліють купці, безумілі від жаги купування. Раптом купець-Сьопенюк придавленим голосом, ніби він впав у яму, кричить: «Ой, ребе Йосель, ребе Йосель, рятуйте мене від тих грабіжників!».

Млин зіпсувався, перестав туркотіти. Купці приходять до тями. Млин знову починає працювати і знову повторюється єврейська сварка. Йосенько, начебто втрачаючи терпіння, набирає суворої міни, викидає за двері сварливих крикунів. Прогнані купці і далі завзято сваряться.

Забава триває. Появляється вірменин, товстий купець із випнутим животом, з приліпленим величезним носом. Він їде верхи на буйному неспокійному коні. Цим конем

є Сьопенюк. Постійно стає на диби й брикається. Одним підскоком він кидається до ватри, намагається скинути вершника в огонь. Та раптом настає грізна мить: наче виростають з-під землі, появляються замасковані і озброєні лісові хлопці, опришки. Оточують зграєю купця. Ватажок гукає зухвало і грізно, а все ж начебто по-рицарськи: «Пане-купчику, солоденький — гроші або життя!». Переляканий вірменин намагається захватись прямо під животом у коня. Лише кривий ніс виглядає звідти. Починається торг з опришками, ввічливий вірменин вміло заспокоює нападників, віщий кінь нашіптує вірменинові відповіді. Купець, придушений злостивим конем, важко сопе і цідить крізь ніс, як це роблять вірмени: «Пане ватажку, ой! Ви такий славний і знатний, — ой, як сам Довбуш! Якби ж я знав, то приготував би не одну панську рушницю, ба може й якогось червоного дуката вам подарував би! Ну, а там вже і пояси угорські мальовані, і перстені і пацьорки для дівчаток. Для вас все — ой! Але зараз я бідний, нічого не маю, крім живота і носа. Але я вам обіцяю на все святе, що колись я вам багато пообіцяю». Опришки споглядають на керманича, ватажок заковтнув наживку, намагається бути великодушним по-гуцульському: «Ну, якщо ви такий добрий панок...». Кінь, клацаючи ротом, перекиривляє ватажка. Вони знову радяться пошепки. Несподівано кінь розштовхує всіх, вірменин находу сідає на коня, втікають галопом. Дещо запізно спам'яталися опришки, густо стріляють, дим заповнює сцену колиби.

Сьопенюк отримав схвалення всієї колиби. Кожне слово, кожну міну Сьопенюка супроводжує вихор сміху. «Дай тобі Боже, братчику Петрику!». Італійці наслідують рухи і міни Петриця, схвально плескають його по плечах. Всі його частують один поперед іншого.

— Ну і цирк зробився у нас на Руському, — промовляє басом старий Скулюк, — ти потішний, синку.

5.

Пізніше ще згадували Камію. Андрійко Плитка прикрив очі, гірко посміхався. Розповідав важким шепотом. Його слухали не менш уважно, ніж раніше флюяру.

— У нас так буває, — говорив Андрійко, — або що той чи інший нарікає: що йому тісно при ватрі, бо всі на купі, і людина тут не має свого кутка, гірше, ніж ведмідь у барлозі. Або ж що в колибі ніде танцювати. Мало йому танців зі смереками. Або що йому темно! А від того світла, що на снігу, там у пущі, то вічне світло може охопити. Тож я, мабуть, правду скажу, що такі нарікання, це якісь дурні гримаси. Забагато тобі товариства, гай! Як побудеш сам у несамовитому лісному закутку, то перехочеться тобі бути самому. А тут в колибі і ватра — нехай святиться — гріє нас, як рідна мама цицькою. І спузар — дай йому Боже здоров'ячка — як батько рідний нагодує, прислужить, добре слово скаже. — О, Камію, ти ж Камію! Якби ж ти був разом з нами, і кожен з нас же проходив біля нього щодня, і жоден не запитав: «Камію, може тобі чогось не вистачає? Може тебе щось мучить, Камію?». Тепер то вже кожен би запитав: «Камію, що з тобою, Камію?». Ого — що тут багато говорити, мене ніхто не обмане: ми сьогодні цілий вечір тільки про нього всі думаємо. А так. Кожен з вас безперервно думає про Камію. Але що це за дивний чоловік був, добрий, як хліб. Як швидкий птах. А винахідливий, а веселий, хоч би й що. Ми нераз зустрічалися. Я десь там глибоко в лісі сам рубаю, а віт то тут то там сам собі ходить. Раз ризи перевіряє, іншим разом всі закутки оглядає, чи часом десь якась заблукала колода не залишилася під снігом, щоб не змарнувалася. Це була його робота. Ходить отак сам по лісі і часом заспіває італійською, і якимось так затягає: «Кебела — коза — бачьяр — льяроза». Я йому кажу: «Що це тобі, брате, все та кобила та коза у голові?». А він сміється: «Іди геть, Андрійку, це і не кобила, і не коза ніяка, а красна дівчина, вловлюєш? Так, щоб її поцілувати». Ось що в

нього було в голові! І я вам кажу це, бо знаю: він пішов у пущу на цю роботу, бо був сам, самісінький на цілім світі. Він мені казав це по-нашому, так як зумів: «Мама німа, тата німа, брат німа, жена німа! Ненте, ненте німа! Так я на феровія (то по-їхньому залізниця) і аж сюди на лісосіку...». І ось що ще вам скажу: загинув він також через те, що був сам. Одне, єдине слово врятувало б його. Одне слово б зупинило його там, коло ризи. Він стріпнув би з себе страх, не впав би у провалля. Бо тут ще й у цьому справа. Я, наприклад, теж ніби сам один, але я не сам. Я вмю з лісом поговорити, а Камію хоч і не боявся лісу, все ж не знав лісової мови, ані примівок не знав, ані слів передвічних. І при цьому слово Камію, його слово людське мене якось врятувало. А було це так. Ви з мене нераз смієтеся, що я «лісова смерть». А мене одного разу колоди в лісі піймали в пастку. І цілу ніч насміхалися з мене різні Біди та лісові Чорти. Насипали мені страху і дали відчутти на смак, яка вона лісова смерть. Колись перед святами я хотів за одним махом нарубати якнайбільше, щоб зі спокійною головою піти до хати на свята. Я поспішав, рубав усе підряд, як тільки можна було, колоду за колодою, башту за баштою. Гуркотіли колоди одна за одною, одна коло іншої падали. Я вже зовсім не обчищав гілок, не робив порядку. Відкладав на потім. І сплелось якось несамовито те гіляччя. По роботі, перед вечором, я хочу якнайшвидше повертатися до колиби, збираюся, а це — «годі». Не пускають мене. Не можу вибратись. Викарабкуюся по одній гілці, бухнуся знову вниз. Вишкрябуюсь по іншій. І тут вхопили мені гілячиська, здирають з мене сардак, дряпають, раняють. Не пускають. Я розірвав сардак, ледве виплутався. Тоді пробую низом просунутись. Аж тут розвертається якась гілка, тримає мене, я вже думав, що задушить. Вхопили мене стовбури у свої кліщі. А тимчасом настає темрява, ніч. Як здійметься вихор, як затанцює мені на голові завія, а поруч немає жодного дерева, де б сховатись. Я ж сам все вирубав. Світ потемнів, сніг сипав як з мішка. І присипав усе

це пекельне гіляччя і стовбури, та й мене у самому низу. А біля самої півночі як почала гуляти Біда вітряна наді мною. Це не жарти, ані борони Боже, я не був п'яний, ані мені не приснилося. Над вухом мені свистала Біда, за лице мене кусала так, що я аж пищав від болю. І реготала завзято: «ей-га-га-га-га-га-га-га». І так все зухваліше насміхається наді мною Біда і обзиває мене голосно: «ти, пишносрака, Андрійку, хвалишся, що ти лісова смерть? Гі-гі-гі-гі! Тепер бачиш, що таке лісова смерть?». Насипала мені Біда страху, що я аж стогнав, але не перемогла мене. Ну і ніби хотіла мене піймати по-доброму. Потім здалека почала так солоденько заводити: «Люлі-люлі, — люлі-люлі, — спи дитинко, спи...». Я був сам, але не сам. Слова з примівок, слова предвічні мав я в голові. А які? Це вже не для нинішньої розмови... Хай Біда насміхається з мене, хай нашіптує солодко, я цим зовсім не переймаюся. Я голосно молюся і заклинаю голосно. І береться Біда ще й за інші способи. Здалека, згори — можу присягнутися, що це правда, — чую голос матері: «Андрійку! Андрійий...». А я лиш своє знаю і промовляю слова. Не має підходу до мене. Аж тут дивлюся, а поміж гілками у снігу щось шелестить. Птах — каня? Пробивається через сніг, підлетить до мене, крилом на мене приязно махне. Хай мене Бог покарає, якщо це неправда. Очі в неї світилися, трохи були гострі, але мудрі. Щось скреготить, а навіть дуже тихо шепоче: «Андрійку! хай тебе Бог береже, щоб ти не заснув. Це бісові слуги тебе так спокушають». — «А що ж робити, божа птахо?» — питаю. — «Прокинься, зберися до купи, назбирай гілочок, котрі сухіші, ватру розведи там у ямі. Просидимо цілу ніч». Я так і зробив. Біля ватри ми зігрілися — і я, і птах. Те, про що ми там розмовляли, то собі розмовляли. І ті бісівські слуги, більші і менші чортики не мали до нас доступу. Там ми перебули ту важку ніч. Над ранком припилилася заметіль. Ми з птахою удвох засипані снігом. Тоді я намагаюся вибратись, напружуюсь понад сили, то туди, то сюди. І мови нема! Тільки ще гірше, значно гірше, ніж

звечора. Хіба б крила мати. Гадаю собі: людиська пішли на свята, в лісі вже нікого немає, ого! святкуватиму я тут уже навіки. Вже було світло, біло, м'яко, тихенько, і таке солодке дрімання мене оплітає. Хай! Але що лиш я задрімаю, то плаха легко дзьобне мене і шепоче: «Борони тебе Боже, не спи, Андрійку!». І так кілька разів. Якось раптом у тій дрімоті десь якийсь, начебто стукіт, чи що? Ні. Почулося мені. Але знову щось стукає... Але звідки? Це вітер стукає об гілки. Але потім чую далеко внизу слабенький голос: «Кебила коза...». — Господи! Це ж Камію про ту свою дівчину співає італійською. Я почав кричати до нього, а він до мене. Я чекав багато часу, аж поки він прийшов. І пилу він мав з собою, і лопату до снігу. Він через гілки, через гущавину мені свої міни корчить. І пальцем мені погрожує. І стукається в чоло, ніби каже: розум де? Прорубали ми, пропиляли заплутані гілки і прокопали прохід. Птах чекав, аж поки підійде Камію. Тоді я кажу Камію: «Цей божий птах і ти, Камію, врятували мене». «Який птах? — питає, — я не бачу жодного птаха». Як тільки він це промовив, каня здійнялася вгору і полетіла. Він не бачив, а я бачив. Врятував мене Камію. А його — не було кому врятувати. Не знав він лісових слів. Навіть тієї кані не побачив.

Посіжине зтяглося аж до ранку. Над ранком Фока разом з Матієм Зеленчуком та Юрійком Федчуковим пішли до присілка над Бистрецем. Там на повороті Бистреця, на високому лівому березі, не доходячи до греблі, в віддаленому місці під схилом стояла тоді капличка, яку збудував старий пан зі Станіславова, Войцех Пжибиловський. Навколо каплички був невеликий цвинтар. Там вони викопали для Камію могилу і разом з Матійком та Юрійком зробили смерекову труну. І третього дня там поховали Камію. Тепер на місці каплички стоїть тільки залізний різьблений хрест, а на місті колишніх могил ростуть старі липи і берези. Внизу шумить Бистрець, як завжди.

6.

На похороні почала віяти снігова буря. Хвиля за хвилею, лава за лавою, немов бісові шеренги сунули заметіль з Чорногори. Зернистим, гострим снігом вони сипали в очі. Потемнів світ. Молоді коні Фоки боялися завірюхи, часто повертали і крутилися.

Повертаючись, Фока зайшов до Танасенька, знайшов його у столярській майстерні. Старий ґазда розчухраний, задимлений, але задоволений тримав у руках нову яворову лопату з ручкою, надмірно карбованою узорами. Він, як завжди, зрадів гостеві, показував навколо нові бербенички, тарілки і стільці. В майстерні пахнуло кедриною, наче запаховою олійкою.

Танасій, вітаючись, запитував по-своєму ехидно і немов з триумфом:

— А що, Льодова баба Євдокія? Заморозила тебе?

— Мене ні, але Камію.

— Того паяца? Ех, де ж такому по наших пуцях лазити. Перемерз, так?

— Навічно перемерз, Танасеньку. Його у провалля зіштовхнула колода.

Танасій спопелив гостя поглядом, призначеним для вбивці. Підійняв лопату, наче хотів нею вдарити. Відкрив рота, опустив лопату на підлогу, вхопився за голову, усією вагою тіла впав на лаву. Швиденько зірвався, заскочив до комори. Увійшов з якоюсь яскравою хусткою, витираючи сльози. Сплющеним вереском кричав від порогу, викривляючи огидно лице:

— Бачиш, що ви нарobili? Вішати б вас за це. З чорта, з курви-матері чортової цей бутин.

Раптово він зламався.

— Ой, дурний я, дурний. Чому я його відразу не затримав у себе. Ей, Боже, Боже. А він все мвiв зробити. Худоба його любила. Пропало! Щоб я хоч встиг на посіжiне.

— Танасеньку, вас теж шкода, не журіться так! Та й чи ви не казали, що це не газдівська дитина? І щось там ще про ту італійську їжу...

Танасенько глянув з-під лоба. Насправді розсердився:

— Що це ти мені тепер мою дурноту пригадуєш. Фе. Знаєш, хто газда? Той, хто життя дає і людям, і худобі. І травам, і пашниці також. І, — не гнівайся, Фоко, — такий, що й лісам теж залишає місце на світі! Такий вірить в Бога. Ой, Камію, синку, Господи!

Газда Уршега все вставав, виходив, знову повертався. Не запрошував гостя до світлиці. Приніс до майстерні повну бербеничку. Не переодягнений, а так, як був задимлений, непричесаний, сів коло Фоки.

— Ну, пиймо, Максим'юче, прошу тебе. Дурний весь цей світ, а я в ньому найдурніший.

— Але ж, Танасеньку, — заспокоював Фока, — такий газда, як ви!

Танасенько кричав захриплим надламаним голосом:

— Пусте все це газдівство, це неволя, це пута! Вікину на сміття все це. Покину на чортову матір дурнувату, все їй перепишу. Хай Вона маєтками насолоджується, Курва чортівська, цариця того світу! Та й так із паличкою плями, гостинцями, куди-небудь вперед... Але трохи мені худоби шкода... Щоб її хтось не скривдив. — Гей, старо стає на світі, темно. Пиймо!

IV. РІК 1864

Повна свобода, що збереглася на маленькому краєчку світу, уявила собі, що ні перед ким не поступиться. А там, де все ж мусила поступитися, то відразу здобувала подвійно, а іноді й у багато разів більше у пущах, ген там, до водорозділу, там, де водорозділ, і далі на волоському та угорському боці. Там стільки цієї чорноти, цієї бездонної пущі, як моря затвердлого, як вітру застиглого, хто ж вичерпає?! Не поступилася перед великими панамі, ані малими, ані перед королівськими комісіями, ані перед нальотами пашів, ані перед цісарськими чиновниками, ні перед суворими пацифікаціями, ані навіть перед священиками. Не хотіла теж поступитися перед тією добровільною панщиною, що глибше нівечить, бо назавжди згинає шию і викривляє спину: перед плугом і перед рільництвом. Відріклася всього, чого сама не зробила. «Хай нас мають всі навколо за тупих і диких, а ми їх маємо за волів безликих» — так вони хвалилися довго.

А перед голодом? Ага, теж хвалилися, що не раз вже викручувалися із не одної скудної весни, бо були сарни, олені, дикі кабани, цілі їх стада, бо були тут і там замки, двори та містечка для нальотів, бо були склади і комори, криївки у лісах, де не ступала нога людини.

Аж нарешті дісталася і до них доля, що виросла із самої свободи, з надії на неї. Нові покоління. Щораз більше дітей, щораз більші поселення, а це означає все більше ротів. Рік 1864.

Дивилися на небо, хоч і не пригадували, щоб хтось колись розповідав, що звідти впала на них манна. Втікати? Є куди, але десять голодних кроків припадало на їхній один. І зашелестіла надія, але не з неба, а з лісу.

Щойно закінчили панську вирубку на Руському, несподіваний мороз на саме свято Петра і Павла знищив

пашу і не надто ще численні засіяні поля на самій верховині, а що найгірше, знищив весь урожай у сусідньому краї, званому Підгір'ям. І відразу ж деякі газди, котрі розуміли, чим це загрожує, погнали воли на волоський бік. Міняли їх нижче вартості на зерно. Інші гнали волів ще далі, аж за Дністер, а привозили не тільки зерно, а часом навіть з великими труднощами — сіно. Ще інші випасали худобу по лісах, по лісових окраїнах, там, де паша не перемерзла, годували її старим сіном, поки це було можливо, і безпорадно чекали. Посівних земель було дуже небагато. Голембьовський у книжці про гуцулів, виданій у Варшаві в 1830 році, правда, твердить, що вже тоді сіяли овес, і навіть кукурудзу, але він має на увазі тільки терени, розташовані нижче, десь в околицях містечка Кути.

Про рільництво у самому серці Верховини відомо лише те, що вже біля 1840-го року Міхал Фергіль з бучацького повіту, з Поділля, купив землю у Жабйому, на Магурі і почав сіяти ячмінь та вирощувати ярину. Начебто були й такі, що брали з нього приклад. Переповідають навіть, що дід Булига, котрий в свою чергу запровадив таку новинку як гонт, і навіть залізні кілки, що звуться цвяхами, зробив собі великого і важкого плуга з букового дерева, до якого запрягав для орання аж три пари волів, і збирав непоганий врожай. Сусіди насміхалися з такого запрягу і зовсім його не наслідували. Щоправда, на двірських полях у Криворівні, на лівому березі ріки орали, сіяли і збирали багато не лише пшениці, але й кукурудзи. Але це ж панські вигадки, а на того, хто б їх наслідував, звалиться якась панська доля, так, наче б їй відписав душу.

Лише коли молодий Фока привіз до Ясенова справжнього англійського плуга, коли зорав над рікою під Кичевою чималі площі і засіяв їх на зиму, люди почали приглядатися принаймні одним оком. Чи напевно щезники не псують і не ламають плугів, як це трапилося з тими, які перед тим бралися за плуг? Підслуховували одним вухом, чи справді свята земля не бунтується проти тих, що її кроять?

Але треба визнати, що після панської лісосіки ті, що не пропили заробленого і не наробили додаткових боргів, все ж виграли. І в першу чергу Андрійко Плитка, прозваний Лісовою Смертю, котрий більше від інших закупив у пана високо на Руському лісовій землі, і не тільки для себе, але для родичів і для сусідів з села, тобто з Криворівні. Вони випалювали, поспішно корчували, гарячково копали буковими лопатами, оснащеними у бляшані «постоли», зроблені мандрівними циганами. Та хоч і під самими хмарами, Андрійко Плитка захопив власним прикладом, показуючи, що навіть і в пущах, де нікому і не снилися жодні жнива, лісова земля є піддатливою і приязною не тільки для картоплі, конопель і ярини, але й для збіжжя та овочів, і навіть досить високо, аби лиш у прикритих закутках.

Фока Шумеїв, відчуваючи, що домашні запаси зерна закінчуються, звивався перед зимою по Кутах та по Коломиях за збіжжям. Через це Шумеві скарби, закопані у котелках тут і там, деякі дуже старі, таємничі, ватажківські — вичерпалися раз і назавжди.

Але передбачливих було небагато і коли прийшов тугий рік та добряче почав викручувати шлунки, то не лише голодні ясенівці, а також і мешканці сусідніх поселень і, зрештою, втікачі аж з Підгір'я, котрі йшли разом з родинами абикуди у пошуках, де б можна було заробити і прогодуватись, зосередились навколо тих, хто мав багато корів і сякі-такі запаси хліба. Помагали вони на господарці чи ні, а все, як і в старих часах, жилилися у Шумеїв. Такі ж голодні групки обсідали й інші двори родовитих газдів. Також і до двору у Криворівні привезли багато пшона з Тисменичан і роздавали кожному, хто зголошувався. Але цього було замало, дуже замало і тоді не одна родина, зрештою не вперше, потрапляла в шпони зернових лихварів. Та цього разу значно гірше, ніж коли-небудь, бо під заставу земель і хат. У пам'яті збереглися ті грізні, як їх називали «земельні векселі», тим більше, що суд досить близько,

вже у Косові, чигав на таких боржників, котрі тоді, як робили борги, не надто переймалися тим, як будуть віддавати, а потім — то й ще менше. Отже, з'явилися хтозна звідки людинятка тихі, скромні, але рухливі і услужливі, такі, що пропонували гроші, гори грошей, або й ще краще — постачали до хати кіньми збіжжя і горілку, і хто б чого запрагнув — під заставу хати і земель, котрих поки-що ніхто не чіпав. Треба було всього лиш одного цілком марного зусилля, підписати щось, або ще менше — поставити малого хрестика, у присутності свідків, а потім засвідчити таку угоду в суді. Угода говорила про те, що у випадку неповернення грошей до такого-то терміну земля і хата переходять у власність позичальника. І все. Позичальники, як вправні мисливці, пильнували термінів, більш того (як по сьогодні детально переповідають) вони не раз перехувалися від своїх боржників перед самою датою повернення боргу, тобто не можна їх було знайти. Правда й те, що численні боржники теж не надто журилися термінами, і навіть хитро тішилися, що зуміли витягнути такі суми за допомогою якихось нещасних хрестиків. Але навіть і ті, що хотіли дотримати даного слова, шукали позичальників, щоб повернути їм борг з процентами або хоч самі проценти, тішилися, коли не могли тих знайти, що тим, мабуть, не спішиться, що ще почекають. Та коли проходив термін, на боржників падав грім з ясного неба. З ясного, бо хто ж і звідки міг знати, що крім людського народження і смерті, є ще якісь непорушні терміни.

У такому краї, завзято пастирському і донедавна мисливському, котрий пережив не один тугий рік, а все ж не затратив часу настільки плинного для пастушої праці і щедро на забави та свята, є свої старі приповідки про голод. Людина може харчуватися і насититись крихтою, будь-чим і то впродовж тривалого часу, тільки не в часі голоду. Бо коли приходить тугий рік, то голод, що має коріння у кишках, проростає бур'яном також і в голові, і в серці. Це другий голод, це гарячка голоду. Тому так гарячково

шукали ліків. Тимчасом ліки, які вони винайшли, були ще гіршими, ніж хвороба.

Отож, наступної осені, коли голод майже минув, земельні папірці спочатку зашелестіли, потім зашуміли і неприглядні шарапатки, судові виконавці з золотими гедзями на цісарських шапках, забирали в остовпілих боржників те, до чого досі не мав права і сам пан цісар: прадідівські землі. Іноді відразу виганяли із хат, але в будь-якому разі відразу оформлювали право власності на позичальників. Відбувалися незабутні спектаклі, жалюгідно-смішні, серце-роздираючі, бо забавні, але часом навіть грізні. Викинуті згідно з правом спадкоємці на колінах благали шарапатків. Жінки заводили, проклинаючи Богові духа винних судових виконавців, діти вторячи верещали хором. Іноді їх проганяли кийками чи сокирами, а деінде проганяли позичальників, впроваджених згідно з правом, погрожували їм помстою, траплялися чимало випадків, коли погрози здійснювали. Позичальники (не завжди проїняті любов'ю до ближнього і за це піддані прокльонам на наступних п'ятдесят років) виправдовувались тим, що без земельних векселів їм довелось би розпрощатися зі своїми грішми на віки вічні, а без супроводу цісарських шапок їх би принизливо прогнали, а щонайменше, то висміяли б знущально. Пригадували нещодавній випадок у Косові, коли такі ж боржники заспокоювали дещо нетерплячого позичальника, який, втім, не підстрахувався земельними векселями, лагідно і солоденько: «Мошку любий, ми тебе скоро закутаємо». Закутати означає obtулити, заспокоїти, але також і прибрати. Дотримали обіцянки, вбили його нишком.

Ніхто не заперечить, що земельні векселі були хитрими пастками на голодних і переляканих голодом, і що внаслідок, не зважаючи на те, що згідно з законом, багатьох боржників «закутали» назавжди. Але зараз жандарми, а навіть військові підрозділи, зрештою, й раз чи другий шибениці укоронували цей незабутній тугий рік, мабуть,

найзгубніший з усіх. Рік принижень, дитячої безпорадності і безпорадної глупоти. Засівалася не озимина, а помста. Довго проростала, повільно дозрівала. Бо земельні векселі відібрали людям не тільки маєтки, але й відвагу. Знівечили і згальбили.

Фока з іще непевним, зародковим наміром оглядав родові ліси на Рабинці і на Попадинці. Коли він сходив з Рабинця вниз, відпочив на межі лісів. Сонце сильно припікало і Фока заховався у арці подвійної чубатої смереки, яка виросла таким чином, що колись два зігнуті одне до одного дерева зійшлися між собою, як два цапи, котрі буцаються, а потім вітер їх зблизив і вони зрослися. Зв'язалися подружнім вузлом назавжди. Чубату смереку супроводжував не такий вже й старий бук, котрий посіявся у цьому затишному і сонячному місці. Восени багато червоного: червоніють і палають буки, переливаються ягоди, горобина і калина. Тоді у нас появляється птах з червоним животиком — снігур, званий соловейком осені. Захований у верхечку подвійної смереки, чи може бука, він проспівав Фоці виразно:

*Не скарби ватажків, чоловіче,
Не векселі вилікують голод лютий.
Рятунок — твоя голова, твій бутин.*

Фока зірвався: заснувати на Рабинці великий бутин, свою власну лісосіку, із власними ризами, власними водозапорами і власними сплавами!

Він вже уважно приглянувся до лісосік, а ліси свої і води свої він знав краще, ніж будь-який пан своє. Грошей у нього не було, але він вхопився за ідею зовсім іншої лісорубської спілки. Хотів розпочати самостійно із випробуваними побратимами, але нікому не продавати.

Він дивився вниз від подвійного дерева на свої ліси: жодної полонини, ані лисини, ані голого місця. Донизу і знову догори хвилювалися чорнолісі хвилі, перескакуючи

через яри, поглинаючи провалля, і знову нагромаджуючись до неба. Чорнота біла в очі, шуміла, муркотіла, шепотіла: ліс-ліс-ліс... Хто ж впорається, хто насмілиться почати? Адже ясно, що полонин, лугів для сінокосіння, а тим більше городів чи ланів ніхто ніколи не відвоює у цього лісу, бо де ж є такий орач і сіяч, як він сам. Його це нуртувало наяву і у вісні, але він і не думав щось вирішувати, а тим більше щось починати без згоди батька.

Про батька — Максима Шумея відомо, що його не часто бачили у Ясенові на селі, навіть і у церкві рідко, бо лишень на великі свята так, наче він ховався від людей. Удома він переважно бував сам у коморі, у найбільш захищеному закутку будівлі, посеред стін, що збігались в одному місці. Хто не знав, як збудовано дім, той нелегко туди потрапив би. І на пасовиськах він теж перебував сам, без пастухів, бо худоба, хоч її і було багато, дозволяла себе без труднощів заганяти, завертати, закликати. На окрик газди швидко збігалась, немов її хтось наганяв. Іноді навіть тварини бігли за ним, відштовхуючи одна одну, немов із ревнощів. Дехто бачив здалека, як старий Максим легко біг униз, а попеляста копиця волосся підносилася на вітрі, а вся худоба: корови, коні, вівці, кози і пси наздоганяли його наввипередки. Про це в селі перешіптувалися, що у нього є до послуг і до допомоги «такий», хто заганяє чи кликає худобу, коли газда подає знак. Але священник-парох, а з ним і всі духовні другого ступеня, тобто дяки, паламарі, церковні брати та інші, котрі знали Максима, завзято заперечували все це. А священникова дружина, киваючи таємничо на чоловіка, проголошувала на все село, що Максим святий. Також і Танасенько Уршега з Ільців, котрий товаришував з батьком Максима, ватажком Шумеєм і знав Максима від хлопчиська, додавав пошепки своє, коли було кому.

— Мене ніхто не одурманить, кажучи, що він несамотивий, але певним є те, що він нічого не тягне від нечистої сили, ані за продану душу. Хто ж може знати? — Може він

досконалий ватаг? Але про це не можна говорити, бо така його доля і його роду — Боже борони.

Через те, що Максим мав все, що хотів, не надто часто зустрічався з людьми, а коли хтось до нього й приходив, то не міг його розговорити. Хоч він споглядав довірливо і був тихим, і сам був несміливим, все ж коло нього й інші ставали несміливими. І родина, і прислуга, і Фока також.

Фоці треба було поговорити з батьком про таку важливу справу, що він хотів розмовляти наодинці. Перш, ніж зайти до батька, крутився темними ганками навколо комори, ніби планує, що і як він повинен сказати. Викресав вогню, послушав, запитав: «Можна?». «Ти, синку? Заходь», — відповів Максим з комори. Комора була без вікон. Дві грубі воскові свічки у важкому дерев'яному підсвічнику горіли на довгому столі. Освічували голову Максима, вкриту густим волоссям, яке сталево посивіло, немов шапка з попелу. Решта столу була темною, але видно було різні типи ревахів великих і малих, почорнілих і світлих, старанно розділених. Комора була холодною, скрізь було охайно. Максим палив люльку з головкою не меншою, ніж горня, але набитою не тютюном, а арнікою. Він встав, худий і високий, вищий від Фоки, і нахилившись поцілував сина у голову, а Фока його в руку. Максим відразу витирав і стріпував сорочку, пояс і кептар, немов стріпував пил. Буркнув:

— Це добре, синку.

Фока пожвавився:

— Що добре?

— Що бачу тебе ще здоровим, — відповів Максим.

Максим сів, а Фока стояв. Вони обоє весь час мовчали.

— Ну, треба вже йти, — сказав Фока.

— Почекай ще, поспішаєш? — запитав Максим.

— Хочете мені щось сказати? — запитав Фока.

— Ні, я так просто, сідай.

Фока чекав, Максим мовчав далі. Нарешті Фока випалив.

— Я хочу влаштувати бутин на Рабинці, дозволите?

Максим не рухався і не відповідав, а Фока пояснював.

— Я не маю грошей, але продавати не буду, лише з газдами зроблю спілку. Дерево продамо, а земля залишиться нашою по-старому. Тепер на світі потребують дерева, добре платять. Потім вже й інші зроблять так, як ми.

Максим тихо зойкнув:

— Задля грошей ліс винищувати?

— Ліс відросте, — відповів твердо Фока.

Замовкли знову. Фока встав, поцілував батька в руку:

— Ну то я вже піду, дозволяєте?

Максим бурмотів.

— Роби, як буде краще, але так, щоб не занапастити старої правди.

— Якої правди ви боїтеся, що я стану за гроші лайдаком?

Максим мучився:

— Ні, але гроші — це для наймитів, для перебранців. Лісосіка розлякає худобу. Свободу втратити неважко...

— Свобода має свою ціну, — відрізав Фока.

Максимові вирвалось похапцем:

— Може все ж не варто?

— Варто. Бо чим заплатити?

Максим підірвався на лаві, його очі блищали, шапка попелу піднялася.

— Сто корів варто віддати, так як колись Василюк цісареві діамантових голубків. Я готовий відразу.

Фока перервав і говорив упевнено:

— Але ж ми не коровами будемо платити і не голубками, а дітьми і внуками. Їхньою вбогістю.

Фока присів. Очі Максима пригасли, він похилив голову, наче від удару.

— Дітьми платити? Їх вбогістю? Кому ж це?

— Долі. Погляньте що наближається, нові часи, новий світ.

Максим випростувався.

— Весна для світу? Це не так погано.

Фока згорбився.

— Хтозна, чи весна, може осінь. І якщо ми не убезпечимося, то біда буде нашим дітям і внукам — пропадуть!

— Ну, говори далі, — сказав Максим.

— Збудують дороги, — продовжував Фока, — навезуть хліба, горілки теж, всього прямо під ніс: «ось тобі, жери, жлуктай, але плати!». А чим? Земельними вексельми. І потім — гайда з хати і з землі. А потім?

— Що потім? Борони Боже.

— Нехай внуки стають підмітальниками, підмивальниками, витиральниками, нехай так ниціють, а потім хай біжать до міста по заробіток.

— То що ж?

— В наших руках дерево, як золото, а цього їм у містах якраз і треба. Вони самі до нас прибіжать, а потім — світ відкритий. Будемо вчитися плуга, рільництва, писемності, законів.

Максим довго думав:

— То вже полонин і лісів не досить, ані старої правди, щоб втекти з худобою від доріг і від нової моди?

Фока терпляче пояснював:

— Не можна весь час утікати. Ми з коровами і вівцями, а вони доженуть і переженуть із залізними дорогами і грішми, а нас будуть бідою поганяти. Треба сидіти тут на місці і не здаватися. Забезпечитись, вчитися...

Максим твердо заперечив:

— Вчитися, у кого? У кріпаків, у тих, що ще вчора були у панщині по вуха? Ми — газди.

Фока промовляв, немов наказним тоном:

— Закарбуйте на реваші: рік 1864, а потім дивіться на реваші вперед. Зараз ми газди, а що далі? Людей щораз більше, справжній мурашник, такі рої, як зголоднілих блох восени у колибі. Внуки, правнуки бідністю заплатять за наше газдування, стануть жебраками.

— А цісар, а священники не допоможуть?

— Як же допомогти тому, хто сам собі не хоче допомогти, бо не слухає порад. — Максим задумався, а Фока за мить додав:

— Мені якраз снилося, що ми на важкий рік будували для людей великі доми, двори, палаци такі, як у Станіславові. Але ми не закінчили і люди швиденько порозтягали собі з того двору одне й інше — кожен для себе, й утікали з тим, що нахапали. А все-одно на нас нарікали. Несплатений борг.

Максим вирівнявся і вдарив долонею об стіл:

— Мудро, синку, з реваша видно — це борг. Нової моди треба остерігатися, але ти роби якнайкраще, я тобі довіряю. Грошей вже залишилося зовсім мало, але бери й це і роби.

Максим підвівся, випростався і неначе підріс. Відділяв на столі одні реваші від інших просторо, щоб кожного було видно зокрема. Знову стріпав з себе порохи, яких не було, взяв з кута мітлу і замітав порохи, яких не було. Фока спостерігав за ним уважно зі здивуванням.

V. У ПУПКУ

1.

Щоб зрозуміти, як Фока наважився на лісосіку, треба сказати, що спочатку він знайшов собі надійних друзів. Перш за все він уклав за стародавнім звичаєм урочисте побратимство з молодим керманичом, Петрусем Савіцьким, бо той найбільше припав йому до серця серед усіх, яких він зустрів на панському бутині. Вони вже давно зналися з Ясенова, але досі зустрічалися рідко, бо Фока, дитина родовитих газдів, змалку мешкав на горі, а кожне літо проводив на віддалених полонинах, тоді як Петрус, ковальський син і дитина прибульців, упродовж цілого року стирчав коло косівської дороги, у ямі над Варатином, де була батьківська кузня.

Коли Фока повертався верхи з Рабинця додому, то догнав дорогою з Криворівні Савіцького. Вони розмовляли про зміни останніх років, про нові турботи, а також про земельні векселі. І Савіцький, хоч зазвичай і несміливий, відразу викликав у Фоки довіру. Він розповів тому щось, чого його навчив батько з латинської книжки про те, що коли дуже давно, у старожитні часи, держава була під загрозою нападу, навіть більше — ворожої навали, віщунка порадила, щоб там обнесли себе дерев'яними мурами. З особливою довірливістю до Фоки, він додав: — Латиною це звучить так: “*Rythia respondit ut moenibus ligneis se munirent*”¹.

Вони розгадали, послухались і виграли.

— Дерев'яними мурами? Розгадали? І що ж це мало означати? — запитав Фока.

Савіцький утішився:

— Тоді це означало — кораблі, а у нас буде означати — дараби. Лісів у вас достатньо, розумієте, що треба робити? Вискочити практично і славно.

¹ Піфія відповіла, щоб вони захищалися за допомогою дерев'яних стін (лат.).

— А хто ж допоможе з ризами, з дарабами? Італійців уже немає. Хіба-що спровадити людей з Русполяни, з угорської сторони. На це треба багато грошей.

— Я на цьому знаюся, допоможу вам в усьому. — Такими були пам'ятні для обох слова Савіцького.

Осяяний цією думкою, Фока визнав, про що йому проспівав снігур на горі, а також, що батько погоджується. Слово за словом і домовилися. І невдовзі після цього уклали побратимство. Запросили друзів з Бистреця і за старим звичаєм пішли з обома друзями, з Андрійком Плиткою і з Петрицем Сьопенюком, до церкви складати побратимські присяги. Вони обрали церкву у Криворівні, яка була більш-менш посередині дороги між Бистрецем і Ясенівською кичерою, на якій жив Фока. Але в основному через те, що їх особливо приваблював місцевий парох, отець Бурачинський. Після сповіді вони присягли один одному, згідно зі старим звичаєм, що в разі потреби будуть ділитися тим, що мають, що ніколи один одного не залишать, особливо у біді і в грізну мить, що аж до одруження жоден ніколи не поверне до дівчини чи до якоїсь жінки і що жоден не розповість таємницю, яку йому довірив побратим. На цьому мала базуватися лісосіка. Після присяги у церкві вони ще раз відзначили побратимство у домі Шумеїв. Відтоді вони бачилися часто, а розлучалися ненадовго.

Петрусь Савіцький, молодший на якихось вісім років від Фоки, не народився у Ясеніві. Він походив з родини, яка осіла там не так давно. Його батько був ковалем. І скажімо одразу, особливим ковалем. Хоч і не циган, як переважна більшість тодішніх, зрештою, не таких вже й численних ковалів, після прибуття з містечка він перший осів над Варатином, неподалік від Жидівського Каменя, там, де дорога, що веде до Косова, протискаючись круто поміж скелями, відразу стрімко підіймається вгору. В такому понурому урочищі жоден пастух не поселився б. Легко сказати: коваль. А що ж варте уваги у придорожньому

ковалеві? Передусім у ті часи коваль Савіцький був першим гордим піонером дивовижного заліза в країні дерева. Він також був першим, в чийому домі раз на тиждень пекли житній хліб на заквасці, мало знаний в країні мамалиги. Він поселився на пустирищі при дорозі, де в тих часах ніхто не жив. Подорожні не оминали кузню, завжди відпочивали перед важким підйомом на Буковець, а також після спуску. Іноді вони привозили ковалеві якісь дрібні покупки з Косова. Нерідко вони зупинялися з тією єдиною метою, щоб подивитися на кузню, на її дивовижний міх і на самого коваля.

Пан коваль Савіцький — це велика особа, але бідна. Не дивина, що циган бідний, він воліє бути бідним, мешкати абияк, валандатись, аніж жити по-людськи і зайнятися людською працею. Того, що циган вдіє завтра або за годину, ніхто не може вгадати. Циган не є ніякою особою, правда вмілою істотою, але нетиповою. Чорний-чорнісінський до самого дна, ненадійний, вкраде у побратима ще охочіше, ніж у непобратима. Дозволить своїм дітям жербати в білий день. А в горах жебраків немає, хіба що ті гоноровиті професіонали, «мандрівні люди», які раз на рік з долин сходяться юрмами на горянський храм, щоб демонструвати повикривлювані члени і співати жалібно під ліру для того, щоб люди поплакали собі. І за це великодушно приймають від людей подачки. Але щодо циган, то наші люди мають затверділі серця. Не тому, що цигани не нашої віри. Євреї також іншої віри, не хрещені, а все ж мають душу, навіть якесь своє небо юдейське мають, тільки що без світла, бо там вічний шабат і немає кому засвітити. А циган постійно щирить зуби, безперервно насміхається з християнина — а сам без пупка. Він не від матері Єви походить, а мабуть, від чортиці. Хто ж знає, якої він віри? Не зовсім певно, чи є в нього душа, тож усякого зла можна від нього сподіватися. Тому люди тверді і безсердечні, коли когось скривдять, то викручуються тим, що це, мовляв, циган.

Тому найдивнішим здавалося те — щось про це шепотіли, але потім забули — що така людина, як старий Савіцький, зовсім не циган, а покинув місто і поселився під Буківцем посеред скель. Пана коваля Савіцького шанували, бо — коваль, а головне, що він хоч і бідний, але вільний і гоноровий, як це поляки. Відомо ж, що поляк не завжди приємний, іноді зверхній, ба, навіть пихатий, але що не поляк, то пан, лусне з голоду, а не скривиться. Пам'ятали передусім й про те, що Савіцький не одного витягнув з біди підчас карколомного спуску з Буківця, не одного уночі обігрів, нагодував, напоїв, а тим, хто цікавився, лопатою вкладав до голови ковальські знання, ніколи на них не скупився. Коли Савіцький тримав розпечене залізо у щипцях і, вперто видзвонюючи молотом, вигинав його, як свіжий будз, а золотоволосий Петрусь, висуваючи язика від напруги, роздмухував міха, подорожні спостерігали мовчки, переглядалися і дивувалися пошепки: «Господи!». Коли, гострячи коси, коваль розповідав правдиві спогади про те, що от у селі Верині над Дністром є стара кузня, де гострять коси колом, яке повертає кінь, подорожні, здивовані цим ще більше, ніж тим, що бачили, шепотіли: Господи!». Ковалеві Савіцькому вірили.

Коли вісті про коваля розійшлися тут і там, почали приходити такі й інші, звідси та звідти, нераз аж з-над Білої Ріки, з міжлісного поселення над Гостівцем, часом з іще дальшої полонини, і не лише, щоб оглянути кузню, а ще й щоб поставити питання: «Звідки він бере залізо? Як воно робиться і для чого ще придатне?». Ці питання припирали коваля до стінки, зокрема коли чули або бачили на власні очі, як він згинає у вогні те, що не згинається, як розтягує, немов тісто, те, що затверділо назавжди. Бо хоч кожен і мав сокиру чи сокирку, косу, а потрохи повільно почали потрапляти сюди й пили, але в ужитку все ж було більше латуні, ніж заліза, та й нерідко тут мали до заліза ще й упередження. Залізні кілки, простіше кажучи цвяхи, тут здобували визнання з трудом, бо були недовговічними у порівнянні з тисовими кілками.

Коваль відповідав, як умів, скупувато, врешті-решт по-ковальському важко і повільно. Важче було, коли Танасенько Уршега, хоч і не віщун ніякий, ані не мольфар, але, як казали у селі, гірський мудрець, до того ж багач, приїхав одного разу з Ільців до Ясенова до Савіцького, щоб днювати у нього, тобто провести у нього цілий день, задля того, щоб познайомитись з ним, з його роботою і потоваришувати:

— Пане ковалю, добродію, — запитав Танасенько на самому кінці, — то як, на вашу думку, залізо від Бога чи від чорта?

Савіцький відповів просто:

— Чорт сам нічого не створить, але пробувати любить, може й псувати? А людина псує напевно, може й не гірше від чорта. Якщо залізо для чогось доброго, то від Бога. А якщо для чогось злого — га! — хто ж це знає?

— Ну добре, — продовжував Танасенько, — але ж залізо не росте, як дерево зі святої землі, шарів і серцевини немає.

— Хтозна чи не росте, у землі може й росте.

— Але ж ви говорите, — впирався Танасій, — що його треба виплавити, тож видно, що без людини не буде ані відлитим, ані твердим, ані шляхетним, як ви кажете.

— Древа ви ж також не берете, коли воно росте. Його треба зрубати, обкорувати, порізати і обробити. Без людини зламається або зігніє. Сиру колоду чи коріння ви ж під хату не підкладете.

Танасенько запитував ще й з коня, коли від'їжджав:

— То що все ж потрібно, щоб залізо було для добра?

— Сумління і рука, — відповів коваль.

Танасій запам'ятав.

Коваль був суворий, говорив небагато, а все ж деякі його хоч і не численні вислови розійшлися та збереглися. «Сумління і рука», — промовляв коваль так суворо, що якби не знати, що це людина помічна, то тільки б забиратись геть і втікати якнайшвидше. Дехто чув, як він казав

синові коло міха: «Міх — повний дих, холод — страшний гріх», або ще коротше: «Гостро, гостріше, гаряче». Чули також і такі вислови, яких ніхто не розумів, тому тільки пани і священники їх запам'ятовували. Було відомо, що родинне гасло Савіцьких звучало: «Завжди готові». У тих колах запам'ятали і правило коваля: «*Crimen capitale equum mutilare*»¹.

І ото стільки чіткої пам'яті поніс вітер і розсіяв по горах від перевалу Буківця понад обома Черемошами і попід вершини, до розсипаних пастуший стай.

Додатково шанували коваля й за те, що його скульптурну рівну поставу оздоблювала колись світла, а на старі літа стала борода, що спливала потоками цілком густого волосся, а радше сплетіннями, розділеними точно так, як у святого Іллі, володаря громового клину. Важко сказати, хто кого наслідував, чому і як. Може, косівські художники, що зображали на яворових дощечках святого Іллю, просто змальовували з коваля, чи може він і сам уподібнився до бородатого володаря грому. Цьому могли сприяти два каменя, точніше два потужні валуни, поміж якими поселився коваль, до того ж обидва — єврейські. Неподалік від кузні і досі лежить великий, як лісова колиба, валун, званий Жидівським Каменем, якого бачать всі, хоч він і приховує невидимі події, які можна б нарешті відслідкувати і перевірити. Другого каменя, прихованого над скелями високо під верхівкою, з дороги не видно, і його історії, мабуть, ніхто й ніколи не відслідкує. Відомо тільки, що в нього громи б'ють з особливою пристрастю і може тому його назвали Кріслом Іллі. Біля цього Крісла упродовж багатьох років відбувалися події, про які розкажемо пізніше. Саме там єврейський пустельник, званий Єкеле, котрий шукав у горах над Черемошем слідів майстра Балаль-Шем-Това і божої книги, приніс Іллі у жертву первородного сина, щоб той його прийняв на лоно старої віри і нової хасидської також. І коли Єкеле втратив всю родину,

¹ Калічити коня — злочин (лат.).

всіх, окрім коня, він поїхав візком світ за очі в напрямку Буківця, зітхаючи до Бога і до Іллі. Вони прийняли і його. Грім вдарив у верхній камінь, валун скотився на дорогу і накрив Єкеле разом з возиком і конем. Саме цього валуна називають Жидівським Каменем. І хоч Бог та Ілля спасли колись пустельника, то не кожна людина хоче бути негайно спасеною, тому такий-сякий подорожній підчас бурі втікає і ховається у кузні і в домі коваля. Всі про це знали і коваль про це знав, що першим мешканцем цього яру багато років тому був пустельник Єкеле. І тепер доля призначила коваля охоронцем цього місця і цього каміння. А радше — охоронцем подорожніх. Бо коли громи починали вигравати на горі, то вниз скочувалися більші чи менші валуни. Проїзд був небезпечним і важким.

Голос Савіцького також належав ярові над Варатином. Коваль говорив повільно, густим басом, повним, вібрующим. Неодноразово, як це й нині буває у яру Варатину, сусідні скелі відзивалися людськими голосами. Бас коваля гудів та поширювався в пустелі несподівано і когось, хто нічого не знав про Савіцького, міг би сповнити страхом, який і так підіймався з ущелини тісного яру, котрий добре надавався для засідок і котрий засідками раніше був відомий. Знайомих же бас втішав, що кузня вже близько, а Савіцький на сторожі.

Та попри все, це вже стара історія, хіба-що прадіди і діди нашого покоління її краще пам'ятають. Можливо, що останнім часом про Савіцького у нас відомо ще менше, ніж про святого Іллю. Хоч кузня стоїть і тепер, не було б дивним, коли б хтось сказав, що Савіцького ніколи й не було у яру над Варатином. І що це тільки якась вигадка, відлуння розповідей про Крісло Іллі, втілене в людську постать.

Сьогодні надто часто кажуть: «міф». Тим частіше, чим більше стають сліпими і глухими, ба, чим зухваліше і огидніше хтось починає собі уявляти, що немов би міф можна було заколотити як завгодно і нашвидкуруч,

в більшій чи меншій мисочці, типу того, як рабин Мойше Кітовер зробив людину, але без розуму і сумління рабина. Заколотити, а потім розтрубити за допомогою більшої чи меншої труби, і засипати очі піском за допомогою меншого чи більшого розпилювача. Але ж коваль Савіцький — це реальна постать і її нам значно краще розкривають цілком переконливі дані, що він був бідний, і наскільки був бідний, і яким дивом він вижив у горах. Це навіть неважко було б вирахувати щодо гроша з олівцем в руках, що не підходить жодному міфові. Грошей було мало, за підкови платили кілька грошів, за обручі до возів трохи більше, але возів у горах в ті часи було небагато. Савіцький зазнав би нестатків, може й мусив би втікати з родиною з гір, щоб десь далі пошукати щастя на старість, якби не те, що його, на щастя, вважали інституцією. Гірські пастухи проявляли знаки поваги до неї і чи то як оплату замість грошей, чи з нагоди свят і, врешті-решт, задля підтримання добрих стосунків приносили все, що мали. Дарували небагато: бринзу барилками, вовну, шкури, навіть сукно, кожухи, телят, дещо рідше ячмінь — тобто все, що на той час мало копійчану ціну так само, як праця коваля. Іноді хтось з панів, що заїжджав ненадовго до Жабйого, Ясенова і Криворівні: Скарбек, Хелміцький, Яблоновський, Пжибиловський і Штрассер, іноді хтось з гірських священиків — замовляли зробити все, що з заліза, починаючи від підков і обручів до осей, замків, оков, завіс і ключів. Правду кажучи, з бажанням допомогти, вони замовляли дещо більше роботи, ніж їм було потрібно. Але Савіцький, який не був схильним приймати завищену платню, нав'язану з панської ласки чи зі священницького милосердя, сам встановлював ціни по-справедливому. Але, як би там не було, все ж не центи, а гульдени, потрапляли до кишені коваля, та це траплялося досить рідко, взимку практично ніколи.

Як вже було сказано, Савіцький став інституцією, сказати б, рятівною для всіх, хто підіймався на Буковець, а що

ще важливіше — для тих, хто спускався із карколомних схилів. Не лише для ремонту воза, коліс чи дишлів, але й для самих людей. Єдине світло вартувало ночами у ярі у вікнах дому Савіцького і воно ніколи не гаснуло. По ночах на поворотах дороги над Варатином воно світилось іноді крізь туман і дощ, як морський ліхтар. Зимою, мабуть, ніхто не проїжджав повз кузню, щоб не зайти та зігрітись. Іноді, зачувши уночі дзвоник чи окрики згори, Савіцький виходив із запаленим смолоскипом до повороту, щоб присвітлити. Особливо зимою, щоб допомогти пробитися крізь засипаний снігом яр, зокрема там, де «босі» сани, тобто непідкуті, такі поширені в наших краях, могли з легкістю зсунутися до яру, до води чи до якоїсь ями, підступно присипаної снігом, а потім і потягнути коней за собою — і нещастя готове. Коваль, розуміючи, що підкуті сани не скрізь можуть пригодитися, зокрема на пухнастому снігу, не заохочував підковувати сани, задовільнявся тільки тим, що рятував їх. Щонайбільше, то радив, аби на подальшу дорогу накласти на низ санів «постоли», тобто залізні окупи, такі, що їх легко можна зняти, коли знову виїдуть на непроторований сніговий пух. Коли хтось попереджав, що повертатиметься чи спустатиметься вночі, то коваль чи ковалиха вартували. Ковалева жінка довго молилася біля оливної лампи, а коваль сидів за столом і читав, часом, коли був втомлений, лягав на ліжко одягнений. Літом, підчас повеней і бур, вони вартували ще пильніше, ніж зимою. Про все це раніше ніхто не подумав — та й хто мав би подумати, коли у ярі ніхто не жив, — що придався б охоронець безпеки на поворотах карколомної дороги над самим потоком і що придалось би постійне світло. Тож коли коваль появився із власної волі, то виявилось, що був необхідним.

2.

Щоб це оцінити глибше, треба б щось сказати про прибульців, тобто про всіх тих зайд і заволок, як їх називали то поблажливо, то зневажливо, котрі в горах шукали притулку. Адже віками наші гори виконували роль морських берегів — а інші гори тисячоліттями — тому, що приймали і захищали викинуті різними хвилями останки і людський осад — невдах і втікачів — та давали їм сховок. Їх пригортали не лише лісові криївки, яри і гірські вершини, але й незмінне пастуше життя, найлегше і найстабільніше, а тимчасово і рідко — мисливське життя. За цей притулок гори вимагали і пастирське лоно мовчки вимагало пристосування тіла, ноші і повсякденного життя: нехай кожен прилине близько до землі! Тверді і ласкаві гори не забирали нікому надію на власність, чи на багатство пастушого життя, але, окрім нездоланих віддалей, ніхто нікому там нічого не забезпечував, і упродовж століть нікого не захищали жодні паперові закони, ані жодна правоохоронна система. Кожен мусив захистити себе сам, щонайбільше, міг його захистити фактичний стан справ — але тільки до певного часу. Тому треба було повністю покладатися на Бога, на власну мужність, завзяття і хитрість. Кожен мусив зректися всього, крім свободи, була вона під загрозою чи ні. Якщо хтось не дуже сильно вірив у Бога, то все ж там на пустирях, у самотності, серед темної ночі він мусив почуватися заклопотаним. Нерозгаданий Бог доводив своє існування раз громами і повенями, раз у слабості і в хворобі, яка захоплювала у шпони на безлюдді, а інший раз — багатством паші, приплодом, молоком, яке лилося щедро, овечим руном, а найпереконливіше тим, що Він давав нарешті невдасі місце на світі, якого той не знайшов у світі людей. За все це Він вимагав терплячості і витривалості. На додаток ще й дарував прибульцеві, поза релігіями, поза догмами, оте людське зітхання: «Боже мій!». Такий втікач, якщо хотів, то міг притримуватись

своєї віри, традиції, своїх забобонів, навіть таких мрій, як хмари, що їх вітер приносить з угорської котловини, або зі сходу зі степів Бессарабії. Вони всякають у яри, недовго тримаються у вигляді порваних ганчірок, скакують в ущелини і знову парують, підіймаються. Ніхто не відбивав охоти ані не заохочував прибульця. Все залежало від його прив'язаності, від міцності його мрій і хтозна, може часом те чи се і скапало у пісню або в обряд.

Хоч з осідників творяться верстви, але все ж, на щастя чи ні, більшість людей не є невдахами. Бо весь час народжуються і розквітають широкі цивілізації, котрі осідають над великими ріками, на широких полях, навколо морів, на тисячоліття, а у сміливих намірах — назавжди, щораз ширші, щораз всеохопніші. Щоправда, у кожній з них сперечаються два принципи: один — щоб зберегти цінний здобуток, другий — щоб привнести щось цілком нове, небувале. Забувають, що те, котре зберігається, може закостеніти, а з іншого боку те, що нове, може підкопати те, що стало. Але ще краще, ніж оті цивілізації, доводить незнищенність людськості, особливо перед лицем найбільших катастроф, той людський пил і крихти, що здригаються і зав'язуються на пустирищах, у ярах, в полонинах. Монастирі і обителі схимників, навіть найсильніші, навіть настільки одержимі втечею від світу, який гине, як колись у Тебаїдзі, мусять з собою забрати виразні заповіді, вказівки, суворо бережені у книжках. І в цьому їхня сила. Вони вірні, вдячні, віддані на смерть і на життя тим одноразовим, єдиним об'явленням, збереженням спочатку у святих книгах, а потім в необхідній організації Церкви і догм, і то навіть у Гімалаях. Але вони переважно не вдаються до такого ризика, щоб Бог сам промовляв із хмар, з вогню, з дерев, з людської доброзичливості, з жорстокості природи і щоб проявився або ні. І за це отим, виколисаним та береженим традицією і щоденними зусиллями героїв віри, будь-який немюзикальний недовірок, без чуття на приховані зв'язки, а тим більше без вдячного поглинан-

ня шепотів, може закинути: «Те, у що ви вірите, те, на що покликаєтесь і що дає вам силу, ніколи б само по собі у вас не проявилось, якби не минуло, якби не книги, перед якими ви падаєте горлиць, бо вас так навчили і з цим ви прийшли сюди до вашої самотньої обителі».

Але шепіт пущі і хвороби, особливо небезпечні спокиси свободи, яким важко протистояти без зовнішньої допомоги, виставляють на найважчі випробовування. Вони можуть дати таке свідчення: «Так чи інакше, це людськість. Повертається вчора, сьогодні, завтра».

Гори і пущі взагалі терпеливі. А гуцульська верховина — найбільше. І, мабуть, гостинна? То чому б не наслідувати цієї гостинності? Тому слухачеві, який забрався у наші гущавини, чи хоч би завдав собі праці погортати наші спогади, ми зобов'язані проявити гостинність, задля того, щоб собі і нам він визнав таке: «Що ж більше доводить, що віра, особливо віра в Бога, народжується зі страху і є тимчасовим, скажімо собі, знахарським ліком проти страху? Тому, коли людина звільняється від страху, віра стає непотрібною. Відкладімо її на майбутнє, або, якщо вже конче хочемо, то до спогадів старанно прикритих, бо не обов'язково повчальних».

Але чи справді те, що постійно супроводжує нас, мандрівників, утікачів та пастухів, потрібно називати вірою? Ні, бо віра означає впертість, особливо перед лицем нападок і сумнівів, щоб притримуватися чітких і зрозумілих тверджень, щоб повторювати їх собі й іншим, не залежно від того, чи впевнений у них чи ні. Люди в страху і в темряві знаходять Бога не тільки тому, що Його шукають, знаходять Його також навіть тоді, коли не шукають, коли закривають від Нього очі руками. Гори і пущі нікого не тримають. Нехай той, хто хоче і любить по-іншому, втікає від страху, від його раптової тіні, від тіні тіні, від самого страху, щоб борони Боже колись і сам не перелякався, нехай так виховує дітей, щоб вони забули про страх. На жаль, він досягне тільки того, що страх буде чигати

з кожної темної шпарини, похмурого закутку, із непогашеного сірника, звідусіль, звідки не доходить яскраве світло. Не показуйте носа в пущах, не наближайтесь туди ані на крок, поки дороги, залізниці і страховки вас не забезпечать! Бо те, що Бог надлітає з темряви, свідчить не проти страху, а на користь страху. Лякаймося і далі, але тільки ті, хто хоче, запихаймо голови у страх, як у тих часах, коли ми пхалися над провалля у вітер, який нас перевертав, у ніч під кулю, через кордони держав, через засіки, ми самі — без зброї, без гранат, з сухим патиком і з сухою головою, то може й витренуємо у собі сміливість.

Але не сподіваймося, що старий Савіцький відразу пригорнувся до землі. Навпаки, можливо в основному через це ним і захоплювалися, що у яру над Варатином він сильніше, ніж деінде, впирався, що зовсім не є невдахою, а мовчазним солдатом Слави, «паном», хоч і без багатств, і зовсім не якимось заволокою, але необхідним ковалем і корисним охоронцем яру. Немов слимаковою мушлею він оточив себе своїм старим світом. А до того ж у нього над Варатином свободи було аж забагато. Він зовсім не мав нагоди, щоб сумніватися в Богові, ані щоб дізнаватися про нього щокілька днів, як пастух, оточений страхами. Щоправда, гірський світ заховав його від потопу, але Савіцький не приєднався до пастушої спільноти. Зате він тут краще, ніж будь-де, міг повторити досвід Йова, Йова-людини і Йова-народу. Подальше пристосування він залишив синові.

Дещо більше про Савіцьких знали ті з братії шляхти, багатші чи бідніші, які мали до цього нашорошені вуха, але в будь-якому випадку не селяни і не люди, які оселилися, а ще менше пастухи чи гірські газди. У нього, начебто були якісь багатства на території під російською окупацією і начебто втратив їх, невідомо як. Точно те, що він брав участь у повстаннях і що в результаті прибував на Покуття і там у поселенні дрібної шляхти у Нижньому Березові одружився. В тих часах в усіх чотирьох Березо-

вах у підніжжі Рокити — і то з обох боків Рокити аж до потоку Прутець — які згадувалися у місцевих документах з моменту надання прав королем Владиславом Ягеллом, що були кілька разів підтвержені упродовж століть, було ще багато претензійності, рідкісного одягу, своєрідних дворів, врешті-решт шляхетських привілеїв, іноді жалюгідних, як той, що шляхтичі стояли у перших рядах в костелі чи в церкві, ба навіть, що старші по-давньому засідали на фундаторській лавці. Але у Березовах, внаслідок подрібнення земельних ділянок і через відсутність «панської клямки», гербова і горда шляхта спадала від воїнів до рівня, не лише нижчого за рівень підгірного життя, але й до зовсім неможливого селянства. Бо вже з середини ХІХ століття австрійський уряд дуже вміло давав фору селянам, недавно звільненим від панщини на підгірських теренах колишніх королівських маєтків, які забрала цісарська Камора, наділяючи так званих «каморних людей» землею у цілком достатніх обсягах. Таким чином уряд оминав і деградував, здається цілеспрямовано, дрібну шляхту, залишки колишньої Речі Посполитої, ті резерви воїнів, що здавна розселилися густо по цілому Підгір'ю. Березівські шляхтичі через збідніння і зменшення маєтків одружувалися з необхідності, всупереч старим звичаям, із доньками розбагатілих «каморних». Іноді шукали щастя по містах у ремісництві. То знову ж повертались на село, але не у свої Березови, а туди, куди манила хоч якась надія на заробіток. Нераз вони гарячково оберталися у нових сферах: створювали більші чи менші майстерні, іноді навіть фабрики, або ж запихалися у якісь неприбуткові професії, наприклад, як артистичне гончарство, з якого не можна було ані виживати, ані вирватись.

Савіцький теж спробував багато-чого. Одружився в Березові з панною Мілевською, та в Березові було все тісніше, тому він помандрував до міста, потім від містечка до містечка, щораз то глибше в гори, а потім до Яблунова, до Пістиня, до Косова і нарешті звідти аж під Буковець, де

ще не було коваля. Сама старанність там небагато помагала. Зате було багато, дуже багато свободи, надмір часу для роздумів, як це буває в горах.

Повага, можна б сказати почесні для коваля, збільшувалися виразно, всупереч тому, що можна було б припустити. Отже, він не був паном, його повсякденне життя легко було підглядіти, його дім був доступним, навіть прозорим. Не один мандрівник бачив на власні очі і чув, як Савіцький читав вголос дуже товсту книжку. Скільки б його не запитували про те, що відбувається у світі, про війну, про цісаря, про конституцію, Савіцький не розповідав, або ж не відповідав взагалі. Натомість, з такою ж охотою, як знання про залізо, поширював те, що писали у книжках, у тих найтовстіших.

До латинського костелу у Косові було далеко, дорога важка, навіть до Ясенівської церкви було неблизько. Савіцький проводив свята і неділі вдома. Він одягав довгу сіру свитку, обторочену по-угорськи, і читав дуже голосно. Головними слухачами були дружина і Петрусь, нераз, правда, і якийсь подорожній, хоч у свята і в неділі тоді мало хто їздив. Слухачам незмінно складав компанію старий, худий, майже полисілий пес, прозваний Холерником.

Коваль переважно читав Біблію, а з особливим задоволенням книгу Йова, яку дружина, а вслід за нею і Петрусь називали «Історія святого Йова». Пізніше Петрусь нераз згадував, що батько читав гарним сильним голосом. Сам би він так не зміг. Скільки разів він читав про Йова, то завжди пригадував, яким же великим господарем був святий Йов: «Йов утратив все, і дітей теж, і навіть добру славу, розумієте? Бо світ такий. Але ж він не занедбав нічого до кінця. В чому ж проблема — розумієте? З тією нашою однією-єдиною милою корівкою. А Йов мав таких тисячі, мав прислугу, про прислугу теж мав дбати, день і ніч був заклопотаний. А тут, розумієте? Бух, грім з ясного неба — і все втрачено. Він лементував ще й як, хотів би я побачити такого, хто б не лементував. За це друзі дали

йому урок, а найбільше суворий приятель Елігу». Коваль читав: «Слухайте мої слова, о мудрі, нахиліть до мене вухо, о розумні! Бо вухо слова розрізняє, як піднебіння куштує славу. Розсудім разом, що є справедливе, і визнаймо між нами, що є добре. Ось Йов мовив: “Я правий, та Бог відмовив мені суду. Проти свого права мав би я брехати? Рана моя невігойна, хоч я й невинний!”. Чи є десь такий чоловік, як Йов, що глум глитає, немов воду, що з лиходіями товаришує та що з безбожниками ходить?».

Коваль значимо кахикнув, ковалева зітхнула, відразу за нею зітхнув Петрусь і сам чітко почув, що зітхав також і Холерник. Коваль Савіцький підвищив голос, його бас було чути далеко на дорозі і у скелях. Він промовляв повільно:

— Ну, і приятель Елігу не надто розчулився, такі його слова.

Коваль читав: «Не може бути зла у Бозі й у Всесильному — неправди! Він людині відплачує згідно з її ділами; як кожний ходить, так у Бога знаходить. Воістину Бог зла не чинить, Всесильний суду не кривить... Він розгромлює без допиту вельможних, і ставить на їхнє місце інших за те, що дійшов до нього зойк злиденних, і він почує крик смиренних». Ковалиха знову зітхнула, Петрусь слухав, чи також зітхає потік Варатин. Щось там було таке, що навіть вітер поміж ярів зітхав. Коваль кахикав, поправляв бороду, суворо споглядав то на жінку, то на сина, і продовжував: «А все ж правим був суворий приятель. Запамятайте, пані дружино, і ти синку! І ви, всі інші! Пан Бог справедливий, розумієте? Найменша несправедливість ніколи-ніколи не впаде на гідного. А якщо впаде, розумієте? то він не гідний, він сам собі ворог, а Бог — друг, тож гідного не покине».

Петрусь Савіцький в цьому ніколи не сумнівався. Але відразу ж перепитав:

— А хто ж винен? — запитав і негайно похилив голову, немов мав провалитися під землю.

Мати поспішно відповіла:

— Диявол, синочку, нехай нас святий Дух від нього вбереже.

Це було полегшенням для хлопця, але батько заперечно кивав головою. Підвищив голос:

— Замість того, щоб шукати вину, ти, чоловіче, чини якнайкраще!

І в цьому Петрусь також не сумнівався.

3.

Чорними є глибини лісів на Рабинці, без руху, без звірів і безлюдні. Живуть у них тільки сіро-сині духи, відблиски з мохів, заростів, усіяких тіней і танцюючих світел, які буяють тим досконаліше, чим глибша лісова чорнота. На ніч вони лягають спати у чорноту, а прокидаються на світанку. Ці ліси тим більше насичені запахами, тим густіше росисті, чим вони більш відлюдні. А все ж віє від них славою. Хоч вже й майже забутою людьми, хоч смутною і для самих лісів, бо не відновили своє чорноти, ані голубуватих духів. Славою молодого Савіцького. Пісню про Петруся, чи Петрика, Савіцького вже мало-хто пам'ятає. Бо записали її надто пізно, лише одну, дві і то тільки про сам його кінець, а не про початок. А без нього Фока не відважився б на вирубку, не закінчив би бутину. Може, на ці ліси з часом впав би якийсь інший бутин, грабіжницький, загарбницький, що виснажував би його, як шахти, але — не Фоки. Зазвичай вирубка розпочинається з грішми, заради ще більших грошей. Для вдалого нищення лісів вистачило б передусім якнайкраще знаряддя, і якнайбільше знаряддя, а рубачів — аби звідки, аби лиш за добру плату, або й таких, що через їхню бідність їм будь-яка платня буде доброю, будь-які гроші — великими. Навіть для спуску колод, для побудови риз, щоб загати воду і зберегти її для сплаву, можна було врешті-решт знайти спеціалістів, тим дорожчих, чим більш здалеку, або

тим дешевших — як колись оті італійці, — бо в своїх країнах вони не могли заробити на хліб. Але для тих двох молодих, які хотіли вирватися з застою і нерухомості, бутин був весною і славою. Молодому Савіцькому не обов'язково було залишатися в горах, він міг знайти заробіток без зусиль, бо знався на своїй справі, а Фока, син заможного ґазди і пастуха, теж не мав потреби розглядатися за заробітками, хіба-що задля слави, задля новизни, у найгіршому випадку задля моди. Задля слави, зазвичай, ризикують головою, але вони давали в заставу ще й честь, бо починали голими руками, без грошей. Вони не наймали на роботу бідняків, бо серед перших лісорубів тільки один був бідним, а лише заохочували завзятих юнаків. Можна було з цього сміятися, бо що ж це для світу за слава, коли постається багатим деревщикам найцінніший товар чи коли банки, трасти деревини, чи нехай лиш посередники і спекулянти заробили відразу більше, ніж деінде? Але слава у різних краях є різною. Дерево для торгівлі і для ринків, слава — не для ринків. Щоб зрозуміти славу, треба знати її глибину, її повітря. Тому розповідь про лісосіку почнемо з дитинства молодого Савіцького.

Колись Савіцькі мали більше дітей, але вижив тільки Петрусь, наймолодша дитина, пізно народжена. Вони плекали його турботливо, тряслися над ним, балували безмірно. Після прибуття до Ясенова він зазнав необмеженої гірської свободи, такої, що розбурхує і захоплює прибульців значно сильніше, ніж тубільців-пастухів. Бо відомо ж, що не один синок зайдів, і не лише панич-*possessionatus*, що поселився в горах і здичавів через свої «марення», але й бідак, син урядника, навіть страж чи цісарський «*flapans*» із тих, що їх послала влада в гори спеціально задля пацифікації чи запровадження гір у державні рамці, не маючи пастирської статечності, запозиченої в корів, ставав бунтівником, навіть розбійником, гіршим від місцевих. Як той «панич» Тосьо Панкевіч з Дідушкової Річки, званий Ревізорчуком, бо був сином фінансового ревізора, увічнений

Коженьовським у «Карпатських горянах». Але свобода часом була ще й пробним каменем для натури і традиції такої золотої, що жодна спокуса її не зманила.

Якщо б молодий Савіцький хотів і міг розповісти свою історію, то він сказав би: «На початку був бас».

Батьковий бас був першою згадкою і тлом. На цьому тлі він отримав перші знання, а були ними численні польські пісні, яких його навчила мама. Співала з ним разом, щойно він навчився ходити, то співав цілими днями. Також і батько дещо пізніше та рідше вчив його пісень. Можливо, що Петрусеви це не дуже подобалось, бо були це пісні, при яких батько напучував: «Увага». І хлопець, тільки почувши ці пісні, виструнчувався як солдат, але втрачав бажання співати, хоч і не проявляв цього. Музичних інструментів у них не було, тому Петрусь швидко навчився свистіти особливо мелодійно. На лісосіках його знали з того, що він висвистував довгі мелодії, які радо слухали лісоруби. Щойно через роки він купив собі цимбали.

Змалку він крутився коло батьківської кузні за власним бажанням. Гасив і готував букове вугілля чи оперував ковальським міхом. Але в кузні не завжди було багато роботи, тому Петрусь робив те, що хотів. Сидів неподалік на скелях, хапав руками форель у Варатині, успішно пас гуси, заганяв їх з Варатина до комірки, а часом на схилах вздовж дороги, або й ще вище, пас корову, звану Пані Дідичка, яку вони викохали з подарованого теляти і яку мати розбалувала не менше, ніж самого Петруся. Правду кажучи, він не раз безпорадно гнався за нею, а коли з часом її почали прив'язувати за роги, щоб не втікала надто далеко, Петрусь накручував шнурка навколо руки. На жаль, «Пані Дідичка» тягнула його через зарости і по скелях так, що він ледь встигав за нею, а нерідко і сильно подряпався. Іноді заплутувався у високих травах і падав, а корова гнала далі своїми стежками і він її доганяв. Петрусь не раз плакав через «Пані Дідичку», може часом навіть задля полегшення ляв би її, але батько суворо заборонив лягаться.

Літом було найвільніше, він бігав за півгодини шляху до Черемоша, перепливав на другий бік під старий ліс, туди, де вода зелена і тиха. Годинами він отак плавав і пірнав у ріці, шукаючи рибу під камінням. Його практично ніхто не вчив плавати, хіба-що дивився, як інші хлопці, що приходили знизу від сторони церкви, плавали на такій же глибині. Ніхто його не вчив ловити рибу, хіба-що пташка-біложивотик, така подібна до води, бо чорна, як глибини, а поплямована білизою, як спінені хвилі. Біложивотик чигав на березі чи на каменях і пірнав, а Петрусь за ним. Він став водяною дитиною. Єдиним його товаришем був пес Холерник. Окрім ясенівського двору, у якому ніхто не мешкав більшу частину року, над потоком і над Черемошем у той час ні хат, ні домів не було.

Іншу частину виховання батьки наповнили, чим могли. Мати навчила його доглядати і доїти корову і прищепила йому чималий запас молитов, релігійних пісень і колядок. Батько, хоч і хотів з нього передусім зробити вмілого ремісника, намагався все ж розширити вузький горизонт Варатина, що було непростим завданням. Читав, читав. Він читав йому вголос усі книжки, які мав. Не проминав важких і цілком нудних істин, пояснюючи йому найбільш доступно. Навчив його на Біблії читати. Навчаючи його письма, сам старанного вистругував гусячі пера і наполегливо вчив сина тій основі гарного почерку, якою є делікатне застругування пер. «Кульгавим почерком, як і кульгавим конем, далеко не заїдеш», «Гусяче перо — це не гусяча лапа, ба, розумієш?». Потім навчав: «*Currente calamo*»¹, а також поблажливо: «*Lapsus calami*»². Петрусь писав, чистенько, акуратно, чітко. Коли йому сповнилося десять років, мати подарувала йому старий молитовник, на перших сторінках якого записувалися дати народжень і смерті членів родини Мілевських з Нижнього Березова. Від батька він отримав важкий, грубий, як книжка, старий

¹ Швидким пером (лат.).

² Описка (лат.).

зошит із сірими картками в дрібну клітинку. Це була якась бухгалтерська книжка, мало обписана рахунками. Батько давно тримав її для хлопця. На першій сторінці були написи: «Omnia cum Deo»¹, а також «Fluctuat nec mergitur»². Це мав бути зошит для латинських вправ, мабуть, на все життя, бо як найважливішого за все, батько вчив сина латини, ще більше, ніж Біблії. Особливо вимагав від нього перш за все повороткості у відмінюванні іменників та дієслів. Сірі сторінки заповнилися сотнями слів у всіх формах, нарешті вони дійшли до читання Корнеліуса Непоса: «De viris illustribus»³. Це була вершина, більше латинських книжок не було, поза Непоса вони ніколи не вийшли. Нераз, коли батько відпочивав, мати випитувала Петруся про слова, правила, винятки і відмінки, розсіяні по сірих картках. В результаті Петрусь, окрім текстів міністранта, найкраще знав напам'ять Непоса, в уривках також. Зрештою, вже і раніше за різних нагод батько занурював його у латину. Петрусь змалку багато бігав, майже не ходив, лише бігав, тому батько завжди, коли малий розбивав собі носа, повчав його: «Save ne cadas»⁴, а також «Ab uno disce omnia»⁵, що мало означати: «На одному синяку вчися, щоб не було інших». А також, коли, як він вважав, вказував на щось важливе, то повчав: «Nis jacet lepus»⁶, або ж у кузні задля точнішої практики: «Nec sutor supra crepidam»⁷. Але відразу ж для уточнення, щоб не забувати про ширший горизонт, навчав якогось особливого прислів'я: «Nemo faber nisi supra fabricam»⁸. Петрусь не лише уважно слухав, але мусив повторювати і запам'ятовувати всі висловлювання.

---

¹ Все з Богом (лат.).

² Плаває, але не тоне (лат.).

³ Про видатних мужів (лат.).

⁴ Стережись, щоб не впасти, (лат.).

⁵ Від однієї людини, дізнатися все, (лат.).

⁶ Тут лежить кролик (лат.).

⁷ Швець, суди не вище чобота (лат.).

⁸ Митець не може бути вищим за мистецтво (лат.).

Ще через багато років він повторював священику Бурачинському ті свої латинські знання.

Не бракувало й латинських цікавинок та навіть анекдотів, винятки Петрусь вивчав віршами: «Mons, dens, pons, rudens, fons, occidens et oriens sol»¹. Або ще: «Fer, papaver, ver, cadaver»². І нарешті, коли учень вже знав так-сяк відмінювання іменників, поділ займенників та відмінювання дієслів, вчитель завів його у таку пастку: «Mea mater, mea pater filium tuum lupus est»³. І Петрусь попався, але яке ж це було відкриття! Він негайно побіг на дорогу, щоб перед кимось похвалитися або щоб поставити комусь таку саму пастку: «Mea mater, mea pater...». Але кому? Дорога з Буківця була порожня. Та навіть, якби він зустрів випадково якогось подорожнього, ніхто не зрозумів би про що йдеться.

Не менше враження на нього справила і єдина інформація з грецької мови, яку повідомив йому батько: «ICHTHYS»⁴, разом із поясненнями, що це абревіатура і знак перших християн. ICHTHYS! — вигукнув Петрусь. Не витримав і побіг вниз до Черемоша, до своїх риб. Він малював на піску рибу і писав: ICHTHYS. Він причаївся над малою затокою і шепотів риbam: ICHTHYS... Але як говорять риби? Рими німі, каже мама. Але ж, де там? Хіба він сам не чув, як якась упіймана, можливо щупаком, форель видала з води жадливий писк. Вони кричать, це напевне, але хто ж їх слухає? Він витягнув рукою з води особливо красиву форель і кинув її на пісок. Форель страшно кидалася, а потім їй вилізли очі. Щось видихнула: ICHTHYS...? Потім погасла і задубіла. Петрусь сам занімів, як риба. Так, вони говорять...? В нього пропало бажання ловити рибу. ICHTHYS.

---

¹ Гора, зуб, міст, ..., весна, захід і схід (лат.)

² Фер, насіння маку, весна, тіло (лат.)

³ Моя мати, мій батько, син твій вовк (лат.)

⁴ ICHTHYS (грец. ἰχθύς; — риба) — давній акронім (монограма) імені Ісуса Христа, складається з початкових літер слів: Ἰησοῦς; Χριστός; Θεοῦ Υἱός; Σωτῆς (Ісус Христос Божий Син Спаситель).

Уроки з батьком не завжди відбувалися у домі за столом. Дуже часто повторювання уроків відбувалися у кузні. Петрусь чекав коло міха, а батько ніс металевого бруса до вогню. Буркнув: «Потисни». Додав голосніше: «Гостро!». І нарешті: «Гаряче». Вугілля розгоралося, залізо в обценьках розпікалося, коваль ніс його на ковадло, дзвонив молотом і гнув. Петрусь далі чекав коло міха, а батько зненацька від ковадла запитав: «Quid erat in Miltiade?»¹. Петрусь відповів від міха: «Cum summa humanitas, tum mira comitas»². Коваль питав знову: «Quis intelligit consilium Pythiae?»³. — «Themistocles solum»⁴.

Коваль закінчив зі своїм брусом.

— Подай відро з водою.

Петрусь похапцем виконав наказ, залізо сичало у воді, батько відпочивав і запитував знову: «Quid jussit Thrasybulus?»⁵. Відповідь була за Непосом: «Neminem jacentem veste spoliari»⁶.

— Віднеси обруч у кут, — наказав батько.

Петрусь тягнув залізо, а потім від коваля до кута долітало чергове запитання: «Quid jurare jussit Hannibali?»⁷. - «Jurare jussit nunquam se in amicitia cum Romanis fore»⁸.

Гірські люди вже давно звиклися з кузнею, з нічною лампою, а з басом у яру ще більше, ніж з Варатином, та по-іншому, бо Варатин шумів весь час поперемінно, а бас залишався незмінним. Втім, невідомо звідки прийшов такий момент, а була це зима на початку 1863 року, що пан коваль зник і кузня замовкла. Але опіка над дорогою збереглася, світло ночами світилося. Після одного чи другого запитання про пана коваля питати перестали. Мабуть, про

¹ Яким був Мілтіад? (лат.)

² І високою людяністю, і дивовижною ввічливістю (лат.).

³ Хто зрозумів слова Піфії? (лат.)

⁴ Тільки Фемістокл (лат.).

⁵ Що наказав Фрасибул? (лат.)

⁶ Не знімати одяг з вбитих (лат.).

⁷ Що пообіцяв поклястися Ганнібал? (лат.)

⁸ Поклястися ніколи не товаришувати з римлянами (лат.).

щось там шепталися, але пастухи і браконьєри старанно приховують свої шепотіння, бо навчилися, що не одна голосна біда чи сварка вистрелила із розбовканого шепоту. І якщо в цих шепотах є якісь дурниці, то нехай вони замовкнуть повністю, а якщо — щось розумне, то воно і так залишиться розумним. Пані Савіцька раз і вдруге дала на службу божу, навіть раз передала прохання про службу до латинського костелу у Пістині, аж за Косовом.

За якихось вісім місяців, наприкінці літа, уночі повернувся коваль якимись стежками і попереками через Буковець. Борода жахливо зменшилась, немов її вискубали. Може нерівно відростала після гоління? — Кузня знову працювала. Петрусь чув те й інше, про що батьки розмовляли поміж собою, але не смів розпитувати, бо батько говорив ще менше, не сміявся зовсім, зрештою, він часто полежував на ліжку, хоч і ні на що не скаржився.

У той час молодий дідич з Криворівні, котрий після поразки недавнього повстання все частіше там проїздив, кілька разів провідав Савіцького. Навіть намагався його розговорити щодо справи, про яку більше шепотілися, ніж говорили. А раз запитав його навропростець:

— Пане майстер, чи ви часом думаете про те, що таке Польща? Що з нею буде?

Савіцький приглядався прискіпливо до молодого пана, поправив бороду, вказав пальцем на свої груди, суворо процитував:

— *Iam illis temporibus forties boni pro libertate loque banturquam pugnabant*¹.

Дідич більше не запитував.

За час відсутності коваля, син значно підріс. Вони взаємно приглядалися один до одного. Петрусь приглядався до батька уважніше, ходив за ним, немов непомітно охороняв. Батько також дивився по-новому на сина, котрий

¹ В ті часи порядні люди відважніше говорили про свободу ніж боролися за неї (лат.).

із підлітка перетворився на юнака. Підчас відпочинку одного разу він промовив від ковадла у напрямку міха:

— Зараз ти мені когось нагадуєш.

— З родини? — запитав, як завжди, несміливо Петрусь.

— Ні, не з родини.

Петрусь не допитувався, а батько дивився на нього далі і продовжував:

— Такого, що довго не пожив, а був найкращим. — Ті, що загинули, найщасливіші. Потисни гостро, гаряче.

Він клав бруска на вугілля, поглядав на сина, немов з-під лоба.

— Ти не коваль.

Син перелякано глянув, бо це було немов закид, а коваль тимчасом заніс залізо на ковадло і дзвонив. Вже від ковадла пояснив:

— Якщо вже майстер, то має бути добрим, це честь, але запродати славу? — ні — це найгірше.

— А як? — тихо запитав Петрусь.

— Слава, — відповів батько.

Петрусь наважився на найсміливіше запитання:

— А зараз що?

— Зараз що, де?

— З того, що було *там*, зараз? Це слава?

Коваль посуворішав:

— Пригадай собі Непоса про Фоціона: *Nujus rei militaris memoria est nulla, fama tamen autem magna*¹.

Коваль втопився, відпочивав, говорив дещо незрозуміло:

— Розумієш, це є так: ті, що померли, летять за слідом синів, віються так, як орлиця пантрує за тими своїми мамими, коли вони вже злітають, по скелях, по ямах.

— Чому?

— Доглядають, пильнують, куди не глянеш — ти не бачиш, а вони поруч. Га, аби лиш вони знали, де ти...

---

¹ Пам'ять про його військові подвиги згасла, зато чесність всім відома (*лат.*).

— Не знають?

— Шукають знаними шляхами, а десь на чужині — слід...

— Губиться, чи що?

— Ну, нічого, потисни міх гостро, гостріше...

Він знову розжарював брусок, потім дзвонив дещо бадьоріше, а Петрусь запитував дещо сміливіше:

— То що? Не рухатись з місця?

Коваль дзвонив далі, змушував чекати на відповідь, потім промовив по складах, але знову якось невиразно:

— Згідно з долею, згідно зі славою. Що з того, що на одному й тому ж місці, а знайдуть тебе апатичним, якимось зажуреним. — Батько повернувся з залізом до міха: — Ну, потисни.

І коваль знову повернувся до ковадла, знову дзвонив, а закінчив так:

— Хтозна, може так і краще, вперед, вперед — він поклав розжарене залізо у воду. Залізо сичало, а коваль промовляв дещо голосніше. — Слава! нехай тебе шукають, принаймні мають що знайти.

Петрусь недоречно потиснув міх, вугілля раптово розгорілося, а батько зупинив його рухом руки. Подивився з докором:

— Не треба от так, ти ж не дівчина. Розлучитися мушу і тужити також. Ну, занеси це в кут, воно якесь важке.

Петрусь безвольно потягнувся по брусок, обернений спиною запитав з кута:

— І як?

— Що як? Постав його сторчма, хай буде.

Петрусь повернувся до міха, коваль дивився на нього знову.

— Ти питаєш — як? Чому ж ні? Нарешті зустрінуться, але мусять шукати так довго, як і перед тим.

— Перед тим? Коли?

— До народження, треба заслужити, слава...

— Не близько кружляють?

— Кружляють, кружляють, а якщо ти не відчуваєш, то з тобою щось недобре.

Петрусь почав ходити між міхом і кутом туди і назад, безцільно, все швидше.

— Принеси мені свіжої води напитись, бо гаряче, — сказав батько.

Вже багато років, відколи перебрався у гори, коваль Савіцький знав, що тут завершиться життя, а тепер знав про це тим більше, відколи повернувся. Праця його втомлювала, ноги ставали якимись важкими, він слабнув з дня на день. Після цього всього ще й хороводи зі здоров'ям? Ще цього бракувало? Найкраще, щоб лягти десь відразу. Цвинтар був далеко, в долині коло церкви, у ярі земля камениста. А найгірше, що цей яр такий тісний. Ті Духи хоч би й шукали по світі, хоч би й літали, хоч би й нипали, нюхали — не втиснуться. Навіть вітер не може тут протиснутись. Може й краще? Для чого ж, щоб вони знайшли його такого змарнілого? Зрештою, ані цей гірський край, ані цей яр нічого поганого йому не зробили. Навпаки. Але темно, тісно, важко дихнути.

Тож, коли прийшла весна, Савіцького гнало з дому. А найбільше з яру. Щовечора він сам виходив на прогулянку, в верх до Буківця, туди, де було ширше і просторіше. Однієї ночі потік ричав, як злий звір, роздратований: мало йому всього того, все ще женеться у низ, женеться? — За кілька днів, коли вода спала, потік стогнав ночами:

— Ой, що ж з ним сталося?

А кілька днів потому Варатин тільки зітхав тихо, без зойків, слабкий, вичерпаний. Савіцький слухав, вбирав у себе все нові звуки немов чужого потоку, але що ж вдієш — свого. Одного вечора він почув щось таке, що, повернувшись додому, записав у грубій універсальній книзі великими літерами заголовок: «In articulo mortis»¹. Нижче під ним не написав нічого, бо стара корова, звана Панею Дідичкою, жалібно порикувала зі стайні. Савіцький пе-

¹ В момент смерті (лат.).

первав, виплутав корову і повернувся. Кількома днями пізніше він задрімав по обіді на лаві коло міха і вже не прокинувся. Кузня не осиротіла, бо Петрусь вже виріс настільки, що мати мала опікуна. Ковалю закрила мовчанка. Його випадкові висловлювання — кілька, небагато — закрили навіть цю мовчанку.

Юрми людей проводжали ковалю спочатку до церкви, а потім на ясенівський цвинтар. Четверо священиків проводили похорон. Священик Пасіонович, парох Ясенова, втяв пам'ятну промову. Хоч тоді ще й не старий, хоч і русин та греко-католицький уніат, він якось не міг полюбити своїх парафіян, бо не міг до них звикнути. Попри переконливі вмовляння дружини, він підозрював їх у поганстві, дорікав їм безбожництвом, іноді навіть розпустою, в основному через суперечливі пісні. Мабуть, через це на проповідях він охоче і надто часто згадував про кінець світу. Через це дивна напруга наростала між духівником і парафіянами. Священик хотів їх виправити і постійно погрожував кінцем світу, а парафіяни байдужіли, бо він їм відбирав сам смак життя і надії. Мало-що проникало від церкви — хіба лиш до дітей, те, що міцне і гарне з літургії, і з символів — а від амвону, від живого слова запального проповідника не одного відштовхувало, особливо мужчин. Парафіяни не могли почути теплого слова поблажливості, розчаровувалися, коли очікували на підтримку і радість від гарних свят. А священик, пронизуваний холодом байдужості і, як він гадав, непоступливості, знеохочувався також. І ставало все гірше, якийсь покритий сірістю мур — все виростав. Так безплідніла церква.

І тут пригадався союзник неочікуваний, бо дозрілий, пан коваль, що мав повагу і авторитет, як у священика, так і серед парафіян. Він вважав ці парафіяльні сутички дитячими вередуваннями. Тому з іще більшим запалом священик виголосив проповідь в пам'ять про ковалю.

— «Завжди готові», — волав священик, — таким є предковичне гасло родини Савіцьких. Пан Бог покликав,

і пан коваль відразу все покинув. Пан Савіцький сміливо постукав до неба! Там тебе знають, туди тебе негайно впустять. Пана Савіцький, помолися за тутешніх грішників! Гостро! Гаряче! Найменша несправедливість ніколи не впаде на справедливого. Запам'ятайте собі це, люди, це нам залишив пан коваль. Він не був багатим, але залишив великий спадок. Бо чи ж ви собі думаєте, що світ буде крутитися безконечно, якщо не стане справедливих? Ні! Колесо без змазки трісне, пана Савіцького не стало, і кінець світу близький, він от-от. Кайтеся, жалійте через свої гріхи, бо не знаєте ні дня, ні години. А тимчасом, ще перед кінцем, щоранку, щовечора, коли грішна думка, коли грішний язик, коли рука замахнеться до гріха, помоліться за пана коваля і згадайте про нього: сумління і рука. Дай йому, Боже, царство небесне і хай він поділиться з нами».

Тоді виявилось, скільки друзів було у пана коваля Савіцького, і яких. Стара пані дідичка зі Станіславова, неприступна і сурова, прислала спеціальним гонцем посріблений вінок. Газди з багатьох віддалених сіл прийшли у значному числі. Було стільки свічок, що дими тяглися за похороном смугами, а натовп був такий, що не один іншому кудли у тисняві підпалив. Баби заводили хором, як по писаному і нестямно, раз на довбушівську ноту, а другий раз на якусь старовіцьку, яка хоч зовсім і не була сумною, але зворушувала людей.

Нанесли Савіцьким дарів незмірно. Потім потроху забули, бо хоч Петрусь і перейняв кузню, його не визнавали за справжнього коваля, тим більше, що він був мовчазний, то хто ж міг знати, чи він нерозторопний чи неприязний до сільських людей, а може просто гоноровий, як це ковальський панич. Через все це було все скрутніше, крім молока, а ще картопля із кам'янистого ґрунту з-над Варатина, картоплі багато, а житній хліб — звідки? Чи може Бог покинув? Ні, бо ось відкрилися бутини у старого пана дідича. Петрусь найнявся на лісові роботи, а у італійців навчився будувати ризи, а у керманічів з Русполяни, з

угорського боку, — сплавів по воді, — ремесла, яке він полюбив назавжди.

Перш ніж він пішов на службу у лісосіки, ковалиха, з дому Мілевська, родом з Березова, напучувала балуваного одинака:

— Ти будеш коло великих багатств, синочку, сам без директора. Коли б твоя рука полакомилася на чуже — ти її у вогонь! Проти гріхові — так! Бо ти шляхецька дитина.

З матір'ю він завжди розмовляв польською, але відколи записався на лісосіку, появилася так, наче вилізла з-під землі, велика проблема, велика прикрість з відкритою пащекою, яка важко дихала. Як одягтися? Старомодна свитка батька просвічувалася від старості, до того ж була заширокою, тому надавалася вже хіба-що на пам'ятку про старі часи, а зі свого шарапатківського одягу він давно виріс. Але Савіцькі мали багато грубого твердого сукна з газдівських подарунків. Досі вони не знали, що з цим робити, але ж для лісосіки, для роботи коло дерева, трісок, шипів і гілок, то якраз це витривале і грубе сукно єдине годиться. Переодягнутися? Чи хтось усвідомлює, що містить у собі це слово? «Перебранець» — одне це слово відразу заплямовує. Перебранка — це вже немилосердне засудження для жінки, як особи розпусної, котра довела свою безсоромність тим, що переодягнулася. А у Савіцьких? Ще одна тиха, сором'язлива подробиця: хтось, хто називається Савіцький, мав би переодягнутися на селянина? Та що тут багато говорити. Доля так захотіла. Хоч мати й розплакалась, та все ж пошили з полотна гуцульський стрій, і Петрусь переодягнувся, не для того, щоб щось з себе вдавати, а щоб вижити. Правду кажучи, було помітно і те, що він і сам був радий, що не буде відрізнятися від інших. Але це не дуже йому допомогло. До нього й надалі не тільки зверталися «паничу», але й говорили про нього як про «панича», і у вирішальних моментах до нього ставилися як до «панича».

У бутині його називали також — «рись». Петрусь-рись, або панич-рись, — так казали. Мабуть, тому, що і в мові і в ході він був тихий, у скоках — швидкий, а з розбігу скакав високо і далеко через загорожі і через води. Ніхто не міг з ним тут порівнятись. Стрункий, світлий, з сірими гостроглядними очима, з розвіяним золотавим волоссям, промовляв з зусиллям, бурмотів більш охоче. Тому про нього говорили: рись скаче, рись муркотить, рись посміхається у вуса. Зате старий канонік Бурачинський, котрий як парох у Криворівні приїжджав часом до каплички на Бистреці, назвав його: єдиний справедливий. Можливо, були і ще на Бистреці справедливі, але старий священник приглянувся до нього і побачив, що Петрусь хоч і молодий, але не любить різких рухів, чи будь-яких перебільшень, до такої міри, що, перемагаючи свою несміливість, коли чув якісь звинувачення чи засудження, негайно і рішуче їх спростовував. Тому молоді колеги по роботі звертались до нього нераз, щоб розсудив якісь дрібні суперечки, хоч і нарікали кожен окремо, що з паничом не годен дійти згоди, бо навіть якби упіймали когось на тому, що той вбив людину, то він завжди скаже: «Почекайте». Петрусь стояв на своєму, що досі нікого не впіймали на злочині, і далі говорив: «Почекайте».

Говорять так: дружба — це не так вже й багато, але й не так і мало, бо інакше світ вже давно б розвалився. На тому місці, де народилася смілива дружба, проростає світ. Дружба між тими, на кому лежить важка праця, адже вони її не звалюють на шию іншим, бо вдень і вночі звідкись здалека на них дивляться такі очі, які пронизують кожного наскрізь і бачать все його нутро. Такі друзі сплять спокійно, у них зовсім немає часу для того, щоб гризти себе ночами з середини, що приятель його не достатньо розуміє, не достатньо йому допомагає, ані для того, щоб снувати проти нього невдячні підозри, недобрі думки. Зате мають достатньо часу для того, щоб разом радіти, спільно святкувати, для того, щоб не отупіти, як яло-

ві воли під ярмом. На такій дружбі був збудований бутин Фоки.

А все ж досить було глянути на побратимів, щоб зрозуміти, наскільки вони відрізняються поміж собою. Фока коренастий, плечистий, Петрусь високий, майже худий. Один чорний, другий світлий, майже білий. Русин і поляк. Правнук родовитих ґаздів, піднесений полонинами понад усяку політику, і панич, збіднілий до меж виживання, жертва політики останньої половини століття. Один — ватра завзята, для якої скрізь знайдеться паливо, другий — скрите у щілинах джерело, але яке витікає з глибини. Світанок, такий, який іноді вистрілює над Ясеновом з-над Писаного Каменю, і сутінок, освітлений якимось заблуканим світлом таким, яке часом буває на заході сонця там, де поєднуються Варатин з Черемошем. Вони були такі різні, але так добре їм було разом.

Петрусь дивився несміливо, запитував коротко, починав говорити, муркотячи щось під носом. Фока питав жваво, відкрито, відповідав охоче. Петрусь сміявся тихо, Фока — сердечно. Коли їм щось не вдавалося, то Петрусь кривився безпорадно, махав рукою розчаровано. Фока зривався і запалювався ще більше. Петрусь не танцював, але хоч вони й не танцювали разом, що було давнім звичаєм для Фоки, у них були інші святкові забави. Фока з задоволенням розповідав, Петрусь слухав, Петрусь співав, а Фока слухав. Вони разом складали пісні, які виконувалися по святах і розходилися по горах.

Скільки разів молодий Савіцький повертався над Варатин, його вдаряла тиша яру, правду кажучи, жахала. Тоді йому пригадалася дружба із голубом, якого йому кілька років тому хтось із Косова привіз у подарунок. Щодня з самого ранку голуб підстерігав хлопця і злітав йому на плече. Це був самець, його назвали Татусик. На жаль, він ніколи не дочекався пари, тому сильно тужив, особливо весною. Окрім басу коваля, цілими днями яр Варатина віддунював голосною тугою голуба. Через кілька років

«Татусик» безслідно зник. Не дивно, бо яри і скелі Варатина були сповнені яструбами та іншими хижими птахами, більш дивним було те, що «Татусик» протримався так довго, можливо тому, що тримався поруч із домом. Коли батька не стало, Петрусь хоч і був уже цілком дорослим, згадував голуба. Яр став занадто тихим.

4.

Коли вже було з ким починати, Фока вирішив докінчити свої дослідницькі подорожі з молодих літ.

Хто хоче збудувати водяну запору вміло, а разом з тим і побожно, повинен знати, що вода існує зовсім не для людей, а для себе самої і для землі. А все ж мусить знати запаси води, води приспані і підземні, котрі іноді переповнені дощами, змивають якусь дрібнішу запору і раптово розливаються. Бо інакше він не знатиме, на чому господарює. Або збудує надто слабу запору, котра однієї ночі раптово трісне під несподіваним натиском води, або покладеться на непевні запаси води і якимось, у повний розпал праці, коли стоси дерева укривють береги, а дараби чекатимуть готові до сплаву, йому не вистачить води і його піднімуть на сміх. При великому бутині не можна розраховувати на одну пору року, на танення снігів чи на літні дощі, Робити все одним пострілом — це не по-газдівськи, в будь-якому випадку, це не для наших лісів.

Фока ще раз пройшов по підземній коморі на Рабинці. З легкістю переконався, що підземна течія, хоч і скромна, та все ж така надійна, що їй не зашкодять ні осінь, ні зима, ні суша, ні мороз. У горішньому ставочку над коморою він — як і колись — сполохав форель. Видно, це було її постійне місце сховку чи полювання.

Більш того. З метою побудови запасної дамби на Попадинці він пішов разом з Савіцьким і Сьопенюком до Мокринового. Була вже зовсім суха осінь, потік на вильоті із світло кристалічної печери був дещо занижений і не

торкався скельних зубів, але весело шумів. Висохлий іржавий мох осипався з каменів на потік при найменшому дотикові. Як колись сам Фока, вони сполошили там двох мисливців — жовто-чорну змію і видру, — які чигали на форель. Сьопенюк на якусь мить відвернув увагу супутників від походу. Бо вперся, щоб дослідити, куди зникла видра. Він лупцював довгою жердиною по всіх басейнах потоку. Все даремно, тільки воду скаламутив. За це він відімстив видрі, накрутивши пальцями свої вуса за її подобою і вищиряючи зуби до своїх супутників, імітуючи її злобну жорстоку посмішку. Цим він підіймав настрій.

Та Фока підганяв, підганяв. Вони гарячково готувалися, щоб увійти. Для того, щоб здолати відомі перешкоди, вони крім сокир принесли з собою всі нові, а тоді такі рідкісні і дорогі у горах, інструменти: сапіни, тобто бутинові чекани, раки, тобто залізні зубаті підшви, що прив'язувалися до взуття, і залізні клини. Вони поспішно виймали все це з бесягів, на місці приготували лучини і гужви, наче грубі канати, скручені з молодої липкої смерекової кори. Савіцький, що мав досвід пригод з водою, приніс із собою гашене вугілля, а перед самим входом до печери наповнив широкі бесяги досить важким вантажем смоляних полін для розведення в разі потреби вогнища.

Перепливаючи ставки усередині печери Мокринового і спинаючись по скелях, вони дійшли без особливих зусиль до четвертого водоспаду. «Від тепер це буде водоспад Фоки», — вигукнув Савіцький. Вони сапінами вирубили ступені у стрімкій скелі біля водоспаду, вбили клини, нав'язали на них гужви. Коли дісталися до п'ятої печери, запалили ще два смолоскипи, крім того, що ніс попереду Фока. В печері було два великі темні заглиблення. Звідти їх привітало фуркотіння. Постаті з перетинчастими крилами, рої малих потвор, неначе сліпих та змарнілих дітей, чи радше безбожно зігнаних людських плодів, кружляли навколо них тихо і впевнено. Це була столиця жахливих лиликів, тобто кажанів.

Цього ніхто не очікував. Боятись вони не боялись, але було їм неприємно.

— А як вони бачать? — питав Савіцький.

— А що вони жеруть? — кричав Сьопенюк.

Після цього Сьопенюк, закривши очі, важко викривлював обличчя болісними зморшками, а наближаючи долоні до плечей, наслідував здригання перетинок кажанів. Вони голосно сміялися, як завжди, із блазнювань Сьопенюка, але Фока підганяв, щоб плисти далі. Широке озерце п'ятої печери було довшим і глибшим від попередніх. Його дна не можна було дістати. Здавалось також, що ця печера була темнішою від попередньої. Коли вони пливли з лучиною проти течії, з глибини печери весь час зривалися з фуркотінням рої лиликів. Вони зупинилися щойно перед черговим великим водоспадом, а навіть — грізним. Вискочили на скельне заглиблення, тремтіли від холоду, цокотіли зубами. Розтирала тіла, голосно хляскали один одного, щоб зігрітися. Це допомагало ненадовго. Тоді Петрусь Савіцький, ковальчук і водяна людина, витягнув зі своїх важких, прикріплених до голови бесагів гашене вугілля і живичні поліна гірської сосни. В мить вони зробили ватру у скельній заглибині і добре зігрілися. З повагою дивилися на гучний водопад. Вони ледь чули один одного. Просуваючись нутрощами гір, вони, мабуть, вже пройшли Мокриновий, а може й Пір'я? Може вони вже наближалися до нутрощів Палениці? Як далеко можна отак мандрувати отам під землю? Повертатися? Шкода. Але п'ятий водопад був надто потужним. Не могло бути й думки ані мови про те, щоб підійматися проти води. А верхня стіна пащі, пробитої нею відразу над їхніми головами, була надто високо. Драбин у них не було, тож треба було б взяти драбини і прийти ще раз. На щастя, у самому низу вони побачили прикриту течією водоспаду скельну ущелину. Савіцький, перемахнувши скоком через водопад, дістався до неї і за допомогою гужви перетягнув товаришів, також скоком. Ущелина, зрештою сильно мокра, немов якесь запас-

не русло водоспаду, відхилялася вправо, розкриваючись у ширший прохід. Нахилені, але без особливих зусиль, вони дісталися до шостої печери. Скелі дзвеніли він поштовхів, гуркіт води заглушав, голоси мандрівників тонули в шумі. Під низькою стелею, що відблискувала у світлі смолоскипу, широке озеро, замкнене у вибоїні з гладкими скельними стінами, які виступали, але були зрізані коло вершка, булькотіло і вирувало невпинною купіллю, розбурхуване різкими поштовхами знизу. В якісь миті через певний проміжок часу постріли бризків вистрілювали до стелі і обхлюпували мандрівників, які стояли на гострому краєчку. Вода пихтіла і дихала, а сповнюючи величезний таз, чи радше велетенську дійницю, немов наповнену молочною піною, постійно переливалася через краї її берегів. Окрім водоспаду, який вони саме обійшли, з обох сторін вибоїні на право і на ліво крізь щерби у скелі проливалися ще два водоспади. Це билося серце Палениці. Знайшовши більш зручну для стояння скельну площину, Петрицьо Сьопенюк чи то від захвату, чи для подолання страху, фošкав, фиркав і белькотів вухами «фуш-фуш-фуш», а також забавно підсакакував, постійно наслідуючи вибухи води. Ніхто не сміявся.

Тут теж відзначалися храмові свята і весілля форелі. Риба клубилася, звивалася, висакаувала з низу, втікала вниз водоспаду, шаліла у купелі. Савіцький показував побратимам, окрім наших рожево цяткованих форелей, ще й інші, з пущ угорського басейну, чорняві, з чорними зірками на сріблі. Може з річки Васер? Йому про таких розповідали тамтешні браконьєри. Гул був настільки звияжним, що форелі не втікали, поки не торкалися тіл плаваючих людей. Савіцький, знайомий із ловлею форелі, дуже дивувався, а ще більше тішився. Кричав Фоці на вухо:

— Людина в воді — це ведмідь поміж горщиками, риба відчуває найменший рух, а тут? Ого...

Він захотів наповнити рибою спорожнені бесаги. Тримавши далеко перед собою лучину, осліплюючи рибу, він

хапав форель руками і викидав її у бесаги. Фока здалека промовисто дивився на Петруся. Савіцький зрозумів. Випустив спійману форель до купелі. Після чого, пірнаючи, спробував визначити глибину льодяної води. Різкий поштовх води знизу знову викинув його на поверхню.

— Без дна! — видихнув з окриком Савіцький, вказуючи на краї вибоїни.

Тут було око підскального моря. Одне з його очей. Звідси випливали джерела на північ до Черемоша, на захід до Васера, на схід до Перкалабу і, можливо, до Серету.

А на південь?

Щоб це перевірити, вони перепливли ще, пробиваючись з зусиллями через бурхливу вибоїну, до південної стіни. Притулені тісно один до одного, занурені у воду, постійно виштовхувані течією на поверхню, тримаючись міцно за гострі краї вибоїни, вони вихилили голови за стіну скельної дійниці. Тільки тонюсінький струмочок скапував там вертикально в провалля. Савіцький освітив його, і провалля раптом сліпуче заблистіло, немов у велике свято середина церкви, освітлена свічками, золотими іконами, пістрявими прикрасами. Дна вони не побачили, тільки вертикальні стіни, слизькі і обсіпані якимись рожевими квітами, що відсвічували яскравіше, ніж виблискують на сонці в самий весняний полудень густі і низькі кущі полонинських рододендронів у цвітінні. Ще нижче грубі, освітлені стовпи звисали вниз гострими клинами. І знову квіти, квіти молочні, червоні, чорні, зелені, але всі прозорі, немов зі скла або з льоду. Їх оплітали ажурні сіті, крихкі й тінисті, неначе льодяні павутини, схожі на краплі осінньої роси на кедрах чи смереках, що їх вітер на світанку видовжує, викручує, виморожує, аж поки застигнуть дзвінкі сіті і квіти інію.

— Пупок, — прошепотів Фока.

— Підскальні церкви, — зітхнув Савіцький і додав: — Якби ж священик Бурачинський міг їх посвятити.

— Ах, брате, людина навіть про страх забуває, — зізнався Сьопенюк.

Вони ще думали: а може звідти, через провалля є доступ — та хто ж знає, куди? Про те, щоб зійти униз, вони не могли й мріяти, їх тільки засліплювали відблиски. І все. Відблиску дна вони не побачили, струмочок хлюпотів так тихо, тихесенько, що вони навіть не чули дна. Переконалися тільки в одному, що водяна запора на Попадинці буде невичерпною багачкою. У випадку довготривалої посухи достатньо буде надрубати якийсь скельний поріг у котрійсь із печер, щоб забезпечити сильний притік води. Вони дивилися один на другого, сміялися, розуміли один одного. Багатство лісу, багатство води і сміливість. Для чого ж їм гроші?

Вони задубіли від холоду. Мовчки прощалися з пречистим і живим морським оком і з родиною водоспадів. Фока кричав:

— Назвемо це місце «Родиною Савіцьких».

— А той струмочок, це мій, це буде Сьопенюк, — прошив Петрицьо.

Вони сковзали вниз блискавично, пливли швидко, запакували внизу в бесаги інструменти, ще до ночі вони були на полонині, на краю лісу. Вони ночували там, на схилі Мокринового, в затишному закутку. Ніч була ясна, без хмар. Зі скель Перкалабу блистіло цілу ніч. Мандрівники показували один одному із куреня безмовні світлові знаки, то довгі, то коротесенькі, то із довшими перервами, то одні за одними. Переважно червоні і рожеві, рідше зелені. Ті були зигзагоподібними, блискавками перескакували через усе гніздо Перкалабу. Деякі знаки повторювалися точно по кілька разів, а іноді появлялися якісь нові.

Вони достатньо поживилися і зігрілися, прикрили ватру плахтами кори, спостерігали за знаками, говорили рідко, пошепки.

— Імператор стерв'ятнико-людей, — шепотів Савіцький.

— Що вони там роблять? І для чого? Що все це означає? — підвищив голос Сьопенюк.

Фока дивився на знаки, щось рахував на пальцях, шепотів:

— Остерігають. Хто ж знає...

— Хто це може знати? — підхопив ще раз Сьопенюк.

Фока відповідав неохоче.

— Немає кого запитати і невідомо, чи варто починати, порушувати...

— Чи вони можуть шкодити? — запитав Савіцький.

Фока тихо засміявся:

— У них поліції немає і вони нас не бояться. Їх цікавить ліс і ми також. — І додав: — Не розповідайте про все це нікому, бо для чого?

Частина друга
РУБАЧІ

I. РУБАЧІ

1.

Отже, вони розпочали без зволікань. Передусім утрюх збудували широку лісову колибу коло гирла Рабинця. Привезли кіньми спорядження, старе залізничя, скільки цього було в Ясенові у Шумеїв і у Савіцьких. За останні гульдени з батьківської комори Фока купив дві новенькі сокири-дорненки, дві сапіни (новий і легкий різновид кирки) і одну-однісіньку новомодну пилу. І все. Прибудували невелику кузню, але облаштування її відклали до зими, коли на саях можна звести плаєм важке залізо. Для початку вони запросили дев'ять найбільш знаних молодих рубачів, три по три, не більше й не менше. Самих бистрецьких. Таких, що їм не в новину драконячий ліс над проваллями і на дні проваллів, літом чи зимою, в тумані чи підчас бурі. Їх привів не хтось інший, як Андрійко Плитка, Лісова Смерть.

А Шумееві ліси навколо Рабинця і на Попадинці, дарма що на хвилястих схилах, якщо й не були повнішими, то напевне й не були гіршими від панської пущі на Руському. Навіть здоровіші, найздоровіші, бо їхні схили були направлені не на південь, а на північ і на схід. Деревя твердих порід, закорінені між прихованих валунів, а тому кам'яні, самі довголітки, витиснули щедро живицю на поверхню.

Живичні а ще й вкриті мохами, через що вічно росисті. Після повалення дерево вкладалося у власну колиску в старих мохах, майже потопаючи у них. Воно швидко не висихало, не тріскало і оточене тугою клейковиною зовсім не гнило. Окоровані чи розрізані колоди і дошки, коли були виставлені на повітря, глибоко золотилися. А в міру того, як висихали, срібніли і ставали все більше подібні до заліза.

Ліс, упорядкований власним віком, отже, без гущавин, закритий від західних вітрів, отже, без вітроломів. Можна було подумати, що це парк, покинутий і забутий багато століть тому. Виняньчив, наповнив і обснував мохом кожен яр і яму, огорнув кожне урвище. Навіть скелі і провалля, успадковані від безлісного первовіку, залісив дощенту. Завжди однаково урочистий, і завжди сонний, не закривав нікому доступу і не запрошував теж нікого. Коли промені сонця чи місяця вдиралися з зусиллями до нього, то проковзували, вигиналися на панцирах живиці, застиглої у дзеркала. У кривих багатооких дзеркалах вони розчинялися у примари і у дива. Він не запрошував навіть лісових звірів. Упродовж цілоденної мандрівки часом можна було зовсім не зустріти і сліду звірів. Мох поглинав кроки, іноді прихована ямка могла поглинути необережного мандрівника. Безконечно пливли лісові хвилі за хвилями. Вершечок за вершечком, пагорб за пагорбом до вершини, легке просвітлення манило ілюзією, що ліс закінчується. Потім знову хвилюючи схилами вниз, погружався у темряву. Колона за колоною, башта за баштою, велетень за велетнем. Троє людей, п'ятеро людей, семеро людей треба б, щоб охопити руками одне дерево. Окрик губився відразу, а потім десь далеко постогнував з залишків сил у довгих муках, наче утопленик лісових глибин, котрий не може утонуту. Погляд втомлювався, навіть здивування притуплювалося, тільки страх напружував груди, поглиблювався. З усіх сторін чигав сон, сон спокушав похмуру. На Рабинці неважко зрозуміти, чому майстри

великих кафедр, захоплені колись побожними зусиллями подібної високостовбурної величі, яка хоч і жива та зне-рухоміла, покірно вибрали з неї тільки три, може чотири ряди, у яких один за другим йдуть шеренгами десять пучків — у кожному по дванадцять стрімких колон — для підтримання склепіння святині, для того, щоб з людською лаконічністю охопити молитву лісу.

Як же мусила б людина злісити, як замовкнути, як відчужитися, щоби там на Рабинці брати участь у молитві лісу. Ліс тихо зверхній, один на один з Богом, без турботи про світ, без знання про світ. З нього нічого немає для світу, навіть смілива гірська казка його оминула. Проти такої потуги людська неміч має тільки один вибір: втеча або знищення. Ліс перед сокирою беззахисний.

Задумайся ж, людино, над потугою лісу разом з «божою корівкою», що невинно бринить на краю лісу. І над його кінцем разом з поколіннями короїдів, які пиляють носами, що зухвало перетворилися у гаки, і підточують дерево, як пекельна хвороба, мережею проходів, аж підірвуть його і загинуть дощенту разом із лісом.

Зрозуміло, що таку беззахисність оберігала тільки віддаленість, недоступність, відсутність попиту на деревину, недостатня хижість людини. Ніхто досі не спокусився на лісосіку на Рабинці, а найкращі відразу бачили, на які труднощі вони прирікають себе.

І прийшли такі, було їх дев'ятеро. Рубачі, що несли смерть лісам, викрикували мирні привітання:

— Миром! Миром!

— Будьте у нас здорові! — вітав Фока, радіючи їхній присутності.

Сьопенюк поспішно розмістив гостей у колибі, їхні бесаги, їхнє знаряддя. Потім пригощав біля ватри, ставлячи перед кожним барильце гусянки, викладаючи великим паланичом із казанів купчасту паруючу мамалигу на яворові дощечки. Запрошував до відчинених бербениць із бринзою. Гості уплітали то дерев'яними ложками, то

руками, щомиті голосно сьорбаючи гусянку, як то рубачі. Вони пройшли далекий шлях, підживлювалися й про запас, бо завтра їм вже потрібно було йти аж до полудня.

Хоч ніби вже й наступили нові часи, але й давнина, мабуть, не багато бачила сильніших мужів. Крім Андрійка Плитки і дещо молодшого від нього Кузьми Білоголового — званого Кузімбір, а також Вітролом, — жоден з прибульців ще не перетнув і тридцятки, а не один щойно ледь перескочив через двадцятку. А вже один з другим так розрослися, що аж наче мала на них луснути конопляна сорочка, і тільки високий шкіряний пояс стягував пружні тіла. Їхні роди з давніх-давен вправлялися у різних битвах і чварах. В основному у змаганнях з лісом, з різними дикими звірями, із заметами, з хмарами, рідше — з людьми. Фока і Савіцький сіли з обох боків коло ватри, а гості півколом до колиби. Петрицьо кружляв між ватрою і гостями, то доглядаючи за вогнем, то пригощаючи. Відразу поруч з Фокою сів задуманий, мовчазний, як завжди, Андрійко Плитка, за ним найсильніші і найголосніші: Кузімбір, тобто Вітролом, перший з того роду поселенець на Бистреці. Поруч Петро Чорниш, син Миколи, світловолосий, білошкірий, по братові діда названий — Мандат. Далі — найпотужніший з усіх Костьо Матарга, син Федора, що недавно закінчив жовнірську службу і ще був підстрижений по-жовнірськи, із колючим задертим вусом. Коло Савіцького справа на ліво сіли, немов підібралися, самі мовчуни. Найвищий з них, надмірно високий і гнучкий, із незворушно злостивою усмішкою, мисливець Іванисько Цвирюк, через тихі рухи названий Лиликом (тобто — кажаном). Його незмінний супутник Кузьма Готич, син Данила, то погаслий, то поривчастий у рухах, званий Віхринка, але також двозначно — Нявчук, невідомо, син чи коханець нявки. Хоч він взагалі не озивався, та його повні, глибокі і чорні очі вдаряли відразу. У випуклих білках, немов циганські, але бридкі, бо дикі, вони часом безумно

розширялися, раптом вибалушувалися у хтивому спогляданні чи тупому переляку. Можна б, щонайменше сказати — хворобливо. Потім лице кам'яніло у вичерпаній мертвоті, а радше вперто прибраній. Немовби приховуючи цю підозрілу гру обличчя, Кузьма Ґотич переважно сідав у тіні. Поруч з ним, трохи відсунутий до заду, сидів ґаздівський правнук з роду бистрецьких багачів, Бомба, тобто Бомб'юк, прозваний Блекотюком. Червоний, щокастий, із передчасно зів'ялими, заклопотаними очима, попри те, що був молодим і сильним, як інші. Він палив мосяжну, закручену люльку, спльовував і підтакував головою з волячим спокоєм. Єдиний з усіх непривабно кволий, кістлявий та тонкокостий халупник Лесьо Ґотич з роду Караванів, батько якого Микета служив у пана сторожем гаті і млинарем на Бистреці, часто мружив сонно, як лісовий кіт, очі, що їх подразнювало полум'я ватри. Він також мовчав. Посередині навпроти ватри сидів не стільки високий, що коренастий і плечистий, Павло Ґелета, званий Половиком, тобто яструбом. Його родовід був неабияким. Його вважали Довбушевим нащадком. Більш того, він був двоюрідним братом славного Фудора Ґелети з Бережниці, котрий із зухвалого бракон'єра і забіяки перетворився на розбійника, і тільки завдяки хитро підготованим обставинам, завдяки заляканим, а може підкупленим, в будь-якому випадку фальшивим свідкам, він замість того, щоб повиснути на гаку, просидів собі всього тридцять років по різних тюрмах.

Ватра, стріляючи у полум'яних поривах, шпигувала світлом по найтемніших закутках колиби. Вириваючи з мороку обличчя, мов привиди, збільшувала їх і перемінним світлом показувала з однієї й іншої сторони, розвертала, як картинки. Або ж, пригасаючи раптово з лютим сичанням, віддаляла лиця, прикриваючи їх димом. То, спалюючи збиті шари сухої живиці, лагідно і ясно освітлювала тільки те, що було найближче. Вирубуючи лиця із темного тла, вирізьблювала їх нерухомо. Люди сиділи

без руху, а їхні лица, руки і постаті, то сильно налітали, то попеременно вигравали, а потім застигали і зникали. Над кожним танцювали армії тіней, раз вивищуючись над людиною, раз припадаючи пляцком до землі.

Лівий кут колиби постійно вибухав галасом, правий вперто мовчав. Савіцький розглядав уважно рубачів, що сиділи неподалік, а вони його, але зовсім не відзивалися одні до одних. Після колибних частувань мисливець Іванисько Цвирюк тихо покрутився біля своїх бесагів, вийнявши з них великий шмат жовтої, як віск, оленячої солонини, обходив усіх мовчки і клав чемно кожному на яворову дощечку великий кусок солонини.

Наполегливо переповідають, що Фока Шумеїв запровадив не одну новинку, і ніколи нікого не переконував, а приваблював лише самим прикладом. Здається, що такі вістки виникають тоді, коли вже комусь у чомусь поведеться. А коли скрутить в'язи? Люди такого шкодують, можуть його прославляти, співати пісні, але для переконання вже, зазвичай, надто пізно. Не одна жалібна поразка, а навіть мучеництво, схиляло людей до людини, але не до його справи, а ще менше до його намірів. Радше можна сказати, що Фока знав, кого переконувати. І тоді в колибі перш за все вивідував, переконував рубачів, а потім їх втягував, як захоплює потік швидкої ріки кволі притоки. Він розпочав із тремтінням у голосі:

— Я хочу, щоб ви відразу знали! Ми починаємо без грошей. Шумееві скарби проїли вже до гроша. А самі бачили, що недавно діялося навколо: мороз посеред самого пупка літа, потім напівголодна весна, страх, земельні векселі. Відкрийте очі. Біди одна з одною хапаються за руки, налітають вихором, глипають дурними очима, туго стискаються.

Фока вказував пальцем у темний кут, рубачі обережно озиралися.

— Знайте відразу і те, — все сміливіше промовляв Фока, — що я не продам лісу на пню навіть цісареві, не

допущу нікого до спадщини, не віддам у чужі руки. Як же накинутися на такий ліс? Спільно. І що ж я можу вам обіцяти?

Він вказував на темний кут, у якому стояли дві нові дорненки, дві сапіни з гострими дзьобами і розчепіреними крилами. Звідти також поблискувала синьо-жалібним відблиском пила, вигнута майже півколом, потужна, — але тільки одна...

— Дивіться, — продовжував він, — здобудемо такі, пузаті пили, бородаті дорненки, легесенькі сапіни, рухливі і повороткі. Пили задзвонять, дорненки загавкають, сапіни защебечуть — і бутин наш.

Рубачі споглядали на нові інструменти, які були виставлені в куті, наче напоказ. Легка усмішка перелітала з лиця на лице. Вони рахували очима знаряддя, стнали плечами, питали поглядом.

— А коли? — говорив Фока, — коли тим, що маємо: вищербленими пилами і старими обухами, важкими кирками дорубаємося до завдатків, щоб купити нове? Все у ваших руках, на ваших плечах, вся сигла лягає тягарем на нас дванадцятьох. Хоч голими руками, старим залізом, але все ж не наймити. Хто зараз подасть руку, стає засновником бутину. Запишеться твердо, що витримає до кінця, або на заміну поручиться за побратима такого, якого ми приймемо. Інші потім до нас прибіжать.

Фока чекав. Рубачі незворушно мовчали.

Він заповзявся, щоб схилити їх, але при цьому не встояв перед спокусою, щоб їх полякати.

— Не один пам'ятає, — говорив, — розповів нам наш дід, як це раніше гуляли собі голодні весни, тоді, коли Василіюк, а наш дід також, рятували людей. А хто ж тепер їм перекрие шлях? Може земельні векселі? Це вони просічуть широку доріжку для голодної весни. Спочатку самі ласощі: панські салати на щодень, яворова кулеша, свіженька кропива з рову, корінці і болотні бульби замість картоплі, червоненька горобина замість меду. А потім у хатах, де не

заглянь крізь вікно, матері і дітиська закостенілі. Дитина коло грудей мертвої матері, міцний старець, що всіх пережив, харчить і здихає найдовше. На подвір'ях діти разом із псами та свинями хлечуть рідину з калюжі. Дівчата і хлопці втікають до лісу парами, живляться жолудями, смочуть шишки, а потім вже тільки самі собою, любов'ю до останнього подиху. Більші діти зграями на підгірських дорогах верещать: «дайте хліба!». А після всього цього упирі і ті сухоребрі, що померли від голоду, проклинаючи землю, і ті криваві, пузаті із вогнищами в животах, що зерно ховали, нажералися, не годуючи голодних, будуть стогнати у пуцах, у селах, по дорогах. Ніхто спокійної ночі не зазнає, жодна таємна застава, жодна примівка не впроається. — Ні! Ми хочемо глянути в очі без сорому нашим стареньким і нашим дітиськам.

2.

Рубачі неспокійно крутились на місці. Андрійко підвів голову, потім опустив її і охопив обома руками. Вітролом зітхав, як міх, Віхринка зойкав, як мале оленя, переслідуване псами, навіть Караван Лесьо повністю відкрив сонні очі.

В свою чергу Фока утішав, розповідаючи про те, що купці гарантували завдаток, який покриє всю роботу, всі інструменти і їжу, якщо вони зроблять до свят одну третю. Більш того, у міру вирубки купці виплатять до двадцяти тисяч, які можна буде розділити у спілці. Він представив розрахунки цін, участь роду Шумеїв, участь засновників лісосіки і нарешті розрахував винагороду для наймитів, якщо такі знайдуться, для того, щоб після свят подвоїти вирубку, а потім без великих зусиль стягнути дерево.

Андрійко якимось так кривився, наче його болів живіт, але деякі, слухаючи із усе більшим зацікавленням, підсувалися до ватри, разом з кругляками, на яких вони сиділи. Фока чекав.

Вони ще мовчки напихалися їжею, після чого замість відповіді коло ватри присіли навпочіпки сміливці, жоден з котрих ще не досягнув віку наймолодшої лісової гілки, і відразу розпочали суд над деревами, лісовими старцями.

Найстарший після Андрійка, але ще й не сорокалітній Кузімбір, кудлатий, вусатий, сивоокий, із наполегливим поглядом вовка з пущі, але таким, наче вовк-батько в гроні родини клопотався над будовою лігва, випитував:

— А скільки ж ви хочете вирубати цієї зими?

— Щонайменше п'ять тисяч колод, — видихнув Фока, розглядаючи уважно то Андрійка, то Кузімбіра.

Кузімбір зморщився:

— До коли?

— Щоб весною сплавити, — відповів Фока.

Андрійко не відповідав нічого, а Кузімбір, киваючи головою, видобув з глибини грудей:

— Го, го, а чи ми впораємось? — подивився він на інших.

Імовірний потомок Довбуша Павло Гелета, званий Половиком, що сидів навпроти ватри, з нерухожими, зухвалими очима, затягнутими устами, легковажно змахнув рукою. Цідив повільно:

Ах, і вдвічі більше, аби лиш не бабратись, мати допомогу для дрібниць, ну, хлопців до корування, до ризи; готові гаті, а понад все добру організацію.

— Понад все добру, нову сарсаму, — поправив Вітролом.

— Організація в голові і в руках, а інструменти, коли до свят самі дотягнемо, — нагадав Фока.

Наймолодший і єдиний з усіх животатий, а не тільки мускулистий, Петро Чорниш, прозваний Мандатом, білолиций, льняноволосий, зірвався. Погладжуючи густі кучері, старанно змащені маслом, він чарівно заіскрив очима, і зареготав, трясучи животом.

— Ми вже спробували і не таких лісів. І то без пил!

Андрійко Плитка обережно буркнув:

— Кажуть, що тутешній ліс твердіший, ніж на Руському.

— Що мені там Руський! — бундючився Мандат, — ще дідо Юра жив, а полонина Радул, як ідеться Чорногорою до Полян в Угорщину, була нашою, і мене туди брали. Там кожне дерево у власних засіках і западинах, каміння, вивернуте коріння, вітроломи — неприступне. А тут гладесенько, ліс не заломистий.

— Але дерево тут тверде, — тихо впирався Андрійко.

— Не вірю, — відрубав Мандат, — там дерево просто з каменю виростає, само, як камінь, не відрізниш. Ми всі разом, скільки нас тут є, не дали б ради. Бо там неабихто боровся з лісом. Дідовий брат, старий Мандат...! і ми всі тихенько, як миші, під його керівництвом. І що ж? Ліс стоїть, як і стояв... Такий ліс!

— А нащо ж йому було дерева? — запитав Петрицьо.

— Він будував колиби, зимарки, стайні, гражди. А разом з тим і полонини виривав невпинно, розширював. Жив лісовим життям, у долину він ніколи не сходив...

— А молодого дерева там не було, або гіляк?

— Такий ліс не допускає жодного молодняка, хіба-що якихось карликів задля хвої на підстилку. А гілки високо, що й не дістати.

Петрицьо Сьопенюк був родичом Чорнишів, знав їхню історію. Засміявся.

— Старий Мандат був, мабуть, товстішим від тебе, бо не могли його знести вниз, коли помер.

Мандат зареготав:

— Та де мені до нього. От, на згадку мене прозвали Мандатом.

— А діда від кого прозвали?

— Був у Кутах якийсь пузатий мандатор, з людей шкуру дер, був пострахом на людей. От від нього і Мандат.

— То дід теж мав живота? — питав Петрицьо.

— Ще й який живіт, справжнє сідло, можна було сідати. Але, не дай Боже, не було такого, хто б відважився. З ним не було жартів. Дід Мандат коня підіймав, бика за хвіст зупиняв, а коли гукнув з Радулу, то голос так йшов за вітром лісами, що й в Полянах було чути і долітало на ледський бік. Ну, а коли помер, то п'ятеро людей не могли його знести вниз. Було там четверо братів: Семен, Никола, Дмитро і Юра. І наймит. І всі були неабиякі.

— Чому ж вони його на коня не висадили?

— Як же ж нести верхи по бездоріжжі такий шмат дороги? Розірвало б тіло. Похоронили його на горі, на Радулі.

Петрицьо допитувався з невинною посмішкою:

— Я там ніколи не був, а це страшно далеко, але там, мабуть, веселе життя?

Мандат надув губи.

— Веселе? Як для кого.

Павло Гелета, що сидів напроти ватри, процідив крізь зуби:

— Найбільше для вірмен.

— Це давні часи, — відбивався Мандат.

— Не такі вже й давні, — промовив з глибини грудей Кузімбір, — для вас молодих давні, але я добре пам'ятаю те, що розповідали.

— Так, так, — поспішив Гелета, — не один з вірменів, із тих, що йшли в Угорщину із сап'яном, а поверталися з дукатами, пропав там навіки. Старий Мандат мав око на кожного, вірменські кості добре заховані і дукати негірше. Весело! — цідив Гелета із задоволенням.

— Мій Павле, — поморщився Мандат, — всі говорять, що ваш рід походить від Довбуша і від його коханки Гелетихи. І навіть священики це саме говорять. Зрештою, для чого далеко шукати, ваш двоюрідний брат Фудор не одну голову розбив, через усі кримінали пройшов, а ще й не одне приховав. Але що ви у цьому винні? Те саме, що й я за дядьків свого батька, тих з Радулу, — промовляв примирливо Мандат.

— Я цього не вигадав, — продовжував Половик, — всі говорять, що ви подібний на діда з Радулу, як бучок на бучисько.

— Говорять те, що говорять, але всі бачать і я, що ви подібний до двоюрідного братика Фудора, як два листочки з одного бука. Довбушеве насіння, — відрізав Мандат.

— Балачки, — цідив зневажливо Ѓелета, — одна справа Довбуш — блистить на весь світ. А інша справа Фудор — палений злодій, недоумок. І чорт. Яке там насіння, це — підміна, і діти його теж.

— Як це «підміна», — начебто цікавився Петрицьо.

Ѓелета жваво пояснював, ніби й не зауважив пастки дотепника:

— Тоді ще не було сліпанок, світла не запалювали, коли народжувалась дитина. Чортиця вмиг поміняла своє чортеня, от і маєте Фудора. А його дитина — це вже його насіння. Зразу видно, що — не людина. Цілими днями в ліжку, а як вийдуть із хати, то по стінах дереться. Ніби й німе, а завше скаже Фудорові, чи йти йому на полювання чи ні.

— Ой, таке можливе! — видобув з глибини грудей Кузімбір, — коли Фудор розлютиться і збирається комусь голову розбити, то вона так сміється, аж у лісах відгукується. Це видно.

— От бачите, — авторитетно підтвердив Ѓелета.

Кузімбір додав заради справедливості:

— Так, але той Мандат із Радула — це одна справа, без образи і нехай з Богом спочиває, а інше справа наш Мандат-Петрицько, сама делікатність!

— Я зовсім не захищаю тих з Радулу, — пояснював Мандат, — але з лісом вони вміли давати собі раду. Ми їм не рівня.

Ѓелета вперто цідив:

— А я кажу, що нам з Андрійком ніхто не рівня.

Андрійко раптово видихнув ротом, наче випускав дим.

— Так чи інакше, — задумано промовляв Вітролом, — а я ні за що на світі не пішов би туди, на Радул, тьху!

— Боїтеся старого Мандата? — сміявся Петрицьо.

— Не боюся, але це прокляте місце, там кричить кожне дерево.

Андрійко пожвавився:

— Ой, добре ти кажеш, кричить.

— А чому це? — запитував Петрицьо.

— Там, де така несправедність, — тягнув Вітролом з глибини грудей, — де сумління в дерево заклепане, саме сумління з дерева кричить.

— Ой, кричить, — ще раз сумно підтвердив Андрійко.

Петрицьо відводив від прикрих думок, турбувався чимось іншим.

— А куди ж поділи такі суми ті, з Радулу? І з вірменів мали дукати, і від худоби прибуток, і, зрештою, продали полонину, а тепер...

Павло задоволено випередив Мандата:

— Більше барилок з угорською паленкою мандрувало догори, ніж барилок з бринзою вниз.

Мандат посумнів:

— Ах, розумієте, не в цьому справа, а це все діти, повно тих дітисьок. Чорниші, вони з такої кості, що жодна дитина передчасно не помре, ні за що на світі. От і маєте! — додав він, знову весело іскрячи очима, — добре, що у нас є бутини. За інші справи не беремося, нікому кривди не робимо.

Кузімбір засміявся з глибини грудей. Скерував розмову у своє русло:

— Дітиська, ой так. І я з такого рясного насіння, що мусили змінювати назви, бо ніхто б їх не відрізняв. Наше прізвиського Білоголови — це з недавна. Ми з Могорів з Бережницьі. У них по дванадцять, по чотирнадцять дітей, і більше. Сипляться і сипляться. Вмирати? Жодному ані не сниться. Ну і мого діда, в якого було світлесеньке волосся, прозвали Білоголовим і весь його рід. І далі це сиплеться,

я й сам, дякувати Богові, маю уже дев'ятеро. А що з цим зробиш? Бог знає. Наш рід — самі корчувальники. І я з дитини випалював у Бережниці. Там не вистачило місця, самі обриви, яри. Потім на Бистреці корчував, там надто широко, треба було б все життя з себе викорчувати. Ну і Бог поміг — лісосіки — в самий час. І далі допоможе. Це швидший заробіток, аніж корчувати, випалювати ліси під царинки, вирощувати худобу.

— Ой так, — несподівано забелькотів з тіні багач Бомб'юк, — ви всі знайте, що певно ніхто більше лісу не випалив, як наш рід на Кошерищі. А корчувальники хто? Ми найстарші погромники лісу, родовиті газди. А чим? Насправді голими руками, мій Фоко. Пила навіть на Рахманський Великдень нікому не приснилась. Самі балти тупаві, довбні, вогонь. Зараз інша справа, я нічого не кажу, вже було б чим, дякувати Богові, але де? Хіба-що у проваллях, де все осипається. Худоби багато, худоби безмежно, це головне, це найстарше. А чим годувати? Ну, і пощастило тепер, помер якийсь дід, залишив широке поле на межі Дземброні. А його родина така: ті, що найближчі, мешкають у Криворівні, вони до пущі не мають охоти, а тим місцевим і земля не по-сусідству і оплачувати не вигідно. Земля дивиться на мене. І вже якийсь єврей з грішми крутився коло тих з Криворівні. Я негайно погнав биків до Сігету. Продав, лечу з грішми до Криворівні, упхав завдаток, а решту — на виплату. Бутин несе гроші найшвидше.

— Найшвидший заробіток з грабежів, — вперто цідив Гелета.

Андрійко підтакував із кислую усмішкою.

Найнеприглядніший з усіх, Лесьо Ґотич з роду Караванів додумався, що йому треба б щось сказати всупереч тим, що хваляться. З-під скуйовджених патлів розсвітлювалися на мить шпаркуваті, лісові очі, і відразу погасали. Мова Леся звучала гугняво, а ще й кістляво, наче голос вдарявся об кості, а не об голосові струни.

— Швидко чи не швидко, але бідному нічого іншого не залишається, хоче чи не хоче. Мій батько вже на панському, го! го! вирвався з голоду, вийшов на гатяра і на млинара. І я помаленьку. Живота такого, як у Мандата, в мене немає. Бо це вигодуване, ніби чотирма цицьками, це пузате з діда-прадіда, а я худяк недогодований. Але ж ніхто не може сказати, що я працюю гірше, — розкокошився зі своєї несміливості Лесьо і кістляво закашляв.

— Але ж ми знаємо, Лесьо, чого ти так? — заспокоював його Фока.

Мандат голосно сміявся, потрясаючи животом.

— Лесьо, найшвидший спосіб — це успадкувати, прослизнути до когось на годованці. Бери приклад з нашого Павла. Гарно хвалить розбійництво, а сам швиденько одружився з годованкою Бажила. Сам Бажило не поспішав ніколи. Все життя стукав, випалював, вирощував худобу. Корова від корови, такий ряд корів, що коли б їх поставити, то було би звідси аж до гирла Ільці. Ну, і ці мудрагелі поквапилися і все успадкували за одним махом. І ось тобі, як швидко.

Павло відбивався:

— Ще швидше багатство з судових процесів, як у вашого вуйка, славного Фоми Сьопенюка.

Петрицьо голосно розсміявся, розвеселився:

— Ах, Фома так страшно розбагатів на процесі, що цілий тиждень постить, і лише по святах від'їдається по родині. Ну і коли його трохи підгодують, то він знову страшно намагається довести, що це він мав розробляти ту лісосіку, а не пан. Бо ліси на Руському його, а вирок несправедливий. Вирок от-от буде спростовано, бо мусить бути спростований, і пан заплатить гроші, гори грошей поверне Фомі щодо копійки.

Всі голосно сміялись, тільки статний, двометровий Костьо Матарга, з величезними ручищами, надутою бичачою шиєю і сталевою головою, хоч і єдиний серед усіх по-жовнірському дуже обережний, надто повільно

розмірковував, через що запізнився із промовою. Він видобував із себе глибокий бас і душився цим гучним басом так, ніби для нього було замало місця у бичачих грудях.

— Видно, га, видно, що не надто мирна ця ваша родина, ці Чорниші з Радулу, ну і ті, що люблять судитися, Сьопенюки, як мудрагель Фома.

— Зате ваш братик Юрочка який же мирний, — відтяв Мандат.

— Немирний? — пожвавився Костьо. — Так, Юрочка б'ється по п'яному в неділю, це правда, це відомо. Потім його зв'язують, іноді баби його розв'язують, бо баби за ним пропадають. І знову б'ється. В понеділок помиритися чистенько і ворогів не має.

— Це правда, — підтвердив по-справедливості Кузімбір, — Юрочку кожен любить, бо це від буйності, а не, щоб нападати, грабувати, судитися...

— Ех, люди, — зітхнув нетерпляче Андрійко Плитка, — виметіть вже раз це старе сміття! Закінчилися бійки, чвари, буйність, вірмени, засідки. Нові часи! Свобода! Власна земля, дбати про своє! Не чіпати чужого! І як хто собі хоче.

— Не дуже й скінчилися, — процідив Павло, глянув на Цвирюка і на Готича, прозваного Нявчуком, шепнув щось Костьові, Костьо похапцем буркнув Мандатові, а Мандат голосно зареготав і буркнув Кузімбірові. Той із зацікавленням слухав, перепитав притишеним голосом і передав Андрійкові. Андрійко нетерпляче махнув рукою і сплюнув.

3.

Минаючи обережно остаточне рішення та проявляючи зневагу до застережень і сумнівів, вони знову розпочинали від створення світу, пустували. Підколювали один одного так чи інакше, кололи жартами у найповнішій злагоді, бо були з одного поселення, знайомі з дитинства, близькі роди, всі мало-що не родичі, а понад усе — з бути-

нового братства. Про доходи, ані про оплату праці ніхто навіть не випитував, але й ніхто не подав руки. Фока не підганяв.

Кузімбір, споглядаючи то на Фоку, то на Андрійка, тверезо повертався до обрахунку вирубки.

— Отже, скільки колод до свят?

— Коло 1650, — відповів Фока.

Кузімбір знову дивився навколо, після чого вістрям палиці рисував на землі, бурмотів і рахував уголос:

— 70 днів роботи, отже, 21 колода в день. Так від біди то можна й 25 колод в день. То до свят буде 1750 колод.

— Половину до свят, дві і пів тисячі! — бундючився Мандат.

— Так, це можна, — підтвердив пихато Гелета.

Андрійко уважно глянув і сплюнув. А Кузімбір жакнувся.

— Чоловіче, не перехвалюй себе, лісосіка цього не зносить! А ти знаєш, скільки це на день? Чи ти збожеволів?

— Це неможливо і непотрібно, — підтвердив Фока.

— Можливе і певне, — бундючився Мандат.

— Порахуй, — намагався спам'ятати його Кузімбір, — 32 колоди в день, це найбільше, що взимку при короткому дні ми можемо витягнути. То було б 2240 колод, але страшно важко, це неможливо. А для того, щоб натягнути дві ж половиною тисячі, треба б звалити 35 колод на день. Смійся з цього, бо не впорашся.

Мандат не відповідав. Гелета незворушно процідив:

— Ми впораємось.

Фока підсумував.

— Достатньо буде 1650 колод! Тож згода?

Рубачі мовчали.

Надворі вже було темно. Триразовий сміх дитини пролунав у пуші. Скреготливе відлуння скакало по лісах. Вони застигли безмовно, зрозуміли. Мисливець Цвирюк раптово зірвався, злостива посмішка зникла з його обличчя. За ним вискочив Кузьма Готич, званий Віхринкою.

Вони швидко вийшли з колиби. Фока стенив плечами, заспокоюючи похапцем.

Досі такого не було, це не такий ліс. Чистий...

— Хтось привабив, — пробурмотів Петрицьо.

Кузімбір дивився недовірливо, оглянув уважно всіх, видобув з глибини грудей:

— Може, вже хтось затужив за жінкою? А може..? Це варко, цього не можна допускати!

Андрійко поривчасто цикнув, один й інший підірвалися, наче їх гад у сідниці вжалив, а Андрійко завзято шепотів:

— Вара, бо зараза! Зафуркотять в вас зголоднілі бажання лісових дівок! Вовчий борделисько...

Фока поспішно встав, тихо відповів:

— Такі слова на бутині, Андрійку?

Андрійко напружився і схилив голову, а Костьо Матарга підвівся і храбрувався:

— Го-го, хто ж це краще розуміє, ніж ми, солдати. Бував і я з камратами у такому борделі, справжньому. Всі, як на підбір, панночки делікатні, саме біле тісто — хто зна, княжни чи цісарські родички? — розкладаються. І хай мені плете, хто що хоче, але це пастка очевидна, ліжко западеться на дно пекла. Не цього разу, то іншого. Я не торкнувся жодної. Зате потім — ех....

Фока приклав пальця до вуст, а Костьо відхилив голову так, наче хтось замахнувся на нього кийком, і сів. Вони вдаряли один по іншому поглядами. Опустили очі, замовкли.

За годину Іванисько Цвирюк і Готич-Віхринка повернулися.

— Ані сліду, — буркнув розчаровано Віхринка.

Цвирюк сумно шепотів, без злостивої усмішки:

— Були б сліди, були б, якби сніг. В мохах шукати — даремно.

Більше він не відзивався. Фока перервав мовчанку:

— То як все ж з бутиним?

— Ну, як же, — видобув з глибини грудей Кузімбір, — доля наша лісова, на ліс вилетється. Кажу ж — бутин в сам час, а тут ще й ніби власний. Дякувати Богові, — він встав і подав Фоці руку.

За ним вставали всі, подавали руки. Тільки Андрійко Плитка вже зовсім не мав бажання нести смерть лісам. Зажурений більше, ніж будь-коли, він нарікав чітким шепотом.

— Сили у мене поменшало, клопоти булькотять, як вода понад вухами — сінокоси, плоти, городи, молода худоба — роботи є до кінця життя. А тут надто смутно, ліс на пів дня — це здоров'я, а лісосіка — це вічна чужина. Корову не видоїш, теляток не виростиш, кури не закудкудакають, когути не запіють, коні не заіржуть, діти не засміються... Стукаєш і стукаєш. Ні!

— А все ж, щоб нікого не ображати, ви ж перший рубач на світі, — переконував Фока.

— Лісова смерть, — підлещував Петрицьо.

Андрійко оживився.

— Досить смерті! Тут кінець світу, ніхто ніколи не поселиться, нічого не побудує, завтра кинеться новий ліс. Проти голоду — не лісосіка, а рільництво. Для чого тут закопувати життя. Ні!

Вони скисли, безпорадно мовчали. Серед тиші прошептав Лесьо Караванюк:

— Не дев'ять, а вісім.

— І не дванадцять, — пробурмотів Петрицьо.

Кузімбір видобув з глибини грудей.

— Що тут скажеш, робота небезпечна, а без Андрійка — бах!

Бомба швидко пробелькотів:

— Андрійку, викидаєте у вікно такий заробіток? Такі гроші?

Андрійко несподівано спалахнув. Зірвався, вихопив з-за паса сокиру і кинув її у ватру, аж посипалися іскри, а всі, крім Фоки, відскочили від вогнища. Торкаючись

головою даху колиби, Андрійко вдаряв очима і дико кричав:

— В огонь це! Чорти чигають на грошах. Геть!

Ображений Бомба глухо белькотів:

— Кому ж ідеться про гроші? Ми що вірмени? Євреї чи погани? Все задля худоби, і задля дітей теж.

Осмілений Лесьо Караванюк вирвався з юрби, в його очах щось заблищало так, неначе сарна пробігла через сонний ліс.

— Люди добрі, — волав він, — покаяння відбувається, в голові перевертається! Я бідна пушчова людина, але такому багатству відразу душу записувати?

Рубачі занепокоїлись. Почергово дивилися то на Фоку, то на Андрійка. Савіцький підійшов до Леся, поклав йому руку на плече.

— А кому ж від цього кривда?

Гелета випростався, процідив зневажливо:

— Де ж іще те твоє багатство, Лесью? Хіба-що п'ять тисяч патичків на твої кості.

Мандат зареготав з полегшенням:

— Бідний! Дивіться на него! Не рушиться з печі, день і ніч висиджує біду і молиться на біду.

Очі Леся гаснули, мружилися. Матарга давився басом:

— Лякається з усіх сторін, тому й бідний.

Затурканий і висміяний Лесьо зірвався ще. Підскочив до велетня і гавкнув на того пискляво, як малий пес на великого:

— Не лякається, неправда! Просто вільний.

Андрійко повільно витягнув сокиру з ватри і спокійно сів.

Фока рішуче промовив:

— Ваша воля. А без вас ми не почнемо, Андрійку, бо ви щасливчик, — потім дивився довго на Леся.

Лесьо зовсім знічений сидів у тіні. А Фока голосно сказав:

— Ви всі мені любі, юнаки і товариші. І ви, Лесю, не гірший, ви мені наймиліший. Святий отець бідакам мие ноги у найбільше свято.

Розчулений Бомба пробелькотав:

— Це ви красно сказали, газдо, і для нас це добрий знак.

Андрійко знову цикнув, вони знову підривалися, але тепла згода розійшлася по різних кутах колиби присипляла і сама ватра засинала. Побачивши це, Петрицьо зірвався і почав без розбору кидати з кута одне поліно за другим, поки вони не вирости у стос. Вже здавалося, що вони задусять ватру. Але вони ще розгулялися востаннє, зловісно. Шари найсухішої живиці, її пласти, що розсипалися уже в пил, перекладені губчастими і підгнилими полінами, а також брилами болота всередині полін, розгоралися у двох напрямках: розпалювати і гасити. Тихий подмух зі шпар колиби підсилив полум'я і живиця перемогла. З цієї шарпанини здійнялися шарпані тіні. Розгорялися то з ричанням, то з плюванням. Марева зірвалися в остаточний розгук.

Рубачі розхвилювалися, сон відійшов від них, вони випростовувалися, уважно розглядали ватру і її тіні.

Марева ватри нарешті наздогнали: мстити, винищувати, використовувати! Навала гончих псів, зграї псів наростали, наскакували один на одного, доганяли, нападвали, пси гарчали і парувалися з суками, які скавуліли, і відразу ж раз за разом в приплоді появлялися нові марева. Множилися, вискакували один понад другого. Роздирати, бридко, якнайбридкіше, щоб по цьому гармидері огиди не прошмигнув ані один веселий пломінець!

Звідки ж ці марева? Звідки ж у малій колибі стільки простору для таких огидних юрмищ? Але ж це тільки тіні від згорання живиці з гнилизною, вони ще нікчемніші, ніж сні. Нарешті вигоріла засохла лісова кров — живиця. З жару вилущились брили глини і вапна, груди сірого попелу, витопилося каміння. Ватра поблискувала зі зреченням. Рубачі дивилися, зітхали.

4.

Зійшлися на тому, що Андрійко розпочне роботу і відразу після цього повернеться додому. Фоку одностайно обрали керівником. Наступного дня на світанку розпочали. Старанно вмилися, вийшли на голодний шлунок з непокритими головами, не палили тютюну, перемовлялися пошепки. Підійшли під саму полонину. Густі тумани міцно сиділи на верхах. На краю полонини Фока знайшов найпростіші дерева, позначаючи їх сокирою. На згадку залишив чубату подвійну смереку разом із її супутником буком. Це ж звідти йому заспівав снігур-червоноживотик.

*Не скарби ватажків, чоловіче,
Не векселі вилікують голод лютий,
Рятунок — твоя голова, твій бутин.*

Впали на коліна в глибокий мох. А Фока молився вголос:

— Як Бог допоміг нам сюди добратись, зібратись і щасливо почали, так нехай Його Ласка захищає нас і допоможе закінчити. Для добра всього народу, без кривди, без чиеїсь образи. Дай Боже щасливо повернутися додому.

— Амінь, — докінчив Андрійко.

— Амінь, — повторили рубачі.

— Прошу вас, Андрійко Плитка, розпочинайте з Богом, — промовив урочисто Фока.

Андрійко зняв кожуха, перехрестився і почав рубати. З одного розмаху він вирубував дорненкою глибокі вузькі борозни на позначених деревах. На всіх лісосіках цей надруб називали — Андрійковим. Потім Фока другою дорненкою заскреготів у кам'яному дереві. Ще згодом урочисто задзвеніла, наче з водяного горла, єдина показова пузата пила, яку перетягали Андрійко і Фока. І нарешті зойкнули п'ять старих, зношених пил. Гроном вдарили прабатьківські балти, що їх підбивали важкими кирками, трошили останній опір дерева потворні баби — дерев'яні

довбні. Тріщали і розривалися велетні, які зазнали нападу, і падали у глибокий мох. Короткі сокири, звані сусами, догавкували, відрубуючи тріски від дерев'яних ший і відколюючи по одному перстневі кори внизу зрізаних пнів.

До полудня ясна погода розпростерлася над верхами, та у лісі і надалі було темно і росяно. То один, то інший з рубачів спиналися на межові дерева. Востаннє споглядали з висоти у західну і північну сторони. Прощалися з лісом. Під теплим небом осені — чорнота нерухомих хвиль без краю. Чим більше світла упродовж століть проковтував ліс, тим чорніше він відблискував, без єдиної світлої плямки. Проковтнув усі відблиски зелені і відблиски вод. Він видихав з глибини до вершків, а світ мовчав. Навіть вільні гамірні гірські води не мали що сказати. Укріплені пнями, впроваджені в ями і м'які русла, поглинуті мохами, вони олісилися до останньої краплі, дихали виключно для лісу. Їхні приховані світла, пригашені очі джерел, покриті склепінням мороку дзеркала вод, проціджена заростами піна, заглушені водоспади просочувалися по жилах лісу одноманітним дуднінням, долітали до вершечків капілярною мережею шепотів, нагромаджувалися в одне постійне зітхання: «Ліс, ліс, ліс».

Після полуднування вони рубали вже до вечора. Втолені, навіть виснажені полягали увечері спати в колибі, без розмов, без гри на флюярі.

Наступного дня до сходу сонця Андрійко попрощався з рубачами. Заклопотаний, стурбований, він крутився коло Фоки і шепотів:

— Я вже досить нагрішив, але шкода залишати вас самих — на чвари.

— На які чвари? — здивувався Фока.

— З лісом, — посумнів Андрійко. — Але пришліть когось по мене, якби щось не так...

— А що б могло бути не так?

— Самі знаєте...

Лесьо Караванюк посміливішав, зірвався, підскочив до Андрійка і відразу знітився. Андрійко не дивився в очі, нахмурився. Негайно вирушив у путь. Мешканці колиби мовчки провели його на двір.

Андрійко рвучко заскочив на коня. Сидячи на тарниці, вкритій ліжниками, випростався і підріс. Булана стара кобила рухалася сонно, перебрідаючи через потік запобіжливо підіймала ноги, наче боялась їх замочити. Відразу за потоком людина і кінь обтерлися об сіро-панцирну башту дерева. Коло неї миттєво зникчемніли, змаліли у мить, не наче червона мураха сиділа на жовтій тлі. Кобила старанно місила на місці лісове болото, немов розтирала на місиво переварену картоплю. Нюхала старі сліди. Раптом, немов вколена острогою, зіп'ялася, швидко погнала і темна шпарка лісу поглинула їх. Різкий кінський крок за хвилику затихнув. Андрійко був близько, чи вже за світами? Надаремно рубачі заглядали у лісові шпари. Чорний ліс зімкнувся, вистрілював до неба. Відрубані від світу, запаковані у чорну кишеню, з дна лісу вони зводили очі до сонця, що сходило. З блакиті над лісом віковичний старий лісовий годинник цокотів осінньо, повільно: «Робіть-що-хочете, маєте-час».

II. ШВИДШЕ! ШВИДШЕ!

1.

Відразу після відходу Андрійка Фока призначив Кузімбіра керівником вирубок. Рубачі погодились без слів. Добре хоч те, що залишилися самі молоді, самі веселі. Ніхто не хникав, не лякав, не каркав. У такому лісі, у якому будь-яких стук сокири каркає і віється з одного кінця в інший — розтинаючи тишу з середини, як біль живе тіло, — скреготливе слово тріпотить ще довше, не провіюється, а гніздиться там, де захоче. А якщо у головах лісорубів? Боронь Боже. З чогось такого — рої пущових пташок. Відразу рознесли б голови бутинарам, або заклювали б їх.

Вони хоронили слова у мовчанці, звивалися ще завзятіше. Одноголосно вибрали Петриця спузарем. Пояснювали начебто: слабим здоров'ям, що він відразу втомиться від лісової роботи. Але добре знали, що він природжений спузар, золото — не спузар. Хоч би піт пробивав робітників зсередини, а дощ ззовні, хоч би морозний вітер, а навіть страх прошив їх до костей, Петрицьо не залишить жодного вечора без утіхи, без посмішки, а навіть без комедії. Підтримувати ватру, напихати роти мамалигою, вимітати сміття — це кожна баба зможе. А там на кінці світу, на безлюдді порядний блазень, день у день над ватрою і з ополоником, це батько і духовний отець в одній особі.

Цілу осінь вони рубали, пиляли, окрім свят, кожного дня від світанку до ночі. Починаючи від полонини вниз, загарбники оточували і відтинали від гори ліс, на початку досить вузькою, але оточуючою смугою, для того, щоб рівномірно віддалятися від вершини, а також для того, щоб по мірі можливості стягати колоди не тільки через ділянки вже вирубані, наїжачені відземками і засмічені, але й тудою, де були досить розлогі віддалі від дерева до дерева, устелені мохом в міру сухим і в міру слизьким. Потрохи від

полонини вдиралася до лісу нестерпна холодна ясність. За нею вітер, за ним іній, а потім сніг. Не маючи захисту лісу, рубачі у дощові дні промокали до нитки. Зрештою, навіть сонце у вирубаному лісі допомагало не їм, а лісові. Витягло з них тепло, парило, разило очі, надмірно виснажувало. Вони поспішали тим більше, щоб оточити ліс завчасно і ефективно для того, щоб пуща не покликала на допомогу когось зі своїх старих побратимів.

На початку вони один від одного не віддалялися. Пиляли парами і рубали разом. Передовиками весь час були Вітролом і Матарга, поряд з ними йшли Мандат з Гелетою-Половиком, намагаючись весь час зрівнятися з ними. Не надто відставав і мисливець Цвирюк-Лилик разом із Нявчуком. Відставали повільно Бомба із завзятим, але кволим Лесем Караванюком. Побачивши це, Вітролом замінив їх. Сам став на допомогу Бомбі, а у напарники Лесеві дав Матаргу. Потім також розлучив Мандата і Гелету, щоб допомогти дещо слабшому Нявчукові. Коли дерева були занадто потужними, то пиляли учотирьох. Як тільки десь заскавчала затиснена пила, Вітролом сам одним скоком з'являвся і вбивав клин. Червоний Бомба посірів і схуднув скоріше за всіх. Зсохнулися всі і тільки живіт Мандата стирчав і реготав. А Лесьо Караванюк був незмінно кістлявий і худий.

Вони поховали все, що знали, про що їм нагадав Андрійко Плитка, він — Лісова Смерть, він, котрий знав найкраще і знав все про життя лісу. Мабуть, ніхто краще не дізнається про те, що дихане живе, як той, хто його вбиває, раниць і калічить, хоч би й не навмисно. Рубачі знали живу силу лісу не лише з того, що кожен вкритий м'яким мохом стовбур, що запрошував до обіймів, а не до поранень, відразу твердішав на камінь під їхніми пилами і гуркотів під сокирами. Твердість дерев, змушуючи до зусиль, прошивала, видирала силу із нутроців. Вони віддавали своє життя за життя, яке забирали. Посипані тирсою з серцевини дерев, обплетені смугами задимленої кори,

просякнуті лісовою кров'ю-живицею від маківки голови до взуття, до кожного волоска на тілі, посивілі від сухої живиці, що весь час сипалась їм на голови, вони поверталися до колиби самі вже, як вичерпані привиди дерев, розсіваючи навколо себе хмарки лісової смерті.

Але ніхто більш твердо не запам'ятає, що дихане живе, як той, хто чигає на нього тільки задля того, щоб повалили тулуби, поскладати у штабелі, зміряти і позначити числами. Рубачі зовсім не були із тих, котрі не знають, що дерево живе і плодоносить, хворіє, страждає і помирає, ані з тих, котрі його пошкоджують без потреби і нищать через тупість. Так, як мисливець, що в пущі переслідує оленя, котрим упродовж років любувався ще від оленятка, нероз із неохотою покладе його трупом. А іноді навіть в останню мить, коли вже має того на мушці, відпустить його на волю. Рубачі мали очі і почуття до сердець і крові дерев. Але замислили щось таке, неначе мисливець, котрий, найнявшись до бійні, постачає щодня сто шкур, сто пар оленьчих рогів і тисячу фунтів оленьчого м'яса, а патраючи його, розкидає по пущі оленьчі нутроші.

Двадцять п'ять велетенських колод щодня! Ні! Що ж це за шалапацтво! Тридцять колод щодня! Ні! Ще більше. До тридцяти двох колод на день! Це було їх мрією, їх щоденною злістю і радістю. Покрикували, підганяли, лаяли один одного. Доганяли і переганяли один одного, невиспані, виснажені, як зграя вовків, що в погоні з останнього подиху доганяють оленя.

На лісосіках нещасні випадки не дивина. Не лише колоди загрожують щоденно. Людина, знайома з бутином, знає і пам'ятає, що повені, бурі, тумани, а передусім снігові заметілі погубили не одного. Страх перед якимось хоч незначним та необережним рухом, який може загрозувати життю когось одного або й багатьох, напружує також уважність до будь-якого свисту, шуму чи крику птаха, які віщують бурю або лавину. Наказує також прислухатися до знаків неприглядних. Нероз по роках щось пригадує,

що загрожує за будь-які порушення. Послухайте, як над усією лісосікою віє постійний шепіт правил, постійної співдружності і як застерігає. Коли самі люди чи уряди створюють установи страху, то самі нахабно крадуть недосягну для людини спільність. Але ліс і світ поблажливо нас терпить, іноді бережно стрясе із себе застереження, як морозяний іній страху, щоб нас осадити. Визволити людину від страху? А для чого? Щоб стала зухвалою?

Та коли б хтось все ж побачив наших молодих рубачів, то подумав би відразу: з такими людьми можна торгувати, можна їх наймати, але, мабуть, не залишатися з ними сам на сам на пустирищі, де все віддано на волю сумління...

Як же це? А де ж, як не в пущі, гніздяться лісові люди, казкові розбійники? Там місце для твердих, безжальних, жорстоких, як їхня праця. Мабуть, так із трепетом подумає собі не один прибулда з країв, з міст і з сіл, де люди вигадали собі, що вони живуть у безпеці. Чи може там у пущі, де стикається і сплітається коріння життя, сумління зовсім і не затихає? Просто тихіше закарбовує, аж поки не настигне, не вхопить за горло, стисне? Не буде відкладати, поки люди вдадуться до дій, що порушують закони Бога і людини. Завчасно, якщо не послухають шепотів, які іноді називають забобонами, — викличе лавину, грім, падаючі колоди, і знищить завчасно. І таким чином завчасно визволить від намірів і дій, які вилуплюються у безпеці і з безпечного зухвальства.

Ми здогадаємося, а може пізніше й побачимо, чи попри одержимість і поспіх молоді рубачі чули шепіт, не гірше від інших? Вони про це ніколи не розмовляли.

Аби тулуби дерев з відрубаними руками, з обдертими щупальцями зелені, з облупленою корою, гладкі і рівненько під мірку порізані, викрасти якнайшвидше і обезволити остаточно, задля того, аби поскладані у штабелі і позначені, їх власна «мати-пуща» не впізнала, Савіцький за допомогою Фоки взявся за побудову риз вздовж потоків Рабинця і Попадинця.

Піонери лісосік, італійці, були великими майстрами. Савіцький навчився у них багато-чого у панському бутині на Руському, але свою будову готував ще міцніше, а понад усе точніше і щільніше, ніж італійці панську. Достатньо сказати, а це підслухане, що коли він будував ризи: то насвистував пісні підкостельних старців. І навіть розтягав степові мелодії, котрих у горах майже ніхто не знав, а напевно ніхто не любив. Так він перевіряв кожен жолоб ризи, кожен стик, а передусім старанно закладав і перевіряв підпори. На дні заглибин ярів вбудовував на кам'яних основах міцні вежі, звані кашицями, чотиригранні, котрі подібно, як хати в'яжуться з балок у ключі. Щільно наповнював їх камінням і гравієм, а забезпечував з боків великими підпорами, які називалися «ведмедами». Не менш терпляче, міцно і надійно — завжди під старцівські мелодії — він ставив підпори веж на випуклих місцях і на рівних ґрунях, так звані «вори» (жеребці) під стиками жолобів ризи, оперті на лапах, що стирчали голівками ззовні жолобів, а розвернуті були до середини, хвостами одне до одного. Старцівських мелодій він притримувався побожно, і треба визнати, що на свисти і шепоти пущі не зважав. Фока, а також Петрицьо допомагали йому завжди, коли мали час.

Та Фока весь час переривав роботу, їздив у село по продукти, а навіть у долину для розмов з купцями. Одного дня він галопом летів до Ясенова, щойно встигав відпочити, міняв коня і гнав у Кути. Повертався також поспіхом, іноді уночі на виснаженому коневі, ведучи по кілька нав'ючених коней, і сам теж втомлений, але з пістолетом в руці, бо вовки зацікавились рухом і почали появлятися на пляях.

Коли Фока проїздив через село у долину, в Жабйому тихцем посміювались, а потім все голосніше: «везе дерево до Кутів». А коли повертався з нав'юченими кіньми: «везе золото з Кутів». Насміхалися, що рубачі бігають із висолопленими язиками по пущі, а ще жоден навіть не понюхав

грошей. Або ж, що Шумеї намарно годують рубачів, як товстих поросят, бо з цього і так нічого не вийде, а вони тимчасом вичерпують запаси гусянки, бринзи і борошна, і треба тільки почекати, аж вони самі почнуть бігати за земельними векселями. Віщували, що робітники без зарплати обов'язково повтікають, врешті-решт коло церкви вголос розповідали, що ті вже порозбігалися. Люб'язні, як правило, пліткарі повідомляли ці новини Фоці. Фока поспішав все більше.

2.

Кілька разів Фока зустрічався у старого священика Бурачинського із купцями, а радше з агентами, котрі, чи то заохочені ним, чи приманені заробітками, відважилися добратися через Кути аж до Криворівні. Донині гордо розповідають над Чорним і навіть над Білим Черемошем, що «Фока Шумеїв мав авторитет, честь і повагу у панів. Вмів їх причаровувати». Бо й цього вже було багато, справжні чари, і самим таким купцям могло здаватися надмірною честю, навіть самопожертвою, що вони добралися вибоїстою дорогою понад Черемошем до Криворівні, де тоді ще не було жодних господ чи заїздів. Молодий дідич з двору у Криворівні чи то не хотів з ними розмовляти, чи то їх навіть до нього не допустили, а вісімдесятилітній священик прийняв їх відразу гостинно і зайнявся ними. Але щойно тоді Фока відкрив для себе, яка безодня відділяє його дерево, заховане у пустирищах, від кишень купців, а може ще більше від їхніх думок, від цілого їхнього світу. Яких же нових чарів треба, щоб перекинути міст через цю безодню?! Про ці чари ніхто й ніколи не дізнався, окрім старого священика, бо Фока навіть батькові про це не розповідав, а Савіцькому тільки те, що було найважливіше.

Треба ще пригадати, що у той час залізниця доходила, і то не дуже давно, тільки до Львова. Але й це дарма, бо вся південна частина Галичини, і перш за все ціле погранич-

ча, сусідня Буковина і Молдавія, куди мало плисти дерево Фоки, не мали, а навіть ще довго й не знали, залізних до- ріг. Залишалась вода, сплав потоками і річками, повними несподіванок, підводних каменів, крутих поворотів чи не- безпечних мілін. Поза відомим бутином в лісах старого дідича практика була такою, що коли хтось із купців чи посередників хотів використати суттєву різницю поміж надлишком деревини, дешевою робочою силою і відсут- ністю готівки у горах з одного боку, і потребою на дерево та цінами на віддалених ринках з іншого боку, то купу- вав у власників лісів все дерево на пню і сам організову- вав вирубку і сплав. Або ж, у найкращому для продавця випадку, забирав дерево зрубане, окороване і складене в лісі, іноді спущене до найближчої води, а радше сплавлене Черемошем аж до Кутів, куди від підніжжя великих лісів треба було плити щонайменше цілий день від світанку аж до вечора.

Фока шукав чогось іншого. За посередництвом корч- маря із Роздоріжжя, Йосенька, котрий іноді їздив у Чер- нівці, він вийшов на таких, що хотіли сплавити дерево водою аж до Молдавії чи й далі. Пригода приголомшлива для будь-кого! І чим вона була важчою, тим більше притя- гувала, ба, поглинала Фоку.

Запросив Фока, зрештою, чотирьох директорів, щоб оглянули лісосіку. Вони зобов'язалися привезти з собою гроші, щоб залишити їх у священика після контролю бу- тину і придбання дерева у власність. Це були, як казали, директори на Галичину, Буковину, Румунію і ще якісь кра- їни. Він чекав на них у священика, а священик йому пояс- нював так:

— Директори на ці країни, це так само, як єпископи на цілу дієцезію чи на цілу країну. Бувають теж єпископи на округи, де цілком немає віруючих, або їх зовсім мало так, як наші католицькі на Румунію. Латиною це називаєть- ся.... — та менше з тим. Є лише єпископ, якийсь там косте- лик, трохи священиків, а віруючих ще менше. Отак от.

— То чим же вони там займаються? — питав Фока.

— Винюхують потрохи, може хтось навернеться, ви-
чікують.

— А директори?

Священик голосно засміявся:

— Теж чекають, може хто навернеться, а винюхують
ще жвавніше.

Фоці вже не віднині туманилось у голові. Він бачив
кількох з тих панів, очікував тихцем, що добереться до са-
мого газди. А тут щораз то новий — знову директор і ко-
жен каже, що те чи се не від нього залежить, а від дирекції.
Директор над директором і кінця не видно, директорів, як
собак у великій стаї, бігають навколо, а в кожній загороді
додатково новий пес так, як колись у Танасенька Уршеги,
а тепер у його сина. А може вони щось крутять? Але ні,
бо справді ж якийсь той більший директор, що приїхав у
Чернівці, погодився на те, чого попередні не могли вирі-
шити. А тепер нові директори, може ще більші? Боже мій!
Директори за директорами, над директорами дирекція,
над дирекцією знову директор, а над ним ще якась більше
дирекція. Фока виглядав газду — де ж він? Розповідали,
що є такий — «шеф», часом називали його ще й «чіф». Ан-
глієць, що сидить за морями, скрізь-ускрізь, де є порти, а
приїхати не може, бо мусить бути скрізь, але весною при-
їде до Молдавії, у Галац, щоб забрати дерево. Шеф — це
може газда? — Фока показав священику товстий білет, з
якого вони вчитали, а як вже вимовляли, то їхня справа,
ось що:

— British and Continental-Timber-Trust¹.

Знизу були адреси. Скільки ж адрес? Лондон, Відень,
Будапешт, Константинополь, Ясси. І якісь літери з крапка-
ми, зовсім не зрозумілі.

Священик хоч і вчений богослов'я, хоч і багато весь
час читав, мучився:

---

¹ Британський та Континентальний лісопромисловий траст (англ.)..

— Га, може це таке прізвище шефа? Але ні! Чекайте, це, мабуть, щось таке, що називається — фірма. Типу спілки газдів, де їх багато, але жодного не видно. А може самі директори?

— То хто ж дає гроші і хто їх отримує за дерево? — питав Фока.

— Мабуть, банк, — міркував священик.

— Хто це? — питав Фока.

Священик пояснював, як умів, а Фока весело розсміявся:

— Так вийшло б, що самі гроші є газдою?

Старий, веселий священик засміявся ще голосніше:

— Ви не смійтеся, бо так справді кажуть, а навіть так пишуть, але й мене це дивує, адже хтось повинен відповідати перед Богом і перед людьми. А тут начебто виходить так, що один ховається за іншого: я не газда, це залежить від дирекції, від контролю. А на завершення кажуть ще дивніше, що — капітал.

— А це що?

— Як би це вам сказати? Готівка в касі, але ні, бо є ще якісь важливі папірці, акції, бони, векселі, ех, так насправді то ніхто не знає, що це таке той капітал.

— Ніхто не знає? — Фока засмутився.

Священик засміявся і втішав:

— Капітал — це породиста корова, вим'я гарне, але не подоїш, вона сама всіх доїть.

Фока запитав:

— Чи з цього не виходить, що вони нам не заплатять, заберуть дерево, а нас залишать із папірцями?

Священик задумався.

— Буває й так, бо в газетах пишуть, що «банкротство» — це латиною *ruptum* — це означає, що банк ламається і нічого не має так, якби хтось підпалив стодолу або її повільно затопила. Ну, випадок, але може бути й усіляке лайдацтво також.

— Лайдацтво у таких вчених панів? У великих містах?

— Але це рідко трапляється, дуже рідко, — втішав священик похапцем.

— То який же для нас вихід?

— Для вас? Га, — коли з рук в руки, тут дерево, там гроші. Найкраще золоті. Бо ви з деревом не втечете, та й куди? А вони з грішми — ну, ні, вони також ні, але краще бути впевненим.

— Але чому ж вони так швидко, так швидко хочуть? Це також може щось недобре?

— Ні, це в них така мода. Хтось чекає десь далеко на дерево, бо тому треба, а ці хочуть йому продати, поставити, а потім знову летіти далі з грішми все швидше, і все швидше.

— Для чого ж все швидше, якщо раз добре зароблять, то може досить?

Священик втомився, він був безпорадним, зрештою знайшовся і відповів запитанням:

— А чому ж ви у себе на лісосіці працюєте все швидше, щораз швидше?

Це справа проста, то лісосіка, то одноразове, ми зовсім не маємо грошей, а мусимо купити інструменти, а коли бутин закінчиться, то всі почнуть господарювати так, як Андрійко Плитка, і — спокійна голова. Тоді не будемо поспішати, бо й чого?

Священик розставив руки, промовляв тихо, немов сам до себе:

— Може це так, як з паном Богом, який створив собі світ, а люди зробили так, ніби це тільки для людини. Ті банки, ті дирекції це ж не для газди, це для чиновників.

Фока теж говорив із собою:

— Це ж треба, що розмножилося стільки службовців, а газду в сторону?

Священик задумався і уважно глянув на Фоку:

— А може так і краще?

Фока зовсім не був лякливим, він не боявся новинок, адже сам їх шукав, але шкіра йому затерпала і він цього не

приховував від священика. Від батька і від діда він твердо знав одне, що газда з газдою завжди домовиться і погодиться. А тут ці нові директори? Хто ж їх знає, чи вони ближчі до того прихованого газди, чи вони лише по стороні грошей і всіх тих незрозумілих слів, про які розповідав священик.

3.

Нарешті приїхали довгоочікувані гості після полудня в суботу. Заїзд з дороги до плебанії був дещо стрімким, але можливим. Приїхали чотири пани-директори у віці від сорока до п'ятдесяти років, всі невисокі на зріст, повнотілі, товстіші від попередніх директорів, а один із них — найстарший — таки зовсім товстий. Не такі великі і пузаті, як це бувають війти, зате всі м'якенькі, пухлі, і всі як один із золотими ланцюжками на черевах. Священик розмістив їх по приготованих для них кімнатах, після чого повернулися всі до їдальні, де чекав Фока. Дивилися одні на одних мовчки, у затишній їдальні похолодніло. Коли почали розмовляти зі священиком, то виявилось, що тільки один з них, буковинець, говорить польською і руською, а всі інші — німецькою. Але, як нібито в Монархії дуже барвиста *Armeesprache*¹, так була і ще може багатша *Geschäftssprache*². Та будь-що-будь австрійська розмова була реальністю. Пани-директори, аби їх краще розуміли, докидали до німецької різні слова, то слов'янські, то румунські, менше чи більше перекручені, а також якісь інші, незрозумілі. Двоє з них перемовлялися між собою угорською, а троє рідко утинали, немов шкіряним батоном, якісь короткі гортанні слова, такі, яких ані Фока, ані священик ніколи не чули і жоден з них не розумів. Пізніше виявилось, що це англійською. Але врешті-решт не такі вже й холодні, по-австрійськи тріпались так, що можна їх було зрозуміти.

¹ Армійська мова (нім.).

² Ділова мова (нім.).

Фока непогано знав німецьку з військової служби, а також італійську, підчас подорожей трохи навчився румунської. Поміж газдів у ті часи ніхто не знав стількох мов, а серед мешканців гір — хіба-що якийсь заблукалий ремісник. І знову те саме: Фока відразу розпізнав, що ці пани — це власне й не пани. Тобто — не газди, а може їм і далеко до газдів, знову самі директори. То щойно вони почали між собою розмовляти, то знову почулися слова про великі клопоти, про велику відповідальність, що вони мусять те і се, і врешті, що мусять здавати розрахунки дирекції. Ще навіть не сіли до кави, щойно промовили безпосередньо до Фоки, а перші їхні слова були кількома мовами: «Швидше, швидше, швидше». І відразу ж той буковинець з вірменським носом перекладав польською і руською: «Швидше, швидше, швидше». А потім ще всі рухами рук і пальців махали, кивали, рубали і прошивали повітря, гарячково радились, що мало означати: «Швидше, швидше». Щойно вони завершили цю виставу, найменш пухлий з директорів, світлий блондин, очі якого були щільно захищені випуклими окулярами, втяв наказовим тоном, практично суворо: «Zeit ist Geld. Zeit ist Geld»¹. Фока зрозумів кожне слово, але не зрозумів їх значення, задивився на директора уважно, мало не з захватом: «Ну, німець! Німець, як має бути!». Та відразу стряхнувся і запитав:

— А що це означає: час — це гроші?

Буковинський вірменин на прізвище Зарига надмірно пожвавився і завзято пояснював, немов це була головна справа, то польською, то руською, і навіть румунською. Інші також пожвавились, і навіть дуже німецький блондин. «Австрійські балачки» — це не абищо, це гаряче прагнення, щоб весь світ зрозумів. Вони охоче пояснювали не лише німецькою, а вставляли слова слов'янські, румунські, угорські, і звертаючись до священника як до свідка чи до перекладача, навіть латинські, — Фока не розумів. Із завзяття панове-директори перебивали один одного, тому

¹ Час — це гроші (нім.).

пан Зариґа з лінивою усмішкою поважності попросив, щоб вони дали йому можливість перекласти. Директори замовкли, пан Зариґа перекладав ліниво, але голосно:

— Якнайбільше часу на роботу, весь час! Якнайменше часу на свята, зовсім нічого для розваг, продати кожну хвилину, продати весь ваш час, розумієте, бо час — це гроші.

Фока скривився:

— Але ж я маю на продаж не свій час, а дерево.

Директор Зариґа утішився, шукаючи схвалення в очах директорів, поспішав:

— Власне — дерево, і якнайбільше, якнайшвидше, весь час для дерева, біля дерева, у дереві, під деревом, над деревом.

Фока відтяв:

— Ні! У свято, ані у півсвято ніхто не захоче працювати. Ніхто не продає ані часу, ані повітря, ані води. Мій час не на продаж, я зроблю з ним те, що захочу.

Директор Зариґа налягав щораз більше. Кинув хижо оком навколо, немов перескакував з директора на директора, відчув себе дуже важним:

— Ми всі, і я також, вимагаємо, щоб нам платили за час, за те, що зараз із вами втрачаємо час. І за той важкий шлях також, і за кожен синяк від ям теж, нічого немає за дурно, ми будемо вимагати, щоб нам заплатили за те, що у нас немає часу ні на відпочинок, ані, щоб думати про щось інше, як тільки про дерево. І вам ми заплатимо добре, платимо за все, бо все продається, і ви з усього можете мати гроші, гори грошей.

Фока відповів поважно, а навіть суворо:

— Пане директоре, ми для того продаємо дерево, мучимося для того і голови під колоди підставляємо, щоб мати вільну голову, щоб мати свята і багато часу для розваг. Людина цілий рік чекає на свята, бо задля чого ж існує церква божа і священик.

Директор Зариґа промовляв тихіше, спокійніше, немов хотів прошмигнути у серце Фоки:

— Але ж без грошей нікому нічого не даєте за дармо, також і вашого часу, не підете ж у ліс за добре слово, не поїдете в чужі краї, ані навіть в гори Угорщини, отак собі ради забави. Лише задля користі, тобто задля грошей. Неправда? Бо гроші — це час, а час — це гроші.

Фока засміявся:

— А скільки ж разів я ганяв через верхи, туди на угорський бік заради танців і забави? Скільки ж часу на це пішло? І хто ж мені заплатив? Я сам платив музикантам, трьом капелам, щоб грали по черзі. І танцював, скільки ж днів.

Один з директорів, видно мадяр (панове звали його по простому Pali, а часом Herr Baron) нашорошив вуха, наблизився до Фоки і цікаво усміхнувся. Інші охолонули, замовкли і тільки священик, майже двометрова тичка, рум'яний, найбільш жвавий посеред усіх, залишався невтомним. Підводився, сідав, ходив по кімнаті, підігрівав гостей відразу і невпинно підігрівав. Але хоч-не-хоч охолоджував їх словами:

— Мої милі гості, нам дуже приємно, але для вас то якось недобре складається. Ви погано вибрали, бо у нас говорять: «що швидке, те бісівське, а що поволі, те Бог любить і дозволить», ми маємо час, а на грошах то чорт сидить. Платіть добре, якщо ваша ласка, чому б ні. Але про гроші надто багато не говоріть. А без свят і без забав ніхто не захоче працювати. Відлякаєте їх.

Фока, не погоджуючись ані зі священиком, ані з панамі, перейшов відразу до суті справи:

— У нас поволі-поволі, отче духовний, це коли з коровами і з телятами, це так. А в інший раз, то й занадто швидко і необачно, ви це добре знаєте. Так чи інакше, але таких вправних, сміливих і завзятих до роботи, як ці рубачі, мої побратими, то ви ніде в світі не знайдете. Все зробили без грошей, без найменшого завдатку і роблять далше. А чорт на грошах? Правда, є таке прислів'я, що сидить, але на нечистих, на тих проклятих, і спокушає. Мабуть, і

до неволі також? Нас не спокусить, ми не боїмося. Отже, що тут довго говорити, запрошую панів оглянути бутин, дерево і роботу на власні очі, це недалечко, коні чекають. Вже завтра раненько... Ах, правда, це свята неділенька, Служба божа, треба б скористатись. Ну, тоді в полудень...

Купці подивилися один на одного, потім на священика. Священик, як і годиться, знову розважливо охолоджував:

— У наших людей сусідом звуть того, хто мешкає на он тій горі, за кілька кілометрів шляху; а недалечко — це у них день дороги, від світанку до ночі. Про це треба пам'ятати, бо панове з міста, делікатні, втомляться. Правда, я хоч вже й старий, та тримаюся на коні, бо мушу, але навіть я на тому Рабинці ще не був, бо чого б це? Але знаю від пастухів, що це далеко, дорога через ліси, кам'янистими стежками, а ще болото, там на горі може й холодно.

Фока не відступав:

— Ні, зараз сухенько, тепло, гарно, і цілого дня на дорозу не треба, вистачить половину, аби лиш трішки поспішитися, бо ніч рано настає, а вночі — зрештою, вовків ще не видно, немає вовків.

Панове пробуркотіли один до одного:

— Вовки, вовки...

— Але ж я кажу: вовків немає, — повторив з притиском Фока.

Пан Зариґа смутно процідив:

— Гарна історія: вовків немає — це означає, що вони є.

— Ні, у мене означає, що нема, — прибив Фока.

Директори переглянулися, німець застиг. Похмуро видавив з себе: вовків немає.

Знову замовчали. Так склалося, що ані священик, ані тим більше Фока не хотіли псувати справи, але як тільки щось сказали, то цим зовсім не заохочували. Клопітна розмова тяглася, як клей з борошна, та весь час розклеювалася через відсутність тієї клейкої рідини, яка називається спільною мовою. Відсутність такої рідини для справи

є ще гіршою, ніж відсутність вільної готівки, а нудьга — найгірша.

Однак несподівана подія дещо урізноманітнила розмову. Барон, якого колеги звали Pali, дивлячись на них знущально, задоволено захихотів:

— Гарна мені історія, вовків немає.

Вони погасили його мовчанкою, тому він відразу почав нудьгувати, підійшов до вікна, повернувся, весь час позіхав і позіхав. Раптом пожвавився від якоїсь думки і промовив:

— А циганська капела тут є?

Священик охоче відповів:

— Раз на рік чи двічі приїжджає з Буковини до пані-дідиочки від її родичів.

Барон спохмурнів, але відразу ж розвеселився і запитав:

— А танці, танці? Можна їх побачити, можна потанцювати?

Священик втішився, оголосив з усмішкою, але майже урочисто, вказуючи на Фоку:

— Має пан барон перед собою першого танцюриста на всі три сусідні країни, такого, що танцює упродовж двадцяти чотирьох годин і довше, замучить капелу за капелою, а перетанцює всіх. Перемагав уже кілька разів, навіть отримував на згадку вінки і перстені.

Барон засміявся, як хлопчисько, підскочив від вікна до Фоки, немов вискочив із директорської шкіри. Його очі наповнилися, загорілися дитячим світлом, як у законреного гультіпаки.

— Ну, то їдьмо, їдьмо вже, де ж ті танці?

— Танцюють скрізь і весь час, треба це визнати, — відповів священик.

Найстарший з директорів, віденець, із притрушеною сивиною головою, на прізвище Гусарек, з несмаком скрикнув, і бовкнув:

— Треба й те визнати, що для пана барона це найкраща рекомендація відносно інтересів трасту.

Директори зніковіли. Вірменин з лінивою похмурістю глянув на барона, надто німецький блондин, озброєний скельцями, зробив кам'яне лице. І барон відразу опанував себе так, ніби передумав:

— Ну так, але ці гори-ліси, це так нудно. Людині хочеться чогось — швидше, швидше...

Барон надувся і знову жахливо позіхав. Всі знову замовчали. На щастя, з'явилася дружина священника, як форпост і лідер цілої батареї паруючих кав, варення і тістечок, які на величезних тацях несли дві сільські дівчини. Панове підірвалися, віталися. Паніматка Леонора була така висока, майже як чоловік, але значно крупніша. Її набрякле обличчя, посічене дрібними зморшками беззахисно посміхалося, як у засоромленої дитини. Директор Гусарек звернувся до неї з істинно віденською галантністю, вибачався за нашестя, робив компліменти. Паніматка на хвилю злякалася від такої навели німецької мови, зацімліла, опустила очі, почервоніла. Директор, очевидно завсідник Бургтеатру — тоді ще на Баллпльац, під керівництвом славетного Лаубе, вказував на колег і заспокоював господиню дому: «Nichts für ungunst Gnädige Frau, lauter beleibte Herren. Lass wohl beleibte Männer um uns sein»¹ — як сказав Юлій Цезар у Шекспіра.

Остаточно перелякана дружина священника прошепотіла:

— Котрий це Юліуш?

Священик швидко пояснив:

— Леонцю, це з літератури, з театру. Панове — світові люди.

Щоб підтримати дружину, він сам запрошував гостей. Сідали до столу, паніматка рятувалася від паралічу несміливості, як могла, пригощаючи місцевими смаколикками, вареннями з роз і з дерену, рожевими сорбетами, а також білими і темними. Та вона відразу ж мала ще одне

---

¹ Не ображайтесь, пані, на товстунів. Волю я навколо себе мати лиш товстунів (нім.).

заняття, бо щойно вона увійшла, то коти, спочатку два, а потім третій та ще й четвертий, а за ними і пси: один, другий, третій, маленький, а за ним великий і ні такий, ні сякий, впихалися і горнулися до господині дому. Паніматка вставала, виганяла свою худобу, та попри це тварини чатували за дверима і, як тільки якась з дівчат заходила, вони прошмигували знову. Проганяння не було кінця. Тимчасом Фока прискіпливо приглядався до директорів, ніби підсумовував те, що досі зауважив. Пан Зарига, — той буковинець, що весь час перекладав, — то застигав у нерухомому лінивстві, то немов лякався, що недостатньо уважний, і сказав очима з людини на людину. Але жоден з його поглядів не був приязним, після кожного прояву занепокоєння він дивився на своїх колег із ледь прихованою огидою. Мадярський пан барон, званий Pàli, з чорними повними очима, то знудьгований, то бешкетний, або розважався з будь-чого, то знову ж нудьгуючи дивився у вікно і позіхав. Раптово пожвавлювався, коли хотів щось сказати, і відразу ж забував що. Третій, найстарший директор герр Гусарек, найповніший, вже міцно посивілий, з вицвілими нерухомими очима, з великим діамантом на грубій краватці, поважний, майже урочистий, стриманий у словах, з відчуттям респекту, з очікуванням респекту, і сам апріорі ставився до всіх з респектом. Він втупив очі у Фоку і вивчав того поглядом не менш прискіпливо, ніж той його. Але директор Мандль, той архинімецький блондин, найбільше зацікавив Фоку: «Чого ж він такий якийсь скутий, закритий, не тільки випуклими скельцями, але й одягом просто з іголки, бездоганно випрасуваним, але найбільше уривчастими словами, холодними?».

Та все ж підвечірок не був цілком спокійним. Після котів і собак появились якісь священикові клієнти. Його до нього викликали що якийсь час.

— А що там, все гаразд? — питала паніматка чоловіка.

— Як ніхто не вмирає, то вже добре. Якщо не треба верхи поспішати аж на гру, то вже добре. А от з мертвими немає поспіху.

В часі підвечірку унаслідок розслаблення барон, дивлячись на Фоку, лукаво промовив:

— А які ж тут у вас танці?

Фока не поспішав відповідати і священник його охоче виручив:

— З жінками: гуцулка, півторак, коло — це шумить, шумить, як Черемош. А ще більш буйні танці — це у самих мужчин. У таких танцях Фока виграв. Є ще аркан — Räubertanz¹, є круглек — Beiltanz, це йде schneidig, швидко-швидше так, як ви любите.

Священик голосно засміявся, бароном підкинуло, він знову виривався з директорської шкури, він гарячково випалив, скандуючи угорською:

— A bètyàr tàncolas — з топірцями! Так, як у нас в пущі, самі хлопці з ціпами, у мене в Zàla megye також, самі мужчини...

Барон шукав слів, проскандував щось угорською, чого ніхто не вловив, і не відомо, до чого випалив:

— C'est èpatant, c'est ècrasant².

Він знову кидав полохливі погляди на колег і відразу ж, ніби від цього почав непристойно позіхати. Паніматка оцінила і, насмілившись, зауважила з приємністю:

— Herr Baron liebe танці?

Гладке лице барона розпливлося у вдячній посмішці, вхопив паніматку за руку і викинув з себе завчене: «прошу пані», та відразу ж вилаявся мадярською, погаснув і замовк. Але всім тілом розвернувся до Фоки, приглядаючись до того з симпатією, немов оглядав рідкісного звіра. А паніматка вдячна, що він їй додав відваги, вирвала з себе:

— Herr Baron solche sein Mann, solche unser Mann.

Ніхто не зрозумів, навіть священник, і тільки після з'ясування у жінки, зумів пояснити, що це мало б означати: пан барон — своя людина.

---

¹ Назва танцю — тут і наступні.

² Це дивовижно (франц.).

Але найстарший з директорів, вважаючи, що барона потрібно вгомонити, і звертаючись із вишуканою чемністю до паніматки, злостиво підкреслював кожне слово, особливо форми минулого часу:

— Наш барон *тримав* у себе у дворі постійну циганську капелу, це *коштувало* дорого, дорого, а потім і тепер. — На щастя, ті найвищі зв'язки: нехай тепер це коштує іншим...

Барон глянув з докором, паніматка не зрозуміла натяків, але оцінила великопанськість барона і галантність директора Гусарека. Не будучи вже в змозі заохотити гостей, щоб вони ще поглинали варення, вона намагалась догодити їм якось інакше, вона робила зусилля щось сказати, але весь час недоговорювала і замовкала. З свого боку, намагаючись підтримати господиню дому, директор Гусарек запитував про здоров'я і про родину. Паніматка посміливішала, зітхала:

— Ах, діти так далеко, in Welt¹, ми тут самі, доньку видали за священика, а син от... хто знає, що з ними...

Священик переривав, немов гальмуючи відвертість дружини:

— Бог ласкавий, все буде добре.

— Все буде добре, — заспокоював директор Гусарек.

Із вдячності паніматка ставала щораз красномовнішою:

— Sehr liebe, sehr danke, sehr Ehre². Панове-добродії з такого великого світу, аж з-поза Кутів, а gar nicht so dum, nein³.

Старий директор, поблажливо посміхаючись, перепитував:

— Wie so, gnädige Frau? Meinen Sie wirklich wir seien gar nicht so dumm?⁴

---

¹ В світі (нім.).

² Дуже дорогий, дуже дякую, дуже честь (нім.).

³ Не так вже й погано, ні (нім.).

⁴ Як так, пані? Ви дійсно вважаєте, що ми не такі дурні? (нім.).

Священик не зміг втриматись і затрясся від сміху, пояснив, що дружина хотіла сказати, що панове не такі гонорові — *gar nicht so stolz*, але їй переплуталося гонорові і *dumm*.

Підбадьорена панімавка також розсміялася, для певності повторила:

— *So grosse Herre und gar nicht dume*, хочу сказати, *nicht stolze*.

Занадто німецький блондин, що пожвавився на мить, дивлячись на дружину священика, подивився уважно на Фоку і несподівано видихнув:

— Мені говорив той посередник місцевий, той Йозеф, ну Йосель, що євреї вас цінують навіть...

Священик почув і втішено услужливо перебив:

— Хто ж його не цінить, ми всі його цінуємо.

Панімавка також, стукаючи пальцем в грубий станик в районі серця, поспішила досить сміливо:

— *Фока hier gut, gold Herz, Kopf* також *gut, gross Mann bei Christe, Jude und Herre. Sein Vater auch Herz, arme spazieren nach ihm wie bei Rabin. Solche Faceten nich mehr auf diese Welt*¹.

Архинімецький директор Мандль зняв випуклі окуляри, протирав їх. Звільнені від маски скла очі, зовсім не холодні, були випуклими і цікавими. Він дивився то на панімавку, то на Фоку. Фока виявив, що очі директора були йому звідкись знайомі. Як йому здавалося, не німецькі, і зовсім не директорські.

Після кави стало тепліше. «Швидше, швидше» — а їм зовсім не хотілося вставати, ані розмовляти про дерево. І хоч панімавка віддалилась, вони всі зблизилися, вже краще пізнали один одного. Директори почували себе, як вдома, ще допивали воду з Буркута, яка шумувала піною з малинового соку, а старий Гусарек марудив без злості:

---

¹ Фока добрий, золоте серце, голова також добра, велика людина во Христі, євреї і герой. Його батько також мав добре серце, біднота ходила за ним, як за рабином. Такі люди не від цього світу (*нім.*).

— Ми тут насолоджуємось, наче десь у Bad Gastein¹, а справа стоїть на місці.

Фока заспокоював:

— Наші рубачі на сторожі замість нас, рубають так швидко, як ніхто на світі.

Але старий директор, зазираючи до записника, щось пояснював Фоці і відразу ж Зарига, щоб здатися необхідним, перекладав похапцем кожне німецьке слово, чим більше перешкоджав, ніж помагав. Говорили один поперед другого:

— Wir haben einen alten Förster — у нас є один старий лісник на Буковині, родом зі Шльонська, він був у ерцгерцога, зветься Коліско, ми його вам пришлемо для контролю за вирубкою, темпами і відправкою. Wir können nicht immerfort herkommen — ми не можемо сюди постійно приїжджати, — нашаровували отак вони польсько-німецький перекладанець.

Фока ввічливо, але твердо, відповів німецькою:

— Нехай добродій старий пан лісничий залишається у лісі в панів, нехай не турбується. Я сам доставлю дерево в Кути, в Чернівці, чи у Галац, як домовимось. Я вас прошу відразу поїхати на бутин, щоб ви зрозуміли і побачили.

— А що ви маєте проти пана Коліска?

— Нічого, але у своєму лісі я сам контролюю.

— Але ж хтось мусить подивитися.

— Та, дуже прошу, їдьмо хоч зараз, ночі тепер світлі, коні чекають. Швидше, то швидше.

Фока підвівся, барон захихотів:

— Вовків немає.

Директор Гусарек кривився від дотепів, тимчасом директор Мандль якось не надто підтримував лісничого, зате дещо несміливо, але завжди чітко — холодно, пропонував Мехеля Сандера, деревообробника із Чернівців, щоб той наїздив і подавав звіти дирекції про стан вирубки, про ризи і про воду.

¹ Бад Гаштайн — гірський курорт в Австрії.

Фока відпалив:

— Якщо хочете швидше, то не годиться, бо Мехель застарий і дихавичний, він так швидко не вибереться на гору. Зараз, панове, ви все оглянете самі, а до Різдва буде тисячу сімсот колод. Взагалі-то, нехай приїжджає собі, хто хоче, але взимку і так ніхто не приїде. Більше грошей, ніж ми домовились, нам не треба, а на Юрія і після Юрія до десяти тисяч колод до одної я доставлю, куди захочете. І все.

Фока промовляв наказним тоном, директор Мандль дивився на нього, вивчаючи. Зрештою директор Зариґа виступив зі своєю пропозицією:

— Вам перш за все потрібні фахівці, рубачі також, бо їх у вас і так небагато. Та найважливіше спеціалісти, доглядачі риз і гатей. І калькулянти, калькулянти! У мене є таких цілий набір, випробувані, зіграні, як капела, я їх привезу з Буковини. Вони зважають на кожне моє слово.

Фока рішуче відмовився:

— Я сам собі виберу. Якщо ви відмовляєтесь, то нічого не вдієш, я вас не змушую.

Зариґа глянув зверхньо:

— Не лише рубачів, але й спеціалістів не хочете? То як же вам допомогти?

— Їдьте на бутин, допоможете собі і мені.

Поміж директорами проскакували якісь тіні. Гусарек, охолоджуючи Зариґу, знеохочено буркнув:

— Пане-колего, нам зовсім не йдеться про те, щоб збільшити витрати чи власну бюрократію, а тільки про якість і деревини і про її доставку. Ми гадали, що священик нам у чомусь допоможе.

— Поможу, поможу, — похапцем кинув священик, — але не у справі деревини чи води, і не грошей, а тільки те, що стосується людей, людини.

— Пан староста із Косова також обіцяв допомогти, — вставив Зариґа.

Директор Гусарек чемно іронізував:

— Ах, пан староста, хто б смів його турбувати.

Директор Зариґа підвівся, підійшов до вікна. Вже темніло, але було видно чорні ліси на Синицях. Він промовив з притиском:

— Адже навколо ліси і ліси. Оскільки ми вже тут, то знайти дерево не важко. Це чие?

— Молодого пана дідича, ось це все навколо, — відповів священик.

— Продає?

— Ні, відколи старий пан віддав йому маєток, взагалі.

— А чому?

Священик стенив плечами:

— Це не моя справа.

Священик дивився на Фоку:

— Як же ви це хочете зробити? Чому власне не хочете тих рубачів, ані фахівців? Пригадуєте, які клопоти мав старий пан, поки не привіз італійців? Адже спеціалісти...

Коли священик промовляв, директор Гусарек і раз і вдруге попереджувально кахикнув, а оскільки священик не зауважив, то коротко перервав його:

— Ах, ці буковинські спеціалісти, теж мені допомога...

Директори слухали зацікавлено, споглядаючи то на священика, то на Фоку. Фока відповів:

— Я маю бистрецьких рубачів, цього вистачить.

— Андрійка Плитку? — запитав священик. — Це добре.

— Ні, Андрійко господарює, він вже не хоче рубати, але є Кузімбір, той Білоголовий.

— Знаю, я знаю їх усіх, — казав священик, — я їх хрестив, їхніх батьків також, дідів пам'ятаю, та ви й сам знаєте, Фоко, я їх знаю краще, ніж ви. А якщо їм переохочеться?

Фока буркнув:

— Я беру все це на себе.

— Не говоріть нерозважливо, — застерігав священик, а директори нашорошили вуха. — Корови отеляться, кобили ожеребляться, храмові свята, забави, не дай Боже

бійки, а можливо і процеси, а потім, коли дійде до сплаву — ого, я це знаю.

Фока мовчав, священник раптово встав, розставив руки:

— Але оскільки ви все берете на себе, то — отже, мої панове — ось людина!

Фока не ворухнувся, директор Зариґа зверхньо процідив:

— Добродій священник такий порядний, занадто покладається на людей. Люди завжди знайдуться.

— Аби лиш дерево знайшлося, — сухо процідив директор Мандль.

Священик засміявся:

— Дерева самі себе не зрубають і не звезуть.

— Дерево теж знайдеться, — недбало продовжував Зариґа, — але от ризи, гаті? Не будьмо дітьми, хто ж це зробить?

Священик знову звернувся до Фоки:

— Ну, і справді, хто? У вас же італійців немає.

Фока відповів:

— Петрусь Савіцький, панотець його добре знає.

Священик збадьорився:

— Майстер з майстрів, справедливий зі справедливих, що не зробить — те золото. Ці двоє людей? На них можете збудувати все.

Директор Мандль зняв окуляри, його випуклі очі загорілись цікавістю. Він промовив вже не так скупко:

— Може, панотець має рацію, я теж знаю такі випадки, тільки два, коли людина чогось вартує, багато вартує.

Зариґа поблажливо дивився на священника:

— Панотець все про людину, а нас цікавить дерево.

Священик віджартовувався:

— Але ж дерева, то не мої парафіяни, а Бистрець належить до моєї парафії.

У свою чергу священник, ніби щоб зрівноважити те, що він сумнівався і критикував, розхвалював дерево з Рабинця, повторюючи під слово честі те, що він чув.

Потім розповідав про старого Савіцького, про повстання, про скитання, про ту людину, наче про героя повісті. Директори слухали одним вухом, а барон зітхнув і потім застогнав голосним позіханням. Священик, відчуваючи, що його ледь слухають, розійшовся:

— Що ж ви, панове, собі думаєте, що це я на вітер слова кидаю? Руки мої негодящі, це так, але на них тяжіє багато-чого: народження, гріх, смерть і суд божий. Я хрестив, сповідав давав останнє помазання, а також хоронив їхніх дідів і батьків. А ці молоді, ще поки уклали в церкві побратимство, також сповідалися у мене.

Священик заспокоївся, коротко пояснив, у чому полягає практика побратимства, яка сягає дуже древніх часів, імовірно середньовіччя. Барон припинив позіхати і знову приглядався до Фоки. Директор Гусарек гладив білі, доглянуті руки, руку об руку, після чого поправив шпильку на краватці і промовив розсудливо та делікатно, але авторитетно:

— Я маю найбільше довіри до священика. До газди теж, якщо це все так, як панотець нам розповідає. Із наших постачальників, мабуть, жоден не сповідається перед початком робіт і перед доставками. Саме тому священики могли б зробити капіталові і підприємствам велику неоціненну послугу. Могли б. Якби розуміли нашу практику, турботи, зусилля, самопосвяту, якби хотіли, якби всі були такими. Більшу, ніж поліція, більшу, ніж староство, навіть, аніж суд, значно більш, ніж багато з наших агентів чи перекладачів.

Директор Зариґа скачками пильних поглядів пробіг по всіх обличчях.

— Отже, що, — сухо засміявся директор Мандль. — Пошлемо всіх чиновників трасту на сповідь? Як часто?

Директор Гусарек продовжував незворушно і делікатно:

— Ні, пане-колего, щодо чиновників у нас є свої санкції. Все вирішує ефективність, час — це гроші. За кожную

оплачену хвилину ми вимагаємо, витягаємо, напамповуємо. Це наші сіті. То для них мораль і сумління — це справа приватна, *Moral ist Privatsache*, тут ми спокійні, бо вони мусять бути моральними для власної, цілком зрозумілої вигоди. Особисто я також. Але з постачальниками і то випадковими все це закінчується, бо вони не у нас в кулаку, ані в наших сітях. У наших працівників — як коли, але все ж нераз сумління є вирішальним. Зрозуміло, для чого існує церква, потрібна, потрібна...

Директор Зариґа хитро посміхнувся:

— Пане директоре, це дуже ориґінально, але йдеться про фірму...і...

Директор Гусарек несподівано твердо перебив:

— Перш за все про фірму! Той чи інший може собі скрутити в'язи з гонорами, але основою є те, що ми отримуємо наше дерево.

Священик уважно слухав, розкашлявся, наче подавився. Кисло промовив:

— Що ж, мені здається, що мій єпископ, а тим більше апостольська Столиця, не похвалять мене за ці начебто послуги для капіталу. Але якщо внаслідок моїх слів панове справедливо оцінять наших людей і хоч раз покладуться на людину — то вже і це добре.

Священик розійшовся голосним сміхом. Фока ж півголосом підозріло пересвідчувався:

— Що це означає «*Moral ist Privat*»?

Священик махнув на Фоку рукою, як вчитель на учня:

— Забагато хочете знати, швидко постарієтесь. Потім, пізніше...

Директор Гусарек щось раптово почав вираховувати у нотатнику. Стало тихо. Директор закінчив і пробуркотів до Мандля:

— A jolly good job, 'll be much cheaper than enywhere¹.

Мандль також поспішно підраховував і коротко втяв:

---

¹ Хороша робота, буде набагато дешевше, ніж де-інде (*англ.*).

— Quite¹.

Перейшли на німецьку.

— Ну то як, — запитав, — Мандль — поїдемо?

Директор Гусарек змирився з директорською долею:

— Для моєї печінки верхова їзда — це ризик, але треба.

Барон похвалив хихочучи:

— Riding restores health².

Зариґа заспокоївся:

— Зрештою, нам це нічого не коштує, а зможемо собі підрахувати витрати.

— Вовків немає, — ще дражнивсь барон.

Все заспокоїлося, розпогодилось. Барон сів коло Фоки і мучив його впівголоса тими танцями. Фока відповідав коротко:

— Це треба побачити, бачити.

4.

Директори були втомлені дорогою, тому вечеря проходила сонно. Та коли почали кружляти чарки із домашньою криворівнянською порічківкою, вони розсмакувалися і благодатно збадьорились, сонливість минула, чарки кружляли, аж раптом несподіваний гість, дідич-спадкоємець, завітав на плебанію. Він перепрошував, що не хотів заважати, але побачив світло, а він виїжджає на неділю і хотів замовити на післязавтра Службу Божу. У старанно зашпиленому грубому сурдугі, у гренобльських рукавичках, котрі принесли славу про свої краї аж у далекі ліси, дещо холодний чи стриманий через присутність чужих, він і їх охолодив. Священик, немов відгадуючи доброзичливо імовірну класову спорідненість, дуже рекомендував пана барона, дідич зрозумів, посміхнувся до барона, дещо сильніше потиснув йому руку і відразу ж з тим більшою сердечністю привітався з Фокою. Він присів коло того і

¹ Тихше (англ.).

² Верховна їзда відновлює здоров'я (англ.).

вони розмовляли упівголоса. Директори дещо розгубилися, священик запрошував скуштували порічківки, але дідич відмовився. Він розмовляв німецькою з очевидним небажанням, часто переходив на французьку, та згадавши про присутність священика, замовк і тільки коли його запитували, відповідав німецькою, чемно, але стримано.

— І що ж пан граф поробляє тут у горах? — ввічливо запитував директор Гусарек.

— Я не граф.

— Ах, у польських панів важко знати, стільки графів, самі графи. Тож, що ласкавий пан дідич тут поробляє? — запитував директор Гусарек, не зрозуміло покірно чи іронічно.

— Живу.

Директор відчув, що потрібно погамувати своє віденське Gemütlichkeit. Завершив коротко:

— І не нудно?

— Ні, я одружений, роботи багато і в мене ще й такі сусіди, — вказав на священика і Фоку.

В цю мить увійшла паніматка, міняючись на обличчі, яке розпливлося у чуттєвій гостинності. Дідич поцілував її руку і кокетливо додав:

— Чи ж можна нудьгувати у товаристві таких дам?

Це стало нагодою, щоб всі висловили бурхливе захоплення для паніматки. Але дідич у цей час підвівся і прощався. Паніматка намагалась затримати:

— Коханий пане дідичу, ще хвилинку, може чаю, може сорбетуку?

— Дружина чекає.

— Вона любенька вибачить, наша голубонька, мені вибачить, — розчулювалася паніматка. — Ну, як там у вас?

— Осінь, роботу ніби й закінчено, але ще доволі всього залишається.

Зарига вліз із запитанням:

— А лісів пан дідич не рубає, з деревом не працюєте, як старший пан добродій?

— Ні, не рубаю і не продаю.
— Шкода, — зітхнув Зарига.
Дідич, немовби не знаючи, що відповісти, бовкнув:
— Лісів теж шкода.
— А ваше дослідження, метеорологія, записки, — змінював тему зі знанням священик.
— Це вже йде механічно, а навчання — га...
— Надто важко тут, на кінці світу?
— Ні, власне для досліджень тут неабияке поле, — дідич глянув на чужих і перервався.
Та священик з ентузіазмом запитував:
— Для яких досліджень?
— Людина.
— Антропологія теж вас цікавить?
— Радше людина на пограниччі...
— Ага, на пограниччі трьох країв: Галичини, Угорщини і Буковини? — питав священик.

— Ні, на пограниччі вічності і часу. — Дідич спохмурнів, знову підвівся і ще додав: — Вже насправді пізно. Про все це якимось іншим разом, панотче-каноніку. Селянин, особливо гірський пастух — це вічна людина, живе і виживе, а ми всі, і я, і ці панове також, це життя, це історія, це проходить, проминає.

Директор Мандль знову зняв окуляри. Його очі знову набубнявіли, але вже не так ніжно, як до священика і його дружини. Наповнювалися злостивістю. Тимчасом дідич трохи тепліше попрощався з усіма і похапцем вийшов. Щойно він зник за дверима, із Мандля вихлюпнулось знущання. Наче за особисту образу, він нестримно впік:

— Na, diese Grafen von Wichtig-Tun und zu Nichts-Tun längst überholt! Wo is den der ewige Mensch? Dahin im Mittelalter¹.

Паніматка відразу ж, немов стаючи на захист, хоч їй і не прийшло в голову, аби напружитись, щоб зрозуміти

¹ Ну, ці підрахунки важливого і неважливого давно застаріли! Де вічна людина? У середньовіччі. (нім.)

Мандля, добродушно почала хвалити дідича і його дружину, прикладаючи всіх зусиль, щоб висловитись німецькою.

— *Gierechte Mensche, grosse Familie, Frau junge, rumunisch, auch Familie, arbeite wie Oxe schwarze*¹.

Священик живо підтакував, гаряче пояснював. Директори активно закивали головами, але невпевнено. Директор Гусарек ввічливо вислизнув.

— Ну так, у вас поляків всі за одного і один за всіх — єдність. Це похвально.

— Я зовсім не поляк, — спростував священик.

— А хто?

— Русин, ми тут всі русини і обряд наш — руський.

Але може пан директор і не чув про таких?

Директор пропустив питання і питав сам:

— Але ж ви розмовляєте між собою польською...

— А чому б і ні, це дуже гарно.

— То котрі ж тут поляки? — не вгавав директор.

Священик на мить замислився, немов вираховував:

— Пан дідич, ну і там на бутині Савіцький, той Петрусь.

— І все? то чому ж про Галичину говорять, а навіть пишуть: «*Polen Polen*»².

Священик посміхнувся:

— Може й цих вистачає — це як для кого.

На прощання з тижнем, для привітання неділі, а також на добраніч, церковні дзвони у Криворівні звучать перед північчю. Дзвони дзвонили. Широко колихаючись, дзвін, званий Піп Іван, розпочав басом: «спати, спати, спати, спати». І відразу ж, вторюючи йому більш мелодійно, другий дзвін, званий попада Одокія, гостро попереджав: «вважай-те, вважай-те, вважай-те». І нарешті третій дзвін, тоненький, званий Дитиною, щебетливо і скачками вивиривав до свята: «тан-цювати, тан-цювати, тан-цювати».

---

¹ Жадібні люди, велика родина, молода жінка, румуни, також родина, працюють як воли (*нім.*).

² Польща (*нім.*).

І всі разом: «спааати, вважайте, танцювати». Піп Іван переможно переважав: «спааати, спааати...».

На цей знак гості почали прощатись. Після втоми і вражень директори трасту добре спали на широких дерев'яних ліжках плебанії, у м'якій постелі. На плебанії у Криворівні спитья найкраще в світі. Повітря солодке, Черемош заколисує. І поки стоятиме плебанія, там буде спатися найкраще. Хіба-що відразу коло плебанії, на цвинтарі в Криворівні спитья ще краще.

5.

Наступного дня директори трасту пішли до церкви на Службу Божу, всі, окрім директора Мандля. Хоч діди-ча й не було, їх посадили як гостей на лавку фундаторів. Барон зовсім не позіхав, витріщався на сільські строї, на молодиць і дівчат. Двоє інші прибрали міни непроникної церковної нудьги. Присутня на Службі паніматка поверталася раз за разом додому, щоб підганяти з обідом, а також щоб перевірити, чи директорові Мандлю чогось не бракує, чи він здоровий, чи борони Боже не зголоднів.

Після раннього обіду вони вирушили в дорогу. Коні разом з провідниками вже з самого ранечку чекали нижче плебанії. Наелектризований барон весь час крутився, мало не підскакував. Інші, котрі, можливо, ще в житті і не сиділи на коневі, були дещо заклопотані. Мандль покинув плебанію останнім, він кружляв навколо священика, підривався кілька разів і нарешті вирішив:

— Hochwürden¹ — дякую, я — я — у вас, як в домі батька, як, як — ganz einzig²! — дякую.

Він хотів ще щось сказати, але замість цього зняв окуляри, злегка прицмокнув, цмокнув ще раз більш смаковито, розклав руки, як лопати, а випуклі очі запалали. Спохмурнів, одягнув скельця, поспішно вийшов до доро-

¹ Поважно (нім.).

² Дуже унікальний (нім.).

ги. Фока зі священником повільно пішли за ним. Фока тихо зауважив:

— Цей німець — якийсь ненімецький.

Священик з запалом пояснив:

— Чи ви не бачите, це свій, свій, просто єврей.

Барон, коли побачив вгодованих гуцульських коней, животатих і, на його думку, занадто низьких, захихотів весело, та коли наблизився, здивувався, а потім із захопленням знавця поплескував їх сухі і горді голови, їхні міцні шиї, розглядав пружні ноги. Інші ж із погано прихованою недовірою сідали на коней. На щастя, тарниці були встелені новими ліжниками, сідла, як фотелі, дещо їх заспокоїли, а старі, спеціально відібрані коні жодним необережним рухом не давали нових приводів для хвилювання. Вони досить легко перечалали через жаб'ївські болота і вийшли нарешті до корчми на Роздоріжжі, до Йосенька. Кімната з шинквасом була порожньою, корчма — тихою. Одягнений у довгий, чорний халат до землі, немов духовний із якогось невідомого обряду, Йосенько з повагою почав крутитися коло гостей. Подавав на вибір якусь особливу старку, золоту, як осінь, а крім того, мед і буркутську воду з такою урочистістю, немов уділяв живої води. Барон і Зариґа смакували старку, Мандль не хотів про неї навіть чути, а Гусарек помірковано розводив її буркутською водою.

Йосенько постарівся ще більше, закостенів, його ніс загострився, здавалося, що зараз, от-от дзьобне. Всією своєю постаттю він був незворушним, навіть його довгі пейси ледь ворушилися. Він дивився на гостей із висоти недовсяжної печалі, промовляв скупко. Лише з Мандлем привітався дещо живіше, як зі старим знайомим. Інші директори якось розглядалися незатишно, немов замість корчми вони потрапили до неприємного храму якогось чужого обряду чи навіть скорботи. Йосенько обслужив гостей і зник. Зацікавлений барон пошепки запитав Мандля:

— Це Oberrabiner¹?

---

¹ Головний рабин (нім.).

Мандль якось неохоче заперечно кивнув головою.

Після відпочинку директори збирались у подальшу дорогу, а Фока і Мандль увійшли до приватної кімнати Йосенька, щоб оплатити рахунок, а також, щоб завершити розрахунок, за факторне, тобто за посередництво. Кімната була сурова, дім глухий, нікого з родини не було видно.

Але Йосенько у торгах був непоступливим, навіть неприступним:

— Так, як я сказав, і ані слова більше, ані гроша менше.

Директор Мандль помітно підлещувався, пробував переконувати, та Йосенько урізав розмову:

— Я вже сказав. — Він спеціально відводив від торгів, легко посміхався із гордовитою чемністю. — Пан директор добре сьогодні виглядає, нівроку! А як там у панотця?

— Краще, ніж я думав, по-домашньому, ну...

Йосенько із задоволенням підсунув:

— Preisswert?

— Ах, поза всякою конкуренцією.

— Хіба ж я вам не казав? І це видно! У пана директора сьогодні таке відкрите лице, як в того, хто на свято Пурім зняв маску і полегшено зітхнув.

Директор Мандль несподівано зашипів:

— Я знаю перед ким, що і коли відкривати. Перед тими не відкріюся, — він вказав на сусідню кімнату.

— Що значить відкриватися? Для чого відкриватися? Та й для чого закриватися? — із зарозумілою погордою запитував Йосенько.

— Вам легко говорити, ви тут добре заховались, а я?

Йосенько з нестерпною легковажністю відповідав виключно запитаннями:

— Заховався? У труні так добре? Так? Це мало б бути великим щастям?

— Не про це йдеться, — заперечив Мандль.

— А про що ж іще? Може вам ще замало грошей? Чого так метатися?

Мандль закінчив гарячково:

— Власне, якби не гроші, якби принаймні вони мене не захищали, то що ті зробили б зі мною, з нами?

— Що значить з нами? — здивувався Йосенько.

Мандль схаменувся, сахнувся, глянув на Фоку, заспокоївся, тихо додав:

— Зі слугами людини! І задля цього слуги людини і Diener des Geistes¹ мусять запрягти голову і серце, як коні, мусять впрягтися до банків, до дерева, до заліза, до нафти, щоб створити підставу, щоб звільнити...

Йосенько глухо зареготав:

— Кого ще звільнити? Від чого звільнити?

Мандль нетерпляче здригнувся, відразу ж опанував себе і взяв новий розгін:

— Може ви читали в німецьких газетах про нові копальні золота і діамантів там, у Африці, найбільші на світі?

— Діаманти звільнять? — нерухомо запитав Йосенько.

Мандль відкривався повністю:

— Почекайте, там навколо того всього створюють найпотужніші у світі фірми, для опанування цілою Африкою, для розширення на світ.

Очі Йосенька засвітилися недобрим блиском, він плямкнув язиком:

— Ова! цілої Африки? Інших турбот у них немає?

Мандль говорив ще терплячіше і тихше, немов щось обов'язково мав сказати:

— Ребе Йосель, послухайте. Це прийде і сюди, вже йде, тому я й кажу. Я познайомився в Лондоні з молоденьким студентом. Так, ніби нічого особливого, світла чуприна, зовсім бідний, з хворими легенями, просто сухотник. Він змушений був швиденько виїхати до Африки, інакше помер би упродовж кількох місяців, а там одужав за нетривалий період. І відразу ж сам собі накопав діамантів, а тепер створює потужну фірму. Ах, що це за хлопець! Та й що значить хлопець? Один на мільйони, людина завтрашнього дня. Кажу ж, сухотник, якісь там діаманти йому

¹ Слуга Духа (нім.).

світяться в очах, а він собі сказав: Африка моя! Від Каїру до Каїру — світ мій! І знаєте — ним вже цікавиться Ротшильд.

Йосенько зацікавився:

— Такий молодий? Він єврей?

— Ні, англієць, син пастора.

— А має батька, має родину?

— Ні, сам-самісінький, Mutterseelenallein — сирота. А сам відразу став на ноги.

Йосенько цікавився далі:

— І від того сирітства таке завзяття до багатства?

— Ні, це не було тільки задля власності, не лише для власної користі, не для того, щоб їсти і пити. Діаманти він міцно тримає в руках, і триматиме щораз більше, а сам скромний, любить читати книжки. Він сказав собі: зроблю капітал, вже маю, а потім тих капіталістів, тих банкірів, тих директорів, тих биків з-під золотого тільця — собі під ноги. Відкрию нові країни, нові держави, новий світ, щоб було ширше, даліше. Збудую собі королівську столицю, але сам себе не робитиму королем, бо я присягнувся королеві, так! Це моя воля! Сталь — а не хлопець, діамант — а не людина. Сам по Африці на волах їздить, шукає, весь час шукає. Перед ним завжди мапи, мапи, країни, країни. Гори перекопати, болота осушити, ріки і моря перескочити, — Мандль аж сам задихнувся, засапано видихнув: — Extension!¹ Ausdehnung ist Alles!² Це піде, це прийде і сюди, це вже йде, ширше, даліше, швидше. Ах! вхопити твердо — вперед!

Фока розпалювався, дивився на директора з захватом, а Йосенько розчаровано прошепотів:

— І що ж з цього?

Мандль гарячкував:

— Повимітати старе сміття — Закон, праця, свобода, добробут, освіта! В тім числі і для негрів, для тих чорних...

¹ Розширення (англ.).

² Розширення — це все (нім.).

Незворушний Йосенько знову зареготав глибоко на дні горла, хоч і ледь чутно, але виклично:

— Для чорних? Такий, як я вже почорнів, то може ті побіліють? Де там, чого?

— Для людини, für den Geist! — випалив Мандль.

Схудле лице Йосенька розтягнулося у маску гіркоти, присипану немовби для смаку легким пилом іронії:

— Такі слова?! Може пан директор знає, що наш Бешт — ну, і мабуть, Нахман фин Брацлав, його правнук також — не тільки чули слова, але й бачили? А чому? — Йосенько вказав пальцем вгору. — А за тим вашим словом — що? Акції і папери? золото і діаманти? Аби швидше?

Повітря неначе згустилося, обидва співрозмовники дихали все частіше, обидва ставали нетерплячішими. Йосенько тільки блискав очима, а Мандль насакував і відсакував, і Фока ледве вловлював, про що вони говорили. Нарешті Йосенько від запитань перейшов у атаку. Золоті його пейси заколихались раптово, як німі дзвоники, а він спочатку захарчав грізно, а потім заверещав пронизливо тоненько:

— Для якої це людини? Ні! Герр директоре Мандль! Для грошей! Гроші породять гроші, а з грошей знову прокляті гроші, з цього — сварки, процеси, війни, з воєн знову гроші, щораз далі, щораз ширше, щораз швидше. — Я знаю до основи це прокляття! — Хейрем!

Немов його поливали почергово, то холодною водою, то окропом, Мандль кинув на нього ненависний погляд, потім затиснувся в собі. Потім з трудом присмирив себе, поправив скельця, замкнувся. Йосенько з запізненням намагався щось пом'якшити гебрайською, але Мандль вже цілком охолонув, чітко відрізав:

— Що стосується факторного, то ми ще зайдемо.

Коли вони виходили, то Фока невідь чого взяв директора за руку, але той був поглинутий задумою. Далі їхали мовчки, кінь біля коня. Мандль раптово вибухнув образою, викидав із себе слова, немов випльовував їх:

— Ви зрозуміли? Це злий жидисько, злий! Розумний, як чорт, диявольськи хитрий, небезпечний жид, ворог усього світу. Твердий, як скеля, ви чули? Холодний, як лід, через таких нас ненавидять.

— Я люблю Йосенька, — тихо відповів Фока, — ми з ним любимося.

— Дайте собі з ним спокій, поки не пізно. Ви його ще не знаєте.

— Як це? Я його знаю, відколи себе пам'ятаю, вже з тридцять років...

— Пізнаєте його ще краще! А інші місцеві селяни як? люблять його?

— Не знаю, моє село далеко, хата високо. Пане директоре, в нього це все від смутку: дружину втратив, син був у школі в Чернівцях, Йосенько потратився, але це якось не складається...

— Той син не вчиться?

— Йосенько нарікає, що вчиться забагато.

— Забагато? Як можна вчитися забагато? Мабуть, він йому вже просто шкодує?

Фока не відповідав, Мандль не відступав у своїй знятості. Ще допитувався:

— Він і далі займається лихварством поміж селянами?

Фока не піддавався на розвідування, немов не розумів, але директор Мандль завзято йому пояснював, що означає «Wucher»¹ і що йдеться про надто високі відсотки від позичених грошей. Нарешті він втратив терпіння і неприємно глянув на Фоку:

— Не вдавайте, його видно наскрізь попри рабинські манери і маски. Халатом і пейсами відкупився від свого Бога і дере шкуру з селян — я знаю про це.

Фока відрізав шорстко, не конче ввічливо:

— Пане директоре, ви погано розумієте, зовсім погано. Така доля торгівця в наших краях. Я б і ворогові такого не побажав! Тільки огляньтесь навколо: хата від хати

¹ Лихварство (нім.).

за милу. Мало-хто купує і рідко. Купують в кредит такі, хто відразу і то винахідливо вигадує, як би не заплатити. І що ж робити Йосенькові? Я ніколи не позичаю, ані ніхто з мого роду. Що ж тут вдавати. Йосенько в розрахунках чіткий, але твердий, а той, хто з ним крутить, — той має, що хотів — суди, процеси. Ми з ним дружимо і так залишиться.

Мандль нетерпляче кинув:

— Та й залишайтеся собі.

Фока спробував пом'якшити:

— Пане директоре, чого тут гризтися, досить, що він гризеться.

Мандль глянув на нього запитально. Обоє замовкли чи то ображені, чи то засмучені. Директор Мандль ще смутно пробурчав:

— Ах, щоб ще не забути! А що б дати священникові за все це? Це ж йому щось коштувало, така гостинність, і яка ж людина! Годилось би, як гадаєте?

— Що йому дати? — засміявся Фока, — пришліть йому якогось доброго тютюну для чхання. Він давно вже чхав на все, хай собі ще попчихає.

6.

Вони мовчки пришвидшилися, наздогнали інших вже далеко за Ільцею на горі. Щойно їх охопила чорнота пущі, шум Черемошу, всі притихнули, як мухи під вітром. Щораз тихше, щораз темніше, щораз урочистіше накопичувалися дерева, щораз чарівніше і ближче ріка вдиралася в вуха. Зачаєні шепоти хвилювали тим більше, що приходувалися зовсім поруч у шумі ріки. Директори щопівгодини запитували, чи лісосіка вже близько, потім щораз частіше, все частіше, але було ще кілька миль шляху. Провідники підганяли коней, поспішали, або ж сповільнювали на прохання директорів. Потім ті чимало хвалилися, що все ж дотягли своїх панів на бутин, розповідали

рубачам, що таких вони ще не бачили. І що, напевно, важче витягнути таких панів на гору, ніж спустити колоди з верхів аж до Кутів. Пуща на Рабинці теж ще не бачила таких гостей, ані вони, хоч і були деревоторгівцями, — такого лісу. А поки-що і пущу, і директорів покрила ніч. Було вже темно, а у лісі — чорно, коли вони добралися до колиби. Колиба прийняла їх із дитячим здивуванням, з недовірливим захватом, із легковажною приязню, зі співчутливою зневагою.

Наступного дня вранці після відпочинку директори дісталися до порташів. Йдучи безперешкодно м'якими мохами, через ще не зрубані ліси, вони задирали голови вверх, поплескували по деревах із задоволенням, прицмокували. Коли дійшли до порташів, відразу зацікавилися. Там були такі башти, вже повалені і обкоровані, що в перерізі сягали людині до підборіддя, а часом і поверх голови. Вони пожирали прибульців золотими драконячими пащами. Рубачі вмить зрозуміли, що вони перемогли, і знову один одному подавали широко руки. З моменту приїзду директорів вони надто часто подавали руки, чи то для забави, чи напоказ, навіть Гелета, навіть несміливий Лесьо, навіть Нявчук. Іванисько тримався на віддалі, досконало чемний, і з посмішкою злостивою, але терплячою, що застигла на його лиці, він приглядався до гостей помисливськи. Він відтискав, немов у розтопленому воску, їхні обличчя, не лише риси і рухи, але й якісь малі крапки чи волоски на лиці. А потім закарбовував у пам'яті те, що побачив, на все життя. Барон же невпинно розважався по-іншому, а саме приглядався до Іваниська і стенов плечами, немов запитував: «звідки тут такий узявся?». Вони всі дивилися один на одного по-різному, неначе дивувалися, що ці інші все ж стоять на ногах, а не на голові. Хтось би сказав — як такі, що дивляться одні на одних з різних полюсів землі, висувають носи, але очі їхні закриті, тому не мають чим побачити носів. Їх поділяв не ворожий, а нездоланий мур аж до хмар, одне й те ж запитання з обох

боків: це такі самі люди, як і ми? Одне їх всіх поєднувало: вони спільно мовчки тішилися на похоронах лісу.

Врешті котрийсь із директорів пробуркотів, та не про людей звісно, а про дерево:

— It`s like the best northern pine or spruce¹.

Інший додав:

— Hard and yet easy to work².

Та професійна недовірливість торговців швидко прокинулася. Передусім вони розглядали найгрубіші дерева, терпеливо, але дуже підозріливо. Наказували їх надрізати сокирою тут і там. Сокири відскакували від твердого дерева, але там, де зуміли відлупити, дерево виявлялось однаково твердим, не потемнілим. Директори знову муркотили один з іншим:

— Not a bit brittle, perfect in colour³.

Потім ще оглядали численні, стиснуті, і не такі вже грубі, але все ж старі і сильні довголітки. Рахували кільця і, приховуючи захват, кивали головами. Вони розділились, і немов за інструкцією оглядали дерево за деревом, якимось так, як перевіряють рекрутів чи коней для армії. Вони прискіпливо вишукували «ґанджі», згідно із критеріями свого трасту: «any cupshakes»? Виглядали, вишукували, чи немає внутрішніх тріщин між кільцями. Не було тут, не було там, знайшли щоправда десь там, але мало, дуже мало, однак вказували на них чуть не триумфально, згідно з торгівельними принципами. «Any heart-shakes»? Шукали тріщини в серцевинах, намарно, не було, не було. Шукали далі: «any star-shakes»? Променистих шпаринок і поперечних тріщин. Навіть мови не було. Визначили для себе: «pitchy and pithy before all, as if there were heartwood only, quite, quite⁴». Коли вони ляскали англійською між собою, їхні статури напружувались, уста завзято стискалися,

---

¹ Це як найкраща північна сосна або ялина (англ.).

² Тверда і все ж проста у роботі (англ.).

³ Не крихка, досконалого кольору (англ.).

⁴ Смолиста і щільна, сама серцевина, вдосталь, цілком (англ.).

лица холодніли, їхня гідність набирала ваги, а навіть тупої пиhi. А регіональний директор чи агент трасту пан Зарига майже ображений, чи як би там не було осамітнений, якось робився глупий і підсувався ближче до рубачів. Директор Гусарек із задоволеною посмішкою щось собі пригадав. Таємничо повторював колегам:

— Chief розповідав про австралійське дерево. Це, здається, щось подібне за якістю?

Барон повеселішав, він теж щось собі пригадав:

— Власне, здалось би сюди затягнути на полювання, але не шефа, бо він не від цього, а того побожного лорда з Board. Що ж, якщо вовків немає, — сміявся барон.

Директор Гусарек скеровував на важливі справи:

— After all — щось подібне називається *pioneering work*¹. Сумніваюся, чи — очевидно, окрім chief, — хтось з наших колег потрапляв коли-небудь у такий ліс.

Барон вихвалявся:

— З цього нічого б не вийшло, якщо б я не зацікавився їхніми танцями і не домовився про це тут.

— Задля справи було б неважко їм тут влаштувати танцювальну забаву, — докинув Зарига.

— Чому б ні? Включимо це в статтю витрат.

— Пане-колего, не поспішаймо з витратами, це пізніше, може потім, — напучував терпляче директор Гусарек.

Врешті-решт один за другим, не будучи більше в змозі приховувати задоволення, квакали і тріщали: «Quite a lot, quite, quite, quite»². Звертаючись до рубачів, вони щедро зловживали одним словом, яке знали всі: так, так — так, так. Вони не відчували, які рисячі очі пронизували їх, які гострі вудки на них чигали, щоб виловлювати з них неочікувану рибку, які злобні думки хапали, за що тільки могли, для запасу кпин на зиму. Бо, зрештою, для них всі ці рубачі були однакові і хтозна, чи барон не забув відразу ж, що щойно захоплювався Іваниськом.

¹ Зрештою, це розвідувальна робота (англ.).

² Дуже багато, вдосталь (англ.).

Тільки під вечір вони повернулися до колиби, ще більше втомлені, ніж у попередні дні. Вони остерігалися, аби у вечір не виходити поза колибу без супроводу когось із рубачів. І цілком слушно, бо гості з низу та їхні коні привабили гостей з гір. Наступного дня на ранковому інію зауважили вовчі сліди. Їх показали директорам. Барон був у захваті, у нього появилась чергова нагода для розваги. Він повторював: «А я не казав? Вовків немає, вовків немає. Тепер уже можна запрошувати лорда без сумнівів». Директор Гусарек негайно нагадав про всі важкі обов'язки, терміни і упущення. Директори гарячково почали поспішати з поверненням. Місць розпочатих робіт, де мали появитися гаті, вони вже не оглядали, на ризи подивилися здалеку, натомість ще раз уважно приглянулися до Савіцького, котрий від їхнього прибуття ще більше знерухомів, уникав їхніх поглядів і не міг видушити з себе жодного слова. Директори заохочували, чесно обіцяли, підганяли, заклинали, щоб швидше, ще швидше спустити ризами, поскладати у мигли, приготувати гаті, швидше, швидше, швидше! Але разом з тим ще активніше підганяли, щоб ті зупинили роботу і всією ватагою провели їх униз до Криворівні. Петрицьо і Савіцький залишилися удвох, всі рубачі, разом з провідниками коней і Фокою, як охорона, «відкочували» панів на місце.

Купці залишили у священика Бурачинського гроші, завдаток за дерево і на подальші оплати по мірі просування робіт. Дерево було їхнє, а гроші — Фоки і рубачів.

Рубачі, поспіхом повертаючись на бутин, вже завчасу очікували, що Петрицьо покаже їм комедію і зіграє того чи іншого з директорів, і то не раз. Тимчасом, не відчувачи різниці між вчорашнім і завтрашнім днем та не розуміючи, з чим зіткнулися, передражнявали своїх панів:

Квайт, квайт, квайт.

Так, так, так.

Як качки у священика.

Та й товсті, як ті качки.

Фока надалі всім переймався. Склад кузні відразу ж наповнився новим залізом. Новенькі пугати пили із виго-стреними зубами були траурно синіми, незайманими, не пошкрябаними, а звучали, як невинні струни. Бородаті дорненки, крилаті сапіни і копачі для облуплювання кори мовчазно сховалися у темних закутках кузні.

Дзвінка надія і небезпека видряпались на Рабинець, коли рубачі із новою сарсамою вперше дійшли до схилів. Крадькома вони дивилися, чи дерева не затремтіли. Стара пуца зверхньо мовчала. Та й де ж би вона могла почерпнути із запасів свого життя таких знань, що десь там у світі викували проти неї такі зуби і дзьоби. Так само, як і робітники, що зробили їх десь в далеких краях, не уявляли собі, проти яких велетнів виступлять їхні знаряддя. Все це вирішував хтось інший.

Високі полиці колиби заповнилися листами шкури на постолі, які Петрицьо розподіляв відповідно до тимчасового ревашу. Фока не забув привезти великі житні хліби, спечені панею ковалевою у Ясенові, а також бочки з квашеною капустою, а навіть найбільш у пуці бажані ласощі — бочку квашених огірків. Яка ж іще праця на світі на стільки розтягається між щоденною непосильною роботою, більш того — постійною небезпекою, і щоденним святом! Петрицьо і рубачі, а також Савіцький, щоденно відчували самотність і щодня нове свято, від радості, що всі здорові зійшлися. Хоч вони про це й не говорили. Рубачі нераз заходили наодинці у найдальші лісові хащі і не один із них по півдня, іноді цілий день, не промовляли жодного слова. Коли ж збиралися спочатку на вершині коло Кузімбіра, щоб повертатися до колиби, то вже були у своєму селі, а як поверталися до колиби, то однією ногою мало що не в світі. Коли приїжджав Фока, то привозив з собою цілий світ доріг, зустрічей, новин. Коли прибули житні хліби, рубачі, відкроюючи і поїдаючи окрайці хліба,

сідали до ватри разом із далекими печами і димами хат. Разом із дельторним запахом капусти із відчиненої бочки викочувалися з теплих літніх городів красиві головки капусти, закручерявлені злегка загнутими листками, як пристойні, бо мовчазні молодички. Коли з огірків капав до ротів бадьорий і гострий сок, то вже на них дмухав ласкаво своїм теплом гамірний Косів. За перевалами, за горами, за ріками, там, де зі степу, з Бессарабії — гарячий подих. Базари, гарні пейсаті євреї, що запрошують купувати, як рідні брати. За ними підіймалися на міцних стеблах, вибиралися із сусідства пузатих гарбузів мальовані, чорно-зелені огірки, сипалися огірки, огірки.

Матарга, відчуваючи настрій інших, заспівав голосом, не конче до співу придатним, солдатську пісню із далекої війни на чужині:

*Косове, мій Косовочку, славний гараздочку!
Ми би в тобі хліба їли, коби не війночки.
Ой, Господи, допоможи того турка вбити,
Ми би пішли до Косова дівчетка любити.*

Петрицьо готував росольницю з квасної капусти, заправленої кукурудзяним борошном, а помащеної молочком із розтовчених конопляних зерняток, а ще капусту, відварену з картоплею. І вони зразу ж згадували храмові страви: капуста густа, капуста солодка, присмажена на сметані з хрінном і цибулею.

— Красний наш світ, — голосно захоплювався Кузімбір, хрумкаючи огірками.

— Хто б скаржився, де ж є такий, що скаржився б?
— погоджувався Матарга, давлячись басом і поглинаючи огірки.

— Хай курка з яйцем скаржиться, а не ми, — тішився Мандат.

Нераз підчас праці вони зазнавали нападів вовчого голоду і раптового апетиту, пустки в тілі. Потім кожен шмат домашньої страви переносив їх до хат, до своїх, до

свого. Тут вони жили значно суворіше, значно бідніше, ніж у себе в хатах, але кожен кусень переконавав їх, що життя те саме, більш того — що таке життя було і у предків упродовж сотень літ, або й давніше, без жодного запашку чужини. Мабуть, у такому усамітненні проявляється ядро власне такої спільноти, неподільний атом народу, суцільний і непроникний. Бо там є святее святих, пупок, де невидима пуповина сягає від живого твору до творця.

Скільки б Фока не повертався, то завжди розпалював у рубачах поспіх, гарячку аж до шаленства. Поспішали всі, тільки Савіцький, панич-рись, настільки був хижий, що коли хотів, затримував роботу. Африканські байки і піонерські пориви директора Мандля нуртували в Фоці і за, і проти, бо весь час пересуваючись самотньо, він мав час на роздуми. Він розповідав про це Савіцькому, тільки йому одному, то запитально, то з бажанням розрухати того, адже купці заплатили наперед і чекають. Він йому навіть повторив головний заповіт нових часів, з якою відкрився директор Мандль: «Час — це гроші».

Савіцький відразу розпізнав ворога. Говорив суворо.

— Батько вчив, що це не шляхетно, бо «швидше, швидше» — це мізерне партацтво, щоб зробити лап-цап, тільки задля грошей. «Nec faber nisi supra fabricam»¹ — говорив батько, це означає, що марний такий ремісник, котрий немає душі і перебуває у неволі в грошей. Бо найнікчемніше життя — це життя без слави. А чи ти сам знаєш, — продовжував Савіцький, — що робиш і що ти їм там наобіцяв? Я будь-які ризи не випущу з рук. Я приглянувся до них, коли вони тут були. Для таких гріх відкривати підземні води.

Фока здивувався, захвилювався, а все ж сперечався з побратимом. Запитав:

— Дотримувати слова, це погано?

Савіцький надалі не міг заспокоїтись і говорив більше, ніж коли-небудь:

¹ І це не майстри, якщо вони не були вище будівлі (лат.).

— Дотримати слова, це здати добру роботу, так, як для себе, як для власних дітей, а не лише «швидше-швидше».

Савіцький і далі затримував роботу над ризами. Коли робітники зносили для риз вершки дерев і гірші відрізки, він казав, що для риз не можна шкодувати дерева. Коли частина риз вже була готовою, він бив по них молотом за-для випробування. Коли щось зіпсувалося через те, то не нервував, а радів, що можна зробити краще. Не шкодував часу, щоб поміняти слабі колоди на надійні. Він не жалів ані зусиль, ані часу для того, щоб жоден спад ризи не був надто стрімким, щоб жоден поворот не був надто крутим. Раз за разом він шукав лопатою кринички вздовж риз, щоб під рукою була вода для поливання ризи, щоб вона не викривлялася чи не загорілася від тертя, коли важкі колоди полетять униз одна за другою.

Осінь все ще була теплою і незвично сухою. В неділі і свята рубачі, с'як-так відпочивши, хвалилися тижневою роботою і завзято вигадували на майбутнє, як, оточуючи ліс від гори, вирвати від нього якнайбільше, а потім впо-ратись, щоб сніг не заскочив дерев високо. Кілька разів вони просили Савіцького, аби він не зволикав, бо риза готова, трошки підклепати, підлатати і вперед. Савіцький мовчав, а коли вони напосідали, то дізнавались тільки те, що він переживає:

— Спускати дерево? Нема мови. Ризи не випробувані, хто знає які.

— Паничу, ви певне якусь залізну дорогу будете? — сміявся Мандат.

— Продаймо панам дерево на пню і ризи, те, що готове, і йдімо додому, — кепкував Половик.

— У панському бутині не було такої урочистості з ризами, — докоряв Матарга.

Савіцький відрізав:

— Зате були інші урочистості.

— Які там урочистості? — питав Матарга.

— Похоронні.

Їх відразу заткнуло, більше не налягали.

Однієї суботи вони знову відпочивали, а подрімавши з вечора, розмовляли допізна. Розповідали, що на самій горі уже іній заморозив роси, і тільки й дивись, як наскочить зима. Вітролом відважився надзвичайно ввічливо:

— Ну, як же там, паничу, спускаємо колоди?

— Помалу, помаленьку, — промовляв Савіцький.

Петрицьо несподівано заспівав старцівську пісню з-під коломийських костелів. Бо там раз у рік, всередині серпня, у велике, що аж рвалося до неба, свято Вознесіння латинники і уніати один раз святкували спільно, немов були справжніми християнами. І підкостельні старці обох обрядів також. І тоді батярики з-над Прута, також обох обрядів, передражнявали старців на їхню ж власну святкову мелодію:

*Ой, дідусю, дідусику, поволи, поволи,
Кості тріщать, гостець мучить, стара дуна болить.*

Саме так заводив Петрицьо, і ціла колиба на мить оживилася сміхом. Наслідуючи старцівську мелодію співали всі, і Савіцький також. Але сміх швидко обірвався.

Рубачі почали шепотітися. Шепіт вийшов від мисливця Цвирюка і всі вступили очі у Савіцького. І знову Вітролом спробував солоденько з хитрою посмішкою:

— Паничу, сміятися добре і здорово, але на горішніх порташах вже земля западається під вагою дерева. Тільки й чекай, що впаде сніг, тоді не стягнемо.

— Може би все ж задля проби? — підтримав Фока, — хоч один спуск по ризах, щоб втекти з деревом зверху.

Савіцький скривився беззахисно, як дитина:

— Один спуск — хай буде, коли все буде так, як треба, але зараз — ні!

Вітролом крутився коло нього, як кіт, оглядався навколо, потім дивився на Фоку, дивно посміхався:

— Паничу, це швидше не так, але може, все ж так. Є знак, — він глянув на Цвирюка.

— Який ще знак? — зморщився Савіцький.

— Що треба якнайшвидше, бо — щось насувається... — видихнув Вітролом.

Савіцький оглянув усіх по черзі, побачив то заклопотаність, то похмурість, та навіть прихований гнів. Глянув на Фоку, Фока опустив погляд. Зиркнув на Петриця, той прошепотів:

— Пам'ятаєш світла з Палениці?

Савіцький більше не кривився, спохмурнів, як пан коваль, втратив терплячість і викрикнув:

— То які ж чорти повинні командувати нашою роботою, ті з міста, чи ті з лісу?

Вітролом сплюнув, терпеливо посміхнувся і прошепотів:

— Щез би, а хто ж знає, чи то чорт.

Савіцький мав у очах агресивні вогники, та переміг себе і твердо проголосив:

— Робота повинна йти по-божому і по-людськи, а не серед забобонів і диявольського поспіху.

— А якщо щось буде? — видихнув Вітролом з глибини грудей.

Савіцький опустив руки:

— Ну, то нехай від завтра хтось інший займається ризами.

Всі замовкли. Після голосних шепітних нарад вирішили, що Фока вишукає десь у Бережниці, у Криворівні, або навіть над нижньою Рікою, найманих робітників для допомоги, хай хоч хлопчаків чи дідів, аби лиш борони Боже не жаб'ївців.

Знову на Фоку впали нові клопоти, а навіть прикрощі. Він заповзвся, щоб не переконувати нікого з чужих, щоб нікого не наймати, а тепер мав би попуститися зі своїм самолюбством. Тому він весь час зволікав.

Поспішно чи повільно, але все ж не з ризами були найбільші труднощі, ані не вони загрожували запізненням всієї лісосіки. Поруч з тією працею, яка йшла важко, але приносила славу, насувалася ще й та, якої всі уникали: земляні роботи на гаті. І ніхто інший цим заопікувався відразу восени, як сам Савіцький. Але він не зміг нікого з рубачів залучити хоч бий до найменшої допомоги. Кожен з них чемно відкладав, а правду кажучи, всі гидували такою роботою. Вимазуватися болотом, розбивати і відкочувати каміння, це те саме, чим була поганої слави панщина, про яку всі чули, але якої ніхто з молодих навіть не понюхав.

Щоб випередити морози, Савіцький як тільки розвідав ґрунт, підготував гать у загальному, обкопуючи її форми і межі, іноді в товаристві Петриця, а іноді й Фоки. Вони почали від потоку Рабинця і коли рубачі, повертаючись до колиби ще за дня, побачили панича-ковальчука, а також — нечувана справа — свого керівника, ґазду з Ясенова напівоголених і вимазаних болотом, побігли до них в першому пориві на рятунок, але немов для розваги. Швидко роздягнулися, то сміючись, то жартома лаючись, почали помагати, навіть раз чи два закінчували роботу вже при смолоскипах. Не зважаючи на зневагу до такої роботи, вони демонстрували справжню силу, як це говорять про підростаючих ведмедів. Петрицько Мандат стягнув високим паском живота і рубав чеканом скелі, що аж каміння сипалося, а інші втікали якнайскоріше, щоб не дістати уламком по голові. Гелета брав валуни на шию і зносив їх вниз туди, де мала бути межа загати. Матарга так не напружувався, він волів кидати з розмаху валуни до самого низу, немов сам Головач. Після таких перегонів вони похитувалися від втоми, як одурманені кулачні бійці. Але не злилися один на іншого, і не товкли й не копали один одного, як бійці, а з ненавистю товкли болото, шарпали лопатами глину. Глина була терпляча. Раз чи вдруте

плюнувши їм в лице, бувало, що й бризкала в очі і в вуха так, що їм аж відхотілося цих змагань. Вони закінчували, коли темніло, спльовували ще один за другим і, тягнучись втомлено, поверталися з огидою до колиби. Миючись абияк, хлюпали і мочили одяг, а потім сушили, сидячи напівголими, лаялись упівголоса, погрожували невідомо кому. Вони швидко зрозуміли, що такої важкої праці не вдасться зробити тільки задля самого чесного побратимства, ані задля показів сили, ані задля підбадьорливих жартів. Їхне бажання відлетіло. Не випадало відкручуватись, оскільки і сам ґазда і панич-ковальчук так втомлювались і вимазувались болотом. Помагали все кволіше, а при тому чекали нагоди якось відкритися. Тільки коли лопатами дійшли до липкого мулу, на якому сконденсувалися лісові тумани настільки, що вони руками витягали з нього ноги, а потім ще й на взутті тягли за собою важкі липкі брили, котрі треба було негайно обрізати, поки не застигли на камінь, отоді в них промовила злість. Злість на наставників, котрі змусили їх, не змушуючи, але ще більше злості на грошовитих панів, бо тих не було тут на місці. Тонучи в мулі вище кістки і тяжко зітхаючи, Матарга заявив:

— Люди, до чого ми дійшли! Не впізнаю себе і вас. Неволя!

Вітролом сумно захитав головою:

— Ой, неволя, це правда.

З малої іскорки ватра бунту розгорілася і щипала за очі, а Фока, прагнучи її придушити, весело промовив:

— Я нікого не примушував копати, це ваша власна воля. Але щоб керівник робіт підбурював інших, такого я ще не чув.

Вітролом обурився і виговорився:

— Керівник, але тільки до порядної роботи! Для болота я руки не подавав. Та якби ж це ще звичайне болото, а це ж мразниця така, як мацькола замерзла на провесні. І за що?

— Не годиться, — погодився Бомба.

— Паскудство! — вибухнув Мандат.

Фока доброзичливо наспіхався:

— У лісі ви безстрашно голови підставляєте, а тут болота злякалися?

Мандат сплюнув.

— Не злякалися, а огидно. У лісі наша доля і нехай нас б'є, якщо хоче. Не страх є найгіршим.

Вітролом вказав на Мандата і уважно подивився Фоці в очі.

— Чуєте, до яких розмов допроваджує ваше болото — це не я підбурюю, а болото.

— Віл би збунтувався проти такої роботи, — рикнув Матарга.

Осмілівши вони вигукували один за другим:

— У такому, то й свиня би си не кочела, хоть і любить болото.

— Гріх, гріх. І по селах перестануть нас поважати.

— Порядну працю кожен шанує, — захищав Савицький.

Матарга заспокоївся і аргументував:

— Це порядне? Ану подумайте, паничу. З панів жоден не торкнувся б цього болота, тільки б бідних до цього запрягав. Але не нас! Щойно гроші задзвеніли і вже ніс в болото.

— Аж дивно, — казав Гелета, — що ви, паничу, ковальський син, із вчених майстрів, самі возитеся у цій гноївці і ще й нас у таке бабрання втягли.

— Але ж ніхто вас не змушує, — відповів Савицький. — Не хочете, то покиньте, та гать конче потрібна. Що ж зробиш?

Матарга підіймав голос і думку все сміливіше:

— Нехай панове пришлють собі якихось таких, якщо хочуть мати дерево, але ми всі не наймити, як і ви двоє.

Вітролом додав із співчуттям:

— Газда з газдів і син майстра до болота? Такі часи.

Фока несподівано обурився:

— Нехай пришлють? Стукніться в чоло. Я, як тільки можу стараюся, щоб ви самі були газдами і панами в своєму лісі, а ви нам тепер хочете прислати панів і наймитів.

Гелета дражнив далі:

— Це щось таке, як ті заволоки з низин, що у Жабйому євреям туалети чистять.

Фока врїзав повітря рукою, відклав лопату, сказав спокійно.

— Тепер зупиніться, відпочиньте і ходімо, а вже від завтра ми самі впраємося.

Вони здивовані охолонули, відпочивали, перш ніж піти, а тимчасом Матарга розповідав, дуючись, але при цьому плаксиво зворушливим голосом:

— Це потрібно зрозуміти. Там десь у низах є такі сироти, без батька, без мами, що навіть їх у житті не бачили, не знали. Живуть з дня на день, худяки нещасні, валандаються голодні, може їм хто-небудь кине скоринку хліба. Ну і жидок невірний, чи панок безбожний винюхають їх і закинуть сільця: «ходіть, заробите на хліб». Приведуть до болота, але й ті сиротиська, коли побачать таку баюру, як ця наша, то пробують втікати. І тоді той негідник з торби пляшку дістає і їм під ніс. «Ось, ковтніть собі». І вони, бідачиська, гуль-гуль один за другим, хотіли б ковтнути, як годиться. Але чорт відразу забирає: «гайда до болота, а потім ще отримаєте».

Фока перебив:

— Я вас горілкою не пригощаю, ані не обіцяю.

Матарга схвилювався:

— Хто ж так каже? Я лише так повчально, задля корисної освіти розповідаю. Ну і ті бідаки від тієї гарячки до горілки влязять в болото по чубки волосся. І так потрошки, пляшка за пляшкою, барильце за барильцем вливається до горла, а ті копають щораз глибше в болоті, аж поки життя закопають. Глянеш на них, це вже не люди, а брили болота, болотні гамани, лиця обліплені, наполовину сліпі від болота. Аж задубіють, аж падають, а все-одно

горілки прагнуть. А негідник, коли побачить, що їм вже не вистачає сил, то горілку закриває і — марш! Ну і вони, небожатка, накарачках, впираючись носом в землю, повзуть просто на цвинтар. А якби мали родину, — закінчив Матарга із слизним скиглінням, у якому його голос не міг поміститися.

Йому вторили зітхання. Вітролом зойкнув, Бомба захрипів, Гелета насупився, мов на похороні, а Мандат зацікавлено розглядав, як все це відбувалось. Тільки Лесьо засоромився, а Іванисько захихотів пискляво по-козячому. Фока перервав:

— Досить тих казочок, бо ви надто вже себе жалієте.

Матарга вирішив образитись:

— Це не казки і дайте мені закінчити. Ну, і ті бандити шукають собі нових сиріт до болота і для болотної смерті. І хтозна, може й наші грошовиті панове такі самі?

— Вони всі однакові, — процідив Гелета.

Фока знущально усміхнувся:

— Такі оце ви газди, прості, як смереки, але видно, що від крутіства і смерека скривиться.

— Чому ж крутіства? це все правда, — впирився Матарга.

— А де ж ви бачили таких бідолаг?

— Бачив я чи не бачив, але це правда, і навіть, якщо я й не бачив, то так воно і мусить бути.

— Чому ж мусить?

Матарга співав вже поступливіше, але все ще впирився:

— Бо головний чорт до болота належить і до цього охочий, бо така його робота з первовіку. Тому від чорта і для пекла є ті, що заманюють людей до такої роботи. І ще ті, що охоче дозволяють себе заманювати. А що ж християнин сирота? Тільки через біду дає себе туди запхати. Але не ми!

Фока дивився на нього співчутливо:

— Ви такий бувалий, а не бачили, як мости будують?

Матарга втішився і знову бундючився:

— Го-го, ще й які мости я бачив, такі, що немов скелі розлупили і наново зліпили. Та й що з того? Мене до них ніхто не смів запрятати. Цісарський солдат, червоний комір — вара!

— А якщо пан цісар дасть вам такий наказ на війні?

Матарга похилив голову, а вирвався Бомба:

— І цісар не сміє, бо ґазда, а ґазда ґазду до болота не запахає.

— То мости не потрібні?

— А пощо нам мости? — белькотів Бомба. — В мене такі коні, що будь-яку воду, аби вона яка була бурхлива, повна, навіть найглибша — перепливуть. А як мені потрібна кладка, то я за два дні ставлю таку, що аж світиться — без болота.

— Людина теж — з болота, — промуркотів Савіцький, — і до болота повернеться.

Вітролом вигортав з голови і з глибини грудей:

— Так, але вже висушена, чорт заболочує, Бог висушує.

— Таких, як ви, не осушит, — буркнув Фока.

Лесьо виправдовувався:

— Все можливо, але правду кажучи, у цій роботі найгірше те, що сумління заболочується, бо в такому паскудстві людина весь час лається: «чорт, чорт». Кличе чорта, аж поки викличе, а нащо?

— Ой, викличе, а приманювати не треба, — сумно погодився Нявчук.

З болотяної суперечки виринуло щось більше, ніж вони самі очікували. Вітролом мимрив:

— Досить з нас, нам досить і того, що Андрійко обіцяв.

— Ой, досить, — зітхнув Нявчук, вивертаючи білки.

— Чого досить? — запитав Фока.

Вітролом витягнув із себе з зусиллям:

— Що мусить прийти кара, як каже Андрійко, за цю живу живицю, що ми її стільки виточили — без потреби.

— Без потреби?

— Ми обліплені лісовою кров'ю, каже Андрійко, задля грошей. Це такий тягар, що... — Га, я й сам не знаю, але до того ж ще й гнити у болоті? Красти силу у справжньої роботи? Для чого ж наші предки стільки століть газдували, щоб їхні правнуки в болоті закінчили? Ні! — прибив Вітролом.

І Фока прибив твердо:

— Раз ви головного чорта, другий раз прадідів витягаєте з торби, аби тільки від роботи відкрутитися. Хай вам буде, якби я й не хотів, то наймити потрібні. Ходімо до колиби.

На цьому й закінчилось. Рубачі, немов коні, які збунтувались і втекли на полонину, а потім біжать за газдою та іржуть, крутилися навколо Фоки, забігали, щось говорили, турботливо запитували вказівок щодо вирубки, а той чи інший, допомагаючи Петрицеві, прислужували Фоці за вечерею. До болота вони вже більше не йшли. І відтоді Фока з Савіцьким, іноді за допомогою Петриця, самі поралися при копанні гаті. Савіцький до того не керував людьми, але розумів Фоку. Говорив з повагою.

— Ти краще не міг би цього вирішити, бо тепер вони самі, мабуть, матимуть утиски сумління.

Фока відповів:

— Ні! копати вони вже не прийдуть, побачиш, але всього не можна отримати.

І дійсно так було, повертаючись вечорами до колиби, вони, ніби поспішаючи, оминали гать здалека, тільки Вітролом, бачачи, як ті трудяться, зітхав: «бідні газда і панич, до чого дійшли». Він поглядав на інших, але ті не могли себе пересилити, щоб піти на допомогу. Вирівнювалися, додавали кроку, йшли прямо перед собою, не дивилися вбік. І Вітролом муркотів сам до себе, наче виправдовуючись:

— Це все від писань тягнеться, дочитались аж до болота. Вони не раз разом читають — я сам бачив.

Мандат повеселів:

— От так. Писання добрі тільки для святих, як мій ді-
дусь, дід Базьо. Інший звідти болото вичитає.

Матарга намагався бути розважним:

— Це неправда, немає таких книжок, я про це доб-
ре знаю. Наш пан капітан читав перед фронтом *dinst-
reglamen!* А інші іншу мудрість, але ніяке не болото.

— Звідки вам знати? — казав Ёлета. — Вам тих боло-
тяних не покажуть. Тому я, як тільки побачу книжку, то
відразу її в болото.

Один тільки Іванисько нераз охоче допомагав копати.
Він був худий, гнучкий і витривалий, та мав свої правила.
Їв він переважно оленячу солонину, трохи гусянки, куле-
ші ще менше. Казали, що він тому такий легкий. Нерідко
після цілоденної рубки і навіть після бабрання в болоті,
після того, як вмився, виходив на ніч з рушницею поза
колибу. Повертався пізно, трохи проспавшись, разом з ін-
шими йшов на роботу.

Тепер вже Фока не зволікав. За допомогою знайомих,
таких, котрі ще не чули пліток та жаб'ївського злослів'я,
він знайшов кількох підлітків та кілька досить старих ді-
дів із віддалених Стебнів, що над Нижньою Рікою, а також
з Бережниці і з Криворівні, з-поміж родин, споріднених
з Бистрецем. Жоден з них не зустрічався і не розмовляв
із жаб'ївцями. Таким чином на Рабинці появилися перші
найманці. У них не було ні такої сили, ні такої вправності,
як у рубачів та бракон'єрів з Бистреця, але вони були
охочими, послушними, а саме цього було треба для гаті
і для ризи.

Савіцький повеселішав, бігав уздовж ризи з молотом,
випробовував кожне поліно ризи. Покрикував на робіт-
ників і чим веселіше їх підганяв, тим вони були жваві-
ші, активніші, а навіть вдячні. Робота закипіла. Швидко
перший спуск ризи був готовий, а на вильоті з нього було
збито в лісовій заглибині новий, але тимчасовий пор-
таш, щоб там можна було поскладати дерево від снігу.

Савіцький зривався раніше за всіх, ще добре й не проясніло, а він вже стягав робітників з підстилок. Весь час хвилювався, весь час кривився майже болісно і нарешті запустив ризу на пробу.

Вперше горловини лісу на Рабинці захлиснулися дикими криками, погрозами, попередженнями, захооченнями. «Га-боу! Клей-гоу! Кіна-тоу!»

Панич-рись знову надмірно оживився. Задля підтримання зв'язку між робітниками при ризах бігав зверху вниз, зсуваючись по болоті і по камінцях. Потім, задихаючись, біг під гору. Гостре лице загострилося ще більше, ніс мовчки колов наказним способом тих, що спускали колоди, і тих, що стояли вздовж ризи. Звивалися всі, колоди гриміли, лісова земля тряслася, риза стогнала, але не піддавалась, трималася, немов залізна. Однак на них чекала подвійна робота: складання колод на тимчасових портах, а потім ще один спуск аж до низу, поки Савіцький не вирішить, що ризи готові.

Дехто стинав плечами, з Савіцьким неможливо було щось вдіяти. Після спуску і складання дерева Савіцький знову взявся копати гать разом із своїми робітниками. На Рабинці вже не йшло надто легко, адже сам яр потоку, глибокий і стрімкий, творив міцний жолоб і був достатньо випуклим. Досить було зрубати валуни, які ще стирчали, усунути каміння, поглибити дно, і залишалось тільки заглушити витік потоку. Зате на Попадинці на пласкому ґрунті потрібно було викопати штучне озерце, виготовити штучні рамки, зміцнити його і будову всієї загати. Морози, на щастя, запізнювались і вони працювали аж до того дня, коли земля вже сильно замерзла. Потім ті самі нові робітники зайнялися коруванням і спиханням дерева на самій горі під керівництвом Кузімбіра. Врешті-решт впертість Савіцького і прибуття наймитів прискорили й працю рубачів.

Наближалися свята. Клопоти з лісосікою завершилися, мов сокирою відрубав, ніби її ніколи й не було. Рубачі

святкували ще перед відходом, радіючи з подвійною силою. Голосний сміх Мандата заражав усіх. Навіть Фока зовсім не про бутин говорив, а про коляду, яку він мав підготувати у Ясеніві. Як зібрати колядників, пригадати пісні, навчити нових, повторити питання і відповіді, щоб все йшло гладко, немов у хорошому театрі. І далі: до кого піти, як розділитися, щоб вистачило часу — всього ж вісім днів! — і для якої родини які пісні будуть відповідними. Бо там хтось помер, деінде дитина народилася, а там нова подружня пара, а ще десь приплід худоби. І нарешті, у кого б було найдоречніше цього року відсвяткувати розплес, завершення коляди — згідно з ревашом. Такими були турботи Фоки, зовсім не обтяжливі, бо не бутиніві.

Лише Савіцький не брав участі у всьому цьому, він мовчки думав і, не зважаючи на наближення свят, постійно сумував. Зауваживши це, Петрицьо веселий, більше ніж завжди, жартував і будив Савіцького з задуми: «паничу милий, не журися».

Савіцький не відповідав, а Петрицьо, немов здогадуючись чогось, заспівав йому стару пісню:

*Котра ж тебе болить рана?
Чи широка порубана,
Чи глибока постріляна?*

Здогадуючись чи й ні, рубачі хором заспівали паничові-Рисеві довбушівську пісню.

Фока знайшов мить, щоб запитати того наодинці:

— Що з тобою діється, Петрусю, чого?

Савіцький мимрив:

— Гроші наблизилися, а слава все далі, далеко. Що сказав би на це мій батько?

Фока підірвався:

— Віриш мені? Слава залишиться!

III. ЖАБ'ЇВЦІ

Засновники лісосіки наважилися і вистояли. До свят зрубали понад 1700 дерев, багато стягнули на порташ, а частину спустили першим спуском.

На свята опустіла колиба і бутин, залягли тумани, сягали аж до потоку, пуща чекала на сніг. Перед Фокою і Савіцьким була далека дорога додому, тож вони поспішили першими. Фока був березою, його головним завданням було зібрати колядників, щоб потім упродовж восьми днів ходити з колядою. Савіцький поспішав до матері, але й він належав до братства колядників. З отриманого завдатку він купив у Кутах нові цимбали для коляди. Рубачам додому було ближче. Вони йшли повільно разом з Петрицем на Бистрець.

— Розтягнути кості, — з приємністю промовляв Вітролом.

— Набутися зі своїми, — додав Лесьо.

— У своєму лісі, — буркнув Цвирюк.

— З худобою, ой, з худобою, — белькотів і прицмокував Бомба, — мої малятка потішні.

— Дітей наплодити, аби рід не пропав, — сміявся Мандат.

— О, і це теж, — пригадав собі Бомба.

— Не стільки наплодити, — поправляв Матарга, — як нагрітися коло баби, щоб Лісна не чіплялася.

— Шкода вас, Кузьмо, — жартував Петрицьо, — повернетесь змарнілим на бутин.

— Го, го, — прояснів Гелета, — не одна баба вміє висмоктати ще гірше, ніж бутин або Лісна.

— Аби тільки дітей наплодити, — заспокоював Матарга — вона відразу вгомониться.

Жартували собі вільно, а навіть свавільно, слів не добирали, поспішаючи додому, не лякалися лісових примар.

В період свят виринає старий світ, не якась давнина, згадувана, бо минула, а повертається давнина, яка весь час на чатах. Прихована, але присутня пам'ять світових свят, які святкують кожного року. Її вітають радісні звуки, танці, старі пісні і слова, яких вже не розуміють, але у свята вони видаються зрозумілими. Люди відвідують одні одних частіше, ніж зазвичай, ходять багато з колядою, не для того, щоб її швидше відбутися, а щоб скрізь побувати і набутися якнайдовше. Тому колядники не сплять зовсім, або дуже мало. Навіть довгі зимові ночі є закороткими для забав, а зимові дні тим більше. Тим менше часу для сну, хіба-що вдень і то десь нишком в кутку на лавці, але радше у коморі, бо люди висміюватимуть колядників, що ті, як старці, хропуть, а не співають. У коляді тонуть образи, зі старого коріння відростає доброзичливість і дружба. А той, у кого корінь зіпсутий чи надто глибоко закопаний, тому принаймні сніг прикриває бур'яни і колючі будяки...

До святкових балачок додалися новини про лісосіку. Напевне не один з рубачів чимало вихвалявся, але кожен у своїй лісовій хаті, а про те, що діється десь на Бистреці, то в дальшому світі ніхто не дізнається, хіба-що дуже пізно і якимось незрозуміло. Фока знав, що бутин не любить вихвалянь, розповідав тільки батькові. До того ж підчас коляди він думав не про лісосіку, а про свято. Не одну нову пісню вони заспівали під цимбали разом з Савіцьким, але не про бутин. Певне й те, що підчас свят вони нікого не намовляли на бутин, хіба-що згадували мимоходом, якщо їх хтось зачепив. Хтось комусь на вухо навіть розповідав, що Фока запрошував до бутину того чи іншого — але тишком, бо спеціально перебирав, щоб не назбиралося пияків чи розбишак.

Та все ж підчас свят було чимало нагод, щоб заперечити або спростувати те, що рубачі зовсім і не порозбігалися, а навпаки отримали завдаток, тим більше, що вже було відомо, що вони накупили всякого-різного, деякі аж у Косові. Тож у Жабйому ті, що раніше реготали, відразу

позамовкали, ті, що кивали підозріло головами, тепер кивали ні так, ні сяк.

Навіть знайшлися захисники Фоки, котрі відзивалися щораз сміливіше. Деякі навіть пригадували іншим, що через їхнє пліткування вони не зголосилися своєчасно на бутин, а ті відпирались, що вони ніколи проти Фоки не гавкали, що то хтось інший. Як завжди, переважно зустрічі коло церкви дозволяли дізнатись і перевірити. І так вони про це дискутували, відразу гарячково, а потім сумовито, рідше зі сміхом, розчаровані, що неправильно передбачили, бо передчасно осудили.

— Ну, бачите, — казав хтось, — заплатили рубачам на Рабинці і то багато зразу, хто ж сподівався, от оказія!

— А може вони тільки хваляться?

— Та де! Вже розкидаються грішми і то ті, хто ніколи й не смерділи грішми — ведмеді з Бистреця. А тепер нахапали.

— Але це швидко розлетиться, — потішав інший, — бо хто колись бачив бутин хоч без одного пана, без управителів, без лісників?

— Навіть ще гірше, бо без євреїв.

— О ні, щодо цього, то ні, адже Йосенько тихцем крутиться, як павук — він завжди так. Бо це він знайшов тих із Чернівців.

— Неправда, не крутиться, гроші хапнув і нехай подавиться, а до лісу — зась.

— Це зрозуміло, — пояснював хтось із втаємничених, — Фока такий, що навіть єврея перехитрить. Все тільки для себе. А чому? Бо єврея можна налякати, накричати на нього, а на такого дуку хто б насмілився? Робочий народ — залежний.

— Не такий вже й залежний, — захищав ще хтось, — шлюбу з ним ніхто не бере, аби лиш платив.

— А власне, що він якраз взяв шлюб у церкві з тим майстровим сином.

— І що з того?

— Гадаєш задля того, щоб йому платити? Такий майстер заробив би собі у світі купу грошей, але це панич, чесний, дурний, саме такого заманив собі Фока присягами у пущу.

— Кажіть собі, що хочете, але він все ж платить. А що це ще може означати?

Врешті-решт ті, що досі насміхалися, задумались, декотрі насупились.

Тому під кінець коляди до Фоки зверталось чимало робітників. Деякі аж із Нижньої Річки зі Стебнів, але більшість якраз із Жаб'юго. Серед них: професійні збивачі дараб, керманич, крім того різні найманці, давно налаштовані на заробітчанські роботи, і лише кілька газдівських синків з таких, що хотіли відразу розбагатіти, бо батьки не давали їм грошей на забави. Тобто переважно робочий люд — не вільний, не для шаленого пориву, але терплячі, та передусім повільні щодо наказів та побажань керівників.

Фока і Савіцький багато очікували від них. Їх було більше двадцяти, після свят вони невеликими групами повільно підтягувалися до бутину. Як звичайно в період свят звалилися сніги, а в рік бутину після сухої осені, то ще більші, ніж за кілька останніх літ. Вже за Жаб'єм непротоптувані підчас свят доріжки і стежки вкрилися суцільним покровом, прикрашеним тільки крапковими стрічками, крочками ласок або карбованими полохливими скоками зайця. Але сніг постійно закривав навіть ці сліди. На роздоріжжях і перехрестях стежок стояли наметені копиці снігу у висоту мужчини. Бутинарі вирушали з лопатами, деякі — босими саньми. Вгрузали по пояс, провалювалися. Коні також провалювалися по живіт.

Лише у лісі на Рабинці, захищені лісом, стежки були м'якими і легкими. Зате відкриту колибу окутав сніг, перетворюючи її гострий верх на масивний купол, який плавним схилом, як розкиданий стіг сіна, спадав до землі. Укритий потік заглухнув. Рубачі з Петрицем прийшли

першими, вовчих слідів ніде не було. Не без труднощів вони відкопали завалені снігом двері колиби. Савіцький і Фока приїхали останніми, на санях вони везли важке залізо для кузні, а Савіцький ще й з перевішаними через плечі цимбалами.

Газда колиби Петрицьо порався, як завжди. Над ватрою сушилися розвішані рядком постолі, холошні, обмотки і онучі, а навколо ватри сушилися десятки голих ступнів: білих, глинисто-жовтих, червоних і жовтих від фарби, що її пускали холошні, або посинілих від холоду. Різні кольори і різні запахи. Всі довго віталися, ніхто нікого не проминав. А потім, спокійно просушившись і беручись повільно за їжу, робили один одному обов'язкові і вишукані компліменти. Найманці, які були тут до свят, ще не всі дійшли, тож жаб'ївці поки-що було у більшості. На привітання Фоки керманіч зі Стебнів із Нижньої Ріки, Федір Фиркалюк, котрий прославився тим, що першим використовував пилу, ввічливо лестив:

— Фоко, коли ви галопуете з гір вздовж ріки до Кутів, то притягуєте до себе всі очі з обох берегів. Ваш батько стягає до купи худобу, а ви людей.

Фока сміявся:

— Добре ви кажете, всі очі і писки сміються: ось їде панок Фока, захотілося йому лісосіки.

Фиркалюк переконував:

— У нас не сміються, хіба б...

Троє братів-керманічів зі Стебнів, Танасій, Михайло та Іван Кочергани голосно заперечували.

— У нас ні, це точно.

Найстарший з Кочерганів, Танасій повільно тягнув:

— Бувають такі й у нас, що насміхаються зі святої церкви і з отця святого, папи римського. Ну і ретельний сміх повертається і того самого сміхованця — довбнею по голові. У нас на нижній Ріці старі люди говорили: сміх є від Бога, а ти, чоловіче, тільки повинен знати, як ним користатися. А молоді...

— У нас з бутину насміхаються тільки старі, — заявив холодно спокійний і самовпевнений молодик Ясьо Томашевський із Жаб'їого, — чим старіші, тим більше проти.

— Неправда! — обурився найстарший серед жаб'ївців Корчук, званий — Пехкалом. — Не старші виступали проти Фоки під церквою, а ви, молоді.

— Такі, що навчилися від старих, — гладенько відрізав Томашевський.

— А хто казав, що треба в ночі запхати Фоку у мішок і — бух у річку! нехай пливе! Може пригадаєш, га? — записався Пехкало.

Посипались докори.

— А хто говорив, що це шахрайство брати наймитів без грошей?

— А хто говорив — а хто говорив, — перебивали вони один одного.

Іван Ґуцинюк, немолодий вже, невеликий, але коренастий керманич із Жаб'їого, зацитькував:

— Вихвалялися, це правда, але від дуросців, бо не одному дошкуляло, що цей Фока такий дука. Але правда й те, що жоден не відважився піти на лісосіку тому, що один одного переконали, що заробіток пропаде.

Найстарший з Кочерганів засичав:

— То ж не знали Шумеїв і Фоки? У нас...

— Чому ж не знали, — пояснював із запалом Ґуцинюк, — знали до грошей. А вже інше знайомство від грошей.

Мандат реготав нестримно:

— У Жаб'їому темно, лише при грошах їм стає ясніше, до того людину не впізнають.

— Це й не дивина між заробітчанського народу, — пояснював Ґуцинюк.

— Не дивно так оцінювати інших, якими є самі, — рубав Мандат.

Ґуцинюк раптово почервонів, але стримався.

— Мій Мандате, — промовляв солодково, — хто ж не знає, як пізнавали люди людей на Радуді.

Мандат гнівно шарпнувся перший раз на бутині.

— Що ви мені тут пирскаєте до чорта здохлого тими з Радула, я ваших родичів не зачіпаю.

— А чого ви говорите за всіх жаб'ївців? — гарячкував Ґуцинюк.

Матарга голосно кашлянув і звернувся до Савіцького:

— Прошу вас, паничу, заграйте, а я заспіваю.

Савіцький здивувався:

— А яку пісню?

— Жаб'ївську, у самому Жаб'ю складену, повітову пісню.

Савіцький задзвенів на цимбалах під голос, Матарга голосом, що не був ані створеним для співу, ані добірним виразно відчеканив:

*У Бистрецю і в Зеленім у фанте дуфаят,
В Ясенові, в Криворівні дараби збиваят,
А жаб'ївці в Коломій гофи замітаят.*

— Які гофи? — невинно перебив Петрицьо Сьопенюк.

— Які ж би ще? тюремні! — випалив Мандат.

Ґуцинюк опанував себе і змінив вітер:

— Це правда, але тільки через пияцтво, а не через розбійництво. У нас пияки нестримні, але не всі — і не розбійники.

Ґелета голосно і повільно промовляв, як священик, котрий після проповіді подає розклад свят і постів:

— Старий Танасій Уршега здавна лається, що у вас із бутину тільки пияцтво проклонулось, а не газдівство. Танасій знає, що говорить.

— От бачите, — відповів з полегшенням Ґуцинюк, — Танасій все ж наш, але наймудріший і найретельніший газда.

— Звичайно ж, що наймудріший, — продовжував спокійно Ґелета, — бо кричить у весь голос скрізь, що немає таких поганих людей, як жаб'ївці.

Фока заспокоював їх з усією авторитетністю і з терплячістю берези з Ясенова та газди лісосіки:

— Ми всі достатньо добрі, і всі трохи кепські. Якби ж це кожен так свого хвоста хвалив, своє село і своїх найближчих, то цісар був би гірший, бо він далеко, а папа римський — найгірший, бо він ще далі. Головною настановою на бутині є злагода.

Савіцький жваво підтакував. Суперечки затихнули, але й взаємні компліменти урвалися. Цього виявилось достатньо, щоб відновилися старі образи, тож на цьому не завершилось. Глухі чвари буркотіли під землею ледь-ледь приспані. Інші води, інші роди, інші звичаї, навіть принципи інші. Тоді ще майже кожне поселення жило у своєму власному часі, як людина у своєму власному віці, залежно від того, чи молода, чи стара.

IV. СТАРЕ ТЛО

Велике Жаб'є не від нині зажило собі певної слави не тільки у повіті, але в усій Речі Посполитій. Вінценти Поль порівняв його із Запорізькою січчю. Щоб це порівняння оцінити і як добре, і як погане, треба пам'ятати про значення самого слова. Жаб'ївці якось ніколи не ставили «засіків», тобто не обгороджувалися від ворожого чи чужого світу. Гірські ватажки, щоправда, робили у лісах засіки від погоні, в основному на Чорногорі, і ніби й на Буківці. Але на Січі гору взяла влада спільноти, яке завзялася і обгородилась від усього світу, а Жаб'є було країною схованок, закутків і місцем, де розігрувались малі змови. Кожен задля себе. «Що не грунь, то інший порядок, — говорили здавна. Порівнювати можна було тільки одне те, що давала сама природа, а в Жаб'їюму лісі і простори просто закликали до засіків. Вони створювали ілюзію, що захищають, і це влаштувало жаб'ївців. Мрії і пісня про Довбуша перекладали на міф надлюдську відповідальність. Щонайбільше то містили дорікання за бійки, бо змови різних шайок і банд докучали здавна і по нинішній день.

Але жаб'ївці імпонували іншим, а Жаб'є вважалося столицею гуцульського краю.

Та між Жаб'єм й іншими поселеннями існувала стара неприязнь. Сусідні села мали поміж собою майже стільки чвар, як і сусідні держави. Здавна молоді жаб'ївці дозволяли, щоправда, молоді з інших сіл приходити до них на службу чи на роботу, але проганяли тих (чи то з Голов, чи з Білої Ріки, чи навіть із Криворівні), хто шукав у Жаб'їюму забави. Про Бистрець ще ніхто й не чув, а предки бистречан ще мешкали у ярах Бережниці, вже тоді не один із них, проходячи через Жаб'є, діставав по голові нізащо, легко або й сильно. Вони не тільки нападали на тих, хто проходив через село, але й чигали на них на межах Жаб'їюго,

і щойно хтось їх перетнув, то його частували кийком чи бардкою. Справжні битви і поєдинки відбувалися на хітарях Жаб'їого. Більш того: воно шайками чи й по одному ходили на забави у Криворівню, у Голови і там били господарів на їхній власній території, а були настільки завзяtimi і задиристими, і такими вправними у бійках, що один мізерний підліток наганяв страху на громаду.

Патроном Бережниці був опікун дітей і лірників, лагідний і милосердний святий Миколай. Над Бережницею також домінував старий громовий дід, котрий викликав і проганяв звідти з гори, з Ігреця, бурю, а людей закликав до злагоди. Патроном Жаб'їого був святий Ілля, суворий володар грому, громовий святий. Ще й досі по хатах можна зустріти його образи. Та жаб'ївці шукали собі ще й інших пророків. Бо треба відзначити, що жаб'ївці були прогресивними, а бистречани відсталими. Жаб'ївці давно вже пили горілку, там, де корчми ще й не снилися, вони вже завдяки братанням з панами та й з панками привозили собі на конях барильця із панських гуралень із ледського боку, або через Чорногору з угорських базарів. З часом коли бійки і чвари розгорілися, вони ходили далеко на Буковину до чорних примівників, особливо до Граблина, до славетного Дарадуди. Несли йому запопадливо гроші так, як потім до корчми за горілку. Ставали юрбами перед дворичем Дарадуди, а потім, коли їх допускали перед лице примівника, котрий, сидячи перед ватрою в диму і в оточенні чорних котів, мимрив чи то у стані повного сп'яніння чи в пориві чорного віщування, вони упивалися чорними здриганнями і конвульсіями, неначе горілкою. І отримували ефективні наслання чарів, чарівницькі стріли і примівки, разом із детальними інструкціями, як звести зі світу ворогів, тих, яких вони не могли дістати сокирою чи пострілом із засідки. Вони ходили до Дарадуди і з іншими нагальними потребами — щоб запустив їм під шкіру в долоні нижче від малого пальця любовну мушку. Від цього малий палець скручувався на все життя, але

ефективно приваблював всіх дівчат, яких його власник вполював собі.

Коли через роки Жаб'є наповнилося корчмами, то вони ошчасливили одне покоління до такого ступеня, що воно перестало далеко мандрувати за щастям. Мабуть, що навіть перенаситились, бо жаб'ївці вже лаяли євреїв і співали пісні про єврейську підступність, яка так зваблювали простий народ, що той завзято заносив гроші у корчму, а худобу віддає лихварям. Через якусь кількість років вже митрополит Шептицький підчас апостольської візитації гримав із жаб'ївських казальниць на горілку, і, як співається у пісні, благав жаб'ївців, щоб вони не знищували себе горілкою.

А сусідні села добре собі закарбували те, про що забули запізнити піснярі, як жаб'ївці цілими юрмами вдиралися у корчми, смикали корчмаря за бороду і погрозами змушували виставляти стільки барилець горілки, скільки хотіли, за готівку чи й у кредит. Після розпивання розбивали весь магазин корчмаря і з того часу шинкваси відгородили ґратами. Потім повторювались такі самі наїзди і корчмар, притиснутий до стіни, але вже навчений, з-за своєї решітки змушував гостей перед питтям перехреститися в знак того, що вони знову не розіб'ють йому крамницю. Коли вже корчмарі навчилися захищатись, знаходячи іноді захист у інших пияків, то жаб'ївські шайки налітали подібним чином юрмами на корчми у сусідніх селах. Корчмарі (якщо не повтікали) шанували таких гостей, і лише у Жаб'юму славний Іхель Маєр, не лише нікому не позичив і гроша на горілку, але й викликав набридливих цілком по-доброму помірятись силою, повалюючи кожного без винятку на підлогу. Він набув слави жаб'ївського героя, оскільки зовсім не лякався помсти за відмову. А ще один, той що у заїзді поруч із крамницею мужньо і рішуче ніколи не подавав горілки більше, ніж чарку, і ніколи не давав у кредит, прославився як один з десяти праведників.

Та на жаль! Коли Жаб'є у найновіші часи виринуло з туманності нової Речі Посполитої, наче нова зоря, що розгоряється на мить, то стало фальшивим коштовним каменем у її сезонній діадемі, і цей єдиний праведник мусив піддатися. Бо там, де жодному родовитому жаб'ївцеві не дано було перехилити ані краплі більше, ніж одна нещасна чарка, достойники Речі Посполитої, сп'янілі від захвату Гуцульщиною і від необмеженої кількості чарок, танцювали на столах у самих штанах та шкарпетках. Ось так столиця — Жаб'є прославилася нарешті по інших столицях, привабила прочан і поновила свою стару славу: пияцької столиці. Останній війт Жаб'його, Петро Шекерик-Доників, переконливо стверджував, що відколи жаб'ївці навчилися писати, то Господь-Бог пишуть через мале «г», а «горілка» — через велике «Г».

Жаб'ївці вже віддавна служили у цісарському війську і приносили цісарські медалі за мужність, а також цісарські таляри вже тоді, коли голівчани ще бунтували і накликали на себе каральні операції, а бистречани ховалися по пущах, наче ведмеді.

Вони теж вже досить довго ходили на заробітки, але не так, як якийсь жебрак, що нижчий від пороху, скидаючи шапку, лазить по зарібках. Вже сто років тому жіб'ївців запросив до Львова неабихто. Сам граф Станіслав Скарбек, засновник добродійної фундації разом зі школою для сиріт, якого в горах звали «пан Скарб».

Граф був піонером і не ходив уторованими шляхами свого стану. Після катастроф національних, особистих і майнових він почав завзято збивати багатство. Його тихцем звинувачували у негідній для шляхтича такого роду хтивості, і в непристойній скупості, оскільки він рішуче не позичав нікому з братів-шляхтичів ані гроша. Перешіптувалися навіть, що він не надто співчував і збіднілим родичам з того ж знаменитого роду, які ще не так давно задля показних, гідних шляхти прийомів, не шкодували багатств. Плели гидкі інсинуації, що він злопам'ятний і то

до дрібниць, бо ті самі родичі, відразу розпізнавши у ньому фантазера, не позичали йому ані гроша. А йому мари-лась допомога сиротам, добробут людей, хоч якась освіта, і навіть — будівництво театру! Просто — пане-добродію — вавилонські вежі. Тому його мова і мова братів-панів та шляхти швидко і радикально почали відрізнятись. Навіть знана зі своєї краси дружина відмовилась від нього. Але не через якісь там приземлені матеріальні мотиви, а від голосу серця, ну і так далі... Дійшло до нечуваного, але славного в ті часи розлучення. Правда, був один такий — це запам'ятали — безвольний священик, зрештою єзуїт (а вони завжди, якщо хтось не знає — щось крутять і задумують), що шептав по львівських салонах, а потім вже вперто повторював уголос, що гарна пані чоловіка обанкротила. Але ніхто із тверезомислячих людей, на щастя і священики також, не сумнівався у вині чоловіка. Такого, що не мав зрозуміння для жіночих слабостей, але вмів порозумітися з простолодом. З бойками — що вирощували волів, із сільськими євреями, котрі задля нього могли знайти все, що треба, і з торгівцями волами. Зрештою, і з тими з-над Черемоша, що ще більш дивне, бо хоч це й селяни і дикуни, то недалеко відійшли від розвінчуваної графом братії-шляхти. Вони точно так само марнували свої маєтки, рубалися ще завятіше, а з часом так само і судилися.

Тоді виявилось однозначно, що у графа були не лише поштиві слабінки, але й безмежна пиха, неначе він хотів власними руками збудувати нове королівство. І то яке?! Згуртовував навколо себе самих хамів, якихось сиріт, а ще безбатченків, бойківських шанувальників коров'ячого хвоста і гайдамаків із Жабйого. Наші прабабці поміж Станіславовом, Збручем і Бережанами досконало перелічували реєстри гріхів графа Стася, і навіть вже коли ходили в ложі скарбківського театру, не могли їх йому вибачити. Вибачали тільки у виключних випадках, які ставали алармом і то з запізненням, що годилось би перед кимось

показати себе, — коли до Львова приїздили такі гості, як незабутній Ференц Ліст, музикант, такий собі мандрівний музика-піаніст, але, як би там не було, все ж з братнього народу — і з доброго товариства... Це був чарівник і причаровував львівських дам, а в інших завоював собі безсмертну славу тим, що у якійсь важкій композиції, коли йому не вистачило пальців, то вдарив по клавішах великим носом. Про це пам'ятали і зрозуміло чому, нехай світ знає, що не треба їздити аж до паризьких театрів і салонів Ротшильдів, бо Львів і подільська шляхта, з великих родів, лехітських чи руських, теж не випала сороці з-під хвоста, а має своє.

Але, крім цього, то графа не щадили, особливо коли він залишив немилосердний заповіт, у якому записав усе якимось сиротам, а родичів залишив без спадку. Непоступливий граф приготував свій заповіт безпощадно чітко і виразно, поміщаючи у ньому клаузулу, що тільки у випадку, якби якась чужа влада чи держава претендувала на спадок, лише тоді він мав би перейти до родичів. Як граф, так і родина вірили у незмінні заповіти, у вічність власності і цивільного права, скрізь поза межами мандрівних народів, а навіть до кінця світу. Тому його злостивий заповіт і саму смерть фундатора супроводжували понурі зітхання: «пропало багатство».

На жаль, наступні покоління стали тісними шеренгами за фундатором і навіть знайшовся такий, хто мав сміливість твердити, що саме до Скарбка, а не до будь-кого іншого, відноситься вірш Словацького: «По нині одного я знав шляхтича!». Провінційний анахронізм, можливий тільки над Черемошем, адже, як відомо, Словацький був романтиком, до того ж він уже був мертвий, коли захопленний хтивістю граф скуповував волів для торгівлі.

Бо треба визнати, що саме таке огидне заняття лежало в основі подальшої діяльності графа. Закупував і *особисто* гнав волів до Відня, продавав їх там дешевше, ніж інші, аж обурилися торгівці і справа дійшла до

самого цісаря. Їздячи за своїми стадами, він збудував перший спальний вагон в ті часи, коли ще не було залізниці. Він спав у своєму возі і просто з такої спальні вискакував у Відні до готелю під назвою «König von Ungarn». Коли він сколотив достатньо грошей і закупив численні маетки, то охопив теж і лісову жаб'ївську державу. Наслухавшись розповідей про жаб'ївських опришків, він їм рішуче погрожував перед усім людом коло церкви. У відповідь на це замасковані люди викрали його вночі з палаціку над самим берегом Черемоша і, зав'язавши йому очі, завели на невідоме лісове пустирище. Але там, приязно його пригощаючи, вони так само приязно пояснили йому, які вони опришки, і показали йому шлях додому. З того часу граф, котрий не ходив шляхами інших, потоваришував з ними і запросив їх до столярських робіт при будові театру, і начебто до робіт у Каплиці Боїмів. Жаб'ївські майстри зовсім не опустилися до рівня безправних наймитів, яких би поштовхували і кривдили. Під опікою Скарбека вони були упривілейовані може так, як знавці, ба, винахідливі майстри роботи по дереву, а також що не втратили своєї першооснови. Якось не було чути, щоб хтось із них там прилипнув до Львова, зате один чи інший привезли собі з долин дружину або годованця, чи принаймні наймита.

І з усього цього вийшло так, що коли для бережничан і бистречан кожен одягнений по-панськи чоловік був не чоловіком — а паном, котрий міг вхопити до війська або на панщину, до всієї тієї політики, то від такого треба було втікати щодуху, а кожен священик — попом, яким лякали нечемних дітей: «чекай, чекай, піп тебе забере!» і при вигляді яких діти втікали, наче ласочки, в той самий час жаб'ївці бундючилися: «Наш побратим — пан Скарб!». Пізніше вони теж запросили з апостольською візитацією до Жаб'я митрополита зі Львова. Великодушно, але на свою голову, бо Преосвященний Владика громив з казальниці горілку, про що свідчить не одна пісня. Попри це деякі жаб'ївці залишилися великодушними і поблажливими,

кажучи: «Що він, бідний, винен? Така в нього посада». Але навіть і жаб'ївські діти виявляли таке саме зухвальство. Коли митрополит прийшов ласкаво з візитом також і до жаб'ївської школи, єдиної в горах, на урок рахунків і перевіряв учнів: «Скільки це буде десять горіхів плюс сім?», то хлопець Дригирів відповів: «Спочатку дай їх, тоді я тобі відповім».

Жаб'є здавна і довго славилася вирощуванням коней, про це теж розповідає Вінценти Поль. Ще до 1870 року попри те, що Жаб'є було менш заселене, там було більше коней, ніж пізніше у цілому Косівському повіті. Але вже в цей час, про який йде мова, через частий продаж коней, закупівлю інших рас і нерозумне схрещування, і зрештою, завдяки моді та жаб'ївському марнославству, коні поволі зникали, а їхня кількість постійно зменшувалась. Коли маленький, розсіяний по лісових кишенях бистрецький світок пробивався крізь ліси і міцно тримався, жаб'ївці потрохи марніли, частково навіть і внаслідок достатку.

Бистрець вперто тримався своїх родів і своєї парафії у Криворівні. Не зважаючи на те, що по дорозі були дві жаб'ївські церкви, бистречани й надалі ходили до Криворівні і надалі належали до її парафії. Підчас їзди до церкви нераз траплялося, що на них нападали у Жаб'ї, часом когось покалічили чи кинули у річку, коли хтось вирушав проти ночі, то його у Жаб'їому і пограбували. Про це у Бистреці пам'ятали. Раніше бистречани дуже рідко куштували горілки, хіба-що при великих нагодах. А єдиний єврей, котрий осів на вільоті річки Бистрець, званий Етиком, торгував деревом і горілку ніколи не продавав, хіба-що тютюн. До того ж, він і його родина займалися цивілізаційною роботою: поширювали білі булки, показували здивованим гірським сусідам пухкенькі білі перини і читали їм тексти урядових розпоряджень, а навіть газети. Відсталі бистречани не виходили у світ до чорних чарівників, вони гидували безбожними діями. У них були свої, не такі, які противилися Богові або шкодили людям, а задля корисної допомоги.

Мали свого Максима з-під Явора, котрий навчав рахманської, некривдної віри, а промовляв такі слова, що в голові крутилось сильніше, ніж від диму чорного чарівника Дарадуди. Нічого не можна було второпати, але Максим з-під Явора мав найкращі на світі очі для людей і для тварин, не одного вилікував і врятував.

Упродовж довгого часу, не зважаючи на сусідство, Бистрець не входив у шлюбні стосунки з Жаб'єм. Аж до недавнього часу такі рідкі одруження закінчувалися сумно, сварками між родинами і новими нападами жаб'ївців.

Так запевняли і запевняють поважно бистречани. Зрештою, у нових часах вже забули про правило первовіку: «Помиритися подалі від суду!». Новіша пісня з сумом осуджує: «Сусід сусіда по судах тягає, там неправду свідчить і обмовляє». Після сварок і бійок у Жаб'юму не лише стражі порядку, які й самі нераз були під загрозою, писали протоколи, але й потерпілі з запалом бігли до лікаря, не стільки задля перев'язки, а в основному, щоб отримати цінні і небезпечні папірці про важкі тілесні ушкодження, а жаб'ївські і косівські суди зашелестіли грубими паперами. Одні на одних подавали скарги, протести, апеляції, шуміло аж до Львова. Деякі на процеси тратилися не менше, ніж на горілку. І з усього цього документи свідчили переважно проти жаб'ївців, а пани і підпанки засуджували не інших, а саме жаб'ївців. Оскільки ті були нерозважні, необережні, запальні. А самі жаб'ївці добре вивчили, що бистрецьку лісову і нічну помсту, прикриту невинною глупотою, терплячу і невловиму, не вдається розкусити панам і судам. Після сварок і судів вони день і ніч були насторожі, часом зникали з горизонту. Жаб'ївці з правди старовіку зберегли принаймні те, що охоче мирилися при горілці. А як ти помиришся з тим, хто весь час сидить у лісі і не п'є горілки?

Літопис нашого повіту є легшим завданням, ніж літопис держав чи народів не лише тому, що в ньому легше уникнути пропаганди, але й тому, що для нього більш

прозорою є та правда старовіку: що всі пересварені роди і гілки понад усе люблять одне — хвалити самих себе.

Хвалилися наші села, може й по нині хваляться, а найбільші похвальби, то призабули. Тому літопис не повинен погрузнути у безплідному піску безпристрасності. Щоправда, жаб'ївці змарнували свої кінські породи, але ніколи не зреклися ревного розведення корів, а навіть — культу корови, зрештою, як і всі наші поселення. Найнещасніший бідняк і той мав корову і то неабияку, іноземці захоплювалися їх породистістю, а загарбники науково доводили, що такої надмірної кількості корів край не може належно прогодувати, і вибивали їх для себе. Та все ж корова — це тільки виживання, а кінь — наступ. Тому варто пригадати, що саме на Бистрецю найдовше збереглися гірські коні, яким людина завдячувала багато-чим. Гіпогности, типу полковника Гакля, та інші слушно хвалять різновид гірського коня, який вони назвали бистрецьким «Der Bystezhuzul». Загартовані суворою природою, ці коні захищали себе від вовків вправніше та ефективніше, ніж не один пущовий звір, вони від людей навчилися не чвар, а солідарності у тій боротьбі. Вони рятували людей, допомагали їм вриватися у пущі.

Понад усіма чварами одне побратимство є певним. Понад усіма вихваланнями та похвала є найстаршою, загадкою пущової верховини.

Шимбале-шимбале, що ж це за загадка?

«Ясні прутики сягають неба, —

Листок дуба стає, ловить шох-полох, —

Чуйники метелика гостріші від зубів, —

Груба піч розбиває листяні фортеці, —

Чотири малі рубачі погризуть скло, —

Іскра у чорному плащі бреде-вибреде з диму, —

Без вогню дві лучини на вітрі тремтять, не здригнуться, —

Два побратими на шести ногах, —

Над ними крила їх няньчать».

Загадка зрозуміла до дрібниць:
Це кінські очі сягають неба —
Це кінські вуха ловлять шепоти і страх —
Нюх м'яких ніздрів розгризе вовка —
Кінська грудина розитовхає зарости, гущавину —
Кінські копита рубають слизький лід —
Кінь бредє уночі і вибредє з найгустішої імлі,
Дві голови — кінська і людська — обидві без страху.
Два побратими, людина і кінь —
Над ними ангел-охоронець.

V. ВОВК, КОЗА І КАПУСТА

А все ж так трапалося, що серед жаб'ївців, котрі прийшли на бутин, зовсім не були кривдників чи напасників, ані навіть їхніх родичів. Зате з-поміж бистречан Гелета і Мандат нападали на жаб'ївців словами. Тому у відплату то один, то інший жаб'ївець, не вагаючись, витягав їм перед очі старого Мандата з Радула, або Фудора Гелету, хоч той ніколи й не бував у Бистреці. Дошкуляли обережно, не навпростець, але зрозуміло. Суперечки поновлювалися під час відсутності Фоки і Савіцького, і оскільки жаб'ївці були у більшості, то доходило навіть до взаємних грубих слів, відповідних хіба-що для ярмарку, для далекої Коломиї, але не для бутину. Вітролом стримував своїх розважно і коректно, але без ентузіазму. Поза плечі жаб'ївці називали засновників лісосіки, відповідно до настрою, дідами або ведмедями, а ті їх — прошеками або циганами.

Фока усвідомлював, на який ризик він наразився, але його здивувало, що чвари почалися так швидко. Він відразу ж відділив одних від інших. Прибульці збудували собі у затишку під скелею нову колибу, а радше досить міцну хату-стайню, на горищі якої, утепленому мохом, спали молоді робітники. Старші ж, як керманічі зі Стебнів, так і жаб'ївці, спали у колибі разом з бистречанами. Інші приходили у колибу тільки вранці і увечері, щоб поїсти.

А крім того працювали вони завжди окремо. Бистречани на Рабинці на східному схилі. Жаб'ївці — на західному, а також далеко на Попадинці. Фока стикався в основному з бистречанами, а Савіцький — із жаб'ївцями, оскільки багато з них допомагали закінчити ризи і приготувати матеріал для гаті. На допомогу рубачам у коруванні не послали жодного жаб'ївця, а лише тих підлітків і дідів, котрі вже корували перед святами. Стало менше навантаження на одну людину, тож робота відразу пішла швидше,

а керівники тільки невпинно стежили за пересвареними сторонами, щоб не наразитися на більш поважні проблеми.

Із жаб'івців тільки двоє найстарших — Пехкало і Біриш — спали у старій колибі. Але навіть цим двом сумирним рубачі отруювали життя. Некомпанійський і маломовний Пехкало цілими вечорами лежав на своїй підстилці у темному кутку, подалі від ватри. Коли він зайняв свій куток, то відразу поставив у ньому ряд косівських горщиків. Він крадькома попивав воду з кожного горщика по порядку, щось при цьому мимрячи. Вставав удосвіта, поповнював у лісі горщики водою і йшов до роботи. Всі знали, що це зачаровані у воду примівки. Ніхто не пошкодив горщиків, ані не торкався їх, але один чи інший крадькома та уважно поглядали в їх бік. Ніхто не зауважив, аби Пехкало коли-небудь молився, або щоб хрестився знаком хреста, але він теж не молився навпаки, як чарівники, і зовсім не скидалося на те, щоб він здійснював якісь язичницькі, безбожні практики, з яких були знані мисливці. Рушниця у нього не було, вглиб лісу сам він ніколи не заходив увечері і вночі носа поза колибу не висував. Хоч і професійний найманець, досвідчений у роботі з деревом, досі він працював тільки в межах власного села над Рікою. Видно боявся лісу. Рубачі це відразу зауважили, шепотілися, посміювались. Але Пехкало не схиляв навіть до сміху, сам ніколи не сміявся з жартів Петриця, мовчав. Махнули на нього рукою, прозвали «сільська гузиця».

Біриш, дещо молодший, але більш виснажений від Пехкала, заважав ще менше. В колибі він охоче помагав Петрицеві, виставляючи зуби у беззахисній посмішці, як собака на чужому подвір'ї. Та чим більше він був услужливим і приязним, тим більше видавався беззахисним, тим більше провокував рубачів. Вони стежили за ним ще більш прискіпливо, ніж за Пехкалом.

На довгій, правильної форми голові Біриша, коротко остриженій і позбавленій будь-яких прикрас, кучерів чи

патлів, над чолом розвіювалось тільки пасмо волосся. З надмірно худого обличчя, з підочних впадин, вивернутих назовні кривими луками, з усього стурбованого вигляду, у який доля вклала цей нешкідливий образ, цю жалюгідну подобу божу — глибокі сиві очі Біриша, більш приязні, ніж зболілі, постійно виправдовувалися. Навколо його очей розходилися променисті фалди, такі ж, як коло пах його груботканої, старої сорочки. Впоравшись уже з колибною роботою, помивши посуд і повигрібавши попіл із ватри, він вдивлявся у ватру з особливо задоволеною посмішкою, як бувальці косівських ярмарків витріщаються у скельця модної фотопанорами. Сам Біриш таких скелець не бачив, ані не чув про них. Він був не жаб'ївського походження (таких бідних у Жаб'ї ще не було), відколи примандрував сюди, то мешкав у маленькій бухні, абияк сколоченій з поганого дерева, на землі гміни, яку він взамін за це обгороджував і обкошував. Таких убогих будівель тоді в Жаб'ї не бачили. У Жаб'ї його любили і навіть цінували, бо на кожний заклик він наймався до будь-якої роботи охоче і найдешевше. Але його ніколи не вважали своїм. Для би-стрецьких рубачів він був жаб'ївцем. Вони по-мисливськи вивчали його лице, досліджували і відслідковували кожен рух. Врешті їм здалося, що вони його розкусили, один іншому прошепотіли: «фальшивий». Невдячно прозвали його «капустою». Навіть з цими двома жаб'ївцями життя не складалося. Попри те, що Біриш часом заговорив до одного чи другого, але рубачі не відзивалися ні до нього, ні до Пехкала.

З-поміж жаб'ївських робітників відразу відзначився і вибився ще молодий Ясьо Томашевський. Він умів збивати дараби, знався трохи на сплавах, менше, ніж керманич типу Гущинюка, зате був охочий до роботи, а ще й завзятий та кмітливий, спокійно і стримано панував на кожному рухом, випереджав інших. Коли вони з чималими труднощами працювали при засніжених ризах, вигортаючи з них лопатами сніжні завали, а потім зміцнюючи та латаючи

ризи, Томашевський нальоту відгадував задуми Савіцького. Так само, як і той, бив ковальським молотом задля випробовування, замінював з запалом ненадійні стовпи і поліна, скріплював клямрами непевні повороти ризи, страхував їх додатковими, винесеними над рівнем жолоба колодами, зміцнював опори стрімких схилів ризи. Уважний, швидкий, завжди самовпевнений, надійно заміняв Савіцького, став його правою рукою.

Коли сніг знову засипав незавершені ризи, ті самі працівники ввозили сльотами матеріали для риз, заготовляючи їх на весну, спочатку на Рабинець, а потім на Попадинець. Вивільнений від клопотів і заохочений працею, такою бажаною і важливою, панич-Ричь веселий, як дитина, пролітав верхи віддаль від Рабинця до Попадинця. Завжди в русі, співав і свистав, розвеселяв жаб'ївських робітників. Хоч вони схуднули і почорніли, але слухали його з задоволенням. Томашевський, завжди спокійний і маломовний, не відходив від нього, а з часом, заміняючи того, керував робітниками тим вміліше, що він мав свою групу жаб'ївських гуляк, котрі просто з запалом слухались кожного його сигналу. «Ясьо сказав, Ясьо наказав».

Він старанно оминав бистречан, не звертав уваги на їхні шпильки, іноді тільки повертав у їх бік мовчки голову, сміливо і уважно, як бойовий, але розважливий гірський цап. Бистречани прозвали його цапом.

Завжди холодний, Томашевський ні до чого не втручався, але мав одну слабінку. Невідомо щире, чи вдаване, задля здобуття прихильності Савіцького. Щоденно вітався з ним стримано, але багатозначно, польською мовою: «Доброго дня панові». І прощався на ніч: «Добраніч панові». Але поза цим не відкривався, чи знає польську, та давав це зрозуміти. Зрештою, з нерухомого обличчя Томашевського важко було щось вичитати. Коли він знайшов нагоду бути наодинці з Савіцьким, то сказав йому:

— Вся Гуцулія, це смердючі лінохи.

Савіцький здивувався:

— Біриш і Гуцинюк лінюхи? А хлопці з вашої групи? Це не так.

— Їм не можна довіряти, як собакам, — твердив Томашевський холодно, завжди самовпевнено, — жодному русинові. І пан писар з фундації так само каже.

— А ви ж що?

— Я не їхнього роду, — стримано бундючився Томашевський, — ми поляки.

— Треба їм зараз вірити, — заспокоював Савіцький.

Іншого разу Ясьо, нарікаючи із впертим спокоем та з самопевністю ще й на тих, які його слухали і захоплювались ним, остерігав Савіцького.

— Ви, паничу, до них надто добрий. З русинами так не можна.

Савіцький хоч і не був гострий, все ж трохи роздратувався:

— Мій Ясю, чи ви справді поляк?

— Зрозуміла справа, — холодно підтвердив Томашевський.

— А чи ви знаєте, по чому можна розпізнати поляка?

— Що поляк, це не селяк якийсь, а голова, вміє працювати, — відповів без вагання Томашевський.

Савіцький пересилив себе і промовив:

— Мій тато, старий поляк, вчив мене, що поляка можна впізнати по тому, що ніколи не говорить погано про товаришів. Честь...

Томашевський сплюнув. Опанував себе, замовк вражений, більше про це не говорив. Савіцький не здогадувався, що в пущі відлуння гучніше від слова, а самотність чигає не тільки у пушових відстанях, але й у тиші і у часі, у яких відчутно розростається образа.

Вечорами колиба заповнювалась, і молоді більш бувалі жаб'івці гамором, сміливістю і ймовірним знанням світу затикали вуста бистрецьким рубачам. Особливо галасувала невеличка групка побратимів Томашевського, бідніші чи багатші, але всі завязі гуляки, бувальці на толоках

і бійках у Жабйому, котрі вміли здалеку винохати, чим куриться з якої хати, пролазили запрошені чи незапрошені на горілку й на танці, а з особливим задоволенням до самотніх молодлиць чи до молодих вдів. Любили і вміли розважатись. Їхнім лідером був не хто інший, як Ясю Томашевський. Вони й у колибі збиралися навколо нього шумно і тепло, як бджоли навколо матки. Холодний, спокійно зухвалий Томашевський поглядав на свою групу мимоходом, немов переконувався, але й демонстрував, що він є їхнім ватажком. Він говорив небагато, а інші поглядали на нього в пошуках схвалення, вони постійно до нього зверталися, галасували не дбаючи про те, чи це подобається господарям колиби. Щоб показати, якою вони є важливою громадою, лестили Томашевському, розповідаючи про його успіх у жінок, називаючи часом імена, а часом з хихотінням дозволяючи здогадуватись. Славетний баламут ледь прислуховувався до своїх прихильників.

Петрицьо почув щось про чарівні походеньки жаб'івців і запитав, як завжди, начебто невинно:

— А у вас палець загнутий, Ясю?

— Який палець? — недбало запитав Томашевський.

— Мушку від Дарадуди, аби приваблювати «челідь».

Дарадуда вже давно пішов на дно, куди йому й дорога — зневажливо відповів Томашевський.

— То може від когось іншого? У вас люди бували, вчені, — зацікавлено розпитував Петрицьо.

Томашевський замість відповіді розкрив праву долоню.

— Дива! — здивувався Петрицьо. — І як же ви це?

Томашевський зневажливо мовчав, але поспішили його компаньйони.

— У Яся інша мушка: чорний вусик, — вирвався хихотячи Криничний, підліток блідий, але жвавий, смішливий, — котра лиш гляне, пропала.

— І ще щось, — буркнув дещо понурий, темнавий Крашевський, — зі штанів притягає.

Молоді жаб'ївці реготали занадто голосно, бистрецькі рубачі мовчали.

Низький, світловолосий і рожевий, але приємний парубчак на прізвище Гіжицький заохочував добродушно Криничного:

— Гарасиме, розкажи нам якусь байку, бо тутешнім газдам наші плітки не цікаві.

Криничний захихотів і почав охоче і поспішно розповідати, щойно його хтось попросив.

— Було це у нас в Жаб'ї давним-давно. Всі дівки і молодиці ходили голісінькі так, як тепер іноді діти. Сорочок не було, запасок не було, на зиму — шкіра з вівці і досить. Рай! Тільки подумайте, не треба заглядати, все виставлено на поверхню — груди тверді чи звисають, зморщені чи гладенькі, гузичка те саме. Все відразу видно, лиш вибирай і хоч на вулиці хапай.

Рубачі слухали. Гарасимко задоволено глянув на них і продовжував з охотою:

— Бо все це було сильне, здорове, цицькате, хоч язиком лижи. Але все ж трапилося так, що одна народилася крива, Кривуля і Безцицуля. Ще дитиною, то трималася хати, а вже як мала йти у велике свято на храм, то що робити? пішла й вона. А там за нею сміх з усіх сторін, як це у Жаб'ї: «Кривуля-Безцицуля!». Втекла бідуля з храму додому, ані помолитися, ані з людьми набутися. Йде бідна Кривуля до хати, плаче і говорить собі: «Почекайте, я вам ще це пригадаю». По розум — до голови: одягнула шкуру, наче взимку, і пішла у долини. Що вона там робила, невідомо, ткала чи що, бо принесла льону, принесла конопель, зіткала сорочку аж до землі, підперезала її, принесла ще й червоних ниток, вишила собі широкі уставки, як в долинах, взула постолі. Знову велике храмове свято, а вона помаленьку і на самому кінці прослизлає у церкву. Церква вже повна, а вона протискається через натовп, вклякає побожно на самій середині церкви і б'є поклони. А священик саме голосно співав: «Помилуй нас, грішників». Він

розвернуся і як побачив, то келих випав йому з рук, підбіг до неї, а дяк рота відкрив, книгу з рук випустив і теж до неї. А потім всі мужчини до неї пхаються, один іншому заважає, не пропускає. Тоді попадає з палицею на священика, вїйтиха з палицею на вїйта, дячиха з палицею на дяка і хап за чуба, і всі баби на своїх мужиків. Кара божа зчинилася, і вже кінець службі божій. А Кривуля очі опустила і тихенько просить бабів: «Пустіть мене, я не винна, я тільки одяглася на службу божу, як це там у долинах поміж людей». І баби відпустили. Бо невинна. А вона у дверях церкви як підійме кінець сорочки аж під гузицю, так що край гузички видно. І втікати. Як не кинуться за нею священик, вїйт. Дяк, паламар і лавники старі й молоді. З розгону бабів поперевертали. Вона вже далеко, то спустить сорочку, то знову підніме так, що гузичка гарно очі засліпить. Одурманила їх...

Рубачі потроху захопилися, слухали із все більшим задоволенням. А потім зі сміхом. Тільки Цвирюк встав ще до того, протиснувся тихо аж до Кузімбіра і щось йому шепотів на вухо. Кузімбір неохоче встав і раптом гукнув з глибини грудей:

— Стоп, молодику! не закликай у пуцу бісиць! Бо інакше...!

Криничний дурнувато посміхнувся, але несподівано всі бистрецькі рубачі грізно підвелися. Криничний сполошився і сховався за Томашевського. Томашевський не рушився, зневажливо сплюнув, потім гостро викрикнув до своєї шайки:

— Забираймося звідси.

Він вийшов спокійно, а за ним інші жаб'ївці поспішно встали і вийшли. Пехкало і Біриш негайно лягли на свої підстилки.

Фока був незадоволений:

— Мій Кузімбіре, таким чином нікого не навчиш.

— Я теж так думаю, — додав голосно Савіцький.

Інші не дали можливості говорити.

— А чого такий цап має у нас тут надиматись. Сміття!
— казався Їелета.

— Якийсь ніби Ясьо, поляка з себе стругає — це зовсім не весело, — гарячкував Мандат.

— Вимести це геть! — ричав Матарга, — ми й самі впораємось.

— Цап, — скаржився Лесьо, — навіть не гляне на людину.

Їотич-Нявчук промовляв понурим, диким голосом:

— Воно ж темне, горілчане, куди там їм до лісу. Ось вам і Жаб'є!

Керманічі зі Стебнів дипломатично не озивались, а двоє старих жаб'івців теж мовчали на своїх підстилках, як заворожені.

Фока роздратувався:

— Люди, це вас вже бісиця обплутала. Не можете з сусідами помиритися гірше, ніж ведмеді. Що б ви робили у далекому світі? Пропалибисте!

Матарга розгорнув свій переможний бас. Його слухали уважно. Ніхто не очікував, що велика світлість виняньчила його стальну голову, але він був солдатом двох воєн, у великій політиці був просвітлений, як ніхто інший.

— Фоко, — волав він, — ви ґазда великий, родовитий, але найстарішої політики, світового права ви не куштували.

Фока вміло відбив удар:

— І я бував у великому світі, і там у Венеції нас не приймали по-ведмежому.

Матарга ричав:

— У Венеції на панських парадах — а я куштував гарної войночки, картечі і багнетів, турка і пруссака, також сусідів.

— Але турок поганої віри, — вставив Петрицьо, — вмивається кінською сечею замість води свяченої.

Матарга пригнічував самим вже голосом:

— Вода свячена! Запитайте мого брата Іванка, він був у неволі пруській. І священники пруські і єпископи також

кропили пруссаків свяченою водою, коли ті йшли на нас. Так само, як і в наших, у цісарських. Кожен сусід — погана віра. Найстарша політика — зась!

— А що Жаб'є має до політики? — натискав Фока.

— А те має, що і до нас впустили, до нашого села жаб'ївську ледащицю. Дурний Данилюк спокусився на жаб'ївську Марійку, бо вона висока і ходить, як княжна. А ще й, мабуть, маєток має. А успадкував борги.

— Яка ж тут політика? — допитувався Фока.

— Кожен знає, — нервував Матарга, — обкрутила дурних хлопців, що за її наказом напали на якихось нещасних мадярів, котрі втекли з війська. Замість нагодувати, роздягнули їх до гола, і були б їх порізали та, на щастя, старий газда Гондурак, котрий ішов з худобою на Маришеску, накричав на них і ця собачня розбіглася. А були б шибениці і біда на все село. Потім вона вже притихла.

— І в чому тут політика?

— Політика в тому, — продовжував Матарга, — що коли вона посварилася з чоловіком, то підбурила і впрягла всю свою родину, щоб ті напали на Данилюків і на наших у Жаб'йому. Порубали, повкидали у річку, як завжди, а самі поховались, а вона втекла з любасом, подалася від наших і від чоловіка кудись у низи. Бездітниця огидна! Справжня жаб'ївка! Мене ніхто не обдурить. Напевно, вона собі після шлюбу присіла руку, щоб безбожно дітей присісти. І з цього оце все. І впускати таке сміття до себе? Побачите, яка ще з цього буде політика. Подивіться на цих, що тут. Самі бездітники!

Матарга ще звернувся до Кузьми Нявчука:

— Може, не так, Кузьмо? Ви, бідний, знаєте це краще, адже це у вашій родині.

Кузьма Нявчук вилупив блукаючі очі і хрипло видихнув:

— Свята правда, правда до дрібниць.

Пехкало не спав, підвівся на підстилиці, похмуро промовив:

— А у вас бездітників немає?

Матарга знітився:

— Бездітні є, як Пан Бог не дає дітей, але беруть собі годованців, наче дітей. Але в голові не снують жодних лайдацтв.

Пехкало понуро буркнув і знову ліг на підстилці. Біриш зітхав. Було вже пізно. Фока нагадав:

— Йдіть вже спати, завтра робота. Ви швидше бісів привабите сварками, аніж вони байками.

Рубачі поволі лягали спати, буркотячи і лаючись тихцем. Лише Гелета, лежачи вже на підстилці, завзято цідив, придушуючи плач люті:

— Засновуйте бутин, хай тріщать ваші кості, хай тріскає голова, а потім пролазять щурі, які з-під євреїв гімно вивозять, панів і попів підтирають, курвам жаб'ївським вилізують, а на нас гавкають коло церкви, як той польський заволока Ясьо. Щойно прийшов, а вже керон, бутин перевертає — сміття!

Інші не озивались, лише Фока дещо сонно запитав:

— Павле, а ви колись чули байку, як пастух перевозив через воду вовка, козу і капусту?

Гелета шорстко буркнув:

— Чув, і що з того?

— Ну то подумайте над цим — відповів Фока.

— Хто ж тут вовк? — буркнув Гелета.

Фока пожвавився:

— Ви не лише вовк, але й дурний цап — ви! а не якийсь Ясьо. Дурний цап, що ласий на ту бідну капусту, яка лежить там в кутку. І через це пастухові, мабуть, доведеться втопитись. Сором!

Гелета буркотів якісь лайливі слова, а потім затихнув.

Глибокий, міцний колибний сон приколивав чвари.

VI. РЕВАШ

1.

На самому чубку місяця Просинця зимові святі, Три Мудреці, ще раз винагородили лісову долю: нехай відокремиться, назимується, насніжитьсь. Не сварилися ні з ким. Без завірюх досипали вночі до гір і схилів нові схили, навіси, замети. Спочатку вони незначно сіяли сніговий пил, потім мжичили густим маком, далі — шеренгами рясних смужок то різали, то шили. Зшивали землю з небом щораз коротшою стяжкою в поперек, ткали заслони. На сам кінець крилатим пластовиком наліплювали пласт на пласт, крило на крило, плахту на плахту, аж поки кожен земний плай не спочив у сніжній могилі, кожний схил не покритися дахом, кожний кущ не обкрутився вихровим тюрбаном, кожна гілка не обросла крилами, щоб відлетіти з приреченої землі. Святі робили, що могли. Розраховувалися також із чорним до остатку. Те, що чисте, заплямовується абичим, білість — зернятком сажі, краплею болота, біла тиша — найменшим скрипом.

Три Мудреці саваном накрили плями, потрохи, гріхи, загасили стукоти і шурхоти. Без жодного скрипу розчинили у самому пупку землі запори підскального моря. У найтихішу годину після снігу і перед новим снігом вибухнули звідти тумани. Розслабилися, захоплювали, вкорочували видимий світ нечутними, невтомними пилами. Відрізали видимість гори від гори, лісу від гори, дерева від дерева, людини від людини. Весь час підсилювані вони замахнулися навіть на час — скорочували світлість дня.

На лісосіці роботу починали щодня то пізніше і то не сокирою, чеканом чи пилою, а лопатою і мітлою у щоденній боротьбі зі снігом. Відразу по заході сонця ластився ласкаво хитрий морок, улесливо ліпився, хапав за очі. Беззахисні робітники все раніше поверталися до колиби,

завжди з труднощами, бо прокопувані щодня стежки за день знову засипало снігом. Чим глибше вони сходили вниз у ліс, тим більше уподібнювались до ряду сліпців, стискалися, хитались, заточувались, або трималися за плечі чи подавали один одному палиці через плече. Іноді вони губилися, перекликалися тихо. Ліс їх засліплював не чорним і не білим, а блакитним. Як із задимленої кадилом крипти вони виривались очима вгору до лісової стелі, щоб висмоктати сяку-таку краплину світла. Але тумани щільно замкнули лісову стелю. Не один даремно протирав очі, немов здирав із них синю луску. Потім ще роззирався, з якого це внутрішнього вибуху поширюється безтілесний дим. Зачиняли очі, у прагненні до світла виривалися поза очі. Слухали. Як потоп синього попелу, котрий вже поглинув пожежу і весь вогонь, а тепер гасить будь-яке лопотіння і навіть сичання вогню, синьо-темний ліс поглинав кожен крок, кожен голос, скрип і свист. Також і води, гори, неба, також і дні й ночі занурилися у небесну тишу. Він ззято хотів спати, як степовий ховрашок, як скельний бабак, як пущовий ведмідь. Бурмотів з-під землі: не бавтеся даремно — спааати.

Світ посинів, місяць Просинець постійно тягнув на сон, а люди щоденно боролися зі снігом і зі сном. Якби ж це перед ними була просто щоденна прогулянка до місця праці, щоб подивитися, чи ліс ще стоїть! Якби ж витяжка з усієї праці відбувалася в колибі, як бринза з надоїв у пастушій стаї. Якби ж їхньою єдиною працею було планування, рахування, — то лісова колиба працювала б так ефективно, як голова! Але ризи чекали на остаточне завершення на першій, другій і десятій зв'язці, а також на випробовування, на перевірку кожного жолоба. Відкопані від снігу удень, вони покривалися по новій за ніч. Перевантажені деревом порташі покривалися постійно новими порташами зі снігу. Після такого-сякого вимітання складені нові колоди за ніч губилися під снігом. Навіть свіжозрубані дерева щойно падали, відразу губилися в снігу; якби їх

відразу не клали на верхній порташ, то наступного дня їх було б нелегко знайти. Води заснули, у казани вкидали лід і сніг, снігу без кінця. Мабуть, його помітно й не поменшало б, якби на його розтоплення спалили весь ліс, підклавши під тисячу казанів. Сніг сипав і сипав.

В один із таких пополуднів, у суботу після Трьох Мудреців робітники раніше повернулися до колиби. І того ж вечора у колибі Фоки було створено бутиновий реваш. Ноги були спутані снігом, руки знерухомлені, голови горіли, кипіли. Бутин спав у лісі, лише одна голова-колиба була на сторожі, завзято бутинувала.

Після ранньої вечері Петрицьо став коло ватри і оголосив:

— Шимбале-шимбале, що ж це за загадка: «Дятел настукав, кишенька сховала, з мокрого найсухіше, з малого найбільше, з великого найменше, з дешевого найдорожче, отвори запори, скарби, комори»?

Колиба замовкла. Гарасимко Криничний весело засміявся, вирвався:

— Ключове зілля.

Петрицьо не відповідав, таємничо посміхався і продовжував:

— Шимбале-шимбале, що ж це за загадка: «Окремо рубай — прямо до ганьби криміналу, разом рубай — прямо до слави багатства».

Колиба мовчала, а Петрицьо знову й знов повторював вступну формулку, сипав далі загадку за загадкою:

— «Палець при руці тримається, палець відрубаний тримається, палець прикладений тримається».

І далі:

— «Витягнеш з засувки — темно, сховаєш до кишені — весело, покладеш засувку — ясно і весело».

І нарешті:

— «Сварилися за увесь ліс, а помирив їх патичок».

Гарасимко Криничний голосно засміявся.

— Адже це реваш, це все про реваш.

— І справді реваш, — втішився Кузімбір.

— Реваш, реваш, — пролунало весело по всій колибі.

Задоволений Петрицьо витягнув з кута яворову плиту, що сягала йому до колін, і перев'язаний ликом чималий пучок, приготованих ним самим пласких дощечок, широких на пів долоні.

Так, як приваблені осіннім риком, безшумно винурюються з гущавини спочатку оленячі ніздрі, потім обережно виставлені вуха, аж врешті з маси гілок виплітаються з шумом і вистрілюють роги, так само після вичікування і допитливого зацікавлення круторога охота кинулась раптово до ватри. Як зігнуті вітром пломені, всі голови похилилися над ревашом. Петрицьо віддав яворову плиту Фоці, а сам, виймаючи дощечки із в'язки, роздавав їх по черзі. Фока, сидячи нерухомо з правого боку ватри, сперся мочки на таблицю, а тимчасом десятки рук витягалися по дощечки. Їхні ще більш хижі тіні потворними шпонами падали весь час на Петриця, ніби хоті вхопити його, розірвати. Вони не молилися спільно, як це робили колись при закладанні полонинських ревашів, а лише кожен з бутинарив діставав ніжик і вирізав на своєму реваші родовий і особистий знак. Вітролом серйозно роздумував, потирав чоло, після чого перехрестився, в став і голосно промовив:

— Борони Боже, аби вогонь чи біда торкалися реваша.

— Амінь, — голосно пролунало по колибі.

В цей час Фока викарбував на яворовій плиті солярний знак **О**, підніс до світла, показав усім. Потім промовив не дуже голосно, але виразно, тепло, ще спокійніше, ніж зазвичай:

— Що накарбуємо разом і в злагоді, того жодна сила на світі не перекарбує. Швидше весь ліс, швидше всі ліси впадуть, ніж впаде наш реваш. Реваш тримається на одному — на злагоді, і тільки одним цим можна його перекарбувати: злагодю! Та є й така приповідка, що іншої править, — Коли хтось на когось озлобиться, то кажуть: «заревашував йому відплату, закарбував помсту на віки».

Приповідка ця немудра і безбожна. Це ані не головний, ані не побічний реваш — це фальш. На реваші нікому з нас не можна надрізати без іншого, ані буцнути, ані рушити, ані скасовувати карбів окремо не можна. Не дозволено і не можна, нікому й у голову не прийде. Така особа сама собі не тільки б закарбувала кримінал, а також і вічну ганьбу, на сонце не вийде. Бо дощечки, навіть якщо хоч трошки змінити одну з них, а потім покласти до інших, то відразу самі закричать. Реваш недоторканий! хоч би й таке право на світі оголосили завтра, що ліс — це не ліс, земля — не земля, моє — не моє, а твоє — не твоє, для нас правом на віки є ось цей наш реваш, який ми самі собі зарубаємо, а не інший. Запам'ятайте всі, а спузар до цього зобов'язаний в першу чергу, що, якби не дай Боже, загорілася колиба, передусім рятувати реваш, так, як священник сакрамент із палаючої церкви.

При цих словах Петрицьо нахмурився і вибалушив очі. Приклав два пальці до таблиці і промовив тремтячим голосом:

— Присягаюся Богом, Матір'ю Божою, що стереже води і право на водах, і цим ревашом, що реваша не за-недбаю, буду його стерегти, врятую від вогню і від води, навіть якби я сам мав загинути. Для добра всіх людей — Амінь.

— Приймаємо присягу, — сказав Вітролом.

— Амінь, — повторили бутинарі хором.

2.

Фока прославився тим, що говорив спокійно, ніколи ні на кого не кричав, не ображав, тому його слухались. Перш ніж оголосити умови бутину, сказав:

— Ми думали про це разом з батьком під кінець свят довго, цілий день аж до ночі, що кому належить і як розділити заробіток. Але нехай кожен з вас добре подумає, нехай запитає, а навіть нехай відразу вдарить і переверне те,

що неправильне. Бо коли ми закінчимо реваш, то немає такої сили на світі, яка б перевернула. Як назвався грибом, то лізь у кошик. Хто поставив свій знак, той поставив на сакраменті.

Фока замовк, мовчали всі, але, лежачи чи стоячи, всі похилилися до Фоки. Серед вільних людей мовчанка має свою вагу, як промовиста перерва, як музична пауза. Більш за все визнають те, коли хтось говорить і прикладає зусилля, щоб переконати. Не піддаються ілюзіям, що коли хтось мовчить, то вже цим самим чинить добре. Тим більше, що він, не питаючи і нічого не кажучи, міг би нав'язати іншим те, чого б вони не хотіли. Щоправда, щодо мовчунів, то вони не завжди є справедливими. Якось так їм часом здається, що впертий мовчун наперстує міною, прикриває своє невміння чи заздрість. Та коли бувають неотесані і навіть дикі, то короткий незрозумілий наказ, що вимагає мовчазного виконання, будить в них дикий розпачливий опір.

Фока розглядавсь довго і уважно, потім покликав до себе найстаршого із Кочерганів, Вітролома, Пехкала, а також Савіцького.

— Сідайте поряд, перевіряйте ще раз кожен рахунок, допомагайте, щоб не було помилки.

Коли вони сіли поруч з ним в колибі, стало ще тихіше, навіть побожно, аж сонно. Бистрецькі рубачі знали, що будуть спільниками і, здаючись на Фоку, хоч вже й отримали завдатки, ніколи не допитувались про розрахунки. Якщо щось рахували і карбували, то тільки кількість колод, зрубаних за день. Всі знали тільки те одне, що денна оплата для кожного — втім і для Фоки, Савіцького і Петриця — становить гульден в день, а що стосується іншого, то при реваші буде така угода, яку визначить сам Фока. Показуючи таблицю, Фока пояснював:

— Ця сторона, започаткована червоним солярним знаком, — це витрати, кошти всього бутину, заробітки всієї спілки. Розрахунки тимчасові. Коли буде загальна згода,

тоді всі карби пофарбуємо червоним. Зворотна сторона, пофарбована синім, покаже розрахунок того, хто вже що отримав і що отримає ще, відповідно до свого власного ревашу.

Фока підвищив голос:

— Спочатку витрати: хто працює в лісі — гульден за день. Доплата для рубачів, якою мають поділитись, гульден за колоду. Доплата з зсування, ризування, складання в порташі і мигли — до поділу гульден за п'ять колод. Збивання дараб — гульден за тальбу на всіх. Керманичі за довіз дараб у Кути — 12 гульденів, до Чернівців — 20 гульденів, до Галацу в Румунії — 30 гульденів. Але тільки коли довезуть. Бо якщо розіб'ють дарабу і дерево пропаде, пропаде і заробіток, оскільки покупці нам не заплатять. Згода?

— Згода, згода. — пролетіло жваво по колибі.

Коли Фока карбував і фарбував червоним, Петрицьо тихо запитав:

— А за життя керманича хто заплатить?

Фока зупинився:

— Хочеш сказати, хто заплатить, якби з керманичом, не дай Боже, щось сталося?

Петрицьо знітився:

— Так, певно, хіба ж таке не буває...

Фока активно закивав головою:

— Так, це треба розглянути, є два способи.

Присутні жваво закивали головами, не мов хотіли відігнати киваннями небезпеку.

— А якби... — Вітролом звернувся до Фоки, видобув голос з глибини грудей і замовк.

Петрицьо здогадався і закінчив:

— А якби з рубачами щось сталося?

Фока поспішно відповів:

— Але спочатку звичайні кошти, щоденні витрати, а про випадки пізніше. Отже, їжа від свят до Юрія, за 110 днів — 200 гульденів (їжі до свят не рахуємо). Інструмент і перевозки — 1000 гульденів. Бистрецькі рубачі від по-

чатку і до свят та після свят до Юрія — 1440 гульденів щоденна робота, помічники, що були до свят, і після свят до Юрія, — 1000 гульденів. Інші, починаючи від свят до Юрія, — 2228 гульденів. Доплати для рубачів за колоду до ризування і до збивання дараб — 14000 гульденів. Доплата за копання гаті перед святами — 500 гульденів, доплата за копання весною, — припустімо, 1500 гульденів. Якщо все це разом додати, то вийде 21668. Закарбуємо тут ще, що доплату для керманичів зараз важко розрахувати, а також втрати дерева, якщо розіб'ються дараби, тому для цього залишимо окремих запас дерева.

Він звернувся до Кочергана:

— Перерахуйте.

Звернувся до колиби:

— Чи хтось щось хоче сказати?

Ніхто не відізвався, тому Фока пофарбував карби червоним, після чого пояснював далі:

— Ми спілка, ми самі собі господарі у бутині, тому спочатку мусимо думати про витрати, і тільки потім про заробітки. За наше дерево платять краще, ніж за інше, ми вже зараз маємо більше робітників і можемо зрубати більше дерева, ніж планували на самому початку — біля 10000 колод. Тож відкладімо 1000 колод про запас і обережно підрахуймо: 3000 колод, сплавлених до Кут по десять гульденів за колоду, принесе нам 30000. 3000 колод до Чернівців по 15 гульденів за штуку дасть 45000 гульденів. 3000 колод до румунського міста Галац по 25 гульденів за штуку дасть нам 75000 гульденів. Разом 150000 гульденів.

Лякливий шепіт прошелестів по колибі. Лесьо Караванюк зойкнув тихо, а Кузьма Віхринка — голосно, немов болісно, Гарасимко Криничний дурнувато захихотів. Фока припинив підрахунки, Пехкало буркотливо осмикнув Гарасимка:

— Чого пищиш?

— Бо тішуся, — відрізав Гарасимко і захихотав ще голосніше.

— Якщо відняти від цього двадцять одну тисячу, то залишиться сто двадцять вісім тисяч триста тридцять два гульдени. — І звернувся до Кочергана: — Перерахуйте!

Кочерган хитав головою повільно і поважно.

— Кажу ще раз, — промовляв Фока твердо і виразно, — це попередньо, це тільки план, бо можуть трапитися більші витрати або й втрати, а тепер поділ, так, як ми вирішили з батьком: дванадцять і пів гульдена із сотні для роду Шумеїв за дерево. Наших попередніх затрат ми не враховуємо. Це означає, що нам припадає понад шістнадцять тисяч гульденів. Поділимо на десять частин. П'ять десятих отримують засновники лісосіки на всіх. Це слушно, бо без них не було б бутину. Всі працюють добре, але хто ж відкрив бутин, як не бистрецькі рубачі? Тому для засновників лісосіки, разом з Андрійком Плиткою, припадає п'ятдесят шість тисяч гульденів. — Фока підвів запитально погляд, але ніхто не озивався, тож він продовжив: — Після них йдуть двадцять робітників, рубачі і погоничі коней з Жабйого та з Нижньої Ріки, котрі зголосилися після свят. Їм припадає три десятки, тобто тридцять три тисячі гульденів для розподілу на двадцять.

Гарасимко одним махом перескочив через сидячих аж на середину колиби, відбився від землі аж під дах і вхопився однією рукою за зв'язки сволока. Висячи під стелею, він потішно махав ногами. Сміх пронісся по колибі, але молоді товариші Гарасимка швидко стягнули його з-під даху за ноги і, вхопивши за шию, посадили на місце. Фока говорив дальше:

— Після них черга помічників, дідусів і хлопців, що, окрім корування «відтину» і «згону», помагали копати гать, до того ж були посильними і виконували різні дрібніші роботи. На них припадає одна десята, тобто одинадцять тисяч і двісті гульденів на десятьох. І нарешті одну десяту залишимо на церкву у Криворівні, на школу в Ясенові, на лікарню в Косові і на податки. До суду не підемо, по-старому встановимо свій власний суд із старих людей.

Нашими суддями хай будуть священник Бурачинський, Танасій Уршега і старий дідич із Станіславова. Дідич був адвокатом, знає закони, на ревашах також розуміється не гірше, ніж ми.

Пехкало голосно кашлянув, жаб'ївці промовисто піднесли голови, перешіптувалися один з одним:

— Танасій, наш Танасій...

Фока продовжував:

— Попросимо суддів, щоб вони перевірили і наглядали за нашими ревашами.

Пехкало знову кашлянув і невиразно промимрив:

— Суд судом, але на ревашах найкраще знається ваш батько і любить це. Танасій цього не любить, та й для чого нам нагляд.

— Мій батько охоче перевірить, — погодився Фока, — а от наглядати повинен хтось інший, не з родини.

Більше ніхто не заперечував, Фока все карбував і фарбував червоним. Потім довго дивився на присутніх, говорив тихше:

— Ви згадували про нещастя. На випадок, якщо б хтось не дай Боже покалічився чи навіть втратив життя на роботі, або помер до завершення бутину, то суд так чи сяк присудить відповідне відшкодування для родини. А зараз я додам ще й так: ми, присутні тут, обіцяємо, що будемо працювати за того, кого б не стало, і виплатимо його родині заробіток, згідно з тим, як виходить за нинішнім ревашом, чи ви погоджуєтесь?

Кочерган, весь час однаково незворушний, з глибокими незворушними борознами на чолі, щось невиразно мимрив, Савіцький дивився на Фоку так, як закохана дівчина дивиться на свого хлопця. Вітролом видобув з глибини грудей:

— Та як же не згода? Згода!

— Згода! Згода! — повторювали по колибі.

— І це я теж закарбую, — говорив Фока, — щоб на той випадок, коли дійде до розподілу, ніхто не скаржився, що

працює задарма на іншого, коли той хворіє або й немає його вже на світі. Чи згода? — повторив Фока.

— Згода! Згода! — гарячий шум прокотився по колибі.

Фока ще пояснював:

— Може котрийсь із вас не може досить швидко і достатньо добре порахувати, але кожен знає, що корова коштує більше-менше 60 гультенів. Отже, той, хто працюватиме сто десять днів, то навіть якби він отримав саму лише щоденну оплату, то зможе заробити від біди на дві корови. А хто при розподілі отримає тисячу гультенів, зможе купити двадцять моргів сіножаті чи городу, а вирубки для викорчовування ще більше.

Він карбував далі і фарбував червоним, коли закінчив, передав плиту Кочерганові. Густа юрма стиснулася над плитою, потім плита переходила з рук до рук, а Фока з посмішкою закінчив так:

— Від сьогодні немає поміж нами ані дідичів, ані циганів, ані ведмедів, ані прошеків. Усі дідичи і всі прошеки, бо просимо ласки в Господа Бога, і всі ведмеді, бо у норах, і всі цигани, бо брудні, і всі ми газди. Мій тато каже: реваш помирить і поєднає. Зима грізна, але від неї реваш зв'яже нас всіх докупи.

Щойно він це сказав, як Гарасимко Криничний знову прорвався на середину колиби, підскаочив вертикально під дах і закричав: «Заграйте, паничу, аркана!» — І, повертаючись навприсядки на всі боки, затанцював. Савіцький не поспішав грати, а Гарасимко не чекав, а лиш, витинаючи аркана, співав:

*Маємо реваші, маємо тисячі,
Я пан у Жаб'ї, пан у Криворівні...*

Молоді плескали в долоні у такт, а задиханий Гарасимко повторював:

Я пан у Жаб'ї, пан у Криворівні...

Ґуцинюк втихомирював:

— Де там тобі, хлопче, до панів?...

Ґарасимко перервав танець, задерикувато розкарячив ноги і запитав:

— А що, мені не можна з паном помірятись пущьками?

— Що за дурна розмова, — буркнув Ґуцинюк.

Ґарасимко вперто суперечив:

— Чому не можна? Я піду до пана дідича або до пана управителя Ґундації, звернуся чемно: прошу, давайте мірятись.

— І що ти з цього матимеш? — запитував Вітролом з посмішкою.

— Побачимо, чи є реваш, чи немає.

Молоді сміялись, а Вітролом повчав.

— Може накажеш вербі чи вільсі мірятись шишками з сосною?

— Це зовсім інше, — відбивався Ґарасимко, — верба, це інший рід, не має шишок. А чому пан повинен мати більшу шишку, ніж у мене, та ще й не можна її поміряти?

— А якщо у тебе виявиться більша, то й що? — кпив Мандат.

Ґелета буркнув:

— Підріже пану дідичові, щоб був реваш.

— Ні, борони Боже, не підріжу, — запевняв Ґарасимко — але буду знати. А може, це й неправда, що у нього більша?

— Та нащо ж тобі, знати, хлопче? — сміявся Вітролом.

— А для чого ж ця дурна приповідка: «де там тобі, мужлан, мірятись з паном пущькою». Я поміряю. Тепер я вже теж дідич, — запевняв Ґарасимко.

Фока не звертав на нього уваги, повернувся до своїх справ.

— Отже, хто щось має проти реваша, або хоче про щось запитати?

Коли ще дехто дурачився з Гарасимком, найстарший з Кочерганів, що сидів неподалік від Фоки, дістав з торби окуляри і з труднощами одягнув тонкий, дещо погнутий дріт через густі патли на вуха. Уважно вивчав таблицю при світлі. Всі відразу перестали перейматися Гарасимком і мовчки дивилися на Кочергана та його окуляри. Ближчі до Кутів села з-над Нижньої Ріки, а також Білої Ріки разом зі Стебнями, заробляли на бутинах вже з якихось п'ятдесять років, а Кочерган, найстарший із гірських керманичів, бував ще й у світі. На Рабинці ж він лише один раз звернувся до народу, тоді як тільки вийшов. Дипломатичний, небагатослівний, він так легко не ангажувався.

Коли розглядав таблицю, випукле, подібне на кору старого дерева чоло його надмірно високої голови, оправлене вінцем патлів, застигло у семи паралельних борознах. Раптом борозни заграли, як козяча шкіра надувної дудки, після чого розслабились, очі розширились. Кочерган відклав таблицю, зняв окуляри, відкрив уста, наче для співу, і, вдаряючи в такт погаслою люлькою, викочував з уст важкі слова. Всі слухали без слова, без шепоту.

— Бутини тільки від учора чи від передвчора, — говорив поважно Кочерган, — тому й бутиновий реваш не давній. Але у нас в хаті були — років шістдесят, ні, шістдесят три тому — інші реваші, бовгарські. Лежали собі за пічкою сухі, почорнілі палички і дощечки. З обох боків різані-порізані, зовсім незрозумілі. Ніхто їх не чіпав. Мені було цікаво і я запитав батька: «Що це? Якись таємні знаки чи чари?». Батько сміявся: «І таємні і чарівні також. З одного боку воли, десятки, а навіть сотня волів, спочатку їх було стільки-то замовлено купцями з угорського боку, з Дебрецену, щоб їм прислали торгівці із Кутів. Потім у Кутах, тут з ледського боку карбували, скільки волів посилають. І знову підтвердження вирізані там за Чорногорою, у Дебречені. А з другого боку карбовані дощечки, грубі

гроші, сотні, а бувала й тисячка, вверху надрізані у Дебрецені, і потім підтверджені у Кутах. Я був бовгаром, купці взяли з мене присягу на хрест і на сонце. Сильна присяга, якщо підчас присягання маєш хоч би якийсь поганій намір щодо присяги, то відразу загинеш, а якби її порушив, вирве тобі з корінням увесь рід. Самі купці були сильними людьми, не дуже й боялись. Але це була доріжка не коротка і не солодка. Трунями-скелями, пущами-хащами, хмарами поміж громів, болотами, снігами, ріками-повеннями. Часом воли губилися вночі чи в туманах верховинських, часом застрягали в снігу чи розбігалися. У загірських лісах такі зграї вовків, що бувало навіть ведмедя обсядуть, дочиста його розтерзають, залишать тільки кудли і шматки шкури. Іноді й ведмідь з засідки вискочить волів ззаду на спину, а віл — не бугай, не такий спритний, швидко зм'якне, здається і пропав. Раніше і з самими купцями щось траплялося, хоч вони й мали шаблі, а навіть вогнепальну зброю. Бо в Чорногорі серед скель, у лісах з угорського боку лісові людиська чигають ватагами, більш зацікавлені від вовків. Коли купці поверталися з грішми, траплялося, що нападники з засідки розбивали їм голови акуратно, обдирали, а убитого ховали разом з його ревашами. У мене ані один віл не пропав, я не зімкнув ока вночі, хоч і хотілося спати. І ніхто мене не зачепив. Проти нещастя я одягав на голову шкіряний каптур з голови бика разом з рогами. Вогнепальної зброї у мене не було, звідки ж тоді у нас зброя, я мав в руках тільки дубину і навколо мене волохаті волоські пси. Я їхав на сильному жеребцеві, такому, що затовк би копитами будь-якого вовка, на чотирьох ногах і на двох також. Воли теж були навчені, що як я подую у трембіту, то ричали стадом, як грім, такий страх просувався лісом, що не дай Боже, аби щось підсунулось. Я вберіг волів, гроші, а найбільше реваші. Якби я загубив одного вола, якби вкрав один гріш, реваш мене б видав; коли б реваша задів десь — слава пропала б; якби я, не дай Боже, сокирою реваша змінив — ганьба мене б згасила,

а на сам кінець дебреценський кримінал мене проковтнув би. Я не розглядав реваши́в, тримав їх на грудях, якщо щось станеться, то я загину разом з ними. Я зберіг все до грама, кожен реваш був завершений, підтверджений в Кутах і в Дебрецені, розрахований. От тобі й чари». Сміявся тато.

— А ще я питав: «що означає реваш»? А батько на це: «Дебрецен — славне угорське місто, з відомим ярмарком, там є кам'яниця на цілу вулицю, на міцному фундамен-ті фортеця. Поверх на поверсі, вікно за вікном. Це королівський суд, судді за столами, при свічках, при золотих хрестах. На подвір'ях кримінали і шибениці також для злочинців, звідти віє страхом. А під самим дахом суду латинський мудрий напис: «Все це тримається на одному патичку. Без нього завалиться королівський суд, все угорське королівство».

— Я запитав батька: «На одному патичку? Як це може бути?». Батько сміявся: «Так, той патичок — це реваш. Задля нього треба відповідати головою і варто. Колись у нас був ведмедачий реваш. По порядку з доброї волі ставало одне поселення з іншим з рогатинами проти ведмеда. Один чоловік влучно дістав ведмеда, а другого ведмідь поревашував, здер йому волосся з голови. А вільний реваш далі переходив до наступного чоловіка, котрий мав ризикувати головою. Куди б не пішов без реваша, то виросте тобі на шляху стрімка гора, не пропустить».

— «Треба її обійти», — кажу я батькові, а батько на це: — «Обертайся, як хочеш, хоч колом, але не обійдеш, вона стоятиме перед тобою, загородить світ стрімкий засніжений ліс. Дерешся вгору, грузнеш по пояс, але чи далеко так? Ой, не дуже, тридцять дерев. Сніг все глибший, ідеш все далі, все стрімкіше і вже п'ятдесят дерев, сто дерев перед тобою. Повзеш накарачках в снігу, а тут вже сотні, сотні дерев, цілий ліс падає на тебе і тебе — в провалля. Борони Боже».

— «Як же пройти?» — питав я. Батько сміявся: «Як? Щодня надрізаєш реваш, щогодини ретельно буцнути, а

потім перехрестити гори ревахом: Розсуньтеся гори, розступіться сигли! І відразу пройдеш», — сміявся тато.

Кочерган замовк, а тоді середній його брат, Михайло, також рослий, але покійно зігнутий, відважився промовити з кута колиби.

— Мама-небіжка розповідала, що ви дуже подібний до тата, тільки волосся густе, а в нього...

Замість відповіді старий Кочерган раптово підвівся, дістаючи до стрімкого сволока головою, і похилив її. Немов розбуджений він розглядався навколо, показував пальцем на голову, широко розкрив рота.

— Батько був трохи вищим від мене, — говорив він, — але значно ширший в плечах. Коли йшов зі стадами через верхи, був ще вищим, бо одягав на голову не відлогу, ані шапку-рогачку, а справжні роги, каптур з голови гірського бика з рогами, вигнутими всередину. Ні сокира, ані навіть дубина не завдали б йому шкоди.

Стоячи далі, Кочерган пожавився, промовляв дещо вільніше:

— Є такі, як тато, нелякливо, а є такі, як я, не те, щоб великий боягуз, але іноді боюся, коли хвиля жене дараби на Сокільську Скелю, за спиною скриплять і шумлять дараби одна за одною, керманичі один за одним позирають на мене, а тут скеля розкриває зуби і втягує. Але я тримаюся: «Ти чий? Рогатого Кочергана чи когось іншого?». Ну і минається.

Молодий Гіжицький слухав уважно з кутка, його очі загорілись і він ляпнув:

— А це правда, що він носив роги?

— Над Нижньою Рікою не брешуть так, як на Верхньою, — дорікнув йому Гелета.

Старий Кочерган поблажливо посміхався:

— Брешуть, брешуть вміло, але це якраз правда.

— То це всі так ходили з рогами? — питав ще Гіжицький.

— Не знаю, а батько ходив, пригадую, що його прозивали Рогатим, — поважно відповів Кочерган.

Гіжицький блиснув очима і знову вирвався, немов у піднесенні:

— То ваш батько був ще краснішим дідом, ніж ви.

Кочерган засміявся:

— Красний? Га, мені він подобався — твердий, як залізний гак, і веселий.

Сів, подумав і знову промовляв з зусиллям:

— Так от, Фоко, слухний ваш реваш, а ще приязний, милосердний. Коли я вас слухаю і дивлюся на реваш, це так, немов я свого тата в лисину поцілував.

— Ой, так. — випалив середній брат Кочерган, — саме так.

Старий Кочерган глянув на нього через плече:

— Що ти можеш знати. Ти був ще малесенький.

— Знаю добре, пане-брате, — відважився ще раз Михайло Кочерган. — Лисина без жодної волосини заходила глибоко. Коли він мертвий лежав у хоромах, я підкрався заду, щоб ніхто не бачив. Від потилиці я поцілував і погласкав голову. Вона була гладесенька.

— А, це так, це можливо, — сумно посміхався найстарший Кочерган, — голова була лиса, але міцна, сама сила, здавалось, що хату рознесе, мій Боже, що такої не можна похоронити. І що ж? Скільки вже років, як він помер?...

— Скільки може бути? — запитував з кутка наймолодший брат, Іван.

Старий Кочерган вагався:

— П'ятдесят сім? Або й більше. Ну і подивіться, похоронений чи ні, а реваш не гнеться. Коли горою закон, згода і милосердне серце, то мені так, ніби я ту міцну голову поцілував.

Колиба мовчала. Вітролом зітхнув:

— Дай вам Боже за такі слова.

— І я так кажу, — додав Фока.

Петрицьо безутішно розмірковував.

— Від старших людей страшна сила... Без них не можна й поворухнутись, чи не так, паничу?

Савіцький бовкнув неохоче:

— Ну, так.

Старий Кочерган брязкав потухлою люлькою об казан, витрясаючи її без потреби. Посміхався. Потім настожив очі і раптом глибокі борозни на ночі розійшлися і розгладились. Наче стягнені віжками, влилися в глибоку поперечну борозну, котра, немов шрам від порізу, з'їжджала на ніс і далі йшла носом. Він повернув половину обличчя від ватри до колиби. Права сторона, червона від ватри, і затемнена ліва, підкреслювали гакуватий ніс, як би задерикуватий. Розрізав люлькою повітря, широко розчинив уста.

— А я проти, — заволав голосно, — Проти того, щоб старий назавжди пов'язував молодих, щоб згинав їхнє життя у своє коло. Але також проти того, щоб молоді перевертали світовий порядок. Що ж це за спосіб, мій любий Фоко, — ви людина мила, ви і голодний, це так — але що ж це за нова мода, без образи, щоб розділяти родовий маєток. Заробітки гарні, добавки ще гарніші, їжа — пальці облизувати, сарсама цісарська, але ось спілка — це ні!

Кочерган перервався. Глянув навколо, всі мовчали, тож він продовжив:

— За що? Я не кажу про бистречан, адже вони взялися голими руками за пущу, це їх справа. Але я? Такий, як я, встидався б такі дурні тисячі і в бесагах додому тягнути. Вони мені б пекли в плечі. А мої брати, хіба не так само? — запитав він гостро.

— Так само, так само, — покірно повторювали браття Кочергани.

— А ви, Феркалюку? — звернувся він до родича із Стебнів.

— Я тут не маю чого казати, Фока дарує, то його справа.

— Одна справа дарувати, — продовжував поважно Кочерган, — чи бардку, чи дукат, чи коня, чи навіть пару волів так, як це старий Танасій Уршега любить. І то старий молодим повинен дарувати, а не такий молодий, як ви.

Інша справа, коли храм, прийняття, тоді годиться, коли Бог дасть здоров'я, я прийду до вас....

Ґуцинюк забурмотів несміливо:

— То це як по вашому? Всі маетки мають збиватися, як бринза до однієї бербениці, для одного? А інші — чи що ви про це?

— Інші нехай здихають, жебрають, або йдуть до криміналу, — грубо врубав понурий хоч і молодий Крашевський із Жабйого.

Старий Кочерган, як годиться, спокійно набивав тютюном довгу закручену люльку, прошепотів до Петриця: «Дайте вуглину». Потім задимів і розважливо відповідав:

— Така відповідь, як твоя, молодику, це сажа для очорнення і плітка з вітру. Тому я не тобі відповідатиму, а Ґуцинюкові. Не до однієї бербениці, мій Ґуцинюче, ні, але для тих, хто вміє дбати про маєток, придбати і загосподарювати. У Шумеїв завжди можна заробити, позичити, підхарчуватися в час голоду, попросити, а навіть, борони нас Боже, — можна й вкрасти без страху. А що візьмеш у такого, котрий не дбає, занедбує, пропиває, а коли б ти, не дай Боже, у такого вкрав, то знищить тебе процесами, здере шкуру, аби знову мати, за що пити. Були такі, що отримували спадок, про ліси своєчасно не дбали, а почали дбати через сто років потім, коли ліси отримали ціну, а виявилось, що вже хтось інший їх зайняв. Чекали на злодія, судилися, а тут — гов! стій, вже запізно. Такий і не вартує, щоб щось мати, а лише такий, — він глянув на Савіцького, — як це ваш тато говорив, паничу?

— Добросовісний, — прошепотів Савіцький.

— Саме такий, — з гідністю підтвердив Кочерган, випускаючи клуби диму.

Крашевський нахабно засміявся, дехто на нього засичав. Вітролом висловлювався через силу.

— Але ж буває й інакше. Самі знаєте, що добросовісний зовсім не гребе, власне тому, що відповідальний, і

тому потім бідний. Наш Максим з-під Яворова навіть говорив...

— Ви добре кажете, — спокійно втішився Кочерган, — тому, що проти такої моди. Фока не гребе, не хапає, збідніє, а потім його навіть не згадають ті, що на ньому збагатилися. Скажуть: «Я? Ні це той інший збагатився». Ідьте тоді до Крашевського, щоб вас нагодував.

Крашевський сплюнув, Кочерган закінчив:

— Це не моя справа, але я не можу зрозуміти, як батько Фоки, Максим погоджується на це.

— І я дивуюсь, — зізнався Вітролом.

Гуцинюк хотів припинити цю розмову:

— Не треба дивуватися і сваритися. У Фоки є якийсь свій інтерес, а у кожного з нас свій, залишмо це.

4.

Фока незворушно мовчав. Мовчали всі. Тимчасом Біриш вийшов з тіні і підійшов до ватри. У світлі ватри натягувалися, променисто грали збільшені зморшки навколо очей, весь час прорізаючись і вистрілюючи новими тіннями.

— Газдо, — звернувся він до Фоки, примружуючи очі, — я погоджуюся з газдою Кочерганом. Проти вас я ніколи нічого не казав, де там мені до вас. Дякую вам, але я не потягну тисячку за дарма, ні! — промимрив ще щось і повторив: — Ні!

Після нього встав Пехкало, говорив понуро:

— Що забагато, то забагато, дарувати добре, але дармівщина — це фе!

Фока роздратувався:

— Будьте ж людьми, це не дарунки, не дармівщина, навчіться ж чогось і не буде земельних векселів.

Кочерган знову пожвавився.

— Наука має піч і повинна палити, але не того, хто вчить, а того, хто вчиться. А дармові тисячки це от, яка ж наука, — пускав він потужні клуби диму один за одним.

Фока зірвався з місця і заволав:

— Де ще ті ваші тисячки? Можуть розсипатися разом з костями по лісах, по водах.

Старий Кочерган взяв його за руку:

— Таких слів не випускайте, ви для такого надто добрий. І це ж ви сказали, щоб збити з реваша те, що неслухняне. Я збив. Який вітер вам все це в голову навів?

Фока не відповів. Томашевський холодно бовкнув:

— Пан канцелярист із Фундації каже, що стара голова, тобто мозок, у старих людей висихає і не може вловити нічого нового.

Крашевський понуро буркнув:

— Нехай сохне, нехай засохне, нам буде більше для розподілу.

Савіцький гостро перервав:

— До старших так не говорять!

Крашевський вгомонився, обличчя знітилось, дурнувато посміхався.

— Залиште його, нехай говорить, — заспокоював старий Кочерган, — мають право Фока і Шумей дарувати, бо ліси відростуть, а інші мають право приймати, або не приймати. Я говорю за себе і за братів, але вам кажу, Фоко, що з усього цього буде більше пияцтва, ніж господарювання, а навіть будуть борги і векселі також. З землею нелегко, а ті, що найпорядніші, коли збагатіють, переодягнуться, вискочать з нашої верстви і ось така буде наука.

Ґуцинюк понуро буркнув:

— Танасій Уршега те саме каже.

Фока оживився:

— Я якраз про це і хотів говорити, священик Бурачинський радить, щоб віднести гроші в касу у Косові для того, щоб вони не пропали, а вже потім шукати землі.

Крашевський жажнувся:

— Однією рукою дають, а другою забирають для каси.

— Спілка з касою, це як спілка зайця з левом із казки, — засміявся Кімейчук.

— Заробіток для робітників, чи для каси? — тихо запитав Томашевський.

— Маєте! — сміявся Кочерган, — як давати, то ти, а як брати, то я. Наука...

— Йдеться про те, — намагався ще пояснювати Фока, — що гроші в касу віддасть той, хто захоче, не з примусу, а тільки з розуму, щоб мати наготові незмарновані гроші, коли попадеться земля, бо землі не продають на базарі у Косові.

Кімейчук зухвало засміявся:

— Якщо якийсь чиновник з каси має сидіти на моїх грошах, то хай вони краще у мене за піччю полежать.

Старий Кочерган зітхнув.

— Лишімося цього вже на сьогодні, — заявив він спокійно, — кожен зробить так, як захоче, а зараз нехай скаже хтось, хто має щось проти реваша.

Ніхто не зголошувався з закидами чи з питаннями, тому Кочерган вирішив за необхідне ще раз нагадати спокійно і суворо:

— Запам'ятайте тільки одне — щиро працювати. Погана робота фальшує реваш, заслуговує на ганьбу і на кримінал.

— Як же можна фальшувати? — відповів Томашевський, — ялина не папір, робота сама себе захищає.

Кочерган не поступався:

— Можна зробити паперові ризи, а ті, що беруться до роботи так, як неоперений птах до будівництва гнізда, зліплять паперові дараби і відомо, що з цього вийде.

Фока захищався:

— За роботу відповідають керівники, я чи Петрусь, паперових риз чи дараб ми не випустимо.

Кочерган похилив голову:

— Дай Боже!

Глибокі борозни на його чолі нерухомо застигли.

Фока обернув плиту, після чого кожен з робітників по порядку підходив з особистим ревашом. Карбували від-

працьовані дні, кількість колод та інші додатки одночасно на спільному і особистому ревашах. Кочерган, Вітролом і Пехкало перевіряли кожен карб, показували кожному окремо таблицю і реваш для порівняння. Потім кожен з робітників ховав фрагмент реваша до кишені кожуха або до торби, а ревашову колоду віддавав Петрицеві. Той перемотував її ликом до спільного пучка, не один відходив зі щасливою усмішкою, деякі прикривали очі від такого задоволення, немов сховали до кишені золото, ще інші прицмокували від задоволення, а дехто не міг приховати гордості новобагачка. В колибі посіялася згода, ніхто не хотів спати. Тут і там невеличкі групки, більше в тіні, ніж при ватрі, весело гомоніли впівголоса чи шепотом. Старий Кочерган по-батьківськи всіх почав:

— Не задирайте голов, бо колода не щадить ні бідного, ні багача.

— Зате багач сам себе щадить, — сміявся Фиркалюк.

— Щадить. — усміхнувся Кочерган. — Багач каже, нехай бідний підставляє голову під колоду, мене шкода, я гарний пещений багач, живіт росте, шкода живота.

— У мене вже живіт росте, — сміявся Гарасимко, плескаючи себе по животі.

Петрицьо жартував:

— Мандат пузатий, але живота не шанує.

— Інший живіт з роду і з сили, а інший з золота, — повчав Кочерган.

— Але ж Фока не для того бутин засновував, щоб пуза виростили, а для того, щоб люди вчилися, — сказав Фиркалюк.

— І чого? — запитав Кочерган.

— Нової практики, кращого життя, і ми з вами колись теж вчилися. Коли я вперше прийшов з пилою до Стебнів, то говорили, що це для музики, сміялись. А тепер? Бачите. Навчання є найважчим, але сягає високо, треба розповідати людям про нашу лісосіку, реваш показувати, вчити для того, щоб ніхто з нас не дер

шкуру, щоб кожен вмів собі дати раду, щоб шанували людину.

Крашевський намагався виправитись, пристосуватися чи й виправдатись. З квасною міною він звертався то до Кочергана, то до Фоки і Савіцького:

— Мій батько також неабихто, зі шляхти. Перший віз у Жабйому придумав і збудував, вже буде з двадцять років тому, та ви й самі знаєте. Спочатку всі перелякались, потім сміялися, що це не годиться для наших доріг. І ще довго потім, коли вже дороги прокопали, то все ж не мали охоти до тієї панської моди. Тільки малі хлопці вистругували собі возики, бавились. Старі з них теж сміялися: «Ти — Крашевський». Тато весь час їздив до Косова, навіть бердами аж попід угорський кордон, звозив для себе й для інших все, що було треба, і заробляв також, а все ж показував іншим, пояснював. Ну і навчилися. Але що з того? Крім сміху, ніхто нічого татові не дав, самі возять, самі заробляють, а батько бідніший, ніж до того, а відривається за це на нас. І як тут не лаятись, — Крашевський охрипнув, його лице завзято стягнулося.

— Це правда — зітхнув Біриш.

Ґуцинюк додав:

— Це правда, а занадто твердий, щоб попросити когось щось, воліє бідність.

Кочерган видихнув клуби диму.

— Показувати? Розповідати? — га, навчання найважче, відпаде, як вапно від дерева, зате заздрість найкраща, тихенька, нижча від води, найглибше підмиває, ще краще, ніж вода.

— Ой, так, — погодився Вітролом, — показувати, хвалитися — це принижуватися. Будуть на нас пальцями показувати: це дідичі. Краще притихнути.

Бомба забелькотів:

— Сховати в комору, а ще краще закопати золото на чорну годину. То стара практика, нічого не розповідати.

Бистречани згуртувалися в лівому куті біля Матарги. Немов переконані Бомбою, вже не згадували про реванш ані про заробітки. Матарга розповідав упівголоса про якесь полювання з сокирами на вепра, поглядаючи весь час на Іваниська. Іванисько зі злобною усмішкою часом кивав злегка головою і тоді Матарга набирив сміливості. Та часом Іванисько підіймав пальця, а Матарга зупинявся, знічувався і виправляв, після чого Іванисько знову надавав йому відваги підтакуванням.

Молоді жаб'івці знайшли найширший відземок під картярський стіл, поставили навколо нього менші стовпчики, густо стулилися і почали завзято грати в карти. Іванисько спостерігав за ними не прискіпливо.

5.

Тимчасом керманич, Юрко Цвилинюк з Ясенова, званий скрізь — Гайдуків, бо був сином панського гайдука, присунувся на пальцях до ватри. Він був досить старий, але ще більше вимучений хворобами чи й виснажений, в будь-якому разі слабак, не маючи сили вже бути керманичом, найнявся ще перед святами до Фоки на легші роботи. Скрадлива хода і лице Цвилинюка промовисто говорили: «Я — хитрий». Він мимрив і плів щось, як старець, але старанно і задиристо підкручений вус над беззубим ротом, почервоніле від ватри лице, вицвілі, але рухливі очі, а понад усе волосся збоку на лисині, закинуті грайливими когутиками, заповідали задиристі слова. Він ще не промовив і слова, а вже тіні волосся, танцюючи на стіні, як когуги у бійці, відривали молодих від карт, викликаючи сміх. Потім котрийсь із них підвівся, підсунувся тихо ззаду до голови Цвилинюка і розчепірював за нею два пальці. Тоді над когутами на стіні хиталися два роги цапа чи чорта. Молоді вибухали нестримним сміхом, та Цвилинюк терпеливо чекав, підіймаючи брови, вилуплюючи усміхнені очі і поважно підіймаючи палець. Він досягнув своєї мети,

молоді при картах й інші шепотіли з визнанням чи й для перестороги: «хитрий, хитрий». Цвилинюк ще досить довго готувався до промови, терпляче, як лис до курей. Раптов весело загорлав:

— Золото! Золото в кишені! кажете. А я кажу: в кишені чи в коморі, в касі чи закопане, золото — це болото. Чому ж золото і чому цісарські гроші скрізь мають доступ, до дому і до церкви? Бо золото світиться, а на грошах цісарська голова. А тепер ми їх такою ключкою зачепимо, що вони не виплутаються. Ось реваш, хоч це й патик, але не гірший, а кращий, від золота. Золото можна сфальшувати, цісарські гроші ще легше, а хто ж сфальшує мого реваша?

Ніхто не відповідав, тому Цвилинюк виклично роззирнувся і пискляво вигукнув:

— Хто ж сфальшує? — питаю.

— Ніхто, ніхто, — посипалися відповіді посеред сміху. Гелета буркнув з кута:

— Хіба би не було чогось кращого фальшувати.

— А так, — поспішно запищав Цвилинюк, — кращого немає! Аде годі, стій, не сфальшуєш! А золото? Я вам скажу про золото, але спочатку про справжнє золото, про золоту людину. Звали його — та менше з тим, як звали чи це одне прізвище, чи й прозвисько є для того, щоб не впізнали. Був у нас один такий, що звався Недоходюк-Добринька, був це перший бігун і злодій. А другий — Лоскотин-Пишносрака, той був найтихішою людиною. А третій — Чорномудек, можна б подумати, що мав чорні яйця, але ні, я перевіряв — брехня. Тому золоту людину назвали по-іншому, але поважно: «Бамбірій» — тобто чарівник. А оскільки він був зі шляхти, то звали його теж пан Бамбірський. Та це йому не допомогло. Я не такий бувалий, як рогатий Кочерган, борони Боже! Кримінали дребененські мені й не снилися. Ані такий, як цей Танасій Кочерган. Коломиям ані Кутам я гузицею в очі не блискав. Але я був із сіллю в Космачі і у Річці косівській з коновками. Звідти сиплються коновки, бочки, бочечки,

бербенички, а також мосяжництво сиплеться і блищить. Мосяжники з Річки найстаріші, а пан Бамбірій Бамбірський — найстаріший із найстаріших. Лист з неба щось дуже розповідає, що лице людини за образом і подобою божою. Це як яке. Зате про руку в жодному листі ані мурмур. А потім наш священик викручує, що Пан Бог судить людину по руках. Мені це не до смаку. І пана Бамбірського лице по образу і подобі вбогості, зате руки — це справжня подоба Божої Руки. Ну і подивіться, яка нагорода.

Цвилинюк перервався, кинув хитрий погляд на тих, що грали в карти, а ті в даний момент були дуже зайняті грою. Він глянув на бистречан, побачив пожвавлені обличчя, палаючі очі. Петрицьо підсів якнайближче до Цвилинюка. Цвилинюк не приховував задоволення. Розповідав далі:

— Він робив сріблене і робив золочене, що аж за очі хапало. Бо Бамбірій був від того, а як одного разу зробив Ісуса для церкви, то ніхто не міг розрізнити, чи то Ісус, чи золота квітка. Сам священик показував і говорив на проповіді, що такий, мабуть, раз в житті перед смертю може приснитися. Сам дяк цмокав перед церквою, хвалився, що від того хреста він вже лизнув трохи неба, а коли хтось інший глянув, то заплакав. І мені відразу захотілося плакати, але коли я дивився на самого пана Бамбіра. Серед усіх сорока мучеників — це головний мученик. Сам святий Серило-Мученик. Місяцями він сидів над роботою, продав добрі штани, які мав ще від діда, щоб купити мосяж чи срібло, не заробляв, не господарював. Бідний наш святий Ісус помучився півдня, потім вмер, а потім вже воскрес, а пан Бамбірій півроку мучився над хрестом, поки заробив одного сирітського гульдена, стільки ж, скільки у Фоки щодня припливає кожному. Коли б косив у газди, коли б на гостинці каміння розбивав, то в сто разів більше нахапав би грошей. І через усе це він так мудро виглядав, аж страшно дивитися. Очі витріщені, наче упиря перелякався, губи, як в дитини, яка хоче плакати, навіть вуса від

голоду змарніли, немов трава на соленій росі. Живіт йому щодня більше западав, що тут скажеш, дірявився наскрізь. Справжній святий Пантелеймон. А це ж був пан майстер Бамбір Бамбірський, родом зі шляхти, лиш подумайте, люди.

— І де ж те золото? — нетерпеливився Петрицьо.

— Тихо, синку, золото вимагає терпіння. Сам пан Бамбірський — це головне золото, але для світу це ніщо. Так і було. У Косові в закутку під скелею мешкає собі єврей тихий — Іхале Шмулюк, вже не пригадую, як він пишеться. Порядна душа, хоч і єврейська. Пан Бамбірій одного разу прийшов до нього, а Іхале добре його знав. І відразу дістає з халата нову срібну десятку з цісарем. Тихенько тому каже: «Ну, пане-майстре». Пан Бамбірій оглянув десятку, приміряв собі тихцем і каже мудро: «Ну, ну, Іхале». Більше ні слова жоден не випустив з уст. Ні єврей десятки не дав Бамбірієві, бо мудрий, ані пан Бамбірський не взяв би її, бо гоноровий. Борони Боже. І тоді пан-майстер Бамбірій, родом зі шляхти, найнявся до найгіршої роботи. Ціле передвесня у газди він возив гній, а весною найнявся на дороги, товк каміння. Заробив одну десятку, другу і більше. Накупив мосяжу, викупив у бабів старі таляри з Марією Терезією, щоб мати срібло. І почав. Для такого майстра зробити якусь десятку — це ніщо. Це менше, ніж четвертина, менше, ніж одна десята тієї роботи, що з хрестом. Шах-мах — і відразу десятка. Щотижня він ходив до Косова до Іхале, заносив йому нову десятку: «Ну, Іхале». А Іхале тихенько: «Ну, ну, пане-майстер». І чесний єврей, як рідний брат, не хвалив, як священик на проповіді, не цмокав — а сім цісарських гульденів платив. І так щотижня по десятці, потім по дві, потім по три і більше. Піднявся трохи пан Бамбірій, живіт йому не виріс, але вже не западав до дна. Тільки подумайте, які це гроші! Купив корову, докупив латку землі, про медалі чи про святі хрести і чути не хотів: Хай люди не плачуть і я не буду плакати з голоду.

Цвилинюк допитливо розглянувся.

— Ну і що? — запитав Петрицьо, — робить і далі десятки пан-майстер?

Цвилинюк жалібно скривився і продовжував:

— Порядний, гоноровий, родом зі шляхти, але все має свій кінець. І прозвисько йому не допомогло. Цісарську голову разом з бородою він вирізав чесно, не пошкодував для неї ні мосяжу ні срібла, жодної волосини з бороди не вкрав, десятки теж карбував точно, але не вмів писати. Одного разу добре не догледів і тільки той один раз помилився, вирізьбив десятку навиворіт, задком на перед. Мабуть, подумав: «все дарма, десятка — це дурниця, аби лиш цісар був гарний». І слушно. Але десятка це така дурниця, що відразу здогадалися і відразу посадили до криміналу, ще й бідного єврея хотіли посадити. За що? За те, що за десятку з Річки платив справжні цісарські гроші? Але це вже ні! Обоє гонорові люди. Питали судді пана Бамбірія: «Що єврей казав?». Пан Бамбірій відповідав: «Казав: ну». Питали єврея: «Що казав пан Бамбірій?». Відповідає єврей: «Казав: ну». «І нічого більше?». «Нічого». Тоді відпустили Іхале, а пану Бамбірію із шляхти родом наревашували за ту одну зворотну десятку стільки років, скільки й вашому Фудору за те, що тридцять живих голів поревашував, а деякі ще й відправив на той світ. Але ж пан Бамбірій цісарської голови не порушив. Срібра зі старих талярів домішував більше, ніж його є у цісарських десятках. От і маєте! Ціле життя майстрував, кривди нікому не зробив, а нещасна десятка його зрадила. Ось як йому відплатили. А якби він знав грамоту, то по нинішній день ніхто б його не впіймав. Сидить і буде сидіти там, де воші є найстаршими за родом, виплекані від тоді, відколи кримінал стоїть, тлусті, нахабні. Сидить і б'є вошей. Що уб'є, то вистрелить тлуста вош. Такий майстер і така тепер вся його майстерність. І хто ж винен? Золото і гроші. Спокушає людину, а що й казати такого майстра. Тягне, як чорт, бо відчиняє дорогу у світ, як чорт. Якби я був священником або папою

римським, я б не впустив золота чи грошей до церкви. А реваш? Чого варта ревашова колода і весь голоний реваш без мого малого ревашика? Нічого. А що мій ревашик без них? Нічого. Тож нехай хтось спробує помахлювати. Чхав я на золото і чхатиму на цісарські гроші також, нехай би мене зараз же посадити там коло пана Бамбірія.

Цвилюк, наче втомлений присів неподалік від ватри коло Кочергана.

— Але з ревашом до Львова не підете, — сказав Петрицьо. — А перед золотом і перед грішми світ відкритий.

— Я про це й кажу, перед чортом світ відкритий. За тридцять срібняків навіть Христа продали й купили. А що купили? Біду собі на голову. Навіть костей не використали, бо втік від них на небо.

— То як же ви поїдете у світ? — запитав Петрицьо.

— Та хай мене Бог береже, нащо мені той світ? Мені потрібна людина, а не якийсь світ. До людини я піду з ревашом, до такої, що мене знає, і отримаю, що мені треба. І цісар, якби був людиною, то вірив би Бамбірію, а ні — до темниці на вік.

— Що ж він мав повірити, що та десятка задком наперед справжня?

— Що? — закричав Цвилюк. — Мав його викликати до Відня: «Мій пане-майстре Бамбірій, якщо вже ви такий умілець, а до того ще й порядний, бо більше срібла даєте до грошей, ніж я, то запрошую вас прийти за старшого до моєї цісарської майстерні, ось вам завдаток, а чемного єврея беріть у помічники». — Так би зробив чоловік і газда!

Найстарший Кочерган зітхнув і відізався з неохотою:

— В колибі, брате, можеш собі бамбірвити, скільки хочеш, але по селах...

— Ой, так, — зітхнув ще й Пехкало, — хіба-що в зашептаних лісових шептати.

Цвилюк підвівся з сидіння, підняв брови, закрутив вусика. Знову посміхнувся, щоб напружити увагу, і раптом заверещав:

— Шептати? Люди, та чи ви бачите, що з цього виходить? Що як немає реваша, то золото старшує, або фальшиве золото — це все одно.

— Як же ж немає реваша? — лагідно обурився Кочерган, — а суд і закон на чому стоїть?

Цвилинюк знову сів.

— Коли б реваш старшував, — марудив він вголос, — то пан Бамбірій, золота людина, замість того, щоб вошей бити, й надалі бив би собі свої десятки. Або нехай навіть дельорні хрести, аби тільки замість плати йому, нехай би хоч годували, а не вбивали його. Людина одна одну весь час убиває, не один не хоче, а навіть жаліє, але все ж вбиває.

— Вас вже хтось убив? — запитав Петрицьо.

— Не злічив би, мабуть, і я інших. І тепер вже думав, що мене уб'ють, але не вбили.

— А чому ж так? — запитував далі Петрицьо.

— Бо реваш весь час шукає людину, тримається за людину. І коли людини не стає, йде далі шукати і зникає. Тоді прийде золото, закричить: «я тут пан, зі мною будеш веселий, без мене ти сумний непотріб!» І хто йому повірить, той вже вбитий. Не тому, що немає чого їсти, а тому, що йому сумно. Бо золото вміє дурити, здатне фальшувати, га-га, ще й небиліці показувати: «не сумуй». Мого батька пан убив.

Петрицьо зірвався з місця:

— Що, застрелив на полюванні, чи як?

— Ні. Убив, бо забув. Поїхав собі у світ, не подумав. Пан був непоганий, зрештою, кожен пан дурний небога.

— Чому ж дурний? — засміяся Фока. — Бо не вміє доїти корів?

— Через це теж, але найбільше тому, бо він без золота марніє, реваша не розуміє, далеко йому до людини...

Фока перебив:

— Але є між ними і такі, і сякі, і сьакі, пани — це теж люди.

— Які там люди? — перебив Цвилинюк. — Послухайте-но хай я закінчу. Кажу ж: пан був цілком добрий,

батько до нього звук, як я до дараби, мав з нього втіху. Бігали разом по полюваннях, по лісах, як молоді собаки. А коли поїхав, то забув. Батько відразу засумував, ноги йому опушли.

— Спужли від суму? — здивувався Петрицьо.

— А від чого ж? Видно так! Лежав, ледве дихав, умирав, але перед тим, як помер, пан знову приїхав. Дав йому грошей, дав вина і горілки, послав гайдука по ліки. Ого! — Пан теж зовсім посмутнів і говорить вже трохи мудріший: «Лесю, це я тебе вбив, ми гонили лісами, гонили не раз обоє з люльками в зубах. А я тобі навіть грошей не прислав. А що тепер? Людина вбиває людину, — так пан казав, — навіть коли не хоче, навіть коли жаліє, а вбиває, бо не думає. Запам'ятай це, хлопчино!» — каже він мені. Бачите, як помудрішав! Та й що з того? Вино і горілка діяли батька, як ножем. Ні до чого! Від ліків відразу кінець, вмирав у добру годину, спав, як убитий. Аж дав йому пан якоїсь чорної гарячої і гіркої браги, що зветься - кафе. Батько плювався, ну і дивіться, те чорне паскудство помогло! Тоді ми дізналися, що таке кафе. На полювання вони вже не побігли, але міг дихати настільки, наскільки після нового року прибуває днини. Коли йому полегшало, каже панові: «Це так, пане, вбиває один іншого. Я теж. Звірив убив достатньо, а людей, певне, ще більше, бо не думав. А те, що зараз нам прийшло, це не від полювань, бо полювання то саме здоров'я, ані від грошей — це від смутку. Не журіться, пане, ну, не журіться...» — і так це все закінчилось.

6.

Цвилинюк відвернувся до колиби, витягнув руки вперед:

— І тепер самі бачите, реваша немає, один чоловік вбиває іншого і його теж убивають.

— Якщо й він вбиває, то правильно, що його теж убивають, так йому й треба, видно, що такі є реваш, — відповів Петрицьо.

Цвилинюк посумнів, надув беззубі губи, навіть його вусик опав. Молодий Гіжицький постійно зиркав від карт, прошепотів розчаровано: «Не такий вже він і хитрий».

Неначе вколений Цвилинюк підкрутив вусика, хитро підвів брови, розвеселив очі, залопотів жваво:

— Ні, це не так! І я змарнів би від смутку, відколи не їжджу дарабами. У вухах мені весь час щось шумить замість води. Що це? Мабуть, смуток, бо що ж іще? Їжі мені вистачає, одягу маю достатньо, жінка мене так доглядає, аж люблю, але сумно. Відколи моя сила зм'якла, валяюся коло дому, як покинутий віз без колеса, та що я кажу — ще гірше, як дараба, що без води всихається на березі і гние. Тільки-но спробую сісти на дарабу, хочби лиш до Устеріків, крутиться в голові. Коли прокидаюся вранці, то до сокири мене не тягне. Смуток. А я чекав: уб'є мене Фока чи ні, омине чи найме до бутину? І не вбив, подумав, запросив. Я знаю його з дитини, чесно йому кажу: «хлопчино, я дідуган, пустий жмих, мене лиш у рів зіштовхнути». А він: «Ні! приходьте відразу, приходьте, ви нам дуже потрібні». — *Потрібний?* Це вже весело.

— І що, весело вам? — запитав Петрицьо.

— А бачиш, що весело. Я не дбаю про золото чи про гроші, реваш старшує, бо є чоловік і є люди.

— А хто кого перестаршує врешті решт, — питав Петрицьо, — золото чи реваш? Реваш має доступ скрізь, де знають людину, а золото — без людини. Золото найдорожче, сходить униз і тягне на найгірше, а реваш від малого догори тягне, з даремного до того, що вартісне, з дурного виводить на мудре. Вони борються за старшинство.

— І як борються?

— Послухай, синку, старої приповідки і нової теж, як хвалиться золото і як захищається реваш.

Цвилинюк підвівся і виголосив:

— Кажє золото: ти з патики, з непотребу, хто ж тебе знає і хто тобі вірить?

— Кажє реваш: я з живого, знає мене людина. Вірять мені Шумеї з кедрового роду, знають Кочергани з бовгарів рогатих. А ти звідки? хто тебе породив, хто тебе знає?

— Кажє золото: мене знає земля з первовіку, охороняє мене. Мене полочуть, випалюють, мене б'ють, кують молотом, перевіряють майстри. Знає мене цісар, знає мене й король. Знають мене і пани, поклоняються мені в пояс до землі. А тебе всього-лиш ножичком вистругали, хто ж тобі поклониться?

— Кажє реваш: не потрібні мені поклони; поклон, переклон і прокльон. Мої матері ялини чубаті братаються з сонцем, кохаються з сонцем.

— Кажє золото: я із сонця з-над сонця. Мій блиск за-тьмить саме сонце. Затьмить світ, засліпить, розчавить. А твій блиск лиш на мить бухне у вогні, і ти вже попіл.

— Кажє реваш: твій блиск спокушає світ до чвар, до вбивства. Ти будеш блистити над мертвими і старшувати на цвинтарях. Мій блиск відродиться у ватрі і у злагоді.

— Кажє золото: мій блиск у заплітках дівчаток, у збруях, у панцирах, в обладунках, у золотих возах, у золотогривих конях з золотими вуздечками, у золотих орлах, у золотих книгах, у золотих струнах. Від золотих кораблів течії золотошумні з пупка землі, з Риму б'є в очі золото. Золото на хрестах храмів, на крилах святих, ангелів. І до Бога сягає.

— Кажє реваш: на сонці заблиснеш, уночі погаснеш, без тріски, без живої іскри ти чорне, ти холодне. Нічний хробачок-світлячок золотіший від тебе. Моя тріска сестру-тріску знайде і викрешуть згоду, живий вогонь із себе, з неба, з Бога. А де ж твій огонь, золото?

— Кажє золото: мій вогонь спить у очах золотошальних, викрешу його, збуджу, зашумить, вогняним крилом полетить, підпалить ліси, міста, країни, спалить, випалить.

— Каже реваш: у тобі війна, у мені — згода. Ти не вогонь, а ілюзорний вогник, ти дзеркало-омана, ти упир-паскуда, щезни, згинь, пропади! Твій огонь весь час новий.

— Каже золото: ти голодний ведмедик з пущі, смочеш власні лапи. Не ворухнешся, засохнеш. Я лечу через світ, рухаю світом, як вітер, поєдную світ, годую світ. Мене можна виміняти на хліби — на меди, на коні — на воли, на ліси — на країни, на війну — на мир, на любов — на честь. А тебе?

— Каже реваш: ти з дороги — я з плаю, з базару ти — я з вулика, ти з суші — я з джерела, ти з галасу — я з шепоту. Мене не потрібно обмінювати, цей реваш єдиний, ця людина єдина. До мене прийдуть, за мною підуть, бо я вартісний і незамінний.

— Каже золото: ти виконаєш своє і перетворять тебе на сивий попіл.

— Каже реваш: де твоє коріння, золото? Де шишки, квіти, насіння? Де твоя золотоскибна рілля? Сійся, золото, насінням, випалена глино! Загребе тебе земля, загасить, не відростеш.

— Каже золото: скільки ж патичків, скільки ж кілочків, скільки ж чоловічків зігніє навіки. За тисячу літ, за тисячі літ я завжди — те саме золото. Навіть в могилі в землі — золото.

— Каже реваш: золото, ти не золото, справжнє золото не блискуче, незамінне.

Цвилинюк сів. Молоді жаб'івці припинили грати в карти, повернули голови до Цвилинюка. Гіжицький захоплено видихнув:

— Але ж він хитрий.

Гарасимко засміявся, голосно утішився:

— І справді хитрий.

Томашевський бурнув від карт:

— А хіба гроші не берете, відповідно до реваша?

— А що ж брати? — здивувався Цвилинюк.

Томашевський засміявся:

— Може краще чорта з Сігету до грошей, відкриє вам світ.

— Для чого мені гроші — пояснив, подумавши, Цвинлюк, — коли мені чогось буде треба, я піду з ревашом до Дувида Бернгаута, він Фоку знає і мене добре знає.

7.

Томашевський більше не відповідав, зайнявся картами. Біля карт тіснилося щораз більше глядачів. Вітролом пошепотівся з Іваниськом, а потім підійшов до Томашевського, поклав йому руку на плече і запитав:

— А що це таке?

Заглиблений у гру Томашевський не відповів.

— Коли закінчите? — наполягав Вітролом, звертаючись до Гіжицького.

Гіжицький охоче відповів:

— Ця перша гра вже закінчується. Але гра в карти ніколи не закінчується. Можна грати ніч і день.

— А на що ви граєте?

— На реваш, — відповів Гіжицький.

— Що? — здивувався Вітролом. — Весь реваш програти в карти?

— Необов'язково. Просто той, хто програє і хто виграє, зроблять позначки на кантах своїх ревашиків і після оплати розрахуються.

Вітролом надалі терпляче приглядався, тимчасом гра закінчилась.

— Граємо ще? — запитав Томашевський.

— А я вас щось попрошу — чемно промовив Вітролом.

— Що? — буркнув нечемно Томашевський.

— Не грайте тут більше, — попросив Вітролом, — тут бутин, а до того ж реваш.

Томашевський стеноу плечами.

— Тут же не церква, а у вас більше заборон, ніж у церкві.

Фока поспішно втрутився:

— Грайте, якщо хочете, але згідно зі звичаєм не годиться грати у карти на бутині.

Савіцький намагався захистити Яся:

— Мій батько розкладав пасьянси навіть у свята, але якщо такий звичай...

Томашевський закусив губу і поспішно поскладав карти.

— Так, паничу, звичай, ми розуміємо, — і швидко сховав карти до кишені.

— А що ж можна? — запитав Кімейчук.

Вітролом зірвався:

— Все можна, аби лиш годилося. Загадки можна.

Гарасимко зголосився:

— Я розкажу загадку.

— Розкажи, розкажи, — заохочували компаньйони.

— Загадки, — волав Петрицьо.

— Загадки, загадки, — поторювали інші все голосніше.

Гарасимко споглядав задерикувато на Яся.

— А чи все-одно, які загадки?

— Загадка, то загадка, — заспокоював старий Кочерган.

Гарасимко промовив:

— Шимбале-шимбале — панна тоненька, дірочка маленька, два пальці тримають, а два запихають, душко солоденька!

Мандат зареготав, і компаньйони реготали, голосний сміх, як іржання, пролетів по колибі.

— Починається, — буркнув Вітролом.

— Що починається? — запитав холодно Ясьо.

— Та видно, що, — відповів поважно Вітролом.

— Ну, відгадуйте, — напірав Гарасимко.

— Та хто ж це не знає, — сміявся Мандат.

— То кажіть, — заохочував Гарасимко.

Всі мовчали, одні, бо знали загадку, інші, щоб не руйнувати бутину, ще інші, зрештою, остерігаючись пастки Гарасимка.

— Відгадуйте, — сміявся Ясьо. А за мить сказав — ігла.

— Всі тішились, а найбільше — сам Гарасимко.

— Ну, далі, далі, Гарасимку, ще, — просив його Мандат.

Гарасимко, опановуючи сміх, сказав:

— Шимбале-шимбале, просив хлопець в дівки дірки, вона каже: товсте маєш, не упхаєш...

Знову реготали, але ніхто не відгадав. Гарасимко, не зважаючи на всі спроби, не розкрив загадки. А коли всі наполегливо його просили — далі, то говорив далі:

— Шимбале-шимбале, ціпко стоїть, слабко висить, весь кудлатий, кінець лисий.

— Те саме, — вирвався Мандат.

— Що саме? — запитував поважно Гарасимко. — Зовсім не те саме. А може ось це буде те саме: забив, як сук, витег, як флек, а з кінця капає.

Заразний регіт захоплював бездумно одних, але відштовхував інших. Втаємничені компаньйони не видати Гарасимка, сміялись тихіше. Гелета, скупий на похвалу, стримувався, але слухав з зацікавленням.

— То що ж, — нетерпеливився Гарасимко, — ніхто не знає?

По кутках шепотілися. Бомба визнав неохоче, але без намішок:

— Надто складне! Де ж іще такі винахідники, як не в Жабйому! Самі голови.

Ґудинюк знервувався:

— Скажіть просто: перше — це голка, друге — перстень, третє — сливка, четверте — огірок. І — по параді.

Молоді закричали на Ґудинюка:

— Псуєте забаву, так не цікаво.

Томашевський відрізав:

— Хто все знає, най іде спати, а хто надто мудрий — то на вічний спочинок, ми не заперечуємо.

Гарасимко тріпався далі, легко, невимушено, не роздумуючи, вже не чекаючи на запрошення.

— Бабине ремесло, довкола обросло, а в середині дірка. — Баба си розложила, а дідови висит сарсама.

Вітролом зупинив його:

— Але це ніяке не паскудство, це просто — криниця.

І Гарасимко викаблучувався безконечно й далі таким самим чином, за яким доступна вульгарність, немов відлуння викликала вульгарну впевненість, а підсовуючи пастку, відразу осмикувала того, хто намагався вгадати, змушуючи його задуматись. Не відомо, що більше приваблювало, непристойність, що чигала досхочу на дурість того, хто відгадував, чи страх, щоб не попастися, і більш делікатна сором'язливість дотепу. Зовсім протилежно до дотепу витончених жартівників, який поза всіма цілком делікатними позами, швидше відкриває, ніж приховує начебто сором'язливу суть всіх людських справ, все це мужицьке зухвальство відразу надягає зі сміхом грубу шкуру, а більш делікатний сміх її здирає. Кожну загадку вітали грубіянським сміхом, але потім її поволі розкушували з тихою посмішкою, зрештою, завжди із визнанням до Гарасимка.

Та не всі проявляли визнання до жаб'ївських загадок. Не лише Ґуцинюк, який їх знав, нудьгував та позіхав. Заклопотаний Савіцький сміявся вимушено, а потім крутився по колибі туди-сюди, наче чогось шукав. Вітролом слухав з недовірою, весь час немов з острахом присікаючи терпким слівцем Гарасимка. Іванисько споважнів, встав, немов ображений, перейшов у дальній кут на підстилку. Віхринка дивно скривлений, немов уражений, пішов за ним. Не зважаючи на загадки, вони розмовляли упівголоса.

Вітролом не витримав:

— А пригадуєте, про що говорив Андрійко у перший вечір? Вовче весілля прокинеться і бордель з дівками лісними. Не смійте дражнити себе, ані когось, бо посіються вам масні приповідки до сну і на пустирищі без жінок,

таких жінок почнете прагнути, що вас одурманять, висмокчуть, виплюнуть, а бутин знищать.

Гарасимко зневажливо розхихотівся, але відразу ж увірвалося його хихитіння, бо з усіх сторін на нього засичали жаб'ївці.

Тільки Петрицьо пожартував:

— Наша старшина, Фока і панич, застреглися присягою від жінок. Це наші архимандрити, нічого нам не загрожує, вони не дадуть до нас підступити.

Старий Кочерган заспокоював:

— Загадка загадкою, поставить пастку, а посміхуя сама висміє. Сміх здоровий.

Фока жартував:

— Слушно каже Кочерган, сміх здоровий, але промова Вітролома теж здорова, для того, щоб ми вважали на себе. Все ж не біймося чорного і чорта не очорнюймо занадто, бо він перекинеться на білого, і що тоді? Дивіться, зима рогата взялася за нас, але в нас уже є реваш, тож покажімо і ми їй наші роги. Золото чи не золото, світить чи ні, а правильно кажуть, що не по розмовах про нас будуть судити, а по руках. Робімо якнайкраще.

— А є й такі, — поправив Кочерган, — що не по словах судять і не по руках, а по горішку.

— Якому ще горішку?

— Заглядає всередину, чи здоровий горішок, чи пустий.

— Нехай добре заглядає, щоб зрозумів, — відповів Фока.

Кочерган пояснив думку:

— Але ж це не людина заглядає....

— Ну, то помолімося разом і спати, — завершив Фока.

Після молитви всі влягалися до сну і розходилися, наче з жалем. Від свят не було в бутині такої злагоди.

VII. НЕБЕЗПЕЧНЕ ДЖЕРЕЛЬЦЕ

НА ДНІ ЗИМИ

«Чи таке було, чи не було, — чи дідам-прадідам си приснило».

З новим тижнем сніг перестав падати, ліс застиг, ні подмуху, ні сніжинки. Хмари знизились, захопили русла потоків разом з колибами. Дні потемніли, ночі почорніли, згущена темрява всієї зими навалювалася з лісу на людей.

«Прибрати сніг», — поспішав, підганяв, а навіть лякав Кочерган. І через це провадив сутичку зі снігом. Після святкових подій він багато не говорив, лише: «Варко, гвалт, страх, лопатою швидше, ніж кермою махай, махай!». До коротких слів він помахував люлькою і сам відразу ж перший махав лопатою. Фока зупинив вирубки, кожен брався за лопату, чекан, мітлу, в тім числі і Петрицьо, попри всі обов'язки у колибі. Всі ставали з охотою, галасливо побіч Кочергана. Матарга ричав до вух: «махай, махай!». Мандат вторив йому, Цвилинюк пищав, Гарасимко весело галасував: «махай, махай!». Кочерган розважно докоряв: «тихо там, не зривай грудей, махай!». Доганяли і переганяли Кочергана у мовчанці. Помаленьку веселий, хоч і суровий іноді, бутин посерйознішав, немов далека північ опустилася на край і на людей.

Внизу на миглі не було ще жодної колоди, перш ніж спустити колоди ризами, на них ще чекала важка боротьба зі снігом, відшукування засніжених порташів та розкиданих колод. Далі висіли небезпека за небезпекою: ризування, можливо хуртовини, лавини, можливо пошкодження риз, можливо — старі здавна знали, а молоді навчилися відразу — що за будь-яку неухажність, помилку, затримку можна заплатити життям одного або й багатьох. І що мало не дбати про власні кості, бо хто в бутині ними ризикує, той наражає на небезпеку весь бутин, той є смаркачем, а

не сміливцем. Снігова могила в пущі є найжорстокішою, бутинове погребіння живих прошиває морозом більше, ніж будь-яке інше.

Перш за все відкопано стежки і проходи до риз, а самі ризи найбільше поглинули увагу Савіцького. Бо довгі, місцями круті жолоби, особливо в незахищених лісом місцях, засипані снігом щонайменше у дві їхні глибини, вже зда- леку вітали викликом могил, перетворених на неприступні фортеці. Особливо там, де не підняті на вежах понад яром жолоби майже торкалися землі, сніг не зсовувався, а обліплював ризи широким збитим валом. Наполовину очищені ризи за ніч замерзали. Наступного дня лід розбивали чеканами і сапінами з іще більшими труднощами. В міру очищення жолобів Савіцький з Томашевським і з його рухливими компаньйонами від світанку до ночі бігали вздовж жолобів, випробовуючи ризи, завершуючи незакінчене, зміцнюючи непевні і підозрілі жолоби. Старий Кочерган завчасно відкопував джерела і кринички вздовж ризи, щоб її відразу полити водою і зробити ковзкою. З думкою про стійкість ризи Савіцький розважно притримував роботу, а Кочерган, остереігаючись заметілі, не менш розважно її приспішував. У пошуках доступу до середніх порташів, завіяних раніше чи й недавно, не лише провалювались у сніг люди та тонули лопати, а також блукали очі, а пам'ять не мала, за що зачепитись. Де ж і як їх шукати під білим покровом, який одноманітно покрив рельєф підвищень і заглиблень? Мороз раптово посилювався, зрізаючи розгладжені площини. І нарешті стало практично неможливо добратися до багатьох порозкиданих колод, присипаних снігом. Мапи порташів, а тим більше мапи зрубів у них не було. Вночі всі колоди чорні, а сніг біло поглинає і чорну землю, і чорні колоди, і окоровані білані. Поступово то один, то інший відморожували руки, Кочерган марудив, що завчано не подумали про зілля проти відмороження, а Фока суворо наказав, що з цього моменту нікому не дозволяється виходити з колиби без

перевішаних через шию рукавиць, бо кожен дотик до заліза — це гарантоване обмороження. Петрицьо перевіряв усіх на виході з колиби, а Кочерган — на роботі. Фока картав недбальство, хвалив обережність, загострював уважність, але не міг розірватися.

На ніч хмари підіймалися, розпорозувалися чи всякали. Небо сіяло зірками, сніг покривався шкаралупою, скрипів під ногами. Деревя з шумом тріщали, політі водою ризи стріляли, розбризкуючи відлуння, поважно нагадували про себе цілу ніч. Бували погідними і світанки, лише тумани окутували лісові верхівки, кожну видиму вершину з точною відповідністю до її обрисів. Огортали кожну півкруглими клубами, пухнаста баня на бані, білий пузир на пузирі, немов потворні баби випхалися подушками. Щоправда, збільшували, іноді й подвоювали в ширину розміри вершин, але все ж ще вірно зберігали їхні постаї, підкреслюючи їх. Та з часом дозволяли собі все більше. З одного розмаху накопичувався клубок на клубок, іноді вистрілювала оманливим шпилем. Або знову ж тумани розпихали верхи у рівно зрубані кубики, перевтілюючи їх у спільноту форм. Робітники, що шукали віддалених порташів, добираючись до схилів і шукаючи розкидані по лісі колоди, поки не відкопали плаї, керувалися обрисами видозміненої туманами гори, і так, потрапляючи на бездоріжжя і в замети, постійно блудили. На додачу ще й, коли вони далеко заходили, то вже раннім пополуднем на лісі опускався густий туман. За два кроки вже не було видно, через відсутність плаїв, стежин і слідів вони втрачали багато часу. Навіть у білий день ліс чигав, обманював, лякав.

Під вечір тумани щільно огортали котловину, колиби, однаково занурювали і далекий недоступний і близький, начебто й доступний світ. А вночі одне й те саме, знайоме зоряне небо відкривалося, сніг тугішав, можна було ступати, не провалюючись, але вночі ліс був зачинений для людей, ніхто ніколи у нього не заходив.

Зима засмоктувала лісо-гірський край поміж Рабинцем, Черемошем і Попадинцем у своє королівство, манила до своїх кришталевих квітників на саме дно потворного яйця. Як вилуплений з сонця зміїний рід, разом зі своїм королем зимує у заціпенінні під землею на іншому світі, так і бутинарі, відрізані від світла, від батьківщин, від печей і від хат, від села і від забав, поволі застигали, замовкали. Але виривалися щодня. Бути сном, стати деревом, що однаково на всі боки простягає коріння чи гілки, і довірливо дозволити понести себе снам, аж перетворять нас на скаменілості, на кристали, аж заспокоять, — такою є спокуса зимового королівства. Такій спокусі кожен з нас може піддатися, хто про неї розповідає, але не той, хто щоденно вирубує дерево і вириває його із середини сну, щоб отримати з нього деревину. Але ночами тому, хто прокинувся і прислуховувався до тугої тиші, або й вийшов із колиби, дзвонили з неба і зі снігу спочатку тихесенькі світелка, які потім щораз нестерпніше роздзвонювалися у тремтячі від світла кристали.

У найближчу неділю, ще за дня, сани з Ясенова, наповнені їжею та знаряддями, продерлися крізь замети на порятунок лісосіки. Спереду, відгортаючи сніг буковою лопатою, пробирався головний пастух Трофим, відразу за ним поправляли лопатами молоді сусіди Шумеїв. За ними сунулись дерев'яні сани, тягнені старими животатими кобилами, стискаючи сніг некованими полозами з тихим скрипом, а часом з пронизливим писком. Вони залишали широкі, гладко второвані колії. За ними ступали приведені на бутин корови, підозріливо впихаючи ноги у сніг, іноді ковзаючи. Цей тихий похід був для лісосіки незвичним шумом, підняв відразу всіх на ноги. Всі гуртом висипали з обох колиб на привітання, а Фока знайомив людей з коровами.

Несподівані барви: червоні, синюваті, буро-сірі — всі масті корів і коней увіпхалися до чорно-білої пущі. Разом з цими барвами йшло саме життя, рухи, дихання, погляди

і голоси тварин, вкарбовані з дитинства ритми і знаки найближчих істот, без яких для пастуха немає світу. Попереду всіх корів йшла потужна, червона, навіть вогниста Красуля, різко дихаючи. Рухами рiг і пострілами з очей вона наказували незнайомим, щоб вступилися з дороги. Немов здивована, зупинилася, побачивши Фоку, протяжно заричала, а потім облизувала йому руки. Замикала коров'ячий похід неприглядна лісова корова з припаленим — як це кажуть «пришкрумленим» — чолом, звана Шестулею.

На неї Фока також звертав увагу незнайомих:

— Ця родом з угорської сторони, береже стадо від звірів, попереджає.

Корови «чужилися», — тобто непокоїлись від присутності чужих — нюхали недовірливо сніг. Красуля, втягаючи повітря і хрипучи, порикувала раз за разом, і відразу ж ричали інші одна за одною, тільки Шестуля задовільнилася нюханням снігу. Рики зігрівали тишу так, немов перемажно летіли далеко, село переважало пустирище. Тільки головний пастух непокоївся.

— Клопіт з цим, — казав він стурбовано, — невідомо, чи припустить молока, а може хвора? Відколи ми увійшли в пущу за Красником, Красуля постійно «чужиться» і порикує, а ті інші за нею.

Щойно він це сказав, як Гарасимко прискочив з флюорою. Танцюючи на снігу перед коровою, наближаючись і віддаляючись навприсядки, загравав коротку Пелехову мелодію, жваву, як джерело, що вискакує зі скелі, і відразу ж Петрицьо, а за ним і увесь рій молодих заспівали:

*В папороті, в вивороті явір зелененький,
Погиб, погиб в Синицях Пелех молоденький.
Шумить вода з-за гора, клекоче, клекоче...*

Хоч води затято мовчали і, мабуть, десь далеко коло ризи тільки просочилась якась тепличка і відразу ж всякнула у сніг, стародавня пісня зашуміла водою і весною.

Корови заспокоїлися. Гарасимко пестив Красулю, а вона лизала його лице. Він грав також до першого доїння. Корова припустила, молоко було здорове. Хлопець натискав ще більше.

— Я буду грати при кожному доїнні, добре?

Фока погодився, але відразу почали впоминатися інші:

— Гарасимко наймолодший, а мав би грати при кожному доїнні, чим він кращий?

— Так повинно бути, це правильно, наймолодший, значить найближче до цицьки, — відповів Фока і так залишилося.

Пізніше бутинарі ще домагалися один поперед другого, щоб годувати і доїти корів. Не було такого, хто б просто з важкої праці не поспішав до корів. Не один з задоволенням уривав якусь годинку він сну на світанку, щоб привітатися з худобою. Щоб не було взаємних претензій і натовпу, Петрицьо створив коров'ячий реваш. Відповідно до нього, карбуючи щодня, по троє робітників на день слідували за своїм правом до корів. Але навіть і тоді не бракувало суперечок, що той погано чистить стайню, а інший порозкидав сіно і не згорнув його зі снігу.

Дивлячись на себе самих у очних півкулях корів і тримаючи їх за вим'я, вони так захищалися від зими. Бо лісосіка якраз помаленьку зсувалася на саме дно зими, у вітчизну зрізаних кристалів. Не за одним деревом, не в одній лісовій ярузі, укритій снігом, чигала тиха фіртка і ще тихіший з'їзд до кристалів. Навколо в олов'яному повітрі пахнуло тихим нальотом, викраденням, тихим щезанням. Пищання голодних соколів і яструбів здалека прошивали суворі тумани, а за ними поки-що мовчали невидимі ще похмуріші пташиська — гробарі і прибиральники лісової смерті.

Але любі родовитим пастухам подихи і випари корів пом'якшували суворість, повертали світ. Очі і зітхання корів роздмухували пригасаючі вже зітхання хат, родів і

сіл до Божого милосердя, до опіки того Газди, котрий піклується як може про всю свою худібку, чи дав він їй чотирь ноги чи тільки дві, чи дав їй хижу думку, гострий погляд, чутливий слух, чуйний нюх, чи те й інше може дещо притуплене.

Однак пуца негайно ж про себе нагадала. Голоси і запахи лагідних гостей з долин привабили суворих гостей з гір. Вовки зацікавилися і ночами все більше їхніх слідів залишалося на снігу навколо колиби. Вони собі навіть протоптали свій власний плаїк біля колиби. Раз чи два по ньому гасало вночі із задиханим гарчанням і з виючим, але радше веселим галасом, вовче весілля, і зникало у пуці.

Як наймолодший, Гарасимко отримав дозвіл ночувати разом з коровами у стайні під скелею. Та він спав міцно, не чув вовків. Аж однієї ночі вовки особливо розлютилися недалеко від стайні і відразу ж загірська корова Шестуля попередила спочатку муркотливо, а потім все голосніше, аж почали ричати всі корови. Найголосніше дерлася Красуля. Розбуджений Гарасимко без страху кинувся до колиби і розбудив Іваниська. Той негайно поспішив за вовками з лучиною і рушницею. Цього разу вовки не гарчали агресивно, почали жакливо вити і тужно зойкати. По заплутаних і закручених колом слідах Іванисько зрозумів, що вовчиця десь пропала і вовки її шукали у розпачі. Якби на своєму шляху вони наткнулись на якусь живу істоту, навіть на ведмедя, то роздерли б її ошаліло. На дні зими, де все заціпеніло під сном і під склом, горіла й надалі вовча доля, вовча хіть і розпач вовчий.

Іванисько слідкував за вовками з завзяттям, але пробираючись із труднощами крізь снігові завали, просувався не швидко. Та й без цього він не надто далеко міг би встигати за швидким просуванням вовків, які, маючи віддалену ціль, упродовж однієї ночі пролітають пуцу за пуцею, пропадаючи не тільки у просторах чужих лісів, чужих повітів, а навіть і чужих країн, десь на Угорщині, Волощині і хто знає де. Наситившись відслідкуванням

закрученої вовчої плутанини, Іванисько вранці повернувся до колиби.

Незабаром нові гості підкріпили живий склад колиби. Максим Шумей хоч і не думав давати до роботи в бутині коней, прислав кілька пар волів із санями, наповненими сіном, і ще й з таким наміром, що коли вже худоба опиниться ближче до запасів сіна (скошеного восени на полонині на Рабинці і залишеного там на зиму), то під кінець зими відразу перейде на гору на випас. Тимчасом воли зовсім не такі вередливі, як корови, ані не полохливі чи норовливі, як коні, ані не перебірливі, як будівники ризи, спокійно і покійно звозили дерево корчугами, особливо з Попадинця, де з'їзд не був стрімким. Ризи надалі мовчали, а тягнуті волами на підкладках колоди скрипіли по снігу, стукотіли по дерев'яних сходах. Хоч вигадлива і виконана за усіма правилами риза, почищена вже від снігу і полита зверху до низу водою, блищала і запрошувала до спуску, Савіцький весь час її зміцнював, поправляв і відкладав ризування.

РИЗА

Минув ще тиждень, поки ризи заграли. Головна риза, викривлена у формі літери Z, двічі перескакувала через яр і потік: один раз минаючи скелястий обрив, званий Синім Бердом, — синяві літом скелі якого ще більше посиніли від снігу до кольору сталі, — другий раз через мало заліснений схил, званий Заячою Пашею. Кожен поворот ризи тримався на потужних підпорах кашиць, підкріплених боковими кашицями. Кількість поворотів була настільки нечисельної, наскільки після довгих мудрувань вдалося вигадати і виконати Савіцькому. Бічні рукави ризи, не створюючи різких поворотів, впадали нижче від кожного з двох головних поворотів. Перед початком ризування Савіцький і Томашевських разом з його приятелями ще раз пройшлися по всіх відгалуженнях ризи. Скріплена

прихованими клямрами з заліза, полита і вибілена з середини замерзлою водою так, наче вона дивилася вивернутими білками, риза бездоганно блищала. У ядрі предвічного лісу, серед западистих снігів, вигадливий і важкий людський твір, а все ж непороджена донька Льодової Баби, зимова красуня, слизька, мовчазна.

Савіцький вирішив поставити біля кожного повороту вартового з чеканом задля того, щоб в разі потреби підштовхнув колоду, якби на повороті вона почала вагатися і роздумувати. А мав би то бути скачок неабиякий на випадок, якщо б колода відразу і без роздумів вискочила з повороту. Савіцький вибрав для себе пост біля Синього Берда, небезпечний ще й тому, що був при горі, де колода ще не могла набрати потрібного розгону. До повороту над Заячою Пашею зголосилося кілька приятелів Томашевського, але Савіцький вибрав Гарасимка. Гарасимко тішився і галасував, а Матарга марудив:

— Ми тут від початку, а цьому малому відразу почесі. І чого? Наражати такого безсило, щоб пхав носа під колоду і щоб йому кості переломило.

— Та яке? — сміявся Мандат. — Щойно загуркотить білання, Гарасимко вискочить на дерево, як від ведмедя.

Гарасимко не образився:

— Гаразд, коли мені переламає кості або коли втечу на дерево, то відразу після мене нехай стає Мандат.

— Молодику, не накликай, — суворо пожурих старий Кочерган.

— Так, так, не зачіпай язиком, — підтвердив Вітролом.

— Не говори дурниць, — дорікнув теж Савіцький, — бо не пущу тебе на Заячу Пашу.

Матарга пригадав про своє право:

— Ну гаразд, але в разі чого, то Мандат чи я? Для розвертання колоди потрібен найсильніший.

— Спочатку Мандат з пузом, а як пузо трісне, нехай іде найтугіша шия, — жартував Гарасимко.

Савіцький лагідно сердився:

— Припиніть, я не люблю дурних жартів. Я вибрав Гарасимка, бо він сміхованець і танцівник, буде хихотіти колоді в ніс, а як треба буде, то відскочить.

На світанку, в тумані біля верхівки ризи старий Кочерган разом з Вітроломом та чотирма найсильнішими з Бистреця всунули тлусту від смоли і обліплена снігом білану в жолоб ризи. Кочерган широко розчинив рота і урочисто проспівав:

— Клей-гоу, клей-гоу!

І негайно ж хлопці розставлені побіч ризи знизу вверху, одні ще видимі, інші вже в тумані, подавали один іншому від низу до найвищого поста, гасло:

— Кіне-тоу, кіне-тоу, кіне-тоу!

Що означало: шлях вільний.

Кочерган поклепав колоду на прощання, обтер смолу з руки об ризу і пробурмотів:

— Не журиси, щасливо!

Після чого разом з Вітроломом підштовхнули білану. Захрипіла, заскрипіла по льоді, розлучаючись з відвічною нерухомістю, стукнула з першого розмаху. Потім завила в шаленому розгоні, дерлася, як розлючена потвора. Уже вигравала під Синім Бердом, де вартував Савіцький, готовий підштовхнути чи відскочити. І відразу ж кані, що гніздилися у щілинах Синього Берда, почали лаяти колоду чи людей, або заохочували невідомо кого: «бий, бий!». Колода розпачливо смикалася з поворотом, горланила із стисненої пащі: «хто тут старший, чия риза?». Обледеніла риза, немилосердно утримуючи велетня, слизько зітхала з мимолітним жалем: «Ах, не в цьому справа». — Кочерган слухав зверху, з острахом висував голову до низу, але туман закрив Сине Бердо, разом з поворотом ризи і з Савіцьким. За якийсь момент Савіцький свиснув, не менш пронизливо, ніж каня, це знак, що колода пролетіла. Приречена вже гриміла нижче одноманітно наростаючим громом, що аж цілий ліс, який ще стояв на рідних пнях, набухаючи погрозою, загудів геть до найдальших окраїн:

«грім-грім, погром-розгром». Кочерган все прислухався з гори. Колода не зупинялася, вже не борючись ні з чим, добралась до повороту на Заячій Паші. Свиснула риза, захотів і радісно гавкнув Гарасимко, як молодий пес, що аж ліс, перекривляючи його, гавкнув у відповідь потворним відлунням: «хіхіхіхіхі». Колода пронеслась, на кінець бухнула у снігові подушки неподалік від місця призначення, коло мигли. Закінчилось, Томашевський і його компанія, й інші, буцаючи її чеканами, потягнули по снігу, щоб закласти миглу.

Савіцький також прислухався, намагався відрізнити гул колоди від гуркотів, свистів і зітхань самої ризи. Почув, що десь там щось затріщало, що десь зойкнула риза. Окриком «габоу» зупинив ризування, після чого, передаючи вниз знак через хлопців, наказав, щоб Томашевський перевірів ризу від мигли вверх. Сам бігав то вниз, то вверх від жолоба до жолоба, насвистуючи вже не старцівські мелодії, але запальні чардаші і дикі гуцулки. Панич-рись був скрізь, тримав у кулаку всю ризу, жоден рух, жоден спуск, жоден окрик не відбувся без його кивка. Томашевський, і так вже досить схудлий, після кількох викликів, вибігаючи на гору і знову вниз, важко дихав, втомився, ледве рухався, а Савіцький дивувався, бо захоплений ризуванням не відчував втоми. Кочерган то підганяв, то остерігав, і знову переможно виспівував: клей-гоу, клей-гоу! І знову колода скочувалася за колодою в повному порядку.

Тимчасом сам Фока з групою добровольців подався у найбільші замети прочісувати ліс. Вони добирались до закутків, прочищали від снігу порташ за порташом, а ще вигрібали зрубані давніше чи недавно і не спущені колоди, звідки тільки могли, і складали їх на порташі. Ще не один зруб, а може й не один порташ тонули в глибокому снігу ніким не віднайдені, ще не встигли зризувати половини приготованого дерева, коли одного вечора навалилися з заходу чорні хмари, стало нестерпно душно, а вночі розгулялася заметіль. Потрясла колибою, не лише побудила

сплячих, але ще важче пригнітила їм дихання. Цілу ніч ліс гудів і гримів, ставало щораз душніше, світ безнадійно скочувався на саме дно зими. Наступного дня намарно було б шукати вчорашнього світу. Снігова буря, окутуючи кожную вчорашню форму, затерла всі кути і канти, затопила кожен твердий виступ, перемінила дерева, колиби, стайні, стоги з сіном, ризи і мигли, загребла сліди людей і тварин, витягнула м'які чуби, розкудлала димові чуприни, розвіяла слизькі снігові примари, не силуети речей — а сліди герців зими. Бутинарі відразу зрозуміли, що одна ніч занурила їх ще глибше у зиму. Попри це Фока наказав працювати далі. Зернистий сніг все шмагав лиця робітників, витискав їм сльози з очей, заливав обличчя сльозами, після чого вітер сковував сльози на обличчях у шкаралупи, переймав і висушував подих. Майже половина робітників практично невпинно очищала сніг, з особливим завзяттям відкопуючи ризи. Кочерган важно кивав головою, але так само переможно проголошував: клей-гоу! Савицький, невиспаний через нічне вартування і посоловілий, бігав вже без посвистування, часто і навіть без потреби зупиняв ризування, мимрив, смикався, навіть нетерпляче кричав. Робітники не ображалися, а тільки дивувалися, що панич-рись посуворішав, як лісова рись. Працювали слухняно, але сумно, кволо, як ніколи до цього.

Буря не припинялася. Перед вечором менші і більші птахи то групами, то зграями втікали на північний схід, пролітаючи низько над колибою. Посвистування крил випереджувало вітер або змішувалося із свистом вітру. На це не звертали особливої уваги, тільки Кузьма Готич, званий Нявчуком або Віхринкою, увірвався до колиби, немов утікаючи від птахів. Затуляючи голову руками, він хрипло скаржився Іваниськові:

— Пташиний свист, вони летять, вони вже тут.

Іванисько співчутливо заспокоював його. Жаб'івці уважно спостерігали за ними, а Томашевський постукав пальцем по чолі. Компаньйони вибухнули голосним сміхом.

ЗНАКИ

Після трьох днів роботи в бурі і в постійній боротьбі з бурею увечері серед заметілі приїхав до колиби — вперше від осені — Андрійко Плитка. Обліплений снігом він увійшов до колиби і робітники відразу ж оживилися.

— Гість над гістьми! — волав Фока.

— Хресний батько нашого бутину, — белькотів Бомба.

— Він стяв перше дерево, — пояснював Фока жаб'ївцям.

Жаб'ївці дивилися на Андрійка мовчки, один чи другий обережно прошепотіли:

— Це саме він, Лісова Смерть.

— Добрий знак, — буркнув Вітролом.

— Лісовий щасливчик, — хвалив Петрицьо.

Андрійко забобонно сплюнув вбік, після чого мовчки почав вітатися з усіма, подавав руку нікого не минаючи. Майже нічого не кажучи, він сів у куті поруч з Фокою, шепотів терпеливо і довго. Фока то заперечливо кивав головою, то стенав плечами. Слів Андрійка не було чути, але перешіптувалися здогадками і чекали, що Фока оголосить щось нове. Та наступного дня, не зважаючи на невпинну заметіль, ризували й надалі, як і до того. Кочерган провадив праці спокійно, а Савіцький, втомлений і ще більше розклеєний, вперше неохоче. З іще більшими труднощами доводилось очищати сніг з ризи, робітники увечері поверталися настільки виснаженими, як рубачі восени підчас перших рубацьких змагань.

Хоч і не було веселості, Петрицьо перекривлявся з Цвилинюком, а той, хоч і слабший від інших і більш втомлений, вигортав з пам'яті хитрі мудрування й історійки, аж поки сміх не заблиснув на не одному лиці. Фока їх хвалив:

— З такими ми переможемо бурю, а не вона нас.

Той чи інший без ентузіазму кивали головами, бо знали, що це ще не все і це не кінець, а тимчасом вже один

за одним засинали сидячи. Серед важких зітхань всі лягли спати раніше, та опівночі декого розбудив галас перед колибою, а всіх інших — вже сильний грукіт у двері колиби і окрики. Втомлені робітники неохоче підводилися з підстилок, постогнували, лаялись. Поволі прокинулись і підвелися всі, хто ночував у старій колибі, бо це знову приїхали з Ясенова, старий Шумеїв пастух Трофимко. Цього разу сам. Приїзд Трофимка аж з Ясенова в таку погоду і опівночі — це не абищо! Але Трофимко не привіз жодних важливих новин. Лише кивнув здалеку головою на привітання, а потім відразу сів з Фокою у куті. Бурмотів довго, наполягав твердо, а навіть нетерпляче. А коли Фока впирався, Трофимко мимрив якісь прокляття, погрожував Фоці пальцем коло носа і нарешті хляснув долонею по колоді так, наче це він, а не Фока, був газдою. Те, що наймит Шумеїв, долинний мужик з якихось ведмедьо-подібних бойків не гірського звичаю, нікого не дивувало. Та все ж це було дивно, що Фока похитнувся і поступився. Оголосив, що від завтра він зупиняє роботи. Видно, Максим Шумей, котрий не своїми вухами чує здалека і здалека турбується про людей та про худобу, наказав припинити роботи.

Савіцький поки-що був задоволений, Кочерган дво-значно кивав головою, зрештою, про це зовсім не говорили, нічого вголос не пояснювали, але й не питали. Заметіль щоночі насипала навколо колиби копиці і могили снігу, щільно обліплювала стоги з сіном, загороджуючи доступ до стайні. Худобу в поле до сіна на «давання» вже не випускали, приносили сіно до стайні на плечах, а також топлону зі снігу воду у коновці. Переходи між колибами теж були зав'язані, вже від світанку робітники крутилися з лопатами для прокопування проходів, але до полудня сніжні вали знову покривали проходи. Але наступного дня після приїзду Трофимка Фока відразу наказав вивести худобу зі стайні, ближче до колиби. Стайні були поруч з миглою і недалеко від вильоту ризи. Попри бурю,

худобу розташували на повітрі, тимчасово, під захистом лише стогів. В цей час за наказом Фоки почали поспішно зводити курені недалеко від сіна. Робітники переглядалися, але ніхто нікого ні про що не питав. Андрійко бігом поспішив до найближчої гущавини, щоб зрубати тонких дерев, вибирав найтонші, а невиспані і сонні робітники безвольно дозволяли собою поганяти. Навіть старий Кочерган, хоч і побуркував суворо, рухався досить зів'яло, а Савіцький всупереч звичаєві проспав цілий день у колибі, немов глибоко приспана риза і його затигла до спільного сну. Курені густо застелили смереччям, вже темніло, а ще Андрійко підпирав їх з усіх боків палями і ущільнював старанно хвоєю, в'язучи її гужвами і стискаючи поперечними патичками для того, щоб буря не викривила куренів, а вітер не прошивав холодом худобу. Було вже темно, коли худобу завели до куренів.

Тимчасом Іванисько Цвирюк зник десь з самого ранку із рушницею, а Пехкало, зовсім не переймаючись будовою куренів, сидів у кутку колиби. Попиваючи потрошки зі своїх горщиків, він щось завзято бурмотів, аж заснув сидючи, спершись на стінку. Коли під вечір повернувся Іванисько, Пехкало прокинувся і почав активно мимрити, немов нечиста сила увірвалась до колиби. Мандат і Гелета вказували один одному на нього пальцями з придушеним хихотінням, та Іванисько не звертав на них уваги, а схвилювано шепотівся з Вітроломом. Нашіптувані повідомлення від вуха до вуха виявили, що Іванисько витягнув із заметів десь на краю лісів цілком білу оленицю з дубовим ярмом на шії, з людськими карбами столітньої давності.

Якось так склалося, що ніхто Іваниська ні про що не запитував, але через відсутність інших новин і з нагоди такої дивної новини Цвилинюк наважився:

— І ви не застрелили тієї білої, хоч і мали її в руках?

Іванисько заперечно похитав головою, а осмілений Цвилинюк питав далі:

— А які ж ви вбиваєте?

Іванисько голосно розсміявся і не відповів, але Цвинюк наполягав:

— А де ви зустріли ту білу?

Іванисько ухилився:

— Потоки і гори заметені, важко сказати.

Пехкало слухав з недовірою, болісно сикаючи, немов його різали рідкі слова Іваниська.

До ночі потепліло, але стало ще душніше. Вітер то замовкав на мить, то знову вдаряв у нерівних поривах. Пробиваючись крізь холодне повітря, теплий вітер розривався на голоси, зойки, скавуління і свисти. Навіть коли вигравав високо у хмарах, то постогнував звідти скаргою далекої муки і вмирання. Усі нерівні голоси вітру, то жалібні, то пронизливі, вили то поодинці, то хором, драгували нестерпно. Один і другий день мешканці обох колиб сиділи без руху, виходили тільки набрати снігу у відра, нагодувати та напоїти худобу. Самі ж на початку їли надто багато, потім втратили охоту до їжі, просипали по півдня, задихаючись у задимленій колибі, бо дим ліниво відпливав, а потім повертався. Вони не навчилися від корів і волів спокійного примирення і пережовування, а радше відучилися від цього у постійному русі лісосіки. Не набувалися так, як на свята, а нудьгували, байдикували і кисли, врешті-решт безпорадно кляли. Коли один починав лягати, інші вигадували щось ще огидніше, змагаючись у лайці. Тоді Пехкало підводився на підстилці, благально мовчки підіймав руки, неначе намагався їх заклинати, зупинити. Нарешті вони почали вимагати продовження робіт. Навіть Савіцький, розуміючи, що буря не закінчується, і не вбачаючи сенсу у перерві, схилився на сторону більшості. Фока споглядав то на батькового наймита Трофимка, то на Андрійка, то на Іваниська, а Вітролом із хитро заклопотаною посмішкою нагадав Савіцькому:

— Пам'ятаєте, паничу, знак перед святами?

Савіцький махнув рукою:

— Пам'ятаю, але нічого не було з вашого знаку.

— Не було, — таємничо спохмурнів Вітролом, — бо висить над головами, невичерпний.

— Най щезне знак, — даявся Томашевський.

— Хай його чорт викарбує собі на гузиці, — блюзнив Крашевський.

У відповідь на блюзнірство Мандат і Ґелета, немов змовившись, кололи жаб'івців ядовитими шпильками.

— Це все через безсоромні загадки, — твердив Мандат, хоч сам слухав загадки із захопленням.

— І карти в день реваша, — додав понуро Ґелета.

— Хтозна, може? — визнав Вітролом.

Цвилюнюк, намагаючись зупинити лайку і докори, пожартував:

— Наш священик хитро закручує на проповіді, що Господь за кару наклав на людину працю, а тут — стій, неправда! Хто ж не бачить, що це чорт, аби нас мучити, насилає безділля.

Петрицьо підтримав жарти:

— А перед цим ви казали, що чорт відкриває дорогу у світ, для руху, для торгівлі, для грошей.

— Коли йому треба, — відповів Цвилюнюк. — Коли він бачить, що в домі реваш і згода, виганяє у світ. А коли бачить, що в праці згода, накладає неробство.

— Це все через Гарасимка, — сміявся Петрицьо, — тріпався загадками, аж чорта збудив.

— Так, так, — весело погодився Цвилюнюк. — Без Гарасимка чорт проспав би всю зиму, а тепер він злий, от і маєте.

Розізлений Ґелета поважно цідив:

— Смійтесь на здоров'я, а лісові дівки наставлять пасток, на сміливців теж... поїдете гладенько на дно, на сам спід, до Льодової Баби.

Пехкало переляканий і злий на всіх за їхню недоречну галасливість, не міг стриматись:

— Шануйте животину, дайте їй поскаржитись! А ви її переслідуйте! У такий час з рушницею до лісу, убивати — послухайте, як стогне.

На вулиці постійно вдаряло виття, масковане під різні голоси.

— Яка там животина, — нервувався Вітролом, — це дівки чортові викликані, правильно каже Гелета.

— А хто їх викликав, питаю? — повторив Гелета із злістю.

— Той, хто роздмухує гріх у думках — впевнено відповів Вітролом.

Савицький погасив його:

— Байки! Який там ще гріх?

Матарга підняв голос:

— Такий самий, як інший, як кримінальний, або й гірший, бо підземний: Pulvermagazin, ціла порохівня, одне тертя, один сірник і досить.

— Так, так, — підтвердив Вітролом, — лісові дівки тільки чекають і відразу ж...

Пехкало розкричався:

— Лісові? А ви звідки знаєте? Спіймали лісну в клітку?

— А ви про це звідки можете знати? З горщиків? — твердо запитав Гелета.

Пехкало тихо заскрипів:

— Послухайте, як скаржиться лісова животина, коли б хоч один веселий голос! Дірявлять вуха. Просять милосердя...

Гелета вперто повторював:

— Наставлять пасток, на милосердних передусім. Поїдете вниз.

Вітролом відповів Пехкалові:

— Кажете: «слухати зойків», а ви проти кого весь час ставите застави? Кого хочете відлякати примівками?

Гелета сплюнув, бурчав зневажливо:

— Тьху, що це мені за примівки! від якоїсь баби набрався, торохтить, як пусті жорна. Де там йому до наших.

Наче вдарений, Пехкало заричав на всю колибу:

— Пех! кому що до цього. За таке гавкання — пех! — задихнувся він, викрикував переривчасто. — Проти кого

застави? Проти того, хто з рушницею несе смерть у ліс! Кута вам шкода бідній дихані, а де їй подітись? — Він ліг на підстилку, повернувся до стіни, замовк.

Петрицьо наслідував жалібність Пехкала:

— Бідна диханя, бідна, а тимчасом нам дихати не дає. Куди ж нам дітись?

Пехкало, глухий на жарти, не відповідав. Бистречани згуртувалися, говорили упівголоса, але настільки голосно, щоб їх було добре чути. Вітролом нарікав:

— Біда з цим народом жаб'ївським, вони ніколи не навчаться.

— Це ще не кінець, — пророкував понуро Гелета.

Матарга глухо мимрив:

— Ой так, краще нам самим було мучитись до кінця, аніж — щось таке. Навколо небезпека, вже-вже оточують нас, вночі страшно вийти, а тут всередині сидить такий несамовитий, хтозна по чий він сторони.

Гелета не пропустив нагоди підтримати зневагу до Пехкала:

— Який там несамовитий! Де йому там до лісів, сільська гузиця смердюча.

Пехкало не озивався. Буря то слабнула, то посилювалась. В колибі була навіть дещо прохолодно, але душно, щораз душніше. Так пройшов четвертий день обтяжливого безділля. Того ж дня увечері Іванисько знову зник з колиби. Фока прокинувся вночі і занепокоєний тим, що немає Іваниська, розбудив Петриця. Петрицьо заспокоїв його, що той вийшов з рушницею, як завжди, і повернеться, як завжди. Перед світанком Петрицьо крізь сон почув скрип кроків на снігу. Зірвавсь, виглянув крізь шпару і побачив, що наближається Іванисько. Відразу за ним йшли два великі, але схудлі вовки. Іванисько тихенько прошмигнув до колиби, а Петрицьо відразу ж припав до підстилки, вдаючи, що спить. Іванисько, обережно оглядаючись, порпався у бесагах, витягнув з них чимало кусків сухого картопляника, полазив також по горщиках, дістав із

них чималий залишок холодної кулеші, і негайно вийшов. Петрицьо знову підірвався і, знову слідкуючи через шпарини, побачив, як Іванисько, постійно оглядаючись злегка навколо, годував вовків. Потім Іванисько знову повернувся до колиби, ліг на підстилку, встав разом з іншими.

На п'ятий день раненько наймит Трофимко залопотів хрипко плаксивим голосом:

— Газда сам, сирота, ціле газдівство осиротіло, ви робіть, що треба, а мені пора.

Не зважаючи на бурю, він поїхав до Ясенова. Андрійко надалі залишався у колибі.

Невідомо, як новина про вовків розійшлася по колибі.

Про це шепотілися і гомоніли впівголоса, але одна групка шептунів остерігалася іншої. Савіцький тихо розмовляв з Вітроломом, а Лесьо Караванчук мовчки слухав.

— Це треба так розуміти, — пояснював Савіцький, — що не годиться нападати, коли ворог у біді. Мій батько, світи йому Боже, розповідав, що коли турок і англієць притиснули москаля, то наші не хотіли нападати на Москву ззаду.

— А так, — втішився Вітролом, — дай Боже неба панові ковалеві! Вовк вовком, але людина не вовк, хоч і в лісі. За все є відплата, і для кожного знайдеться милосердя.

Лесьо Караванюк буркнув:

— І хто ж знає, що це за вовки? Та чи й вовки?

Ці останні слова почув хтось із жаб'ївців, а з цього розійшлися нові повідомлення, буркотливі підозри, як потік, що набирає вночі. У лісі швидко не забувається.

ПОРЯТУНОК

Лише сьомого дня перед світанком буря припинилася. Відразу розпогодилось, робітники поспішно приготували лопати, сокири, але Фока не подавав сигналу для початку робіт. Тільки Іванисько й Вітролом вибралися нишком з колиби. Вони пішли яром до ризи вздовж схилів, що

звужувалися до Заячої Паші, і там зникли. Не минуло й години, коли в колибі почули гуркіт повалених колод, а за мить — тріск розбитої ризи. Всі вибігли до мигли, дивилися в бік Заячої Паші. і Лесьо Караванюк зауважив високо, на краю видимості купу розкиданих колод. Почали гукати, кликати Іваниська і Вітролома, кричали з усіх сил. Не встигло повернутися відлуння, як вони почули за кільканадцять кроків від себе біля вильоту з ризи пронизливе скрипіння снігу, після чого велетенська колода бухнулася з ризи у сніг. Поки вони відійшли від здивування, побачили, що колода суне далі по підвищеному заметіллю і обледенілому снігу просто на миглу. Не встигли вони перевести дух, як мигла почала валитися з жахливим гуркотом. Звалені з мигли колоди посунулися на сусідні мигли, а потім окремі колоди, що злетіли з верху мигли, з великим розгоном з'їжджали у закуток під скелями на стайню, розбиваючи її стіну.

Хоч поки-що нікому нічого не сталося, ніхто не знав, чи це вже кінець чи тільки початок знаку, про який всі шепотілися. Рятуючись, вони розбіглися всі в бік колиби. Намарно Фока і Савіцький запевняли, що вони у безпечному місці, що все вже затихнуло. Нарешті вони знову зібралися навколо Фоки і знову кликали Іваниська і Вітролома. У відповідь почули кількаразове слабке гукання з боку Заячої Паші. Вони були живі. Андрійко Плитка і Савіцький без роздумів кинулися до яру, легко просуваючись по затвердлому снігу. Інші поки-що мовчали, наче оглушені, а потім всі почали запитувати одне й те ж:

— Звідки колоди? Звідки звалився цілий будинок колод на ризу?

Фока допитувався:

— Що сталося з порташом на Заячій Паші?

— Ми передали його Біришові після свят. — відповів Матарга.

Біриш підтвердив:

— Так, ми зризували і змиглювали, як треба.

Знову замовчали, а Лесьо Караванчук несміливо ляпнув:
— Але ж це не з Заячої Паші порташ, а з Поганої Головички.

— А кому ви передали Погану Головичку? — запитав Фока Матаргу.

Матарга мовчав, а Ѓелета похапцем відповів:

— Кому ж іще? Біришові відразу після свят.

Біриш заперечливо похитав головою:

— Не мені.

— А кому ж іншому? — натискав Ѓелета. — Адже ми вам після свят передали цілу ділянку.

— Мені ні, нам ні, — підтвердив Пехкало. — Я навіть не чув ні про яку Головичку.

— Так, — додав Біриш. — Ми там застали все, засипане снігом.

Лесьо пояснював сухим кістлявим голосом:

— Погана Головичка ще дальше і вище, ніж Заяча Паша, навскіс на ліво, у клині яру. Скеля подірвана, джерело у ній ледь сочиться. Порташ ми склали на скелі, вище і на ліво від ризи.

— Я про все це навіть не чув, — буркнув Пехкало.

— Ми не чули, — підтвердив Біриш.

Беззвучно і спокійно Лесьо пригадав своїм:

— Це там Іванисько вистежив перед святами гніздо лісових котів і приніс малят у мішку до колиби. Він теж приніс бляшанку поганої води, яка не замерзає. З молодими лісовими котами була комедія, вони фошкали, скакали нам до очей і попід дах колиби. А вода небезпечна, не тільки скелі, але й бляшане начиння проїдає. Іванисько відніс лісових котів на місце, а для води викопав яму та накрив землею. Пригадуєте?

— Хто ж не пам'ятає, — сказав розчулено Бомба, — порташ на скелі, відразу за поворотом, але на ліво. У тому місці панич найбільше намучився, риза найважча.

— Все це було до нашого приходу, це зрозуміло. — спокійно додав Біриш.

— Так, так, до свят, — підтвердив Лесьо.

— З того часу скільки ж там шарів снігу напало, — пояснював Матарга.

— Так, — сказав Лесьо стурбовано, — може, це сніг переважив порташ, а може, сама головичка...

— І ніхто про це не подумав? — запитав Фока.

Лесьо один виправдовував усіх:

— Свята, сніги, нові люди, зрештою вітер, відлига, а скеля стрімка.

Фока напірав далі, допитував ще по черзі кожного з бистречан. Ніхто нічого більше не пам'ятав, або не хотів пам'ятати. Віхринка висунувся вперед, ніби хотів щось сказати, та потім замахав руками і сховався в юрмі.

Вибухнув Пехкало:

— Пех! навмисна пастка, а прихована, щоб нас знищити, я тримав поки міг.

Фока кинувся до нього:

— Ви знали про порташ?

— Ні, не знав, — відсахнувся Пехкало, — але знак чигав, а я тримав молитвами.

Мандат гаркнув:

— Гарні молитви, без святого хреста.

Пехкало розізлився:

— Так, це ваш усміхнений побратим, той чорт, спустив нам порташ на шию.

Фока не зрозумів:

— Хто спустив?

— Хто ж, як не Лилик тихолазий, ваш хвалений Іванисько, — випалив Пехкало.

Фока розкричався.

— Як б він спускав, схаменіться!

Гелета, стискаючи кулаки, підійшов до Пехкала і люто процідив:

— Дідуську молитовний, твій пісок зараз розлетиться не гірше, ніж порташ. Сільська гузиця!

Фока різко крикнув:

— У таку мить чвари? сором!

Він відштовхнув Ёлету, а Пехкало, ховаючись за Фоку, заверещав:

— Гвалт, гвалт, рятуйте від розбійників, від ватажчуків, лайдачуків, гелетчуків, довбущуків!

Обпечений між двох вогнів Фока заgrimів:

— Тепер кусайтеся, розбивайте голови, коли риза розбита.

Пехкало, хоч і заховався під опіку Фоки, то зовсім не заспокоївся, ані не збирався жаліти Фоку.

— Це *ви* самі все це наварили, такий з вас керівник, так вам і треба! Бутин — це не храм, не бал, треба знати течії, стерегти, а не танцювати то туди, то сюди.

Лесьо і Біриш взяли його попід руки і відвели до колиби.

— Чоловіче, — говорив Лесьо, — дякуйте Богові за те, що є, і не ображайте.

— Спокійно, спокійно, — заспокоював Біриш.

Пехкало смикався і виривався, але піддався.

Занімілий досі від страху Гарасимко видихнув з полегшенням:

— Але ж це погана головичка.

Зрештою, всі погодились, що про порташ може знати тільки Вітролом. Це він керував вирубкою і передавав порташі. Чекали на нього перед колибою. Сходило сонце, безмежна плита обледенілого снігу поривчасто вибухнула полум'ям, запалюючи скрізь квітники червоних роз, стократ, у тисячу разів червоніших, ніж поле весняних рододендронів на схилах полонин. Засліплювала очі нестерпно, наче червоні батоги шмагали по очах. Всі зайшли до колиби.

Іванисько і Вітролом, разом з Савіцьким і Андрійком, бігом, легко і тихо, поверталися по м'якій, бо вкритій поною, сніговій плиті. Увійшли тихо. Задиханий і досі вражений Вітролом гарячково розповідав, одні слова накладались йому на інші. Більше довелось здогадуватись, ніж чути, що він говорить.

— Іванисько винюхав, де сичить знак, йдемо правою стороною коло самої ризи, тихо, так тихо, що чути серце. А тут щось як захрипить у ризі, як завовтузиться з-під снігу, наче корова. Витрішкуватими очиськами вирячила-ся на нас колода. У зрізі мені десь так по пояс. Я стерпнув, наче мене гад вжалив, і тут Іванисько свиснув, розбудив мене і ми обоє скоком на вищий пагорб. Колода хрипить, хрипить й далі поволі, аж там на горі щось розірвалося, немов порохівниця вибухнула, і з цього розсипалося каміння. Порташ завалився, риза розбита, кінець світу.

Всі мовчали, страх всім передавався, і тільки Андрійко спокійно сказав:

— Дякувати Богові, висипалося, тепер я вже можу їхати додому.

В свою чергу Фока розповів тим, кого не було, про розсипані мигли і про розбиті стіни стайні. Знову замовчали, намагались уявити собі, зрозуміти. Фока схаменувся нарешті і запитав Вітролома:

— А хто залишив порташ над Поганою Головичкою?

— Хоч убий, не знаю.

Фока ще раз по черзі опитав бистречан, жаб'ївців і всіх інших. Всі стнали плечами, тільки Пехкало випалив:

— Мене ніхто не обдурить.

Фока знову питав Вітролома:

— А до свят це ви тримали ту ділянку?

— Я, — визнав Вітролом.

Фока напружив обличчя, прикусив губу, але стримувався і запитував:

— А порташ залишився на місці, не випарувався?

— Залишився, — зітхнув Вітролом.

— І ви його нікому не передавали?

Вітролом мовчав, Фока почервонів, вперше на бутині розгнівався.

— Чого ж очікувати від інших, коли найстарший з Білоголових, родом з Магоріїв, батько дев'яти дітей, не знає, що робить. З Андрійком такої ганьби не було б.

Вітролом закаменів, шепотів ледве чутно:

— А я вам казав, що без Андрійка, бутин — не бутин, а чистий страх.

Андрійко твердо заспокоював:

— Не кажіть так, часом людина сама не знає, винна чи ні. Дякуйте Богові за знак, та й все тут.

Савіцький промовляв з зусиллям, збуджений і ображений:

— Все через дурні чвари, прокляту гризню! Якби ви працювали у згоді, передали б без поспіху порташ, все було б в порядку. Така риза — Боже!

Вітролом, виправдовуючись, як хлопчисько, промовляв майже плаксиво:

— Дедику любий, може я винен, пробачте, але нехай мене Бог покарає, ненавмисно. Запаморочило мене і присягаюся, що цього більше не буде.

Савіцький червоний, теж близький до плачу, не слухав, а Фока стискав кулаки, ніби збирався когось побити. Тимчасом Кочерган поволі промовив:

— Не гнівайтесь на мене, Фоко, і ви, паничу. Пригадуєте при реваші була розмова про те, що ви обоє не пропустите поганих риз, ані дараб. Це добре, але це і ви, мабуть, відповідаєте за порташі. Тато-мама в лісі, так само, як в хаті, так, як цісарська пара у державі.

Савіцький жажнувся:

— Моя справа ризи, це найважче, а тепер...

Фока також вперше розізлився на побратима:

— На одного звалити все, а самому ніс в ризи і моя хата скраю.

Кочерган цикнув, Савіцький здивовано зиркнув, знову почервонів, непомітно витер очі, немов витирив сльози, і зітхнув:

— Назвався грибом, то лізь у кошик.

І замовк.

— Що тут скажеш, — цідив зверхньо Гелета, — не залізниця нам потрібна, не ризи хитро-мудрі. Волами потрібно було відразу помаленьку звозити.

— Треба було, — підтвердив глухо Матарга.
— Ой, треба, — погодився Бомба.
— Треба, — доповнив засудження Пехкало.
Савіцький встав і крикнув:
— Люди тупіші від волів! Чи ви подуріли?! Що у вас в
головах? Чвари і знаки.

Махнув рукою і сів.

— От бачите, паничу, — шепотів Томашевський. — І
варто для них щось робити?

Старий Кочерган не переймався і закінчив так:

— Наука пече і повинна пекти, а хто на неї гнівається,
той вже навчений, хай вчиться від волів.

І спокійно зайнявся люлькою.

Здивовані, знічені, оглушені, підіймали голови, вивча-
ли один одного. Мовчали, без слів, без шепоту. Вітролом,
Савіцький і Фока підвелися, совалися по кутах, кожен шу-
кав кута для себе, і жоден його не знайшов. Встав також і
Андрійко, поспішно стягаючи бесаги, готувався в дорогу.
Гарасимко все ще переляканий, як дитина, пролепотів:

— Але ж це погана головичка, і вас перегризла.

Андрійко спокійно прошепотів:

— Правильно хлопець говорить, не дати себе пере-
гризти, не накопичувати чвари на чвари, коли ще один
порташ снігу на порташі, то стеретися! Ну, мені пора. Бу-
вайте здорові.

Подавав руку всім по порядку. Всі струснулися, зірва-
ли, всі разом волали:

— Їдьте здорові, Андрійку, дякуємо.

Вони провели його поза колибу, сорок одна пара рук
ще раз і другий тяглася до Андрійкових долоні, потискали
її, потрясали.

— Андрійку, з вами життя, — сказав Фока.

Андрійко сумно посміхнувся, а потім знову спохмур-
нів. Одноманітно затверднув сніговий покрив, хоч і твер-
дий, не слизький, бо посипаний сніжним пушком, він
переливався і блищав, немов плита вибіленого, щойно

загустілого скла. Люди ступали по ньому впевнено і тихо, рідко котрий провалювався у сніг. Стара кобила Андрійка також вміло ставила ноги, взагалі не провалюючись. Не встиг на неї сісти Андрійко, а вона вже зі скляним тріском крушила сніг, провалюючись вище колін, з труднощами витягала ноги, дзвонячи розштовхуваними плитами.

— В такий час хіба-що на псі їхати, — жартував Петрицьо.

Русло потоку, засипане снігом зрівнялося з берегами. Проходячи через нього, кобила занурилась по живіт, вибиралась зі стогоном. Перед Андрійком стелився шлях, ніби й м'якенький, гладенький, але западистий — день зусиль для коня і людини. Бутинарі, проходячи без труднощів через русло, провели Андрійка до краю лісу. Стоячи рядом і споглядаючи вслід за Андрійком, вони бачили, як кінь все провалювався, як підскакувала і хиталася на коні людина, як зникла їм з очей. Кивали головами покірно.

КОРОНА ЗИМИ

Сонце вже було високо. Після стількох тривожних ночей, після стількох душних і мертвих днів. Після хуртовин, вітровіїв, небезпек, і зрештою після сварок, вони милувалися погодою. Тепле небо без жодної хмаринки знизилось і наблизилось. Куди не глянь, морозний день іскрився і засліплював. Неначе безперервно тріскали безголосо, але ж ні — зі звуком найтихіших нот, — дзеркало за дзеркалом, веселка за веселкою, зірка за зіркою. Безконечні плити гладкого снігу, неначе скляні полоники з такою шліфовкою, якої ще ніхто на землі не бачив. І такого дня ніхто з бутинарів не бачив, скільки жив. Всі поховані запаси і скарби світу, які нікому ще й не снились, переливалися, розблискували, бушували. Невичерпане, невичерпне світло чигає і відразу ж викочується, де б не підставив йому дзеркало, розмножується від дзеркала до дзеркала. Молочні дороги, заметілі зірок серед білого дня

розсіялися в земному повітрі, тисячі тисяч скованих у зірки краплин, пухирців, іскор, бульбашок, куль, насичували кожну дрібку повітря. П'яні світла похитувалися, танцювали, як водоспади буркутської води, запінені хвилею угорського вина. Крилаті тіні дерев швидше заблакитнювали, ніж затінювали. Світилися самі собою. Хіба Бог, хіба вирваний з божого серця посланець кидає такі тіні, які самі собою сяють світлом. Зимовий день, і корона зими, корона ста зим, понад-зимовий і понад-весняний, корона ста років, понад-часовий. День, що омолоджує від морозу, більш того — звільняє від віку. День вдячності для світу, для його святої тиші. Родися, світло, прокидайтеся, води, радуйся, земле! Навіть якби розбитий порташ знищив не тільки цілу ризу і всю худобу, їх всіх і всяку животину — хай нищить, нехай святиться ім'я твоє, ім'я твоє — світло! Але не знищив їх той день, пощадив.

— Після хвороби здоров'я, — радів Бомба.

— Скакати б, танцювати б зверху на верх, з полонини на полонину, — тішився і підтанцьовував на місці Гарасимко.

— Який день, — розглядався і кивав головою Цвилинюк. — Одного шкода, тих, хто його не бачить, бо не дочекали, або сидять у темряві, як милий пан-майстер Бамбірій.

Мандат задумався:

— Я маю такого котика в хаті, котрий більше за світелками і за тінями скаче, ніж за мишами. Отой би тут натанцювався, не гірше від Гарасимка.

Фока звеселів, підійшов до Савіцького і взяв його за руку.

Погода певна, — сказав, — принаймні на два тижні. Так?

— Гарно, — визнав Гущинюк, — дуже гарно, але цього-річна зима бешкетна, зрадлива, хто ж знає?

— А ви що скажете? — запитав Фока старого Кочерана.

Кочерган розморщився, мружив очі від сонця, надув щоки.

— Люди! — гукнув. — Велика ласка на вас, такий день — раз на п'ятдесят років, раз на сімдесят років, а може... Погода міцна, коренаста аж до Одокії. А певне й Одокію відсуне, скоротить, може й перескочить.

Петрицьо з кількома молодими кинулися з лопатами і чеканами до русла потоку. Розбивали плити льоду, відкидали їх лопатами, відкопали проруб у Рабинці. На самому дні снігу знайшли непошкоджений йордановий хрестик з дерева, обплетений червоним гарусом. До потоку повернулася мова. Одні кинулися по коновки, носили воду для худоби і в колибу, інші слухали воду.

— Не німій, світе, — зітхав Вітролом.

— Вода, вода, — тішися Цвилинюк.

Савіцький обійняв Вітролома за плечі, вони стояли так утрюх з Фокою, примирені без слів.

— Ну що ж, Кузьмо, вичерпався знак? — сміявся Савіцький. — Починаємо роботу?

Вітролом тішився вголос:

— Ще й як вичерпався, а ваш гнів, паничу, теж вичерпався?

— Нема за що гніватись, — відповів Савіцький. — Що було, те минуло. І це мені нагадує, як мама стереглася, щоб солі не розсипати, бо це було знаком сварки. А батько любив підсміюватись, що це не від солі і не від знаків сварки розсипаються.

Іванисько весело додав:

— Сіль сварки не розсипе, але попередить, якщо є кого.

— Це правда, — сказав Вітролом. — Зважте, знак був перед святами і перед чварами. Ох, якби ж це людина пильнувала саму себе так, як треба.

Савіцький сказав:

— Знак знаком, але помолитися треба. Я заспіваю вам пісню, якої мене навчили.

Стоячи на снігу з відкритою головою, він заспівав ранкову пісню поета, пам'ятником якого пишається наша слава Коломия: «Коли встають ранкові зорі».

Бутинарі оголили голови, ніхто цієї пісні не знав, ніхто досі її не чув, але вторили охоче, підхоплювали і повторювали слова так, як чули і так, як уміли: «Тобі співа живіт всекий».

— Починаймо роботу, — підганяв Фока. — Важче, ніж будь-коли, але веселіше, ніж будь-коли.

Всі сорок поспішили без зусиль по гладкому снігу. Одні до повалених мигол, інші до розбитої ризи. Впорядкування мигли не тривало надто довго, бо лише стіни стайні були розбитими, але розсипи колод під Заячою Пашею провалились глибокого в лавину. Як порізані шкарки у диявольській мамалізі, стирчали зі снігу розбиті, перемішані, розчавлені на місиво колоди. Спочатку вони відгортали сніг, а вже потім появлялися звали колод. Деякі стирчали вверх, як вежі, а не лежали. Інші ж були безладно перемішані. Стоячі колоди в міру їх очищення від снігу перехилялись і похитувалися, але будучи все ще глибоко в снігу, ще не падали. Наче лісовий кіт, Іванисько викарабкувався на верхівку колоди, що стирчала над головами, вигукуючи застережно: «клей-гоу», розгойдуванням тіла повалював колоди, зіскакуючи в останню мить. Коли вони більш-менш прибрали сніг, то розділилися на кілька групок. Одні прибирали місиво і розтроснену деревину далеко в сторону, інші пересували вцілілі колоди вниз, де закінчувався обрив розбитої ризи, і складали їх в порташ. Ще інші відрізами пилами розбиті частини колод від цілих. Мандат, Гелета і Матарга проявляли зразки ведмедячої сили, та все ж не бракувало колод надто важких, навіть для пересування по рівному ґрунті. Тому вони побігли по волів і стягували волоком важчі колоди до нового порташа. Нарешті вони добралися до дна лавини. Вигортали звідти рештки деревини і уламки, цілком розчавленої на цьому відтинку ризи. Були задихані, мало не отруєні димом, тому їм дзвеніло у головах, вони відвикнули від руху, як застояні коні, тож втомлювалися більше, ніж зазвичай. М'язи їхні боліли, а постріли променів від сонця

і від снігу лупили їх по очах до гострого болю. Цілий день вони нічого не мали в устах, почорніли від сонця і від зусиль. День вже був довший, а місяць вийшов раніше. Вони працювали так довго, як могли, поверталися до колиби під місячним сяйвом.

Петрицьо також напрацював у колибі сам один більше, ніж звичайно. Він передбачливо наготував повні казани кулеші з солониною, поставив, як колони, одну коло другої бербениці з гусянкою і бринзою. Вони їли з апетитом і мовчки, лише іноді пролунало якесь слово. Тільки дзвонили казани, тільки уста сьорбали гусянку і плямкали кулешу.

Після вечері Гарасимко цілком без жартів, наче витрясав себе з глибокого замороження, і схвильовано зітхав:

— Але ж це страшно, боронь Боже!

— Що ж тут страшного? — запитав Мандат.

— Колоди розбиті, пекельні очиська і морди — упирі. Будуть мені снитися. Я не піду до корів, залишуся тут. Погана головичка.

Він згорнувся клубком коло вогнища, грівся, але весь час здригався.

— Чого ти будеш спати тут, як собака, іди на сіно, під коров'ячі вим'я, — переконував його Петрицьо.

— Боюся, — тремтів Гарасимко.

— А вовків не боявся, — сказав Петрицьо.

— І Заячої Паші не боявся, — додав Савіцький.

— Те не страшно, — шепотів Гакрасимко, гріючись коло ватри і невпинно тремтячи.

Гелета насміхався:

— Ноги й руки цілі, що ж тут страшного?

— Могло бути й гірше, — буркнув Савіцький.

Він спохмурнів, дістав цимбали, перехрестився і знову заспівав під звуки струн вечірню пісню коломийського поета: «Усі наші щоденні справи».

Бутинарі уважно слухали, побожно хрестилися, але не знайшли сил, щоби вторити і наслідувати незнайомі слова.

— А що там з погодою? — знову зачепив Фока старого Кочергана.

Кочерган вийшов на вулицю, за мить повернувся задоволений:

— Легенькі тумани, місяць світить, тумани світяться. Води в туманах грають ясно, так повинно бути — погода.

Він вказав на ватру, дим підіймався угору і легко випливав. Вже давно колиба не була так добре провітреною. Вони роздягалися і укладалися якнайшвидше, і деякі жаб'ївці, надто втомлені, щоб іти до свого куреня, тулилися хто де міг, оточуючи ватру коло Гарасимка, і так відразу засинали навпочіпки. Цвилинюк, котрий лежав у кутку, щось собі пригадав, і підвівся з постелі:

— Паничу, — промовив, — ми ваших молитов не знаємо, але й ви не знаєте наших, полонинських, ану послухайте.

Видряпуючись з труднощами, він вклякнув і промовив:

Хмари-дівчатка, хмари-молодички, і ви, матінки.

Годуйте буйними грудьми ваші хмаринки.

І нам теж позичте грудей: теплих-мокрих.

Годуйте, прикрийте, колишіть нас, амінь.

— Амінь, — повторили сонні робітники.

Вже майже всі лежали, а деякі засинали. Дихали то глибоко і повно, то хропіли рівномірно глухо, як занурені у сніг пили. Тим голосніше було чути визволені води. Вони муркотали у туманах, їхній хор посилювався, іноді проридалося якесь булькотіння хвилі, що визволилася після падіння льодяної брили, чи наново стягуваної морозом.

— Чуєте, як виграють? — запитав пошепки Цвилинюк.

— На погоду, — пробурчав у відповідь старий Кочерган.

— Дякувати Богові, — прошепотів Цвилинюк.

— Дякувати, — шепотіли сонні бутинарі.

Савіцький наполовину підвівся на підстилці і голосніше промовив:

— Дякуймо Богові за сьогоднішній день і пообіцяймо йому бути добросовісними. Мій батько — світи йому Боже — вчив так: чи ж Господь покине добросовісного? Нізащо в світі.

— Нізащо в світі! — мимрили бутинарі хором.

— Так, — прошепотів дещо голосніше Цвилинюк, — за сьогодні дякувати, за погоду дякувати, а за людину найбільша подяка.

— Найбільша подяка, — повторило сонне відлуння.

Вториячи водам, муркотів старий Кочерган, як хвиля, яка все сильніше набігає на один і той самий валун.

— Так, так. Фока-паніч, батько-мати, Петрицьо-годувальник, Максим-Андрій, рятівники, а найдужче Іванисько тримав з лісом вірний реваш.

— Вірний, — погоджувалося сонне відлуння колиби.

— Хіба ж я не казав? — знову трошки голосніше прошепотів з легкою усмішкою Цвилинюк. — Кого шукає реваш? Людину.

— Лю-ди-ну, — ділило розсипчасте відлуння колиби, яка вже засинала.

Лежали клубком коло ватри, Гарасимко захихотів і залепетав:

— Я ж казав! Хто найхитріший?

— Найхи-найхи-найхитріший, — приколисувала сама себе спляча колиба.

Старий Кочерган твердо підсумував:

— Бог найласкавіший.

— Найласк-найласк-найласка, — видихнуло гаснуче відлуння сплячої колиби.

VIII. ЕЛЕКТРИКА

Нижній порташ з колибами нагадував уже мале поселення, а всередині колиби шуміло, як на базарі, коли крізь сніги і замети прорвався до лісосіки не надто набожний гість. Вісімдесятилітній мандрівний полатайко горщиків, котрий після важких двадцяти п'яти років суворої військової служби, а ще чергових двадцяти років валандання по світі, звідкись з кінця світу приплівся у гори вже кілька років тому і тут залишився.

На бутин ніхто його не запрошував і ніхто не знав, чого він приліз, та, мабуть, з цікавості, а може, від бідності чи від зимової нудьги, бо глиняних горщиків на лісосіці практично не було, переважно яворове начиння або мосьягне.

Полатайка звали «Панцьо», або «лисий Панцьо», але ніхто насправді не знав, чи це його ім'я чи пестливе від слова «пан». Через лице і чоло прибудули проходила глибока борозна старого шраму, в роті — щербини і залишки зубів, попри те, що були сильно побитими, міцно трималися, наче заповзялися аби не випадати. Ногами він плівся невпевнено, але наполегливо, а сиві очі солдата чи рибака хижо чіплялися.

Втім, хто міг би сказати, що було більш дивним: лице Панця чи його ноги, а радше його штани! Адже це були подаровані йому — про що в Жаб'ї знали — Танасієм Уршегою незнищенні гачі, які, давно втративши червоність, повернулися до вовняного брудно-збитого кольору, які дивували людей по дорогах, смішили по храмах, жажали на бутині, а все через страшний контраст між вперто комічним виглядом і твердою підштанною дійсністю. Отже, негнучкі, грубі штани трималися на ногах гладко, можна б сказати, що обтягають тугі члени, особливо тому, що завдяки надмірній довжині вони відразу ж над ступнями зби-

валися в округлі бані. І достатньо було згинання ноги чи стискання сукна, як відразу ж виявлялося при будь-якому світлі, крім темної ночі, що вони закривають залишки го-мілок, стручки, тонші від засохлих патичків. Ця дійсність і ці декорації протверезували жаб'ївських дотепників, бо свідчили, що цілу постать Панця не ноги, а Ласка Божа і людське милосердя носять дорогами і бездоріжжями цього світу.

Це був особливий бувалець. Жодна мова, про яку коли-небудь чули в горах, не була для нього чужою: німецька, мадярська, італійська, єврейська, румунська, а навіть французька і турецька. Видавалося, що він прийшов не тільки грітися коло ватри, але й коло молоді. На початку він вперто не приймав жодних почастинок із досить щедрих запасів колиби. Не торкнувся ані солонини, ані гусянки, ані навіть кулеші. Їв власні сухі пляцки і запліснявілі картоплини, а, не зважаючи на зиму, він ще ловив на вудку форель і пік її на вогні. Цілком оригінально він просвічував бутинових робітників на тему широкого світу. Власне він був маломовним, але кидав слова терпкі, гіркі і важкі, хоч часом і цілком незрозумілі. Врешті-решт він усіх смішив, його жаліли і любили. Цілими днями він супроводжував спузара Петриця, допомагаючи у випалюванні десяти складених шарів — глини і випаленого до попелу дерева, — які служили для посипання вичовганих у снігу колій там, де звозили дерево саньми. Вони відразу зійшлися, хоч Петрицьо, як завжди, з удаваною поважністю постійно кпив з Панця і навіть дражнив його. Панцьо терпляче за власним бажанням цілими днями посипав вичовгані стежки, тому робітники постановили, що йому треба платити поденне, щоб і він щось заробив, і Фока вписав його на головний реваш.

Зимове свято Богородиці припало на суботу і упродовж двох святкових днів робітники відпочивали. Маючи ще у свіжій пам'яті реваш Фоки, декотрі з них фантазували, планували вголос, як вони розбагатіють, як збудують

нові хати, докуплять землі, вигодують гарні корови. Фока напівжартома снував ще сміливіші мрії про засклені двори, про нові церкви і каплиці, а Савіцький таємничо промуркотів: «такі освітлені, як ми бачили одного разу...». І ще далі: як вони будуть розводити городи, сади, квітники, такі, як у широкому багатому світі.

Петрицьо, ніби серйозно, витягав із Панця його думки, щоб посміятися. Панцьо кашляв, промовляв крізь кашель, часто затинаячись:

— Я бідний, певно через те, що дурний. А дурний, бо бідний. Так це вже крутиться і не вискочиш. Але скажу вам чесно, гроші все псують.

Петрицьо запитав:

— І що ж псують, може нам і здоров'я зіпсують?

— Здоров'я перш за все, — підтвердив Панцьо.

— Може, ми розхворіємося, якщо перестанемо їсти гнилу картоплю?

Панцьо викашлював:

— Розхворієтеся, це точно, але на цьому не закінчиться. Коли набудуєте за великі гроші, будуть будинки, як у багачів, як в Коломиї, як у Будапешті, як там в Кремсі над Дунаєм, ну і костели, і все таке, що є у багачів. Та й що кому з цього? В тих будинках люди недобрі, черстві. Добра людина тільки у такій хаті, що прилягає до тіла так тісно, як сардак.

— А багач недобрий? — цікавився Петрицьо.

— Не може бути добрим, бо не має часу і не хоче. Бог тому й називається Бог, що він багатий. І що? Якщо він справді багатий, тоді він не є ніяким Богом, бо недобрий, а якщо він бідний, то такий самий Бог, як і я.

Слухачі голосно сміялися, майже з захопленням, а Панцьо підозріливо дивився, думав, кашляв і сміявся далі.

— А який же ж той Бог насправді? — допитувався Петрицьо, прикриваючи сміх смутком.

— Пи-питайте священика, йо-йому за це платять, — затинаявся Панцьо, — а зараз і я Бог.

— Який же Бог?

— Ловлю форель, їм її і гріюся. Бог нас теж ловить на вудку і гріється.

— Немає чого їсти бідний Бог? — співчував Петрицьо.

— А що ж він ще буде їсти?

Ціла колиба гула сміхом.

— То він для цього створив світ? — невтомно допитувався Петрицьо.

Панцьо дивно засміявся:

— Хе-хе-хе, хто створив світ, я добре знаю, а вам не скажу — а Бог теж хоче з цього щось мати. А зрештою, — Панцьо махнув загадково рукою і повернувся до свого. — І куди ж пойдуть ваші колоди? До багатців, туди, де ні в кого немає серця.

— А в кого ж є серце?

Панцьо подумав:

— Може є десь такі, самі бідні, самі дурні. І справді дурні, бо весь час думають, що розбагатіють, а все намарне.

Фока не кпив з Панця, сказав рішуче:

— Дивіться, Панцю, дурні ми чи не дурні, розбагатіємо чи ні, але все ж ми тут щось зробили, якимось живемо...

— Зробили, — перебив Панцьо, — га, у багатців і не такі будови. А для бідної людини немає в них місця ані нори. І не такі гаті у них, а вода з залізної гаті падає на залізне коло, а з цього іскри, як блискавки, рухають машинами. Все крутиться само, робітники вже не потрібні, хай здиhaють! А багатці лиш золото гребуть, гребуть...

Мандат зареготав, трясучи пuzом:

— З води згрібають?

— Та не з води, а один з одного здирають, як завжди, — пояснював Гелета.

Цвирюк підняв голову, злостиво посміхнувся, але терпляче вичікував. Кузімбір видобув голос з глибини грудей.

— Розкажіть, прошу, як це є.

Панцьо говорив жвавіше, а всі мовчки слухали.

— Це називається — електрика... У Відні розповідають, що ще рік-два почекаати, і все-превсе буде електрика. Elektrisch!

— А що це за одна, ота якась Електрика?

— Замість Бога, — випалив Панцьо без заминки.

— Що ж вона свята угодниця, Мати Божа, чи що? — допитувався занепокоєно Петрицьо.

— Що ти, чоловіче! Іскра велика, вогонь з хмари, розумієш? Така тобі мати, що коли торкнешся пальцем дроту, то спо-пелить тебе на вугілля.

— Як це? Із хмар блискавки витягають?

— Та не з хмар, а з ма-машини, тільки подібно, наче з хмар. Багаті зуміють! — розійшовся Панцьо, занадто розкашлявся і замовк.

— Байки, — прошепотів хтось.

— Байки, — повторили інші.

Панцьо зневажливо махнув рукою.

Мандат, любуючись Панцем, безтурботно зареготав:

— Дива, самі дива.

Панцьо роздратувався:

— Та-такі дива, що тобі око позеленіє, а живіт відразу западеться.

ІХ. БЕНКЕТИ ОДОКІЇ

Всередині березня на своє свято гарно теплого ранку попадає Євдокія розгулялася, як звичайно, своєю останньою найгрізнішою сніжною заметіллю. Вирубані вирви і лісові голизни, втоптані гладким снігом, запрошували її святковими підлогами до танцю.

Напочатку найвище, на лівому березі Рабинця, біля верхньої межі вирубки, де ще працювали бистрецькі рубачі, їх дзьобали в вуха спочатку тоненькі, але жваві, її писки, з постійними перервами, немов один снігур прилітав за другим.

Вітролом уважно оглядався, перехрестився, потім пиляв далі. Від заходу виринула синя і довга хмарна пила. Її гострі зуби витягувалися, зростали. Розбилися довгі рога-тини і передньою сторожею гнали, як сині льодяні вістря, колючи ясне небо. Пролетіли, знову стало ясно, пили співали в лісі.

Вітролом уважно споглядав на Цвирюка, той усміхнений, як завжди, не звертав на нього уваги.

Потім з-за гір вистрелив траурний саван, така чорна хмара, якої вони навіть літом не бачили. Верхами лісів вже не було, вже хмаро-стримні дерева лежали покотом або з'їхали на порташ. І лісової темряви не було, сама чиста білість.

Прокотилася Одокія. У дрантивих клубах, баньката голова, банькаті цицьки, банькаті стегна, коліна банькаті, спухлі. Зауважила білість, заіржала розгнуздано, кинулась на неї, як стерв'ятник на ягня.

Відразу ж чорне лахміття увіткалося згори в ліс, рубачі не бачили один одного. Заскреготіла Баба, рубачі не чули один одного. Дерев, що їх спилували, завили, вигиналися. Заскавучали відразу всі пили, що застрягли в черевах дерев, відразу ж стиснулися, похитнулися зупинені

раптово у русі рубачі. В темряві — клини, сапіни і довбні з труднощами добиралися до ув'язнених пил, щоб їх врятувати.

Попадая пригощала на своє свято. Розпорола чорне лахміття, сипнула з чорних щелеп біленьким борошном так щедро, наче сипала із тисячі мішків. Порожній вируб поглинав жадно чарівне борошенце. Воно відразу ж тануло у липке болото.

Рубачі відразу побіліли. Засипані борошном, закриті траурними спідницями Баби, загрузлі в болоті по пояс, вони не могли ступити й кроку. Зареготала Баба, зірвалася, пішла у чвал десь далі. І відразу прояснилося.

Змокли до нитки рубачі пережили наліт, не втекли. Визволені пили захрипіли у засніжених ранах дерев. Знову Мандат реготав зухвало, знову Матарга, пиляючи і висмикуючи пилу, порикував: «Гоу-раз! Гоу-раз!». Обзивали Попадю.

Але заблистіли пили, відбили світло. Чи ж це сонце заграло на водах?

Це вирушили процесії Одокії. Від заходу сонця біле духовенство в іскристій куряві розсипалося по вирубці з колядою за Бабу. Преосвященні — зірки на тіарах, тіара коло тіари, срібна віха поряд з віхою, золотом кручений костур за костуром. Їхня сторожа, золоті пушкарики, бляховані сонцем. Їхня свита у білому: біленькі танцівники вирували в коло, з ними дівчати, обтулені прозорими сорочками, розпущені коси, немов снопи, вирвані із сонця. Жартівливі скакуни підскакували козликами, з їхніх лиших голів весь час відблискувало сонце.

Світла співали, музика наростала, гомін сильнішав. Дячки заспівували, старці розкручували жваві ліри, колядники — грімкі ноти, свищики-сопілки дмухали пискляво. Сипалось лоскотливе хихотіння. Храмові пташки розщобеталися хмарою. Бриніли миготливі мушки, гуділи сапфірові жучки, свистали комашки-світлячки, тонесенько дзижчали тисячами блискучих вітрилець храмові комарі.

Понад усім цим з силою домінували співи Преосвящених достойників Одокії. Загальний хор світел великих і маленьких:

«Радуйся, лісе, Одокія мете, Радуйся!»

Хоч не хоч рубачі захлеснулись ігрищем п'яних світел. Але світляний хоровод відразу їх осліпив, вони жмурили оці, прикривали їх долонями. Святковий гомін розбивався по вершинах, заглушав здаля.

Вони занепокоїлись, безпорадно натягували на вуха мокрі шапки.

Поки охолонули, процесії Одокії з духовною гідністю в міру наближення перестали галасувати. З духовної делікатності вони вкрилися мороком, духовно підкрадалися.

Затьмили рубачів і в мить скочили до горла. З темного виру налітали і росли пухнаті птахи-снігулі, завзято дзьобали, ранили. Примари і машкари дзьобаті навколо — по одній, по дві, десятками, роєм, білі, білі, білі — загібали крилами. І зразу ж роздирали дзьоби у порожні чорні пащі. — Але ж ні! Щоб не зробити кривди, щоб не перегнути, самі себе знищували на пил. Покірно розсіяли себе в духовні крихти, в порошок. Крихти плили, пилки шмагали, кружляли, пекли. Розшепотілися сповідями, каялись, тріумфували. Від великого свята духовні рої дмухали-душили неабияким кадиллом. Гострим кропильцем сіяли хрещення, омивали. Для підсилення звіяли з полонин раз на століття щедрій врожай. Благословляючи зерном, шмагали неабияк. Назернили, миропомазали духом-подмухом, стерв'ятницькі шпони впнули в очі, в горло, в стравохід. Кидали рубачів на коліна, морозом вихлестали з-під самої печінки піну на уста, кипучу молитву.

На славу Одокії до стерв'ятницької куті влетіло багато стертого на біло маку з тієї полонинки, що зветься «Недайбоже». Мак, який присипляє солодко без меду. Кутю розсипали навколо побожно для померлих душ і на легке конання для тих, що помруть. Кожен повітряний дзьоб

наситили кутею, розрізані молитвами уста зліпили останнім помазанням.

Притихлі рубачі, повалені з колін, падали побожно на животи. Вітролом лише раз вирвав із себе крик: «Біла смерть!». Потім замовкли, самі не знали, як покинули пили, і не знали, як скотилися один за другим на низ, у незрубаний ще ліс. Уста стиснулися, як дерева глибоко розрізані пилами. Але все ж розчинялися, щоб перехопити — подих! І знову засипувані то стискалися, то розчинялися. Плямкали, як у викинутих на берег риб. Очі світилися, із стулених бутонів — у повні рози, із задутих іскор — у набухлі вуглини, вилізли на поверхню: тьху. І перепалені кров'ю гаснули. Притулені до землі, вони розгрібали сніг. Впихали носи у мох, щоб дихати, щоб не задихнутись, щоб вижити. Та все ж щохвили хтось зривався по інструменти, рятував від заметілі, тягнув їх вниз, наче хотів забрати на той світ. Повертаючись, кожен блискавично валився на землю, ротом до моху: Тьху!

Вирвами і лісом гуляли, то співучо колядували, то тихо наспівували духівники Одокії. Перевіряли, чи все вже затихнуло, м'яко загортали, присипали, сипали.

Хтозна, чи ще довго витримали б рубачі, але ось привіяв у погоні за Одокією сам Піп Іван, сивий і розкуданий, ревний і задиханий. Загримів коротко вітром, лише раз вдарив як грім. Після грому зблиск проскочив лісом, мов снігова блискавиця. Відразу вимів усі біло-похмурі рої. Вберіг живих від задушення. Із лементом тисяче-струнної кривди відпливали натовпи Одокії, здалеку до них солодко воркувала Попада. А всі дерева у лісі відразу ж похилилися аж до землі. Били поклони перед Попом. Спочатку на сусідньому вапняному схилі у плиткій глині падали недобитки лісу. Бах-бах-бах! За мить вище від рубачів, за одним і тим же порухом тріщали і падали дерева. А потім з обох сторін і врешті вже внизу гримотіли одне за іншим кільцевим нальотом. Під керівництвом Попа чорно-біла нагонка на рубачів, або теж висічене чорним по білому по-

вчання: «Насипати страху! Нехай не пхаються до наших бенкетів, не підглядають за нашими гарцями, за нашими чварами. Бах-бах-бах!».

Хуртовина не душила, повітря було чисте, і Вітролом вигрібся з-під лавини. Переборюючи гул вітру, він з повних грудей заволав:

— Гайда, юнаки, втікаймо, поки є час.!

Білі брили, як потворно розпухлі польові коники, падаючи щомиті головою в сніг, пробігали по білому м'якому бездоріжжі.

Раптом Нявчув заверещав:

— Я залишив залізачця, під середньою ялиною, вона ще стоїть!

Щойно він крикнув, як мисливець Іванисько штовхнув його з усієї сили в сніг і вигукнув: «я принесу», а сам легко побіг до гори.

Іванисько і Піп Іван. Іванисько швидкий-зграбний і рубач, але спутаний словом і молодий. Піп Іван старець духовний-дихавичний, але пуцоломець і хитрий. Іванисько летів вперед із сокирою — з лопатою — зупинився Піп Іван, ані не муркнув.

Чи може зачаївся з посмішкою, щоб цапнути із засідки? Чи може мав лісову угоду з мисливцем Іваниськом? А може згори милостиво зацікавився: «чи це куц, вирваний вітром? Чи все ж чоловік, жук задиристий, преться під велетнів?»

І дерева навіть стихнули, тільки повалені башти у завалах і сплетіннях спрямували гілячиська до неба, до землі, наїжачилися затято мітлами-іглицями. Хапаючись за гілки, наш Іванисько перескакував через завали. Весь час падав, весь час вставав, немов плавав у снігу. І нарешті зупинився біля стоячої ялини. І вже рубачі знизу ледве могли розпізнати: чи це у снігу вовтузиться бідна божа-корівка, чи найвищий серед них мисливець Іванисько? Вирвав, вигріб із сніговиці залізо і вирушив вниз. Тільки-но він порівнявся з іншими, Піп Іван більше не чекав. Знову

тупнув коротким громом вихору, знову завили дерева. Покотом — із шумом лягали на мох. Рубачі втікали, втікали.

Сніги відразу завалили цілий бутин і ризи також. Коли Петрицьо Сьопенюк почув із колиби вітроломні громи від вершини, то відразу подув у трембіту знак остороги. Фока з Савіцьким були коло риз. Вони негайно разом з іншими, озброївшись лопатами, кинулися до гори на рятунок. Окружний плай над Рабинцем, завалений вище поясу снігом, не пропускав їх. Прорвались вони через туршеки над потоком і, йдучи гущавиною молодих дерев, збивали собі на голови важкі плаhti снігу. Далеко вони не відійшли, коли побачили сніжні брили, що котилися крізь гущавину, — врятованих рубачів. Нікого не могли впізнати.

Найгрубіша із брил отряслася глухо притлумленим сміхом.

— З толоки від Одокії. Миром! — Це сміявся Мандат.

— Від чорної смерті, — понуро, ледь чутно долинав голом Гелети.

— Біла смерть вже нас затанцювала, — з найлегшої снігової фігури виклично волав Лесьо.

— Канонада! — хай вчаться. — Пруссаки...! — з білого стовпа брикався переривчастий і приглушений голос Матарги.

Рубачі роздугі у білих сніговиків, були такі втомлені і виснажені, що швидко скочувалися з гори, безвольно, або ж слабими здриганнями, як листя чи лісове сміття, яке несе осінній вихор зі старої буковини. Коли вони зрівнялися з рятівниками, Фока намагався розрізняти особи під їхніми засніженими шапками. Всі обличчя посиніли однаково, очі почервоніли, уста побіліли. Вони сердечно віталися, та коли раз зупинилися, то вже вдруге ледве могли волікти ноги вперед.

Вітролом сопів, очі його вилазили назовні. Але визнав:

— Врятував нас Піп Іван надійно, в останній момент.

Найменш втомлений з усіх, а навіть розохочений до розмов мисливець Іванисько Цвирюк спокійно оцінив.

— Молодші мисливці на облаві люблять відразу здушити і абияк. А старий? ха, терплячий, полякає трошки звірину, нехай покаже, на що здатна. Полюбується підскоками і відкладе собі. Ха! Якби ж то звірі мали розум, — засміявся Іванисько.

Коли вони підійшли до потоку, спрагли рубачі звалилися покотом на берег і жадно хлебтали воду. Тільки Іванисько старанно обтріпувався від снігу, після чого помив руки і лице, нарешті з долоні напився води і перший пішов уперед.

Добрівши до колиби, рубачі відразу ж повалилися на підстилки. Не чистились, не сушилися, не роздягались і не роззувалися. Фока кивнув і відразу ж Петрицьо з Панцем разом з іншими почали поспішно стягати з ніг пошарпані і задубілі на камінь холошні і постолі. Намарне, тож почали їх розрізати ножами, подерте шмаття кидали у вогонь. Ватра щомить мстиво сичала. Як примушений пес, ліниво пожирала паруючі морозом огидні рештки. Після цього рубачам розтирали снігом ноги, цілі в ранах, які смерділи паленим від тертя. Мандат, якого натирав Панцьо, тихо сміявся з залишків сили:

— Панцьо, а може б це вашу Електрику так напустити проти Одокії?

Панцьо не зрозумів:

— Проти якої?

Мандат хоч і далі сміявся, відповідав з труднощами:

— Проти макової заметілі, цієї щорічної, а ще проти такої, яка раз на сто літ.

Іванисько підвівся швидко на підстилці. Прочиняючи очі і відразу ж бурмочучи, запитав упівголоса:

— Власне, я теж хотів би знати, що ті роблять супроти...

Панцьо запитально роззирнувся, згорбися і скривився жалібно, перестав натирати. А в цей час Гелета, який лежав у куті, відповів Іваниськові знущально:

— Не журіться, Іванисько! Багачі уміють, уміють, го-го....

Мандат із погасаючою посмішкою просичав:

— Краще втікати, ніж ми?

— Електриш, електриш, — глухо кепкував Ѓелета.

— Про що ж ви говорите? — витиснув з себе Панцьо.

— Про чортів, — порскнув Мандат, — тих, що нас так...

Вітролом підірвався і крикнув:

— Припиніть! Не можна! У нас свої права, у *них* свої.

— Але ж я бачив чортів, ви бачили, — впирався Мандат.

Панцьо почав затинатись:

— Чи-чи ви подуріли? Які чорти?

Втомлений Мандат тримався свого з посмішкою.

— Чортова попівня, і то найстарша! З тих найбільших.

Хто ж їх не бачив?

Вітролом дико верескнув:

— Мовчати, псяча морда! Вара розривати, порушувати. Ѓаздо, пригрозіть їм, бо нам кінець.

Почали гавкати один на іншого, то знуцально, то з погрозою, але підійшов Фока, і відразу ж стихнули жарти і погрози. Фока стримано пояснював Панцьові:

— Розумієте? Заметіль, зірвався наверху сніговий засов, — ну, завізь...

Панцьо не розумів.

— Що це таке завізь?

Фока оглянувся, а Савіцький охоче пояснив:

— По-простому — лавина.

Панцьо підскочив і заскавулів:

— Хе-хе-хе, лавина! Та чи я не знаю? Це справді *він!*

Нам в Альпах цілий Gefechtzug¹ ппо-ї-хав і aus! А чому ж не чорт? Правда не-свята, найясніший чорт.

Фока гнівно жажнувся:

— Хто вам дозволив? Не папляйте про те, про що не знаєте!

Панцьо здивувався, потім спам'ятався і тільки тепер відповів Іваниськові.

¹ Військовий поїзд (*нім.*).

— А хочете знати, Іванисько, який спосіб проти нього є у багачів?

— Ну, і який? — буркнув Іванисько.

Панцьо з охотою поспішив:

— Тільки один-єдиний! Кидати *тому* у морду і під лавини, і під болото, що проливається, і під розбиті скелі гранати, пхати йому в зуби старих і молодих солдатиків — на пожертву! Нехай їх хапає. Нехай їх засипає сніг, задушить, нехай їх заливає болото, нехай їх скелі розірвуть на криваві шматки, так! але нехай *він* насититься, аби тільки пропустив багачів. Нехай вони собі проїдуть безпечно по наших шиях.

— Досить цього! — наказав Фока. — Очистіться і замовкніть.

— Справедливо, ґаздо, — піддався Вітролом і додав сплюснутим голосом: — Ми ж не худоба, помолімося разом.

Вже босі рубачі, похитуючись, і не відкриваючи втомлених очей, вклякнули для молитви, починали кілька разів, напружувались і розладнувались, ковтали слова. Вітролом гнівно підвищив голос:

— Ну то як, разом чи не разом?

Іванисько теж підвищив голос, підхопив молитву, повів її чітко і так повільно, щоб кожен мав час відповідно встигати. Закінчили:

— Твоє царство, Твоя сила, Твоя слава. Амінь.

Пехкало і Біриш дещо наблизились, а за ними й інші жаб'івці крок за кроком, наставили вуха, слідкували за кожним словом Іваниська, перемовляючись поглядами. У них були на те свої причини.

Після молитви Фока твердо завершив:

— Про *того* — ані слова! Покиньмо це. Розмовляймо про боже!

2.

А тимчасом Петрицьо кілька разів затрембітав, аж поки не зійшлися всі бутинарі. Нікого не забракло. Фока розпорядився зробити перерву в роботах, поки не мине буря, зійдуть лавини і встановиться погода.

За день снігові вали оточили колибу на висоту людини. Жаб'ївці з труднощами прокопувалися з лопатами від однієї колиби до другої. Робітники не віддалялися від колиб. Відпочивали, як на велике свято. Баба Одокія своє свято святкувала у Верхах, над проваллями, а вони своє — у колибі. Грали, співали, розповідали більше, ніж завше, більше, ніж коли-небудь до цього.

Як годиться у такий час, Фока розповідав про рахманську країну.

— Я там не був, а може й ніхто не був. А розповідав нам на полонині Максим яворівський, той білий, що колись через Синиці на той світ ходив, коли затужив за матір'ю. Тоді він ще був дитиною.

Рахмани, ніби й бідні, казав, жоден з них нічого не потребує для себе. А збудували там, під самим сходом сонця, на найвищих горах великі будівлі. Костели зі скель, у скелях великі зали, освітлені доріжки, зі скель вирізьбили фігури. Все світиться і виграє. А для чого ж їм це? Для святкування, для братання. Ніхто так не святкує, не молиться, не радіє, як вони. До них навіть приходять, каже Максимко, на свята з інших світів так, як до нас сусіди і знайомі з інших сіл на храм. І сама праця у них — це теж свято. Перед цим вони довго постять і якось це відбувається так, що у них більше сили, ніж у нас після гусянок, банушів і солонин. Коли дзвоник покличе до роботи, з кожного кута, з кожної полонини, з кожного озера відповідають дзвоники. Прилітають рахмани тихо із найвіддаленіших закутків і вітаються ще тихіше. У них є свої знаки рук, складання пальців чи то в кільця, чи то гачками, чи хрестиками. Вони спілкуються мовчки, як мовчазні води. А коли працюють

— співають. Коли просвердлюють скелі — скельний спів, і тоді скеля їм легше піддається, а коли воду тамують, воді співають по-водяному, вода їх слухає. Га! Якби у них були бутини, як би вони співали? Може деревам по-дерев'ячому? Але вони дерев не зрізають, у них вважають, що дерева того ж роду. Це ще можна було б зрозуміти, але якесь дивне те, що вони зрізають дерево на кораблі, чи для пожертви Богові, коли воно саме цього хоче. А ще й те, що завжди знайдеться такий монах, котрий скочить до тієї жертвної ватри і згорить разом з деревом, хоч його ніхто й не змушував. Вони не сваряться із жодним створінням, не сваряться з землею, ані з водою. Любуються у водах понад усе. Їхні кораблі самі спостерігають, самі бачать, перевозять через великі озера туди, куди їм треба. Підчас роботи співає й сама рахманська країна. Вітер також співає на великих лірах, які завжди висять на деревах. Води зі скель вдяряють об великі дзвонові цимбали, також грають. Ватри палають по верхах, їхні огонь і дим протискаються крізь струнне сито, теж співає. «Які ж вони, багаті чи бідні?» — питав я того з Явора. А він мені на це: «Вони не так мислять, це тільки два наполовину сліпі і один глухий про це сперечаються. Один напівсліпий бачить тільки блиск, а другий — тільки тіні, а глухий не чує того, що ті обоє чують, але бачить те, чого ті обоє не бачать. І котрий же з них знає, як є насправді?». Я ще питав білого дідуся: «Чи вони не занадто м'які?». — «Навпаки», — відповів Максим. «То що, тоді вони тверді?» — Навпаки», — казав дід. «Отже, не тверді і не м'які, ніякі?» — «Навпаки, — каже він, — і не м'які, і не тверді, і не ніякі: прозорі — ось які!» — «Ну гаразд — кажу, — а зараз ще скажіть, Максимку, що ви самі про це гадаєте: це казка чи сон?» — А він мені на це: «Слухай, любий хлопче, це стара правда, загляни до сумління, скажи із рукою на серці, чи ти сам про таке не думав, чи це може неправда?». І правда, хто б заперечував, хто б не хотів, щоб не було багатих і бідних, ні твердих, ні підданих, ані чвар ближчих чи дальших, — закінчив Фока.

— Але ж там, у рахманській країні Баба Одокія не гуляє, — кинув Петрицьо.

— Брате, — втішав Фока, — чи ж сьогодні так погано серед заметілі? Не біймось сильних світу і не ставаймо їм впоперек дороги! Не сварімося з Бабою і шануймо свято.

Кузімбір Білоголовий зітхнув і промовляв поважно:

— Немає гріхів у рахманів, їх вони не обтяжують. І наша людина, якби звільнилася від гріха, відразу ж стала б легенькою, рахманською. Але ж хто звільниться?

— А що ви на це, Панцю? — запитав Петрицьо.

Панцю виставив губу і думав.

— Га, гріхи, — сказав він, — які ж у мене гріхи? Те, що мені боліло, коли проганяли мене крізь ліщинові палиці? Ще й тепер болить....

— І що ж вас болить? — відважився Савіцький.

Панцю пожвавішав:

— Па-паничу Савіцький, за-запитайте краще, що не бо-болить! Рана на рані. І за шо? Де ж мені, паничу, до рахманських забіганок!

Петрицьо вже не дразнив старого.

— А знаєте, Фоко, — засміявся Панцю, — ви не продас-те добре ваших колод, якщо будете мандрувати — туди...

— Куди мандрувати? — зморщився Фока.

— Разом з Максимом, тим з Явора. Я його бачив, ми не обмінялися жодним словом. Я вже бачив не одного розумника, єпископів й монахів. Навіть обох цісарів я бачив, старого й молодого. Вони такі ж, як ми. І ще гірші, бо з багачами. А той Максим...

— І який же він? — запитав Фока.

— Са-сама туга, — відкашляв Панцю.

— Що це означає?

— Ця туга носить його світами, відкриває йому очі, вуха...

— То ви все ж гадаєте, що є десь рахмани.

— Коли ж я маю думати, братчику: — Панцю знову кашляв і знову говорив: — А якщо й є, то й що з того?

Сюди до нас вони не придуть напевно, навіть їм це не в голові. А ми тут для всього цього.

— Для чого всього?

— Щоб пити, щоб випити до кінця те, що гірке, що огидне, саму гноївку хлебтати, отруту.

Петрицьо почав знову:

— Якщо є рахмани, то й Бог пильнує.

Панцьо знову висунув губу і жалібно скривився.

— Хлопче, не тягни мене за язика! і дай вже мені раз спокій з тим твоїм Богом, — він знову кашляв довго, ніхто з Панця не сміявся.

Завірюха безперервно гула навколо колиби. Савіцький подумав, що стало сумно і запропонував:

— А хочете я вам заспіваю нову жаб'ївську пісню з Синиці? Недавно, на минулорічному Йордані жаб'ївці вирішили, що це головна, найгарніша з усіх.

Мандат буркнув:

— Про бабські литки, чи ще гірше?

— Та ні! — обурився Савіцький. — Про давнину, а ще про те, що буде.

Мандат хотів щось додати, але випередив Томашевський:

— Прошу, заспівайте, паничу, заспівайте.

Жаб'ївці загаласували, заглушили будь-який опір, кричали:

— Співайте, просимо, співайте.

Савіцький задзвенів цимбалами і співав повільно на жаб'ївську мелодію, вйтову:

*На високій полонині, в Синицях далечко,
Вислухують сиві буки з неба співаночку,
Ти затихни, всяка водо, в затишишя, в затишишя,
Ох такої співаночки тут ніхто не слішав.*

*Дайже Боже при органах ангелятка вінцем,
До вдалої співаночки ліри свої кренцом.*

*Ото правда старовіку, право Верховини:
Краса, дружба і свобода — ті старі — новини.*

*Як то славно люди давні жили, мали статок,
Сто літ вік, сто п'ятдесят доживали ляток,
А все молоді, бо все в згоді, з верху на верх, гайда!
Гей, ялівки, в полонини крізь пущі, крізь берда!*

*З полонини в полонини, гай, овечки, гопля!
Людям мир, а славу Богу, його свята воля.
Недалечко так від людей і до неба близько,
З полонини в половину, з пасовиська на пасовисько.*

*Ой ви, молоді! Не зазнаєте з небом ви спілки,
Вже весною лист ваш в'яне, а квіт хилить голівки,
Морозом пройшло світ широкий, сухий вихор віє,
Така тепер ненависть настала на світі.*

*Від Підгір'я крізь Поділля до морського краю
Як широкий світ земля зорана, скиба пробігає,
Зневолена потім земля, піт покropив поля,
Там неволя зерно сіє і збере неволя.*

*Та вернуться знов зі сходу вісті старі-нові,
Заіскряться, блиснуть, засіяють зірниць громові,
За весночкою весна встане, гратимуть зозулі,
Новий листок, новий рій, нові гнізда, вулик,*

*Новий дзвін і новий спів, новий голос й мова,
Новий звук і новий подих, вірна дружина нова,
Нові зорі й з нових зір нова озимина.
Хрещення, храм новий, старовічна радість,
а завжди в новину.*

*Вдячні діти перед давниною нехай голови схилеют,
Давність славлять, молодість славлять і моляться за неї. —
Тож слухайте сиві буки в Синицях далечко,
І радіють ангели в небесах із співаночки.*

Газда Бомба зітхав, випускаючи великі клуби диму, белькотів з волячим спокоєм, але поважно.

— Так було колись. Для чого ж це згадувати і дзьобати? Давні люди слухали про рахманів, слухали співанок, кожен собі мовчав, аж поки не позасинали...

На наступний день після бурі, аж пізнього вечора прибув верхи з Бистреця син Андрійка, підліток на ім'я Любко. Приїхав молодим конем, вирощеним дома. Мешканці колиб втішилися синові Андрійка, захоплювались конем і пестили його. Розглядали, торкались, все перевіряли. Кінь був молодий із нерозвиненою ще грудиною, а вже твердий, сухий, вайлуватий, хоч і тонкої кості. З сухою головою, високим чолом, наступальним випадом для захоплення простору. А ще мав задиристі очі, далекосяжні, агресивні, що сміялись в далину. Він привітав колибу кількаразовим іржанням. Коли його пестили, то надто глибоко посаджені у черепних ямах очі закривалися і тихо гаснули, як живий струмінь, що зникає під скелею.

— Нещодавно тільки розгосподарювався Андрійко, а вже такий кінь, — говорили з визнанням.

Фока теж хвалив:

— Гордість Андрійкова, а навіть Бистреця.

— І всієї Гуцулії, — проголосив урочисто Бомба.

— Нема що й казати, — тихо відізався Біриш, — домашня конячка, «бабина дитина», але ж кінь із сигли, і з провалля.

— Не дивно, що Андрійко не цікавиться бутином — зітхав керманіч Гүцинюк.

Бомба постогнував:

— Ой, Боженьку святий, коли ж уже раз людина повернеться до тієї малечі.

Чисельні бутинарі із завзяттям провели коня до стайні під скелею, після чого Любко зайшов до колиби. Він був не подібний на батька, ані на рід Плитків, зовсім не подібний, довгоносий, льяночубий Любко посміхався до всіх сапфіровими очима, які були радше дівчачими, аніж

хлопчачими. Попри те, що він щойно відбув обтяжливу цілоденну подорож, він присів коло ватри і бадьоро защебетав, хоч і дівчачим голосом:

— Мама кажуть: «чекай, не посилай хлопця у такі сніги», а дедя: «їдь, їдь синку, тепер». Він дуже непокоїться за вас, щось йому приснилось, журиться, казав нам: «їхне бутинарське життя занадто суворе, не таке спокійне, як наше, шкода їх».

Панцьо раптово пожвавився:

— А де спокійне?

Любко довірливо відповів:

— У нас спокійне, в хаті, біля корів, біля телят.

Панцьо хитро відкрив рота, показуючи всі щербки. Ставив пастку для хлопця.

— А де ще спокійно?

Любко замислився і щебетав далі:

— Найспокійніше у ліщині, влітку бджоли, восени горішки.

Панцьо несподівано розкричався:

— Хлопчино, де ж там спокійно?! Чорт тебе знайде скрізь! Ти не для спокою. Ти для війни, ти для штурму, ти для ран, як і будь-хто інший! Для голодування і щоб лайно свинське жувати замість солонини! І ще до лизання калюж.

Любкові видовжився ніс, очі потемніли, він дивився на всіх по черзі, а Петрицьо знову кпив із Панця:

— А може Любко ще й до дараби і до загати на водах?

— І до загати, і до ламання костей, і до опіків також, — кричав Панцьо, не затиноючись.

Любко, не розуміючи прошепотів:

— За що?

— А я за що? — верещав Панцьо.

Петрицьо знову збивав Панця з пантелику промови:

— А тепер ви, Панцю, ви до чого, ну скажіть.

— Хе-хе-хе, — сміявся Панцьо, — хай тебе береже той твій Бог, і всі його генерали, і цього хлопця теж, щоб ви були до того, до чого я є зараз.

— То латати горщики настільки неспокійно? — невинно запитував Петрицьо.

— Чоловіче, — люто крикнув Панцьо, — коли б ти понюхав цієї сірки, яка шкварчить навколо моїх горщиків, то ти взяв би цілу дарабу, цілу загату на плечі і втікав б сам один від горщиків. Ти принаймні маєш куди втікати, а я...?

Немов з полегшення, що доволі накричався, Панцьо зовсім не кашляв.

Петрусь Савіцький знову задзвонив цимбалами і, не питаючи про згоду, заспівав стару пісню:

*Ой, цісарю, цісаріку, наш цісарю-пане,
Чим нас будете годувати, як хліба не стане?»
«Нагодую вас, накормлю половов-вівсянков,
Гнати вас буду, поганяти дорогов-цісарков».
А яка ж та полова-вівсянка гірка не солодка,
А та дорога-цісарочка довгенька не коротка.*

Панцьо заскреготав:

— Я лиш цю одну пісню пам'ятаю, — і скрипучо завив:

*Насеру-матери, тато умер,
Сестра в борделі, а я — мілітер!*

Савіцький скривився:

— А скільки ж є гарних пісень про жовнірів! Того чи іншого точно називають, хоч вони вже давно й не живуть, вірно згадують.

— А де таку співають? — запитав Панцьо.

— У своєму селі, у своєму краю, — відповів Савіцький.

А Панцьо завершив:

— А є й такий, хто немає ні свого села, ні свого краю. Хто буде співати про нього, та й кому?

Іванисько Цвирюк закрутився коло своїх бесагів. Ще трохи кульгаючи, пропхався через юрбу з кінця колиби і подав Панцьові великий шмат жовтої оленячої солонини.

Х. ВЕСНА В БУТИНІ

ЗИМА І ВЕСНА

Як сліпий гад у скельній щілині, сичала Головичка — не досичала. З ясного неба чорний стерв'ятник Одокія налетіла, завищала на своїх мисливців: бий! Випустила білий рій крилатих дзьобів — не додзьобала. А весна нагадала, що лісосіку почав щасливчик Андрійко. І показала, що й Фока — всупереч усім вибіленим чортам — як не один сміливець і лідер, мав щастя. На десятиріччя було що згадувати, в основному те, що бутину не заплямувала така сапіна, що сніг дірявить найглибше і до споду — гаряча кров. Не було жодного смертельного випадку, ніхто не скалічився, а навіть не поранився серйозно. Ще білі могили пригнітали вагою живу лісову землю — безмежні, недоторкані, затвердлі на камінь — знак, що не від вогню колись загине цей світ, а від білого остовпіння, ще нікому з людей, ані жодному звірові не приснилося, чим закінчиться це віщування кінця, а вже впали нові тисячі колод і вже багато з них були складені поруч з колибою у мигли, висотою з людський ріст. Решта ж, рівненько викладені гонорувалися в порташах, чекали. Важко було б знайти колоду, яка вільно собі лежала б неокорована, хіба-що якась відразу вирвалася від рубачів, зсувачів чи ризівників, скотилася у яр, загубилася в снігу.

Через усе це зразу ж і про запас розлютилася бутино-ва зимочка, щоб її запам'ятали. Біло солила, чорно перчила, червонила і синила, яку барву ухопила, ту й втирала в кості. Синім ранком вже викручувала кишки, синьо жажала, щоб ніхто не смів прокидатися чи вставати. Потім упродовж цілого дня червоно кусала людей, худобу, навіть молоді ялини, аж шкіра і кора тріскала. Вижлуктала, висмоктала всю воду до дна і вже був без води цей світ, вже затихнув. Все загорнула біленько, потім ночами сія-

ла чорною пашчею, більш грізною, коли мовчить, ніж коли ричить. Після довгої мовчанки довго свистіла, гавкала, пекельно бухтіла, аж нагромадила сторчма стадо огирів-білогривців срібно-хвостих. Вони фиркали льодяним подихом, реготали льодяним іржанням, тупотіли льодяними копитами. І вже здушили животину, навіть птахів на льоту. Стиснули навіть найлегшу сиву пташину, що зветься димом. Він вже не відважувався злітати своїм вільним плаєм, вже не свистав, не щебетав, а лиш замерзав, сичав принижений коло самої землі. Окрилювала снігом, вкрила льодяною шкаралупою колибу, стайні і курені. Вона вже бралася за кров, за дихання, для того, щоб це не вільні бутинарі газди Фоки рухались там у колибі, а в стайнях не його худібка щоб дихала і годувалась, а щоб засинали вічним сном, приписані навечно зимі її піддані і її закостеніла худоба. Вже тримала світ в оковах, але й далі закоувала наново. Раз і вдруге замахнулася на ватру. А коли на противагу день у день сонце роз'яснювалося на ціле небо, то кидалася весь час і на саме сонце. Але стій! перейшла всі межі, перебрала мірку і вичерпалися її біло-сині потоки і їхні чорно-нічні джерела-запаси. Весна раптом перемогла.

Отож, однієї ночі страшно загуділо і, немов задля зруйнування колиби, на неї звалився десь зверху пласт вітру. Вдарив, всівся, мов ошалілий від голоду яструб на осиротіле куряче яйце. Колиба затріщала, застогнала, а льодяний покров, який неначе шкіра приліпився до даху, коротко стрелив, відірвався і розсипався із скляним дзенькотом. Всі зірвалися зі сну на рівні ноги. Як встали, так і вибігли на двір. Це тріснула зима. Вільхи вздовж потоку в чорній шерензі затріщали сухим придушеним хихотінням. Дмухало гаряче, грізно з віддаленої печі. Люди були безсилями, колиба беззахисною, вже навіть сніг не захищав. Занурені в зиму, вони не сподівалися вибуху весни, вирвані зі сну зрозуміли одне, що цей вітер, який заливає потопом тепла, що вигукував сотнею, сотнями зухвалих поствистів, — він не тільки марою страшить, не знаками,

як той зимовий, коли чигає, налетить, заморозить чи ні, щезне і далі собі чигає. Бо навіть коли зимова буря висушить морозним подувом дихання, коли перетворить світ на камінь, то якщо й відразу не заморозить, то прожене все живе до нори, або принаймні у своїх кам'яних брилах залишить нори для сховку чи для сонного вмирання. А цей гарячий не тільки душив і стискав серця, а наближався такою з'явою, як аркан, що його танцював і висвистував рій розбійників. Перевертав світ відразу від основ. Перед лицем цього страху, згадуваний страх — це старий побратим, а уявний страх — це люба няня, що змінила голос, обмоталася хусткою, щоб полякати нестерпну дитину. Зате страх на яву, коли вже не видно іншого захисту, є приязним принаймні в тому одному, що шепоче: втікати!

Новий страх, весняний, охопив бутинарів, наче протверезіння: чи гаряча буря розвалить колибу, розметає ватру, роздмухає пожежу чи повінь, захопить худобу, порозганяє людей без знаряддя, а навіть і без штанів? Чи нажене звідкись новий наліт, мстивий наліт зими?

Через три дні гарячий вітер припинився, упродовж тижня сніг раптово розтанув, навіть земля почала розмерзатися. Вже й потоки переливалися через береги жовтою муттю, яку вибілювала піна, сколочена швидкими водами. Ночами вони горлали найгрізніше, добираючись до горла вільхам. Та все ж стовбури вільх, хоч і омиті бурхливою водою, зуміли захистити володіння свого роду. Щоправда, старі вільхи, які проростали по кілька, чи навіть по дюжині з одного кореня, і часто були скупчені по три, по чотири на малих купинах, коли їх підмивала постійно вода і вдаряли об них брили, то вони розривалися з постріло-подібними шепотами, притулялися одна до одної, хилилися, а потім з тріском падали. Але хоч і підхоплені хвилию та заліплені намулом, вони все ж, взаємно переплітаючись, не покинули рідних місць. Навпаки, зводячи безладні загати, зупиняли швидкість води, наказуючи тим розливатися у озерця. Завдяки цьому ті вільхи, котрі

врятувались, особливо кущі вільхового молодняка, збиті в гущавину, попри те, що були затопленими, стояли безпечно, всмоктуючи про запас воду всією розгалуженою мережею коріння і м'яким підґрунтям купин. Викликали повинь для більш буйного весняного розросту. Чи для колиб і для людей вони теж збільшили небезпеку затоплення? Правда, вода, вишукуючи якісь круті улоговинки і старі русла, продиралася струменями і оточила поселення, як півострів. Тому ночами була сторожа біля вогнищ перед колибою і біля мигол. Принагідно теж будували кашіці, щоб стримувати воду.

Колиба втрималася, вода її відразу не відтяла, але невдовзі доступ до лісу став важким, а потім і зовсім неможливим. Оточений водою, обжитий і ретельно стережений півострів роївся від худоби, клубочився людьми, а пуща, хоч і була поваленою, та тим більш затято, ба, сказано, захищала півострів, немов розчавлена ядовита потвора, яка хоч і глибоко захоплена смертю, з останків потужного тіла вже калічить не зубами, а кістями, пробитими через розплутану шкуру, і не лапами чавить, а душить петлями випущених кишок, заливає жовтою юшкою і калом. Тільки на небагатьох висунутих у яр стежках ще тримався «набій», тобто сніг, міцно втовчений стяганням колод і притоптаний ногами. Але, починаючи від осовні, тобто від очищених вирубкою сонячних лужків і схилів, лилися з лісового трупа закалюжені липкі нутрощі, затоплюючи жахливий смітник джегі, тобто лісових відходів. У порівнянні з таким бездоріжжям, навіть крізь найбільш збиті гущавини молодняка легше було продертись, через всі ці смерекові чигри і туршеки, букові і яворові гущі або ялівцеві чи мішані джемори, пружні і завязі, часто колючі, вони, правда, нікого не пропускали, але поступалися перед сокирою і становили острівці суші, пристанище від болотяного потопу. Та відколи вирубали молодняк на курені і на підстилки, то таких острівців поблизу колиби було небагато. Всього лиш кілька кроків за півостровом,

а далі тільки крок чи два від набою, то купчастий сніг обліплював ноги брудними брилами і затягав до ще більш несамовитої флеги, каші із водянистого пожовклого снігу, змішаного знизу з мацьколою напівзамерзлого лісового чорнозему. Відійти від набою було важче, ніж взимку від стежки у найгіршу заметіль, а можливо й більш небезпечно. Вриті у флегі і загорнуті глибоко у ній залишки джегі, потрощені ломаги, грубі коренища, тобто корняги, рештки потужних відземків, тобто штовбури, гниучі вже спорохнявілі і заново намочені сплетені віверниці, тобто фрагменти вивернутих коренів, тільки й чекали, щоб засмоктати, щоб зненацька влупити по голові, вибити око, вхопити ногу і зламати, чи щонайменше сильно поранити.

Коли робітники спустили рештки дерева, доступного від набою, то спробували хоч якось дістатися до найближчого порташа, загрузлого в болоті. Намарно! Глибока флега і мацькота, невідомо з дном чи без дна, і затоплена у ній джега, заблокували доступ з іншою суворістю, яка була ще більш сувора, ніж недавно ще сковані морозом снігові могили, щільніше, ніж сама ніч.

Панцьо, який зазвичай з недовірою підсміювався, тепер переживав.

— Він взявся за вас, як не сіркою, то болотом, го, го, я це знав відразу.

— Хто? — запитав вражено Петрицьо.

— Хе-хе-хе, той, що всюди. А тепер вже пропало, і до чого все це?

Один чи другий заспокоювали, а Петрицьо відплачував Панцьові:

— Візьміть мітлу від спузи і виметіть його, а то пропадамо.

— А звідки починати? — запитував заклопотаний Панцьо.

— Від набою просто поперед нас аж до порташа, — кепкував Петрицьо.

Мандат заступився за Панця.

— Не дозвольте над собою насміхатися, дідиду, а ви, Петрицю, не знущайтесь, бо ще втопиться у болоті.

Та Панцьо вперся, взяв букову лопату і мітлу:

— Для мене болото не новина, я намазюкався на війнах, на еґзецирках, ходіть, хто хоче.

Фока відмовляв, хоч поки-що не забороняв, зрештою Панцьо, не зважаючи ні на кого, потупотів до лісу, а за ним нечисельні робітники, троє братів Кочерганів, Іванисько, Біриш і Цвилинюк пішли без запалу, але з лопатами, і хоч неохоче, та все ж поспішно, немов на порятунок, а не на роботу. Інші, що були зайняті миглами, навіть не звертали на них увагу. Що лиш добровольці прибрали коло набою трохи снігу, то відразу мацькота стріляла знизу, мов болотне джерело, а відкрита джеґа зсувалася на них ліниво, але невпинно. Відкидаючи завзято болото, хитаючись від втоми, Панцьо вражено сказав:

— Треба б волів запрягти до снігового плуга і так згортати болото.

Старий Кочерган муркотів знеохочено:

— Але чотири ноги глибше погрузнуть, ніж дві, і буде по волах.

Цілий день копали дарма. Очистили значний шмат лісу, але до найближчого порташа не добрались. У розпачі Панцьо так змагався з болотом, що зламав лопату, яка відразу ж втонула, а березова мітла перетворилась на болотяного чохла. Без потреби рятуючи лопату, він загруз у болоті по коліна, потім ще вище, і нарешті, ув'язнений у ліниво пливучій мацьколі, він почав нестримно зсуватися вниз. З труднощами до нього дістався Іванисько з дома молодшими Кочерганами, але й вони загрузли. Сам Іванисько, немов дивом вирвався з болота, але не зміг допомогти іншим. Обидва Кочергани і Панцьо, попри смикання западаючи в липку пашу, хитаючись та тримаючись за руки, повільно зсувалися. Із болотної джеґі булькотіли і хтиво глипали жовті баньки лісових чортів, а з мацьколи сичали їхні смішки. Іванисько так засвистів, що аж

дірвало вуха, а інші розпачливо кликали на допомогу. На це з порятунком прибігли від мигли чи від гаті найсильніші і найзграбніші, серед яких Матарга і Мандат. Не влазячи самим в болото, вони вишикували чергу, тримаючись за руки, і витягнули тонучих за допомогою гужв. Врятували й Панця, залишаючи мацьколі на пожертву його віковічні шлапаки, щось типу черевиків, названих через подібність до кривих саней — гренджоли. Занесли Панця босого. Вимазалися, як ніколи раніше, а коли повернулися до колиби, розізлений Панцьо марудив далі, що самі великі панове не скуштували найсмачнішого, а йому це не в новину. Вони сушилися коло ватри, переодягалися, як могли, ніхто з них не відповідав Панцьові, тільки старий Кочерган втихомирював:

— Чоловіче, лишіться, це понад людські сили.

Панцьо дзявкав:

— Коли be-befel, то до всього є сила, а коли з охоти — то бачите як, я вже знаю.

— Але ж нащо, — переконливо пояснював Кочерган. — Йде така вітряна мітла, такий вогняний плуг, що попри них ми разом з селами ні до чого.

— Яка там мітла і який там плуг, — скривився Панцьо.

Кочерган говорив голосніше:

— Сонце, весняна злива, вітер.

— Це просто щастя, Панцю, що ви не воювали з мацьколою на Рабинці, бо програв би пан цісар, — підколював Петрицьо.

Панцьо сумно махнув рукою, замовкнув. Залишити ліс для спокійного конання, аж поки злива його прополоще, аж поки вітер висушить, аж поки сонце вигріє, аж поки вибух нової зелені вкряє трупи і гроби лісу — ось що залишалося колибі.

Фока заявив:

— Мазатись, то мазатись. Але з користю і у свій час! Зараз час для гаті. От вам і befel.

ГАТІ І ТАЛЬБИ

Таке було слово: був час для гатей, поки ще розклеєне земля над потоками — піщаник чи мул — ще не застигла наново від суші. У Савіцького засвітилися очі, він потягнувся по цимбали і відразу ж побратими та товариші закричали, попросили, щоб заграв круглека, і заспівали новий рвучкий круглек:

*Хто ризи стелить — наш панич-рись,
Хто ж нас веселить — наш панич-рись,
Хто кладе гаті — наш панич-рись,
Хто нам заплатить — наш панич-рись.*

— Махай, махай, — заскреготів у пориві старий Кочерган.

— Махай, махай, — заричав Матарга.

— Махай, махай, — загуділо весняно у колибі, а Панцьо вже не мав чого марудити.

Очищено до кінця від каміння русло Рабинця, зміцнено його спереду валунами і затамовано. Потім сплетьно щільні зв'язки із протесів, наставлено цілу дивовижну твердиню з дерева і укріплено її каменями, щоб вся вага затамованої води утримувалася тим дерев'яним чолом. На щастя, потік Рабинець, хоч і розбивав відлуння по стрімких берегах, та самих берегів не порушував. Статечний, не надто повноводний, без непередбачуваних притоків, ніби бездонна риза тримав у ризах свої води. Лісисті схили, а внизу скельні стіни, захищали його від зсувів ґрунту, а потужна мережа мохів, яка змогла ув'язнити воду від найряснішої місцевої зливи, захищала від повені.

Вже іншим був Попадинець: заманював пласкими доступними берегами, з лагідним муркотінням, підстерігав разом з дюжиною помічників, які солодко дзюрчали, — вод. Його басейн — широкий, притоки неосяжні, а наповнювані підземними водами, ще й непередбачувані. Через це було не тільки викопане озерце аж до кістки, тобто до

скалистого дна, але й обнесено його валом з застигаючого намулу, та перш ніж поставити дерев'яну загату, було закладено його валунами, скріпленими таким же намулом, залишаючи все ж знизу отвір для спуску води. Цю глиняну і кам'яну оправу гаті зміцнили ще й триповерховими кашцями, а тільки потім встановили гать з дерева високою у чотири чоловічих зрости.

Як тільки луснула зима, щоночі стріляв лід на всіх болотах Попадинця, неначе шеренги стрільців, розставлених у засідках при полюванні на звіра. Потім притоки загули грізно, брудні вали скочувалися до Пападинця, перевертаючи перешкоди, зносячи гнилі колоди і запори з глини. Та мохи швидко стрясли сніг, льоди розтанули, мутна вода проясніла, а притоки Попадинця, розчепірені широкою та плиткою мережею на плоскогір'ї пущі, знову замаскувалися якнайтіхіше. Затягнулися, ніби й не народжувались з підземних вихлюпів, ніби не розгулювалися щойно, ніби це не вони беруть участь дещо нижче у гучних габах і гуках Черемошу, ніби збираються навечно заціпеніти у сонних болотах. І тільки пласкі, жовто-тлусті жуки, звані плавцями, плюскалися на принишклих колодах, тільки форелі срібно порскали поміж чорнобережжям. Після вирівнювання поворотів, як вдалося, після поглиблення в міру можливостей, притоки знову пригадали собі свій рід, задудніли в'юнкою погрозою материнських підземних вод. По ночах вони навіть непокоїли схлипуваннями, зойками, неначе болісно тягнули води на допомогу з самого пупка землі. Але на всіх них чигала викопана яма, спільна гать. Вони вливалися покірно, а людям здавалося, що цієї гаті вистачить для всіх вод, які підкрадалися. Гать заповнилась, води тихнули.

Тимчасом Цвилинюк разом з Савіцьким і Кочерганамі збудували над кожною гаттю для керівників сплаву, званих гатярами, криті дашками кріівки. Це були восьми-сторонні альтанки з кругляка, відкриті від половини аж по дах. Восьми-спадистий дах кожної альтанки, кожен

із двома покровами, верхня з котрих, як фалда піднята на висоту долоні, заходила на нижню, було увінчано нагорі куполом і завершено хрестиком, як на капличці. Для кожної альтанки Цвилинюк вирізьбив по одному яворовому хрестові і помістив кожного в куті, немов вівтарчик. Всередині і зовні бігли вздовж стін суцільні лавочки з опертям. Від опертя вверх аж під дах простір був відкритим так, що ті, хто сидів всередині і зовні, могли між собою розмовляти.

Відразу ж приготували дараби, зв'язуючи гужвами і линвами нерозрізані, цілісні стовбури молодих смерічок, підбираючи по однаковій довжині кругляки для кожної тальби, тобто — фрагменту дараби. Зв'язували міцно, але вільно, задля того, щоб несені водою колоди могли плавно підскакувати на підводному камінні. Крім того, колоди тоншими носами складали вперед тальби, підрізаючи їх знизу до рівного, щоб без зачіпання каменів вони легко прослизали, не збиваючись з напрямку. Обидва зовнішні стовпи кожної тальби Савіцький ще й зчепив залізними клямрами, поєднуючи їх дротяною зв'язкою задля того, щоб вони зберігали цілісність при потрясіннях.

Прийшов день, коли гаті наповнилися водою, і Савіцький наказав спустити воду для проби у присутності всього бутину. Вода хитро засичала, потім загриміла, розпогодилася і розспівалась. Під музику води бутинарі заспівали на два голоси новий круглек.

*Хто ж син ковальський — наш панич-рись,
Удови потіха — наш панич-рись,
Залізо гне в пальцях — панич-рись,
Серцем, а не міхом — наш панич-рись,
Роздвуд бажання — наш панич-рись,
Має золоті ручки — панич-рись,
Очі суворі — наш панич-рись,
Без злого слова — наш панич-рись,
А нагнув словом — наш панич-рись,*

*Бутин готовий — наш панич-рись,
Хто ж складає тальби — наш панич-рись,
А Богові хвальби — наш панич-рись,
Хто свердлить скали — наш панич-рись,
Хто грає на цимбалах — панич-рись,
Хто заграє водам — наш панич-рись,
Сплавить нас додому — наш панич-рись,
Здорово і молодо — наш панич-рись,
Грай-співай, водо, — наш панич-рись,
Попливе у славі — наш панич-рись,
У славі залишиться — наш панич-рись.*

У короткому житті панича-риси гать була ще більшою перемогою, ніж риза. Ми старі, коли бачимо молодість, похилену над тією мутною хвилею, що хлюпоче з джерел долі — над майбутнім, відводимо очі. Неохоче думаємо про те, що молодість така, яка не зазнала й хвильки відпочинку, ані іншого задоволення, крім бурхливої надії задля надії, може швидко вичерпатися.

Гаті стояли золоті, новенькі, над ними альтанки-каплички, під ними дараби, що носами винюхували водяні шляхи. Бутин вдався до останньої дощечки, до останнього кілочка. Лише будівництво тартака відклали до осені.

ORDNUNG¹

Якби Фока найняв для робіт наставника, ба, підбурювача, немовби острогу проти лісового сну, то не знайшов би кращого від того, який сам появився. Хоч все і вдавалося, хоч гать успішно і поглиблювали, хоч загати й зростали, а води назбирувалися, то ніхто інший як Панцьо кожного ранку, а ще більше ввечері марудив і провокував:

— Ого, шкода праці, все пропало, нічого з цього не вийде.

¹ Порядок (нім.)

Цим він більше ефективно заохочував працювати всупереч, ніж якби закликав, закликаючи до роботи, і обіцяв золоті гори. Від весни Панцьо, якийсь більше неспокійний, драгувався будь-чим, а навіть сам чіплявся. Любив полякати невідомим чи двозначним слівцем, часом навіть жваво зачепити когось якоюсь приманкою, але не хотів пояснювати, немовби для того, щоб цікавить ятрилася, наче ранка. Тоді висміював зверхньо бутинарів, ніби це вони були якимись прибудами, а він міцним газдою на своєму подвір'ї. Та переважно всіх змішив. Адже той чи інший, кому цього вже було забагато, гаркнув на дідугана, а Матарга бурчав, що оскільки той вже перезимував, то можна було б йому щось там капнути, заплатити якусь копійчину, та й нехай би йшов собі з Богом горщики латати.

Фока не погоджувався:

— Пригодиться, нам такий потрібен, як чорт Богові.

Старий Кочерган жваво підтримував:

— Так, так. Чим більше той дорікає і покривляється, тим краще Господь поправить. Потрібен.

Увечері після пробного запуску гаті Фока весело звернувся до Панця:

— Ну, що ж, гаті виграють, порядочок?

Панцьо махнув рукою з капітуляцією і зізнався:

— Це називається «орднунг», а від цього найбільший страх.

Фока посміхнувся.

— Боїтеся повені? Коли гать в порядку, то немає чого боятись.

Панцьо зірвався, наче поранений, збудився незрозуміло.

— Чоловіче, — крикнув він, — хай усе буде. Повінь, вогонь, холера, чорна смерть, червона смерть, аби лиш не орднунг.

— Але орднунг — це ані страх, ані холера. — наполягав Матарга. — У фельдкомпанії щоранку пан фебель кричить: «Ordnung mus!». Що ви нам тут плетете?

Панцьо заспокоївся, продовжував:

— Військо — це ніщо, це тільки початок, це навчання для того, щоб хопити вас усіх за чуприну. І бутин теж.

— А яке це має відношення до гаті? — запитав Фока.

Панцьо стояв на своєму і таємничо сказав:

— Ви їм стелите дорогу, замість того, щоб сховатися в душло, приманюєте бутином. І вони вас схоплять.

— Хто вхопить? як? чим? — знову весело сміявся Фока.

— Поскладають голови рівненько, пошаткують, у бочку на віки і буде з вас квашена капуста.

Фока сміючись, недбало махнув рукою, а Панцьо вичекав, запахав руку за пазуху і, неначе дістаючи щось звідти, прошепотів таємничо і голосно:

— Egalité¹.

— Яке це? — запитав Мандат.

Панцьо уважно приглянувся до нього, знову вичекав і ще заявив:

— Така брага, смола ріденька, спочатку страшно хочеться пити, а потім стає огидніше, ніж би ти жлуктав стару гноївку.

— Дають військовим чи цивільним? — питає Мандат.

— Усім, аби лиш пошаткувати.

— Солодке чи гірке?

Панцьо відкрив рота, кривився з хитрою посмішкою.

— Ви-виглядає жирно, ну, смола, а скуштуєш — добре, легше від води, зате страшний сморід у роті віє, все життя хочеться ригати.

— То для чого п'ють? — допитувався Мандат.

— Го-гооо, хай би хтось не випив, то його відразу б — у liberté².

— А це що?

— Установа для зрізання голів, гудзик потягне — панц-панц! — пошаткований гладенько.

---

¹ Рівність (франц.)

² Свобода (франц.)

— А хто шаткує?

— Ірод урядовий, йому платня пливе за це, як вода, а ще за кожну голову додатково. Це називається...

— Але у нас про таке не чути, — перервав його Мандат.

Панцьо турботливо відповів:

— У вас інша гноївка, у кожного своя.

— Що це ще за гноївка? — роздратувався Матарга, — хто ж у нас п'є гноївку?

Цвилинюк заспокоював:

— Залиште, Матарго, наш паночок глибоко-вчений, це не та гноївка, ця з книжок.

Панцьо знову відкрив рота.

— У вас та, якою вас попи поять, але зараз вже летється нова, нова...

Старий Кочерган з усмішкою примирював:

— Не журіться, йде сонце, весна, всяка гноївка усякне, та й гаразд.

Матарга обурювався на Панця:

— Дим, дим, і не соромно вам родовитих газдів морочити за те, що вас прийняли, як свого? Не слухайте його, люди, це все від задрощів.

Панцьо, щоб заткнути того остаточно, нетерпляче випалив:

— Знаєте, що над головою? Про конституцію ви чули? Фігу! Буде вам орднунг, бутин і конституція.

— Ну власне, — попросив зовсім не переляканий Цвилинюк, — конституція, весь час про це говорять, ану розкажіть нам, паночку.

— Я не чув, але розкажіть, — попросив також Мандат.

Обоє, Панцьо і Матарга, замахали активно руками. Матарга встав і закричав:

— Інший теж латає горщики і нікого за це не кусає.

Панцьо скочив до нього, стали обоє, молодий веле-тень і старий покруч, немов хотіли накинутись один на одного. Матарга ричав:

— Якби тут був справжній орднунг, то старця взяли б за ноги і — за потік.

— Сідайте, Матарго, так то не важко, — наказав Фока. — А ви, Панцьо, це від біди плетете. Скажіть просто, хто, хто нам що зробить? За що? За яким правом?

— Той, що скрізь, — гавкав Панцьо зверху на вухо Фоці, — і за таким правом, за яким мені ліщиною кокості відбивали.

Фока відганяв рукою крик від вуха, як настирливу муху:

— Аде ж це вже минуло, вже інші часи.

Панцьо лютував далі:

— Час завжди однаковий, просто ви, газдо, надто молодий, ще не знаєте, що там, де надто добре, там відразу ж повинно стати якнайгірше.

Цвилинюк підняв пальця, тримав довго, поки всі не почали слухати, і бовтав:

— Ви не знаєтеся на панах. А я, гайдуковий син, коло них від дитини. Наш паночок спеціалізується на головній панській мудрості, такої, що при роботі нікому ніколи навіть не присниться, хоч би й ліз на стіну чи хоч би тріснув, не проковтне її, відразу ж виригає.

— Чому ж не проковтне? — поцікавився Мандат.

— Бо це для панської голови, для іншої форми.

— Якої форми?

— Як у гончарного майстра для позакручуваної форми — потрібна глина, м'якенька, як лайно. І така ж сама мудрість.

— Яка там мудрість? — скривився недбало Фока.

І Цвилинюк скривився від заклопотаності, підвівся, підійшов до ватри, знову підняв палець і промовив розважно:

— Сонце опівночі, північ у полудні, мороз на святого Петра, свято в робочий день, а робота у найбільше свято. Ось це і є панська мудрість!

— Але ж пани горщиків не латають, у латках не ходять, — вирвався хтось з глибини колиби.

Цвилинюк ще більше скривився:

— Цього не можна знати, буває такий, що пішов по жebraх, але ніщо йому не допомгло, бо пан, на віки пан.

Замовкли знеохочені, той чи інший стукав пальцем з чоло, а інший знову прошепотів з кута:

— Орднунг.

І вся колиба вибухнула бурхливим сміхом. Панцьо сів на підстилку у своєму кутку, махав рукою все слабше, все сумніше.

ЛІС ПОДАВ ГОЛОС

З туманів вставав світ, сповнений голосами. Із сонного ранку вилущувався золотий весняний полудень, свіжий, навіть п'янкий, як нескінченний світанок. Зі старо-молодої пам'яті, придавленої зимовим саваном, виривати те, що давнє, на що немає жодного живого свідка, ані видимого знаку, — це завжди боротьба зі сном. Той, хто бореться, вже прокидається, але все ще затягує яву до мари, навіть снить про те, що вже прокинувся, що встав, а все западає в імлу, спить і далі. Сонним оком бачить чіткий досвітанковий сон, а тим, яке прокидається, лиш вхопить яву, то відразу ж занурює її в сон.

Було? зовсім не було? Буде?

Джміль, який вилуплюється весною у лісі з чорної землі, відразу дзижчить, рухається, вибирається зі шпарини, відразу лахматий і теплий, як старий джміль, як перший джміль від створення виду. Так і лісова весна виринає відразу, як стара весна від початків світу і невпинно бринить. Вночі шепотом-булькотінням вод, плавними голосами жаб, глю-глю-глю, хе-хе-хе, аж поки спливають у протяжному гromі — го-го-го. Вдень голоси скачуть і танцюють. Зранку розмерзаються калюжі, то бризнуть, то хлюпнуть, то сикнуть висихаючи, і засинають із щораз тихішим сичанням. На все сухішому болоті вибуяли бур'яни, що увінчують його жовтими і синіми мітлами. Із болота,

яке висихає, дзижчать рої мушні. З самого світанку, з туманів вириваються дикі гуси, які тягнуться на північ до Дністра. Перекликаються, остерігають: ге-геди, звідси-туди. Ще вище над ними повітря монотонно розтинають зажурені журавлі: жур-журу, кру-куру, клю-кльору. Та найглибше у небесних просторах, мабуть, чутні тільки з пущі, плавають дикі лебеді, постогнуючи затихаючим відгомоном глибинного дзвону: гломб-гломб, пронд-пронд, льонд-льонд. Із задоволенням ганяються за мушвою вниз веселі дрозди: сьвіт-сьвіт, світ-хист, хиць-хвиць, сиць-жиць, хвить-сить, фіть-фіть, цить. Дрозди слухають голося терпляче, викликають вперто: олей-олей, поволі, доволі, хто що волиять. І насміхаючись з усіх, солодко кепкують: «долі-долі, недолі, болі-болі, не-болі, нехай болить, хто що волиять». І тут батіг пущовий як свисне, яструб і яструбиця перекликаються з далекого яру, з мисливських позицій: бий-бий! пий-пий! Затихне все вгорі й унизу, лише води і баюри не зважають, тільки мушня затріумфує і загуде, а пробуджена тишею жаба крикне іншій жабі: «ва-ква-квак». Та яструби рвуться вгору не для того, щоб бити крилаті армії чи пити кров. Весною вони шукають інших джерел, вище, щораз вище. Летять на свої бенкетти для парування, вже затоплені, вже невидимі, вже жодне око з пущі їх не досягне, жодне вухо не почує. І знову гасають лісові звуки. Скачуть також всі відблиски — з вод, з потоків, з болотних гортаней. На висохлих берегах флеги заблистіли синьо-жовті краплини, наче впали з неба — це панцирні жучки-гудзулі. Гад, що вигрівається на межі болота і суші, раз-по-раз мигне масно і зникне. Світиться і скаче до очей відблисками також і мох, що наново роззеленівся, він загортає болото, стискає його, заливає зеленню. Не здивується ліс, коли синьо-жовтий жучок захихотить різким дзижчанням, коли масний гад свисне хитро, а причаєний мох цяпне сухим смішком перемоги над болотом. Свобода голосу, старо-молодий світ перестав бути німим.

Лісу вже не було, по-іншому, ніж щороку, його осиротілих дітей толочила весна. Вночі по безлісних пустирищах ганяли молоді задихані вітри, які щойно від землі відросли і яких досі тут ще ніхто не знав. Вдень сонце валило просто з неба без санчат, без візочків, без посередництва листя, шпильок і шпар, без ковзання по живичних стовбурах, як колись. Світло, а навіть і жар, вривалися до найсором'язливіших кишеньок лісу. Весна поверталась не лише швидше, але й галасливо, немов це дівтора циганських прибуд товоклася собі на розвалинах величної святині.

ФОРЕЛЬ І КОНСТИТУЦІЯ

Після закінчення робіт настільки, наскільки необхідно, щоб запустити дараби, за тиждень до Юрія очікували гостей, яких запросили з кількох сіл на свято з нагоди завершення бутину. Приготування провели заздалегідь, а було з цим клопоту немало. На верстаках пилками перерізано великі колоди на лодви, такі грубезні дошки, щонайменше на долоню в ширині. Із них тиблями з суків замість цвяхів позбивали столи і лави. І столи і лави витримали б вдсятеро більше люду, ніж було запрошено на храм, витримали б навіть, коли б велетні із самого пупка землі появились живцем і сіли за них. Було зведено теж з обох сторін колиби нові курені для ночівлі гостей, окремо для жінок, окремо для мужчин. Фока і Петрицьо вирішили, що будуть пригощати біля колиби, але танцювати коло гаті, бо там просторіше, твердіше і прохолодніше. Приготували храмові страви настільки, наскільки зуміли самі мужчины, а від Йосенька привезли з Роздоріжжя пиво і горілку.

Після сходу сонця білі хмари вихлюпнулися високо з-над західних хребтів, а потім розпливалися по небу. Заповідалась тепла і погожа днина. Фока і Петрицьо ще раз перевіряли підготовку до храму, а інші вже зранку святково одягнені пустували і повільно прямували до

гаті на Рабинці. За якийсь час там зібралися всі мешканці колиб. Заходячи по-одному до альтанки, вони ставали навколішки перед хрестом, потім сідаючи на зовнішніх чи внутрішніх лавочках, хто як хотів, слухали воду і голоси лісу. Фока і Петрицьо також завітали ненадовго, щоб на свято помолитися у альтанці. Панцьо, хоч і не увійшов до альтанки, вже зранку тупцював по стрімкому берегу гаті у нових постолах, які отримав із запасів колиби. Віковічні грубі штани кольору брудної вовни зсунулися йому до ступнів надутими банями. Раз за разом він закидав довгу вудку з таким розмахом, немов шмагав довжелезним бичом четвірку коней. Але досвідчений візник, що любить своїх доглянутих і буйних коней, дбає також про те, щоб джерельно довірливі кінські очі не помутніли від гніву чи люті і щоб від цього, борони Боже, не розгулялись його вітроплинні скакуни, можливо на згубу собі самим чи йому. З розмаху він стріляє бичом високо над головами коней, а шкіру ледь зачепить. Саме так володів вудкою Панцьо, що вона хоч і з розмаху, але на воді осідала тихенько, як одна-єдина крапля дощу. Кожен міг подивитися, як він побожно щадив вразливі зіниці вод, так ніби боявся розбудити причаєні гуки і розгойдати водяні бурі.

Насправді ж, він хитро щадив, а радше присипляв увагу форелі. Тому сохвилі срібно-промениста і червоно-цяткована форель, як весняна блискавка, падала на діл неподалік від альтанки. Панцьо підносив її з землі, вивчав хижими очами, нащупував легко пальцями шию і відчипляв. Або з легким хрускотом ламаючи форелі карк, засовував її до дерев'яної коробки, або ж, скільки разів натрапив пальцями на набубнявілу ячниками шию, кидав упізнану таким чином самицю-форель назад доводи, зойкаючи: «Панянка хай гуляє!», — і знову шмагав вудкою по гладіні блискавичним ударом з тихесеньким дзижчанням польоту комара так, що навіть форель, яка спала в теплі полудня, прокидалася і хапала то сонно, то жваво, щоб не втекла від неї дармова пожива, якщо вже комар, мабуть, у любовній

погоні залетів у воду на власну погибель. Але уважніший від форелі Панцьо ані надто різко, ані надто пізно, безпомилково вхоплював тремтіння і відразу ж висмикував вудку разом з фореллю зі стихії у стихію. Форельвилітала з води по повітрі, як птах, і падала, як камінь, на твердий діл гаті. Осліплена світлом, струшена ударом, вона один, перший і останній раз в життя, пронизувала думку Панця, як і Панцьо її, що ми всі охоплені стихією погібелі. Панцьо був майже задоволений, а Цвилинюк, ступаючи за ним по п'ятках, приглядався до майстра-рибалки з увагою і захопленням.

З весною прибукали до бутину весняні новини про цісарські загадки чи то патенти. Те, що не так давно тому називалося революцією, а тепер вже якось інакше: конституцією. У робочий день про це не згадували, але при святі хотілося говорити і знати. Нещодавно не хтось інший, як Панцьо, згадував про конституцію, але вперто затаїв, і тепер знову, окрім недавнього цісарського жовніра Матарги, котрий хотівши бути єдиним, хто все знає, постійно сердився на Панця, очі всіх звернулися на старого полатайка. Бистречани переважно запитували і слухали задля розваги, а бувалі жаб'ївці, котрі у своїй парафії може навіть і не глянули б на такого дідугана, дивилися на нього уважно, а навіть із занепокоєнням. Першим, немов соромлячись того, що запитує, звернувся Томашевський:

— До конституції ви як?

Панцьо не розчув, вкидаючи форельку до води, знову зойкнув:

— Панянка нехай гуляє!

Вітролом повторив голосно:

— Весна йде світом, свобода, говорять, що пан цісар випустив конституцію. Що ви на це?

Панцьо, задивившись на вудку, не відповів, а Цвилинюк важно кивав пальцем, щоб не заважали. Замовкли, лише ліс лагідно галасував. Слухали ліс, а потім Мандат розповідав упівголоса:

— Відколи в лісі голосно і зеленіє, щойно смеркає, я не можу пройти спокійно. Щось таке мале раз за разом дряпне мене пазурцем за ногу, тупцяє за мною, хихотить, свистить. Опівночі залазить до колиби і сміється на вухо.

— Боїтеся? — запитав Ѓелета.

— Ні, але докучає, так, ніби щось у вухо влізло.

— Пополоскати вухо, — порадив Петрицьо.

— А це правда? — переконувався Ѓелета.

Мандат оживився.

— Присягаюся, що правда, досі зі мною чогось такого не траплялося. Я навіть здалеку його чую.

Вітролом перехрестився, а Мандат продовжував:

— Намарно хреститися, що я лиш перехрещуся, то свисне мені у вухо: ф'ють.

— Щось буде, — зітхнув Вітролом.

— Ні, — заявив старий Кочерган, — це ніякий не поганий дух, це голос без тіла. Весь світ гучний, а такий веселий шукає собі веселого.

— Можливо, — погодився Мандат, — тільки чого воно дряпає знеацька? І надто він вже причепився.

Старий Кочерган оголосив:

— Що ж дивуватися, час такий гарний, що й форель заспівала б. І кажуть, що комусь співає.

— Кому співає? — запитав Мандат.

— Хто її чув? — засумнівався Ѓелета.

Кочерган не відповідав, а Вітролом з труднощами вигортав слова з глибини грудей.

— Це можливо, це напевно, що коли водна диханя визволиться з-під льоду, то заспіває собі раз у рік і є такі, що чули.

Цвилинюк почув здалека. Повернувся. Щоб не полошити рибу Панцьові, говорив упівголоса:

— Це точно, що чули, але такий ніколи нікому не зізнається...

— Чому не зізнається? — запитав Петрицьо.

Бомба пробелькотів:

— Бо життя змарнує і, борони Боже...

— Але ж риби німі, — перебив Ѓелета.

Петрицьо вивертав очі, говорив з придушеним сміхом:

— Є таке місце, є, де набуваються форелі на весіллях, але там страшний шум.

Савіцький суворо на нього глянув, кашлянув і пробурчав:

— Для чого розповідати небелиці.

Петрицьо поспішив, немов виправдовувався:

— Та чим це заважає, такі собі байки.

— Байки чи не байки, — тягнув Вітролом з напругою, — але там, де підземне море виставляє одне око з-під землі, там співають весною на якесь свято, не знаю, на яке.

— Ви чули? — невинно запитав Петрицьо.

— Та звідки? — відповів Вітролом, — я там не був, але є такі...

Савіцький і Петрицьо взаємно переглянулися, а Вітролом продовжував:

— Ну і недобре, бо такий, що чув, може навколо рознести якусь біду, заразу...

— Зараза від співу форелі? — запитав Петрицьо.

— Не від співу, де там? — обурився Вітролом. — А від того, що такий пхається до пупка землі, до того свердла.

Петрицьо голосно засміявся:

— Байки, байки.

— Байки чи не байки, — журився надалі Вітролом, — а я туди нізащо в світі не піду і слухати не буду.

— А де ж це? — знову начебто поцікавився Петрицьо.

— Шкода й говорити, — закінчив знеохочено Вітролом.

Панцьо підходив дуже повільно, слідкуючи за рухом вудки, яку тягнув, нашорошив вуха з посмішкою, немов вловлював ледь відчутні здригання чи плюскоти. Цвилинюк йшов на пальцях збоку.

— А може ви, Панцьо, чули, як форель співає? — запитав Петрицьо.

Панцьо раптом відірвав очі і вуха від води, пожвавився. Кивав головою з кривою посмішкою.

— Розкажіть, як це було, — попросив Петрицьо.

— Розкажіть, — попросив Мандат.

Панцьо шмагнув вудкою від води до гаті, гачок був пустий. Він не закидав вудку наново, сів на краю гаті, опустив ноги вниз, закрив очі. Усміхнений, як у сні, лопотів без злості, тихенько, довірливо. Всі слухали.

— Це ду-дуже, дав-давно-далеко. Це вже неправда. І тієї країни вже немає. За-запалася цілком. Я був малий, зовсім м-м-ммаленький, такий, як мушка. Спіймав я оте. Спіймав форель рукою, пустив на пісок. Я ще сам не знав, що і як, ні бе-бе, ні ме, ні мама-тато, ні мама-лига, ані як мене звати. А воно так танцювало на піску, виблискувало, відразу мене вразило, за-заспівало: «forèl, forèl». Очі-вуха мої розірвало і я відразу про все дізнався. І так це тяглося, тяглося: «forèl, forèl...». Ну, та й добре, я вже забув, як мене звати, а воно далі... — Панцьо затхнувся, перевів писк у гаснуче гудіння — все співає, співає, буде співати: «forèl, forèl, forèl...». Ось так.

— Так форель співала «forèl»? — запитав Матарга з недовірою.

Панцьо відчинив очі, отряхнувся, замахав руками:

— Так-так, ні-ні, forèl, forèl — це німецькою.

— Це форель німецькою співає, чи ви німецькою говорили?

Панцьо раптово замахав руками:

— Так-так, ні-ні, кажу вам, це ду-дуже давно, це вже неправда. А про що ви запитували? Ага, про конституцію.

Було тихо, тільки з гаті сочилася вода, тільки вітерець лагідно чесав голови. Сидячи на гаті зі спущеними ногами, весь час задоволений Панцьо робив виклад про конституцію:

— Минуло двадцять років, як пани у містах збунтувалися проти цісаря. Тоді говорили: весна. Бухала, кипіла та чорна капуста, чорна весна. Це називається — революція. Пани це розпочали, вони завжди. Кажуть так пани: ти, пане найясніший *собі* найясніший, а ми також *собі* пани найясніші, і що ти нам зробиш? А цісар, го-го, хитра штука, спочатку їх потягнув батоном по шкірі. Розбіглися, поховалися по дірах, та й гаразд, хай буде. Але йому сумно, бо хто ж йому парад організує. Виймає зі столу великий білий папір, написав, бухнув печатку, висилає до них туди — у діру, до головного лакея. А на папері стоїть: Halt! Якщо ви рівні зі мною, то й працюватимуть люди будуть рівними з вами. Конституція! — Панів страх ухопив, вилізли з діри, вибачаються, парадом надалі командують, і ані мур-мур. Але це над ним далі висить. Бачите?

— Що висить, мій паночку, — чемно запитав Цвиллинюк.

— Конституція, і вона для того й є: для погрози.

Томашевський зневажливо надув губи, але слухав уважно, а компаньйони дивилися то на нього, то на Панця. Пехкало сплюнуло:

— Тьху! І з усього цього знову нічого для нас, тільки гірше.

Панцьо похапливо погодився:

— Так, так, для мене теж, було погано, а буде гірше.

Замовк і всі замовкли, тільки ліс весело гомонів. Мандат зареготав, він знав, що про це думати, але запитував далі:

— Ну, і що ж далі з тією конституцією?

Панцьо посміхнувся, як терплячий учитель:

— Чоловіче, не плутай, як корова шнурком, бо все-одно не виплутаєшся. Одна справа революція, а інша справа конституція. Революція — це вовчі зуби, а конституція це так собі — щурі.

— А що гірше? — запитав Мандат.

— Га, революція гірша, бо тоді такий собі відразу щось ухопить, розбагатіє, втече, або ще тобі зуби покаже і що ти

йому зробиш? А щурі — це теж дуже паскудно, страшний натовп! Теж хапають. Але є надія, що їх якось можна потруїти. Го-го, цісар твердий, панове притихнули, у нас не буде — того.

— Чого не буде, паночку? — запитав Цвилинюк.

Панцьо посміхнувся і прошепотів:

— Це називається: *egalité*, так як там у Франції. Король прогнали, на трон сів пиячина з вулиці, швець полатаний, а потім короля за шию, голову — панц! — відрізали. Я бачив...

— Голову бачили? — запитав Мандат.

— Та не голову, а тамтешні порядки, рівність, хлібвино, багато такого різного, але...

Вітролом перебив з жалем:

— Гарні мені порядки, тата вигнали, ще й голову відрубали. У коморі засів пиячина з вулиці, татовим хлібвином пригощає.

— Але там ніхто нікого не пригощає. Я молотив у газди, перед вечором він мені заплатив, повіднімав там годинку, тут пів годинки, і вже мені не дав вечері, ані сніданку вранці. Я голодний переночував у шопі на голій землі і голодний пішов під дощем до містечка і сам себе почастивав.

— То в чому ж ті порядки? — запитав Томашевський.

— Кожен тримає в кулаку, ніхто нікому нічого не дасть, рівність.

— А чому ж не дають? — питав заклопотано Томашевський.

— Та чуєте ж, рівність. Кожен має однакову гадину в кишені, як тільки полізе до кишені, то гад його як вкусить, що аж той засичить і нічого нікому не дає.

Гелета дещо нудьгуюче запитав:

— А папі римському голову не відрубали? З крісла не скинули?

— Ні, — задумався Панцьо, — до нього щось ніхто не має охоти, крісло надто гаряче.

— На жару? — запитав Петрицьо.

— Хе-хе-хе, — засміявся Панцьо, — хай тобі буде на жару, а то й ще гірше...

— Чому ж гірше? — запитав Петрицьо.

Панцьо таємничо звірився:

— Папа заступає, щоб — рогів не було видно з-під сидіння, розумієте?

Він оглянув прискіпливо слухачів і махнув рукою.

Матарга подав голос задля великої політики, та через свято говорив примирливо:

— Що тут скажеш, шкода вас, дідусю, ви старенький. Але ж як не соромно таке розповідати? Скрізь є цісарі чи королі. Щоб короля прогнав пиячина? тьху! не гнівайтесь, але це неправда.

Панцьо теж відповідав терпляче з нагоди свята:

— Матарго, не будьте, як той щойно потовчений віл, який заблукав на чуже подвір'я і зовсім заціпенів. Що ви там бачили? Турків, оце й усе.

— Ще пруссів я бачив, скуштував їх, це найтвердіший нарід — вибухнув Матарга.

Панцьо роздратувався:

— Пруссів і все? У них befel, befel, такі ж дурні, як наші, і ще дурніші. Ка-кажу, пи-пиячина, шевчик полат-полатаний вдерся з вулиці на поверх, крикнув «abalrua», що означає — геть до чорта, сів собі на трон, і ось маєте!

— Господи! — зітхнув Вітролом.

— І що ж, на троні сидить пиячина? — запитав Мандат.

— Та яке там? Відразу ж його наступний прогнав, раз король, раз цісар, і — марш! І тому трон у них на показ, як у вас череп Дідушка, повішаний наверху в Головах, у розваленій хаті. Ніхто й не торкнеться.

— Якщо це правда, то якось безбожно виходить, — заявив Вітролом.

— Безбожно, неінакше, — погодився Пехкало.

— Щось в цьому є, — відізався Цвилинюк. — Я не такий старий, але пам'ятаю, як раніше їх у нас називали «безбожними французами». Ні?

Найстарший Кочерган підтвердив:

— Ой, дійсно, називали.

Пехкало відкрив рота, щось пригадав:

— А знаєте, і справді називали! А чого? Запитати б у розумних.

— Ну, бачите, — втішився Панцьо, — тут нема чого й питати, бо безбожні та ще й які! попів вичесали акуратно до останньої вошки, будь-якого попа діти висміюють, обзиваючи: «a-bee, a-bee».

— Та й що кому з цього? — запитав Мандат.

— Знищено гладенько, — потішався Панцьо.

Вперше озвався Фока:

— Щось тут не так! Хто ж не знає, що люди не є рівними, і худоба не рівна, і навіть дерева зовсім не рівні.

— Не рівні, — погодися Панцьо з хитрою посмішкою, — я про це знаю найкраще. Це так, ґаздо, як *regiments-muzik*, добре знаєте, марширує рівно, рівно загуде-заглушить, рівно затопче. А там унизу, під чоботами, під бубнами — є такий маленький спів, найкращий. І нічого, ого!

Панцьо перервав і уважно вивчав слухачів. Петрицьо жартівливо вставив:

— Форель співає?

— Замість палицею від вудки чи твердим словом.

Панцьо зміряв Петриця гнівним поглядом. Роздратовано говорив далі:

— А ще є таке дерево у лісі, саме цілком порожнє, сучкувате, а пнеться, вистрілює вгору, го-го! Душить інші дерева і ще й згори, само вже в світлі, кепкує. Таке потрібно відразу зрубати, викорчувати.

— А багачів теж знищили, викорчували у Франції? — цікавився Мандат.

Панцьо спохмурнів, пояснював з зусиллям.

— Ні, не знищили. Це так, мій Мандате: ти за цим прикладом махни до Коломиї, до крайсамту, аж на верх, на самий поверх, і крикни на крайстауптмана — «марш!». Прожени його бардкою з крісла, а сам пузом розвалися на

кріслі. Касу — в свої руки, а потім гукни на жандармів: «Habt acht, по моїй команді!». І хто ж тебе скине?

Мандат раптово обурився:

— На хріна мені здався крайсмаат і каса, і сидіти поміж жандармами у смердючій Коломиї, щоб мене потім скинули.

Томашевський запитав по-суті:

— А бідняки розбагатіли там, у Франції?

— Як які, м'якому-дурному і тонкої шкіри вистачить, а котрий твердий-мудрий, то ще більше золота нахапав, ніж король. Але виженуть, знищать, — заспокоїв Панцьо.

— Я б не дозволив себе прогнати, — глухо буркнув Крашевський.

Панцьо надувся:

— Балаканина, ану спробуй, — підписав рівність, то й тягни рівність, — така конституція.

Молодий Гіжицький запитав без страху, карбуючи кожне слово:

— Гаразд, але що це означає конституція?

Панцьо відрізав, не затиноючись:

— Погроза для одного, вудка для іншого.

Гіжицького це не задовільнило.

— Слово заграничне, не наше, не польське, не руське, це знаю, але яке ж?

Савіцький, немов бажаючи прийти на порятунок, поспішно прошепотів:

— Латинське.

Панцьо плямкнув ротом, як пес, що ловить муху, а потім, заливаючись сміхом, як собака на прив'язі гавкотом, відповів:

— Латина, латина, па-паничу, для того, щоб краще дурити. В латинському костелі торохтять латиною, щоб ніхто не зрозумів, щоб краще вхопити на вудочку, а в тому іншому — уніатському, дуже хитро, нібито й розуміють церковну службу, але ще майстерніша конституція.

— То що це значить конституція? — вперто допитався Гіжицький.

— Цього людською мовою не передати, тому й латиною. Священики вигадали і закутили. Це означає — постанова. Кажуть, що Бог так само заснував цей світ. Конституція така: якщо ти народився, то будеш мучитись і вмирати, а мук і смерті є багато на вибір. Оженишся, то маєш подурніти, бідувати, а біди — на вибір. Маєш дітей, то самі лайдаки, а лайдацтва — на вибір. Ти багатий, то відразу ж з власного бажання і великий розбійник, а розбою — на вибір. А якщо ти бідний, — Панцьо перервався.

— Бідний, то який? — пошепки запитав керманич Гущинюк.

Панцьо голосно засміявся.

— Щира душа, ніби й малий розбійник, але найбільший, бо бідних багато, і мають на вибір: здохнути з голоду або розбійничати, така конституція. Євреї так пояснюють конституцію: «konsty — tis te», що означає «хочеш, то зроби, але не мусиш». І правда, де цей «мус», щоб я загинув саме від багнету, від картечі, від холери чи від червінки? І правда, хто змушує форець, щоб вона хапала наживку? Чи я її хапаю рукою? Де там, рукою я б сполошив інших, а до тієї вудки, до конституції вони самі чемно горнутьесь, пхаються одна за одною, з води вискакують.

Мандат захихотів:

— Не лякайте нас, дідику, ми не форець.

— Ні, я вас зовсім не лякаю, самі краще подивіться. Egalité — це ще гірша конституція, бо це означає рівність. Рівненько вудочки лягають, сто вудок, сто вудок, тисячу вудок, як краплини дощу, не розбереш, що це, і впіймається однаково як перший, так і сотий, така рівність.

Гущинюк знову несміливо запитав:

— Тобто як, рівність це недобре, чи як ви вважаєте?

Панцьо переможно розреготався.

— Як же це може бути добре, подумайте! Натовпом наскоче стадо биків, що аж чорно, і розтопче. А такого, що сам не чавить — то відразу на місиво, ані не пискне.

— То що ж робити? — тихо запитав Томашевський.

Знудьгований вже Панцьо позіхав і засміявся сумно:

— Хе-хе-хе, найкраще порадитися з папою римським, але його і так ніхто не послухає.

Матарга помітно стримувався, але не зміг себе повністю перемогти.

— Я все люблю, але ви знову проти Святого Отця. Священик твердо наказував, що той безпомільний і щоб ніхто проти нього, ну і ми не проти. Це велика справа — не з Жабйого, і не з Косова.

Цвилинюк пробував пригасити:

— Не кажіть так, бо єпископ є трохи більшим попом, митрополит трохи більшим єпископом, а папа римський трохи більшим митрополитом. Мала чи велика блоха, а однаково чорна і скаче.

— Це ви про них, що вони блохи і сам папа блоха? — обурився Матарга.

— Борони Боже! — чемно відповів Цвилинюк, — не блохи, а лиш як блохи, наприклад.

Панцьо терпеливо дослухав.

— А ви були, Матарго, у папи?

— Ні, не був.

— Ну то поїдьте, послушайте, що він там говорить, чи його хтось послухається.

Матарга знеохочено замовк, а Цвилинюк ще запитав:

— То що, раніше було краще, чи як?

Панцьо, дивлячись вже на воду, промимрив поспішно і не уважно:

— Колись вудками, тепер сіттю, раніше панськими трубками, тепер — *regimentsmuzik*, було погано, а буде гірше.

Замовкли. Дрозди почали галасувати: «фіть, свист-хвист, хиць-хвиць, сить-жить, хвит-сит, фіть-фіть, цить».

Панцьо зірвався, повернувся раптово, немов скручений судорогою, потім шмагнув воду вудкою. Він віддалявся, тихо зойкаючи. Пехкало переживував:

— Теж мені гарна весна і гарна конституція, тьху! Страх на панів та й всього.

— Ні до чого, — підтвердив Томашевський.
— Для бідного зовсім нічого, — додав Пехкало.
— Мене на вудку не впіймають, — буркнув Крашевський.

Фока також підірвався, вийшов з альтанки, промовив голосно:

— Не слухайте це, люди, це фальш! Я дістану конституцію і почитаю вам. Свобода, права для всіх, закон і охорона для кожного — це конституція!

Панцьо почув, гаркнув через плече:

— Бідному свобода і права? І браги йому у путню, нехай хлепче, смоли гарячої у горло, нехай давиться, хліба сухого, хай ламає щербки, а потім — марш, спати на січку, куш!

Цвилинюк цього разу поправив Панця:

— Ой, ні, паночку, у нас найбідніший має ліжника з вовни, на січку не ласий, а бідний так само, як і багатий, звик до кулеші з молоком солоденьким чи з гусянкою і до бринзи також...

— Аби жити, — підтвердив Пехкало.

Фока рознервувався:

— Це ви, Панцю, цілий день сьогодні якусь смолу гарячу бідним до горла лете! І то при святі! За що?

Панцьо висмикнув вудку з води і велика форель впала на землю. Він її уважно розглядав, мацав за шию, зняв з вудки, зламав йому шию і сховав до коробки. Повернувся до Фоки. Перекривляючи лице більше, ніж зазвичай, почав терпеливо:

— Газдо, ви щось трохи понюхали смородів цього світу, а чи ви не донюхалися, що бідний — це смердюх найсмердючіший, до нічого, він потрібний тільки для того, щоб його гріти, витягувати з бідності, нагодувати, взути, рятувати...

— А до чого має бути потрібним? — перебив Фока.

Панцьо повернувся поглядом з посмішкою до вудки, потім знову глянув на Фоку з докором, розізлився:

— Ну так, а коли його вже витягнули, тоді він найпаскудніший, слинявий гад, хай би його грім спалив і сірка, і скелею по голові! Він лиш цього вартує, го-го, я це знаю.

Цвилинюк ввічливо запищав:

— А чому він такий, паночку?

Панцьо лютував далі:

— Самі горлянки, один з другим — труба смердюча, що спереду вкинеш, те ззаду вилетить! Тільки б хапав, а сам то нічого не дав би, ані паршивого волоска з голови, отакій смердюх!

Цвилинюк терпляче допитувався:

— А багач кращий? Ви взимку якось інакше говорили..

— У багатого весь сморід щільно загорнутий у чисті шматки, зате хапає стома лапами, ковтає сотнею ротів, хлепче тисячею гортаней, сто тисячами гортаней, але — не бійтеся! — і його сотні ротів похрумають аж до кісточок.

— То котрий все ж добрий? — питав Цвилинюк.

Панцьо заспокоївся, торкнувся пальцем коробки:

— Ця форель за наживку, за нещасну мушку віддає своє тіло. І та людина, яка така ж дурна, як форель.

Фока теж опанував себе і спокійно запитав:

— То по-вашому з біди не потрібно витягати?

— Га, — ніби й треба, га, — ніби це єдине добре, але з цього ніколи нікому нічого, а бідному — найменше.

— То для чого ж витягати?

Панцьо кинув вудку на землю, сильно затнувся, а потім виплакував болісно, нестерпно:

— Бе-бегекаєте, ку-ку-курікаєте разом з попами, що ви християни, а хто з вас занюхав, що той є-єдиний н-на-накарбував: «Я бу-був голодний, а ви мене не нагодували, я б-був голий, а ви не одягли мене...»

Фока поривчасто перебив:

— Замовкніть! не смійте зневажати, це Ісус сказав.

— А хто ображає? — дерся Панцьо, — це ви-ви всі зневажаєте, смієтеся з Нього разом з попами.

Засмучений Петрицьо вилупив сумні очі на Панця, а дзьобате лице ще більше подзьобатило. Задля загального розслаблення засміявся, начебто утишився:

— Ну, бачите, ми люди грішні, а він був з Бога і...

Панцьо не дав йому продовжити, видобував з себе залишки лютих зойків:

— Він був з такого місця, якого взагалі немає на світі, і з такого дня, якого немає в календарі. Віддавав своє тіло, життя, без жодної приманки, ще краще, ніж форель.

Петрицьо вперто підштовхував до злагоди:

— Мудро говорите, і за це Господь Бог його підніс.

Панцьо затято стиснув губи, як собака, що вгризлася зубами в палицю і не відпускає. Цідив задихаючись:

— І за це ваш Бог високо його підвісив, дуже високо, до сонця. Подивіться, який він закривавлений! Я форелі ніколи так не підвішую. На дурного Каїна з неба верещав: «Де твій брат, Каїне?». А до нього хто ж посміє знизу крикнути: «Де твій син, Каїне?».

Прошумів глухий буркіт обурення, незрозумілі прокляття і окрики вибухнули поміж тих, хто сидів у альтанці і навколо альтанки. Почали вставати. Фока, весь час стоячи, втихомирював їх нетерплячими рухами руки, а Савіцький поспішно скочив, розставив широко руки, заступаючи їм прохід, немов боявся, що хтось заїде Панцьові кулаком. Переривчасто шепотів:

— Почекайте, не судіть, не судіть.

Петрицьо не обурювався, але роздратувався:

— А ви маєте доброго адвоката, Панцю?

Панцьо обурився від злості:

— Мені адвокат? тьху, для чого б це?

— Для процесу з Богом, — випалив Петрицьо. — Ви напевно виграєте, як мій вуйко Хома з паном.

Розлючений Панцьо плів безумно:

— Кожна знає псяча нога, що із Богом — що й без Бога. А ви ще менше розумієте, ніж худоба. Запитайте у Максима, того з-під Явора.

Він скочив до вудки, як кіт на мишу, хляснув по воді надто голосно, витріщив очі на воду.

Вітролом, хоч і запізно, та голосно обурився:

— Максим ніколи, зовсім ніколи не був проти Бога.

Панцьо, задивлений на воду, відповідав тихо, недбало:

— Чемний старець ніколи нічого не каже проти когось, а смішок такий йому капає з вуса, що все видно.

— Хто смів його питати, ви? — зачепив Вітролом.

Панцьо мимохідь глипнув злим оком на вудку і, знову дивлячись на воду, лопотав тихенько, щоб не полошити рибу: — Я ні, але був такий, хто питав, чи правда, що Бога немає, а Максим...

Панцьо тихо засміявся і далі вдивлявся у воду.

— І що ж Максим? — наполягав Вітролом.

Максим розсміявся і каже: не так треба питати, треба інакше.

— Інакше питати, розумієте? — він поволі віддалявся, цілковито поглинутий вудкою.

Вітролом задумався і з запізненням промовив з жалем:

— Щось ви тут перекручуєте, дідику, у Максима інший реваш.

Панцьо не почув, не відповів, а Фока зневажливо махнув рукою:

— Надто важко з ним! — і зайшов до альтанки.

— Ой, важко, — визнав Вітролом.

Гелета вже зовсім знудився і підняв голос:

— Ех, відчепіться, не займайте його, йому лише риба пахне, а сам він найсмачніше пахне чортові. І священникові теж. Нехай ті двоє, священник з чортом, за нього чубляться, що нам до цього.

— Це він до нас причепився, як пес зубами до литки, — невесело відповів Петрицьо.

— Залиште його, не осуджуйте, — просив Савіцький.

Матарга бурчав:

— Дим! дим кусає за очі і туманить, як на мене, то я б його давно прогнав.

Наймолодший з Кочерганів, Михайло, відважився і гукнув услід за Панцем, який ішов геть:

— Що ж ми вам поганого зробили?

Коли Панцьо вже відійшов, старий Кочерган промовив упівголоса:

— З Максимом це було інакше, не так.

— Ой, не так, — повторили один за одним браття Кочергани.

— А як? — поспіхом запитав Вітролом.

Старий Кочерган розповідав повільно:

— Ми з братами були над Верхньою Рікою, коли пройшла вістка про цю розмову. Ми відразу ж пішли до Танасенька Уршеги, бо це він питав Максима. Танасенько веселун, хто ж не знає. Він випробовував того білого, закинув йому гачок і розповів нам. Приходить він аж на гору, на Яворі, до Максима і з порогу гостро запитує: «Скажіть, це правда, що Бога немає?» — Максим не піддався, засміявся і тиша. А Танасенька за язика тягнути не треба, напірає далі: «Скажіть же». — Тоді Максим знову засміявся: «Чоловіче, який ти дивний! Подумай лиш, а якби хтось запитав: ану скажіть, чи немає Танасенька? Так не годиться. Запитуй собі, але по-іншому: «Чому я його не пізнав, чому не пам'ятаю, чому не шукаю, чому не бачу?». «Як же пам'ятати?» — запитує Танасенько. «Тужити», — відповідає Максим. — «А як шукати?» — «По слідах», — відповідає Максим. Ну і все, і тиша. Та тепер Максим закидає гачка: «А чому ти не питаєш, як пізнати Бога?». І тут вже Танасенько почав розповідати, як заець з притуленими вухами так, ніби його й немає в капусті. А Максим: «Знаєш як?». «І як?», — запитав Танасенько. «Віддати життя», — каже Максим. Танасенько якось почервонів і питає вже інакше: «Ну то, не ображайтеся, Максимку, але скажіть, як Його побачити?». Максим свердлить легесеньким і смішком і так каже: «Купець з тебе неабиякий, ти вже на додачу до телятка хочеш і корову, а ще й за теля не заплатив. Як вимагаєш багато, дай і сам хоч щось». У Танасень-

ка повиснув язик, але він його ще атакує: «А по-вашому, яка користь від Бога?». Той білий дивиться, дивиться, очі його заблищали і прошепотів: «Для кого?». «Ну, хай буде, для вас», — каже Танасенько. А Максим на це: «Є користь маленька, така ж як дитині від матері, але більша. А є користь велика, така ж як комарові з усього лісу, і теж більша. Але ти знову не так питаєш, запитай: яка користь Богові з мене?». Танасенько зрозумів, що той тихий смішок сильніший і гачок тут ні до чого. Ось так розповів нам сам Танасенько, слово в слово.

— Слово в слово, — повторили обидва брати Кочергани один за другим.

Попри все дивилися на Панця здалека, як заворожені. Вже і Цвилинюк не був більше з ним поруч, сидів у альтанці разом з іншими і дивився. Форель за фореллю падали на долівку гаті, скидалося на те, що Панцьо натрапив на досить рідкий весняний косяк форелі. Вони чули, як він раз за разом протяжно зойкав. Мандат пирснув сміхом:

— Співає форелі.

— Заколисує, — докинув Їелета.

Петрицьо тихо перекривляв:

— Forèl — forèl...

Старий Кочерган гримнув суворо:

— Люди, не легковажте це!

І знову замовчали, тільки гать дзюркотіла, ліс шумів. Петрицьо вхопився за голову, пригадав собі свої кухарські обов'язки. Покликав Гарасимка, інших хлопців і дідків на допомогу. Поверталися бігом.

Не було ще й полудня, коли Панцьо з кислую по-смішкою висипав Петрицеві до горщика дві повні коробки форелі.

ЧАЛАП-ЧАЛАП

Те, що деінде регулюється звичаями, колибі забезпечує відстань: до полудня не варто сподіватися гостей.

Тільки ясенівські стада прибули дещо раніше. З нагоди ранньої весни їх вигнали за тиждень до Юрія так, щоб подоїти на сам лісовий храм на Рабинці, а після відпочинку погнати ще вище до запасів осіннього сіна аж до того часу, коли висотні пасовиська забувають свіжою травою. Вони вийшли з Ясенова вчора після обіду, по дорозі вони безперервно скубали, де тільки могли, ночували у загорожах на Краснику, відразу коло самої пущі. Там на краєчку лісу вони також напаслися, скільки було можна. На світанку повільно вирушили, чалап-чалап, коп-коп, дереп-дереп, пирш-пирш, бам-балам, дзінь-дзінь — геей! З давніх часів зазвичай вже весною худобу гнали, якщо її було багато, від пасовища до пасовища, захищаючи її завжди зі зброєю в руках. Стада не відходили від своїх поселень далі, як на три-чотири дні шляху. Але наших сиглів, ярів, міжгір'їв, ущелин і лісових проваллів, де кожне дерево інше, кожен листок і кущ щораз то новий, ніхто не може розпізнати, хоч би й ходив десятки років. Шляхом відомим, але ніколи непізнаним — ось дорога пастухів горами. Тому, там де тримається ліс, не похитнеться і стара правда пастухів. Лише коли сокири і пили порушать чи знищать ліс, а шляхи поперетинають, то й стада його пошкоджують і добивають. Тоді лісові кінець, і пастушій справі невдовзі також. Весною чужому мандрівникові часом здається, що до свіжої зелені наших самотніх пущ і до визволених від льоду потоків та пробуджених вод відносяться, мабуть, тільки розбуджені весною лісові дівки-нявки, злостиві щезники, рогаті лісові чорти. Ось-ось вони висунуться, вискочать, запищать, щезнуть. Пастухи знають, що є і так, бо завжди чигають, але появляються тільки тоді, коли їм треба. Для пастухів весна не відкриває очей доти, не прокинулася доти, поки очі худоби не засвітилися поміж зелені, поки, немов живе збільшувальне скло, не приблизить пасовиськ і лісів. Без цих очей весна сліпа, як і сліпий світ без сонячного ока і зірок. І глуха також, поки кроки не залунають по плитах, не захляпають по калюжах, поки не

забринять дзвоники: чалап-чалап, коп-коп, дереп-дереп, пирш-пирш, бам-балам, дзінь-дзінь — геєй! На жаль, чужі мандрівники бачать у худобі виключно людську користь, для піднебіння, для живота, для тіла: молоко, масло, бринза, вовна, шкура. В очах пастухів весні також є потрібною худоба, як і худобі весна.

І на Рабинець нарешті добралися всі ці відгомони. Тільки-но почули бутинарі, що сиділи навколо гаті і в колибі, ті весняні будильники, побігли юрмою до потоку. На чолі походу крокував з трембітою головний пастух, кудлатий Трофимко. Зайнятий повністю стадами, він взагалі не вітався з людьми, які очікували на березі. Він забирав з-під вим'я маток недавно народжених ягнят до бесагів і складав на м'якенькій отаві. Тому, що ягнятка хоч і мали лапки надмірно грубі, немов опухлі, не могли ще самотужки встигати за стадом. З їхніх нерухомих чорних мордочок й надалі висувалися рожеві язички для смоктання. Матки-вівці скупчилися коло Трофимка, нюхали і жалібно бекали. Пастуха невідступно супроводжував гірський цап, лахматий і бородатий. Весь напружений, наче пружина, підіймав передню ногу, затримувався, як перед скоком, підіймав бороду, нюхав, бекав із жалібним попередженням, ніби про сумну долю. Уважно змірював дальину очима. Проскочив жваво вперед, розвідував скрізь з напруженою увагою, слухав. Потім повертав голову до пастуха. Чекав або повертався.

Хоч пастух і не привітав бутинарів, то все ж уважно пройшов поглядом по всіх обличчях. І потім ще вивчав пронизливо, хоч і поспішно, одного за другим, чи не вихопить гострого ока, поганого погляду. Заспокоївся, махнув рукою, але відразу ж вхопився за голову, щось собі пригадав і вмішався в овечу череду. Відшукав розчухрану, строкату вівцю, пошкрябав її нігтями під бородою. Потім розшукав іншу, сиву, похилився, цикнув з її вим'я раз і вдруге трохи молока. Цього їм було треба, до цього вони звикли. І пастух і цап, зайняті тільки полонинським ходом так,

ніби вони були на світі самі, ні про що більше не піклувалися.

Вислуховували зубрового рогу з далекої полонини, звідки закликає святий Юрій, юнак божий, у заросених постолах, у панцирі, що блищить від весняних рос. У той самий час тисячі подібних пастухів і цапів, тисячі стад слухають його ріг. Як рухомі листки, вони переносяться з долин у полонини, впихаються у свіжу зелень, лижуть теплі роси, дивуються збудженим водам. Від грецьких морів, від Балкан через Карпати, попри Альпи і через Піренеї, аж до океану потоками сиплються живі божі краплини вгору до пасовищ: *radicare*, полонинський похід. *Alpengang*, *transhumance*. Бо скрізь один і той самий святий юнак ніжно вабить молодняк — «*malè, malè*», скрізь потужно захоує: «геей!».

Переважно овець стрижуть перед вигоном на полонину, але Максим Шумей з огляду на ранню весну, а тому — непевну, відклав підстригання. Ціле овече стадо вирушило таким кудлатим, яким Perezимувало. Два барани, спереду чорний з двома парами рогів — великою закрученою і гострою довгою, неначе скерованою до удару — і другий дещо менший баран, білий, наприкінці походу, пильнували і тримали в межах стадо овець, яке постійно розтікалося. Іноді пастух свиснув і стадо жваво тупцювало за ним, іноді баран вказував напрямок, а пастух зрозумівши, що проґавив, йшов за бараном. Жодна жива хвиля не буває такою подібною до водної хвилі, як овечий ботей. Люди, які тиснуться юрбою, переважно намагаються обігнати один одного, розштовхуються чи відштовхуються, а вівці стискаються одна коло іншої якнайщільніше, щоб заховатися від страхів і щоб зігрітися вовна до вовни. Люди до цього часу не тільки не винайшли нічого ціннішого, ніж овеча вовна, але й прагнуть собі на урочисті дні: «обшиття такі ж оброслі, як у вівці». Щоправда, хоч у овечій купі і немає такої гарячки, як у людській, і вівці так не шкодять одна одній, та все ж вони ще більш запобігливо дбають

про приріст вовни, бо скубуть, де тільки можуть, кожну травинку, кожну билинку по дорозі. До того ж хвиля бо-тею є ще більш безвольною, бо настороженою. Хоч вона й розливається з берегів, то все ж дає себе стягнути до купи. Повернення цапа, свист пастуха, рух рогатого барана розвертає і повертає її в будь-який момент так, немов би невидимий пастух вод зупиняв водоспад і немов на його знак хвиля спиналася вгору.

Коні, самі вибираючи дорогу, йшли рівно і повільно, як запряжені. Більш хаотично просувались корови та найбільш недисциплінованими були лоша́та. Вони весь час відставали і відбігали. Пси порядкували треба, чи не треба, як це урядники. Гасали уважно і непомітно від переду до заду, зненацька підганяли гарчанням. Часом вхопили за ногу недисциплінованого лошака і миттєво втікали від його брикання. Задоволені своїм вчинком, підбігали до пастуха. А от групки кіз, допитливих і самостійних, скакали у гушавину, зовсім не дозволяючи псам керувати собою. А коли якийсь пес забувався, то вони зовсім не втікали, а вперто вичікували, наставляючи роги, навіть наскакували на тих рогами, захищаючи свій власний порядок.

Чалап-чалап, коп-коп, дереп-дереп, пирш-пирш, бам-балам, дзінь-дзінь, геєй. Стада колихалися дуже повільно, тому деякі храмові гості, що йшли із сіл, почали їх обганяти. Коли Трофимко побачив гостей, то вхопився за голову, свиснув на псів і особисто поспішив назад, підганяв стада, покрикував на людей, закликаючи їх, щоб не лякали худобу. Він знову вивчав обличчя гостей, особливо жінок, чи не посипляться від них погані вроки на божу росичку і на її манну. Розлючені свистом собаки помагали рятувати, настирливо гавкаючи на тих тварин, що відставали, гавкали застережно і на гостей, щоб не наближались до худоби. Цап жваво заскакав уперед, барани поспішно вирвалися, а за ними полилася швидше овеча череда.

Може хтось коли-небудь бачив влітку післяобідне спільне дрімання овець на полонині? Гаряче сонце

видобуває з них церемоніал незвичайний і незабутній для того, хто його відкрив. Багато сотень овець густо стискаються, якнайтісніше, вівця біля вівці, вівця за вівцею. Задні шеренги всувають голови поміж задніх ніг передніх шеренг, у яких сплять старші вівці. Засовують так, немов ховають їх у ковдрах чи у піхвах. Стоячи посеред м'яких трав, вони всі сплять у тиші. Із захватом виконують тільки один рух, рух спільного дихання. Але такі сильні поштовхи вперед, ніби вони задихаються і рятуються від удушшення. Або так, як ніби занурилися у парування. Але не між особинами, а в загальному паруванні громади. Майже так, як у спільній молитві. Лише небагато овець спить окремо, лежачи у траві, і ще менше вільно пасуться, стоячи твёрезо на ногах, без сну. Ті, що сплять великим і спільним сном, часом вхоплять якусь травину з-під ніг і жують її засинаючи знову. Іноді рівновага зануреної в сон громади порушується, бо старші вівці, що стоять з самого переду, просунуться крізь сон на кілька кроків. І відразу ж ті, що ховали голови між їхніми задніми ногами, шеренга за шеренгою, на мить прокидаючись, теж просуваються на кілька кроків, шукаючи сховку між ногами, щоб не переривати ланцюга тепла і овечої спільноти. У цьому зануренні не зауважиш ані сліду від овечої буденності — ані страху, ані оторопіння, ані стогнучого бекання. Тиша і безпека.

На схилах і полянах Рабинця Шумееві вівці впізнали свої родові володіння. Від полудня сонце раптово розпеклося, а в котловинах не було ані найменшого вітерця, тож вівці повністю віддалилися урочистій спільноті. Господарі і храмові гості шанували овечу літургію. Ніхто до них не підходив, а якщо хтось і дивився на них здалека, то лише крадькома, із усмішкою захоплення, немов повертався до давнього спільного святкування, до суцільної весни.

Бо не раз уже змалку пастушки вкладаються під сонцем до такого ж сну разом з вівцями. Сплять так одні на других, одні під другими, як на живих подушках. Таким чином ще до стрижки, до прядіння і мотання, і до ткання

вовни, діти чимало дізнаються про вовну. Бо в такому сні вони довірливо тримають овець за шию, за ноги, за кучері. Тоді вони дізнаються ще й про те, що вовна тягнеться і закручується в тому самому ритмі, що й овечі роги. А прокидаючись і уважно приглядаючись, переконуються: де роги прямі — там пряма й шерсть, у якої вівці роги хвилясті, у тієї й вовна хвиляста, а в якої роги круті, в тої і вовна закручена.

ШЕПОТИ Й БАЖАННЯ

Серед гостей мужчин було небагато, в основному через те, що збиралися до полонинського ходу, або поспіхом веснували. Але за всіх мужчин вистачало й одного найважливішого, неабиякого, і не кого іншого, як самого голови великого Жабйого, самого вїйта і то такого, якого пани і міщани геть аж з-поза далекої Коломиї і з-поза Станіслава назвали губернатором Жабйого.

Поки-що напливали переважно самі жінки, одягнені з огляду на свято пишно і навіть тяжко. Жінки, матері, сестри і доньки бутинарів, зрештою ті, і то переважно молоді, яких хто встиг запросити.

Здавна добре відомо, що на пастуших стаях не можна наближатися до жінок, а також зачіпати їх навіть жартома не можна, оскільки неминуче дикий звір почне зачіпати худобу і хапати її так, що перехочеться зачіпок і жартів. Зрештою без гучних заборон лунає над стаями стара правда, шептана порада, щоб навіть не думати про жінок. А на бутині, особливо взимку, ще суворіше, бо з туги виповзає бісиця, появиться у постаті жаданої жінки, заведе відразу на саме дно зими. Жінок не можна зачіпати тим більше, якби вони випадково опинилися на бутині, ані гратись з ними свавільно, бо відразу ж колода зачепить і розтритить кості або розіграються підземні води, розваллять гать, знищать роботу або й налетять уночі на саму колибу.

Як керівник вирубки Кузімбір Білоголовий, званий переважно Вітроломом, особливо пильнував, як тільки міг, молодих жаб'ївців і їхніх брудних язиків, щоб вони не спричинили чогось жахливого, ставив навіть обмеження для думок. Хоч з труднощами, але йому очевидно це вдавалося, бо попри зачпну зиму і несподівану відлигу, ніщо не зачепило ані не наскочило.

Та інша справа після завершення робіт, свято підчас храму це вже інший реваш. Це випробовування за допомогою танцю, так як є камінь, яким випробовують золото: навстіж брами, вверх засови, нехай танцюють води! Це випробовування, чи людина без петлі і без палиці може бути людиною. Може ще й таке випробовування, чи руку можна допустити до різьби, чи нехай краще завжди займається коруванням. Нехай один з другим стискають дівок і молодиць у танці, нехай йому голос заіржавіє від галайкання, нехай постоли потріскають від танцю, нехай він сам впаде від втоми і хай потім спить, як камінь, адже він людина! Бо інакше, якщо він занадто увійде в смак, а через це забуде про звичаї і пристойність, то краще йому буде, щоб назавжди залишився в ярмі. Для такого найкориснішим буде, якщо наступного дня після храму піде відразу до криміналу, щоб протверезитися, для того, щоб не було запізно. Лісові свята не часті, а тому ображати пристойність ще більш варко. У лісі людина лежить на сумлінні дуже низько до землі так, немов сховалася у глибокий мох. Краще нехай відразу провалиться, бо потім її вже ніщо не врятує від колоди, від повені, від лавини. Та найгірше те, що й інших втягне в небезпеку, бо раптові повені і лавини не мають часу, щоб на себе зважати, а люди зважають один на іншого.

На звістку, що наближаються гості, всі, хто живий, вибігли до потоку. Томашевський зі своїми приятелями стали двома шеренгами, щоб привітати жінок, які прибували. Одні їхали верхи, інші, йдучи пішки, тягнули з зусиллями за вуздечки впертих чи смикали лякливих коней,

і тому ті, що йшли пішки без коней, нерозпереганяли інших. Попереду їхала газдиня Бомбиха з Кочерища у віці, сказати б, від двадцяти до п'ятдесяти років, присадиста, вайлувата, з сивими вицвілими очима, глибоко посадженими у випуклих очних ямах. Її доганяла і переганяла Катерина Білоголова, жінка Вітролома з дитиною на руках, статна і висока, з особливо стрункою шиєю, випрямлена і сильно стиснена в поясі широкою крайкою. Колихалася у широких стегнах. Ясьо і його компаньйони зайнялись своєю святковою спеціалізацією. Наче гмінні таксатори вони все це оглядали і оцінювали то пошепки, то вголос. Генсецький пробурмотів до Яся:

— Бомбиха бомбистіша від свого Бомби.

Бомбиха щось почувши або відчуваючи погляди, прирружила очі так, ніби вийшла з темряви на світло. Ясьо пробурмотів голосніше, оцінюючи більш детально:

Надутий черепок на черепку, голова без шиї, ноги закінчуються швидко, тільки саме пузо і ведмедачі лапи.

Звернув теж увагу на Білоголову, бурмотів прихильно:

— Зате ось ця запрошує непогано, місця на дюжини бахурів, добре, що Вітролом втік на бутин, бо дев'ятеро дітей вже досить.

— А так, — сміявся Генсецький, — така, як ця, то може родити щомісяця, а Вітролом зовсім змарнів би.

Бомбиха проїхала швидше боком, наче крадькома, безпорадно відвертаючи голову від таксаторів. Білоголова проходила повільно, її вітали голосно і чемно. Але відразу по тому стало гамірно і компаньйонам стало важче оцінювати. Вони зупинили свої погляди на якійсь чорнесенькій жаб'ївці, не некрасивій, але блідій і з кругами попід очима. Не зважаючи на шепоти і втупивши очі в землю, вона пробігла під носом у компанії взагалі не вітаючись. За групою старших жінок, з якими компанія віталась ввічливо і без оцінювання, ступала міцно, як хлопець, десь шістнадцятилітня племінниця Білоголової, Палагночка Сліпенчук із Криворівні із задиристою дещо розвіяною світлою

гривкою над чолом, з блискаючими очима, з кругленькими, немов легко підпухлими литками, як щічки у добре годованих дітей, і з досить породистими грудьми, випнутими уперед. Вона зграбно перескочила через потік і, зовсім не поступаючись, дивилася виклично, очікуючи, що компанія відступиться.

— Хвалиться цицьками, — сказав досить голосно Гіжицький, — а може позамаємось, хто міцніший?

Палагnochка звабно засміялась і пригрозила малим кулачком:

— Ей, не намагайся!

— Спробуй, спробуй, — заохочував Томашевський.

Гіжицький вхопив Палагnochку за галію. Вона зупинилась, сперлася міцно на ногах і одним рухом кинула його на землю. І сама похилилась, майже падала, але випростувалась і ступала міцно далі.

— Бачиш, Ясю, це через тебе, не гнівайся, Палагnochко, — говорив добродушно Гіжицький, підводячись і обтріпуючи штани, а Палагnochка повернулася з посмішкою:

— А може Ясьо хоче спробувати?

Томашевський прийняв виклик і вони почали вовтузитись, а в цей час інші жінки, проминаючи їх, йшли далі. Вже майже повалив Ясьо дівчину, вже майже падала, але раптом вирвалась, відскочила, випростувалась і насварилась:

— Ти, бабнику пустий, гадаєш, що тут Жаб'є, — скочила на нього, як кіт, і з усієї сили штовхнула його так, що він аж впав у траву на повен зріст.

Гучний сміх пролетів по шеренгах компанії, та найщирише, хоч і тихше, тішилися жінки. Ясьо встав, заспокоївся.

— Ех, дурна, радій і втікай, ще б я тобі щось зламав.

— Зламай, зламай, — виклично промовляла Палагnochка, розчервоніла, задихана, але з посмішкою.

Насміхалися з неї здалека, але жоден її вже не торкнувся. Палагnochка стискала малі кулаки і погрозувала здаля. Білоголова слідкувала за боротьбою із гордовитим задоволенням:

— Такі у нас дівчата.

Крашевський заявив:

— Зовсім непогана на привал, але треба міцного.

Гіжицький махнув рукою:

— Хай собі шукає міцного.

Томашевський потішався:

— Не бійся, знайдеться такий, що її перекине.

Далі йшли жінки бистрецьких рубачів: квота і смаглява на лиці жінка Іваниська з глибокими переляканими очима, кольору темного лісового моху. Гарна, але надто тиха, нецікава для юнаків. Томашевський відрекомендував її зі зневажливим визнанням:

— Головна відьма.

Генсецький підсумував:

— Пара для свого мольфара.

Далі йшла жінка Матарги, велика і широка, як жодна із гірських жінок.

— Картопля маґдебурзька, — сказав Кімейчук.

— Важке кобилисько, — буркнув Крашевський.

Томашевський запитав із подивом:

— Якась перебранка, з мадярів чи зі швабів? Ну, ну, оце так будинок, — зітхнув глибоко.

Генсецький протверезив:

— Не для тебе, це до пари зі своїм биком.

Жінка Мандата пухнаста, але легка, з масляними синіми очима, рум'яна, наче намальована буряком, посміхалася прихильно чи кокетливо, та разом з нею йшла Караванчучка, жінка Леся, струнка, міцно стиснута крайкою, з обличчям незворушним, блідим, яке відбивало погляди і неначе наказувало мовчати. На кінці котилася, тягнучи з зусиллями коня, годованка Бажила, жінка Гелети. Як і її прибраний батько, вона вирощувала багато телят і корів, і відразу, немов налякана бутином, дивилася з огидою на компанію, яка свердлила її поглядами, але на привітання віталася пристойно.

— А де ж жінка Нявчука? — запитав хтось з компанії.

Ясьо надувся і втаємничував у плітки, ніби поважно.

— У лісі під папороттю висиджує йому яйця.

Вони почергово то хихотіли, то голосно сміялися, то шепотілися, розглядаючись, чи хтось не чує.

Ведучи за вуздечку коня, навантаженого з чубком, жінка Цвилинюка з Ясенова, немолода, бочкувата, але рухлива, а навіть агресивна Юстинка перегнала всіх. Примружуючи червоні очі, дещо заплилі так, як від частого гасіння спраги горілкою, щойно побачила чоловіка, покрикувала радісно, хоч і з удаваною злістю. За потоком Цвилинюк застиг у щасливій посмішці і слухав. Ніхто не дивувався, бо ніхто не сумнівався, що на таку люблячу жінку нема чого кричати, зате на люблячого чоловіка кричати можна і треба. Юстинка виступала:

— Ах ти, лайдаку пустий! У хаті тобі серце в'яне, зі смутку гинеш, весь час «kafe i kafe», і щораз то худіший, а тут подивіться на нещастя! який червоний, розпухнув від здоров'я.

Щойно вона перетнула потік, Цвилинюк обійняв її ніжно, відразу ж взяв вуздечку і поклепав коня на привітання. Петрицьо знайомився, тишився також, а Цвилинюк, перериваючи окрики жінки, представляв і хвалив Панця:

— Юстинко солоденька, ось це наш побратим, славний паночок з великого світу. Слава!

Юстинка не слухала, віталась навколо, а потім на втіху юрбі шваркотіла далі:

— Го, го, я вже знаю, яке це kafe.

Цвилинюк наполягав:

— Слава, кажу, розумієш, що слава?

Збуджена впертістю чоловіка Юстинка, ніби на показ ображала пристойність:

— Слава, га, крути керма, як ти вмієш, а я вже знаю, котра це kafe, напевно тобі пущька фуркотить до якоїсь дівки, того ти такий червоний.

Компанія, відгадуючи бажання Юстинки, розважала-ся, реготала, а Петрицьо, ніби й шепотів, але досить голосно, на вухо Юстинці:

— Добре кажете, я бачив, як він обіймав...

— Ну, бачите, а котру? — втішилася Юстинка.

— Смереку, — відповів Петрицьо, — бо не міг вас дочекатися.

Серед загальної веселості Цвилинюк дивився на жінку з ніжністю, голосно прицмокував, як то прицмокують на красу.

— Юстинко солоденька, тут добре, як на небі, а для раю тільки тебе не вистачає.

Ясьо бурмотів до приятелів:

— Реваш акуратний, худий до бочки пасує.

Крашевський додав:

— Як корок до колоди.

Кімейчук підтвердив:

— Худий від всування.

Юстинка ще раз прикрикнула на чоловіка, щоб він розпакував пакунки, а потім нічим вже не переймаючись вдерлася у колибу. Там покрикувала на всіх, в тім числі і на Панця. Негайно ж взялася за вареники і за голубці. Компанія зайнялася новими гістьми, але якось вже не знаходили нагоди для розваг. Ось йшла наймолодша донька старого Кочергана, яка прибула на храм аж зі Стебнів, з ночівлею по дорозі у Криворівні. Росла і статна, як весь рід Кочерганів, і хоч молода, одягнена відмінно, суворо, у старовіцьку довгу опинку, тобто спідницю широку, а не зшиту, з одного шматка шорсткої тканини, та в білу перемітку на голові. Тоді так одягалися, та й довго після того, над нижньою Рікою, а деінде так поважно одягали жінок вже тільки до труни. Її високе чоло, надто випукле, злегка порисоване зморшками, охолоджувало тверезістю, так само, як її холодна гордовита усмішка. Пронизувала гострими очима, добивала завзятими устами. Знавець Томашевський оцінював зі здивуванням:

— Нічогенька б, нічогенька, але холодна або зла.

Генсецький неохоче заявив:

— До монастиря, до бегекання з попами.

Крашевський підтвердив:

— До нічого.

Цілковиту мовчанку сіяла навколо себе знана красуня, яка її супроводжувала, Марічка з Криворівні, донька Федя Шестуна. Правда, про неї казали, що вона ані не дівчина, ані не молодиця, ані не зведениця, але чи то блиск її очей, чи стрій, що затьмарював блиском все, що тільки бачили в горах, зрізали зачіпки, гасили шепоти. Відкривала мрійливі, чи навіть мученицькі очі, у гострій, сказати б, яструбиній оправі, і відразу ж, немов би ранкова зоря загоралась, якби ж ранкова зоря вміла світитись сапфіром. Не лише сувора оправа очей контрастувала з їх джерельним блиском, але й малі, легко надуті вуста, які наче закликали до єдиного смертельного поцілунку, всупереч цьому щебетали шепотом, як уста дитини. Так коли вона щебетала, її очі змірювали нерухомо, майже заморожували. Зате голі коліна, помітні з-під надмірно золоченої запаски, згинаючись легко, як у танці, вабили. Відштовхуючи і спокушаючи, навмисно чи мимоволі, закривала очі, а коли повільно проходила, то танцював кожен крок дрібних ступнів, замкнутих у м'яких дитячих постолах із золотими зацібками. Якусь мить вона тримала очі закритими, потім підіймала важкі чорні вії, немов хотіла перевірити, чи новий шанувальник вже одурманений. Для пущових мужчин — це було втілення спокуси, майже таке жорстоке, як білий пшеничний калач, позолочений для забави і при святі кочений, як колесо, перед зголоднілими людьми. Вона незначно посміхалася, як рибак, що всуває форель у коробку. Віталася співочим шепотом:

— Слава Йсу, молоді.

Молодики, немов для привітання краси, відповідали набожним хором:

— На віки Богу і вам слава, Марічко.

Потім замовкли, посумніли. Той, хто завзято остерігаючись спокус, перестав вірити, що такі істоти проходять пляями і лугами, а швидше по снах, а все ж не перестав тужити, той міг би зрозуміти їхню тугу. Хто притупився і зрікся темпу, хай не намагається.

— Але ж це дівчина! — зітхнув тихо Гіжицький.

Томашевський, ніби гризучись, в'їдливо поправив:

— Яка там дівчина, коханка паничева, того барончука з Буковини, брата дідички.

Крашевський поспіхом прошепотів:

— Це видно, золоті наручники на руках, коралі, перли, дивіться-но.

Оглядалися за нею, мовчки розглядали золото, перли чи стан Марічки.

Гіжицький знову зітхнув:

— Кажуть, що з тим паничом вже закінчилось.

Томашевський отямився і твердо додав:

— Буде видно, мабуть, на Фоку тепер загне палець.

Кімейчук теж припускав:

— Так, це видно, когось тут шукає.

— Якась сумна, — шепотів Гіжицький.

— Бо втік той, що вдягнув, а немає кому роздягнути, — зареготав Кімейчук.

Томашевський надувся:

— Так, всі на неї свищують. І тому вона сумна.

Гіжицький ще раз озирнувся за Марічкою, з неокресленою посмішкою.

— Хай би вона сама тільки раз на когось тихо свиснула, то більше вже не свистав би. — Він задумався і наполовину промовляв, а наполовину наспівував коляду:

Коли прошепотить, єдваб сиплеться золотий,

Перед церквою схилиться, дзвін сам дзвонить.

Самі з шумом розчиняться ворота,

Самі на вівтарі світяться свічки....

Всі затихнули, несвяtkово спохмурніли.

На щастя, наближався вїт Жабйого, а з ним цілий рїй гарних дївчат і молодиць, жаб'ївських елеганток, в мїру щебетливих, в мїру мовчазних, в мїру грайливих, в мїру стриманих, але всі ці мїри йшли не від цнотливості чи від принципів, а з однієї тієї потреби, щоб завжди і скрізь подобатись, ніби й не дбаючи про це, щоб зачіпати без тіні зачіпки. Цілий рїй цих «парижанок Карпат», як вже вісімдесят лїт тому назвали жаб'ївських дївчат такі особливі знавці гїр і такі мисливці, для яких надто суворими були не лише ведмеді і рисі, але й глухарі, тетері і рябчики, бо вони шукали не суворості, а з усіх чарів гїрської магії винесли один тільки чар, а з усіх шумів Черемоша один тільки шум — у головах і в кишнях. І з того диму від бажань, і з чаду грошей, принесених в жертву на вогнищі бажань — часом ефективно, а частіше безрезультатно — розїйшлася по цілій Речі Посполитїй непоштиво мстива слава про нецнотливість і хитрість гїрських жїнок.

Не така вже й давня пам'ять переказує, що жінки, як це буває в колонїях, не напружувалися у жодній праці, окрім ткацтва і вишивання. Не лише не пекли хліба, але й ніколи не доглядали худобу і не доїли корів, натомість танцювали при кожній нагоді.

На лісовий храм прийшли самі тонкокості. Як на показ, не було жодної присадистої, ні колодоподібної, ані худой, ані грубої, навіть ті, котрі були товсті, світилися пухнасто, як великодні бабки і пінки. Ні однієї з запалими чи розкосими очима, ні однієї блїдої чи грубувато рум'яної, ні однієї з бульбоподібним чи задертим носом. Вони не були ані виключно чорні, ані світлі. Сині очі прикрашалися чорними бровами і віями, а чорні глибокі очі — у рамці золотого волосся. Неначе у гїрському закутку зустрілися краса слов'янська і романська, а поза всім приховувалося якесь пташине тло, що збереглося ніби від давньої раси вершників і плавців, яка зрослася з конем, з кораблем, зі скоком, а передусім з байдикуванням і безперервним танцюванням. Залишки пташиного роду, одні як синюваті го-

лубиці припутні, а інші як біло-золоті мандрівні соколиці. Сурові і ніжні, легковажні і невблаганно сором'язливі, але готові дзьобати, вдарити, хоч і не так вже й затято цнотливі. І кому було дано долею, яка іноді відчиняє вуха тим, хто гідний, почути у лісовій гущавині любовні шепоти коханців, наче пестоші диких голубів, той не забуде, що кожен шепіт був родом із пісні, більш того — зародком пісні, навіть захвату, навіть весняної молитви п'яної настільки, як і скачок очманілої від весни форелі за приманкою понад поверхню води, у смертельну ворожу стихію: «Голубчику, соколику мій! Зірньою моя, красне личко, малинові уста, загину задля тебе, звезду себе через тебе, втоплюся без тебе».

Запрошені на лісовий храм жаб'ївки не мали на шиях монеток-шкарлупок, ані у волоссі червоних запліток з македонської волічки (привезеної з Дебрецена), званих коциками, як жінки з Криворівні, з Зеленого і з-під Чорногори. Як набухлі від яечників шиї самиць-форелі, їхні шиї були обтяжені срібними талярами, венецькими золото-чорними скляними пацьорками з Мурано, до того ж обмотані едwabними шаллями з «турецькими» узорами. Як форелі, вони були сріблясті і червоним поцятковані, як форелі, були то застигли в спокою, то спритні, але були більш барвисто чубаті, ніж форелі, бо мали на головах різнобарвні хустки з пухнастою бахромою.

Навіть ті, про яких говорили погано і ще гірше — що часом підхоплювали пліткарі із заздрісних сусідніх сіл і що за чисту монету сприймали легковірні чи сурові мандрівники, змальовуючи їх у чорних тонах, — зовсім не були галасливими, не нав'язувалися, не кидали відвертих поглядів, здавалися найбільш сором'язливими. Але ж не хтось інший, як найстарший із жаб'ївців, сам Танасенько Уршега, безпощадно викриваючи вдавану сором'язливість своїх землячок, доводив, що за нею ховається така ж огидність в душі, як під вишитими сорочками і під срібними талярами зажирілі цицьки, а під золоченими запасками

брудні задниці. Тимчасом вже сам запах відкривав, що там крилося, не зважаючи на осуд ненависного чи ненаситного старця. Оскільки жодна з них не пахнула гноєм, ані коровою, ані маслом, ані навіть потом, а відварами з материнки, з горечавки, з конюшини і зі свіжих ранньовесняних квітів вовчого лика, вареними у меду. У цьому відварі вони милися, ним натиралися. Тому швидше можливо, що і сором'язливість так само, як і медовий відвар з гірських трав, все ж якось з запахом просякала з поверхні до глибини душі, якщо взагалі чийсь одурманені почуття і насичені красою очі переймаються коли-небудь душами молодих жінок. Якщо вже навіть священики, начебто, турбуються про душі тільки старших жінок.

Зашуміло в головах компанії, видуло їм із голів Марічку. Може десь в якійсь церкві є святий образ подібний до Марічки, який не з однієї людини вирве зітхання при святі, але в образ ніхто не закохається, бо коли один з другим вийдуть з церкви і змішаються з юрбою жінок, то відразу забудуть про образ. Яке ж щастя, що Марічка не одна на світі! Батин теж зник їм з очей, вони тепер були у себе в Жаб'ї, під вікнами, де світиться світло, де гуде танець і ваблять вечорниці. Вони навіть перестали гострити зуби об чужих жінок.

Господарі бутину вітали гостей по черзі, кожного без винятку. Фока гідно і сердечно, хоч і небагатослівно, Савицький нерухомо і без слів, а Петрицьо гостинно щирив зуби до всіх, начебто запобігав перед кожним. Незнайомих він дивував, бо з його булькатих сумних очей, як з пастки вискакував сміх, а на дзьобатому лиці вигравали забавні міни і з уст вилітали слова-зачіпки і несподівані жарти. Він відразу розважав, навіть влаштовував малі комедії для того, щоб сміх збадьорив втому і розпорошив сувору чужість пуці. Потім гості віталися взаємно, знайомилися поміж собою, а врешті ставали і сідали, як попало, переважно в товаристві сусідів і свояків. Жаб'івці і компанія почували себе тепло, юрмилися навколо славного віта.

З усіх сторін зиркали на війта, перешіптувались з повагою, Жаб'є було в перевазі. Історичні постаті, славні чи то в історії континенту, народу чи повіту, потрібно згадувати обережно, щоб чогось не перекрутити, оскільки вони є, начебто, вузлами історії, але щонайменше вони є присутніми на публічній сцені. Навіть у нікчемному описі спогадів про забутий лісовий храм на Рабинці обов'язком літописця є уникати будь-яких приватних вражень, коли стане перед чоловіком, що вивищується головою понад приватність, і задирає до нього свою голову. Бо на такому випадку найлегше виявити брехливість розповіді і коли хтось колись знайде хоч найменший слід в документах, то все пропало, бо все вже вважатиме брехнею. З паперами краще не конфліктувати, ані навіть не починати. Шукаємо такої правди, яка важливою є вчора, сьогодні і завжди, і тому згадуємо славного війта, адже в історії нічого очевидного після нього не залишилося. Досі ніхто не зміг навіть передати нам на письмі чи на словах імені чи прізвища тодішнього війта Жаб'я, хоч було воно найбільшим селом на всіх просторах тодішньої Монархії, як і по роках на просторах Речі Посполитої. Тільки Іван Франко принагідно згадує про нього, називаючи його секретарем чи писарем, можливо тому, що війт був письменним. Не знаємо навіть точного періоду його війтівства, можемо хіба-що припускати, що наш війт управляв ще за якихось двадцять років до славного війта Дмитрія, про якого відомо, що він поїхав з делегацією до Святого Отця, а потім ще був знаний з пісні, яку співали аж до наших часів. А все ж війт, про якого ми згадуємо, прославився у його часах до такого ступеня, що у містах і серед панів його називали губернатором Жаб'його. Коли долетіли вістки, що пан цісар хоче випустити конституцію, як колись його прадід випустив загадки, то війт йдучи нібито слідами колишніх ватажків гірського люду, скликав цілу жаб'ївську громаду і урочисто оголосив, що відтепер громада Жаб'є буде сама за себе, сама собі буде видавати правила і встановлювати

справедливість, і нікого не визнаватиме понад собою, крім самого пана цісаря. Не треба додавати, що громада сприйняла слова голови з захватом і визнанням, а нова слава Жаб'яого прошуміла через сусідні села і сприймалася в міру з захопленням, в міру з заздрістю і підозрами. Прошуміла вона також і далеко поза Прут і над Дністер і сприймалася то з жахом, то зі сміхом. Бо вїйт цілком мирно вирішив відірватися від Держави, тобто від паперів і від фурдиги, і вслід за цим гмінна канцелярія перестала приймати державні розпорядження, різні губерніяльні папери, повітові і судові, а крім того не зважала на претензії панських домініонів і двірських володінь, а натомість само Жаб'є, беручи на себе духовну владу, згідно з рекомендаціями вїйта, послало сусіднім сільським гмінам свої братерські поради.

Жаб'є не тільки було зачатком столиці, але й мало головами людей непересічних, а навіть справді великих. Варто згадати хоч би тільки останніх вїйтів, суворого Дутчека, на якого вистачило тільки глянути, щоб зрозуміти, чому його висока, дещо похилена і ніби побожно мовчазна та сувора постать викликали повагу серед своїх і чужих, також і тоді, коли ввічливо, але сміливо і твердо промовляв до Юзефа Пілсудського: «Найясніший Пане Начальнику, наш любий побратиме». Або теж щоб згадати останнього вїйта Петра Шекерика-Доникового, котрий попри певну беззахисність перед горілкою і жінкою, був людиною талановитою, якщо не геніальною, і створив шедевр, котрий, якщо його колись відкопають, буде гордістю самородного письменства і солідною пам'яткою нашої мови, якій немає рівних.

На щастя, сама особа вїйта з періоду сімдесятих років є нам трохи званою з розповідей. На жаль, він не був товстий, як годиться вїйтові. Неприглядний, навіть трохи зсохлий, наче кволий, хоч і досить високий. Зате з хитрим довгим носом, але зовсім не говіркий, та красномовний. Подібний швидше на письменника, на секретаря, ніж на вїйта, але не якесь там набундючене чудо чи зневажливий

мудрагель-шарапатка, ані знівечена лата — як це нескінченним потоком прізвиськ обзивали сурдудників, — а все ж був середнім газдою, скромним, як великий пан, і твердим, як ватажок. Як старий винахідливий кіт, він крутився, муркотів, аж раптом скочив, сказав слово, попав влучно. Коти не говорять, але з цього видно, що слова і промови вїта були вчинками. Вчинком були також його відвідини лісового храмового свята, бо він цим підтвердив і зміцнив славу Фоки. Вїт навіть на диво пророчо передбачив, що про Фоку будуть пісні співати, помилився лише, пророкуючи, що співатимуть про бутин. Пісня не славу бутину вибрала, а думу про смерть Фоки, а в основному про те, як потік і полонина Рабинець, біла імла і білий птах тужать за Фокою. Пісня, як птах, що не лише від котів втече, а навіть від чиновницьких голів, навіть таких, що вибрані людьми і для людей.

Вїт за своєю звичкою, як і годиться переможцеві, скромно похилив голову і, звертаючись до Яся, коротко запитав:

— Не сумно вам тут?

Ясьо відколи чемно привітався з вїтом і жаб'ївськими гістьми, за своєю звичкою знерухомів. На привселюдне запитання самого вїта він відповідав із старанням:

— Для смутку немає часу, веселіше, ніж у селі.

Вїт буркнув:

— Жінок немає.

Ясьо пихато продовжував, немов для того, щоб сам вїт його випитував:

— Ми цим не переймаємось, нчуємо з такими дівчатками, про яких в селі і не снилося.

Вїт здивувався, підвів голову:

— З якими це дівчатками?

Ясьо з посмішкою повільно випускав слова:

— Щоночі сходять до нас білі хмарки, що аж сліпнемо, нераз бурі, аж дерев'яніємо, а на велике свято — лавини, тоді весело.

Війт подивився на нього уважно, знову скромно опустив голову:

— Це так, ви полонинські люди найвільніші, де ж нам до вас!

Ясьо надував губи:

— Що там полонна, це легко, а тут непройдений, предковічний світ, кожен крок ми самі прорубали.

Війт роззирався, задирав голову, поважно кивав головою, замовчав. Жаб'ївські дівчата і молодичі розглядали Яся зі зростаючим захопленням, оглядали також бутин, бачили здалеку гать, ризи, мигли.

— Страх! Це ви все самі, Ясю?

— А хто ж? Я з паничом Савіцьким.

Жінки цикали зі здивування, стиснулися навколо Яся, а він надувався, ніби збирався луснути. На нещастя поблизу появився Савіцький і жінки випадково чи всупереч відразу ж зацікавилися паничом Риссю. Шепотіли одна до одної:

— Який молоденький, який стрункий, який красний.

Зверталися також тихцем до Яся:

— Як би це з ним заговорити? Чи можна з ним потанцювати?

Ясьо відповідав неохоче:

— Він ніколи не танцює.

Савіцький вітався здалека і відповідав на привітання, але не підійшов і не відізався до жодної, хмурился більше, ніж завжди. Тому одна за другою зверталися до Яся, одне за другим «чому» все сміливіше, все більш жваво і все більш щебетливо вилітало з їхніх уст:

— Чому так здалека?

— Чому такий неговіркий?

— Чому такий гордий?

Ясьо ставав поважним, відповідав стримано:

— Панич — син майстра і майстер.

— А чому ж не в панському одязі?

— На панів йому начхати, він дружить тільки зі мною і з Фокою.

Це шепітне ґроно молодих жінок привабило погляди, перешіптування і увагу бистречан, що стояли неподалік. Таку увагу, що чим більше пожадань, тим сильніший захист недобрим словом, навіть образливим, а чим сильніший цей захист, тим ще більше стає нездорових пожадань. Мешканці Жаб'юго і ті з-над Ріки заповонити храм, особливо жаб'івці заблистіли світлом, запозиченим у в'їта, а бистречани змаліли. Обережно перешіптувались:

— Як же вони чарують? — запитав Мандат Матаргу.

— Різними способами, в основному тим, що миються щодня повністю у цебрі, а між ногами найбільше, ще гірше, ніж пані, довго мочать дітородне місце у материнці з медом, а потім намазуються джінджорою, а на ніч обкладаються зіллям.

Вітролом повторював з недовірою:

— Щодня миються і обкладаються? А звідки ж у них на це час? Це неправда.

— Понюхайте, — заохочував Матарга, — чи хоч одна пахне по-людськи. Вони цього навіть не приховують, розповідають, найбільше пишаються тією запашною гузицею.

Вітролом відповідав розважно, немов зважував за і проти:

— Ну, митися можна, жінки люблять різні штучки. І косиці, і позлітки на волосся від євреїв аж з Косова, ну і волосся медом мажуть і ще таким столярським клеєм, я забув, як називається. А джінджора — це проти слабості, то чому б і ні? І нехай будуть джінджористи! Але щодня митися материнкою, джінджорою, якимсь відваром і пишатися гузицею — ні!

— Го, го, — аргументував переконливо, але ще тихше Матарга, — не тільки материнкою, як лиш котра зайде, то відразу запахне чимось таким, — це якось так зветься як лавада, — що такий дурень, котрий понюхає, то пропав, краще не нюхати.

— А що ж священик на це?

Матарга шепотів все тихіше:

— Як котрий, чемний щось порадить, а буває й такий, що й сам цих запахів шукає, власної егомості йому мало...

— Наш священик ніколи б в світі! — голосно обурився Вітролом.

— Наш це інша справа, він святий від народження, а тепер вже й старенький, в основному піклується тим, як душі пахнуть, але є й такий...

Мандат непомітно підійшов до жаб'ївської громадки, потягнув носом, швидко повернувся і підтвердив:

— Справді пахнуть якимсь зіллям.

— Так, так, — запевняв дещо голосніше і з радістю Матарга, — бо для чого ж так мажуться? Щоб їх лизали і є такі, що лижуть, як пси, тьху! — Вказав очима на Томашевського.

— Звідки це відомо? — запитав Вітролом.

— А про чорта звідки? Хтось його бачив?

— Я бачив у млині, — заявив Вітролом.

— Я не бачив, але теж знаю, — хвалився Матарга, — гляньте на ту багату вдову по Гулюку, вгодована, рожева, як піврічна свинка, точно! Лице намащене, шия напухла від менталів і талярів, о! Як пожирає очима того смаркача Гарасимка, проковтне його, як павучиха свого павучка.

— А що він на це?

— Та що ж, щенюк такий, голопуцька нещасна, дозволить себе проковтнути.

— А може оженився?

— Він з нею? Це ж вона з ним — на тиждень. Він їй потрібне тільки для того, щоб його висмокати, проковтнути, знищити, а потім наступного...

— Кара божа, — зітхнув Вітролом вже ніби переконаний.

— Так, так, — продовжував жвавіше Матарга, — коли «чельдидь» не сидить цілими днями біля корів, біля телят і не пахне коровою, а тягнеться до інших запахів, то пропало і кінець світу вже близько. Побачите!

Ясьо Томашевський весь час напружений і набундючений, оточений трьома молодицями, розмовляв стримано. Матарга, не спускаючи з нього ока, прошептав:

— Можна б сказати, справжній панич, а як піде до кущів — то побачите, який це панич.

— А паничі в кущі не ходять? — запитав Вітролом.

— А для чого паничові кущі? Панич дбає, щоб було пристойно, — повчав Матарга.

— Ясьо ще молодий, а також пристойний, — наполягав Вітролом.

Матарга вперся й собі:

— Я то вже знаю, яким має бути справжній панич.

Вітролом відповів розчаровано:

— Е, більше пліток шепчете, ніж баби, а потім через це чвари.

Матарга глянув з докором і ображений махнув рукою.

Але жінки зовсім не нашіптували пліток. Напевно сміялися з шепотів Матарги і опору Кузімбіра. Мужчини, хоч і вміють слухати вітру і лісу, на жаль, також слухають і пліток з вітру. Жінки знають, чого хочуть, вони черпають свої точні знання, особливо про жінок, із шепотів, добре підслуханих, часом від таких конфіденційних чи зрадливих свідків, котрі ніколи не появляться у суді. Тому їхнє знання є більш вагомим і більш самовпевненим, ніж судові акти. Але вони його не виказували ані шепотом, ані навіть поглядом. Одні й інші, жаб'ївські і ті з інших поселень, розглядаючи одна одну так ретельно, як для слідчих протоколів, підсолоджували слова, обмінювались чемностями якнайбільш сердечно. Не порушили звичаю ані разу, навпаки розмовляли без пліток, немов метелики перелітаючи через все, що коле і що смердить. Говорили всі нараз, зовсім не слухаючи, не намагаючись зрозуміти і не зважаючи, чи інші розуміють або слухають. Замість того вони постійно погоджувалися, запрошували постійно одна одну до своїх сіл, на свої храми. Якби мужчини їх наслідували, то на бутині не було б жодної сварки, ані на

мить і людський світ наблизився б до раю. Тодішній жіночий рай базувався на тому, що жінки не тільки ніколи не працювали на бутині, але й бачилися рідко і то тільки на великі свята. І що найважливіше, що не лише поселення, але й хати були так далеко одна від одної, що не було й нагоди посваритися через курку, за яйця чи через стукіт, що, на жаль, трапляється тепер у наших погіршених часах. Видно, що в раю люди не житимуть близько, а в міру можливостей якнайдалі одні від одних. Так само й грубувата Юстина Цвилинючка, що качалася і гула, як бочка, хоч покрикувала на задіяних на кухні мужчин, то з жінками була сердечно гостинною. Вона скочила у чорну пустку, якою є колиба без жінок, а вискочила перетворена в господиню, оснащenu самовпевненою гордістю захопливої гостинності. Брала жінок під руку, всаджувала за стіл, щоб відпочили, хвалила, а декотрих знайомих ближче особливо вшановувала, запрошуючи ненав'язливо до допомоги у заставлянні столу і подаванні страв.

Петрицьо і Савіцький весь час були зайняті, а Фока здогадувався, що кожен з бутинарів хоче бути гостем, тож сам мусив розриватися на сто частин. Після привітання кожного з гостей, зайнявся їхніми кіньми. Не вимагав від пастуха Трофимка, щоб той покинув свою худобу задля чужої, так само, як не міг би вимагати від матері, яка дає груди власній дитині, щоб займалася іншими дітьми. Він сам попіклувався не лише про те, щоб розсідлати коней гостей, витерти від поту, кинути кожному оберемок сіна, але ще й про те, щоб розташувати їх у тіні і щоб незнайомі тварини не билися і не копалися взаємно. Найефективніша гостинність щодо коня — це загальне хрумкання, бо так як спільна паша подвоює поспіх у їжі, так і кінський рай базується на тому, щоб не бути надто близько. Щойно він впорався з одним, то вже біг до колиби, щоб дізнатися, наскільки готовий обід. І відразу ж запрошував гостей до столу.

СМЕТАНА

Величезним був стіл з важких золотистих лодвів, боком до дверей колиби розвернутий, але ані не порожній, ані осиротілий. Заставлено його наче вирізьбленими відбитками лиць велетнів — хлібами, які хоч і були великі, як камені з млина, та не з Пупка землі, де сплять велетні, прикотилися на пустирище, щоб годувати народ, а — з Ясенова. Старі ручки пані ковалевої Савіцької вимішали їх тяжко з житнього тіста, яке опирається, в'язне, а потім зліплює долоні. Потім вимащені білком, вирости у великій печі Савіцьких, допеклися і побронзовіли, аж вкрилися скоринкою з чорним відблиском панцира. Можна їх було вести кіньми і ще далі без пошкодження і без страху, що всохнуть чи увігнуть: через Чорногори на Угорщину, аж на Дебрецен, з провідинами до степових газдів, у гості до таких же великих, але білих хлібів, і для змагань, що, можливо, хоч ясенівські хліби і темніші, але не менш солодкі і ще ситніші. Попелисті плечі хлібів, шорсткі, з сильнішим запахом печі, з узорами капустиного листя, у тріщинах відкривали темне запашне тісто, осмілювали до куштування і смакування. Поміж хлібами увіпхнули на тарілках квашені огірки і скибки світло пожовклої домашньої солонини, що розпливалася від старості, та іншої, дещо темнішої, оленячої, більш тугої, але прозорої, як віск. Тут і там лежали до вибору для гостей, нові, ще невживані дерев'яні ложки, світлі з явора, а ще золотаві, запашні, з сосни, зроблені вже в колибі Цвилинюком під час довгих вечорів.

Гаряче сонце било просто згори на блискучі хліби, його проміння санчаткувалося на слизьких зелених огірках, протікало через солонину, легко її підтоплюючи...

Гості, яких довго запрошували і які стягалися з усіх боків, без поспіху, з легким гомоном підходили до столу. Знімали кожухи, клали їх на лави, чекали стоячи. Фока, беручись за розсаджування гостей, жартував:

— Найкращим був би круглий стіл, щоб кожен сидів на першому місці, та як же його змайструеш з тих важких лодвів.

Потім він посадив передусім старого Кочергана, а поруч з ним вїята, найближче до входу в колибу, на першому місці. Шепотілися якусь мить, після чого Кочерган голосно запрошував і садив з обох боків, то поруч з собою, то поруч з вїйтом, як і годилося при святі, спочатку Панця, потім інших, найбідніших, найближчих до стану наймитів. Їх звали дідками, бо їх взяли не задля основної важкої бутинної праці, а для легшої допомоги і на підміну. Тож вони сідали коло Кочергана, вїята і Панця, спочатку найстарші: Гордейчук, Соломійчук, Вовкун, званий Калічиною, бо був дефективним, і далі коло них їхні сусіди з Пушкаря, хоч і бутинові майстри, але найбідніші: Пехкало, Гуцинюк, а також Біриш. Фока привів зі стайні пастуха Трофимка, який недавно причалапав зі стадами. Невиспаний, непричесаний Трофимко приглядався до людей з недовірою, немов з огидою, весь час неспокійно зиркав на стайню і на сіно так, наче ще не закінчив праці коло корів, чи радше так, наче йому краще пахнуло місце за святковим столом з худобою, ніж з людьми. Всі інші сідали, як хотіли, тільки Фока, Савіцький і Петрицьо не зайняли місць за столом. Спочатку Фока вніс весняне деревце, подібне до весільного, смерічку, обвішану кольоровими чічками, і всунув її поміж хлібами. Потім всі троє господарів вносили яворові лотки з світлими пшеничними калачиками, кожен з яких був прикрашений розочкою, зробленою з тіста. Калачики також були випечені золотими ручками пані ковалевої, а їхній калачевий блиск виходив прямо з очей старої жінки і обіцяв не менше, ніж очі молодих. Тільки підійшли калачики, старий Кочерган встав і відразу ж встали всі. Чекали мовчки, а Фока, починаючи від Кочергана і від вїята, роздавав калачі. Коли завершив, голосно промовив:

— Весняні дари невеликі, але сприйміть їх як великі.

— Великі, великі, — задуднів голосно Кочерган.

— Великі, великі, — повторив вїйт.

— Великі, великі, — гукнув стїл.

Кочерган все ще стоячи, то морщачи чоло, то розгладжуючи його, урочисто промовляв до Фоки.

— Щоб ви були таким гарним, як ці пшеничні калачі, щоб ви так само вирости, так вигравали і світилися перед попами, перед панами і перед сенаторами, перед цїсарями, перед папою римським, а найбільше перед добрими людьми, дай Боже!

— Дай Боже! — повторив вїйт.

— Дай Боже! — гукнув цілий стїл.

Кочерган промовляв далі:

— Дай Боже щастя цьому століві.

— Дай Боже, — гукнув вїйт і відразу за ним весь стїл.

— Спокій в родині, — продовжував Кочерган.

— Дай Боже, — підхопив вїйт, а за ним цілий стїл.

— Телят в оборах.

— Дай Боже.

— Лошат у стайнях.

— Дай Боже.

— Біло у кошарах.

— Дай Боже.

— Рїйно у пасїках.

— Дай Боже.

Зовсім не поспїшаючи, Кочерган перелїчував далі:

— В хаті ситно.

— У дворі прибутково.

— На городах зілля.

— У клїтях весїлля.

А стїл після кожної фрази, почекавши поки скаже вїйт, відповідав:

— Дай Боже.

Потім Кочерган хвилинку вичекав, всі дивилися на нього, а він виголосив з особливим наголосом нове благословення:

— Гладко в бутині.

— Дай Боже, — в особливо гарячому пориві, не чекаючи на вііта, вигукнув стіл.

Кочерган видобув із себе з зусиллям:

— На водах співно.

— Дай Боже, — сказав вііт.

— Дай Боже, — повторив стіл.

Кочерган промовляв далі, ще повільніше, зворушено, але так голосно, що відлуння гукали по лісі:

— Хмари і трави, води і дихане, схиляються, дякують, дякуємо й ми: Слава вам Господи Боже.

— Слава Господу, — відповів стіл.

Кочерган сів, сіли всі мовчки, а Фока і Петрицьо пішли з рештками калачів до стайні, щоб поділитися з худобою. Побачивши це, Трофимко знову занепокоївся, скривився, ніби без нього не можна було пригощати, або й навіть торкатися худоби. Зірвавсь, але Фока наказав йому сісти, і Трофимко скривився ще жалібніше, перевіряючи навколо запитальним поглядом, чи зібраний із стількох сіл люд християнський, бачить його кривду. Фока пішов, а Трофимко відразу ж підірвавсь і погнав за ним. Щось нашіптував Фоці, той кивав головою, повернувся, налив кубок горілки, щоб покропити кінські гриви і змити з них чари.

В свою чергу гостей пригощала худоба, а точніше Фока після повернення зі стайні пригощав від імені худоби. Сметана тут, сметана там, сметана скрізь присутня: борщ на сметані, бануш на сметані, солодка капуста на сметані, рогаті вареники з бринзою, а також крилаті голубчики з кашею, сметаною политі, і форель на сметані. На постійне припрошування хто хотів, брав рукою хліб, відрізував скибку солонини і відкушував її зубами, або смакував, цмокаючи і вгризаючись зубами в огірки, які зеленими пережили зиму до нової зелені. Облизували сок з огірків, облизували його також з пальців і тоді Фока відразу ж подавав чарку горілки, щоб запити. На завершення подавали ще локашу, тобто ячмінну кашу з олією і медом, киселицю з сушених сливок з медом і ситу з меду для тих, хто не пив горілки.

Що перед тим порозсипалося, знову зібралось. Було чути тільки припрошування Фоки і Петриця, незрозуміле бурмотіння Савіцького і відгомін їжі. Над усіма голосами панував запальний голос Юстинки, котра попри те, що сама щойно прибула з Ясенова, поводитися так, ніби вже давно була господинею бутину. Вона опікувалася всім. Жінки їли небагато, але постійно, розуміючи, що не годиться об'їдатися, а не їсти ще більше не годиться. Куштували, кусали, пережовували статечно, як корови. Щомиті Юстинка, залишаючи на якийсь час в спокою гостей, зривалася і бігла по щось до колиби, а після повернення тим гарячіше нападала на тих, хто не їв, а з особливою любов'ю на чоловіка, а ще на Панця. Мружила заплалилі очі з усмішкою, надувалася до червона і кричала:

— Газди зі шкіри вилазять, подають вам серце на тарілці, як в раю, а ви один з другим цяпаєте нещасно, наче перед сконом, або ніби вам хтось жаліє. Беріть, рухайте зубами, бо зараз вас почастую паланичем по головах.

Стіл приймав поривчасті промови Юстинки із вдячним сміхом, а Цвилинюк і Панцьо, обмінюючись з двох кінців столу хитрими посмішками, визнаючи слушність догани, цямкали показово, з запалом, так голосно, як могли. Жінок вона припрошувала інакше:

— Марічко-душко, — кричала до Шестунівни, — малюване моє личко, ясна панянка, моя цісарівно! Чи ви хочете геть змарніти, щоб гори за вами плакали? Діставайте, моя красавице, скуштуйте хоч краплинку.

Марічка щось ввічливо шепотіла, беручи на кінчик дерев'яної ложки трошки банушу.

— Дивіться люди, — лестила Юстинка, — з чого це бідненьке живе, дзьобне, як пташка, рососою живиться, як косичка.

Потім вона ще зверталася до кожної жінки окремо, жартувала, прихвалюючи страви, лестила одночасно гостям і господарям.

— Палагночко-дитинко, — повчала дівчинку, — навчися їсти замолоду, бо всохнуться тобі кишки, схуднеш і жоден хлопець не гляне. Хлопці — це погане насіння, я їх знаю.

Палагночка, котрої зовсім не треба було повчати, мабуть, розуміла потребу їжі і дякувала ротом, напханим банушом:

— Ой, яке ж це добре, Юстинко, шкода, що тільки один рот.

Юстинка гукала теж досить сміливо й до старого Кочергана:

— Танасію, ви повинні давати приклад молодим, їжте, досягайте! Там ще гора банушу у казані, рятуйте, бо пропаде дар божий.

Кочерган, який їв постійно, але дуже повільно, вишукано дякував, проціджуючи кожне слово:

— Юстинко люба, якби ви годували світ, у цілому цісарстві від моря до моря, від гір до гір, то не було б ані одного голодного.

— Не я годую, Фока годує, бутин годує, — кричала Юстинка, — але змилуйтесь, не ображайте, їжте, біди немає, багатство. Це добре, це дельорне, може солонинки, може огірочків, а може б сити, а може би сушениць з медом? А може попити квасу з перцем і горобиною?

Відважилась також зробити зауваження вїтові:

— Пане-начальнику, ясний губернатори, ви з Жабйого, ми з Ясенова, це інший світ, де там нам до вас, ви побратим цісареві, разом з паном цісарем годуєте світ. Ми до вас, як від землі до неба, голови задираємо, але не погордуйте, досягайте, сушениць з медом, сушениць!

Вїйт, злегка посміхаючись, рівненько кивав головою, за столом залягла тиша, чекали, що він щось скаже, але ні — відклав на пізніше, куштував сушениць, на знак схвалення невпинно кивав головою. Цвилинюк, хочачи вивільнити жінку, чи радше гостей від її дзявкання, витягав з голови потішні історії, відповідні до учти, і розважав

ними стіл. Важно підносячи палець, хитро посміхався, а всі наставляли вуха. Цвилинюк розповідав:

— На початках світу була тільки сама густа сметана. Дух божий Алей витав над білістю, над сметанами, дмухав собі на них. А то дельорно хвилювало, вистрілювало, далеко шуміло і сміялося собі таке біленьке. Господь милувався, посміхався, а від цього запінилася ще до Бога манна божа, сметана від кінця до кінця. Але «той», що щез би, хай геть летить від нас, позазрив Богові. Сам він нічого не вміє, тільки заздрити, радості не знає, тішитися не вміє, тільки зі шкоди втішається. Перешкоджав Богові і все псував. Доливав від дна то мутної води, то смоли до самого споду підпускав. А це страшно потемніло, почало бурлити. Завирувала сметана і забурчала, наче в животі у того, що щез би. Звурдилася вся сметана від кінця до кінця. Господь не злякався і подумав собі: «Я знаю, що робити, буде ще краще. Я створю світ, загляджу цю брагу, витягну з неї сметану, зроблю її прозорою і сметана переможе».

— Дмухнув і витягнув з тієї брудної вурди гарне сонечко, як великий будз, що світиться. Поставив високо на небі понад вурдою, а потім знову з тієї найлегшої сметанки видмухав і витягнув з неї хмарки. Потім від браги відділив землю, трохи темнішу, а скелі відділив від землі і води окремо зробив прозорими. З хмарок дощик пішов на землю, і вона зазеленилась. На тій зелені поставив чоловіка з жінкою і корову, і овечки також. А чоловік той мав двох синів, звалися вони Каїн і Абель. Абель відразу ж випасав корову і овечки і почав їх доїти. Дивиться Господь з неба, аж тут до путні гарна сметанка дзюрчить, чистенька, як перед створенням світу. Посміхнуся Господь, а від цього у путні піна зашуміла і засвітилася. А «той», що щез би, відразу ж засмутився і давай знову шукати своє потаємної втіхи. З-під землі нашептав щось на вухо другому братові Каїну і той, замість того, щоб допомогти братові, відразу почав заглядати корові під хвіст, саме туди, де хвіст причеплений. Абель, газда вправний, каже братові

делікатно: «Що ж ти, братику, заглядаєш туди, де нічого не видно? Гайда, принеси трави для корівки і отавки для ягнят, а потім хапай за вим'я і вчися доїти». — Щойно він це сказав, а той як смикне корову за хвоста і відірвав хвоста, і відразу ж почав його хрумкати, як ковбасу, але не вудженого, а так — сирого. І вже «той», аби щезло від нас його ім'я, перекирляє Бога. Але не сміється, бо не вміє, а тільки зареготав з-під споду на світ, аж трави посумніли і похилили голівки. А Авель до брата: «Брате, який же ти мені брат? Ти брат того, хай щезне. Ти будеш божому створінню відривати хвоста і їсти? Дай же нам спокій, іди туди, де твій брат». — І знову «той», що щез би, щось нашептав Каїнові недобрим вітром з-під споду. І відразу ж взяв Каїн камінь і розтросив братові голову. А «той», що щез би, розреготався з-під споду на цілий світ, аж трави зів'яли і почорніли, а бідна корівка без хвоста кривавить і до Бога порикує. Але ж стоп! Відразу Господь помазав корові рану манною з путні, хвоста направив так, що той відріс, але трошки коротшим, ніж був. Втїшився Господь, але відразу ж після цього пригадав собі про того лайдака. Грізно заволав з неба: «Каїне, де твій брат, Авель?!» А Каїн втікати, втікав, втікав, забрів у пустелю, у піски, де тільки одні сірчані джерела. І від Каїна походять Сироїди, що їдять все сирим, хапають в лапи все, що попаде, людей також. Жеруть і ніколи не можуть нажертися. А від дітей Авеля — люди, все більше людей, народу щораз більше, і щораз більше худоби, щораз більше зелених полів і долинок веселих. А звідусіль стріляє сметана. — Під кінець світу Господь остаточно відділить брагу від сметани і від сироватки також. У раю все буде плавати в сметані і в піні, сметанні люди, сметанні гуглі, у пінкових кресанях, або зі стрічками з пінки на голові. І святі з пінки, і ангели також. А «той» чорний, що щез би, разом з чортівнею, разом з Сироїдами щезне під сподом. Тому євреї розповідають, і то цілком слушно — я ще запитував Йосенька з Роздо-ріжжя, — що Господь милостивий, і що кінець світу буде

ще красивішим, ніж той першовік, і ніж створення світу, теж красивіший. І це можливо, бо сметана — манна божа, єднає народи, і святих ангелів також, бо що сметана, те не сироватка, тому притягає добрі душі і вирощує, і прикрашає кожну по-іншому, як їй до лиця. А брага і смола, кислота і гіркота зачорнюють, замазують, мутять, розділяють. Тому Господь їх замкне, зашпунтує разом з «тим, що щез би» під сподом, на віки.

Цвилинюк перервав, всі уважно слухали, навіть їли безшумно. Задоволений Цвилинюк так закінчив розповідь про сметану:

— Я люблю послухати священика, чому б і ні. Аби лиш не закручував, як наш з Ясенова. Годинку говорить розумно, аж тут раптом як не затрубить на кінець світу: «До нічого ваша худоба, до нічого масло-сметана, — так кричить, — що не залишиться ні краплини, ні порошоків з цього світу, ані стільки, що й гною за нігтем». — І от вам, як ми тепер виглядаємо? Гарна мені проповідь, ціла сметана пропадає, а хто залишиться? Священик. Я маю відповідь, бо знаю, що Господь робить в основному те, що витягає зі світу сметану. Але в церкві ані мур-мур, вже мовчи собі. Тому я й єврея люблю послухати, хоч він і не нашої віри, бо хто ж мав би крутити, як не єврей. То може він нас і від кінця світу якось відкрутить? А запитувати його, і перечити, і до очей скакати євреєві теж можна, скільки хочеш, бо власне єврей до цього найбільш охочий. Але чого забагато, того забагато. Погоджуються до цього місця: «Кінець світу ще гарніший, ніж його створення». Це так. Але відрізняється те, що Йосенько викручує, ніби Господь на самому кінці також і «того», що щез би, допустить до сметани. Так він мені сам сказав, щоб я з цього місця не зрушився! Інший би задубів від такого, чи впав би з лави, але я — ні, і з місця рубаю йому твердо: Ні, бо що божа манна і сметана, те не брага, не смола і не сироватка. Нема мови! — А Йосенько, що значить єврейська голова, дуже пхається до Господа у адвокати і як розженеться, то вже,

як дараба, щораз швидше — ані зупинити, ані догнати. Розкудкудакався без пам'яті: «Господь милосердний, Господь — втілення весни, Господь кожному дає можливість бути по-своєму. Хочете, щоб Він вас всіх купою врятував, а хто ж повинен «того», що щез би, пригорнути? Може ви його пригорнете? А може Господь боїться «того»? А може Господь ним гидує? Якби Господь був таким гидливим, то на скільки процентів ми кращі? А може це дуже великий процент? О-ва, самі скажіть! Поза Господом немає нічого і нічого не може бути, а може є щось поза Господом? Дізнайтеся, Юрку, якщо ви такий розумний. Ні! Без Господа не існує нічого, ані ніяка темрява, ані пивниця, ані чорний спід, о-ва!» — Нахмурився єврей, заблискав на мене, як чорна хмара, і градом на мене сипле та й сипле. І ось вам, наша християнська доля: один не дає й слова сказати там, у церкві, а другий насипле і напитає, що інший вже й не витримав би. Але не я! Го, го! я собі своє знаю, але я не єврей, щоб вічно сваритися. І так вже час додому, тож я на сам кінець ще кажу Йосенькові так по-доброму: «Дай вам Боже, Йосеньку, нашою сваркою ми сметани і так не стовчемо, то хай буде так, як сам Господь хоче і дасть, його свята воля». Йосенько вже заспокоївся та й каже: «Добре ви це сказали, Юрочко, і дай вам Боже за це здоров'я». — «Дай Боже і вам, і на цьому зі сметаною кінець».

— Дай Боже, — повторив старий Кочерган.

— Дай Боже, — пройшло з повагою по столі.

Тільки Юстинка, хоч і була рада, що знову повернулась за стіл, не поділяючи поваги, викрикувала:

— Дай Боже — це так, але гляньте на нього люди: він сметану хвалить. А як йому в хаті під ніс дельорну пінку підставляю, ані не торкнеться, тільки: «kafe, kafe». Чорного тобі хочеться, бо ти чорного тримаєшся, хай щезне, ти до Сироїдів пристанеш. Не патякай, хапай, бо ослабнеш, бо якщо ні — то це твоя остання година. А ви, славний Панцю, також, бо вітер вас відірве від землі і рознесе по світі, і буде по славі.

І знову Цилинюк, і знову інші, що їх картав погляд і крик Юстинки, старалися, досягали рукою чи ложкою, хрумкали, жували, цямкали, чи бануш, чи солодку капусту, чи вареники, чи голубці, все облите сметаною. Сметана тут, сметана там, сметана скрізь присутня.

РОСА

Але прийшов момент, коли обід закінчився сам собою. Не тому, що вичерпалися страви чи гостинність. А тому, що їсти вже просто не хотілося. Молодим вже нетерпілося танцювати, вже скрипалі скрипіли на своїх струнах, вже Савіцький дзвенів на цимбалах, вже Петрицьо пустував, підскакуючи в такт і присідаючи коло столу. Побачивши це Кочерган встав, довго дивився на сонце, дякував сонцеві, дякував столові, дякував господарям і гостям. Попри всю гостинність і попри жертвне бажання гостей задовільнити господарів, або хвацько рубаючи їжу або вдаючи поїдання, хто ж не розумів, що треба було втікати зі спеки у тінь, на росу, щоб не дозволити сонцеві і сонливості зморити себе, а передусім втекти від їжі до танцю. Як трави і зілля, просякнуті і висушені сонцем, чекають на вечірню росу, так і люди запрагнули роси, запрагнули відпочинку у танці. Танець має бути після їжі саме так, як роса після дня, і так само потрібний, бо витискає з людини росу. Тому вони сховалися у глибоку тінь яру, на полянці на лівому березі потоку біля гаті, де було твердіше, без жодної калюжі болота, і росисто. У яру царинка, що вся була оточена деревами і зелена по всій ширині, чекала на них. Підстилкою служила вже досить висока трава, кривля, яка вже зазеленілася, давала тінь та зеленаво просвічувалась. У лісових шпарах, немов палацові вікна, були в міру прикриті, проціджували достатньо променів для веселого танцю світел, але жодного — для нагрівання. Мабуть, навіть у станіславівському палаці не було такої широкої зали, такої холодної і так зелено веселої, щоправда, ніхто з

палацових гостей не наважився б занурити ноги у таку світлу підстилку, бо хоч вони з привабливістю і з принагідним розмахом витинали мазурку, та уникали намочування ніг. Вони не були народом танцю, що танцює через увесь світ, ані таким, для якого будь-де знайдеться майданчик для танцю, як для гостей Фоки. Бо такі танцюють також і на дарабах, які й самі танцюють на водоспадах, і ще й уникають небезпеку від колод, що летять по ризах, завдяки танцювальним підскокам і відскокам.

Музиканти вже присіли на низьких кашицях гаті і відразу ж видобули з інструментів прохолоду і бажання. Відразу прогнали сонливість, вкручували танцівників у шалений вир. Роса холодила ноги, піт, що скрапував з тіл, освіжав їх, як рясна роса, а протяг з-під гаті постійно охолоджував їхні тіла і голови. Ясьо Томашевський відразу ж відзначився як перший танцівник. Гордовито посміхаючись, немов змилосердився над пухкою і рожевою вдовою Гулюка, що тихо переслідувала його поглядом, взяв її до танцю. Вона ж у знак подяки танцювала найлегше, найплавніше, ніжно і чуттєво віддаючись танцеві. Коли він безумно поривався, то поривалася й вона, коли у найсильнішому вирі він врився ногами у землю, то відразу ж і вона закам'яніла. Як вдячна коханка не змарнує жодних пестошів, віддячить за кожну, так і вона не упустила жодного руху, не сфальшувала жодного кроку. Ясьо світився на поляні, як сонце, яке сходить понад зірками, не лише свистав і модулював, як флюяру, свій танець з вдовою, не лише відтінював його, як на скрипці, але й наче природжений танцмейстер, немовби грав, як на інструментах, іншими танцюючими парами, панував над усім танцем. Ним захоплювалися не лише дівчата, котрі чекали, щоб він запросив котрусь із них до танцю, на нього зиркали не лише приятелі, що танцювали, але навіть бистречани, чи тому, що були у меншості, чи від щирого захоплення, перешіптувались з повагою, а Мандат, що й сам танцював, вигукнув у пориві: «Дай тобі Боже, Ясьо! Танцюєш, як ві-

тер». — Навіть Матарга і Гелета кивали головами вперше без осуду для Яся.

І він би й зберіг славу першого танцівника на лісовому храмі, якби пощастило. Не було таємницею, що обидва побратими — Фока і Савіцький, відколи пов'язалися обітницями, не наближались до жінок. Савіцький, зрештою, не танцював ніколи, тільки разом з музикантами грав на цимбалах до танцю. А Фока, хоч колись на змаганнях і здобув славу першого танцівника на лядському, а також і на угорському боці, то відколи почався бутин, він не мав часу танцювати, а тим більше підчас храму. Тільки раз підійшов до жінки Іваниська, говорив їй досить довго якісь милі слова, видно, бо вона почервоніла і опустила очі, а заклопотаний Іванисько мовчки дякував. З усіх сторін на це споглядали із зацікавленням. Потім Фока пішов з жінкою Іваниська до танцю. Танець тривав недовго, але так, неначе нове сонце переливалося по царинці. Фока затьмарив Яся. Адже він танцював безперервно з малої дитини і зберіг ніби дитячу м'якість кісток. Підскакував високо, втівав кудись догори, немов скакав до сонячного провалля, а потім спадав, низько присідаючи, як би провалювався у землю, вмить зривався із присяду і знову злітав до верху, танцював для сонця, танцював для землі. Інші не намагалися зрівнятись із ним, припиняли танцювати, відкривали роти. Ясьо теж зупинився і Фока танцював один з легкою, вродливою чарівницею, з очима з чорного моху, котра вирувала у зигзагах так в'юнко і безвільно, як оксамитовий пилок будяку на вітрі. Після короткого танцю Фока поспішно повернувся до колиби. Даремно Марійка Шестунівна відчиняла і закривала очі.

Марійка танцювала небагато, а як лиш хтось взяв її до танцю, то відразу було видно, що пошкодував, швидко припиняв і вже більше не намагався. Чи вона швидко втомлювалась, чи вдавала, що втомлюється, бо у танці давала вести себе з опором, ніби з неохотою, і після короткого

танцю чемно шепотіла: «Мені важко, досить вже». — Та й для чого їй танці, вона і так постійно танцювала.

А все ж сметана вштрикнула більше сил в жили і кості, аніж коли-небудь глибокі, чи й цілком великі ковтки горілки. Танцювали більш завзято, довше, ніж зазвичай. А може й шумувала у кожному, вистрілювала з кожного, а може ще й високогірне повітря, значно легше і свіжіше, ніж задуха кімнати чи хоромів, було тією стихією, що вивільняла від ваги тіла, і сама вирувала танцюючими, як весняні води вирують танцями форелі і водять їхні рої. Танець розходився все ширшим колом по цілій полянці, освітлені роси розсипалися і просякнули у траву, а працюючі ноги танцівників випрасували луг на зелений танцмайданчик. Але й надалі, немов побільшені роси, червоно-зелено виблискували пари і танцювальні кола. До того ж, ще й білим вилискували полотна, талярами обтяжені шиї, бардки, пістолети на поясах — срібно-золото, всі чола і коліна жінок — рожево, а на чолах заперлився піт, як наново воскресла роса. Попри наліт танцю, трава поглинала кроки, приглушувала підскоки і тупотіння, злагоджувала втому, і просякнута росою вона охолоджувала розігріті ноги. А хто ж захищав саму свободу і радість танцю? Хто вберіг старий звичай від будь-яких похибок і вільний танець від бридоти?

Чи ж сам доброзичливий пан цісар, котрий, як відомо, переймався долею народів, а нашою особливо? Чи славна молоденька цісарівна, звана Констанцією? Чи великий, бо вільний вїт Жабйого? Сама музика і сам танець! Так, як у тремтінні рос відбивається світ, зелень дерев, білість водяних гуків, блакить неба, так і в танці. Що ж вони танцювали, який світ втиснули у танець? Реалізували пригоду і любовні історії, танцівник заволодів танцівницею в такому пориві, а вона настільки йому довірилася, що від першого погляду в очі сміливо вирушили у світ, протанцювали світ, пробрались крізь пущу, гори, до моря через море. Втекли у світ від поглядів, від пліток, у турецькі краї, мандрували

довго, а поверталися через багато років, не нишком, не з соромом, як це трапляється, а — переможцями, до шлюбу у своїй парафії. В іншому місці ж, десь збоку, старші тупцювали собі статечний полонинський хід, не зважаючи на музичний шал. А радше, підіймаючи і ставлячи повільно ноги, перетворювали для себе сім його танцювальних тактів у один. Так, ніби танець ухопив найважчий повільний ритм: чалап-чалап, коп-коп, дереп-дереп, геєй! Заглядали з усмішкою крізь шпари у лісових заслонах на полонини, слухали, як танцює тихо у росах пастуший опікун святий Юрій. Так танцював старий Кочерган, не змінюючи семи зморшок на чолі, із Юстинкою, жінкою Цвилинюка. Витягаючи лице до виразу незрівнянної хитрості, танцював Цвилинюк, як вірна собі корова на кавалерійських навчаннях і всупереч їм, витягаючи поперед себе статечні ноги, то м'яко, то притупуючи. Цей коров'ячий танець він танцював із немолодою, але статечною жінкою Гелети, годованкою Бажила. Танцював також старий керманіч Гучинюк з товстою багачкою Бомбиною, і хоч з глибини його лівого ока й надалі зіяла незмінно розпачлива надія, то праве око блимало легковажною спокусою. Танцював навіть виснажений і сумний Пехкало з жаб'ївською молодницею, далеко не сумною. — Або ж, коли зухвалий аркан випалював з музики постріл за пострілом, молоді танцюристи, самі мужчини, неначе осіддали гривастих полонинських коней і, як колись їхні предки, у танці чвалували по полонинах, по бездоріжжях, по водах — на Баторові замки, на Золоту Баню, на панів Куропатвів аж на Пнів, чи разом з панами Яблоновськими проти їхніх ворогів, які начебто кнували панщину для поневолення гірського народу. Скрипки іржали вищанням загнаних коней, бубни гуділи тупотом босих копит по полонинських степах, цимбали свистом вітру розбурхували гриви коней і чуприни вершників. Над усіма гримів-погримував невидимий патрон — святий Ілля. Як звичайно, танець втілював те, що вчора, сьогодні і завжди. Всі дотанцювали перед лице

рахманної людини, білого Максима, котрий через три хребти дивився на них з-за Чорногори, аж з Явора, бо сам прозорий він пронизував наскрізь усе. З мокрими ногами, зі спітнілими чолами, вони стали уряд: «суди нас».

Після танців кола ламалися і розсипалися на групки щораз менші, і на пари. Відпочивали і ховалися по закутках гаті та ярів, як краплини роси, що знову причаїлися до засинання лугів. Пари ставали і ходили кожна окремо. Хто ще мав у пам'яті вчорашні бутинові праці, той не відразу міг зрозуміти, що це ті самі люди, які вчора бралися за барки з тальбами і з миглами, і танцювали з колодами на ризах. Посмішки і смішки, жарти і щораз тихіші шепотіння, на стежках вчорашньої праці, у закутках і на полянках посеред лісу поміж вовчого лика, серед шафрану, серед папороті, що ледь вилася зелено понад пожовклі старі лани, ще яскравіше розцвіли пухнасті хустки, чорно-зелені вишивки, червоні запаски, про які вчора ніхто тут не смів навіть мріяти. Поряд із окорованими білими колодами поблискували коліна, а ще вчора мрії про них засипали б колоди заметіллю ще гіршою, ніж зимова, більш того, замазали б мазюкою, більш мутною і липкою, ніж недавня мацькола, а може й рознесли б бутин. Із високо застебнутої і зашнурованої, бо міцно обтягнутої крайкою сорочки, навіть найбільш охочий коханець не спромігся б вилушити на поверхню булі груди і жоден не насмілювався. У нагороду за зиму, за вчора і за позавчора, сонце само світлом і тінями витягало поперед сорочок округлі перса, повні, як відображення чи плоди самого сонця.

Савіцький теж, маючи коло себе постійно Панця, наче няньку, із перевішаними через плечі цимбалами, стояв біля гаті з Палагночкою, щоправда, тому, що вона сама до нього підійшла і постійно щось до нього говорила. Розпитувала про ризи, про гаті, а він, показуючи, розповідав одне й інше. Палагночка весь час, вдивляючись закохано у панича-рись, нібито лякалася і йойкала від захоплення. В свою чергу він, ввічливо себе змушуючи, намагався вга-

дати, що саме її могло б цікавити, розповідав про малих лісових котів, яких приніс Іванисько у колибу, про білу оленицю, врятовану Іваниськом, і про вовків, а Палагночка вигукувала все голосніше від здивування. В компанії, яка крутилася неподалік, одні одним показували на них та насміхалися. Крашевський бурмотів:

— Гляньте-но, вже й ця буде паничевою, о! як пхається до нього.

— Бо панич не борикається по-селянськи, на землю не кидає, як дехто з вас, — розумно відповів Гіжицький.

— Коли на неї дмухне воля божа, то не він її, а вона його кине, — висновував Крашевський.

— Але ж це ще зелене, от, лошиця піврідна, — захищав Гіжицький.

Кімейчук зневажливо сплюнув:

— Із лошиці потім буде кобила.

Крашевський крутив носом:

— Ну так, але, по правді, наш панич хоч і статний, але до дівок пустий.

Ясьо все знав найкраще, тож бундючився:

— Ви не розумієте, вони з Фокою дали обітниці.

Крашевський засміявся:

— А може Фока не заглядав до тієї чорненької вдови у Ясенові?

Як втаємничений із кращик сфер, Ясьо із несмаком поморщився:

— Це було до побратимських обітниць, тепер кінець з цим. Обітниця і на цьому стоїть бутин.

Крашевський кривився й далі:

— Не вірю, панич просто пустий каплун, а той? Ха, хто ж його знає?

В іншому куті гаті, у глибшій тіні Гарасимко, липнучи до медового погляду пухкої вдови Гулюка, також розповідав їй, неначе заготував собі наперед: про своє пригравання для корів, про вовче весілля, про грізну головичку, про знищену ризу, про лавину на свято Одокії. Вдова слухала

його з апетитом, швидше очами, ніж вухами, і надалі сіяла навколо себе весняний посів поглядів, незначно затягаючи поглядом Яся, котрий знову не звертав на неї уваги.

Після танців вже якось ніхто особливо не підходив до Марійки Шестунової. Покинута, вона сама сиділа на кашиці, тому Фока, котрий знову забіг на хвильку, звернув увагу Савіцького, щоб той з нею заговорив, адже вона запрошена і донька дружнього газди. Савіцький пересилив себе, наблизився до Марійки разом з Палагночкою і невідчепним Панцьом. Вгадуючи, що може цікавити Марійку, розповідав про те, як Фока започаткував бутин, як приїхали панове-купці, а ще про зимове життя, як замерзли води і як топили у казанах сніг. Марічка, не виявляючи, що це чи те її цікавить, слухала чи то терпляче, чи то ввічливо. Можливо, її зацікавили цимбали, бо попросила, щоб він показав, як на них грати, і як настроюються струни. Кволо прошепотіла щось приємне Палагночці, запрошуючи, щоб та зайшла якось до них у гості в Криворівню, але Палагночці швидко стало нудно і вона пішла шукати хлопців до танцю. Розмова склеювалася слабенько і відразу ж розклеювалась, а потім музиканти знову забренчали на струнах, і Савіцький пішов грати разом з ними, тільки Панцьо, як сів на траву, так і залишився без руху.

До нового танцю Марічку взяв Кузьма Готич, званий Нявчуком. Відразу ж опустив очі і притупцьовував собі, недбало тримаючи танцівницю, а на неї і не глянув. З особливим зацікавленням розглядав свої власні ноги. Раптом зауважив Марічку, зупинився, випустив її з рук, потім вхопив, незграбно смикнув, увіп'явся в неї руками і, хоч не випив ні ковтка горілки, розпалився наче п'яний, і не випустив її з рук упродовж всього танцю. Танцюючи, ковтав повітря, як витягнута з води риба, зелені випуклі очі вилазили йому з голови, кидав розпачливі погляди, які не трапляються підчас танцю. Марічка дивилася на нього уважно, тихо попросила, щоб він її вже відпустив. Замість відповіді Нявчук розійшовся повністю, то раптово при-

сідав, то підскакував у повітря. Марічка, вже втомлена, навіть стурбована, попросила його дещо голосніше, щоб закінчити танець, але Нявчук викривляв лице, витріщав на неї совині очі і поперемінно то підкидав її, то кидав у танці. Марійка відкривала очі із щораз більшим здивуванням, а він з голодом і жахом впивав у неї нічні сліпаки, тряс нею, відскакував раз за разом далеко, підіймаючи її на руках і розшттовхуючи інших, аж у компанії, що танцювала поруч, почали показувати на них один одному зі сміхом. Він не відпустив її доти, поки музика раптово не обірвалася. Нявчук, заточуючись, немов очманілий, відразу ж зник з поляни.

Після короткого сміху вже не дуже за ним і розглядалися, бо ось музика, хапаючи вже запальний ритм, рублений, і найточніше відміряний, закликала мужчин, тільки мужчин, до аркана. Фоки не було, тому Ясьо, хапаючи найближчого з шеренги за руку, потягнув цілий ряд, то згортаючи, то розгортаючи аркан. Замикав коло, сам падав, як кожен другий, впирав по середині кола ноги об ноги інших, і так давав собою крутити, як раненим, котрого волочать, виносять з поля бою товариші, що відступають. Або ж знову виривався з виру, вискакуючи на рівні ноги у пориві мисливця, що вискочив із засідки і бере на приціл рогатини оленя, який пробігає. А тих, що в свою чергу падали, підхоплював відразу ж у такому шаленому вирі, що жоден з них не зміг вирватися із коловороту і стати на ноги. Насичений, Ясьо розривав коло, знову згортавав аркан, вихоплював бардку з-за поясу, кидав у повітря, і знову, блискавично розгортаючи аркан, у підскоку ловив бардку на льоту вільною рукою. І жінки і старші мужични стиснулися навколо аркана, то підспівуючи у такт, то плескаючи в долоні.

Підчас чергової перерви знову зауважили, що Марійка Шестунівна, хоч і на світлі і на видноті, і надалі сидить сама на кашиці. Поряд з нею лежав пляцком на траві обернений Панцьо. Дивлячись на це здалека, переможець

у аркані Томашевський наполегливо втупив у неї погляд. А коли вона одного разу відкрила очі і охопила його так, неначе поглинула, він вирішив, що прийшов його момент. Негайно ж підвівся, але відразу ж і сів, бо очі Марійки невблаганно зачинилися на два замки. Але таке смикання вудки якимось дратувало Яся, він не міг знайти спокою, то вставав, то сідав. Нарешті він сам себе підштовхнув, навіть зірвався із переможно піднятою головою, оскільки приятелі спостерігали за ним безперервно. У кілька скоків він опинився коло Марійки, присів на кашицю. З усіх чеснот красивого вигляду, якими природа обдарувала Марійку, вона найглибше відзначалася у стриманій ввічливості. На питання вона відповідала тихо, солодко, навіть несміливо, як присоромлена дитина. Томашевський питав:

— Батько вже на полонині?

— Так.

— Мама в хаті?

— Так.

Крізь ввічливість скупих відповідей провіювала зачарована сонність, холод відсутності, чи нехіть, відштовхуюча хоч і чемна. Розмова перервалася. Томашевський вирішив бути мужнім, знайшов запитання, трохи підсунувся. Запитав, не як набридливий розвідник, котрий хоче щось випитати, а як приятель, котрий знається на справі, і хоче допомогти, принести полегшення:

— Панич Титус виїхав?

Марійка змовчала, як би не почула, за мить глянула з докором і опустила голову. Томашевський терпляче чекав, Марічка перемогла себе:

— Так.

Томашевський набрався сміливості, запитував далі:

— Мабуть, знову потім приїде?

— Ні! — голосно відрізала Марійка.

— А чому?

— Бо так.

— Ви не знаєте?

- Ні.
- Ніхто не знає?
- Ні.
- А чому?
- Бо так.

Очі Марійки зачинились, уста ледве рухались, лише груди здіймалися дещо сильніше. — Краще було до неї не говорити, не дивитись на неї, не знати її, ані її ненависної пихи чи принизливої краси! Томашевський відскочив, як обпечений, махнув рукою, неначе збив колючий будяк, у один підскок вже був коло приятелів. Ті серйозно дивилися на Марійку то з сумом, то зі злістю. Бо була це, очевидно, така блискуча роса, котра не стільки охолоджує, як радше раз гріє, а раз заморожує, а понад усе кусає всіх за очі, виїдає очі. Дивилися вивчаючи також Матарга з Мандатом і Гелета. Всі раптово заворушилися, бо саме прибіг з колиби Лесьо Караванчук з повідомленням, що Кузьма Нявчук розхворівся після танцю, ригав, а тепер голова йому тріскає, в'ється у конвульсіях і так наодинці мучиться у темній колибі. Лесьо шукав Іваниська, віднайшов його у недалекому закутку лісу, де той сидів із жінкою, після чого Іванисько бігом побіг до колиби, а за ним поспішила жінка, а також Лесьо з жінкою.

— Бачите, — понуро порикував Матарга до своїх, — ледь до неї торкнувся і вже його зачарувала.

— Замітно торкався, — зауважив Гелета.

— Здається, так, — прошепотів засмучений Мандат.

— Але чим, як? Варто б це знати, — додав Гелета голосніше.

— Так, так, варто, щоб відвернути чари, — погодився Матарга.

Сам, будучи обережнішим, заохочував Мандата, щоб той прошмигнув на розвідина коло Марійки. Мандат не впирався, непомітно покрутився коло кашиці, немов чогось шукав у зв'язках балок, невдовзі повернувся і стенав плечами:

Окрім тих золотих наручників і блискучок на шиї, нічого не видно. Вона навіть зовсім не так пахне, як оті.

— Балачки, — заперся Матарга, — а хто ж тоді пахне, якщо не вона?

— Ідьте самі понюхайте, — запропонував Мандат.

Матарга не проявив ані відваги, ані бажання, насупився.

— Ого! Це ще гірше, бо вона виглядає на таку, що пахне, а не пахне. Чим же вона це?

Мандат шорстко відповів:

— Тим, чим й інші, хай їй там чорт! Лізьте до неї самі, якщо вас тягне.

Матарга ображено смикнувся, та, на щастя, підходила Матаржиха. Поспішно замовк, відвернув погляд від Марійки до жінки. Знову загриміла музика, і обоє Матарги, однаково великі, беручи одне одного за барки, зчепилися, як пара ведмедів, або швидше, як пара велетнів із Пупка землі. У контрасті з комариним дзижчанням музики, танцювали дві баштоподібні смереки, причаровані тією музикою на втіху, що не все ще галасливе, роздратоване запахами, не все ще керується хтивим до збуджень носом, ані піднебінням, що облизується, що не все ще напхане сітями перелюбних жадань, не все розніжене, зжаб'єне. Розігналися, розкрутилися у швидких заворотах, і у найвищому розгоні, з якого, здавалося, можна вже тільки собі чи й іншим розтрити череп, обидві колоноподібні башти зупинилися нерухомо. І знову у такий вир вливалися Матарги, що не так, як звичайно, музика танцівників, а вони музику — кололи жалом чи острогою, шмагали, захоплювали на зламану голову. Дивлячись на них, музиканти ошаліли, підскакували разом з інструментами, свистіли, покрикували, збільшували і пришвидшували тони так, що аж всі інструменти стогнали, а бубни гриміли, як сигнал першої весняної бурі. То музика, то танець змагались наввипередки, взаємно збуджуючи одне одного.

Підчас нової перерви висловлювалися то тихо, то вголос, слова поваги Матаргам. Сам губернатор Жабйого підійшов до них. Матарга знітився, став покірнішим, втратив всякий розгін, похилив зовсім низько голову, неначе соромився стирчати понад головами Жабйого. Війт вступив очі в землю, говорив неголосно, але вагомо:

— І у нас вміють танцювати, і то файно. Ви знали про це? Але до вашої старовічної сили ніхто навіть не вмивався.

Матарга танув, але захвилювався, бо не годилося пишатись, треба було виявити вдячність, але й не хотілось применшувати самого себе. Що ж робити? Він поспішно помпував із самого дна голови найстарішу мудрість. Задля поважності він прогудів найглибшим басом і повільно:

— Пане начальнику, пане губернаторе, від вашого ока ніщо не сховається так, як від цісарського. Та де там! Ми не вивищуємося, борони Боже, ми все так, як старі люди. А давні люди так вчили: добрий танець повинен більше наситити і змучити також, ніж коли б обоє, мужчина і жінка, цілий тиждень набувалися в ліжку день і ніч, самі у зачиненій хаті.

Цвилинюк, пожжавлений також, слухав із зацікавленням, хвалив танець, але не поділяв думки Матарги:

— Танцюєте ви славно, це не якийсь панський танок, що тільки роздмухує пожадання, я то вже на панах знаюся найкраще. Тупцюють собі і тупцюють, а бідна пуцька і не знає, куди їй подітись, бо з одного боку пристойність, очі панів і пань стріляють і спостерігають, а з іншого боку від роздягненої, наполовину голої панусі гарячим вітром віє. Так, як олень на місці гону, з цієї сторони мисливець, а з тієї олениця, повертається то туди, то сюди, раз на мисливця рогами блисне, а другий раз м'якою гузицею. Так само і пуцька, раз ховається глибоко аж до кишок, а другий раз дубіє. Але те, що ви, Матарго, кажете, це не так. Коли б двоє в ліжку цілий тиждень набувалися і бісались, то з них залишилась би тільки м'якоть, так як солонина

виварена в юшці. А тут навпаки, від танцю наші роди стають тільки сильнішими, бо в танці насіння краще зберігається, ніж солонина в льоді. І зберігається цього достатньо і на пізніше. Це я вам кажу.

Трохи забагато захотів сказати Цвилинюк і тому ніхто його вже не слухав. Бо танець є непіддатним для розумних промов і шукає собі стихії щораз легшої, невловимої. Хоч він і столочив танцівників так, як вони ногами всю галявину, хоч скосив танцівників і музикантів, пожадання і шепоти, а навіть хоч і остудив їх, як переможна роса, та все ж не виснажив. А тільки освіжив для подальшої забави, більш делікатної.

СКУЛЬПТУРИ, ЩО ГОВОРЯТЬ

Марійка взагалі не цікавилась арканом, ані наступними танцями. Сиділа сама, поважна, то занурюючи очі в землю, то кидаючи погляди десь далеко поза танець і поза ліс. Поруч з нею весь час стирчав із трави Панцьо. Сонце, що сідало, все сильніше проціджувалось крізь дерева. Рідко коли кинуло якусь світлішу плямку. Зелень, яка гаснула і гасила, одноманітно лягала на всі постаті.

Скульптор, котрий у житті шукає навколо себе постатей, їхніх рухів і таких виразних ситуацій, щоб ті, будучи пов'язаними між собою і, викликаючи світло так, як воно того прагне, самі за себе промовляли, а потім вже відлітати чи вирізьблені зберігалися вічно, рідко знаходить хоч одну таку мить, вже готову до різьблення, небачену, неповторну, єдину у своєму роді. А ось і мить, яких небагато: Марійка і Панцьо. Втілена краса беззвучних блискавок весняного неба, а поруч жовто-іржаво поблискуючий череп, що висунувся із ганчір'я тліючим слабеньким рухом, неначе рештками життя. Одну і другу постать огорнули зелені тіні.

Немалої слави скульптори зліплювали свої постаті із білого, сірого, чорного і золотавого мармуру. Ще більші не

потребували кольорового мармуру. У драбині мармурів, що сходить до неба, той є найбільш відповідним, якого вибрало саме світло. Починаючи від гіметтського смугастого сіро-блакитного, через пентеліконський молочний, як щойно відціджений з молока свіжий будз, який з часом покривається золотавою іржею, як доспілий плід пушком, все ж найвищим захопленням, бо найщедрішою ласкою світла тішився мармур парійський: хоч і складений з морозних кришталіків, та теплий, але завдяки ним сліпучо білий. Призначений для гарців і для танців з будь-яким світлом, поки є світло, поки світло хоч би сочиться, і тому він вибраний для скульптури. Царинка, що зеленаво темніла, все менше сприяла яскравим барвам. Опиралася тільки білість і ті промені та джерела світла, що й самі світилися, як білизна лиця і очі Марійки. Опирався також відполірований давно вже і великий череп Панця. Світло у скульптурі шукає не кольорів, а самого світла, стежок і доріг для світла.

Марічка давно вже виблискувала понад гірськими красунями, завдяки прозорій білизні шкіри, крізь яку просвічувались сині мережі жилок, а також завдяки джерельним, променистим очам. Та поки вона пасла гуси і ягнята, то ніхто нею не переймався. Вона не співала голосно, як пастушки, зовсім не галакала, тільки наспівувала для себе, коли була певна, що ніхто її не чує. Стільки й запам'ятали з того часу, що була тихою, кволою, майже дикою, яструб'ятко ледь приручене, що плентається за гусками і ягнятами, от і все. Лише, коли після якогось храму пішла про неї слава, за нею спочатку спостерігали терпляче і уважно жінки, а потім мужчини щораз хтивіше, а навіть завзято. З кволої дички вилуцилася краса. Гарних жінок є немало, а красуня одна на сотні тисяч. Куди б не прийшла Марічка, ніхто проти цього не заперечував. Тільки запитували тихо і вголос: що за цим криється? Вона була неговіркою, її важко було розвеселити, а навіть розговорити. Її якомось обтяжувала та гарна голова і густі сплетіння золотого

волосся. Вона була ще бездоганно ввічливою, напевно під тиском прискіпливої уваги, тому за нею намагалися шпигувати, але ніхто не зміг відкрити нічого поганого, а навіть посполитого. Чи ж це свята дівчина?

Тому нещодавня історія з паничом, хоч ніхто нічого не знав точно, ані не вивідав, принесла людям немало розваги чи злостивої втіхи. Може було б інакше, якби вона заговорила, якби зажартувала. Та що їй можна було закинути? Що вона приймає від панича щораз нові і щораз то красивіші подарунки. А що між ними було? Панич приходив до хати у білий день і відходив, а батько разом з Марічкою проводжали його разом до кладки на річці. І це все. Жінки ще довго говорили про неї добре або стримано. Лише публічні почесті, які висловлював їй шалений панич-приблуда, розв'язали язика, замазали її славу. Інакше оцінюють кволу пастушку гусей, а інакше таку, що одягнута, як ніхто інший, і з якої роблять вголос, не стільки задля сміху, скільки, щоб кинути всім виклик — королівну гір. Тому навіть найсвіжіші новини, що вона начебто прогнала панича — як би там не було, а пан з панів, як казали, — прийняли з недовірою, а потім зі злістю. Бо за що ж вона отримала ці коштовні брязкальця? І на пам'ять про що вона їх носила?

Та й панич той був особливий, вітер-вітрогон зі степу, породистий бурмило, чорноокий, чорнобровий, та й що там казати — чорт. Влітав несподівано з Буковини, а навіть десь з кордону бессарабського і зникав. Приїздив до своєї сестри, дідички з Криворівні, молоденької, але яку вже й тоді всі любили. А от панича з тих, хто його знав і хто з ним зіткнувся, не любив ніхто. Його радше боялися скрізь, вступалися йому з дороги. Він не лише зарубав у поєдинках тут і там не одного панка, і завдяки такій славі прошивав та розштовхував людей зухвалими очима. Розштовхував також і тих, що його не знали і не боялися. Своєю бричкою він просто розштовхував фури, які зустрічалися йому на вузьких стрімких дорогах над

Черемошем, коли б не появився з-за повороту четвіркою запінених вороних, над якими невпинно стріляв довгий батіг, а з-над батога стріляли очі скандаліста. Вітер розвіював його чорну гриву, а бричка, пролітаючи по вибоїнах і ямах, здіймала хмари пилу чи хляпала болотом. Тому коли якийсь візничий побачив його, то вискакував, як ошпарений, до своїх коней і поспішно їх відводив, навіть на сам берег ріки. Бо вже траплялося, що той зіштовхнув якусь фуру з берега в річку і поспіхом, але щедро, додавив ще й батогом нещасному візникові. Тому голосні прокльони, гарячі побажання зламати карк і завзяті обіцянки відплатити летіли вслід за його бричкою. У Криворівні його вітали і проводжали запитальні погляди сестри, а за ним летіли її молитви, щоб Бог його спам'ятав, чи принаймні щоб охороняв від зламання карку. Але той, хто його знав і хто до нього приглянувся, той сумнівався у результативності молитов, бо і його рід був такий, що вже в кількох поколіннях ніхто не помер своєю смертю, а швидкість його четвірки була такою, що в зламаній шиї — тепер чи пізніше — ніхто не сумнівався. Бувалець-панич пролетів так не через один повіт і не одну країну, а через кілька літ пізніше, будучи вигнаним з кількох країн, чи радше переслідуваним кримінальним правом, змушений був втікати за моря. Його поєдинки перетнули навіть безсоромно розтягнуті межі тодішньої поблажливості, яка з сором'язливою посмішкою прикривала очі на сваволю поєдинків. Тільки коли жертвою став юнак із найближчої родини і посипалися накази про арешт убивці, тоді толерантність перестала посміхатись.

Тільки до наймолодшої сестри він був теплим і ніжним, а перед хлопською донькою Марійкою — навіть низькопоклонним від захоплення. Раз за разом він влітав і швидко зникав, а з кожним разом привозив все нові і щораз дорожчі оздоби для прикрашання і вивищення Марійки. Відкрив її і неначе оцінив. Не тільки під її золоті кучері накидав золотаві і переливні турецькі чи перські едаби,

на шию — перли і венеційські коралі, а немов кайданки, одягнув їй на руки браслети. Але він зовсім не намагався її намовити змінити стрій, а цим самим до приниження в очах села, і тільки прикрашав її криворівнянський стрій — привіз десь з Румунії виткані золотом запаски, наказав виготовити золоті пряжки для постолів, а навіть такі, що розтягалися на взірець гармонійки, чобітки з золотими підковками. Коли він створив собі такого божка, то настав вінець всьому. Коли вона виходила на Великдень з церкви, то він на очах в людей замітав перед нею землю капелюхом і голосно заволав: «Королівна гір іде!! Зоря! Слава зорі, я кланяюся зорі». Марійка здригнулася і закам'яніла на місці, немов для прийняття почесей, а потім втекла чимшвидше. А люди, котрі це бачили і чули, сполошилися, як вівці, так, наче вовк, хоч і молодий, шукаючи тільки забави, а не здобичі, увірвався до череди. Перелякано товпилися і втікали, а трохи далі хрестилися і спльовували. Така слава стала ганьбою.

І це не все. Пан двірський кухар, а не якийсь там лакей з прислуги, не пліткар і не фальшивий лестун, бо сам був видним, відкритим паниськом, з повагою, правда, до свого пана, все ж з сумом нашептав новину про гарячі і неприємні розмови, які мали місце у дворі, коли панич Титус востаннє приїздив до сестри. Не все було відомо, але певним було те, що коли хвалили молоду імператрицю, якій і пана Титуса колись представили, то він заявив, що Марійка Шестунова є більш чарівною, а передусім розумною і доброю, і коли всі з ввічливості не звернули увагу на таке його порівняння, він запалився і вигукнув у пориві — той, хто ніколи не ходив до церкви, — що Марійка — це свята ікона, справжня подоба Найсвятішої Діви Марії. Зрозуміло, що сестра розплакалась, її чоловік заліг у ліжку, де відслабував цю розмову, а панич Титус перестав приїжджати. Він влітав, як вітер, і врешті щез, як вітер, ніхто не міг його дістати. За все це разом незлюбили Марійку. Марійка мовчала.

Але, мабуть, на щось інше чекала та сила, яка створила Марійку. Та сама сила, яка кинула її образ у стару коляду, ту, яку наспівував Гіжицький, побачивши її.

*Коли прошепотить — сиплеться єдваб золотий,
Перед церквою схилиться — дзвін сам дзвонить,
Самі з шумом розкриваються ворота,
Самі на вівтарі запалюються свічки,
Води не гомоняють, зірки не судять,
На мир дзвін дзвенить і світ похилиться.*

Замість цього у силі тихцем кепкували, повторюючи слова панича: «Зоря, слава зорі, кланяюсь зорі».

А ким же була Марійка? Без знання про альманахи шляхти і ще до того, як виникнуло расове божевілля, всі тваринники і гірські пастухи передусім, вірили у безпомилковість такого знання, силою якого є походження живої істоти, наскільки вона може проявити себе як індивідуальність і є чимось більшим, ніж паразитом. Якщо б таке знання було вирішальним у людинознавстві, то ніхто, мабуть, не мав би кращих знань, ніж пастухи, а серед них особливо — чарівники, пам'ять яких не лише сягала найдалше, але й уважні оцінки яких базувалися на постійному спостереженні за людьми.

Марійка була донькою вже немолодого, середнього газди з Криворівні Федя Шестуна, який мав славу працюючого, богомольного мовчуна і Василюни, високої, статної, вогняної, не завжди веселої, але язикатої, охочої до праці, до пліток і до сварок. Марійка була ще дитиною, коли Федьо на саме рахманське свято оголосив сусідам, що лише плодити дітей вже є гріхом і тому підчас запліднення потрібно гаряче і покійно молитися, а до того і після того треба постити, покутувати, брати участь у прощах, врешті-решт без такої підготовки плодити дітей не можна, бо будуть народжуватися самі чорти. З огляду на це робилися висновки, що молодші від Марічки діти шукали собі іншого батька, аби появитися на світ.

Зрештою, де ж є більше знань про людину — чи в тих, що все знають про її походження? Чи може у тих, у кого найвищий ідеал вилітає понад походження, летить до майбутнього за можливостями і тому є, як денний птах, що залетів у ніч і вдаряється об несподівані перешкоди? Чи може там, де людину, навіть найбільшу кількість людей, найчастіше ставлять під збільшувальне скло і, слідкуючи за її рухами і виразами, записують щоденно звіти, зовсім не зважаючи на те, звідки людина походить, ані куди йде? Або може і там, де надто багато людей вивчають і надто багато дрібних свідчень записують, а збільшувальне скло зменшує? Чи може найбільше все ж у чарівників та їм подібних діячів, що вірять в чари і в наслання, коли, остерігаючись поганого ока, хижої руки, ворожого виразу, вони так хижо і завзято відслідковують своїх ворожих ближніх, що бачать більше, ніж збільшувальне скло? Які ж знавці більш праві? Котрі більш вимогливі, а котрі більш поблажливі? Котрі виховують найкраще, а в котрих є найбільше ілюзій?

Донька Федя і Василюки — пастушка, що вибилася з сільської колії, чи паничева зоря? Чи неповторна краса була збуджена з земної стихії нальотом світла задля того, щоб принизити пишних, щоб потрясти пастушим життям і змінити його, щоб стати пробою золота для того, аби кожен, хто мав би її взяти в обійми і до шлюбу, жахнувся і закричав: «ні, ні, ні»?

Чи лише щоб засмутити її саму?

Дівчина-дитина, гірська весна весь час прокидається і знову засинає, на коротко посміхнеться, а засмутиться надовше, з суворого неба гарячий погляд гріє і знову морозить, розпалює і гасить.

Чи Марійка була доброю? Ні. Чи була поганою? Ні. Чи гірська весна добра? Ні. Чи погана? Ні. Чи гірська весна є сліпою силою природи? Хто ж це сміє стверджувати. Чи Марічка була сліпою силою природи? Ні.

Так, як дитячий вік манить до пізнання людини в період дитинства, так само і верства людей, котрих зємо

неписьменними чи неосвіченими. У них, щоправда, мова, як у дітей, але вони не лише не пишуть, але й не говорять про свою душу, але часом дають нам, всупереч розмовам і всупереч писанню, інформацію про себе, як скульптури. Та чи все це є психологією? Ні. А лиш спалахом знання крізь скульптуру, яке, мов коротка блискавка, освітлює небо і землю, цей світ і той. Скульптура показує, як багато уяви і передчуття потрібно для того, щоб вхопити невидимі, не підкреслені самою скульптурою поєднання, невловимі зв'язки і протиріччя, які помітні лише тому, що вона сама на них найкупіше і найскромніше вказує. Чим більше брам для світла, чим більше шляхів для вихрових танців світла, тим більше таких ілюзій, тим більше зв'язків між вирізьбленими постатями і усіма стихіями, непомітними на скульптурі: з землею, з небом, з сонцем, з зорями, з вітром і навіть з тією стихією, якої ані скульптура, ані світло і не торкнуться — зі звуком, з ритмом. Чим більше таких асоціацій, тим більше правди.

Паничева зоря, Марійка, покинута усіма, завмерла на кашиці. На найкрасивішій стрункій шії здіймалася майстерна будівля у розмірених ритмах, в акордах арок і лагідних склепінь. Живе творіння математика, група кристалів, яка дозволила собі на таку свободу, щоб нагрітися і ожити. Коли закривалися її очі, намарно було шукати світла на затемненій землі, Та скам'яніла голова промовляла сама. Знерухоміли обличчя славних красунь все ж видають себе часом якоюсь тінню архілюдської простоти, хоч би байдужості, та лице Марійки не мало навіть тіні легко зрозумілої гіркоти, тільки легкий золотий пушок гарячого натхнення осів на обличчі, як у сливи, що дозріває. І тільки перший осінній іній самотності. Уста, з яких ніхто не чув крику, сварки, ані гострого голосу, викликали крик туги за тим, щоб подолати їх, втопитися в них, і відразу ж протверезували, бо це уста дитини, одних опритомнювали до сорому, інших охолоджували до злості, неначе бокал з виглядом вина, наповнений дитячим соком.

В зеленій тіні всю застиглу постать Марійки видовжила туга. Руки, витягнуті вперед, шукали гусок чи ягнятк, чи радше їхніх примар з дитинства, напружені під нею ноги, неначе готувалися до скоку, до відльоту. Пасма і крила волосся вилітали уперед. Ніздрі напружувались, наче їм було мало повітря, наче їх тягнуло щось десь далека. Та понад усе губи її розтулилися, як спрагли, ніби від неї втікала вода, чи ніби так, як вмираючи від спраги, не могла ступити й кроку, лише шукала води тут поруч, найближче до вуст. Хто ж би тебе замало кохав, Марічко? Хто б не кохав, дитино, далека і близька? Хто ти, звідки ти, Марічко?

*«Я дитина цієї землі і неба, з лона землі, з посіву зірок
Рід мій небесний, ви ж знаєте, бачите самі,
Я всохла від спраги і гину, о дайте найшвидше, дайте негайно
Холодної водички, що пливе з заток забуття, пригадування,
А коли дасте мені до сита напитись з божої криниці,
Буду газдувати серед небесних мешканців
завжди і за вас молитись».*

Дві тисячі років тому піфагорійський напис, покладений на уста померлої, котра зійшла під землю, проголошував те саме, що й спрагли уста Марічки. Коло неї залишався на траві, відвернутий спиною Панцьо, похований під попелястим шаром одягу, надто широкого для його худой постаті. Він поховав у ньому теж руки і ноги. Той, хто особисто не знав його одягу, і не здогадався б, яке створіння спочиває під лахміттям, якби не його очі, а передусім голова. Очі, вивертаючись високо догори, часом блискали білками, а потім опускалися і гаснули. Але велике чоло, а радше лисий череп, оточений сіробурими кудлами і клаптями волосся та викладений, наче скульптура, на м'якому лахмітті, немов задля того, щоб не розбився, зовсім не зницілий виблискував всупереч темніючій зелені тіні, хоч при цьому надто багато іржавих крапок і смуг виповзло з нього, навіть більше, ніж з пентеліконського мармуру. Ви-

блискував навіть якимось так бадьоро, як глибоко потемніле жовте сідло зі шкіри. Хоч було старе і потріскане, але все ж колись його видубили, а потім щодня полірували дротяним шкребком до блиску два всеприсутні чорти-сторожі: Біда і Клопіт — поперемінно, але завзято.

Марійка струснулася, прокинулася, повернулася на землю. Легко повернувши голову, уважно дивилася на Панця. Побачила, що він одне око швидко спрямовує до неба, ніби виглядав птахів для пострілу, а друге вперто тримає закритим. Потім замкнув піднесене око і відкрив інше, скеровуючи його до землі, як дослідник, що вивчає життя мурах.

Під гудіння музики вона тихо запитала:

— Ви з Жаб'його?

Панцьо, не повертаючись, недбало прогугнявив з купи шмаття:

— З Жа-жаб'його, а ще більше не з Жаб'його.

— А звідки ж?

— Звідки, де горить під ногами.

Марійка терпляче допитувалась:

— А в Жаб'йому не горить?

— Го-горить вже, тому я втік.

— А тут не горить?

— Ще не горить, але невдовзі підпалять.

— Хто підпалить?

— Той, що скрізь, — гладко відтяв Панцьо.

Марійка замовкла, Панцьо навіть не повернувся. Марійка запитала дещо голосніше:

— А ви не жонатий?

— Жі-жінка моя в колиці вмерла, — кинув Панцьо через плече.

Марійка посміхнулася і дещо пожвавилась:

— А звідки ви знаєте, що вмерла?

— Бо я не одружився.

— Іншої не було?

— Ні, тільки та одна.

Усміхнена Марійка запитувала сміливіше:

— І дітей ви не мали?

— Були би, але місце постою нам поміняв той-там-той...

— Хто поміняв?

— Той головний на великих маневрах.

— Генерал? — запитала Марійка.

— Ні, той понад генералами.

— Наш цісар?

— Наш, але чорт вперся, що — його.

Марійка засміялася голосніше і запитала:

— І що ж він наказав?

— Наказав: Марш на інший постій! А робити дітей — хтось інший! Abtreten!

Марійка повністю розвернулася до Панця. Заповзялася, щоб витягнути з нього щось суттєве:

— А мати-батько?

— Я круглий сирота, яйце без курки.

— Не пам'ятає батьків?

— Матері в мене не було, мене тітка народила, — хвалився Панцьо.

— А тато?

— Не мав часу, погнав за іншою тіткою.

Марійка розставила руки. Побачила, що жаб'ївці заувважили їхню розмову, вказували пальцями і голосно сміялися. Не звертаючи на це уваги, вона запитувала далі:

— Ви латаєте горщики?

— Ла-латаю, але ще краще розбиваю, — вихвалявся Панцьо.

— Для чого?

— Щоб було що латати.

— То може прийдете якось до Криворівні, до нас, до Шестунів?

— За чим? — сахнувся Панцьо знеохочено.

— Полатати горщики, це ж ваша робота, хіба не так?

— Це моя робота, але краще повішатись.

Марійка злякалась:

— Чоловіче, для чого ж вішатись?

— Щоб не робити тієї роботи.

— А що ж ви робите на бутині?

— Об'їдаю їх.

— Це добре, приходьте до нас, також щось під'їсти, хіба ми гірші?

— Не гірші, але за це мусите скуштувати паприки з перцем, це в язик, — Панцьо затнувся.

— Як це?

— Це у язик вас нащипає, тут всі язики попечені.

Марійка голосно сміялась, розвеселіла запитала:

— А ви завжди так дивно говорите?

Панцьо дещо пожвавився:

— Я говорю забагато, немає кому слухати, через це я онімів.

Марійка промовляла тепло:

— Як же оніміли, говорите, аж люблю, тільки трохи дивно.

— Говорю, бо я не риба, а якби був рибою, га..

— Як це рибою? — запитала Марійка.

— То швидше б кінець, а так от, га...

— Вам недобре?

Панцьо раптом повернувся лицем до Марійки, підвів голову, глянув на неї суворо. Відповів:

— Ду-дуже добре, тільки голова весь час заважає, навіть уві сні.

— Що-що заважає?

— Ка-кажу ж — голова, якби її зняли, зразу стало б дуже добре.

— Без голови, як це? — втягнулася Марійка, як в казку.

— Без голови прямо до неба.

— Як, як? — запитувала Марійка.

— Без голови людина дурна — належить небові, і добре, ну — небо. А на землі весь час з головою і від цього найбільший клопіт.

Марійка також набрала охоти до жартівливої розмови:

— А ви любите танцювати?

— Я весь час танцюю з форелями, ловлю, щоб їм було весело.

— Як це весело?

— Кожній, коли її з'їдять.

— А не тому, хто їсть?

Панцьо розговорився:

— Той, кого з'їли, вже має спокій, сам не хоче їсти і його вже більше ніхто не з'їсть. А тому, що їсть, йому найгірше, він весь час голодний, ніколи не наїється. Блохи і воші мучаться найбільше.

— І вони мучаться?

— А хто ж? Їм треба стільки з'їсти і ніколи не закінчать.

Марійка трохи скривилася і змінила тему запитань:

— А ви кого найбільше любите в бутині?

Панцьо відповів не заїкаючись:

— Фоку, бо він найдурніший.

Марійка дивно засміялась.

— А не найрозумніший?

— Якби був розумним, то прогнав би мене відразу на сніг, а потім бутинарів, всіх по черзі.

— І хто йому зробив би роботу?

— Щотижня хтось інший так, як влаштовують розумні багачі на світі: викидати! виганяти! бо інакше збанкрутують.

— Що це означає?

— Знаєте, що таке банк? — запитав Панцьо.

— Ні.

— Велетенський вулик, гроші щомиті вилітають, брр-брр, бзз-бзз, — насичені кров'ю комахи, рої грошей.

— А може це називається каса, як у пана і в управлінні?

— Каса — це дурниці, це ніщо, а банк ригає золотом аж на вулицю, хай дурні хапають! Ну і спокуються дурні, починають хлєптати, попечуть горла, втопляться в смолі,

а він далі лиш хлєпче, хлєпче і ковтає те, що сам виригав, разом з ними.

Марійка беззахисно скривилася і прошепотіла:

— А Фока кого ковтає?

Панцьо роздратувався:

— Ка-кажу ж, не ковтає і тому збанкрутує.

— Що це означає?

Панцьо почав більше затинатись:

— Го-говори з вами, живіт йому розірветься, трісне йому весь банк і буде такий банк, як я. Сам гній!

— Який це?

— Самі клопоти, те, що живить світ, у нього ані краплини розуму.

Марійка осміліла:

— То що, жоден батько не має розуму?

— Звідки ж у батька розум? Ну, але так йому і треба, бо батько заковтнув вудку, посіявся, ну і має дітей, нехай його ховають, вони і є для цього. Але батько всього світу — це найдурніший з дурнів.

Марійка злегка обурилась, очі її заблїстіли, їхня яструбина оправа суворо загострилася:

— Чому це найдурніший? Що ви таке говорите.

Панцьо наполягав зі злістю:

— Найдурніший, бо всім не терпиться аж тріскають, щоб його поховати за те, що він батько. На похорон рідного батька тільки діти чекають, ну може ще й внуки трохи. Так і треба, а всім іншим так собі — фук! Чи живе, чи здохне, їм байдуже. А на такого, що годує увесь світ, цілий світ і чигає з лопатами, не може дочекатися. Лопата коло лопати, куди лиш сягне зір.

Глибока тїнь огорнула яр, від гаті потягнуло холодом. Марійка струснулась, повільно підвелась, розмову закінчила:

— Ну, то приходьте до нас, бо горщиків до латання є багато, дурних теж вистачає, будуть вам раді, а ви їх любите.

Панцьо безпорадно посміхнувся:

— Боюся, шкода мені вас.

— Кого шкода? — запитала Марійка.

Панцьо зірвався, підійшов ближче і розігнався у пориві:

— Вас шкода, ви на всі гори зоря ясна, правдивий образ. — Він задихався, Марійка зморщилась, відсахнулась, а Панцьо промовляв ще гарячіше. — Справжній, живий образ, не богомаз попівський. Ви не дивитесь ні на кого, тільки на мене, і зараз підуть плітки.

Обеззброєна Марійка засміялась сердечно:

— Нехай пліткують, а з доброго коня варто й впасти, може ні?

Панцьо пролепетав:

— Варто. А хто тут кінь?

Музика раптово припинилась, перевали танець, всі розсипалися, коло гаті заройлося від людей.

СПИВИ І ЯЗИКИ

В яру вже добре похолодніло від тіні і від води, танці відпочивали, але все ж шкода було покинути мелодії і так з танців самі собою розійшлися співи. Музиканти починали, пробували, врешті знайшли. Під підгірську ноту, солодку, дещо зтяжну, співала Гулюкова вдова таким масляним голосом, як її щоки, і більш липким, ніж її голос. Почала так:

*А ти мене не кохаєш,
Я тебе кохаю,
Штири рази за тобою
Слуги посилаю.*

Так зверталася молода знудьгована попадя до юнака Петруся. Пісня далі розповідала, що коли Петрусь піддався нарешті спокусі, то був убитий із засідки слугами,

вірними чоловікові пані, в ту мить, коли знімав сорочку для любовних насолод. Слуги негайно ж викрали у пані вбитого Петруся і вкинули його у глибокий Дунай:

*Плавай собі, Петрусику,
Від краю до краю,
Аби знав ти, як любити
Ту вельможну паню.*

Але пані наказала рибакам виловити тіло, зробити труну і збудувала для нього надгробок, помітний здалеку.

*Аби пани впізнавали,
Що це мій коханець.
І сама померла від жалю.*

Смачна удовичка, не манячи вже поглядом, швидше розповідала, ніж спокушала. Переможно посміхалася. Молоді обсіли її тісно, в тім числі і переможець аркану — Ясьо Томашевський, очевидно обеззброєний, він жалібно дивився на неї. Доля втопленого Петруся не відлякувала, а швидше вабила на погибель.

У тиші, вимученій храмовими втіхами, співала також і жінка Кузімбіра, Білоголова. Неначе сходячи з висот в глибокому тумані, що від вершин огорнув всю долину, вона окутала старовічною мелодією з Криворівні повість про Гребенючку, та більше, ніж того вимагала мелодія, відрізала кожне слово задля того, щоб воно потрапило не тільки до вух, але й в думки, до співчуття. Розповідала, як молодий жонатий син, виїжджаючи на війну, довірив під опіку своєї матері жінку Катерину.

*Ой казав ї годувати
Хлібом пшеничненьким
Та й казав ї напувати
Медом солоденьким.*

*А вона ї годувала
Жебов-гадиночков,
А вона ї напувала
Гірков полиночков.*

*Єк зачели гадиночки
Коло серця вити,
А не дали Катеринці
На цім світі жити.*

Після повернення з війни син застав жінку на марах, дізнався про все і вбив матір. Сам шукав смерті.

*Розступайси, сира земле,
Най в тобі потану.*

Куди ж поділися дотепники, що шепотіли і хихотіли? Гать лагідно цюркотіла, а посеред молоді сипалися зітхання. Вони хапали жінок до танцю, заволодівали ними, а тепер дозволили їм засмутити себе. Стало зрозуміло, за чим вони прийшли на бутин. Були сильнішими. Без них згряя молодиків була подібною до вільних щебетунів, а тепер злетілися нічні птахи і тихо зачаровували. Раз причаровані, вони вже слухали жадно співу Палагночки. Палагночка не сідала, стала перед музиками, розставила ноги, як хлопець, подала вольовий знак музикантам і відразу ж заскакала Штолова нота, весняна, розбійницька. На ній, наче на молодому коневі, гасала Палагночка по полонинах хлоп'ячим голосом:

*А я піду в полонинку,
Я в тому Берію,
Співаночки заспіваю,
Бо співати вмію.
Єку ж чути новиночку?
Не можна казати,*

*Пішов Штола з товариством
Села воювати.
Мут весночки наставати,
Зозульки кувати,
А ми будем з Мироником
Панів воювати,
Мут ластівки щебетати,
Мут вітри гудіти,
А ми будем з Мирон-Штолов
По горах гонити.*

Палагничка перервала, музика то сумувала, то жалібно віщувала, то летіла у чвал поперед себе. Юнаки попри те, що добре знали пісню, захлиснулися розбійницькою долею, що летіла на зламану голову, і дивилися на Палагничку замиловано. Палагничка недбало посміхнулася і співала далі то таємничо, то жорстоко про те, як ватажка впіймали, побили, закували і прив'язали до коня головою вниз. Потім Палагничка співала, наче солодко про те, як судді і гайдуки допитували ватажка Мирона Штолу.

*Де ж ти думав, Миронику,
Літом пробувати?
Де ж ти думав, Миронику,
Зимку зимувати?
А я думав літувати
У зелених столів,
А я думав зимувати,
Де б ми Пан Біг поміг.*

Голос Палагнички свиснув, як писк яструба:

*Ой упав твій гонорочок
Єк під зимов чічки,
Проси Бога скорой смерті
Та й по смерті свічки.*

Молоді похилили голови, а Палагночка веселим голосом відтинала пісню, розповідаючи про похід ватажка і його товаришів на Кути, аж під шибеницю.

*Закувала зозуленька
От там над Вишенков,
Там поклали шибеничку
Для Штоли новеньку.*

На закінчення співачка знущально потішила слухачів, повторюючи останні слова ватажка до панів і урядників, які зібралися на екзекуцію:

*А ви, пани гонорові,
Цілуйте в гузицю!*

І відразу ж хлопці на втіху самим собі разом голосно повторили слова ватажка: «А ви, пани гонорові, цілуйте в гузицю!».

Палагночка поблажливо посміхнулася, а вони злегка оглянулися, чи не було видно, що у відплату за цілоденні кпини вона втягнула їх у смішне становище. Вона захопила їх у погоню полонинами, а потім висміяла, як ті дівчата, що зваблювали ватажків і опришків для того, щоб видати їх в руки гайдуків і катів. Авантюрна свобода без завтрашнього дня, весняні гуляння, невідомо для чого — але хто ж сміється останнім? Не лише перед жінками, але й перед тією смаркулею вони були дітиськами. Сумно розглядалися, хто б ще міг щось заспівати на утіху. Тимчасом очі жінок вже звернулися до Марічки Шестунової. Юстинка Цвилинючка як господиня висловила те, про що думали й інші:

— Заспівайте, Марічко, ви найгарніше співаєте.

Після неї те саме повторили Гулючка, Білоголова та інші, а Палагночці вирвалось:

— Співайте, ви найкрасніша!

По черзі просили всі. Музиканти не торкалися струн, чекали. Марічка прикрила очі, потім знову відкрила, прошепотіла до Савіцького:

— Прошу, паничу, тільки на цимбалах, але поперемінно — раз тихої голівської гри, а раз Джуманової сумної.

Савіцький пожвавився, підійшов до Марічки, тиша поглибилася, Савіцький недбало проходився пальцями по цимбалах, спочатку впливла голівська кульгаюча мелодія, пісня для хворих дітей і сумних старців, потім степова Джуманова мелодія, що галопує у простір і раптом вриється в землю, наче хтось осадив коня на ходу. Не було звичаю так поєднувати дві мелодії і відходити від монотонії, тому слухали з тим більшою цікавістю. Марічка співала розповідь на голівську ноту, а після кожного куплету повторювала приспів на ноту Джуманову:

*На високій полонинці
Баранчик від мами
Загуливши, залишивши
Та й пішов світами.*

Марічка озвучила куплет голосом чітким, але не надто голоснішим від тихої дитячої коліскової, а потім співала приспів значно голосніше, бадьоріше:

*Світ — чужиничка, ні брат — ні сестричка,
ніхто не зове,
Нема з ким жити, знати — тужити
з вами, вітрове!*

Скільки разів Марічка повторювали приспів, жінки його підхоплювали і повторювали муркотливо. Марічка співала щораз тихіше, слухачі слухали щораз уважніше, і все голосніше звучав повторюваний усіма присутніми приспів. І так йшла далі пісня про баранчика, схожа на плачі дітей, котрі поклали матір у труну:

Як же було, моя мамко,
Сирітки лишьити,
Кому ж піду виплакати
Кому си жьилити?

А де ж тебе находити
У верхах, в каміню?
А ек тебе вислідити
В росиці — в задвір'ю?

А де ж тебе визирати,
В садочку — в листочку?
А ек тебе пробужати
У темнім гробочку?

Після заспіву Марічка тихо питала баранчика:

Хіба ж тобі, баранчику,
Ніжки відрубати,
Не шукав бис, не бідив бис
Від хати до хати.

Хіба ж тоб, баранчику,
Віколоти очі,
Бис не плакав все до сонця.
Застив в війчній ночі?

Як же тобі загасити
Ту голосну тугу?
Хіба язик випалити,
Звуглити на вугов?

Ще й ти ліпше, баранчику,
Серце викроїти,
Бис не тужив втихомовку,
Шо єс сам на світі.

Щораз ширше коло підхоплювало заспів, аж гать підгукувала:

*Світ — чужиничка, ні брат — ні сестричка, ніхто не зове,
Нема з ким жити, гнати — тужити з вами, вітрове!*

Закінчився спів, роздалися вигуки на честь Марічки, ще цимбали виколисували звуки, наче з глибини озера, коли Панцьо несподівано закричав:

*Світ — чужиничка, ні брат — ні сестричка, ніхто не зове,
Нема з ким жити, гнати — тужити з вами, вітрове.*

Слухачі раптово звільнилися, неначе хтось відрубав голову чарам. Гучні вигуки і сміх заглушили Панця, а він намагався перекричати шум:

— Ой, горе мені, що я не пізнав такої жінки, коли був молодий. Навіть мені не приснилася...

Знову сміх, регіт, навіть ричання заглушили Панця, та він верещав понад усіма:

— Тоді я наплював би в лице командуванню, тоді б розбив голову головному паяцові, тоді б я зробив regiment! Жити! Раз зерно у землю, а потім загинути!

Матарга обурився, вибухнув:

— Тьху, щезни, бідо, перед капралом трясся, а на старість став сміливим. Кому б ви голову розбили, може панову капітану?

Панцьо верещав без пам'яті:

— Хочете знати кому? То я скажу: паяцові, seine Majestät¹.

Матарга ричав з розпачу:

— Кінець світу, вогнем з рота плює старигань, світ підпалить, а нас відразу до криміналу.

Вітролом співчутливо прошепотів Панцьові:

— Не годиться.

---

¹ Величність (нім.).

— Не годиться, — голосно повторила Юстинка, — ви ж не п'яний, ви — слава.

Панцьо рубав, не заїкаючись:

— Я п'яний від зорі, пригадав собі, що паяци в мене вкрали, hoch Majestät! насерматери!

Тоді Фока і Савицький взяли його попід руки, але Панцьо грубо виривався. Зразу ж і Цвилинюк, що вірив у дружбу з Панцьом, ніжно його переконував:

— Паночку, побратиме, у вас справжня палата, всі мови, і не годиться.

Панцьо раптово зірвався, наче його вдарили під дих, а з його горла, як при приступі епілепсії, вирвався скрегіт. Слова булькотили у роті, як повітряні бульбашки з уст того, хто тоне, а потім вирвались, як блювотиння, що переривалось стогонами хворого. Він вигукував то понуро, то плаксиво сліди спогадів з різних кран і різних часів, неначе мішечки пам'яті висипалися до одного котелка і ця кипуча саломача вистрілювала вересками то проклять переслідуваних, то знущаннями і погрозами переслідувачів. Іноді він задихався, а потім знову фуркотів як зламана прялка. Навколо нього ще палахкотів сміх залишками веселості, але потім погас, як випалена свічка. Панцьо кричав:

— Ordnung! zu Befehl! Habt Acht! Halts Maul! Rend! Parancs! Vignyaz! Legy rësen! Für Gott und Kaiser! Dreck! Garde à vous, merde à vous, merde perdue, смерди-перди в кукурудзу насери — Verbot im Namen seiner Majestät! Vat-en merde, je m'en foue, égaliè, pelottez, souffletez, calottez, libèrtè, бенькартè, файданіте, frajdernite, ruez, petez chiez, crachez, crevez! — Бідачинелло, poverello, pouvre chien, szegeny kutya, golan sarac, drac gol, armer Teufel, zum Teufel, a drac! fort! — Purec, gewalt, ben sich, im pejger, epes Utem, puryc a trynk, a sztykele brojt! — Halts Maul merde! — Puryc pitie — Halts Maul, anbinden den Scheisskerl, zur Rutengasse Batalion im Laufschrift antreten, marsch! Habt acht, Herr Gott, los! — Puryc baj Gotb mame gewalt — Los! tratatata. Soit! Maus-tot!

Hoch Parmregiment! hoch auf seine Majestät mit seiner Fotz!
Hurra, auf alle Huren! Hoch General Potz! Насеру матери,
kotz!¹

Всі застигли, ані посмішка не здригнулась, лише Цви-
линюк, підходячи на пальцях до Панця, ніжно його заспо-
коював:

— Але ж ви, паночку, язиками махаєте, ну тихо вже,
тих...

Та ошалілий Панцьо з витріщеними вгору очима стис-
нув погрозливо кулаки і видобув з себе твердий голос. Як
всі більше чи менше зрозуміли, він відкрито блюзнів.
Почувши це, війт кинув погляд на Фоку та на Савіцького
і хижим кроком подався в напрямку колиби. Панцьо ви-
крикував:

— Господи, помилуй, помилуй, помилуй! Отче ду-
ховний, дівку еби, лише не силу! Святий духу, вознеси-
ся, нема духа — удушився, засмердівся! Апостоли, святі
апостоли, не серіть в штани, лиш — в постолі! Szmaisruel!
Lejces fyn dane tabuches! Istenem jo Istenem, baszamaty
kutya, sąrga szar! Allah kismet, jebemtiboga! Misericordia dio,
porcoldio, ciavoldio! Шимбале, загадка така; внизу мавпи-
на драка, всередині папа кака, зверху божа срака. Majestät
merde! viribus unitis — всрався не дався! A rich dan taten
Majestät! a kosower Horb! a kitywer kefe! a brech di kizkes!
kisz mych in tuches Majestät! Majestät tarach! Majestät mit
Gott, насерматери tot!

Навіть Цвилинюк замовк. Інші споглядали уважно то
на Панця, ніби шукали бризок піни на його устах, то уго-
ру, неначе боячись, чи скажені слова не проллються на них
лавиною болота. Вичерпаний, Панцьо похилив голову, по-
тім знесилено застиг, як після епілепсії. Ліг на землю, роз-
глядався підозріливо. Було чути тільки дзюркотіння води
у гаті, а далі в глибині лісу дрозд виспівував солодким го-
лосом, набубнявілий сміхом: долі-долі, недолі, болі-болі,
не болі, поволі, доволі, хай болі, хто-що-волі.

¹ Беззмістовний набір слів.

Цвилинюк видушив з себе:

— Забагато мов.

Матарга вказуючи на Панця, забобонно бурмотів:

— Вавилонська вежа, мовами чорт ригає і нехай його забере.

— Виригати — найздоровіше, — буркнув хтось із на-
товпу.

Вітролом перехрестився:

— Ні, це ропа з рани, помолімося, хто знає...

— Тре священника, щоб покропив, — зневажливо про-
цідив Гелета.

— Ні, ксьондз за це не береться, хіба би Максим, при-
мівками, — жвавніше відповів Вітролом.

Гелета поправив:

— Максим зам'який.

Старий Кочерган заспокоював:

— Весною прокидаються духи, потім знову засинають
— не треба дражнити!

Юстинка застигла, про мови не думала, гласкала Пан-
ця по лисині:

— Сирота, такий славний.

Тоді появилася Марійка, котра перед тим непоміт-
но зникла. Вона різким рухом нахилилася над Панцьом і
важкі золоті пасма волосся розсипалися на її чолі. Взяла
Панця за руку, не оглядаючись чітко запитала:

— Хто вас скривдив?

Панцьо отямився і вигукнув:

— Всі.

Марійка сказала твердо:

— А я вам кажу, встаньте!

Панцьо з труднощами вигрібся зі свого ганчір'я і по-
вільно підводився. Фока і Цвилинюк взяли його попід
руки і відвели в напрямку колиби. Забава несподівано зі-
сувалась, і тільки дрозд весело прощався з днем.

ВЕРШЕЧОК ВЕСНИ

На щастя, покликали на пиво. Для того, щоб втамувати спрагу, щоб збадьорити тих, кого виснажив танець, і врешті, щоб зігрити тих, кого вечірня роса, роса з тіл і вологість з яру вже морозила, а навіть трясла. Пиво, пиво, що ж могло бути більше в сам раз! Знову оживилася Юстинка. Даючи позитивний приклад, перехиляла кубок за кубком, а разом з тим галасливо дбала про те, щоб кожен отримав пиво, і дещо тихше — про справедливу роздачу і про тверезість. Розговорювала тих, що мовчки випивали келих за келихом, а іншим затикала рота, щоб не говорили, а тільки пили. Вона запрягла до допомоги, чи щоб припрошували чи щоб пильнували і стримували, товстеньку вдовицю, Палагночку і будь-яку іншу, що потрапила їй під руки. Вдова знову показувала зуби, а Палагночка кулаки. Біля колиби було ще світло і досить тепло. Сонце, що сідало, вигравало на хвилях потоку. Не важко було зауважити, що кучері потоку розсипалися так само золотисто, як пасма Марічки. Та про це вже не пам'ятали.

— Не облизуйте горщиків, а перехиляйте, гульк-гульк-гульк! — кричала понад головами Юстинка.

Мандат поспішно здував з пива пінку, а Матарга по-важно повчав:

— Це сама сметанка, треба смакувати, а не здувати, лизати, а не ковтати.

— А ви колись пили пиво? — запитав Мандат.

Матарга, злизуючи пінку, похвалявся:

— Го, го, я насмакувався, нажлуктався цього пива. Стільки то вже ніколи не буду пити. А найбільше тоді, коли наш регімент стояв на Шльонську. Це далеко, аж за Краковом. Там зверху теж була така сама пінка, вона найсмачніша — це німці, а як трохи здути, то внизу самі поляки, їх можна зрозуміти, вони говорять подібно до нас, і вони, як і ми, трохи дурніші від німців. Але пиво всім однаково ллється у горло, на ярмарках, у шинках, на стрільбищах,

кухоль коло кухля стоять, як на варті. І вони цю пінку від пива називають квіткою. Слушно, бо треба смоктати до рота, як бджола з квітки, а не дмухати, не хлебтати, як пес.

Мандат намагався втягувати пінку, а потім під сміх випорожнив весь кубок. А Юстинка негайно ж наказала йому долити. Матарга і далі повільно і з приємністю повчав про пивну квітку. Зігріті пивом, вони дещо холодніше розмовляли про денні справи, але Матарга, злизуючи зі смаком пінку і обережно оглядаючись, повернувся до своєї зачіпки:

— Того зачарувала, лежить напівмертвий, голова йому от-от трісне, а цьому дідуганові роздула вогонь у голові, що він гавкає на Бога і ригає на маєстата.

Вітролом сумно кивнув головою:

— Хто знає, може...

Мандат, потягаючи пиво, легковажно втішав:

— Це швидко минає, хто хоче бути дурний, той піддається чарам, а хто не хоче — чхає на чари.

Матарга знову запалився:

— Минає? ой, чоловіче, чорт не минає.

Старий Кочерган, що стояв неподалік, знову примірював:

— Люди божі, це не чорт, це весна, все хоче жити, рухається. І нехай рухається, не будьте ви такі зимові.

Пиво повертало спокій. За пивом весняний храм закінчували молодіжними забавами, які зазвичай можна бачити на церковних подвір'ях після Великодньої Служби. Вони створили рухомі будівлі, так звані «церковці». Юнаки, обіймаючи один одного за плечі у колах по чотири чи по шість, тримали на плечах по двох і по трьох, а іноді ще й на плечах тих, немов на другому поверсі, стояв один або й двоє. Покроплені пивом пустотливі церковці брикалися, фундаменти брикалися, скакали і танцювали, склепіння і дахи хиталися, а куполи падали з криком на землю. І знову будувалися церковці, тепер вже більш обережно вони одна за одну проходили навколо столу і колиби. Потім моло-

ді хлопці разом з дівчатами гралися у «курочки». Юнак, що грав роль пана, розмахуючи широко паличкою, щоб підкреслити панське марнославство, зіштовхував навколо себе капелюхи і йшов на прогулянку до лісу. Другий, що грав роль хитрого слуги, не хтось інший як Петрицьо, негайно ховав курей, тобто дівчат. Повернувшись і не знайшовши курей, «пан» лупцював Петриця паличкою, а той викривлявся, блазнював і, показуючи панові язика, скакав навколо нього накарачках. Битий паном і надалі, він верещав і скликав курей. Дівчата вискакували із укрить з кудкудаканням і з писком, дзьобали, шкрябали і щипали пана, аж поки той, не покинувши паличку, серед голосного сміху, утікав до лісу. В свою чергу хлопці з розмаху перескакували один через одного, а потім Матарга, названий «фюрером», тобто командиром взводу, повертаючи армії честь, щойно надірвану Панцьом, гучним голосом закликав: «Habt Acht!», а відлуння з лісу відповідало: «Acht». Потім голосно командував: «Doppelreihen, rechts um». А відгомін з лісу повторював: «um». Для рівноваги пригадали собі і більш давні забави: кидали рогатинами у ціль і відразу ж визначили нагороди для переможців. Вони отримували право поцілувати публічно трьох найгарніших жінок. Відразу ж проголосували за допомогою білих, чорних та строкатих квасолин і після підрахунку виявилось, що найгарнішою було визнано Марійку, другою найгарнішою дещо неочікувано було обрано Юстинку Цвилинючку, а третьою стала Гулюкова вдова. Потім досить довго і терпляче кидали рогатини, а після підрахування вдалих кидків першу нагороду призначили Савіцькому, другу — Гарасимкові, а третю — Мандатові. Іванисько не брав участі.

— Горить, горить! — закричали судді.

— Горить, горить! — заверещав натовп.

Савіцький не поспішав отримати нагороду, але судді його підштовхували і уважно слідкували, щоб він поцілував Марічку в уста. Савіцький почервонів по самі вуха, а Марічка закрила очі. Гарасимко підійшов бундючно до

старої Юстинки, цілував її посеред загального сміху та оплесків, а вона, відтягаючи його за вуха, кричала:

— Пустий, не вміє цілувати, не беріть його, дівчата!

Гарасимко, оправляючись, плямкав губами, наче цмокав язиком до коня. Мандат зі сміхом поцілував удову, яка пищала для годиться, як перелякана невинність. Щойно переможці отримали заслужені нагороди, як з гущавини пролунав страшений вереск: ях-гій! І відразу ж гурт молоді верескнув у відповідь: ях-гій! Це був вершечок весни, знак для викрадення жінок. Палагnochка, вмiло оточена і охоплена кількома компаньйонами, захищалася всупереч звичаєві, відмахувалась, верещала, біла кулаками, шкрябала і кусала. Але нарешті переможена і несена кількома, вона відшукала очима Савіцького і заверещала не своїм голосом: «Паничу, рятуйте!».

— Ну, візьми її, — заохочував Фока.

— А можна? — запитав Савіцький.

— Та треба, такий звичай, швидше.

Савіцький відібрав її у компанії, а Палагnochка вже у нього на руках здалека показувала їм язика. Посеред правильних писків і криків викрадали й інших жінок, «на ніби» забираючи їх у куці. Лише до Марічки ніхто не мав відваги, чи то охоти, а може й хотіли її покарати за все. Тимчасом Фока очевидними труднощами носив навколо столу важку Бомбиху, а Цвилинюк вгинався під вагою Гелетиhi, котра розглядалася з тверезою нудьгою, поки Цвилинюк то червонів, то бліднув від тягаря. Іванисько викрав власну жінку, а Гарасимко пухкеньку вдову, а от Матарга крутився навколо якоїсь чорнявої жаб'ївки, із тих запашних, але поки він щось вирішив, то Ясьо вже викрав її у нього з-під носа. Марійка увесь час сиділа сама на лавці. Потім з колиби вискочив Нявчук, розкудланий і з рушником на голові. Важко дихаючи і сопучи, він великими лапами потягнувся до Марійки і відразу ж по натовпу пробіг смішок. Марійка глянула на нього холодно, уважно, потім болісно скривилася і закрила очі. Нявчук

обносив її повільно навколо столу, коли раптом появився Панцьо, посміхаючись наче від задоволення. Не знаючи, що робити, він взяв делікатно та ніжно пальцями Марічку за постолі і тупцював за Нявчуком, немов допомагаючи тому нести. Регіт і сміх вибухнули в натовпі.

Це довго не тривало, бо вїт, що сидів за столом, підвів голову і кахикнув. Відразу ж почали кахикати від людини до людини, викрадання завершилося. Тимчасом вїт опустив голову, одні цикали на інших, дивилися на нього, знерухоміли там, де були, чекали. Посеред тиші вїт промовив тихо, поважно:

— Храм старовічний і нововічний, пристойний і свободний, бідний чи багатий — не має значення, бо кожен бідний став багатем, а наш Фока Шумеїв, хоч і молодий, хоч і не жонатий, а газда, великий газда. А чому?

Вїт перервався, підвів голову, непорушна мовчанка зберігалася. Оглянувши всіх і побачивши, що його слухають, продовжив дещо швидше сухим голосом, твердим і терпким:

— Вершечок весни — хочете знати, коли настане вершечок весни? Коли сильний не буде душити слабкого і коли Каїнів не буде ані на волосину, ані на макове зернятко. На весну навіть яструби не нападають, навіть ведмеді не душать, не вбивають, бо зайняті своїм весіллям святкують свої свята. Весна йде світом, тому ми, жаб'ївці, послали до пана цісаря чемне прохання, щоб він забрав від нас зиму. І бачите, що сталось: відчинив ворота для весни, прислав конституцію. Повіяв теплий вітерець. Кожен для себе, кожна гміна для себе, кожен край для себе, Коломия не буде душити Косова, ані Косів Жаб'їного, ані Жаб'є вас всіх *інших*. Ми, жаб'ївці, від'єдналися від держави, від установ, від паперів, але тримаємо побратимство із цісарем. А ви всі робіть так, як вам подобається.

Вїт знову розглянувся, не зауважив, аби хто-небудь був зайнятий чимось іншим, аніж слуханням. Говорив далі:

— Я і не твердий і не м'який, з самої лиш твердості чи м'якості нічого не вийде. Тільки лід твердий, тільки сніг зам'який, а дерево ззовні тверде, а всередині сочисте. Весна ані занадто тверда, ані зам'яка. Ви на мене кажете, що я губернатор, але то лиш на сміх, бо губернатор слухає накази і наказує. Я не наказую і не слухаю. Конституція теж ані не наказує, ані не слухає. Конституція стоїть на тому, щоб ви вірили один одному. У нас вірять. І навіть якщо зараз говорять, що ми дурні, то я вам кажу, я, війт великого Жабйого, що за сто літ чи за двісті всі будуть такими дурними. Від початків світ на цьому стоїть, Каїни зійшли на пси і ще зйдуть, а від терпеливого Йова, від мудрого Соломона б'є сонцем. Пан коваль Савіцький з Ясенова давно вже не одного цьому научав. Кому ж ще вірити, як не йому? А все інше порожнє молотіння, сама полова. Не дайте нікому піймати себе на полову, ані панам, ані отаманам, ані установам, ані священикам. Бо той, хто з них найкращий, хто зернистий, той з нами рука в руку. З нами обидва митрополити, один і другий, з нами пан староста Мільбауер зі Станіславова, з нами пан посол Федоровіч, з нами пан Пжибиловський старий, голова, що з будь-якого права вигоду викроїть, і з нами пан наш любий, граф Скарб. До Відня їздив, але побудувався не у Відні, а у нас над Черемошем. На межі Жабйого, перед Громовою скалою напишемо велику таблицю: «Тут починається конституція, тут вірять людині». Це буде зерно для далеких птахів, найкращі з яких злетяться до нас. І з книжок пробиває те саме. Вірте мені, це не абихто, це сам війт Жабйого з-над Черемоша сміливо говорить проти Каїнів. Тут на Рабинці повітря чисте, видно наскрізь. Фальшиве слово паде болотом на голову тому, хто бреше. А слово вірне просто до неба летить весняною пашиною. Тож кажу вам ще й те, що наймудріші книжки сіють власне таке зерно, щоб ми вірили один одному. Мудрий зуміє те, що іншому і не присниться, Йов чи Соломон

вірять Богові і людям, багато не говорить, вивчає оком, засвітить на людей і вони вже у нього в кишені. Пригадайте собі пана коваля з Ясенова. Бо є такі, що говорять, що руський цар найкращий, бо православний, а це означає твердий і дуже сильний, а інші, що — француз, бо хоч і трохи м'який, сама делікатність, але голова — не капуста, а я кажу, я — війт Жабйого, що *наш цісар* найкращий, ані твердий, ані м'який, бо нам довіряє, дає нам великі борги, дає конституцію, а це означає, що дає нам спокій. І каже так, великими буквами пише чорним по білому, золотим по срібному: «Люди, живіть, як самі собі хочете! чи ви божої віри чи людської, людської чи панської, хрещеної чи юдейської, латинської чи уніатської, турецької чи боснійської, малярської, вірменської, циганської, чи — яка там вам подобається, така й мені подобається. Не переймайтеся своєю вірою, ані ні чиею іншою, віра — це шкіра, ніхто не винен, що має таку шкіру. Мені, цісареві, ваша шкіра дуже подобається. Тому я вам довіряю і чемно вас прошу лиш про це одне: не наробіть сорому цісареві. Вірте і ви один одному, це найстаріша віра. І робіть добре, робіть якнайкраще, я добре знаю, що ви зумієте. Це буде дуже гарно, мені це буде дуже приємно, це буде найславніша конституція! Ваш Франц-Йосиф Апостольський, і як хто любить». — Так пише тато. І за це ми мали б його засмути-ти, маємо битися, грабувати, шахраювати, а що найгірше — душити сильний слабкого, багатий бідного? Щоб цісар зажурився від такого каїнства і помер від жалю? А де ж ви знайдете такого? Вважайте, щоб ви цього не змарнували і щоб потім не довелось слухатись собачої шкури. Нехай вас Бог боронить! Вірте і ви один одному, бо навіть звір в пущі, коли підійдеш до нього з серцем, не скривдить тебе, а лиш хвіст під себе, а той мудріший звір ще й приязно замахує хвостом. Махаймо і ми хвостами, махаймо жваво, а котрий ще не вміє махати, нехай сховає хвоста під себе і сидить тихо.

Війт швидко зиркнув, кахикнув і закінчив:

— Свобода віє з полонин, віє з бутину, від нас до цісаря, від цісаря до нас. Вірмо один одному, то найстарша конституція, це вершечок весни.

Війт закінчив, похилив голову. Цвилинюк зітхнув, Кочергани зітхали один за другим, Юстинка зітхала найголосніше, Гарасимко захихотів щасливо-глупкувато, Матарга бурмотів, як ведмідь, який сховав хвоста під себе, Панцьо не лаявся, з очей Марійки променилося здивування, вони загорілися, як зоря, що вперше глянула на світ. Жоден з противників і насмішників Жабйого ані не пискнув, не промовив ані слова. Не знали, що сказати, всі мовчали, вершечок весни. Ставало холодно, війт огорнувся кожухом, вдягнув сардак, повільно зайшов до колиби.

Вершечком весни було те, що храм був гідним. Мабуть, не сама тільки вірність чеснотам і звичаєві вберегла пристойність лісового храму, і навіть не виснаження танцями, як радше обережність мисливських родів, що остерігалися швидких очей своїх ближніх. Бо хто ж краще від них зауважить тіні і плямки на обличчі, круги під очима, плями на одязі, і оскільки вміють вводити в оману уважність, то настільки ж добре вміють розкусити і відгадати вмілу гру, що вводить в оману уважність. Ми, спізнілі байкарі, навчимося скромності із невдач тих оповідачів, які знають надто багато, навіть більше, ніж обдаровані бистрим поглядом і глибокою пам'яттю, а при тому чесні пліткарі. Нечесні і влізливі пліткарі не лише хочуть відкрити всі вчинки людські, не лише те, що кожна людина знає про себе, але навіть і те, чого не знає. Вони знають не тільки те, чого вона хоче, але й знають, що вона хоче того, чого не хоче. Та залишімось на поверхні, яка не про одне говорить і закликає до зрозуміння. Ми старі нафтові бурильники, не будьмо надто зарозумілі, шукаємо мазуту не для того, щоб вимазати себе й інших, а щоб витягнути його на поверхню і очистити. Бог, хоч і є сильним бурильником, дає нам приклад, він є не тільки терплячим і делікатним, але

й більш людяним і більш скромним, ніж всезнайки. Він залишає сумління людини, щоб воно само шукало, само зізналося у своїх діяннях, не вмовляє нам вину. Не гнітить нас тим, що більше знає про нас, ніж ми самі. Ні небесними плітками, ні диявольськими! Йому досить і щирого бажання. І за цей гачок тягне нас догори.

Сонце зайшло, вже стемніло — гладінь потоку поглинула золоті кучері, схожі до пасм Марійки. Хвилі стали срібними, неначе посивіли. Але весняні тіні, не так як восени, не поспішали. Огортали якимось невпевнено, не сміливо і обережно витягали лапи і лиця, все ще охоплені усмішками проміння. Неначе дивувалися, що можуть проковтнути той день, сповнений надією. Обійстя колиби поступово темніло. Найдовше з усіх відблисків світилися очі і волосся Марійки. Нарешті і вона огорнулася червоним сардаком та зайшла до колиби. Інші гості одягали кожухи, старші заходили до колиби, інші, переважно молоді, ще залишалися за столом. Невтомна Юстинка все ще їх переслідувала припрошуванням.

ГІСТЬ З РОЗДОРІЖЖЯ

До цього шуму ще за дня дочалапав на худому буланому коневі власник корчми на Роздоріжжі у Жабйому — Йосенько. За ним із розчепіреними, застрілими в розкроку ногами, наче фігурка знята з коня, йшов з зусиллям судовий виконавець Білей. Дещо далі молодий зів'ялий парубок вів двох коней. Фока завчасно запросив Йосенька на лісовий храм, але той, використовуючи погоду, вибрався у своїх справах через Чорногору до Угорщини, до Руської Поляни, і тепер, повертаючись, не надто звертаючи з дороги, лише на вечір прибув на Рабинець.

Почорнілий від вітру і сонця, у великому чорному капелюсі з крисами, із дугоподібним надмірно видовженим носом, що стирчав з-під капелюха, втомлений дорогою він злазив з коня із труднощами. Залишив коня слугі

і розпростував довгі ноги. Він появився, як дикий і чужий птах, і відразу ж своєю присутністю охолодив багатьох, немов дихнув холодом. Спочатку він кидав неспокійні погляди, підозріливі чи навіть перелякані. Але відразу ж привітався з Фокою особливо сердечно, немов запопадливо, і кисло посміхнувся Цвилинюкові. Інших ледь зауважував. На чемні, надто чемні привітання молодих жаб'івців, які по черзі пхали свої долоні до його долоні, він відповідав недбало, зверхньо, подаючи квола руку. Щоправда, попри те, що він вже сів коло Фоки, та коли побачив старого Кочергана на другому кінці стола, то підвівся, жваво підбіг і спромігся на тепле привітання.

— Хай кажуть, що хочуть, але там, де є Танасій Кочерган, там мусить бути «recht»¹.

Кочерган розморщився, щось приязно промимрив, а Йосенько поспішно повернувся на своє місце. Тонкі, довгі його ноги, у грубих колись білих панчохах, жіночими рухами мигали з-під довгого халату. Він звалився на лавку, зняв капелюха і, поправляючи ярмулку, відкрив довгі світлі пейси, зовсім не сиві. Його руки тремтіли чи то від втоми, чи то від зворушення, а довгі, закручені, золотисті пейси невинно хиталися. Нічого не говорив, підняв очі, неначе розмірився.

— Але ж ти почорнів від весни і від верхів, Йосеньку, — сказав Фока.

Корчмар гірко посміхнувся, відповів скупю, але з притиском:

— Від весняних клопотів, але ти також висох, Фоко, ти не хворий?

Фока махнув рукою і запитував далі:

— На вершинах весна?

— Біло, але гаряче, дмухає, як з печі, трохи зашвидко.

— Сніги западисті?

— Та де там?! Під ногами справжній камінь, сніг твердий, як хідник у Чернівцях, а повітря гаряче.

¹Правильно (нім.).

— А на схилах вже чорно?

Йосенько скривився:

— Мало, навіть на моїй Веснарці ялівець і чемериця ледве вилазять з-під снігу.

— А по лісах?

Йосенько пожвавився:

— По-різному, бувають з'їзди такі м'які слизькі, що гей! Власне на Погорільцю мій кінь з'їхав разом зі мною розкарячений по колоді так, як хлопчаки врозкарячку зсуваються. Виглядало так, що вже кінець, — Йосенько недбало засміявся.

— І нічого? — зацікавлено запитав Фока.

Йосенько зневажливо надув губи:

— Це не такий кінь, практик, зате пан возний наковтався страху. Щось я їм там зіштовхнув на голову. — Йосенько голосно засміявся.

Возний Білей, худенький вусач, не мав охоти сміятися. Пищав виснаженим голосом:

— Дрібниці, кінь зіштовхнув снігову лавину, вона нас трохи причесала, добре, що боком, бо могло бути і гірше.

Йосенько скривився:

— Яка там лавина, кілька ліктів снігу.

Возний беззахисно захищався:

— Пане-добродію, не кожен такий різкий юнак, як Йосенько. А найгірше було там на горі, на Радулі, у тій розбійницькій ямі. Від шуму, від вітрів, мене страх охоплював і парубка. А Йосенькові нічого, сам ходив по лісі, збирав хмиз для ватри. Це не для мене, пане-добродію.

Парубок з усмішкою підтвердив:

— Йосенькові всі Чорногори — махом!

А возний додав ще:

— Різкий юнак, пане-добродію, аж занадто.

Парубок з полегшенням сміявся:

— Тепер легко говорити, а там страх сипався на нас крок за кроком, як тіні від мар на сніг.

Возний з неохотою залепетав:

— Звісно, що страх, де який слід на снігу закарбуєш, пане-добродію, вітер відразу заліпить. Дорога відкрита, а до неба — найшвидше. За то юнацтво... — возний розкашлявся.

Йосенько, примруживши очі, відгортаючи з обличчя золотаві пейси, сумно посміхнувся:

— А там, що кому від юнацтва, воно не платить навіть власних рахунків.

— Не багато звірини по лісах?

— Не той час, може ведмідь десь лісами і пробудився, але ще слабкий, слідів не видно. Люди гірші від звіра...

— А що там? — обережно запитав Фока.

Йосенько зітхнув, говорив стримано, але з притиском:

— Та що ж? моя купецька честь — дбати про гостей, а гонор гостей — платити, чи ж не так?

— Ну, так, — підтвердив Фока.

— Я кредитував, — говорив далі щораз швидше Йосенько, дещо гарячкуючи, — і навіть сам носив тим з Полян аж на гору на Руський, коли вони працювали у пана на бутині. Давав все, що вони хотіли. Вони заробили чимало. І що ж? Втекли за гори, зачайлися. На листи не відповідають, бідні, читати не вміють. Не вміють прочитати теж і судових скарг... Я мусив вигадувати з паном возним. І що? За цей час нові клопоти, нові судові затрати, нові оплати, а грошей ще й не видно. Перехочеться.

Возний сумно підтакував, розмовляли тихіше. Жаб'ївці, які сиділи неподалік, перешіптувалися ще тихіше. Томашевський казав:

— Ніс, як у стерв'ятника, напевно дзьобав акуратно тих, з угорської сторони.

Гіжицький тверезо відповів пошепки:

— Що ж робити, коли без грошей беруть у кредит?

— То чого давав, а ще й впихав?

— А хто ж повинен давати, священник? — відрубав Гіжицький.

— Приглянься добре, він дуже подібний до Шестунової Марійки, — прошепотів Томашевський.

Компанія зареготала, а Гіжицький відмахнувся зі сміхом:

— Та йди ти, старого пейсача рівняти з такою красунею.

— Приглянься, — далі шептав Томашевський, — богомільні очі, пейси, чисте золото, зовсім як у неї, і ніс так само дзьобає. І так само ніхто його не любить, навіть євреї. О! як криво посміхається, глянь, так само!

Гіжицький спокійно відповів:

— Йому сумно, його праця пропала, жодної допомоги, син Айзик поїхав у Чернівці. До того ж обрізав халат, зголив пейси, вже не богомольний.

Томашевський говорив дещо голосніше і поважніше:

— Як же не богомольний, я минулого літа бачив Айзика, йшов з купою книжок під пахою.

Гіжицький пояснював:

— Звідки ти там знаєш, що за книжки, старий вчився з богомольних, а той — з протилежних. Для старого це проблема.

— Божа кара — прорік упівголоса Гуцинюк, — за людські землі, за процеси.

— Яка там кара? — сміявся Гіжицький, — Пияки легкодухі набирають товару, пропивають і не платять. Мій тато каже, що Йосенько трохи твердий, але правий. І богомольний.

— Богомольний, — захихотав Томашевський, — коливається цілими вечорами над рахунками, торохтить і стогне до Бога: «Вей мір, Іван мені винен, Петро мені винен, Гарасим мені винен, вей мір, дай Боже процес, ліцитацію дай Боже, дай Боже привласнити землю».

Голосний сміх компанії пролетів над столом. Фока кинув хижий погляд з краю стола. Шепоти і смішки замовкли. З іншого краю столу бистречани бурчали в інший спосіб. Вітролом зі співчуттям до Йосенька:

— Ось вам! ці люди з-за гір! Безсовісні, я відразу ка-
зав. Стільки добра набрали, муки, круп, шкіри, горілки,
солі — і бах! щезли.

Бомба бурмотів:

— От єврейська доля нещасна. Я б *таким* не дав у
борг ані за гріш.

Мандат поправляв:

— Скажіть краще єврейська дурнота, валаднатись і лі-
тати верхами по таких пустирищах за кілька гульденів. Я
знаю Радул з дитинства, там волосся диба стає.

Гелета цідив:

— Для нього й краще, що пустирі, і що немає ваших
Чорнишів, Мандатів, бо розбійники притиснули б до сер-
ця жидівського розбійника, як колись вірмен.

— Я говорю, як людина про людей, а ви відразу колете,
як оса. — Мандат ображений встав і пішов до колиби.

Юстинка вже подала сигнал колибі, і Петрицьо разом
з Панцьом, приносячи миски, крутилися коло обслуго-
вування нових гостей. Йосенько і далі, немов замріяний,
оглядав бутин широко розчиненими очима. Дивився на
гать, на мигли, на ризи.

— По-господарськи, — казав з визнанням, — але нам,
сусідам, не надто даєте заробити.

Фока виправдовувався:

— Коли купуємо, то відразу багато, переважно у Ку-
тах, часом у Косові, навіть у Чернівцях, але те, що є у вас
на складі, нам завжди знадобиться. От і зараз ми купили у
вас горілку і пиво.

Йосенько двозначно посміхався:

— А може ваш головний постачальник, то Никола
Пуршега, той з Гриняви, що його звать — Поперечник?
Він до євреїв найбільший поперечник, присягнув собі, що
наших з торгівлі викуристь у цілому повіті.

Фока відповів:

— Сам знаєш, що з тими купцями, яких нарадив Ни-
кола, нічого не вийшло, а саме твої купці у нас виграли.
Мабуть, тобі щось заплатили за це?

— Заплатили, — підтвердив Йосенько, — але торгувалися так завзято, як за власних дітей. Казали, що ти твердий, тож і вони повинні бути твердими.

— Який я там твердий, — сміявся Фока, — вони хотіли мені всадити свого наглядача. В моєму лісі я сам наглядач. Ну так ми і погодились. Де ж тут твердість?

Панцьо, крутячись коло столу, зиркав на Йосенька вилючно, злостиво, показуючи свої щерби. Йосенько його зауважив, зверхньо здивувався:

— Аа! Панцьо знайшовся. А по Жаб'ю смутком повіяло, що може похований вже. Вже збиралися плакати, жаб'івці співчутливі. А він тут заховався.

Панцьо відкрив рота, як пес, що готується ухопити.

— По-похований, не по-похований, але вас ще глибше за-загребуть, там на верхах, коли будете валандатися за вашою лихвою.

Йосенько опустився зі зверхності, гарячкував:

— Що за лихва, яка лихва, якби я вам дав у кредит бо-рошно, шкуру, то ви б, мабуть, заплатили, чи як?

Панцьо надув губи:

— Я до вас не прийду, навіть якби ви мене просили.

Йосенько відрізав:

— Велика втрата. З тими заробітками за латання горщиків не можна брати багато в кредит.

— Я не дбаю про ваш кредит.

— А я не плачу за такими гістьми.

Панцьо пережовував мовчки, а потім відкрив рота, показав щерби і гладко запитав:

— Я не тутешній, а скажіть, чому тут в горах кажуть, що єврей тільки печений смачний?

— Про священників так само говорять, — вже спокійно відрізав Йосенько, — але жоден з йогомоств такими дурницями не переймається.

— А ви переймаєтесь йогомоствами? — шкірився надалі Панцьо.

— А ким же мені ще перейматися? Певно, що переймаюся, це сусіди, служать Богові, вчать людей.

Панцьо не відчіплявся:

— А може ви вихреститесь? так вам буде ще легше дурити людей.

Йосенько цикнув, немов йому хтось влучив у рану, знову розпалився:

— Що це за розмови, це ваші дурні слова, що єврей і священик ще замало печені, а я вам скажу, що ви навіть добре спечений зовсім не будете смачним, та й хто б на вас полакомився. Що я вам зробив? Чіпляєтеся на гладкій дорозі.

— Не бійтеся, — дзвяквав Панцьо поспішно, наче боюся, щоб його хтось не перервав, — я ще не так до вас причеплюся, але не на гладкій дорозі, а там на верхах. Ті, з котрих ви дерете шкуру, так за вас вчепляться, що вашої шкури вже ніхто не залатає.

Фока твердо перебив:

— Що це з вами сьогодні, Панцьо, досить вже цього!

Панцьо здригнувся, наче прокинувся, повернувся щоб піти, Йосенько потряс головою, його пейси заколихалися. Він опанував себе і зітхнув:

— Така файна полонина у Шумеїв, а все ж мусить знайтись — як кропива.

Панцьо відходячи огризався:

— Не беріть на язик, той не попече.

Фока крикнув за Панцьом:

— Йосенько є моїм запрошеним гостем, це значить, що вашим також, покличте Петриця, подайте гостям все, що треба.

Панцьо косо глянув на Фоку, поспішно пішов до колиби, після чого обоє з Петрицьом принесли молоко і бринзу для Йосенька, а бануш і вареники для його супутників. Потім він витягнув з бесагів свій власний хліб. Панцьо знову вищирив зуби, але Йосенько відвернувся, вдаючи, що його не зауважує. Їли мовчки, а тимчасом поволі зсуготніло, всі заходили до колиби, звідти було чути гомін, потім музику і співи. Йосенько з Фокою залишилися коло столу

самі. Зірки виходили з глибини неба, Йосенько дивився вгору і шепотів:

— Ти також, може, гадаєш, що мене ті паршиві гульдени від полянських хапунів тягнуть за Гору?

Фока здивувався:

— А що ж іще?

— Весна, — видихнув Йосенько і чекав. Фока не питав, тож він потроху відкривався. — Я втікаю від турбот, від пекла.

— А що це має спільного з весною? — здивувався Фока.

Йосенько нахилився до Фоки і промовляв притише-ним голосом:

— Я вчив сина Айзика змалку по такій книжці, з якої весна виходить. Розумієш, така наука, що все має бути по новому, що людина повинна відновитися. Тоді він не був таким чорним, як зараз, волосся у нього було цілком світле, таке як у мене. І там, у книжці, ребе Нахман — фин Брацлав вчить, що Пан Бог — це нянька, яка весь час ховається від дитини, і постійно кличе для того, щоб дитина шукала, щоб вчилася ходити. То Айзик малий зі світлою головою ходив навколо дому, шукав за рогом і казав: «Знову сховався». А я йому казав: «Шукай, шукай». І він все шукав. А коли я повертався з полонини, він свердлов мене очима, пищав від втіхи, запитував про гори, про весну. — Може ти пам'ятаєш, яким він був тоді?

— Добре пам'ятаю, він якось так світив очима.

У Йосенька повеселішав голос:

— Саме так, recht: світив. І що я тоді з цього собі планував? Про що я думав, цього і найбільший дурень не подумав би. Що мій Айзик — буде великим! Відразу поруч з ребе Нахманом, а він...

Йосенько розсік рукою повітря, наче відрубав, затнув-ся, чекав. Мовчали обоє. Йосенько не витримав, видихнув з хрипом, наче харкнув:

— Відпав...

Знову мовчали, Фока перервав мовчанку:

— Він перейшов на християнство, чи що?

Йосенько знервувався, вдарив рукою об стіл:

— Де там перейшов! Ні на що не перейшов, на старість перейшов, зовсім проти весни! Старий, холодний, як якийсь камінь у тій розбійницькій норі на Радулі. Ні, неправда! Камінь тепліший, бо він у грубих мохах. — Йосенько замовк, чекав.

— Видно, що він якось не побожний, — обережно прошепотів Фока.

— Що значить, не побожний? Зовсім протилежний! Сам чорт — тьху! — Йосенько злегка сплюнув раз і вдруге. — Ні, сам той чорний менше противний Богові, ніж мій Айзик. Для нього і такий, як я, це старий боягуз, бо від страху дивиться на Бога, і сам ребе Нахман — це теж боягуз, ні, ще гірше, бо без страху дивиться на Бога. Для мого Айзика ребе Нахман фин Брацлав — це дурень, що звихнувся мозками, бочка без заклепок, а книжка про весну — це старий папір для загортання оселедців.

Йосенько підняв кулак, потім його рука безсило опала, стукнула об стіл. Фока дивився на нього уважно: піднесені до зірок очі Йосенька мстиво блистіли, лице запалося. Фока прошепотів:

— Були сварки?

Йосенько опам'ятався:

— Ні, у нас по слову, по два слова, досить і цього та й ще гірше.

Фока сміливіше підвищив голос:

— Всі кажуть, що Айзик добрий хлопець, добрий син, грошей від тебе не прагне, сам заробляє, вчить хлопців у місті, дбає тільки про навчання, про книжки.

Йосенько вибухнув:

— Нехай він зламає шию з такою добротою і нехай його скрутить. І тих, що розповідають, також! Нехай шляг трафить таку науку і такі книжки також. Це вони надаються для загортання оселедців і до хрину. Те, що два старі

бородачі виригали на папір, це мій гарний синочок смакує, вилизує до краплини. Для кого ж я збирав гроші? Для чого я товк собою по полонинах, по лісах, по бутинах, по адвокатах і до контрактів? Щоб він вчив хлопців? Щоб був добрим? Щоб тупцював з вулички на вуличку? Він не головою заробляє, не комбінуванням, а тупцюванням. І після всього цього мені показує, не каже відверто, але показує, отак от навколо через попову кукурудзу, якось так, як цей божевільний Панцьо, що все те, що я роблю, — це лихварство. І квакає до мене так: «Для чого Бог потрібен і кому? Це горілка на шабат і на песах, для власного живота, для приємності. А що з цього людям? Що бідним? Що світові?». А тепер ще кращої затягає, сичить, як смердючий газ з-під землі там, у Чорному Потоці. Ні, він такий, як надутий гусак, що спочатку подзьобає кукурудзу, а потім витягне шию, аби вщипнути. І сичить до мене так: «Добрий Бога не потребує, тільки розбійник». Розбійник! Чуєш? А це він сам якраз добрий розбійник, гірший від тих, що на панів вірмен нападали із тієї ями на Радулі. Ті мене не дістали, навіть не намагалися, а цей мене знищив. Розбійники навіть кращі, бо зухвало підставляють голови під рушниці і під шибениці. А він що? У смердючій вуличці, у ганчір'ї лежить, поміж блощицями, і з-під перини киває пальцем проти Бога. А нехай би переночував одну нічку там на Радулі, на вітрі! То йому б за одну ніч чорне волосся знову посвітліло, то побілів би від страху перед самою ніччю! Гусак надутий, а смердючий боягуз! Коли він був підлітком, я брав його верхи на полонини, показував йому світ з полонин. І показував йому там на Веснарці старого кедра, найвищого, обпаленого громом: «Бачиш, як він сам підставляється?». А він, хоч ще й малюк, відповів розумно: «Так і треба». Ось яким був! А тепер що? Я йому кажу: «Айзику, їдьмо на Веснарку — це наше, це твоє». А він на це квакає: «Це не мій край, це не мій світ». — А який же це його край? його світ? Вулички в Чернівцях? Раніше він любив читати ночами і коли він приїхав, я поставив йому на

стіні рухомий ліхтар зі свічкою — такий, як ото лампи на дворі у Криворівні. І поклав на столику книжку про весну. Може загляне, може сама книжка до нього прокричить? І що? Навіть свічку не палив. То хто ж він? Щур з вулички. Просто *ніхто*.

Йосенько опустив голову, виснажено шепотів:

— Я вже не можу, я був у твого батька, був у того білого Максима на Яворі. А це обидва мовчуні, твій тато гладить вуса і дивиться у стіл, а той білий посміхається, щось слухає, але не мене, і також мовчить. Я хотів піти до старого священика Бурачинського, це жива людина. Але хіба ж я знаю? Підуть дурні плітки, а може й справді *той* тягне мене до зради?

— Хто той? — перепитав Фока.

Йосенько випалив:

— Чорт! Так не можна говорити, але хай буде: Чорт! Це мій дорогий синочок виганяє мені з-під печінки таке гарне слово, тьху! — Йосенько делікатно сплюнув.

— А до рабинів? — запитав Фока.

— Слухай, ось що мені залишилося, я в такій дірці, у такій пивниці, і що з неї видно? Не лише гульдени і процеси. Як кіт я скачу на дурних хапунів, шахраїв, пияків, суджуся. А це все ні до чого, що ковтну гульдена, то немов через рани у горлі, що віграю процес, то в животі у мене горить. Мій ребе Нахман давно помер і помер молодим, Пан Бог вберіг його від старості. Моя жінка також молодою померла, а тепер я бачу, що й добре, завчано втекла від плачу до могили. А мені куди втікати? До рабинів, кажеш? Не розуміють, не зрозуміють, один за одним кажуть, що це ересь. Ну і тепер вже й з самої книжки не весною б'є, але докорами і ранами. З усіх сторін докори. Не вдалося — нічого. — І його голос затремтів, задихнувся, замовк.

— І що ж далі? — прошепотів Фока.

Йосенько також шепотів:

— Послухай, там у Нахмана є таке слово, одна така хвіртка, що треба хоч раз в житті комусь все розповісти,

перепрошую, але навіть про те, що в ліжку з власною жінкою. Щоб народитися наново, щоб прийшла весна. Розумієш?

Фока прошепотів:

— Сповідь.

Йосенько цикнув:

— Власне! тому для тих, це єресь, але це ніяка не єресь, борони Боже, це саме серце. Я хочу правди, тільки правди. Ви, мабуть, гадаєте, що я перед вами запопадливий, бо ви, Фока Шумейв, такий самий дідич, як із Ясенова, як з Криворівні, і не гірший від пані княгині зі Станіславова. А може ви гадаєте, що тому, що ви зараз обертаєте великими тисячами? Це трохи правда, я не заперечую, бо я бачу, що ви вмієте працювати, а не лише танцювати і чемно розмовляти. Але не про це йдеться, я вже давно собі вас пригледів.

— Йосеньку, — обурився Фока, — ти старший від мене на тридцять років, з дитинства кажеш мені «ти», а зараз ні з того, ні з сього: «ви»?

Йосенько пожвавився, захлинався:

— Потім я знову казатиму — ти, але зараз — ви, бо потребу старшого, такого, руками котрого я подаю Богові.

Фока зірвався:

— Чоловіче. Де ж я до цього? Це несамовито.

Йосенько благально прошепотів:

— Заспокойся, заспокойтеся, рятуйте, я все скажу.

Фока розглянувся навколо, підсунувся до Йосенька, буркнув:

— Говоріть.

Йосенько говорив:

— Ви людина! Ви вищий і тому старший, і я хочу через ваші руки передати на руки Весни. Слухайте, від коли те пекло з сином, то я пригадав собі, що нам заповідав перший богомольний єврей, котрий прийшов у гори, Єскеле Простак, той з Ясенова: що там на Радулі, де закінчується ліс, є таке місце, ущелина поміж скелями, а на стінах

грубий мох, так неначе дім із каменю і моху. І там пізніше були засідки. І там весною раз щось кричить з дерев, а раз чути розмови...

— Вірмен, убитих старим Мандатом?

— Різне, там весною зустрічаються голоси. Знаєте, це так, як пройти повз когось, а від нього затагне димом з люльки, або цибулею. І там я почув минулої весни чіткі розмови. І тепер я їздив знову, щоб послухати, але не вдалося.

— Вже не чути?

— Тільки розірвані крики, бо я не почув голосів, — Йосенько зупинився, говорив повільніше: — тобто я не цікавився, не шукав, як почути. А там тієї весни я виразно чув, як Мати Месії розмовляла зі своїм сином, бо *те* долетіло до Неї...

— Хто це? — перебив Фока.

— Мати Месії. Ви знаєте, хто це Месія?

— Знаю. Ісус.

Йосенько цикнув і швидко озирнувся:

— Тихо, тихо, мені не можна — але ви послухайте. Вона казала так: «Глянь на Роздоріжжя, там дві ріки, глянь на Чернівці, там дві ріки розходяться, то нехай зйдуться. Там над Черемошем є дівчина, ягня, але не єврейка. То нехай зведе обидві ріки. Це буде абода — тобто жертва, — це буде дві жертви». Спочатку ніхто не відповідав. Вона чекала і я чекав, аж каміння у ямі під мохами горіло. Потім знову промовила виразно: «Милосердя-весна», а на це дуже сильний голос заgrimів: «Станеться». І на це багато голосів загуділо: «Станеться». Але я не послухався і тому цієї весни замовкло. Тепер ви єдиний знаєте, це добре, розмерзнеться, весна вистрелить.

Йосенько глибоко перевів дихання, а Фока запитав:

— З повітря долітає?

— Та де там, з повітря. Ні! В повітрі страшний шум, вітер, а Вона шепотіла крізь вітер, і це залітає зовсім тихо до тієї долини, що вище від лісу. Весною...

Фока пошепки запитав:

— Крізь шум і чути? Що?

Йосенько задихався:

— Шепітний годинник, раз світло, раз темно. Так, як на самому Радулі, сніг, як дзеркало, раз вітер жене хмари, а від хмар тіні, раз сонце вдарить, в очах блиск аж болить. Промінь за променем, тінь за тінню, проганяють, вітер гуде і все. Весна...

Йосенько підскочив, як шалений:

— Нехай шляг трафить всі гроші, хай шляг трафить мого сина, аби лиш весна була. — А й це дарма! Повинна бути жертва, поєднання. І що ви на це? Розсудіть.

— Знаєш, як я думаю? — тихо озвався Фока. — Нехай собі йде.

— Як, як? — хапав Йосенько жадно.

— Ти собі, а він собі, дві ріки. Змиритися.

Йосенько розгарячкувався:

— А голоси, а шепоти Матері, а великі розмови з Гілгулу?

— Не можеш послухати, то хай кожен собі. Доля.

Йосенько знову зірвався:

— Немає долі, ніякої. Закон, процес...

— З ким процес? — перебив Фока.

Йосенько замовк, звалився на лавку, виснажено прошепотів:

— Я вже не маю сили, подайте мені руку, — простягнув худу, зів'ялу долоню.

Фока взяв її і тихо промовляв:

— Доля. Не процес. Повністю змиритися.

Йосенько вирвав долоню з руки Фоки, зірвався і викрикнув:

— Cheirem! — пробурмотів незрозуміло і договорив гаснучим голосом: — Проклинаю...

Фока взяв його за руку, посадив на лавку, підвищив голос:

— Чоловіче, ради Бога! Опам'ятайся, кажу тобі: доля!

Йосенько слабо повторив:

— Доля цілком внизу, у мокрій пивниці.

Зовсім стемніло, ледве було видно силуети лиць і постатей.

— Темно і холодно, ходімо до колиби. — сказав Фока.

ПЕРЕМІНА

Коли вони зайшли до ogrітої і світлої колиби, Мандат відразу встав і звільнив місце Йосенькові поруч з ватрою. Йосенько привітався із вїйтом, що сидів коло ватри, потім кивав головою на всі сторони. Промерзлий, здригаючись від холоду, він сів ближче до ватри і грівся. Вогнище, закладене до повна, особливо весело бухкало, затісняючи присутність, села до села, людини до людини. Ті, що сиділи коло ватри, все ще уважно приглядалися до вїйта, перешіптувалися із однозначним захопленням, з захватом від нашіптуваних новин, кивали головами, пригадували вїйтові висловлювання. Ті, що сиділи до вогню найближче, зсувалися, щоб зробити місце, а Марійка Шестунова раптом підвелася, щоб поступитися місцем Фоці. Ватра розгорілася і очі Марійки засяяли, як дзеркала. Очі присутніх відірвалися від вїйта і зосередилися на Марійці. Фока і Марійка сіли поруч мовчки. Тимчасом у правому куті бистречани закінчували свою розмову. Мандат, стоячи коло ватри, але обернений до правого кута, говорив зі сміхом:

— Але ж висиплеться дітей після храму, стільки, як трави.

— Найбільше бенькартів, — додав Гелета з кута.

— Бенькарт теж людина, — захищав Вітролом, — не раз значно краща, більш вдала, бо породжена від охоти весною, а не з нудьги.

Матарга кивав головою:

— Не хвилюйтеся, є досить таких, що присідають руки навіть після церковного шлюбу, і без того також

п'ють ржавщину, вивар з люльки, варять трави, кажанів і все, що хочеш. Знають, як завчасу зав'язати плід і як його позбутися.

Гуцинюк зітхнув з іншого кута:

— Що ж ви хочете? Сиплються дітиська і потім помирають — Господи.

— Чи це погано, що вмирають, чим же їх годувати? — запитав Крашевський.

— А чи це добре, що помирають? — насмілився Лесьо Караванчук з правого кута.

— Не по-господарськи, — бовкнув Бомба.

— Добре чи недобре, — турботливо промовляв Вітролом, — але погано те, що мучаться невинні біднятка, найгірше, коли марніють через погане харчування, але щоб вмирали? Га, доля.

— Це правда, — сказав Цвилинюк, — але відтепер буде зовсім інакше. Як гриби після дощу, повискакують бутини, кожен захоче бути Фокою. І добре, що так. Буде достатньо що їсти для всіх і грошей вистачить на примівників, на лікарів чи на ліки.

Фиркалюк з-над Нижньої Ріки також розговорився при святі:

— Певно, що добре, чим більше людей, тим легша праця, бо розділена. Я це найкраще знаю, як важко було пиляти самому, коли ніхто не хотів братися за пилу.

Цвилинюк заперечливо похитав головою:

— Це добре, коли відразу багато береться за справу? Ні! Є така панська приповідка: де кухарів шість, там нема що їсть. І слушно. Нехай кожен майстер за свою роботу відповідає. Але нехай всі мають, що їсти, хай діти не вмирають, щоб багато людей, ситих веселих, з радісною долею...

Гуцинюк відповів з лівого кута:

— Ой ні, так недобре. Тоді буде забагато людей, а є пророцтво, що через це наступить кінець світу.

Цвилинюк підтвердив:

Є таке пророцтво, це правда, що коли коло плоту буде пліт, дах коло даху і не буди куди вигнати курей, то світ закінчиться. Але у нас ще далеко до цього.

Йосенько, очевидно зігрівся, бо задрімав сидячи, хитався крізь сон, а Вітролом підійшов до ватри по жарину і сказав:

— Коли дітей забагато, то й помирає забагато і як же їх рятувати, як лікувати від хвороби на шию? Звечора вхопить, вночі душить, аж очі їм вилазять. Шкода.

Панцьо закричав з найтемнішого кута:

— Нема за чим жаліти, комусь захочеться наплодити щенят, а ти жалій.

Вітролом повернувся до кута:

— А що ви втрачаєте, коли жалієте?

Панцьо, залишаючись в тіні, проігнорував запитання.

— Шкодування до нічого, краще не плодити, замкнути на ключ.

Старий Кочерган, що сидів біля ватри, широко відкривав рот, говорив чітко:

— Хто дбає про дітей, той дбає про світ, а не про себе. Але мусить попінити, ночами пильнувати, і грошей не шкодувати, по ліки побігти хоч би й до самих Кутів. Є такі, що присідають на руку, аби не плодитися, але є й такі, що не дбають про дітей, а кажуть навіть, що є й такі, що полегшено зітхнуть, як дитина у них помре. Але чи це правда?

— Правда, правда, — підтвердив Вітролом, — є такі, пусті ледаща без совісті.

— Ледаща? — дзявкнув Панцьо — А що повинен зробити такий, що й не ледащо, ані не дурний, трудиться, не спить, а весь час в бідності і через це злий. Немає часу жаліти. І немає, за чим шкодувати, бо діти — то від нього.

— Від кого? — запитав Петрицьо, чистячи казана.

— Хе-хе-хе, хе-хе-хе, — подивіться на такого бенькарта, що має всього кілька годин чи кілька днів, як викривляється, як верещить, як піниться від злості, то відразу зрозумієте — від *кого*.

— То по-вашому діти від чорта? — запитав Ґуцинюк.

Ні, не від чорта, — жваво заперечив Панцьо, — з чорта тільки ті, що підмінені, яких чортиця підмінює на своїх.

Цвилинюк, звертаючи на себе увагу, висноував:

— Підмінені? Га, може, але про це важко точно дізнатися. Зате *лист з неба* чорним по білому забороняє плодити дітей у якусь з п'ятниць — вражих і урочих, тих, у які відбувалися найбільші гріхи. Навіть наближатися до жінки у таку п'ятницю забороняє, бо з цього народжуватимуться такі діти, що належать — *йому*.

Панцьо засміявся і сперечався далі:

— Підміна — це мало, ба, скільки там тої підмини? Та й тих п'ятниць не так багато, всього дванадцять. Ні! Це все від народження відразу зле, верескливе, з піною на устах.

Петрицьо випалив:

— То Марійка Шестунова теж від чорта?

Один чи другий грубо засміялись, інші хихотіли. Фока суворо оглянувся, сміх припинився. Панцьо не відповідав. Петрицьо вийшов на середину колиби і запитав його:

— Відповідайте, Панцьо, відповідайте, це варто знати.

Панцьо знову проігнорував запитання:

— Найкраще тому, хто взагалі не народився, і такий є найкращим.

— А де такі є, покажіть мені, — запитав поважно вїт з Жабйого.

І знову пролетів голосний сміх і обірвався, а Петрицьо, підходячи до Панця, наполягав:

— Я не про це питаю, а про те, чи наша Марічка також від чорта, кажіть сміливо.

Знову зірвався сміх ще голосніший, а Фока підвівся і сердитою міною погасив сміх. Очі Марічки раптово засвітилися грайливим світлом, уста спокусливо надулися. Багато очей дивилися тільки на неї, наче не було вїта, Панця, ані Петриця. Панцьо висунув лису голову з тіні, беззахисно опустив губу, притиснутий Петрицем, мучився:

— Так виглядає, що є й протилежний різновид.

— Від кого, від кого? — наполягав Петрицьо, немов чигав.

Панцьо не відповідав, Петрицьо не поступався, інші вже не сміялися, споглядаючи то на Марічку, то на Панця, налягали численними голосами: кажіть, кажіть.

Панцьо слабенько лепетав:

— Га, від тих, отам, — Фока розповідав підчас зимової бурі ті казки, і той Максим з Явора також.

— Від рахманів? так? — спеціально голосно запитав Петрицьо.

Йосенько раптом прокинувся і слухав. Петрицьо повторював запитання наполегливо:

— Скажіть, відізвіться, Панцьо.

Та Панцьо махнув рукою, сховав свою лисину знову в тінь, прикрив очі долонями, наче дрімав. Розчарований Петрицьо повернувся до ватри, роздратувався, кидав смолисті полінця у вогонь одне за другим. Ватра раптом бухнула особливо яскраво. У відблисках вогню струнка Марічка з піднесеними очима засяяла як неземне явище, як обітниця і докір. Ватра її виявила, не дозволила їй спати чи погаснути, не дозволила їй повністю полетіти із селянського світу. У мовчанні всі довго дивилися на неї. Фока також повернувся і дивився. Було чути тільки жваве потріскування ватри. Дехто зітхав. Юстинка кахикнула, хотіла щось сказати, але Цвиинюк хитро її випередив, потішаючи:

— Га, різновид не різновид, а Кочергани без будь-якого різновиду засипали цілу нижню Ріку. Кожна друга людина — то Кочерган, покажіть мені поміж ними хоч одного брехуна або лайдака. І здорові, і чемні.

Петрицьо зітхнув:

— Га, якби ж то всі були Кочерганами.

При яскравому світлі ватри на чолі старого Кочергана заграли зморшки і тіні.

— Люди, — гукнув він, — не хваліть пусто нікого. З ранньої похвали, як з раннього сонця — червивий плід, відразу зурочений, нівечиться, від постійної похвали ще

гірше, ніж від постійної сльоти, набухає, гниє, тріскає. А сам той, хто інших хвалить і зурочує, тільки викручується: я з іншого роду, не мені бути порядним. Пан коваль Савіцький нікого не хвалив і не ганив. «Весь час дбай про руки» — вчив нас пан коваль-небіжчик, царство йому небесне. — На святе Благовіщення Господь Бог вкладає голову у землю, щоб плодила, і тримає голову у землі аж до Юрія. А ми пригорнімо і бережімо той божий подих, бо аж до Юрія щоночі опівночі відбувається переміна, а у таке свято, як сьогодні, то найбільше.

Всі замовкли, господарі знову почали припрошувати, щоб їли, хто хоче. Колиба була набита битком, аж ставало страшно, щоб натовп її не розніс. Люди сиділи по кутах або ховалися один поза іншого, їсти вже не могли. Не допомагали й нагадування Юстинки, які заглушали гудіння ватри. І важко було когось побачити по кутах і в тіні, і насправді їжі було достатньо, аж забагато. Жінки потихеньку перебиралися до своїх куренів, Юстинка і Петрицьо проводжали їх з лучиною, а деякі сиділи до опівночі, балакали в малих групах чи дрімали. Опівночі знову відізвався Кочерган:

— Фоко, візьміть скибку хліба і горщечок і ходімо.

Всі замовкли, ті що дрімали, прокинулись. Фока взяв шмат хліба і кубок, у темряві без лучини вони пішли до потоку. Тримаючи міцно Фоку за руку, Кочерган занурив хліб у потоці, промовляв пошепки:

— Не хліб це купається у воді, а лиш я, тільки ми удвох, у здоров'ї і в силі. — Потім зачерпнув води і шепотів далі: — Не воду черпаю, а молоко і мед.

Потік лагідно шумів, ліс мовчав. Мовчки повернулися до колиби. Кочерган шепотів:

— Для всього покоління, що мало б розпочатися, то зараз найкращий час.

Фока відповів теж пошепки:

— У нас в Ясеніві так само святкують, але в ніч перед Новим Роком.

Кочерган пошепки повчав:

— Від початку світу Новий Рік є весною, перед Юрієм. Це від Бога. А той зимовий — це рішення людей.

Вони підходили в темряві до колиби, чули густий гамір. Коли вони зайшли, всі замовкли, Кочерган починаючи з віята давав усім спробувати змоченого у воді хліба і попиту водою. Всі вставали, куштували, і Йосенько також скуштував води.

— Переміна відбувається, — голосно проголосив Кочерган.

Довго мовчали стоячи, Фока зітхнув:

— Прошу вас, любі гості, якщо ваша ласка — спати.

Всі розходились, влягались, лісовий храм завершився.

СВЯТЦЕ І НАПІВСВЯТЦЕ

Наступного дня всі спали довше, окрім Фоки, Петриця і Юстинки. Вони утрюх зірвалися вдосвіта, піклуючись, щоб нагодувати гостей перед далекою дорогою. Савицький теж встав раніше, але не з думкою про гостей. Вважаючи, що свята вже досить і навіть забагато, він витягав з куренів і з колиб молодших бутинарів і погнав з ними до ризи на Погорілець.

Однак свято не закінчилося. Та й, правду кажучи, це не було справжнє церковне свято, а як це називають «сетце», тобто святковий день, і лише численні гості, гостинність і весна так його підживили, що воно розтовстіло, розрослося в велике свято та ще й перекинулося на наступний день. Бо хоч храм вважається лиш святковим днем, а все ж свято. Неохота повертатися до важкої праці після веселого байдикування чи радше опір поверненню від сп'яніння до тверезості. Із ритму, в який вводять музика і танці, неначе тебе несе вода, до зусиль не лише рук, але й турботливих думок про кожну окрему колоду? Це не просто вирішити. Бо та сама людина, яка з жалем повертається від святкової стихії до буденного тупцювання і вида-

ється втомленою, раптово з охотою запалає гостинністю і охоче побіжить за маслом чи бринзою на сам вершечок, до пастушої стаї, куди інший вибирається довго, неначе в подорож.

Гостинність опівночі не закінчилася, тому гості збиралися додому неохоче. Вони ще були тут, ще шуміли, ще відчували себе гістьми, їх ще припрошували до столу, ще одурманювалися сердечністю. Було свято.

Несподівано почало хмаритись, тож гості, що поволі їли за столом, почали довго і з занепокоєнням споглядати на небо. На цьому поспіх і закінчився. Після їжі спокійно молилися, дякували столові, дякували господарям, деякі дякували особливо промовисто, некрасномовні з зацікавленням слухали красномовних, і всі цілувалися. Розходились цілими поселеннями, відповідно до сусідства, або цілими родинами, чекаючи ще на одного чи на другого. Ще з лісу було чути їхні окрики: дякувать, дай Боже мирно! Потім вівкали, а коли відійшли, то ще грали на флюорах. Було свято.

Коло полудня поїхав вїт Жабйого, а разом з ним юрмою всі жаб'ївці, серед яких і Йосенько зі своєю свитою. Ті бутинарі, що не пішли на роботу, аж до потоку проводжали голову Жабйого. Дякуючи йому і дякуючи наїздіві жаб'ївських жінок, Жаб'є вперше верховодило на бутині. Вїт часто не говорив, зате у відповідний момент і тому незабутньо. Його слухали всі, вїт нахмурився, щось зважував, а потім несподівано задзвенів голосом:

— Фока ґазда великий і навіть священик з нижнього парафії порівняв його на проповіді зі святим Пантелеймоном. Але і це не все. Тепер вже й ми побачили бутин на власні очі. Жодна плітка на Жаб'є не залетить, поки я вїт, але й це не кінець. Про ваш храм, про бутин Фоки будуть співати пісні над Білою і над Чорною Рікою, поки я вїт. Нехай співають, нехай пам'ятають, поки шумить цей Рабинець. Я промину, ще й десятий вїт після мене промине, а Фоці будуть співати пісні, амінь.

Всі як один вигукували окрики на честь Фоки, Шумеїв і вїта, тільки Гущинюк, відчуваючи себе сміливіше у присутності своїх, скривившись бовкнув:

— У очі співають, а поза очі...

Голова Жабйого випростався і підріс від обурення, вперше насправді запалився:

— Обмова? Не говоріть абичого, це неправда, ніколи в світі.

Гущинюк ще скривився:

— Обмови не обмови, але забудуть, скажуть, не було ніякого Фоки, приснилося.

Вїт не здавався, зосередився і розвинув вищу думку:

— Хай буде й сон, не нарікайте на сни, сни виходять з вищого місця, аніж буденні проблеми і турботи.

Цвилинюк з посмішкою погодився:

— Хто живе з ревавом, не забуде, а хто проп'є заробіток, той воліє забути.

Йосенько підтвердив:

— Не один забуде, є й такі, що забувають заплатити за те, що випили.

Всі голосно засміялись, а Гущинюк ще й закинув:

— То не треба давати.

Йосенько, готовий до таких закидів, зітхнув і зверхньо відповів:

— Не давати? А що? Маю каміння товкти на новій дорозі? Може так було б і краще, але я вже застарий. І ви самі добре знаєте, що я у своїй корчмі нікому не дозволю напиться, хоч би й просив чи погрожував.

— Це правда, — підтвердив Цвилинюк.

— Це правда, — погодився Гущинюк.

Йосенько докінчив:

— На старість я принаймні навчився одного: нічого в кредит.

— Наука коштує, коштує, — жартував Цвилинюк.

— Коштує, — погодився Йосенько, — ви навіть не знаєте, скільки.

Він нетерпляче махнув рукою і попрощався з Фокою:

— Бувай здоров, Фоко, і не забудь.

— Пам'ятай і ти, — відповів Фока.

Вони подивилися один на одного, Йосенько струснувся, болісно скривився. Із жаб'ївцями йшли ще й донька старого Кочергана і Марійка Шестунова. Марійка підійшла до Фоки, прошепотіла ледь чуто:

— Батько повертається за тиждень, заходіть.

Фока знітився, але відразу ж опанував себе і подякував:

— Після сплаву, повертаючись із Кут, зайду, дякую вам, дякуємо.

Невідомо звідки раптом вискочив Панцьо до Марічки і запитав:

— А я можу прийти до вас?

Марічка проясніла від вдячності, що він визволив її від сором'язливої ситуації; голосно сказала:

— Прийдіть, прийдіть, запрошуємо.

Востаннє очі її засяяли тим неповторним блиском, востаннє освітили Рабинець і бутин. Зявдяки Панцьові всі відчували приємність, всі.

Відходив також Іванисько з дружиною, а разом з ними і Кузьма Готич, званий Нявчуком. Іванисько легенько підсадив жінку на коня, прощався злегка посміхаючись, немаче невловима злостивість не переставала випромінюватися з нього. Він вже не збирався повертатись на бутин, обіцяв на своє місце прислати Дмитрейчука-Зеленчука.

— Погано вам тут? Сумно? — запитав Фока.

На прощання Іванисько вирвав із себе майже стільки ж слів, як після втечі від лавини, на свято Одокії. Відповів:

— Зовсім ні, не сумно. Але тепер тут зробилося місто, суєтно. Та й нехай і Дмитрейчук заробить, у нього п'ятеро дітей.

Фока несміливо намагався притримати:

— Ви б хоч на гроші почекали.

— Не горить, пришлете, як ваша ласка.

Нявчук пообіцяв, що незабаром повернеться, разом з Дмитрейчуком. Фока ще раз звернувся до Іваниська:

— Ви якось сказали, що лісові люди мають багато часу і не забувають, чи не так?

— Так виходить — відповів Іванисько.

— Ну то не згадуйте погано нікого з нас!

Іванисько глянув запитально, а Фока пояснив:

— Якась не така думка може досягнути, вцілити, особливо в бутині.

Іванисько погасив посмішку, дивився нерухомо, пронизливо. Фока поправив:

— Я знаю, все знаю, ви не підступний.

Подивилися один на одного, розцілювались в руки, як давні старі люди. Фока, прощаючись з жінкою Іваниська, пожартував:

— Шкода, що у вас немає молодшої сестри, такої, як ви.

Жінка Іваниська почервоніла, Іванисько пошепки подякував. Щойно вони перейшли через потік, як з лісу вигулькнув запізнений гість Андрійко Плитка. Перепрошував Фоку за запізнення, пояснював:

— Весна страшно затягає, я довеснував вже за одним махом.

— А не боїтеся, що пропаде, що зарано? — запитав Фока.

Андрійко глянув на хмари:

— Воля Господня, та що тут скажеш, весна манить. Ще у Криворівні, коли я був дитиною, там високо на Тарночці наш дід по матері, старий Сліпенчук, так казав: «Нічим людина так не змарнується, як весною, разом з зерном себе у землю загрибає. Але варто! Довеснуй, хоч би й вмер, дотягни».

Андрійко перервався і уважно подивився на Фоку:

— Що ж ви так змарніли, шкіра і кості, чи ви хворий?

Фока махнув рукою:

— Є з чого, але це швидко пройде, на дарабі, на водах.

Андрійко розглядав його зі співчуттям і тихо сказав:

— Занадто ви змарніли, вас не тільки весна висмоктує, вас осінь і зима вже до того висмоктали. Бутин нищить ліс і людину також, обіцяє забагато і від того... — Андрійко зітхнув.

Фока двозначно посміхнувся:

— Форель не від великої приманки гине, а від неприїмної. Ходіть до колиби щось поїсти.

Андрійко не був голодний, тож відмовився. Розсідлавши і витерши кобилу, він поспішив до мигли. За останні дні перед храмом було зризовано стоси дерева, вкрався безлад. Фока допомагав робітникам складати мигли і гість Андрійко також.

Бутин і до цього часу добре вдавався, але щойно від храму, як хтось інший від великого весілля, Фока прославився як ґазда. Громади з кількох сіл глянули на нього точно так само, як на головного музиканта, такого, що знається на кількох інструментах, і цілісність усієї музики також вміє забезпечити, такого, якого повністю пізнаєш тільки на великому весіллі. Перехід від праці до святкування і знову до праці — це також особлива і нелегка влада над інструментами. Це відомо і тому неважко зрозуміти, що у давнину насправді великим ґаздою був той, хто був найздоровішим, найсильнішим і найвитривалішим, тобто твердим щодо себе. Ґазду можна було впізнати по тому, що він нікому нічого не завдячував, і тому здавна великим ґаздою вважали того, кому всі чимось завдячують. Тому, крім багатьох інших неписаних правил, стара правда проголошувала ще й, що підчас свята, навіть підчас храму, чи принаймні під кінець храму самі ґазди повинні були прислужувати робітникам і наймитам. Хоч на бутині всі вважалися спільниками, та ніхто не забував, що Фока є не тільки керівником, а й ґаздою, і що разом з ним Петриць та Савіцький є засновниками бутину. Щодо бистрецький рубачів, то мали сумніви, але про це не говорили. І з цього випливало, що ті, які були найближчими до стану

наймитів, «дідків», як їх називали, найбільше наблизилися до стану гостей з правами гостей. «Дідки», зрештою, не обов'язково були старими, до них залічували навіть підлітків, тобто всіх тих, що були незнайомі з бутиною роботою, були для неї заслабими, деякі навіть ущербні, вони працювали як помічники, зрізаючи верхівки дерев, коруючи їх, зсуваючи колоди і складаючи їх на порташі, вартуючи коло риз, але найбільше були придатними для дрібних послуг — кудись послати, щось підтримати, тому до них всі добре ставились, бо вони були послухними. Зрозуміло, що у напівсвятце нікого зі старших дідків до праці не кликали, хіба-що когось із наймолодших, бо щоб це був за світ, якби молодики розсідалися цілий день за столом і позіхали, коли Кочергани вдосвіта пішли до роботи, а Цвилинюк і сам Газда — від полудня.

Дідки досиділи з гістьми за столом, а потім досвятковували у колибі. Чим тепліша гостинність, тим більше втомлюються гості. Більше, ніж від домашньої роботи. Довше відпочивають після свят і після гостин, ніж після робочого дня. А що вже й казати про газдів? Не лише набігаються перед храмом, але й ще більше підчас храму, а до того ще й, коли багато людей і важко кожному догодити, то вони мусять ще й з чистої гостинності навколо себе щирити зуби, як пес, що просить якогось шматочка, і тільки їм не вистачає хвоста, щоб вони ним теліпали з гостинності. Найбільше мусять обходитися з найбіднішими, з образливими, з немудрими. З великими зусиллями мусять пильнувати, як сторожі порохового складу дбають, аби щось десь не затекло, не замокло, чи, не дай Боже, не вибухнуло. Але газдам не годиться, не можна признаватися до втоми. Петрицьо був найменш витривалим з усіх, бо найслабкішим, тому й втомився найшвидше. Коли він впорався із миттям казанів і посуду, то попросив дідків, щоб вони слідкували за ватрою, щоб приготували воду для кулеші, а сам бухнувся на підстилку і відразу ж заснув. Дідки розсілися у колибі, самі свої — без свідків, без дуків

і без газдів бутину. Той чи інший підкладав полін, потім ліниво носили воду, не перериваючи розмови. Ватра бушувала, вода нетерпеливо співала, чекаючи на борошно, а вони не напружувалися і в стані напівгостей напівсвятця й далі святково гомоніли. Часом щось ще їли, смакували з того, що їм залишив і прихвалював Петрицьо. Серед них були і старі бутинарі — Гущинюк, Пехкало та їхні сусіди з Пушкаря, також найближчі до стану наймитів.

Як завжди після храму потрохи на поверхню випливали спогади про останні події, різні незадоволення, розчарування, осаді пам'яті. Перевалювались помаленьку через язика, втілювалися у шепоти, а з шепотів ставали словами. Врешті-решт ніхто не напився, ніхто не посварився, ані й не висловлювався непристойно. Ні! Не видно було також, щоб якась молода пара пішла набік до заростів. Ні, не видно було. Хіба-що те чи інше подружжя сиділо собі там, де хотіло. Та це їхня справа. Але чи справді не сталося на храмі жодного сорому? Один сором: Марійка зачарувала Нявчука, бо від чого ж він ригав після танцю і розхворівся? Але ж потім він вискочив з колиби підчас викрадання і носив Марійку на руках! Хто ж знає, може це щось інакше, може не надто? Другий сором: Панцьо щось там верещав по-панському. Сором чи не сором? Важко зрозуміти, до того ж він з іншого стану і бідняк, наче жебрак і трохи ненормальний. Може це якийсь повітовий сором, але для храму — не дуже. Нарешті здається, що тільки один сором, дуже глибоко прихований, але сором: що Марійка зачарувала також і Фоку. Подивитись тільки, як він виглядає, а хто ще так може, як не вона.

Чи вони так думали, чи інакше, ніхто точно не дізнався, але в їхніх розмовах слівце шукало слівця і, впізнаючи одне одного, як лисі коні, винюхуючись здалеку, як бджоли з одного вулика, слівце в'язалося зі слівцем. Вже зовсім старий дідуган, Гордійчук з Пушкаря над Жаб'єм, не з тих заможних, але їхній родич, такий, що здавна вже наймався до робіт, хоч мав землю і корову, хрипів тихо до Пехкала:

— Цілу зиму стереглися лісових дівок, боялися власної тіні, а тут прийшла така, не лісна, а сільська, і що тут скажеш, коханка панська, і вже!

— Добре, що недовго, що вже кінець, хоча хто ж знає? — відповів його сусід, теж старий Соломійчук, як говорили, із тих брехливих.

Пехкало промимрив:

— Не в цьому головний сором, головний сором вже давно набирає, як чиряк. І може луснути. Добре, що той лилик писаний, тихолазий вже забрався. Легше дихати, хоча хто знає.

Гордійчук уникливо відповів:

— Ну так, та пара, Іванисько з жінкою, не надто балакучі, не легко з ними, трохи не по собі.

Пехкало важно надув губи, змусив почекати на відповідь:

— Пех! говорять чи не говорять, не це важливо, важливо те, що роблять?

Ґуцинюк пригадав собі:

— Що у нього спільного з тими вовками?

— Може сам, — вирвалося у Пехкала і він замовк.

— Що значить сам? — поцікавився Ґуцинюк.

Гордійчук поспішно почав політично відводити у свою колію:

— Чого нам говорити про те, чого не видно, дивімося на те, що видно, що від тієї роззяцькованої відьми Кузьма ще більше розкудлався, а тому старому полатайкові розпалилося у голові, спаскудив храм більше, ніж наригав би на стіл. — Гордійчук притишив голос. — Ну і наш газда відколи присів коло неї біля ватри, га — пригляньтесь тепер до нього уважно.

— Раніше такого не було, з відьмами відразу робили порядок, чи стара чи молода, — додав Соломійчук.

Гордійчук скривився, відповів помірковано:

— Порядок? У нас не дуже. Старенький Гердега рахується мені якимось стрійком, не те, що я, він великий ба-

гач і бувалець, махнув колись якогось гавкача бардкою по голові. За це поїхав аж до Станіславова, до головного криміналу. Тихцем говорять, що він був ще далі, аж на самій верхівці, у найголовнішому криміналі, але він не признається. Але відомо то, що роками його не було в хаті, у світі він наслухався не однієї новини і мудрості. Сам Гердега говорить, що там у мудрому світі з первовіку припікали відьом залізом раз за разом так щільно, що ті зізнавалися і точно показували, де спали з чортом і як з ним бісилися. Але потім повіяла безбожність і це припинили. Нічого не вдієш. А у нас що? Хіба-що на воді десь часом котрусь трохи топили, а як тільки починала тонути, то відразу виловлювали і вибачалися. Нашим чорт зовсім не заважає, а з відьом підсміхаються замість того, щоб припікати. Наш народ з первовіку безбожний.

Ґуцинюк зажурено зітхнув:

— Ой так, і хтозна, що з цього тепер буде; ви добре кажете, ґазда почорнів, просто згаснув, а без нього бутин згасне і ми пропали.

— Але ж є реваш, — буркнув Соломійчук.

— Реваш без людини? Самі знаєте, чоґо вартий, — журився Ґуцинюк.

Гордійчук обурювався далі:

— Хай собі чарує паничів, вірменів, євреїв, їм і так нічоґо не зашкодить, але від наших — вара, гадина!

Дмитро Калічина, прозваний так, бо був ущербним, намагався захищати Марійку:

— Ви кажете, що відьма, та це вже давніше проявилось би, але досі ніхто про це не чув. У нас була інша, справжня, така, що коли розлютилася на когось і глянула на поле ячменю, то врівень того, як її очі проїхали по ячмені, ячмінь засихав і чорнів. Ну, ячмінь не може захищатися, а людина може, хто ж його змушував танцювати з відьмою або сидати коло неї.

Гордійчук поспішно:

— Я про ту знаю, її було легко впіймати, стерво сухе і зле, але вона вже потім остерігалася. Але що ж зробиш з

такою, як ця, гладенька і солодка. Суди заодно з відьмами, коли скажеш, що відьма, то суддя сміється, неначе з якоїсь розваги. Безбожність.

Пехкало пробурчав:

— Безбожність? Що ж вам у голову приходить ганяти за відьмами, підіймати село і може ще й брати гріх на плечі? Ні! Свідомий чоловік сам собі дає раду. Хто на нього чорта напустить, то він відразу відкине обертин і закарбує того без сокири, припече без вогню. — Пехкало глянув на свої горщики.

Соломійчук з запопадливістю перед Пехкалом намагався вгадати і промовляв відважніше:

— А що між ними є, між тим тихим мисливцем і тим кудлатим звилупленими очима, що його звать Нявчуком?

Пехкало важно помовчав і пробурмотів:

— Запитайте Біриша, він не збреше, бачив на власні очі, і старий Булига теж.

— Що бачили?

Пехкало почав шептати:

— Раз Нявчук зайшов до Жабйого, у нижню парафію, і раптом злетілися птахи з усіх сторін, обсіли його і так дзьобали в очі, в ніс, в рот, що він мусив утекти до хати Булиги. Ну?

БУРЯ І ДОКАЗИ

Скрипнули двері, до колиби зайшов Вітролом. Крізь прочинені двері вони побачили блискавку, потім почули, як віддалений грім проходив по горах. Це святий Юрій відчиняв ворота для весни. За Вітроломом поспішно заходили бистрецькі рубачі, що поверталися від мигли і від гаті. Свято відразу змішалось з робочим днем, храм — з працьовитим бутином, як тепле повітря з холодним. Рубачі були втомлені подвійно, храмом і роботою, дідки пусували. За святковою інерцією Соломійчук і надалі плів голосно і необережно:

— У нас на Пушкарі все знають. Наші ходять на Гаджин за скарбами і на випаси також. Кузьма Готич — то син другої жінки Данила, яка зветься Солимона, і хто ж вона? Охрещена нявка, а ще кажуть, що відьма. Від неї Нявчук, тому птахи з ним воюють, винюхують совиний рід і дзюбають.

Бистречани, що лежали вже по різних кутах колиби, голосно зареготали. Вже майже затихнули, але ще Мандат реготав, наче кидав виклик. Соломійчук покірно звів голову, дідки знітилися, свято закінчилося. Пехкало обурився, наче ображений, але продовжував не надто виклично:

— Немудро ви смієтеся. Може неправда, що Данило після смерті жінки переселився до старої хати, туди, де сходяться Гаджин і Кізя, до лісу над Псарик? Одружився з Солимоною і від цього все.

Рубачі сміялися голосно, один чи інший підіймалися на підстилиці, споглядали з-під лоба, а Вітролом терпко пояснював:

— Чоловіче один з другим, це лиш плітки з вітру, та й усе. Кузьма Віхринка, званий так здавна, бо якось так хитається, не є сином Солимони, а першої жінки Данила, а Солимона не є ніякою нявкою, це смішно, бо вона родом з Процюків, з Бистреця. У неї є тільки один малий хлопець, чорненький Петруньо. А чи відьма? Я не чув. То чого ж брехати?

Пехкало неохоче замовк, а потім підірвався, як пригасла ватра, і вибухнув недоречно:

— А я кажу, що той тихий мисливець перемінюється, раптово зникає і знову появляється.

— У що перемінюється? — запитав Вітролом.

Пехкало промовчав, а тимчасом розбуджений галасом Петрицьо підвівся на підстилиці і зацікавлено слухав. Не отримавши відповіді, Вітролом теж підірвався:

— А я кажу: ганьба тому, хто плітками з вітру заплямовує інших.

Пехкало встав, підійшов до дверей, відчинив їх, на дворі швидко потемніло. Крізь двері раз за разом блискало. Савіцький разом з Томашевським і його приятелями, втікаючи від бурі, всипалися у колибу. В гроні своїх Пехкало відчув себе сильнішим, знову виступав по-святковому.

— Кажете, що брехня, але не переживайте, ми добре за ним слідкували цілу зиму. Рушниця на плечі, а потім годує вовків перед самою колибою. Інші можуть підтвердити.

Вітролом стурбувався, промовляв смутно:

— Іванисько шкодує бідну диханю, він такий.

Гелета поспішив:

— Вовки замість собак наганяють йому звірину.

Замовкли. Потім Крашевський повернувся від кута і випалив:

— Вовкулак бистрецький.

Крикливі блискавки заповнити темні шпари колиби, наближалася буря, але ще до бурі післяхрамове повітря ставало душним. Мандат підскочив, немов хотів кинутись на Крашевського, але зупинений Гелетою, заспокоївся, а сам Гелета грізно процідив:

— Хлопче, за такі розмови б'ють, кості ламають і плакати не дають. Це у вас самі вовкулаки, вночі не дають пройти християнинові.

Крашевський слухав нерухомо, а Матарга загудів:

— У нас на Бистреці пуща, багато звірини, а двері до хати ледь причинені, на Жабйому ж гражди, замки-запо-ри, а вічний неспокій.

Крашевський знову вирвався:

— Самі жебраки, не мають чого закривати.

Гелета відрізав йому зневажливо:

— Жебраки — це ті, що пристають на наймитів.

Пехкало в'їдливо дошкуляв:

— А може Фудор Гелета також родом з Жабйого?

— А може Мандати з Жабйого? — втрутився раптово Кімейчук.

Гелета і Мандат встали, а за ними й інші бистрецькі рубачі, а осмілений Томашевський і наче зміцнений недавнім перебуванням жаб'ївців на храмі, встав перед очі рубачам:

— Побачимо, хто буде плакати. Фудору і тим з Радула до криміналу завжди відкритий шлях.

Матарга одним скоком з глибини колиби опинився поряд з Томашевським, підсуваючи йому під ніс величезного кулака:

— А може зі мною?

Вітролом відсунув Матаргу, а Томашевський відгавкувався недбало, але сміливо:

— Бик сильніший від людини, але йде на м'ясо. Жаб'ївці і не таких б'ють, скільки хочуть і де хочуть.

Матарга штовхнув Яса, аж той заточися, а Вітролом штовхнув Матаргу, що той впав. Кричав:

— Не смійте починати бійок, бо я покличу газду.

В цей час Петрицьо, зрозумівши завчасно, що готується, підскочив до мигли. Негайно ж до колиби учотирьох влетіли Фока, Андрійко Плитка, Цвилинюк і Петрицьо. Більш втомлений і менш терплячий, ніж зазвичай, Фока кинувся поміж пересварених із палаючими очима.

— Ще один штурхан і я розіб'ю бутин. Реваш досі дійсний, а від завтра я його затримаю, нехай купці перебирають бутин.

Із святковою бадьорістю кричав Пехкало:

— І добре! досить цього! Але знайте, що якщо тут хтось загине від колоди чи від води, то це буде пам'ятка від того тихолаза. Хто знає, що він вже нам насипав.

— Соромтеся і замовчіть! — кричав Фока.

Пехкало послухав, але жалібно огризався:

— Велике мені вміння верещати на бідних.

Гелета упівголоса люто кляв:

— Псяча віра, сільська гузиця, ще сміє гавкати на газду!

Фока відповів Пехкалові:

— Я кричу не на бідних, а на сварливих.

Вітролом признав:

— Це правда, всі баби мирніші від вас.

Пехкало вже не виступав до Фоки, сварився з Вітроломом:

— Поки ви не увійшли до колиби, була згода.

Вітролом збудився:

— Згода? Це плітки вас поєднали, щоб вам за це язики повикручувало!

Томашевський знову зірвався:

— Які ж плітки? Сам Лесьо Караванчук тоді зимою сказав: чи це вовки, хто ж знає чи це вовки? Я сам чув.

— Що там плітки, — злився і надалі виштовхнутий храмом з робочої долі Пехкало, — пригадайте собі, як Нявчук вчора глипав очима після танцю. Йому не мокрий рушник потрібно було давати на голову, а перечекати хвилинку, щоб залопотів і гукнув: «угу!». Але Іванисько знав, для чого рушник.

Від завзятого перебільшення Пехкало посипався сміх. Він ще тетерився й надалі, але вже як поранена тетеря.

— З чого тут сміятись, це зовсім не смішно.

Підвівся і старий Кочерган:

— Правду кажете, тут не до сміху, але ображати такого бідака як Кузьма, ще менш смішно.

Пехкало ще смикався, але старий Кочерган твердо його осадив:

— Не забувайте, хто тут ґазда, а ви, Фоко, не сперечайтесь, а тільки наказуйте.

Всі дещо заспокоїлися, коли поміж шеренги, що стояли одні напроти інших, увіпхався Лесьо Караванчук. Мружачи очі, як завжди, він спокійно промовив:

— Послухайте, люди добрі. Ви повторюєте те, що я зимою сказав про вовків. Послухайте: наша лісова хата запалася, одна третина вже в землі, обросла мохом. Як старий гриб. Я не мисливець, ані ніхто з нашого роду. Пущова дитина, пущова людина. Я з дитинства підслуховую, підслухав вже не одного. Нераз я спостерігав від ранку до

вечора. І за ними обома також, за Іваниськом і Кузьмою. Це ніякі не байки, я вам кажу під громовою присягою. Хто не вірить, може посперечатися зі мною на корову. Корівка гарна, варта того. І нехай відразу ж завтра летить до Криворівні, щоб запитати священника Бурачинського. Той все знає і нехай розсудить спір, чия корова.

Крізь нещільні шпари колиби блискало, грім вдаряв щораз веселіше. Лесьо підійшов до ватри, посміливішав, промовляв з усмішкою.

— Ви змішуєте горох з капустою, але ніхто не знає того, що я знаю. Аби я з цього місця не встав! Щоб мене грім святий тут відразу вдарив! А хто не вірить, нехай мені скаже відразу в очі.

Лесьо сміливо розчинив очі, тупнув ногою, як несвідома молода сарна, коли вперше зустріне мисливця. Всі слухали мовчки, Лесьо говорив:

— Про Іваниська шепочуть, що він лилик, тихолаз, мольфар, що практикує безбожні засідки. Це брехня. З одного брехливого яйця багато брехні. І добре про нього сказав ґазда: це не підступна людина. Але нічого не каже. Що ж зробити, навіть якось замало говорить, я нераз його запитував про одне чи про інше, нераз він не відповів нічого, але через місяць каже: «дивися сам». А ще за місяць скаже: «слухай». А потім знову через місяць: «вгадай». І що ж з ним робити? Бо він власне й сам дивиться, слухає, відгадує. А чого з вовками? Каже Ґелета: вони йому наганяють оленів. Це можливо, але можливо і ще щось. Може це зовсім і не вовки. Бо бувають такі, що перетворюються на вовка і потім відразу втікають від людей, від свого села, від своєї родини, від своїх дітей, щоб не покусати, не роздерти своїх. Сам від себе утікає, геть у пуцу. Там голодує, блукає. Біжить уперед. А іноді йому на хвилинку засвітить ще й людська пам'ять. Іванисько має на це око. Жаліє...

Пехкало перебив:

— Шкодує і зі співчуття вибиває оленів.

Лесьо твердо відрубав:

— Неправда, не вибиває, ви не розумієте. Відстрілює тих, які і так загинуть, коли будуть битися між собою, і або відразу здохнуть, або будуть валандатися по пущі з розпоротим животом та випущеними кишками і потім здохнуть. Іванисько їх відстрілює ще менше, аніж треба. Задля красних рогів він ще ні одного оленя не застрелив, бо такий рогатий — найкрасивіший, найсильніший, потрібний ланям і малим теж для захисту роду, як газда. Стріляє тільки заради солонини такого, який випасений, лінивий, неповороткий. Іванисько має землі мало і худоби небагато. Він до цього надається. — Лесьо зупинився, зібрався з думками і говорив далі: — Послухайте, він ще для чогось призначений. Приграє — тим лісовим, тим з'явам, на флюярі, там у скелях над озером.

Томашевський засміявся:

— Ким призначений? Чортом?

Пехкало вирвався:

— Чуєте? Правда виходить на поверхню.

— Хто чув? Де свідки? — спокійно запитав Гіжицький.

Лесьо рукою відмахувався від запитань:

— Були такі, що чули, а ким призначений, побачите.

Кажу вам, він грає їм на флюярі.

— А чому ж він у колибі ні разу не заграв? — запитав Фиркалюк.

Лесьо відразу ж відповів:

— А для чого йому спроваджувати якусь біду до такого чистого лісу? Він сам уміє справитися з такими, а інші, мабуть, ні.

Пехкало мстиво буркнув:

— Я не вірю йому, як псові.

Матарга випалив:

— Це скажена собака не вірить такій людині, що хоче її врятувати.

Фока спокійно запитав Пехкала:

— Корчук, а чого ви власне хочете від Іваниська? Що він вам поганого зробив? Так по правді, по-чесному.

Заскочений зненацька Пехкало якусь мить думав і жалібно відповів:

— Невідомо, чи щось зробив, може й ні, бо і я маю свої способи. Але найбільше лякає те, що він ще щось може зробити. Коли я його побачив, мене відразу охопив страх. Подивіться тільки, як він постійно посміхається.

Фока відповів:

— Жодний закон нікого не судить за сміх, а сумлінна людина має право посміхатися.

Фиркалюк нагадав Лесьові:

— І на цьому кінець вашої балачки?

Лесьо терпляче посміхнувся:

— Ні, щойно початок. Кузьма Готич Данилюк, якого здавна вже звать Віхринкою, а нишком — Нявчуком, це нещасна людина, хоч і не зла, а навіть сумлінна. Його давно покинула дружина, пішла з коханцем у інше село, а він живе сам. І має свої миті, перемінюється.

— Ну, бачите, — поспішився Пехкало.

— Чекайте, газдо, — посміхнувся Лесьо, — він перемінюється ні у вовка, ні у вовкулака, перемінюється всередині, бурлить в ньому туга.

— Яка ще туга?

— Мусить йти до пущі. Шукає тих лісових, тих з'яв. Ходить ночами, аж поки не знайде їх і тоді набувається з ними. А Іванисько його не покидає.

Пехкало випростався, кахикнув, тихо засміявся, глянув на Біриша і знову звернувся до Леся:

— Мій молодіку, ви щось там собі знаєте, але не те.

Інші почали кричати на Пехкала, але Лесьо заспокоїв:

— Залиште, нехай Корчук виговориться.

Пехкало теж заспокоївся, говорив повільно, зрозуміло:

— Ми в селі бачили щось таке, чого у вашій пущі не видно, а чому? Відомо, що Кузьма ходить ночами і рідко хто його бачить удень. Раз чи вдруге буря, злива не дали йому вийти із Жаб'яного уночі, він перечекав ніч і день і

якось вийшов під вечір, і тут розпогодилося, було досить світло. Йде Кузьма нишком вверх Ріки, аж тут раптом як зафурчить у повітрі. Хмара птахів кинулась йому на голову і почала щebetати, свистати, дзьобати і колоти, найбільше в очі, а менше у вуха та в уста. Не лише дрозди, щиглі, ворони, сороки, сойки, дятли, а навіть горобці, навіть посмітюхи з вулиці на нього налетіли. Він відбивався, як міг, прикривав очі, а птахи, немов на війні, одні скликають інших, стало аж чорно навколо нього. Кузьма заверещав і бух, утік до хати Булиги. А вночі якось утік додому.

Бистречани заворушилися, перешіптувалися між собою, показували пальцями, тільки Матарга рикнув:

— Заткнути цю брехливу морду!

Відчуваючи свою перевагу, Пехкало спокійно звернувся до Біриша:

— Ну, скажіть, чи ви не бачили на власні очі? Для чого ж несправедливо звинувачувати у брехні. Скажіть.

Біриш відвернувся від ватри знову повернувся, затиноючись сказав:

— Слово в слово, це — правда...

— Сміливо розкажіть, що ви бачили, — заохочував Пехкало.

— Я бачив, як він втікав від юрми птахів до хати Булиги.

Всі мовчали, тільки Мандат запитав:

— А чого ж вони тут на нього не нападають?

Пехкало переможно посміхнувся:

— Тут це проти, птахів мало, майже зовсім немає, вони зараз зайняті веснуванням ще завзятіше, ніж люди, яструби не воюють з совами, а сови не воюють зі своїм родом. Та й що тут казати? Проти всього є застави, є такі, що захищають...

— Хто захищає? — шепнув Мандат.

— Горщики, — буркнув Гелета.

Навколо вистрілив сміх, але Пехкало спокійно промовляв далі:

— Пригадайте собі, що було зимою, перед великою сніговою бурею. Птахи хмарою втікали від бурі, а він від птахів утік до колиби. Ну?

Всі переглядалися, пригадували, Вітролом визнав:

— Утікав, так, але хтозна чому.

— Як же ж не знати і не зрозуміти, — виспівав задоволений Пехкало, — що він має сову чи пугача у голові.

Матарга знову порушився, але відразу ж заспокоївся, інші ж бистречани неспокійно шепотіли, а Пехкало продовжував:

— Подивіться на його очі. Мисливці це добре знають, що коли хочуть привабити птахів, багато птахів під постріл, мусять прив'язати і то за дня пугача десь на даху або на стовпі. І тоді злетиться така купа, що стріляй скільки хочеш.

— Але чи це правда? — зітхнув засмучений Матарга.

Пехкало пожвавився, добивався свого:

— Розпитайте детально Біриша, запитайте самого Булигу, обидва точно не збрешуть, не вигадують, ані не мають старої злості на Кузьму. І з цього видно, що він робить в лісі.

— Парується з совою, — випалив Томашевський.

Матарга не витримав:

— Це ви парувались би з сукою, якби дала.

Томашевський звернувся зі скаргою до Фоки:

— Дивіться, газдо, як ця собача залупа гукає на мене нізащо.

Фока крикнув:

— Люди, не будьте Сироїдами! Я з вами не витримаю, досить! — звернувся до Пехкала. — Закінчуйте ваше!

Пехкало продовжував спокійно, поважно:

— Ви добре кажете, хай закінчить один, а потім інший. Каже Лесьо, що Кузьма втікає до лісу. Та й хто ж не бачив, що вчора з ним діялось, як йому очі вилазили. І пішов.

— Весна, — пробурмотів старий Кочерган.

— Ой так, весна, — повторили один за одним брати Кочергани.

Вирвався Крашевський:

— Пішов плодити сові яйця.

— Весна весною, — погодився Пехкало, — тому пугача тягне до сови, а хто ж знає, чим є ті ніби-нявки? Сови погані, чи ще щось гірше, напівсови, сов'ячі чорти?

Земляки Кузьми знову почали обурюватися на Пехкала, а старий Кочерган звертався до його розуму:

— Поміркуйте чесно, Корчук, чому вам страшно. Роботу ви знаєте добре, це так, але лісу не знаєте. Вас не чорт лякає, а ваш власний страх.

— Ну, але тепер нехай Лесьо закінчить, — запропонував Фока.

Інші також голосно підтримали, а Лесьо злегка посміхаючись, чемно запитав у Пехкала:

— А ви вже своє закінчили, газдо?

Пехкало рушив плечами:

— Цього б ніколи не скінчив. Більше я не знаю, але правда, що більше й не треба.

— Я вам вже казав, — говорив розважно Лесьо, — що Іванисько вміє поводитись із тими, що з лісу...

— Як він поводитьсь? — запитав Пехкало.

— Коли грає, жодної з них не торкнеться, не запитає, ані навіть не наблизиться до неї. Вони скидають хустини до танцю, залишають їх збоку і танцюють голісінькі. Це не одному подобається, чи може ні? А хто ж знає, чи Іваниськові подобається, чи ні. Він просто грає і все. Ну і тепер надходить найголовніше — Лесьо завагався, буря віддалася, блискавки слабше просвічували крізь шпарини, краплини дощу просочувалися до колиби і рівномірно капали.

— Що надходить, кажіть, — заохочував Мандат.

Лесьо промовляв тихіше:

— Кузьма, спраглий жінки, наробив дурниць, нарушив... Підслуховував гру Іваниська. Але й це ще нічого. Підглядав за голими дівчатами — нехай буде, інший також підглядатиме, але закусить губу до крові, вкусить себе за коліно, аби не ворушитись, вкусить себе за руку, щоб

вона не хапала, замовкне, навіть не здригнеться, закам'яніє. А Кузьмі вдарило в голову, як горілка. Вподобав собі котрусь і викрав її хустину. Інші відразу ж втекли, вхопили свої хустини, зникли, як туман, а та одна без хустини не може й поворухнутись. І Кузьма відразу ж береться за неї — обіймає, хапає за цицьки. Амінь, він вже її, а вона його, не можуть роз'єднатись. Одержимість і тягар. Жінка ще жива, а тут так виглядає, що Кузьма хоче женитися з тією. А як же женитися з такою, коли її навіть запитати не можна. Кузьма перевертає світ. Іванисько ходить по його слідах і грає їм для забави, але тоді її не видно, тільки чути як сміється, як тішиться, як цілується з Кузьмою. А коли розходяться, то вона плаче і він також.

Вітролом глибоко зітхнув, інші теж зітхали по черзі.

— Які докази, де свідки? — поспішно запитав Гіжицький.

— І що ж з цього буде? — зойкнув Біриш.

Лесьо відповів дещо голосніше:

— Хто знає, хто ж може знати? Нічого доброго, мабуть, не буде, — Лесьо підвищив голос, — але Господь милосердний, і ви на милосердя Господнє будьте милосердними, не розповідайте, не пліткуйте, не роздзьобуйте його, він і так пропав, а ви ж не ворони, не сойки, не птахи.

— Нехай Бог його береже, — зітхнув Біриш.

— Дай Боже, — зітхнув Вітролом.

— Дай йому Бог, — пройшло шумом по колибі.

— А що ж старий священник на це? — запитав Вітролом.

— А що ж, — тихо відповів Лесьо, — знає, добре знає, але не допоможе, бо Кузьма одурманений.

— І не покropить, не освятить? — запитав ще Вітролом.

Як покropити такого, який сам не хоче.

— Нечиста сила, — раптом пробурмотів Пехкало, і потягнувся по горщики один за одним, випив по трохи води, а потім наче млинок заторохтів свої примівки.

Хихотіння тут і там вискочило з тиші, та Лесьо скерував сміх у іншу колію.

— Це ще не все, — сказав Лесьо, — проявила себе теж шлюбна жінка, та так, що аж любо. Сама втекла з любасом, а коли почула плітки, то побігла до священика, зробила рейвах на цілу резиденцію, верещала, щоб священик прокляв Кузьму на проповіді, погрожувала священику, аж довелось її викинути з плебанії. Полетіла вона на Бистрець, все висліджувала Кузьму у лісі, а потім публічно наробила йому сорому, на храмі над Рікою відхилила запаску при людях і показала Кузьмі голу гузицю. І зараз перслідує його, де тільки може, і от маєте його тепер поміж тими цицьками з пущі і цією гузицею з села.

Здавалося, що голосний сміх прогнав нечисту силу. Пехкало перестав торохтати і слухав, а Лесьо ще йому відповів:

— Чиста сила чи нечиста, я не знаю, але торкатися не треба, не можна порушувати. Іванисько ні в чому не винен, він не нарушає.

Пехкало заторохтів знову, після чого тричі сплюнув на бік, а старий Кочерган, приглядаючись уважно до нього, запитав:

— Скажіть, Корчук, ви боїтеся Іваниська?

Пехкало роззявив рота:

— А хто б його не боявся?

Кочерган заволав:

— Ніхто його не боїться, навіть вовки його не боються. А ви схаменіться, він і так вже пішов і не повернеться.

Пехкало знітився:

— То ви певні, що він нам тут нічого не насипав?

— Певен, перестаньте боятися, бо від страху найбільша ворожнеча і війни також.

— То ви справді думаете, що вже ніщо більше нам не наше жодних наслань чи чарів? Чи як?

Гелета заскрипів зубами:

— Сільська гузиця так знається на насланнях, як свиня на струнах.

Пехкало не почув образи, а Кочерган бив себе в груди і заспокоював того далі:

— Якщо й нашле, то тільки щось добре, не якісь чари, а саме добро!

— Саме добро, — повторили один за другим брати Кочергани.

Фока додав:

— Це напевно.

Пехкало протирав очі, розглядався навколо. Крізь шпари знову міцно блискало, потім гуркотило тут і там. Пехкало прошепотів до Кочергана:

— Кажуть, що весняний грім вибиває чортів і мару, то наслання і чари, мабуть, теж? Скажіть же!

— Невідомо, що вибиває, але землю потрясає і мару проганяє, і страхи також.

— Ой, потрясає! — повторив середній Кочерган.

— Ой, проганяє! — повторив наймолодший Кочерган.

Ясьо Томашевський говорив зі сміхом і по-суті:

— Та чи все це можливе, з тими нявками? Щоб вони танцювали і роздягалися, і щоб він їх обіймав? Де ж це все? Це неправда, це брехня. Просто сову в голові тягне до сови.

— Послухайте, Ясю, — терпляче пояснював Лесьо, — чи це можливо, щоб такий сильний птах помістився у голові? Що ж він буде їсти? Задушився б одразу.

— Але ж це точно, це правдиве, — відповів Ясьо, — що птахи за ним ганяються, як за пугачом, і дзьобають його совині очі. Чому б це?

— Хто знає? Може вони ганяються за лісовими думками? Може тому, що він сам весь час ховається, лякається, втікає, як наполоханий птах. Може з його голови щось таке віє, що притягає дзьобання?

Блискало щораз ясніше, надходила нова буря і нова злива. Якийсь сильніший грім вдарив зовсім недалеко.

Панцьо, який забився в куток і занімів, раптово зірвався. Гарячково шастав по кутах, зайнявся своїм сірим мішком. Висмикнув з нього якийсь зім'ятий і ще більше засмальцований та широкий мішок, натягнув його через голову на тіло, віднайшов отвір для очей, крізь менший отвір збоку пропхав руку і з мішком у другій руці пропихався крізь юрбу до ватри так, неначе це ішов обвислий мішок. На це не звертали уваги, та мішок, похитуючись наблизився до ватри, потім рука Панця витягнулася вперед. Він прощався з Фокою:

— Бу-бувайте здорові — треба втікати...

— Чого б це? — здивувався Фока.

— Го-горить і тут, дякую вам, ґаздо, — Панцьо скерувався до виходу.

Фока не вірив власним очам:

— Що з вами, що горить?

Панцьо вибухнув з мішка:

— Мо-мо-можна здуріти, тихенький закуток на кінці світу, але й тут вар'яція. Fort! Fort!

Фока поспішно підвівся, перегородив йому дорогу, хтось гукнув:

— Панцьо втікає!

— Не пускати, не пускати! — загуділа колиба.

Стоячий мішок обступали все тіснше, інші кричали ззаду:

— Не пускати!

Петрицьо, що стояв коло казанів, із здивуванням розглядав мішок, який стояв дном до верху. Насмішливо заспокоював:

— Почекайте, Панцьо, за тиждень з'їдете на дарабі до Криворівні, цього вам треба.

Закутаний і затоплений у мішку Панцьо не слухав, не хотів дивитися, різко виривався так, наче хотів битися. Матарга вхопив надто широкий мішок і, з зусиллями шукаючи тіло Панця, лаявся:

— Де ж цей старець подівся? — нарешті вхопив його надто сильно, Панцьо застогнав, а Матарга зі злістю за-

кричав: — Дідугане нещасний! Ніч! Злива! Громи! Оце справжнє вар'яцтво вирушати в дорогу.

Цвилинюк з цікавістю заглядав крізь отвір мішка у очі Панцьові і доброзичливо лепетав:

— Паночку-побратиме, ваша воля, та якщо ваша ласка, то подумайте все ж: втікати від весни? Де ж ще є така форель?

Панцьо здригнувся, підняв всередині рукою мішок, що зсунувся йому на очі, блиснув крізь отвір очима і отямився:

— Форель? Ой так, — він перестав смикатися, раптово заспокоївся.

Фока також заспокоївся:

— Ну бачите, брате, сідайте. Вар'яцій боїтеся? А знаєте, що мені здається? Щоб без вар'яцій світ не мав би смаку.

Панцьо, якого і далі міцно тримали бутинарі, фиркав з мішка:

— Смак сма-смаком, ану спробуйте жити самим лишень сма-смаком, сіллю чи оселедцем, тоді побачите.

Фока уточнив:

— Та не про смак йдеться, а про рух, без вар'яцій немає руху, а без руху світ від самого спокою застигне. А бутин — перш за все.

Панцьо, оточений натовпом людей, стоячи спокійно у мішку, тихо нарікав:

— Та хай би вже й застиг! Скільки ж років я застигаю від руху, то нехай вже настане спокій, — він стягнув мішок з голови, оглянув людей, що його оточували, здивувався, майже задоволений і жвавий, бадьоро махнув рукою. — Ну, гаразд, вже залиште і хай вам буде, принаймні нехай кожен сам скрутить для себе свою власну петлю, свою вар'яцію. Так найкраще і стільки й доброго.

Фока розсміявся:

— От бачите, хоч стільки доброго.

Петрицьо кепкував від казанів:

— Велике щастя, Панцьо нарешті знайшов щось добре.

Панцьо уважно дивився на людей з невиразною по-смішкою здивування і задоволення, ніби знайшов щось, що вже був утратив. Він недбало кинув обидва мішки у кут. Постійно посміхався. Всі сідали. Молодий Гіжицький вперто повертався до попередньої розмови:

Різні випадки стаються, а людина й надалі залищається, як у темниці. Хочби знати те, що є правдою. Мій батько, хоч і не надто бідний, так середній собі газда, а все ж із панських шевців, трохи бачив світу і каже так: про тих нявок багато розмов, а коли б пошукати свідків, щоб свідчили під присягою у суді або доказів, то дарма, виявиться, що порожня балаканина.

Андрійко Плитка кахикнув, уважно розглянувся.

— Не кажіть так, бо свідки є різні, а є також і докази без свідків: розбите вікно, відрубана голова чи й хоч би сліди крові.

— Але ж і на це повинні бути свідки, повинна бути комісія, — впирався Гіжицький.

Андрійко промовляв твердо:

— Послухайте, молодик. Одурманену біду ображати і ганьбити найлегше, але це ще більше безбожно, ніж убити беззахисного, такого, що навколішках благає про пощаду. І за це буде кара. Гірше, ніж пугач вповзе такому під шкіру і до голови, коли старий ведмедисько у нього увійде з суворою пащею, з очима, що запливли ропою. Рись, що світлом з очей морозить, і вовк з піною на морді. І тоді буде гавкати на сусідів та гризти зубами власного батька, і матері скочить до горла. А за це на нього облава, ціле село кинеться з палицями, з рогатинами. Тільки тоді, добряче побитий, пробудиться шаленець і завие: «Тато!». І заскавультить: «Люди добрі, даруйте життя!», і кликатиме Христа у свідки, і на доказ. Але це ні до чого! Зіб'ють його до червоного м'яса, затовчуть і десь закопають, як скаженого пса, для того, щоб сказ не переносився. — Андрійко перервав,

глянув з-під лоба і продовжив — Хто ж не знає ватага з Голова, того без долоні на правій руці. Що тут пояснювати, хто це — кожен знає. А звідки це? Може теж мав пугача у голові, чи може мав рисячі пазури на руці? Ні, це з очманіння. Він був сам, вічно сам по колибах у лісі, по закамарках восени і зимою. Та це ще нічого. Але щось з ним було, щось його розривало, щось ним гнало. Доказів не було, аж весна розкрила. Раз він йшов весною полониною, погнав його гарячий вітер. Занадто гарячо йому стало, занадто добре. Мед ще до медозбору. Мед тік з усього, з землі, з сонця і з зірок. І приходила до нього вночі вона, гріла його. Через усе це в день йому ставало холодно, навіть дуже холодно, морозило його, не міг дочекатися ночі. Увечір трясло його найгірше, клацав зубами, і коли худобу загнав і напоїв, то грівся над вогнем, над жаром у колибі. Так і чекав, вона приходила щоночі і гріла, знову гріла. І так проминав день і ніч, кожен день холодний, кожна ніч гаряча. Яюсь вона запізнилася, а він вже тоді нестримно трясся. Та вона все ж приходить, але далеко після півночі, якась інша, перемінена, холодна. «Зігрій мене», — просить ватаг, — «притулися». А вона ріже очима, морозить. А він скавультить, як пес на морозі: «Зігрій мене!». Вона йому каже: «Торкнися моїх очей, моїх уст, моїх грудей». — І він торкнувся: холодно. Вона знову каже: «Торкнися живота». Доторкнувся, холодно. «Торкнися піхви», — каже. Він торкнувся, але й це холодне. «Тепер ти мене зігрій», — каже вона, — «за це я знову обійму тебе руками, зігрію ногами». — «Як зігріти?» — питає ватаг. «Засунь руку у жар», — каже вона, — «це буде наш шлюб». — Всунув до вогню, спалив долоню до кістки, зашкварчали шкіра і м'ясо, затріскотіли кості, як смоляні полінця, він ричав від болю, але тримав. Долоня і пальці обгоріли, мусив їх відрубати сокирою. А вона зникла. Відтоді йому вже не холодно, вже не ричав, ані холоду не зазнав, ані меду. Чи потрібен кращий доказ? Хто ж не бачив руки ватага. Може і жоден пан-суддя не відмовився б скласти протокол. Але де шукати її, де

свідки? Та й що йому з суду? Терпи чоловіче, може хтось покаже, може весна? А хтось інший настільки ж вірить, що й не вірить, як і будь-якій іншій німій тварині. Який доказ, що болить? Де свідки? Болить. Доказів немає. Бо бувають такі хитрі, що аби викрутитися від війська, якось скрутиться і його відпускають додому, а він лиш сміється в кулачок, а є й такі, що хоч йому й пальця відрубають, хоч п'ятки припікають вогнем, не скривиться. Розповідали, що у мандаторії в Кутах, вже на самому кінці, коли пан цісар патентом скасував те лайдацтво, били чимось таким намоченим, що найбільше пекло без жодних слідів. І який же доказ? А ще десь є така людина, бідна, неговірка, з таким нещасним лицем, що панове називають мордою. Чому морда, невідомо, адже він нікого не мордує. Ну і спить такий бідняк, десь на траві, змучений чи голодний, і те змордоване лице виставляє до сонця. А йде поруч мудрагелик пишний, бачить його і каже: «Та морда ображає святе сонечко!». І бух його палицею по морді! Ну і, мабуть, болить та морда замордована? І що? Де ж доказ, що він ображав сонечко, а який доказ, що не ображав? А який доказ, що від палиці боліла та пекла морда того нещасного? Такий самий доказ, який має худоба, що мають корівки. Може десь є такий мордовник, що їх мордує, як мордувала людей мандаторія, але корівки до суду не скаржаться, до пана-адвоката у Станіславові не біжать. Нема чого ображати ошалілих, така доля...

Андрійко закінчив, махнув рукою. Кочерган відкрив рота, щоб відповісти, але тимчасом Вітролом почав гаряче хвалити Андрійка:

— Андрійко довів наш ботей до кошери, зняв тягар. Дай йому Боже.

— Дай Боже, — тихо повторив Біриш.

— Дай Боже, — пробурмотів Пехкало.

— Дай Боже, — голосніше повторили й інші.

Тільки Гіжицький ще не цілком задоволений, запитав у Леся:

— То ж скажіть, чи Кузьма їх бачить чи не бачить?

Лесьо відповідав неохоче:

— Мабуть, бачить, бо підглядав за ними, а ту свою ще й обіймав, за цицьки тиснув, а потім тужив, і марудив про якісь озерні очі. Його весь час жене, він скрізь бачить те, чого не треба, і тому він такий переляканий.

Гіжицький ще питає:

— А Іванисько, адже це здорова голова, він щось бачить?

Лесьо голосно засміявся:

— Ану спробуйте, ви чи хтось інший, що-небудь витягнути з Іваниська, там у хаті він ще твердіший мовчун, ніж на бутині. Упродовж трьох місяців я витягнув з нього всього три слова. Але я собі своє думаю.

Гіжицький опустил руки, розглядав долоні, немов дивуючись, що вони порожні, повагався і запитав:

— А ви самі, Лесю, що ви насправді бачили?

Лесьо ображено сахнувся:

— Те, що ви чули! Я присягнувся, що не брешу, священик вам підтвердить, але в суді я ще не був зроду, ані ніхто з мого роду. Свідчити я не буду, ні за що на світі, і ніхто мене на цьому не підловить.

Гіжицький опустил голову, а Мандат весело вирвався з кута:

— Перестаньте вже про це, добре, що Андрійко з нами в лісі, з ним завжди найвеселіше, восени, зимою чи весною.

Андрійко скривився і сплюнув:

— Тьху, ця веселість то від мене? Сміх! Святий грім розвеселив вас, буря зняла тягар, божа сила.

Коли вони так один поперед одного говорили, старий Кочерган, уловивши відповідну мить, поспішив сказати:

— Докази чи свідки — це ще не все, бо є такий суддя і такий суд, котрий знає, як болить. І йому корівки на святе Різдво скаржаться тихо, без пана-адвоката.

Цвилинюк знову пожвавився:

— Не гнівайтесь, ґаздо, але я вам нагадаю, що казав ваш батько, великий рогатий Кочерган, — що суд тримається на реваші. Нас Максим Шумей також так одного разу повчав у велике рахманське свято: «Чиюсь шкуру карбують, то і мою, печуть когось, то і мене, от тоді я правдива людина, коли з цим ревашом». І я теж так думаю, і може не брешу, що той, хто не дивиться, не слухає і не здогадується, а лише стоїть собі з краю, і нехай іншого карбують і припікають, це не людина, а й надалі знаходиться, немов у темниці, наче за ґратами у криміналі. Це глухман і сліпець. Реваш з людини, а людина з ревашу, так я вам кажу, чи це не так, наш ґаздо, Фоко?

Фока, не зважаючи на те, що невиспаній і виснажений, не показуючи втоми, весь час уважно слухав. Відповів Цвилинюкові:

— А може знаєте, що людина з кожним днем сліпне і глухне?

— Ой, глухне, — підтвердив голосно старий Кочерган.

— Ой, глухне, — повторили, як два відлуння, брати Кочергани.

— Ну, гаразд, — сказав Фока, — а на чию шкоду найбільше?

— На свою власну, — відповів у пориві старий Кочерган.

— Ой, на свою власну, — зойкали по черзі брати Кочергани.

Фока посміхнувся:

— Правильно кажете, бо коли має око і вухо до того, що болить іншого, для турботи іншого, то тоді його власний тягар є легким. І він сам легенький підлетить, немов скинув з плечей важку колоду на миглу.

— А що це за віра така, як називається? — запитав з кута розбуджений Панцьо.

— По-нашому з давніх давен — рахманська. Може це значить християнська? А ви називайте собі, як хочете, важливо, щоб вона була, — відповів Фока.

Друга буря відстрілялась, дощ ледь сочився, крізь нещільні шпари краплі капали рівномірно, як годинник.

Фока завершив:

— Вже минає друга північ, дякую вам за святце і за напівсвятце, а тепер спати.

Старий Кочерган оголосив:

— Дякуємо вам, газдо, щоб ви були таким голосним, як цей грім, аби вас так чули у світі, аби ви були такі веселі, як святце, і такі жваві як напівсвятце.

Колиба заснула у згоді.

ДИМ ПЕРЕД ВОГНЕМ

А ми тимчасом вибіжемо поза колибу, поза свято, поза бутин Фоки, поза всю нашу розповідь, як дим, що несений вітром вистрілює вгору, випереджуючи вогонь. Вилетимо до майбуття, котре вже тоді тягнуло до себе, хоч ніхто його і не знав, і мало хто передчував. Ми, пізно народжені, є розумнішими від своїх предків за малі гроші, або й за дармо. Про їхні надії ми говоримо поблажливо і, що це так мало бути, бо така доля. Часом ми представляємо доказ на суд історії — історії повіту чи людства — за відсутності підсудних, іноді без свідків, іноді свідків вибираємо на суддів, а часом себе самих і на свідків і на суддів. На щастя, ми не зрікаємося своїх власних надій, вперто вірячи, що ані так, ані інакше бути не мусить. Ми долі в карти зовсім не заглядаємо і так є добре. Тільки найкращі, ті, що веснують хоч би з останніх сил, покладаються на долю, як на гірську весну. Вона таємнича, здавалось би, дуже гримасна, але ж весна.

Іванисько Цвирюк пережив усіх рубачів і бутинарів. Коли з бистрецькими рубачами сталося несподівано те, про що розкажемо пізніше, то говорили, що Цвирюк винюхав, що загрожує, припинив на час чвари з лісом, бо його попередили лісові шепоти, а він їх послухав і тому покинув бутин. Мабуть, ніхто цього не чув від самого

Іваниська? Його предки були лісовими людьми і він до кінця життя стріляв у оленів. Але для своїх дітей він виробив із лісу царинки і городи, навчив їх корчувати і газдувати, вигодував для них теж трохи більше худоби. З собою у ліс їх не брав і наказав, щоб не ходили до лісу з рушницею. Діти були послушними, не пхалися до лісу.

Іванисько помер весною, через п'ятдесят років після нашого бутину. Помер трохи за рано, але він був досить вимучений лісом і щораз худіший. Коли його несли з Кошерища на цвинтар на Бистрець, збіглося чимало людей з-під Чорногори, з Дітула, з Руського, з-під Костриці і з-над Ріки. Коли дійшли до цвинтаря, то зауважили, що й олені з боку Чорногори прийшли подивитися. Зійшли нижче Довбушового Крісла, стали собі на горбочку і спокійно дивилися. Голосний, але незлостивий сміх розлетівся серед громади, що йша за труною, а хтось з похоронних гостей вигукнув: «Цвирюче, вставай, твоя худоба!» Парох Криворівні, священник Волянський, чоловік внучки старого священика Бурачинського, ще в житті не бачив такого похорону. Він і сам не знав, чи йому сміятися, чи кричати на людей. Вдав, що не чує, і заспівав голосніше: «Вічная пам'ять!». Люди вторили священикові, а поміж себе перешіптувались, що це знак. Знак добрий, що душа Іваниська у Бога за пазухою, бо лісова худоба прийшла на похорон, а весь народ замість того, щоб плакати, приязно сміється.

Іванисько був тихим, ніхто про нього пісень не співав. Пам'ять про нього разом з весною повертається над Бистрець. Нехай ті, що його не знали, побачать води Бистречця, як ті розмерзлими й іскристими виблискують на весну. Чи вони так само злостиво посміхаються, як думали про Іваниська? Відблискують кожною краплиною:

— Дивися сам! Слухай! Вгадуй!

ХІ. ДЛЯ ЧОГО?

1.

Задрімала весна, раннього ранку підкрадалася слизьким підступом зима, лапами інею загортаючи ліс по колибу, коли Кузьма Готич за один нічний перехід з бистрецької пущі повернувся на Рабинець. На місце Іваниська прийшов з ним Дмитрейчук.

Небо сталъне, тверезе повітря наближало сині верхи. Пронизуване пишанням яструбів, воно знову запахло холодним чиганням. Протверезілі після весняних бенкетів яструби запрагнули крові. Вони зачаїлися у сивих смереках, а потім тут чи там, немов вистрілені з пращі, напали на здобич, пригнітаючи її вже самим криком: «Бій, пій, не смій!». Атаковані птахи і зайці, піддаючись загрози, відразу застигали, наче від руху стало б ще гірше. Яструби убивали одним прицільним ударом дзьоба у голову. Вдосвіта вони панували над лісом неподільно, як сови вночі, тому, сидячи на здобичі, верещали грізно на ранніх-невчасних мандрівників, щоб ті не сміли наближатися. Кузьма сумно витріщив очі, а Дмитрейчук, лаючись зі сміхом, проганяв хижаків.

В колибі Кузьму вітали тепло, майже кожен шукав якоїсь нагоди, щоб з ним заговорити. Відтоді вже ніхто не називав його «Нявчуком», навіть поза очі, навіть жартома. Але Кузьма став ще більше несміливим, ховався по закутках, неначе уникав нападу, немов кожна розмова була нападом. Світловолосий Дмитрейчук взявся до роботи відразу щиро і послухно, захоплювався всіма, слухав кожного, хто мав бажання йому вказувати. Про видива чи пущові практики більше не було навіть мови.

Ще раз оживився бутин гістьми з села і з полонин. Були й такі, що навіть здалека приходили на годинку, на дві, аби лиш пробігтися по бутині, аби лиш побачити на власні очі. Слава про бутин розійшлася і утвердилася, тож

ніхто вже цьому не дивувався. Пущі, по яких не часто досі ступала нога людини, наповнилися окриками, виграванням пил, гуркотом колод. Щоправда, всі захоплювалися вигадливими ризами і блискучими гатями Савіцького.

Захват був загальний, але мовчазний, бо вигляд ризи, а передусім гладке з'їждження колод на бездоріжжі, їхня стрімка швидкість розбивали уяву про простір, наповнювали ворожим страхом. Вже самі ці точні і вишукані будівлі викликали занепокоєння. Не один знерухомів, задумався, сам не знаючи над чим, не одного скручувало при вигляді ризи, наче від нього вимагали, щоб і він так будував, або щоби якимось змінився. Здається, не було такого, хто сказав би: «Я зроблю такі самі ризи, навіть кращі». Врешті-решт до прощання з лісом найбільше підштовхували не людські витвори, а стародавні пам'ятники лісу, особливо дві незабутні колоди. Один їх показував іншому, кожен розповідав своїм, тому пам'ять про них дожила буквально до наших часів.

Під самою полониною на верху показували розлуплене дерево, в осерді якого викрили глибокий вруб сокири. Вирахували, що більше ніж триста років тому людина, проходячи краєм полонини, надрубала молоде дерево до осердя, і цей знак зберігся, обростаючи упродовж століть шарами, корою, мохами. Які ж це села вже тоді існували, які поселення? Косів, Кути, Поляна-Жаб'є, мабуть, деякі поселення над Нижньою Рікою, може, щось із Яворова? Від Ясенова ще не було ані сліду, у Криворівні хіба-що печери у скелях на Синицях, а решту покривали неприступні гущавини тису, коріння якого досі ховаються під землею. А під Чорногорою і на лісистих вершинах? Там, мабуть, тільки жертви гніздилися, крилаті дракони, що на льоту чигали на здобич. Від тієї надрубаної м'якоті смереки, від її свідоцтва запахло страшною чорнотою, лісовим безмежжям.

Ще більше дивувалися ялині, зрубаній над Попадинцем, такій важкій, що коли її спустили без ризи вниз, то

чотири пари волів і десятеро людей везли її по рівному снігу на карчугах. Але запізнилися, недалеко її відвезли, бо вже м'який сніг розійшовся під вагою, а карчуги врилися в землю. За одну ніч ялинова башта увірвалася вагою в липку флегу і залишилася на місці назавжди. Деревина цього велетня була здоровою, але він не увійшов би до жодної дараби; перегородив би будь-яку гірську річку, і не гірською річкою треба було б його сплавляти, навіть Дунаєм не скрізь, а тільки морем. Але якщо б її вдалося розлупити, то з неї могло б вийти стільки колод і дошок, скільки й з цілої досить великої мигли. Не стільки заради вигоди, скільки заради марнославства вперлися бутинарі, що впораються з нею так, неначе запрягли потвору. Але потвора насміялася з них, на щастя, цілком доброзичливо. Ніхто вже не зрушив з місця ялину, а вона затонула у флегу, і жодної користі з неї не було. Бо вона була не під силу людям, хіба-що під силу велетням. Думаючи тверезо і якщо б не пихатість бутинарів, то її потрібно було залишити на горі. Може й сьогодні, через вісімдесят років її останки розлягаються, як міцний пагорб, просичений глиною, десь у основі коренів нових гущавин на Попадинці. Стовбур башти не окорували на горі, бо відчуваючи, що може бути, хотіли її якнайшвидше позбутися в долину, та й там на горі навіть не було стільки людей, скільки було потрібно, щоб її окорувати. Коли сніг відпав і розтанув, відкрилася поверхня стовбура. Вона не була рівномірною, з північного боку до неї прилягали грубі кожухи мохів, що поглинали гострі інструменти, як губка, так що і не відомо було, якими знаряддями треба було б їх обдирати. З цілісних площ, вкритих пластами засохлої живиці, її можна було б збирати казанами. А ще столітня історія громів, їхніх замахів на дерево, була закарбована чорними стрілами і смугами, заліпленими смолою. Але якось не досягнув її такий грім, який завдав би їй поважної шкоди. Ми точно не знаємо, наскільки грубою була ялинова башта, але говорили, що люди, які стояли навколо поваленого стовбура,

задирали голови, щоб заглянути до верхньої межі її зрізу. А кому ж далось вирахувати її вік? Круги щораз дрібніші, щораз збитіші, місцями дряхлі, до серцевини стискалися і губились. Вдвічі старша від розбитої смереки на вершині Рабинця? Ні! Утричі старша! Близько десяти сотень шарів. Ах, як пролетіла ялина, стоячи постійно на місці, через десять людських поколінь? Ні! Через три десятки поколінь! Коли вперше засичав її зародок, випадаючи з шишки, де ж тут навколо була якась людина? Хіба-що дуже далеко в Угорщині, над середньою Тисою, над Дунаєм, може над Дністром треба б пошукати сучасних їй людей. Бо в той час крилаті жертви, злітаючи з Чорногори на полювання, виглядали слід людини з такими самими труднощами, як сьогодні важко знайти таке старе дерево.

Пастухи і досвідчені газди не без знання вираховували вік ялини, але губилися в густині минулого. Ставлячи себе на місце незнаних предків, вони блукали теж і в безоднях минулого, заклопотано посміхаючись, беспорядно зітхали. Не могли дорахуватися, котрий це «прапрапра» міг бути ровесником ялини. Такий, що висипався того ж дня, що й зародок дерева з шишки. Покинули підрахунки. І тут треба б терплячого літописця, котрий би не історії родів, загнаних у лісові пущі людських уламків, осучаснював з історією ялини, а історії племен, народів, держав. Може початки Галича? Може якісь ще більш віддалені у часі мандрівки слов'ян, залишків римлян, набігів булгарів, печенігів, половців? Відступ готів, початки угорського королівства? Такого літописця дерево з Попадинця вивело б поза гамір вуличок і ринкових площ, званих чи то Середньовіччям чи то Нововіччям світової історії. Притиснуло б його своєю вагою і поставило б йому запитання: «А що ви зробили, котра з ваших праць має такий міцний стовбур, як мій?». За допомогою рубачів з Бистреця, котрі не усвідомлювали, що чинять, людство подбало про те, щоб не мати вже свідків чи суддів надто старих. А може й гірше: щоб виправдати те, що погане і неправильне, щоб

могло сміливо сказати: «Це здавна є так, як зараз, цього не можна змінювати». Але наскільки здавна? Наскільки це значна давнина? — запитав би терплячий літописець, беручи за свідка башту з Попадинця.

Такими були пам'ятники старших лісів. Не один відлунав собі тугеньку щіпку, припечену громом, щоб зробити трембіту, для пам'яті, для захисту. Але хоч би й з усіх сил хтось дослухався до мови поваленого дерева, не дістанеться ані всередину, ані вгору, ані до королівства його коріння, ані до вершечків, до старої гармонії з потоками повітря, з хмарами. Як же мусило розкоренитися дерево, щоб вільно тримати свою величину. Як коріння смоктало води, як панувало над їх розподілом, як вгризалось в скелі і крушило їх, перетворюючи на ґрунт для себе? Якою ж сторожовою вежею, охоронною вежею проти вітрів була баштова ялина, що зберігала рівновагу повітря, а навіть клімату так само, як в історіях племен навіть одна особистість чи один рід міцно пов'язують з собою віддалені сили, так вона пов'язувала і тримала їх в історії лісу. Її повалення було не тільки замахом проти лісу, але й проти рівноваги вод і клімату, на розподіл вод, воно послабило боротьбу, яку лісове життя веде з прихованим скельним підґрунтям.

Чи були десь на Рабинці дерева у віці середньому між смерекою з полонини і ялиною з-над Попадинця? Про них не згадували, але можливо, що у трьох сусідніх країнах, засунуті в якості колод у підвалини домів, у мости, в дахи і в порти, вбудовані у постаті дошок у стелі і в підлоги, м'язи, кості і серцевини давніх дерев спали, слугуючи новому поколінню, яке по них ходило, їздило і жило посеред них і зовсім їх не зауважувало. Яке живучи цілком в сьогодні, не дбало про минуле, і було спокійним щодо завтра, бо їхні дома були підмуровані таким міцним будівельним матеріалом.

Навіть старий Скулюк, хоч і ослаблений вже від зими, все ж причалапав на бутин, а Андрійко Плитка, не

поспішаючи вже додому, замінив Фоку і на його прохання залишився аж до відправки дараб. Фока після храму ослаб ще більше, помітно розхворівся, бо довго лежав на підстилці, і шойно спромігся встати, щоб вийти перед колибу, але не доходив і до мигли. Та все ж усім цікавився, а людьми ще живіше, кожною людиною, бо у нього перед очима були люди, а не робота. Однак було зауважено, що він весь час гнівно махав рукою і прошіптував накази нетерпляче. Мабуть, сердився на свою слабкість. Знову почалися перешіптування, і як тільки хтось повертався до колиби, то з наполегливим запитанням споглядав на ґазду. Пехкало запрошував його німими кивками до своїх горщиків. Та старий Кочерган суворо все це присік, наказавши пошепки, щоб припинили перешіптування: «хай ґазда сам собі нашіптує, а іншим зась!». Міцно натирив хворого борсучим жиром, лікував його відваром із джінджори.

Шепоти про наслання тимчасово припинилися, Фока повільно повертався до сил.

За бажанням Фоки бутинарі вибралися до Танасенька Уршеги із запрошенням на свято відправки дараб. Ухвалили, що під керівництвом Андрійка і Савіцького підуть майже самі жаб'івці, знайомі, сусіди і споріднені з Танасеньком. І саме деякі жаб'івці противилися, жваво висловлюючи свої закиди проти нього. Та Вітролом, хоч сам і не мав часу піти, найбільше верещав за те, щоб запросити Танасенька:

— Хоч він старий, хоч буркотливий, хоч смикається, але все ж це такий вік, сиве волосся, сама поважність! Нераз коли побачу, як сніг забілить голову людини, то хочеться похилити чоло або просто пожаліти. А що вже й казати про Танасенька!

Кімейчук щирив зуби:

— Поважність? А скільки сивих лайдаків ходить по світі? Скільки сивих скупців? І таких, що посивіли через свої лайдацтва!

Вітролом розставив руки, наче застигнув:

— Танасій через лайдацтва? Хіба-що через лайдацтва інших! Вкусить себе за язика.

— Ні, — сміявся Кімейчук, — не через лайдацтва, такого ніхто не скаже, але через ненавистність. Танасій — це стара гризота й інших гризе. Ненависник людського роду і це дивиться з його очей.

Андрійко Плитка твердо заявив:

— Не випускайте таких дурниць з рота. Кожен шанує Танасенька, зрештою, Фока так хоче, щоб він був нашим гостем, і цього досить. А хто не хоче і не має часу, нехай не йде.

Один чи другий ще запропонували запросити когось із панів на свято відправки. Томашевський голосував:

— Пана канцеляриста з Фундації.

Гіжицький отвережував:

— Не прийде, батько каже, що пан з канцелярії гидує простолюдінськими прийняттями.

Стенули плечима, а Вітролом пригадав:

— Старого дідича зі Станіславава?

Ніхто не протестував, але вирішили, що вже запізно, бо до Станіславава надто далеко.

— А може молодого з Криворівні? — запитав Ґуцинюк.

Ніхто не виступав проти, але й ніхто не голосував за. Невідомо було, чи він кволий чи пихатий.

Цвилинюк скривився на все це:

— З панами надто нудно, хто одного бачив, той знає їх всіх, нащо вони нам?

Матарга пирхнув:

— Ви так говорите, ніби ніхто, крім вас, панів не бачив. Є такі, є й інші.

Цвилинюк вперто пропищав:

— Однаковісінки! Тому вони про нас кажуть: «Смаруй мужика медом, а він все-одно смердить гімном; мужик, як скеля, твердий і дурний, як скеля, всі мужики однакові».

А це вони всі однакові! З Танасієм, чи він лається чи співає, завжди є забава.

Андрійко не бажав цього вислуховувати:

— Сьогодні не храм, ані не базар, щоб кожен своє розкладав. Швидко домовтеся, виберіть делегатів до Танасія і кінець.

Нарешті домовилися, вирішили вийти раненько наступного дня, аби повернутися того ж дня разом з Танасієм.

2.

Пізно після полудня жовте сонце виглянуло з-за потоку хмар. Андрійко, хоч вже детально оглянув гаті, альтанки і ризи з відгалуженнями, не був задоволений. Починаючи від потужної смереки, залишеної в низу як відзнаку нижньої межі пуші, він пішов далеко у спустошений ліс. Перескакуючи з відземка на відземок, перелазячи з зусиллями через купи поламаної джеги, а тут і там через колоди, які виявилися лише з-під розтанулих снігів, обережно, але завзято він то продирався через малі острівці чигрової гущавини, то талапав через млаки, витягаючи руками ноги із мацькольних ям, то перескакував із величезним розмахом через понурі мразниці. Дістався нарешті до розщелини між двома оголеними стінами лісу. До верхньої межі лісу, до полонини було ще далеко, подвійна чубата смерека виділялася у світлі з полонин, а її супутник бук був ледь помітним.

Сонце заходило за Рабинцем. Понад поламаними останками старенького лісу, понад нечисленними біланими, які вже по-трупному посріблені недавно виринули з-під снігу, понад скорботною зеленню мохів, обпеченими до рудості незвичним нальотом світла, панувало воно само — Світло весняне, лагідне, монотонне. Очевидна скрізь перемога світла над мороком підкреслила розгром лісу. Замість колони з'єднаних склепінням башт, які

привідкривали лише стільки, скільки дозволяв достойний морок, замість віковичних килимів, викоханих россою і живицею та захищених колись мороком, скрізь був уже навіть не цвинтар, а вертеп, засихаючий, здичавілий, підмінований трясовиною, що сичала з-під землі. Скрізь обрубки відземків, обрубки гілок і зчервонілих гілочок, клапті кори, стоси і вихри переплетених трісок, суцільна сохнуча джега без кінця. Чорні ями від вогнищ, глибокі калабані, наповнені брудною рідиною, із вирваними тут же поряд купинами жовтої глини, вже засохлої, заваленої купами бутинового сміття, затоптаної. Добравшись до ущелини і повільно повзучи, Андрійко поглядом шукав більш веселого краєвиду. Не дуже далеко, по праву руку невелика рожева хмарка, мандруючи у світлі, прикривала якийсь ще світліший стрімкий схил, оголений вирубкою. Чіпляючись за стіни, вона швидко і весело підіймалася за сонцем на інший бік гори. Під нею поступово відкривалися недавно обдерті від моху і знищені колодами, що їх стягали з гори, вапняні стіни. Танучі сніги і весняні дощі покрили вже схили рівчачками. Водяні струмки точились рівчачками і доріжками, проритими у скелі. Раптом посеред тиші засова болота засичала і з глухим гуркотом скотилася на Андрійка, обхляпуючи його і обсипаючи камінцями. З лона гори несподівано появилися скелясті кості і зуби. Нижче скелі, звільненої з віковичної лісової мережі курбала, такі, яких раніше ніхто не бачив ані не чув, бухали з-під землі, захиналися надміром води. У нечисленних жолобах, де раніше, колись давно, якийсь повалений велетень перегордив потік і відкрив світляну діру у лісному куполі, розвинулись раптово приховані ще до недавня острівці молододі зелені. Дочекалися незалежності. Бо тут колись на берегах болота, що виникло через перегородження потоку, посіялися буки і явори, папороті і молоденькі смерічки, увіпхані тривожно в джемору, наче лісова дівка, що боїться перейти через потік. Тепер вони підросли, випросталися і нагромадилися одні на одних.

Якусь мить вони раділи, що розбита велич пущі вже не загрожує їхні окремешності. Усьому цьому неприглядному молодняку чи прибудам винищувачі лісу подарували життя, усамостійнили їх. Але за це врятовані купки дерев і зелені відразу мусили протиставити свої зелені чола вітрам і нічним морозам. Колись вони ховалися на дні пущі, жодний порив вітру їх не досягав. Перша вільна весна порозривала їхнє молоде листя і поіржавила вершки.

Оточений з одного боку зарубинами, а з іншого зарваницями скель, перебуваючи весь час під небезпекою стікаючих засовів болота, не знаючи крутих просічок, які рубачі колись-то вторували собі для пролазу, Андрійко зрозумів, що забрався надто далеко. Йому закрутився світ, він навіть не знав, де знаходиться. Очима він шукав хоч одного вершка, однієї чубатої кичери, одного вкритого лісом горба. Скрізь манівці і голі кливи. Оточений вертепом, він ледь міг повернутися. Але навколо було ще досить світло. Він спускався якнайшвидше, але кожен крок робив, добре подумавши.

Потрохи сутінки витягали з розгромленого лісу війська тіней. Розкрилися покалічені роти дерев з приземних місць страти, щоб кричати: «Де мій тулуб, де руки, де кучері, де корона?». Але найстаріші пам'ятники лісу, вкриті мохами віздемки прадідів, бородаті судді лісу спокійно дрімали: «Все справедливо, всім дісталось». Із суків витріщалися зацікавлені очиська лісових чортів. Колись вони страшили прибуд, задля розваги, задля нікчемних пустощів, а тепер зрадили свій ліс. Вищирялися: «А що? Хто залишився?». Накопичені віхті і гілки на потворних крилах поривались, щоб догнати, поцілити, прокляти. Та були немічні. Зміїні клубки кори зачаїлися в купинах. Таке потворне змієвисько! Як воно могло допустити? У глинистих ямах ковбури все голосніші, в них захлиналися затоплені уста. З брудної води принизували померлі очі, всі, які лиш коли-небудь бачив Андрійко чи які йому навіть наснилися. Приречені очі молодої потопельниці Євдохи

вилізли на поверхню з криком: «Тепер! тепер — жити!». Тихі очі єврейки Ельки, зарубаної коханцем. І з докором для усіх очі старої вдови Катерини, на яку напали розбійники, припікали її смолою, а потім застрелили. З водяного дна побитого лісу стогнали всі нещастя світу, тупцювали танці і хороводи, хихотіли, викликали всі легкі перемоги всіх дурних смертей і їхніх помічників.

Не злякався Андрійко Плитка, сміливо повторював примівки:

— Чи ти з кривавих очей, стань перед сонячним оком! Чи ти зі сльозавих — стань перед джерельним! Чи ти з колючих-пекучих — стань перед ласкавим! Чи ти із рвучких — я тебе викликаю, я тебе заклинаю! Я не залишаю тебе ані на волосину, ані на макове зерно!

Очі згасали, сичання затихали. Весь час з зусиллями продираючись, Андрійко розглядавсь навколо без страху, але з жалем:

«І зараз, і скрісь, ось така вона, смерть — поганячка нас усіх, а ми її слуги, її посіпаки».

Ні! Під звалищем джегі, де б не ступив, глибоко в пущі мохів, скрізь тріпотіли крилаті шишки. Слухай: є шелест, є шепотіння, є шум! Шепотіли, цвірінькали, шуміли. Усі шпари, сховки, криївки були засипані тисячами шишок і насіння. Посівна! Спочатку малинники, кров і соки, потім ожина, гостра скатертина, потім мох, руді карлики, їхні колиски, а в них виколисане насіння, дітиська смерекові. Ліс себе захистить, пуща попуститься.

Темрява густішала, шишки все густіше шуміли під ногами, наздоганяли скочуючись по схилах. З їхнього шуму постануть ліси — грайливі, галасливі, грізні, переможні. З кожною весною посів, один ліс, десятий ліс, сотий ліс. Він наздожене нас через п'ятдесят років, пережене через сто, повністю закрие через півтори сотні, звалиться на наших правнуків через дві сотні, розчавить їхніх правнуків через три сотні, ліс, ліс, ліс! Коли вистачить місця для всіх шишок, він перейде до нальоту, закрие верховину, загасить

селянський побут і доробок, поглине і проковтне поселення, прожене людсто, не зупиниться навіть над Дністром. Всі сокири потонуть на лісових днищах, всі разом взяті примівки його не зупинять. Ліс, ліс, ліс!

Втікаючи, скачучи, спотикаючись, ковзаючи на обдертих з моху каменях, падаючи, навіть розриваючи одяг, Андрійко, втомлений, подряпаний, вимазаний болотом, повернувся до ночі у колибу. Фока уважно його розглядав:

— І чого це пхатися у такі куяви під ніч, Андрійку?

Андрійко говорив тихо, та чітко:

— Як ти весільний друже, то будь і нужді дружбою. І труні теж. Я почав — тож закінчу.

— Шкода втомлюватися без потреби, — переконував Фока.

Андрійко не відповів. Спати лягли раніше.

3.

Скеровані до Танасія делегати підвелися раніше, ніж завжди, щоб мати більше часу. Ще й не світало, як вони вийшли з Рабинця. Ліс був суворий, повітря прозоре, надто тихе, зачаєне. Тепліло швидко. Андрійко весь час дивився на хмари, сумно хитав головою.

Щойно вони дійшли до Ільці, їх наздогнали чорні хмари з Чорногори. Ще не було і полудня, а потемніло, як під вечір. Було душно. Вже помітне з гори господарство Танасія було окутане димами, наче згарище. Чорно-бурий і злий Черемош також вигравав глухо, віщував зливу. Вони увійшли в дим гражди, проходили з подвір'я на подвір'я, занурюючись у щораз густіші клуби диму. Застали Танасенька у товаристві циганського музиканта Гавеця. Танасій був похмурий, чим більше бутинарів напихалося до кімнати, тим більше він похмурнів. Він не крутився, не пригощав, промимрив щось на привітання і чекав.

Томашевський висунувся вперед. Холодно надутий і з гідністю демонстрував жаб'ївську красномовність, говорив спокійно і гладко:

— Батьку наш, Танасеньку, славний і любий: Фока Шумеїв, наш керівник і ми всі, цілий бутин з Рабинця, запрошуємо вас на свято з'їзду. Ми рушаємо з дарабами на Юрія. І ще раз просить Фока і ми всі, щоб ви разом зі священником Бурачинським наглядали за нашими реващами. Зробіть нам велику честь, не відмовте.

Томашевський переможно подивився на супутників, вони ж докидали по слову, а потім вже волали разом: «Просимо, запрошуємо».

Савіцький привітався з циганом, що сидів у куті, та той, подумавши щось, зник, наче не почув, і загубився десь у закамарках гражди. Танасій підійшов до дверей і голосно його покликав:

— Олексю, ти де? Ходи сюди, синку!

Гавецьо не відгукнувся, а Танасій пішов у напрямку комори. Передумав, відразу повернувся, широкими кроками мовчки ходив по кімнаті, обмахуючись червоною хусткою. Раптом почервонів, промовляв хрипко, повільно:

— Я все знаю, тисячі колод, дві гаті, дараби і ще буде «füres». І задля чого це все? Мене ніхто не обдурить! Через винищування лісу був світовий потоп. І знову буде. Сьогодні-завтра гаті камінням засиплють цілу верховину, дараби розіб'ють береги, жодного пасовища у долинах не буде. З голоду корови будуть бігати від кущика до кущика, від купинки до купинки, від травинки до травинки, котра швидше що вхопить. Як кавалерія на цісарських маневрах! Висунуть язика, потріскають одна за другою.

Незворушний Томашевський терпляче пояснював так, як повчав Фока.

— Панове-купці з Чернівців і з Галацу заплатять за всі шкоди — чи то береги, чи то трави і луги. Офіційно отакують і заплатять. Також, якщо б хтось із нас зламав ногу чи поранився, — заплатять. Все це є в контракті.

Танасій зареготав демонстративно голосно, а потім повільно продовжив:

— Панове заплачуть? Ой, ще й не так заплачуть! Собі самим на голови і містам повені притягнуть. Чуєш, які гнівні підземні води, які люті? Підмиють міста, перевернуть, камінням засиплять врожайні поділля. За розбитий ліс — така відплата! І слухна!

Савіцький, намагаючись примирити, виступив уперед:

— Газдо гідний, клопотів гора, робота божевільна, все на наших шиях, кривди не буде нікому.

Танасій відповів виучим сміхом:

— Ха-ха-ха, панич Савіцький, пана коваля синок, також прилучився до грабунку? Ой, що на це сказав би пан коваль. «Сумління і рука, іди, руко, за сумлінням», так нас вчив небіжчик. Це був чоловік!

Він сумно посміхався, пом'якшав при згадці про коваля.

Савіцький, використовуючи сприятливий момент, пожартував:

— Подивіться ж, який це грабунок. Я ватажок від води, а Ясьо від гаті. Чи це справді так погано? Запитайте Йосенька, вашого сусіда.

Танасій знову роздратувався.

— Йосенька? Він теж отримає за своє, за те, що був посередником і намовляв вас до гріха. Чого єврей має мішатися до лісу? Може він колись боровся з ведмедем? Він нехай пильнує шабат, святе Письмо і крамницю. Я нікому зла не бажаю, мені їх щиро шкода, але за ці спокушання і вони отримують своє.

Томашевський ляпнув:

— То яка ж користь з лісу?

Танасій обурився, його рука підскочила так, ніби він хотів вдарити. Стримався, поблажливо скривився:

— Ой, дитино нерозумна. А яка користь із твоїх дідів, прадідів? І що? Продаш їхні кості на базарі у Косові?

Він раптово у пориві підняв дві руки вгору і, завершуючи почату перед тим думку, пророчив:

— Всі отримають за своє! Всю Коломию води перевернуть на руїни, на лайно, на сміття. А ще...

Савіцький переконливо спростував:

— Ми Коломию навіть не зачепимо, не Прутом вирушаємо звідси до Галацу, а Черемошем.

Танасій розізлився:

— Такий з тебе панич? Роги у нього вилізли і вже не дасть старому сказати й слова. Подивіться на нього, до Галацу! Черемош теж не від мачухи, ще краще все повивертає! Цілу Буковину, цілу волоську землю засипле руїнами. І ті будинки, які з нашого дерева, поперевертає і вулиці також. Людиська будуть втікати тисячами, рятуватися від повені, від смерті.

Савіцький підсунувся ближче, приязно посміхаючись, до Танасія, але Танасій різко відвернувся, щоб не дозволити обеззброїти себе Савіцькому, котрий вмів обеззброїти будь-кого. Розкричався нестримно:

— Але все дарма! Не втечуть. Це прийде уночі, винний чи не винний, дитина чи не дитина, заплатять усі. Спочатку страх, потім утоплення, а для решти — голод...

— Танасію, — зешепотів виразно Андрійко Плитка, — я у тому бутині не рубаю, але це не має значення, послушайте...

Танасій не слухав, захлинався і верещав далі:

— А хто в цьому винен? Хто марнує і мордує світ? Той, хто порушує, перевертає, — грабіжники!

Всі подумали, що все дарма. Замовчали. Але ще й Гриць Гіжицький з нижньої парафії переконував тихо і тепло:

— Газдо, навіть священик на нас не кричав. Каже священик: «гаразд, заробіток чесний, з цього буде добробут і більше людей у горах». А там у долинах...

Танасій рішуче перебив його:

— Ваш священик такий самий, але він, принаймні міг би побоятися Бога!

— А там у долинах, — спокійно закінчував Гіжицький, — повеней не лякаються, там дамби, запори.

— Нехай і далі не лякаються, нехай спільно з вашим священником звертаються до Бога і води, — ричав Танасій, — чим більше людей, тим більший голод. Ой, посмакують вони ще, як смакує печеня із власних дітей. А все за святу землю.

Надаремно Петрицьо Сьопенюк блазнював, намагаючись розвеселити Танасія, він корчив міни, то перелякани, то дурнувати. Танасій його і не зауважив, тому Петрицьо дозволив собі і, ставши за Танасієм, наслідував його рухи, вирячував очі, підіймав руки. Уважно спостерігав за ним, кілька разів повторював, терпляче репетирував ту комедію. Молоді делегати прикушували зубами губи, кашляли, душились, щоб не пирскнути сміхом.

Втомлений врешті Танасій скаржився плаксивим голосом.

— Я і так вже старий, що мені там, мені тільки шкода землі, обдертої зі шкіри, потоптаної. Послухайте, як вона зітхає ночами, як банує. Ось ніби ліс... а без лісу немає світу. Тих діточок мені також шкода, які будуть топитися, голодувати, здихати. І худоби — теж.

Танасій витерав очі червоною хусткою. Гості споглядали один на одного, кахикали. У теплій і людній кімнаті стало душно. Їм вже всього перехотілося. Прощалися мовчки і церемоніально.

— Що ж нам сказати Фоці? — сухо запитав Томашевський.

Танасій спопелив його поглядом, але стримався:

— Я весь час вищерблюю рота, а цей питає, що сказати. Скажи те, що почув.

Не пригощав їх, не затримував, повільно провів до воріт гражди. Виходили один за одним, деякі ще чекали на Томашевського, котрий не хотів іти, не показавши ріг. Щоб не дозволити принизити себе і то тут, у Жабйому, на власному смітті, в присутності своєї компанії сказав Танасієві:

— Не велике вміння бути гордим дукою тому, хто успадкував. Ми, бідні, мусимо власними руками спробувати на чужому, в бутині.

Танасій стурбувався, але відразу ж розійшовся не на жарт:

— Власними руками? А хто корчував берда? Хто визбирував каміння з царинок тих, де зараз трава до пояса? Хто вирвав картопляні городи з ведмежих барлог, а з боліт — ячмінні поля? Ось ці руки!

— Ви мали на чому, ви вже ситий, а ми ще голодні. За це ви нас клянете.

— Борони мене Боже від цього! — обурився Танасій і розізлився — Вода вас кляне і прокляне. І понищений ліс. Такий ліс...

Томашевський пересилив себе, спробував ще раз по-доброму принаймні сказати останнє слово.

— Танасеньку, ще й який ліс! Він швидко заросте, ви й самі знаєте. А там на горі панове обіцяли засадити — вони зможуть.

— Панове зможуть? Все знищити! Сіяти ліси на голій скелі? Знаєш, що там посіється?

— І що ж?

— Сміх посіється. Чорти будуть сміятися на голих валунах. Гавкати будуть на вас.

Томашевський роздратувався:

— Зрештою, це не мій ліс і не ваш. Що нам обом до чужого лісу?

Супутники Томашевського по одному тихо і передбачливо вискакували; на подвір'ї з Танасієм залишився тільки сам Томашевський. Але Танасій не сердився, він заклопотався, дивився з докором і цідив повільно крізь зуби:

— Блимай на мене, блимай. Раз лівою сідницею, раз правою. Мені від цього ані гаряче, ані холодно. Бо тут не про дурницю нещасну йдеться, не про земляні папери, не про те, що одна сокира надрубає чи в чужому лісі вкраде. Йдеться про світ. Ліс нас тримає...

Кров прибила йому до голови, підвищив голос, промовляв все голосніше, щораз гнівніше:

— А де ж до сумління достукаєшся таким, що продалися?! Ви всі однаково дурні і всі однакові бандити. За цю несправедливість на вас впаде прокляття, на дітей ваших — неволя. За кілька грошів будете лизати чоботи підпанкам. Цього навчіться. Лижіть!

Томашевський вирішив показати себе:

— Так не годиться, Танасію, цього вже занадто, не хочу і слухати, — повернувся і без прощання вийшов за браму.

Танасій йому услід розверещався образами як шалений.

4.

Поки вони вийшли на Красний Луг, почалася злива і постійно посилювалася. Відразу промокли до нитки. Швидко потемніло. Чим далі вони занурювалися у морок, тим з більшими труднощами перебиралися через сповнені потоки і струмки. Чим вище, тим важче. З яру, з непроглядної темряви набухлий Черемош люто ричав. Йшли мовчки, безпорадно лаючись. Повернулися до колиби пізно вночі втомлені і голодні. Вийшли весною, а на Рабинці застали зиму.

— А де ж Танасій? — запитав Фока.

Савіцький махнув рукою, скривився, як дитина. Ніхто не мав охоти переказувати, полягали навколо ватри, пили жадно гусянку. Петрицьо, більш втомлений за інших, не хотів навіть їсти. Звалився на підстилку. Замість нього Біриш і Панцьо готували мамалигу, подавали їжу, а Андрійко Плитка коротко і стримано розповів про візит до Танасія. Томашевський оживився тільки після вечері. Ображений і навіть принижений, він вихлюпнув свою образ, як ніколи раніше.

— Що тут розводити політику, — казав, — ми напружувалися і, хоч були втомлені, побігли просити діда, як

свого рідного. Ми це зробили задля Фоки, а за це той старигань нікчемний що? Сама сірка! Це ваш побратим, Фоко, а не наш і не мій. Він вас образив, а не нас. Висипте йому за це.

Фока опустив голову:

— Бог з ним, ми дамо собі раду, нема чого сваритися.

— Нема чого сваритися? — розійшовся Томашевський. — Якби ви тільки бачити, як він з нами попрощався. Інший заїхав би по наглій морді. Я не такий, але нас до гною — вара! На всі прокльони я йому відпалив: «Не годиться, не хочу слухати». І пішов геть. А він за мною з-за плоту ще гавкав, як пес з ланцюга: «Ти, смаркля, щойно висмаркана! Ти, голопіднику смердючий! Ти мене старого кудлатого х..., мене Уршегу повчаєш? Хочете світ пережити? Світ перевернути? Чим? Пуцьками безволосими!». Ну і так далі, гірше, ніж п'яний фурман з Заболотова. Я закрити вуха й втік. А зараз я вам скажу, — Томашевський виклично підняв голос: — Ми і переживемо цей світ і перевернемо старий дурний світ з-під коров'ячого хвоста, разом з Танасієм і з їхніми зів'ялими пуцьками.

— Дай тобі Боже, Ясю, — голосно кричали молоді приятелі, — переживемо.

— І перевернемо! — додавали інші.

Томашевський, впевнившись у схваленні своїх товаришів, повертав собі спокій. Сів з лівого боку колиби, відразу коло ватри, а навколо нього все густіше скупчувалися його жаб'ївські приятелі. Бистречани сиділи у правому куті, а Фока посередині, інші навколо нього, ще інші — на підстилках.

Зібрані у лівому куті сусіди, знайомі, а навіть далекі родичі Танасія, зосередились на своїх образах і ворушилися, як порушений мурашник. Пригадували собі і обсмоктували всі плітки, а загібали все, що було добре. Лупцювали Танасія так завзято, як ганчірку пральною.

— У нас в горах занадто шанують старих, і через те ми найдурніші, — розумував тридцятилітній Кімейчук.

— Ну, ну, у нас на Жабйому все ж щось розуміють, — заспокоював його ровесник Гонсецький.

— Ой, це правда, що розуміють, не дуже шанують у вас на Жабйому старших, — гірко погодився Кузімбір з правого кута.

Жаб'ївці гарячкували один поперед іншого:

— Старий лиш одне вміє: заважати.

— Правда старовіку, — кпив хтось інший.

— Правда старовіку була цілком доброю — казав третій, — завчасно вбивали старих, щоб не годувати.

— Це брехня, — заперечив Кузімбір з правого кута, — якась байка, такого ніхто не пам'ятає.

— Для чого ж відразу вбивати? — бундючився вже спокійніше Томашевський. — Запровадити правило: після шестидесяти забирати майно, хай іде латати горщики.

— А все ж шкода, що не можна відразу порубати таке порохно, — заявив Кімейчук.

І знову ображали, кляли, паскудили роти.

Фока затикав вуха з кислою посмішкою, та врешті роздратувався:

— Ну, полегшало вам і досить! Це не бутинова практика, паскудити роти, фе!

— А такому грибові, що над могилою трясеться, годиться така практика? — знову втрачаючи спокій, викрично кинув Томашевський.

— Танасій — це інша справа, — відповів Фока.

— Йому ви дозволяєте, — буркнув Томашевський.

Панцьо, зайнятий приготуванням вечері, досі взагалі не цікавився розмовою. Раптом, немов опечений окропом, несподівано розойкався, недоречно і несподівано накинувся на Фоку:

— Па-паскудити рота? А кудою ж випустити із серця гній? Ви сиплете повчаннями, як піп, що добре нажерся.

На мить всі онімели. Сам Фока здивувався не стільки словам, скільки агресивності Панця. Пробуджене бунтівне хихотіння пронеслося по кутах і згущалося все сильні-

ше в лівому куті. З правого кута Кузімбір попереджувально пробурмотів:

— Це так говориться до газди бутину?

Гелета буркнув:

— Маєте Фоко! притулили гада за пазухою.

Фока спокійно запитав Панця:

— Який це гній? Що це означає?

— Недолю, — дзявкнув Панцьо пискливо, — добре вам тут за пазухою лісу. А хай би ви долі скуштували?! Бо коли б у біді людина не ве-верескнула собі «на-насеру-матери!», то се-серце би їй розірвалося.

У лівому куті осмілили і звідти долітали грубіянські вигуки: «Насеру матери Танасієві!», «Насеру матери!» — гриміла лайка одна за одною, як постріли облави на оточеного звіра.

І самі жахнулися. Раптом замовкли, як ліс перед бурею. Віхринка-Нявчук кидався у забавних судорогах, Лесьо Караванчук прошепотів тремтячи, як єдиний листок, що падає у лісовій глушині:

— Покаяння, так порушувати бутин.

Андрійко прошепотів виразно:

— Свобода! А в панському бутині ніхто так не порушував.

Матарга глухо забурмотів:

— Не було жаб'ївців.

Савіцький вловив на льоту і поспішив.

— Панцьо не так вже й погано говорить. Мій батько, світи йому Боже, пояснював, що не раз людина луснула б, якби не вилаялась.

Фока розсміявся:

— Що? Пан коваль лаявся? Але ж цього ніхто не чув. Жартуєш?

— А так, — весело поспішив відповісти Савіцький, — коли йому було особливо важко, лаявся так: «ясний гвинт!».

Деякі засміялися, промінь веселості пролетів по колибі, а Савіцький закінчував:

— А я, малий шпанюк наслідував, сподобалося мені: «ясний гвинт!». А батько сварив: «нехай тебе Бог боронить, синочку! Коли з тобою трапиться те саме, що зі мною, то можеш лаятись — «ясний гвинт», і не інакше, а зараз — вара!».

— А ким був батько? — запитав Ѓонсецький.

— Не знаєш? Головний коваль з Ясенова. Славна людина, — пояснив поспішно з докором хтось із жаб'ївців.

— Що мені там якийсь коваль.

Матарга громив з правого кута:

— Всі гори, старші і молодші пам'ятають і поважають пана коваля. Тільки жаб'ївські фраєри чхати хотіли.

— Звідки ж їм про це знати, вони тільки — про горілку, про молодичь, про цицьки, — сказав Мандат.

— Але ж Танасій не такими гвинтами нас прикручував, — все повертав на своє Томашевський. — Фока нас посилає, а його захищає.

Савіцький мирив:

— Тож і Танасій з серця висипав жаль, недолю, як каже Панцьо.

Андрійко виправдовував буркочучи:

— Старому в'яне світ, то ж він гарячково рятує, що може. Старість...

— Так, так, це видно, — погодився Кузімбір, — бідний старий від самого запаху бутину вже стає на диби, як кінь від духу ведмежої шкіри.

Пояснення, замість потішати, провокували:

— Коневі не дивно. А цьому бутини чим заважають? — нарікав обережно Ѓуцинюк.

— Може вже пошкодили? — прошепотів Савіцький.

— Нещасна сирота по італійському внучкові, — буркнув Томашевський.

Розсипалося хихотіння, а з кута вибухнув неприязний, хамський рик сміху.

Фока підвів голову. Сміх різко обірвався. З правого кута Бомба намагався промимрити щось на захист Танасія:

— Не треба так, це газда, газда від худоби.

— Ой, від худоби і ви теж, ви по-волячому, а він бугай,
— відрізав образливо Іонсецький.

— Що тут скажеш, справжній ведмідь цей старий, але старий, — здався Ґуцинюк.

— Справжній ведмідь, справжній бугай, справжній чорт, — кричав Кімейчук.

— Спорохнявіла башта душить молодий ліс, — говорили інші, — зрубати, викорчувати.

— Працьовитих людей кляне, а цигана паршивого з вулиці усиновив.

— Якого цигана? — перебив Фока.

— Того музиканта з горбом, цяцькається з ним: «синку, синку».

Савіцький у пориві пояснював:

— Подумайте, люди! він сам, як палець, йому потрібен хтось для співчуття, як дитина для грудей.

— Живих окропом поливає, а пустого здохляка — до цицьки, — сказав Іонсецький.

— А по святах ви проголошували, що Танасій наймудріший на все Жаб'є, — нагадав Ґелета.

— Та який він жаб'ївець?! — зневажливо сказав Томашевський. — То не наш, це з попів, з мазурів, тобто — поляк. І такого ще Фока захищає, — Томашевський з розгону нахилив голову до Фоки, як цап, наважився.

— Фоко, ви занадто політикуєте, вдаєте з себе пана, а це дарма, бо з мужика пана не буде.

— Знайшовся заволока — панич жаб'ївський, — прохрипів обурений Матарга.

— Це той перший на все Жаб'є, бо такий гад, — показав Ґелета пальцем на Томашевського. Знищуючи того поглядом, підняв кулак.

— Нахрін нам і Фоці потрібне твое панство підпанківське, — кричав Мандат.

Томашевський і до нього зухвало похилив голову по-цап'ячому, а Мандат одним ривком скочив йому до

горла, Гелета відразу за ним. Рубачі вставали. Томашевський злякався, відскочив у кут, його приятелі поспішно хапали сокири. Фока з усієї сили відштовхнув Мандата, а Андрійко Плитка, Савіцький і старий Скулюк стали як перегородка посеред колиби, щоб не підпустити пересварених одних до інших. Старий Кочерган підводився повільно, поруч з ним обидва брати, а також Фиркалюк і Цвилинюк. Фока кричав:

— Киньте негайно сокири, бо прожену вас до всіх чортів.

Томашевський охолов:

— Тепер, коли вже роботу зроблено...

— Є реваш! Не смійте так говорити! Я вам ніколи слова поганого не сказав, — кричав Фока.

— Але ж, Ясю, Ясю, — волав Савіцький із лагідним докором — я вас не впізнаю. А якщо ви поляк...

— Ви ще мене пізнаєте, — твердо перервав Томашевський, — хто ж каже, що я поляк? Це ви сам поляк і панич...

Бомба розпачливо пробулькотів:

— Господи! Господи! Бутин ламається.

Чвари висіли над колибою, як над в'язнями у тісній камері, коли поб'ються, а за стінами і поза чварами не видно світу.

Панцьо зажурився, жалібно опустив губу, застив, уважно дивився на Фоку, а потім підійшов і голосно продзвяквав:

— Не гнівайтесь, ґаздо, я суцільна рана, рана дурна і сліпа, де не торкнешся, то відразу болить і скавультить. А ви, люди, — голосно викрикнув Панцьо, — не шалійте! Тепер бачите, що таке багатство, що таке бутин? Щойно запахло грішми, відразу війна.

Панцьо вийшов переможцем з поля бою, всі замовкали, помалу всідалися, але потрохи проявлялися збуджені сумніви.

— А знаєте, — відізвався Кузімбір, — Максим з-під Явора вже давно казав, що від бутину можуть прийти сварки, а потім неволя.

— Ой, казав, — підтвердив Бомба.

— Та ж і Танасій про це давно кричить, — сказав Гудинюк.

— Волієте земельні векселі? — grimнув Фока.

— Неволя не неволя, — роздумував уголос Гелета, видобуваючи з голови якусь стару мудрість, — але раніше був ліс і кінь, ліс захищав, кінь вів, а наш ватажко Довбуш пильнував. Ціле лісове королівство...

— Для чого нам ватажки? — мимрив Бомба.

Андрійко Плитка шепотів дуже виразно, наче звертався до сумління кожного:

— І задля чого це все?

Панцьо задумався, закашляв і у його бік звернулися всі погляди.

— Лісного королівства — захотілося. Колись може було, а може й ні, але не зараз. Розповідав мені дизертир-москаль, який був з дуже далеко. З такого міста, з такої губернії, що гарно називається: Архангельськ. А там ліси без кінця, бутинів немає, навіть не снилися, а такі архангели і такі королівства, що торгують людьми, як баранами, та що я кажу — як заячими шкірками. І той бідак — з того архангельства — втік до лісу. І що ж? Голод його вигнав назад і зима також, а на плечах йому викарбували палицями все лісове королівство. Однаково, що з бутиним, що без бутину.

Савіцький обрушився:

— Панцьо, ви чесний, але у вас весь час похорон і якесь чорне бачення.

— І без бутину, і з бутиним, — впирався Панцьо, — а бачення таке, яке вже є! Знизу до гори! мужик рубає ліс, а його за це затинають і рубають. Так і має бути!

— А хто ж захистить? — пробурмотів Бомба.

— Могила! А священики потішають, що навіть могила не захищає, — відповів Панцьо, не затинаючись.

Керманіч Гудинюк з Жаб'яого слухав уважно, запитав понуро:

— То по-вашому Танасій слушно проклинає бутин? Як же це?

— Танасій мудрий, я нічого не кажу, але про одне він не знає, ані йому й не снилося...

— Танасій чогось не знає? — здивувався Ґуцинюк.

— Ка-кажу ж, розумний, наймудріший, але він не знає, що буде з вашого дерева.

— А що може бути? — вставив Савіцький. — Доми, мости.

— Па-папір! Ба-багачі всі задки будуть підтирати вашим деревом.

Мимоволі, всупереч волі зірвався дикий сміх, як ір-жання, і раптово понуро обірвався.

— А звідки ж стільки задків? — запитав дещо заспокоєний Мандат.

— Багачі зможуть, зможуть... — переконливо журився Панцьо.

Томашевський весь час нахмурений, зміряв його поглядом:

— Якраз для Танасія компаньйон. Стара ржавщина!

— Але ж, вважайте, люди, — зробив зауваження старий Кочерган, — з таких образ може бути велике нещастя. Буває така година. І вже є. Ще одна сварка і бутин розлетиться.

Фока мочав. Андрійко повторив чітким шепотом:

— І задля чого це все?

Фока підірвався:

— Це все порожні балачки! На Юрія вирушаємо. Це будуть наші чвари. Йдіть спати!

На дворі було мокро і темно. Робітники підводилися неохоче, виходили по одному, поверталися назад до колиби по лучину. Без цього ніхто не міг перейти до жаб'ївської колиби. Від мокрого снігу волога пробиралася в колибу, помаленьку розклеювався кожен, нехить підіймалася з кожного кута, а з цілого бутину — розчарування: для чого?

Петрицьо нарешті прокинувся. Його не розбудив галас і сварки, а тиша. Він встав в один момент і за один

момент пожвавився. Може він щось чув крізь сон, а може вхопив на льоту те, що відбувалося в колибі? Серед по-нурої мовчанки він вискочив на середину колиби, під сам дах, де було найбільше місця, і почав грати роль — Танасія. У швидкій почерговості, без слів, без вигуків, самими тільки рухами. Хмурился, зиркав з-під лоба, підіймав про-рочо руки, погрозливо стискав долоні. І сухі руки Петри-ця, завдяки рухові і відблискам ватри, перетворилися на сукуваті долоні Танасія. Він розбивав кулаком повітря, не-наче Танасієвими прокляттями, мружив очі, кидав задир-исті рогатини поглядів, дикі, нестримні, або ж як чортів-ські пастки, злобні, вбивчі. Але потім розставляв широко руки, як Танасій не раз розставляв до гостей так, немов хотів світ пригорнути до своїх димів. І хапав якісь руки, при-тискав до серця, пригортав їх до старечої самотності, як і сам Танасій. Хапав склянку горілки, глибоко ковтав, дуже глибоко, а потім запрошував широким рухом рук, приго-щав. Виймав з торби гроші — вони це знали — і дарував гостям, розкидав. Потім Петрицьо дістав червону хустку з торби, витер очі. А потім бив себе кулаком по чолі, ошалі-лий від старечої, Танасієвої журби. Відкрив люто уста, як орлиця, яка нападає на ворога, що наближається до гнізда. Було немов чути якийсь дикий крик — Танасія чи дико-го птаха? І виснажений тим усім, вичерпаний, похилився і падав. Петрицьо наслідував і нагадував глядачам кожен рух Танасія, котрий, як хто запам'ятав, чи то сміявся з нього, чи любив його, чи захоплювався, чи проклинав. Він грав весь час по-іншому, тримаючи всіх у напрузі, перетворився на Танасія. Свіжо підкладена ватра грала разом з Петрицьом, додавала йому ноти і ритми, яскравила, то збільшувала, то гасила, то знову розкривала. То виривали-ся, то зникали, то знову налітали, як вогнено-димові упи-рі, образи Танасія.

Спочатку розслабляючий сміх у колибі наростав і вибухав, як ватра. Бутинарі від сміху лягали на землю. Потім жаб'ївці і бистречани зближалися плече до плеча,

спілкувалися поглядами так, неначе мирилися за горілкою. Кожен рух Танасія — це нова чарка.

Старші похвалили першими.

— Такий має бути спузар! — заявив Скулюк.

— Сам Танасій так не зумів би, — визнав найстарший з братів Кочерганів.

І молодші відтаювали щораз більше.

— Ти і перед смертю розсмішив би, — видобув Кузім-бір з глибоких грудей.

— Видно, з ким варто починати бутин, — тішився Мандат.

— І закінчувати, — тихо підтакнув Біриш.

Фока теж розслабився:

— Дай тобі Боже, Петрицю, і дякуємо. І хто б тут гнівався.

— Від гніву в бутині хай Бог боронить, при сокирах, — заявив Скулюк.

— Борони Боже! — урочисто повторив старий Кочерган.

Бо вони не лише сміялися, коли блазнював Петрицьо. Петрицьо заманив, зтягнув, запакував, вони й самі не знали куди. Вони добрішали, коли згадували гостинність Танасія. Задумувалися, коли згадували про щедрість. Танасій ще жив, а Петрицьо своєю комедією вже так його підняв, неначе його хвалили і згадували після смерті, на поминках після похорону. Тому коли Петрицьо-Танасій начебто виснажений падав, ледь хапаючись руками і рятуючись, то мимоволі зривалися, щоб його притримати від падіння, щоб його врятувати.

Кого ж це вони рятували? А коли Петрицьо підводився і шаленів у пориві все нових блазнювань, простягали до нього руки, поривисто обіймали Петриця-Танасія.

Петрицьо перемиг і бутин теж. Чи ж не добре казали старі люди? «Добрий блазень в колибі над ватрою і з черпаком — це справжній батько, і духовний батько також».

XII. СКРИП КЕРМИ

1.

Ще три дні, ще два дні. Святий Юрій швидко наближався. Не статечним тихолазом, не у зрошених постолах. Його оголошував скрипучий скрегіт керми, що від світання непокоїв колибу і ліси, щоденно і упродовж цілого дня.

Крррр-крроу-крроу-і — крруоув-і — крруо-уіл — квіл-кіл...

В підніжжі потужної гаті на Рабинці урочисто крутилися майстри-корманичі. Старці як Танасій Кочерган і Цвилинюк, старі як Гудинюк, Фиркалюк і Пехкало, з молодих — майстер Савіцький і кмітливий учень Ясьо Томашевський. Вони здійснювали останні приготування перед сплавом, свердлили колоди, прикріплювали керми, а потім випробовували їх. То на вухо перевіряли, чи грає так, як треба, то руками обертали, навіть смикали туди і сюди, чи прикріплене не будь-як: крр-крруо-іл — квіл-квіл....

І вже навколо тих скреготів і скрипів, немов з плюскотом товклися хвилі, поступливі, але підступні, ніби-які-хто-хоче, а зрадливі. Габи сичали, підводні камені булькотіли, мілини на гравії щирили зубки, як повії, що підсовуються під віз, аби його перевернути. З тривожної темряви глибини ковтали ковток за ковтком: глу-глу-глу — ніби й ситі, ніби й тихі — а проковтнули б не одну дарабу і всіх. Круговерті невблаганно кружляли, як проклята зла-доля, скелі чигали, віддавали холодним шепотінням, береги миготіли, весь світ крутився.

Навколо скрізь, куди не кинь оком, — тальби, тальби. То одні біля других, то одні накладені на другі, наче будівлі велетнів, незрозумілі чи покинуті. Та всі, ніби на колесах, на слизьких пільгах, тобто на окованих палицях, задля того, щоб легше було перекотити колоди з місця на місце, передусім під гать, до води. Ціла котловина і поляна під гаттю були вимощені тальбами, а чимало людей кружляли

по них, як мурахи. Щоякийсь час споглядали на керманічів, очима запитували накази, виконували. Пересовували тальби на пільгах з місця на місце, збивали і зв'язували тальби у дараби з колод тих, що тонші чи середні. Тальби з грубших колод, важких, неповоротких вже сплавляли на якихось три милі до пристані на Красному Лузі, нижче від водоспаду, званого Гук. Їх щойно там збивали у дараби. Найгрубіші колоди спустили водою поодинці до тієї ж пристані, щоб там їх збити в тальби.

Ох, як вони мусили вважати! Спочатку більше на себе, ніж на колоди, а потім на колоди ще більше, ніж на себе, і аж, нарешті, вже на воді — раз на себе, раз на колоди. Дерева з великого гірського простору стиснули не великій котловині під гаттю, лісові старці з багатьох сотень літ втиснулися в один день сплаву, чи найбільше — в кілька днів. Так, немов лісові велетні, що так довго дозрівали у мороці, тепер мали зростися в одну потвору і вирватись за той один день з лона матері-пущі, щоб поплисти, розкритися і народитися перед очима світу. Діло, зіткане наполовину з впертості, а наполовину з мрії — щоб розкрутити бездієвість, ще таку склубочену, як ведмідь після зимової сплячки — яке пастухи розпочали з власної волі, тепер командувало. Вимагало щораз ретельніших послуг, сіючи невидиму сажу, страх на шкіру, а на язиках — смак безбожної служби. Для якої ж іще більш безбожної справи? Для якої ж Вавилонської вежі вони мали доставити цю купище дерева, скріпленого неймовірним порядком?

Шумеева пуца вирушила. Обрушилась, як жива потвора, а з нею, неначе верхом — лісовий люд. Ніби то. Насправді ж, його самого тягнула потвора, якій він одночасно служив, але й яку пильнував і тримав у путах. Бо десь там на світі, невідомо де, підприємці від деревини, не якісь там місцеві лапсердаки, ані малі посередники з Кутів, а панове-англійці, як їх звали — англікани, оточені парадним вінцем, світлою радою віденських і угорських панків, запланували і на папері порахували щодо гроша, щоб з тих

територій, де є безмежжя найздоровішої деревини, якої ніхто не може вивезти, самою лиш водою сплавити як-найбільше дерева до Галацу в Молдавії над Прутом, потім до Чорного моря, а звідти перевезти до великих розподільних портів з метою поставки у половину світу. А тут у горах Фока, попереджений новими часами і наляканий тугим роком, вирішив вирвати свій край із нерухомості поміж сном і бідюю. Продати дерево без посередників і доставити з рук до рук тим, що його потребували. Для цього було потрібно багато води і людей немало. Та найважливіше — яких людей!

Фока мав дві гаті, знав також про підземні запаси води, які може й невичерпні, але якось необережно порушені, могли здійснити повінь, зрушити береги і остаточно знищити весь бутин. Тепер для доставки дерева він потребував понад усе досвідчених керманичів, майстрів сплаву, що знали води, повороти, глибини і мілини, що усвідомлювали лицеву сторону потоків і рік, а також малі і великі загрози, які зачаїлися під поверхнею. Потребував теж сикманичів і сміливих рубачів, таких, яким корилися колоди і яких боялись. Так, ніби йому треба було ув'язнити зграю потвор, що весь час чигають і бунтуються. Та він закинув ще більшу сіль, оголосив по селах, що потребує ще більше людей. Хотів бути незалежним, постійно мати про запас помічників охочих, відомих йому і знайомих, своїх, а не чужих. Чи то для розв'язування дараб, чи для перевантаження, чи щоб знову зв'язувати і поправляти в разі потреби, а що вже й казати, якби з Божої волі утворилася загата!

Загата — це найгрізніший ворог сикманичів, це вічна біда сплавів. Бо саме через якісь неочікувані запори, людське невміння чи недбальство, з приводу недостачі води та з інших причин трапляються такі випадки, що дараби пливуть надто повільно або зачіпаються за берег. І не встигають блискавично відчепитися. Тимчасом інші дараби, що пливуть за ними, не можуть тих оминути і налітають

одна на іншу, а потім навалюються і накопичуються, як лавина дерева, та врешті-решт розвалюються і збиваються у страшний завал. Загата — це слово, якого не вимовляють уста того, хто починає сплав, яке і не пробіжить через його думки. Це загроза, що він змарнує всю роботу і наразить на розпачливі сварки керманичів, або й на бійки, а іноді і їх усіх — людей на дарабі — на каліцтво чи навіть смерть.

Кррр — крроу-і — крроу-іл...

Якщо Фока і чув якусь небезпеку у скрипучих скреготах керми і спіралей, то хіба-що оте одне попередження: загата. Потрібно багато води і найкращих людей теж немало.

Скрипіння керми викручувало і накручувало усіх. Одні готували тальби і дараби, інші у колибі, особливо вечорами, готувалися в дорозу. Дідки і підлітки, а також Трофимко з пастухами допомагали, як могли. Доїли корів і овець, готували будзи і бринзу, наливали до барилець гусянку, набивали бринзою великі ракви, нарізали шматками солонину, а все це разом складали у бесаги. Наприкінці кроїли і приміряли шкіру на запасні постолі для всіх. Бо хоч переважно на дарабах їхали босими, Фока вирішив, щоб кожен був готовий зійти з води на сушу. Зрештою, хто ж знав, як вони будуть повертатися? Поштових диліжансів поміж трьома краями: Галичиною, Буковиною і Молдавією — не було жодних. Залізничні шляхи нікому і не снились. На кожному з кордонів світ закінчувався, до того ж там і тут території були безлюдні. Зате з давніх давен переповідалися звістки про те, як бідні, спокушені маревом заробітків люди, що не знали чужини, місяцями поверталися пішки і на них нападав голод, хвороби чи розбійники, і так вони пропадали безслідно на чужині. Над тими, що пропали, кружляли зітхання, за них шепотіли щорічно молитви у найважливіший день року, підчас Таємної Вечері.

Петрицьо роздвоювався і розтроювався, керував приготуваннями, завжди розвеселяв, іноді блазнював, а разом з тим старанно карбував на реваші разом з кожним заці-

кавленим те, що кожен отримав. Розрахунки були прозорими настільки, немов це вірмени управляли бутином.

Петрицьо був не лише розподільником знаряддів, їжі, шкіри, але й сторожем ревахів. Був розпорядником води не лише у гаті на Рабинці, не лише запасної запори на Попадинці, але також, якби виявилось, що й тієї не вистачить, — втаємниченим розпорядником вод підземних. Тільки ті троє знали про них. Вони не хотіли їх порушувати, хіба-що при крайній потребі, та й що тут казати — просто боялися. Тому ні за що на світі вони не хотіли, аби хтось про це дізнався, через усе це Петрицьо, хоч і з жалем, але мав залишатися у колибі, щоб сторожити воду.

Навколо колиби нашвидкоруч поставили весняні курені для ночівлі для нових помічників, котрі зголошувалися щодня. Від молодих, які щойно прибули, повіяло веселістю. Сипалися пісні і розповіді про дівчат, грали флоріари. Вони прийшли на все готове, не мали ще коли злякатися, страху не відчували, навіть не засмакували його. Вони співали, а за ними співали і на тальбах, аж до гаті:

*Ой, кермо, кермо, яка ти майстерна!
Квиль не квиль, смикни, скрути, пори, стрілою лети.
Води загнали — поринуть світами —
На березі дівче, саме зі сльозами.*

*Ой, кермо, кермо, дал-дал-далека.
На пустих берегах не гавкне й собака,
Ні кінь не заірже, ні когут не запіє,
Дим з хат, ані звістка із хат не довіє.*

*Кермо, ой, кермо, — вертатись даремно,
Води пропливуть, роки проминуть,
Квиль-квилі, кермо, все шумлять води,
І на чужині пропав вік молодий.*

Всім нетерпілося, а під кінець ще більше піддалися долі сплаву.

2.

Тільки бистрецькі рубачі неначе не переймалися скрипом керм. Ніби ніколи нічого іншого і не планували, поспіхом почали нову вирубку у Клині, далеко на лівому березі Попадинця. Поралися завзято. Через віддаленість до колиби приходили тільки на вечерю.

Але, правду кажучи, скрип керми їх найбільше сполошив і прогнав. Як тільки перший раз почали скреготіти керми, вони відразу ж втекли на віддалений Клин. У наступні дні вони виходили ще вдосвіта, коли ще керми не починали скрипіти. Та скрипи бігли за ними, наздоганяли. Швидко йдучи, вони завзято мовчали, тільки Матарга бурмотів під ніс: «Кррау-і, кррау-і, кров-пій, кров-пій». Зате коли прийшли на вирубку, то кидалися рубати з іще більшим розмахом, ніж восени, хоч і не було потреби поспішати, бо дерева було достатньо і навіть забагато. Розігналися бадьоро широкі пили, ричання шматованих сокирами дерев заглушило віддалені скрипи керми.

Та хто б весь час сковував себе страхом? В перервах між роботою, коли їхні вуха надалі пронизували віддалені зойки, Вітролом твердо заявив: «Звалиться на ліс». І знову падали різані пилами, биті сокирами, добиті дубинами бирні, башти, колони і живі обеліски у гілчастих коронах, яких, мабуть, не носив жоден з чортів. І якщо ці дерева були не завжди грубі, та завжди довголітні, тверді, як живий метал, то чорти були зовсім старі, найстаріші від початків світу, бо навіть їхні гілки були старшими від людських прадідів.

З первовіку їхні лісові армії опиралися людству. Чавили або погрожували день і ніч. Зупиняли людський похід остереженнями: «Не смій, там ліс!». Нераз самим тільки страхом жахали, проганяли. Тепер розчухрані потвори падали одна за одною, з останньою погрозою і наче безсило. Бо люди, вже навчені, як їх громити, відскакували в останню мить, танцюючи, з усмішкою.

— Чорт, чорт, але свій, — весело сміявся вождь погромників Вітролом.

Ліс перелякався. У відступі марнішав, малішав, зникав. А вони у погоні і надалі переслідували дерева, все ще уникаючи того, що було неуникненням, з такою впевненістю, неначе мали закарбований долею реваши безпеки від лісової смерті і гірської смерті також. Бо таємниця безпеки полягає в тому, що щоб не сталося вдома і у своєму краї — те благословенне, а те, що десь там далеко у світі — прокляте.

Їхній стукіт перервав крик птаха: «Збудися, ліс!». Червоно-зелений дятел сів на сусідню башту і стукав. Вони відразу припинили гупати і побожно слухали тихого стукоту птаха. І почули таке: «Заткніть вуха! На чужині долі не шукайте. Один Бог, а не сто. Одна мати, одна доля, одна смерть — не сотні!». Птах перервав, рубачі нерухомо слухали. Птах застукотів знову: «За це вам одне життя, одна доля своя вроджена». Птах завершив стукання. Хвилеподібно відлітаючи, крикнув ще раз: «Збудися, ліс!». Рубачі зрозуміли, мимрили: «Слава Вам, Господу Святому!».

У полудень підчас перекуски стогін керми не долітав, бо і коло гаті перервали працю, а все ж Мандат, щоб протистояти страхові, по-дитячому і бридко перекиривляв керми: «Кррроу-і, кррроу-і», після чого висовував язика у напрямку колиби. Та рубачі не сміялись. Вітролом подивився на нього наполегливо, Нявчук відкрив рота у беззахисному страху, інші прошивали його очима мовчки. Мандат замовк, більше не озивався.

В той самий час в очах рубачів несподівано виріс Матарга. Тільки-но скреготи знову почали долітати здалеку, він відкрив товаришам серце. Дивлячись пронизливо на Мандата, він жалібно промовив:

— Сміятись можна і треба, але не завжди. І треба знати, з чого. Коли б ви побачили ті кам'яні міста, ту гірку чужину! Туди нас хочуть завести, туди! А нам треба відкрити очі, не будьмо худобою, а зрештою, хто знає, може

й худоба, коли її виженуть туди, щось розуміє, мучиться, але як же вона може сказати, бідна?

— Ой, знає, знає і розуміє, — плаксиво підтвердив Бомба, — і мучиться, а от мови Бог не дав.

Матарга ставав все більш балакучим, спочатку видобув якісь спогади, тіні чи сльози солдатської долі, тугу німого рекрутства, а потім виговорився в волю. Слова випливали з уст, як вода з піднятої гаті. Саме так, як йому було потрібно саме зараз, але зовсім по-іншому, ніж раніше. Донедавна він згадував про жовнірське життя, щоб виділитися, як заслужений жовнір, як бувалець, що він знається на панах, на політиці, а зараз — для чогось важливішого. Промовляв гробовим голосом, але впевнено:

— Там скрізь лопотить швабська мова, як вітер у пісках. І сокирою тебе розсіче, і молотом вдарить по голові, і довбнею доб'є, що аж тебе заткне. І в Румунії не інакше...

Мандат перебив:

— В Румунії швабська? Неправда! Адже там можна зрозуміти: по писку, луписку, дупамаца, дупагора... — Мандат зареготав.

— Це все одно, — понуро заявив Матарга, — головна біда в тому, що коли вони до нас приходять, то тоді вони німці, просто німаки, а коли ми до них, то ми німаки, от і все.

Мандат вперше обурився:

— Стати німцем? Не дай Боже!

— А як же інакше? — переконував Матарга. — Німим німцем і то відразу. Та й що тобі з того? Вдавай німого німця, бо і так їх не зрозумієш. Ти вже щось там нахапався слів, як собака мух, і вже тобі здається, що тримаєш їх у животі, а як прийде бажання викашляти ті слова, ого! слово заскочить тобі за слово, і ти знову німий. Йдеш купувати сірники, хочеш сказати: «штрахицлі», а скажеш: «штрафанцайга», що означає, що подаєш когось «прямо до криміналу». Словами наробиш чогось такого, що — пекло. Вже краще замуруватися при житті. Як ти вже став у ролі німця, то занімій.

Рубачі зацікавили, навіть Мандат не реготав. Здалеку знову долітало пронизливе: «Крррр-крррроу-іл, квіл-квіл».

Матарга вказав пальцем:

— Чуєте? Га, але це тільки початок. Тільки коли повністю запахаєшся у ту темну чужину, то це гірше, ніж чорногірські вітроломи, гірше, ніж у чагарі соснові. Не виплутаєшся. Там цвинтарі без кінця. Хрест коло хреста, хрести, хрести біля хрестів, один за другим. А ти спробуй побігти «ляуфшріт» хоч би годинку, щоб їх перегнати. І дарма, бо хрести біжать кудись до кінця світу, як ряди військових, як армія. Але зідки ж стільки військових? І що такому цвинтареві вартує проковтнути таку горсточку, як наша? І слід пропаде! Хрест за хрестом, хрести, хрести, хрести. І як нас потім хтось знайде? Ніколи! І далі: в'язниці, кримінали, кам'яниця за кам'яницею, кримінальні фортеці, башта за баштою вздовж цілих вулиць, мури, мури, мури! І все, як бочка з капустою, набите злодіями, вбивцями, мордерцями, гвалтівниками, підпалювачами, жінками, які отруюють чоловіків, матерями, які душать дітей. О! там це люблять. У нас лиш один Фудор іноді собі когось цяпне, а там? Порахуйте тільки, скільки ж там того всього має бути, щоб запакувати такі кримінали! То незчисленне, то незрозуміле! І ще подумайте — маєш «дінстфрай». Ідеш собі по місті пів дня, або й цілий день. Лиця, лица, лица. Десятки людей, сотні людей, уже й тисячі людей. Чужі — чужі — чужі. І хоч би там впіймати хоч одне людське обличчя знайоме, хоч одне щоб до тебе засвітилося! Аби хоч один тобі сказав: «Слава Богу!» або «Дай Боже здоров'я». Але ж де. Тільки швабські слова гуркотять по голові, мов каміння. І так сьогодні, і так само за місяць, і за півроку, і за рік також. Далина — Чужина! Навіть, якби ти собі пива похлептав, потягнув, і якісь компаньйони тобі при пиві сподобались, ну і кажеш їм при пиві: «побратими любі, брати», а вони на тебе вовком, вже може й за ножі зараз схопляться, бо у них «брати» означає, що ти хочеш їх припекти. І до дівчини не пробуй заговорити, бо лиш

скажеш їй: ліб, ліб, ліб, тобто люба, і питаєш, чи можна увечір прийти в гості: «Ich gast kumen aben?»¹», а вона бігом до комендатури скаржитись — що це дика людини, що рятуйте, що хоче напасти... Траплялися такі випадки, що хай Бог боронить.

Рубачі мовчали, Вітролом, як і годилося керонові, заявив: «Ми звідси не рушимося нізащо». Ёлета завзято процідив: «Не рушимося, присягаю!».

3.

Наближався вечір, скрипи керми затихали, вони поспішно поверталися до колиби. Матарга на чолі, як лідер опору, так, наче він вже став керівником вирубки. Деякі бутинарі полягали вже на підстилках, чимало жаб'ївців відпочивало по кутках, а навколо ватри не надто перепрацьовані дідки і підлітки сиділи, різали шкіру на постолі, мазали її салом, а найбільше то пятакали.

Фока сидів коло ватри лицем до входу. Щойно рубачі увійшли, то відразу розсипалися по кутах, уникаючи газду, як діти суворого вчителя. Дідки безперервно говорили один поперед одного, щирилися і хоч вільніше, ніж інші, але дещо дурніше, бо знали, що ніхто їх не слухає, тож словам своїм великої гідності не придавали. Зрештою, вони були скупчені, важко було б зрозуміти, котре слово від кого вилетіло, всі разом були галасливі, а кожен зокрема не надто. Коли хтось щось вигукнув голосніше, то відразу ховав голову і замовкав. Один з дідків роздумував вголос:

— Свято йде, люди добрі, Юрія — це найстарше для нас, для полонинського народу. Не кожен знає точно, як його святкувати — чи в хаті, чи на полонині, чи підчас полонинського ходу. Але нехай мені хтось скаже, як святкувати Юрії там. Боже мій! Полями, водами, а найгірше у містах? Там кожен — пропав.

¹ Чи могу я прийти в гості увечері? (нім., діал.)

— Пропав, пропав, — погоджувалися дідки, — немає виходу, нема.

Старий Кочерган поправив:

— Зовсім не пропав. Головний вихід: не нарушай Бога, ані людини, не чини кривди жодному створінню.

Дідки запитували один за одним, трохи невпорядковано:

— І це заповідь для води?

— А де написано?

— А хто написав?

Кочерган статечно відповів:

— Той самий, що і скрізь. І у церквах, і в писаннях, і на водах також.

— А для міст така ж заповідь?

Інший з дідків іронічно відповів:

— Для міст така, щоб носи добре затикати, бо смердить і душить, щоб не говорити усім «Слава Богу», бо лице напухне. Аби вуха затикати, бо шум і крик постійно, а ще щоб за кишені і торби триматися з усієї сили, бо злодії крутяться, як гедзі коло корови, торбу ножом відріжуть і ще й ножа всадять у спину.

— То скільки ж рук для цього треба?

Дідки сміялися, а хтось інший іще додавав:

— Для міст ніяких заповідей немає, там кожен робить, що хоче так довго, аж поки його не посадять до криміналу. Кримінал і страх — це у них головний закон.

Дідуган Гордійчук запитав Кочергана з кривою по-смішкою:

— Кажете, заповіді написані на водах? Ой, написані, та хтозна, які? Але на воді все крутиться і спробуй тут прочитай заповідь. Як? Не люблю я води, ех, це не для нас.

Кочерган підищив голос, злегка бурчав:

— А хто її любить? Любиш чи не любиш, але так говорити не можна і гріх. Вода гарна, вода сильна, вода Божа. Хто б смів її судити?

Петрицьо вже розігрів і подавав їжу, рубачі по одному підходили до ватри, а дідки похапцем відсувалися. Нарізали ремінці для постолів, шкіра потріскувала в їхніх руках, лиш настільки було їх чути. Ватра показувала рубачів одного за другим, сховатись їм було нікуди, тож вони втупили погляд в кулешу. Фока, якого від ватри було добре видно, сказав:

— Післязавтра Юрія.

Кузімбір Білоголовий здригнувся, опустив голову, задивився у барильце з гусянкою. Бомба болісно зітхнув, як корова від кольок. Інші втупилися в їжу, колиба замовкла в очікуванні. Фока сидів нерухомо, чекав. Упіймав мить, коли Кузімбір зиркнув на нього з-під лоба, просвердлив його і Кузімбір вже не міг відвести очей. Фока повторив:

— Післязавтра Юрія, бутин спільний, а не кожен окремо.

Кузімбір не відводив очей, але не відповідав, Бомба знову зітхнув, Нявчук тихенько зойкнув, Лесьо підвівся, зробив крок в бік Фоки і застиг без руху. Нарешта Бомба пробелькотів:

— Весна, багато молоді худоби, ягнят, теляток, не дай Боже залишити, та й гріх. А ще й діти.

Кузімбір оживився, полегшено видобув з глибини грудей:

— Ой, от-от, стільки дітей, дев'ятеро дітей.

Вісім голів рубачів захиталися, одна за одною повторювали те саме:

— Діти, діти, діти.

Фока підірвався різким рухом, рубачі сахнулися один по одному, неначе злякалися. Фока врівноважився і сів, повторив лагідніше:

— Бутин спільний і вчора і завтра, післязавтра Юрія. Води Бог дав достатньо, потоки і ріки повні від злив і снігів. В самий раз! І дві гаті в запасі. До того ж, ані дня не можна втрачати. З дня на день води спадуть, може бути запізно.

Кузімбір безпорадно виставив руки, як дві лопати. Бомба раз за разом постогнував, як на муках, не знайшлося жодного сміливого. Але вже смішки жаб'ївців пирскали по колибі, тому вражений цим Гелета суворо процідив:

— Неможливо.

— Неможливо, — вигукнув Матарга.

— Неможливо, неможливо, — прошелестіло по устах рубачів, котрі, забувши про їжу, сиділи, як на страшному суді.

Фока суворий, напружений чекав. Промовив з жалем:

— За що?

Матарга незвично пожвавився. Ось він міг нарешті стати важливим для всієї колиби, а відтак для всіх сіл. Замість говорити про себе, він поблажливо захищав рубачів, бо їх і так вже причарував. Говорив дуже повільно:

— Це треба б знати. Знати міста, знати швабські мови, знати людей, знати краї, знати води. А хто з них знає? Наш Кузімбір — це справжній Вітролом, та що я кажу — ще більше: його треба б прозвати Пуцоломом. Чоловік сильний, мудрий, після Андрійка Плитки перший комендант до вирубок. Сидить в середині кожного дерева. Його варто слухати на сліпо і треба, в бурі, в громах чи в заметілі. А там у світі що? Найменший жидок його висміє. Такі, як вони, будуть вам тільки заважати, Фоко, будуть непотрібно путатись під ногами, як пугач у клітці, будуть банувати і ще й дзьобати. І лякатися, як гірські коні у місті. На Шпицях зима чи весна, під сніговими засипами не злякаються, це точно. Хоч би й за два пільці від них скотилася гора льоду. Ані не муркнуть, відскочать. А там у місті — ні до чого.

Фока дивився на нього допитливо. Матарга знітився, замовк. Фока сказав:

— Хай буде, що вони такі. Зате ви вояка, щось типу пан капрал. Ви ж бували, їдьте, будьте провідником.

Матарга кумедно замахав руками, похитнувся на стільці і знову ворожий сміх жаб'ївців запалахкотів з

кутів, наче йому припікали ноги. Та Матарга, гордовито утримуючись, спокійно захищався й надалі:

— А я до чого? Що ж я з ними зроблю? Їх би треба місяцями абрихтувати, як рекрутів, а звідки ж для цього час?

— То хто ж піде? — запитав Фока.

Рубачам перехотілося їсти. Та аби щось робити, вони відставляли барильця, відсовували яворові дощечки з кулешою, хоч і не повечеряли, як годиться. Фока говорив лагідно, але намагаючись щось поправити, псував:

— Хіба ви не знаєте, який це бутин? Стільки колод, так далеко. І дараби треба буде поправляти, і можливо розв'язувати їх, і якби розбилися, то знову збирати, в'язати, і перевантажити на корабель. А найбільше потрібна постійна готовність, щоб, не дай Боже, не спала на нас загата чи вогонь. Як же обійдеться без вас, без найумілішого?

— Без кого саме? — запитав спокійно Вітролом.

— Власне без вас, — відповів Фока.

— А хто ліс буде рубати?

Фока роздратувався:

— Залиште це на мене, ще є достатньо неокорованого дерева і нема вже де ставити мигли. Залиште іншим.

Вітролом похилився:

— До пристані на Гуку — гаразд. До Криворівні, аж під панський тартак — нехай буде. Туди довеземо тальби, а це найважче, і там зіб'ємо дараби. Вже зараз, ще до Юрія, завтра на світанку, вдосвіта, бо ніч світла. А потім — га, ну нехай буде — до Кутів і відразу назад. Але ні! до Кутів задалеко.

Бомба жваво вторив:

— Задалеко, задалеко, могло б якось затягнути і далі.

Фока стримував себе, повторював:

— Бутин спільний, ви подали руки, закарбували реваш.

Матарга відізався твердо, на половину переможно:

— Я погоджувався до дерева до лісу, щоб чесна робота грала, як дзвін, а не до якихось валандань. Я своє вже від- брав, досить з мене війни, досить поневірянь.

Матарга почав щось пильно шукати в куті, демонструючи, що не має часу на подібні балачки, але врешті сів на свою підстилку. Фока вибухнув:

— Ви залишаєте мене на середині шляху, гірші від Юди.

Ніхто з бистрецьких не образився. За якусь мить Лесьо Караванчук перемиг себе і зламаним у горлі голосом видушив:

— Юда за гроші, а нам не гроші на серці. Це не зрада, а навпаки.

Тимчасом молоді жаб'івці і ті, що вже дрімали по кутах, спочатку бурчали, а потім викрикували, надмірно демонструючи бажання принизити рубачів:

— Ми поїдемо, всі до одного!

Томашевський повернувся до своєї компанії, просив:

— І що? Пупкові газди з первовіку? Проявили себе! Тільки запрягати! І ще гірші від худоби.

І знову ж ніхто не образився. В свою чергу Савіцький намагався переконати Вітролома:

— Газдо, ви ж не дитина, ви ж наш побратим, надійний товариш, не залишайте газди і нас у такій потребі.

Вітролом відповів неохоче:

— Які ми є, такі є, але тут на місці. А там на чужині — ні!

Бомба додав:

— Тут ми господарі, а там нас просто немає.

— Ми не схимники, — поспішно додав Вітролом, — не мандрівні монахи, у нас є жінки, діти.

Бомба підгавкував:

— Так, так, ми не монахи.

Мандат весело зареготав:

— Насамперед ось що треба сказати: ми не кастровані, без наших бабів не будемо мучитись місяцями, ані нам і не сниться.

Савіцький чесно ще переконував:

— Вісім місяців ви могли тут всидіти, а ще два не витримаєте?

Знову сміх заколихався по колибі, через що Гелета знову найжачився. Менш спокійний, ніж звичайно, він промовляв зухвало, навіть грубо:

— Захотілося! Тут, якщо потрібно, за бажанням світ перевернемо. А там? Ні! Ніколи! Покличте собі найманців, тільки свисніть, а вони збіжаться, як пси.

Фока перебив:

— Та хто ж кличе? Бутин кличе, реваш, ми всі спільники.

Гелета відрізав:

— Реваш — це реваш, а не кайдани.

Старий Кочерган страшно зморщив чоло і відразу ж обидва молодші брати зажурилися разом із найстаршим братом. Кочерган промовляв розважно, хоч і з жалем:

— Це не моя справа, але остерігав вас, Фоко, при реваші, не зав'язуйте собі долі, не відчиняйте комори навстіж. Ви хотіли спільноту — маєте, бачите.

— Що маєте, що бачите? — огидно перекривляв Гелета. — Ми бачимо лиш те, що ви звикли валандатися по роботах, винюхувати, кланялись.

Фока знову перебив:

— Це так слід говорити з Танасієм Кочерганом? Сором!

— Кому сором? Чи був би бутин без нас? А без Кочергана був би. Хай соромиться той, хто приходить на готове.

Фока зірвався. Чи то для безпорадного захисту, чи для атаки? Кочерган зупинив його рухом руки. Бистречани похилили голови. Вже затавровані, покірні, але все більш вперті і готові зазнати втрат і збитків, аби лиш не рушитись з місця. Найпростіший ставав хитрим, найнесміливіший — затятим. Обманювали Фоку, але самих себе ще більше. Щоби встояти у своїй впертості, вони витягали десь із кишок старшу понад старшими мудрість — глупо-

ту. Неначе вони перелякалися маревом уві сні, що їхня хата похитнулася, і мацали руками під ліжком; неначе уявили собі, що лавина котиться на хату, і з таким же страхом кидали все, що потрапляло в руки: колоди, каміння, природні запори, але разом з тим і палиці та сміття.

4.

Матарга засів глибоко в куті. Хтось міг би подумати, що він почувався безпечно, але цей велетень боявся, як хлопчисько. Чи він сам знав чого? Може тому, що зовсім випадково його понесла хлоп'яча глупота, схована під покровом велетня. Найбільше він боявся тих, які в нього ні з того, ні з сього повірили. Не піддатись, не піддатись! Що ж вдіяти, щоб не здатись? Хіба-що принести в жертву газду? Наразити його? На сміх, на бунт, може зрадити? Це якось інакше називається. За що ж зрадити? Це великий газда. Але чого ж вперся?

Матарга дійшов висновку, що потрібно свій страх і впертість перекинути на образ світу. Нехай ті жаб'івці побачать, хай їм навіть в голову не приходить, що я боюся. Лайдаки останні! Душився він басом і пихою:

Я не заперечую, для зацікавлених там є різні дива, ого. Нехай ідуть, нехай скуштують. Я не рекрут, я вже достатньо скуштував. І більше ніколи!

Він слухав сам себе; хто ж не відступить перед таким голосом? І дійсно. Смішки зникли. Кути замовкли, здається, вперше всі слухали цю смішну постать, яку в інших випадках сприймали за надутого хвалька. Вітролом помітно здригнувся, навіть жаб'івці слухали свого ненависника, нашорошивши вуха, у неспокійній мочанці. Матарга стався:

— Ніби й нічого особливого, чоловіче. Їдеш собі спокійно вулицею, аж тут на залізних латах загуркотить паровий віз. Викотиться, не встигнеш і озирнутися, відразу розіб'є тобі фуру, одного коня поранить, а другого розірве

на потрохи. Тебе самого відкине, іскор в очі насипе, димом загуманить. Так, так, кому цікаво, нехай їде.

Колиба затихла, Матарга використав це і мудрагелив:

— От бачите? Вже зараз страх, як віспа по шкірі вам посипався. Куди ж вам до залізних драконів.

В силу обставин Фока притискав його до стіни, не так як завжди, а дещо різко:

— А де ж це є такий залізний дракон, де ви його бачили?

Матарга викручувався:

— Десь там у світі, скрізь...

— Ну то скажіть! У Румунії? Чи може в Чернівцях? Чи там є залізниця? — допитувався Фока.

Незворушний Матарга відповів, ніби недбало:

— Залізниця не залізниця. Але може там є щось інше. Таке, що називається шіфа або парохід. Наскочить таке на дарабу, розіб'є її, підпалить і втече. Доженить його і арештують.

Один на один з брехнею, яка не здавалась, Фока втрапив спокій:

— В Румунії залізниця і пароходи? Це неправда, це брехня.

Обидва встали. Залишалась сварка або бійка. Хтось безсоромно брехав. Здається, не газда. То чому ж брехуна без совісті і честі не замалює так, щоб той накрився ногами? Всі чекали.

На щастя, Мандат зареготів тільки задля опору. Він зовсім не хотів псувати Матарзі гри, але мусив послабити власний переляк кпинами. Запитав, вдавано перелякано:

— А може там є залізні птахи? А може ще й дракони з крилами?

Похитнутий біля вершини пихи Матарга розізлився, демонструючи цим, що не надто впевнений у собі:

— Хочете їхати, Петриську? Гоніть на зламану голову! Як псюк, приваблений шматком лайна. Дорога у пекло відкрита. Побачимо, чи там ви будете реготати. А чи ви

розумієте вашою дурною дубиною, що із тих чортівських голів може вискочити?

Знову запитання, а з ним і страх, зависли над колибою, і Мандат втратив сміховий самозахист. Запитав досить несміливо:

— І що це? Що прийде в голову і кому?

Матарга змушував чекати на відповідь.

— Ну що? — неспокійно наполягав Магдат.

Матарга відповів таємничо:

— Те саме, що у Пруській війні під Садовою. Жоден з вас не був там! і знати не можете. Наше цісарське військо було, як золото. Ми набивали рушниці якнайшвидше — лап-цап. Жвавіше, ніж молотарка, яку коні тягають по колу. Я таку бачив над Дністром, — додатково похвалився Матарга, — Та й що нам з цього? Там тим пруссакам вискочило з голови щось таке, що вони взагалі не розвертали рушниць. Ззаду набивали по п'ять патронів за раз, а може й по десять: бах, бах, бах, бах. Ми раз вистрілимо, а вони хтозна скільки разів. І тепер перекручуйте, що це брехні. Побачимо там на чужині, чия брехня, а чия правда.

Матаргу ще ніколи не слухали так побожно. Він почував себе все більш впевнено так, що дозволив собі притишити голос:

— І це ще якимось могло б пройти, хто сміливий-бувальний, то може якимось і виплутається. Але що ви скажете на те, що Вічний Жид невдовзі має пробігати. Він дуже охочий до Туреччини, а ви йому — просто в горло.

На цей перескок до нових викрутасів Фока засміявся ще раз голосно і сміявся довго. Нарешті сказав з метою відбити наступ Матарги:

— То ви не знаєте? Вічний Жид, згідно підрахунків, буде тільки через шістнадцять років.

Цвилинюк перебив, суворо дорікаючи Матарзі:

— Не роби з себе дурня, чоловіче, коли не маєш знання, бо це не так вже й важко вирахувати — виходить, що щойно за шістнадцять чи сімнадцять років.

Матарга зухвало зареготав:

— Вирахували? Вирахували на ті часи, коли він нещасний ходив пішки. А зараз? Сяде собі на паровоз чи на шіфу, пролетить, і ось він вже тут. Пропало!

Фока не знав, що з собою вдіяти. Так, немов би він потрапив у закляте павутиння. Викручування і брехні з усіх боків!

— Люди, — волав він мало не в розпачі, — чи ви подуріли? Вічний Жид на паровозі? Хто ж вас так напхав брехнями?

Тимчасом Гіжицький, хихочучи по-дитячому, рятував Матаргу:

— А який він, цей Жид?

Саме цього і потрібно було Матарзі. Він знову вигадував і лякав, знову був важливим.

— Молодику, — відповідав він поблажливо, — краще не питай. Якби його хтось несподівано побачив, то нещастя відразу готове. А питаєш, який він? Як сто євреїв у купі. Та що я кажу — як тисяча євреїв у купі! Страшний жидисько, обертає сльозавими очиськами, руками молотить невпинно, сам до себе хрипить грізно. Видно, що проклятий! І ще росте, весь час росте, заступає сонце. Тьху, щезни, бідо!

Забобонні спльовування прокотились колибою: тьху, тьху, щезни, бідо!

Томашевський пронизливо захихотів, щоб похитнути Матаргу, але його компанія, хоч також підсміювались, була несподівано заскочена все новими ідеями Матарги, тож ще й самі не знали, як його заткнути. Тимчасом Панцьо вирвався з кутка і почав вовтузитись. Матарга занепокоївся, а Панцьо, підбігаючи до ватри, агресивно дзявкнув:

— Па-пароходами чи па-паровозами, а Вічний Жид давно прилетів, політав і щез. Але це дурниця! Ще й не такі електрики, не такі вози-паровози-огневози-громовози на вас налетять. Спелють вас на місці, не встигнете й оглянутись.

Матарга відкрив рота, чи то не зрозумів, чи то злякався:

— Хто? Вічний Жид? Тож і я кажу...

— Ка-кажу ж, ніякий не Жид дурний, а сам головний кі-кінець. Це піде *rapid*!

— Який ще кінець? — занепокоївся Матарга.

Панцьо вистрелив не затинаячись:

— Кінець світу, з дня на десь, вирахований за календарем.

Матарга глибоко зареготав, немов заіржав. Відчувши успіх, він захищався цілком вправно:

— За календарем? Панове, таж з календаря вичитують погоду, а що не вичитають, все брехня, все навпаки.

Панцьо розкашлявся, потім знову розкричався, шмагаючи Матаргу солдатськими словами:

— Матарго, такий з вас файний кутасисько, вирощений, як ялинова башта! То не робить з себе залуплину хуйовину! Соромтеся трохи своєї дурноти. Погода з календаря — це дурні книжні балачки, це так. Але Юрій, чи Великдень, чи свято Петра, це, мабуть, певне? Вирахуване що до години, чи ні? Так само і кінець світу. Я одного разу на власні вуха чув такого тупака із носом закрученим, аж до самої губи, а він мені з вашої Біблії святої-крутої з точністю вирахував: чотири вози-огневози, а той з чорними кіньми із заходу сонця прямо на північ туди до вас привалить. Все це сам ваш Бог накрутить. Розлютяться, заричить, чорта за візника поставить і кинеться на вас, як лев. І відразу ж примчать громовози, вогняний потоп.

Фока дивився на Панця здивовано. Тихо прошепотів:

— Для чого ви це все вигадуєте?

Панцьо важно посміхнувся:

— Аби якнайшвидше сідали на дараби і рятувалися до Румунії. Зараз — вже.

Зворушений, а навіть потрясений Вітролом видобув стогін з глибини грудей:

¹ Швидко (нім.).

— Спаси, Боже! Кінець з календаря! Про кінець світу я чув, але щоб так швидко і з календаря. Видно, правильна кара і в самий раз. То чого ж утікати? Пхатися під громи і під вогняних коней?

Панцьо викрикував без запинки:

— Ви щось там чули, але завжди не те, бо ви ніколи нічого точно не знаєте. Це найважливіше і це запам'ятайте собі: кінець світу не зі сходу, ані не від сонця валить, а проти сонцеві із заходу. Зрозуміли? Звідти їде Янтихрист на чорних конях. Тож ви втікайте якнайшвидше водою до Румунії, там трохи перечекаєте, то може вам і пощастить.

Колиба замовкла, а Панцьо, вважаючи, що цей номер йому вдасться, докинув ще голосніше:

— Слідкуйте за календарем відразу після Юрія! І скоро почуєте з вітру такі слова... — Панцьо зробив перерву, вичікував.

— То яке ж слово, яке слово? — шепотіли тут і там.

Панцьо відкрив таємницю у півголоса:

— Гарма — годон! — Це вже, вже.

— Гарма — годон, гарма — годон, — прошелестіло по колибі.

Хоч Панцьо і мав щирі наміри, та з Вітролом не виграв. Бо той встав переляканий, знову сів, знову встав і нарешті видихнув з глибини грудей:

— Гарма — годон, ні, не варто рятуватися, краще загнути в хаті разом з усіма.

Зате Матарга, хоч і був у відступі, то завзято захищався:

— Дим! Ви знову нам в очі диму напускаєте. Кінець світу? Досі ніхто не бачив жодного кінця і не побачить. Вічний Жид — це інша справа, бо подумайте лиш, де пробіжить Вічний Жид, там трава вигорить, а від цього відразу голод і війна може вибухнути. От вам і кінець. Вас не випустять додому, ніколи не повернетесь до хати.

Мандат вперто захищався від страху:

— Для чого нам ці страхи? Кінець чи Жид, як біда має прийти, то нехай приходить, але не треба її шукати. Сиди тихо дома і не рипайся.

У Фоки вже закінчувалися сили. Громив, як ніколи до того:

— Зламайте шию! Самі брехні, сама дурнота! Не тріпайте мордами, а з інших не робіть дурнів.

Савіцький і Петрицьо стали обабіч Фоки, заспокоюючи його. Підійшов теж і Томашевський, зневажливо міряючи поглядом рубачів. Ще стримувався, аж врешті верескнув у дикому розпачі:

— Але ж це стерва! І ви таких тримаєте для лісової роботи! Сам гній і тільки до гною годиться. Вибити по морді і прогнати батогоми.

Щойно він це видихнув, як Мандат наскочив на нього ззаді і так вривав йому по пиці, що Томашевський впав на весь зріст. Звідти і звідси бурхливо загукали:

— Убив, убив.

Створився небачений хаос. Жаб'ївці зіскакували з підлоги і з підстилок, і бистречани і жаб'ївці хапалися за сокири. І блискавично Фока, Кочергани, Андрійко Плитка, Цвилинюк та інші загорожею стали посередині, щоб не допустити до небезпечної бійки. Жаб'ївці гарячково верещали:

— Мандат з Мандатів! Бандит з Радула! Пов'язати! В кайдани! До суду! На шибеницю!

Мандат перелякався, як хлопець. То припадаючи до землі, то пролазячи накарачках поміж колінами інших, то перескакуючи через тих, що ще сиділи, вирвався від погоні, вискочив з колиби і втік. Фока гнівно звернувся до Вітролома:

— Гарний з вас керівник, нема що й казати. Дякую вам за все.

Вітролом був близький до плачу.

— Ми вас не гідні, — зойкав він, — дєдику наш любий! Порубайте реваші, або спаліть. Скасуйте карби. Заплатите,

скільки буде ваша ласка, і коли буде воля. А ми візразу раненько по хатах, щоб бути вдома ще перед Юрієм.

5.

Та Фока ще притискав твердо:

— Але ж совіть, ваша совість?

Вітролом скривився, не відповідав, а Фока не відступав:

— Де ж вона, у вас у грудях, чи там у хаті, за печею?

Вітролом зігнувся вполовину, скаржився з глибини грудей:

— Коріння в хаті, до коріння й повертайся. Ви ж чуєте, що світ закінчується. Нічого не вдієш. Божа воля. А ми до жодної партії не належимо, ми тут на краєчку світу, на останньому краєчку свободи. То де ж таке право, щоб відривати від коріння? Щоб дитину відривати від цицьки теплої і солодкої? Яка ж совість і реваш який, щоб від свободи штовхати до приниження?

Фока гірко засміявся:

— Ви до жодної партії? А партія — це не люди? І хай загине цілий світ? Так? Нехай там у світі люди залишаться без дерева, без хат, без дахів, а ви всі тут без борошна, з кулешею із яворової кори?

Вітролом покірно відповів:

— Витримаємо, як Бог дасть, і вони витримають з Богом.

Фока крикнув:

— Ви витримаєте, бо ви мисливці і у вас багато лісової звірини. А інші? Нехай поб'ються за хліб або нехай здихають? Інші народи, віри чи партії нехай щезнуть, аби лиш вам самим спалося спокійно?

Вітролом відмахувався:

— Інші народи і віри нехай залишаться з Богом на свободі і нехай роблять, що хочуть. У нас свобода, ми нікому не підлягаємо.

Від безсилля Фока хряснув себе рукою по чолі так сильно, наче самого Вітролома хряснув за впертість. Різко відвернувся, але Савіцький, заспокоюючи Фоку, взяв його за руку, другою вхопив Вітролома, підтягнув того до Фоки. Він промовляв з посмішкою, і всі повеселішали.

— Кінець світу, Кузімбіре, чому саме зараз кінець? Панцьо з вас трохи піджартовував, а ви замість того, щоб лякатися, подивіться на Фоку і задумайтеся над усім цим.

Кузімбір, якого тягнули за руку, розглядався за Панцьом, як за коронним свідком кінця світу, але свідок нерухомо присів у куті, похилив голову між колінами і мовчав. Бомба виручив Вітролома із відповіддю:

— Кінець світу очевидний, бо правдами-неправдами тягнуть нас, газдів, до поневірянь примушують.

— Видно, видно, — кивав головою Вітролом, надалі шукаючи поглядом Панця.

Савіцький рванув:

— Та хто ж вас тягне? Це ані проста розмова, ані серйозна. Самі не розумієте, що говорите.

Матарга гавкнув з темного кута:

— Це ваша мова кручена, паничу, бо яка ж вам біда, коли кілька простолюдинів розіб'ють собі голови. Зараз ви переодяглися по-нашому, бо так вам личить, а потім знову повернетесь до панської моди. Защебечете по-панському і знову вас приймуть, найбільш охоче панянки, бо ви красень. І переодягайтеся на здоров'я, а нас у нещастя не впихайте задля панських спекуляцій.

Савіцький почервонів:

— Я для вас панич? Задля спекуляцій?

Почуваючись на силі, Матарга поблажливо посміхався.

— Не так задля спекуляції, як для примхи. Ну, по-панськи. А правду кажучи, то без совісті, хоч нам Фока зараз гостро на совість наїждає. Але це не ми запхали Чорниша у біду.

Савіцький вхопився за голову:

— Що ж я мав спільного з Чорнишом і в чому я винен?

— Ви ні, це точно, але хто ж, як не пани? По це у панському бутині розійшлося поганою славою і так залишилося. Ми не забуваємо, сплави — це панська вигадка і єврейська. Ви майстер від води, паничу, робіть своє, ніхто вам не забороняє. Але без нас, і спокійна голова.

— Так, так, — белькотів Бомба, — робіть, що хочете, але без нас, без сварок, і спокійна голова.

Відчуваючи полегшення, що на нього не тиснуть, Вітролом жваво поправив Матаргу:

— Ми проти панів нічого не маємо, ані проти євреїв, ні проти інших вір чи партій. Їх Господь також створив по-своєму, ми не вивищуємося, вони собі, а ми — собі.

Гелета чітко відбивав:

— Тільки нехай нам на очі не показується, бо де тільки такий у чоботах появиться, то миттєво заразу рознесе.

Лесьо відважився:

— Це тяжка неправда. Я ще не бачив поганого пана, не чув, щоб вони несли заразу, хіба-що заробіток, хліб, ввічливе слово.

Гелета грубо відтяв:

— Ну, то сідай на дарабу і їдь разом із ввічливими кланятись.

Матарга пишно зареготав:

— Го-го, ще й яка ввічливість! Хустки, коралі, пахнула для дівчат, іноді й для молодиць. А від цього запаху — панські бенькарти.

Гелета заспокоївся, хахикнув, наблизився до ватри. Голосом, що тремтів від сміху, задоволено процідив, нагадуючи недавні події, щоб налякати тих, які не знали панських пасток, та похитнути інших:

— Слово ввічливе так вас потішає, Лесьо? Бо підсолене нікчемним грошем. Це ваша неволя! Якось ви налто швидко забули, що вашій сестрі Марійці пан нічого не дав за чоловіка. Так, за того Чорниша, що загинув на панському сплаві. А такий був щирий до роботи, неначе весь ліс

хотів взяти на плечі! Сміявся до світу, ясними очима світив і пронизував. І бачите, на що сплав здатен. Скочив у саму середину загати, на сам вершечок, щоб рятувати. Не рятував і сам загинув. Останній раз його бачили, коли настовбурчилися на нього колоди з розбитої дараби. Десь із десять колод у нього над головою стирчало, немов на нього напало стало драконів чи чортів. А він один у це бив чеканом, розбивав, відбивав, аж врешті-решт гора колод його накрила, і досі ніхто не знає, чи його колоди похоронили, чи раптова хвиля з гаті затигнула. Не знайшли його. Видно, не дуже й шукали. Пропав. Адже Марійка бігала берегами, шукала, виглядала вздовж рік аж поза Ясенів. Все дарма. І нічого їй не дали. Ані зарплати, ані навіть відшкодування. Нехай разом з дітьми ковтає яворову кору і ввічливе слово.

Лесьо заперечно замахав головою, гарячково залопотів:

— Я добре знаю, що старий пан ніколи не дізнався про Чорнишів. Тоді він хворів, довго не повертався. Марійка дурна, замість того, щоб почекати на пана, скаржилася панночкам у саду. Потім образилася, а панни — кози молоді, що там їм в голові? Танці.

Гелета з люттю процідив особливо чітко:

— Чорниш втратив життя на службі у пана, на сплаві. Сиротят залишив, а бідний пан ніколи про це не дізнався.

Лесьо, не знаючи, як йому висловити свої думки, нервувався:

— Чуєте? Марійка сама винна.

Гелета розкричався, огидно перекривлюючи сухий голос Леся:

— Чуєте люди, пани невинні, винна сама біданка Марійка, бо її чоловік загинув через бажання рятувати панське дерево. І за це зараз не має чого покласти до рота разом з дітьми.

Лесьо роздратувався:

— Звідки ви знаєте, що немає? Це зараза горда, образлива, нікому і не пискне, хоч би й тріснула з голоду.

Ґелета, втрапивши ціджений спокій, розійшовся:

— Зараза?! Його сестра зараза! Ах ти псяча підлиза!

Цвилинюк поспішно втрутився, обриваючи образи:

— Для чого ви так говорите? Зовсім вона не зараза, жіночка, як голубка, тому й горда, чистий брильянт, молода вдова, а за хлопцями не розглядається, лиш про дітей дбає. Вона ходила і до нас до Ясенова, пряла у нас і у інших також, мішками збирала материнку і зілля для аптеки. Покажіть мені ще одну таку. А старий пан? Правда, що він ввічливий, навіть наче приятний, я його давно знаю. Та що з того? Кожен пан дурний від народження і навіть так спеціально навчений, щоб бути дурним. Воно темне, воно несвідоме. Де ж такому прийде до голови, щоб за власною ініціативою подумати про людину.

Лесьо не здавався:

— Що ж ви хочете, чи пан мав від духа святого дізнатися про Чорниша і про дітей, чи як? У нього на голові сотні людей, сотні справ, наш батько був у нього мельником і знає про це найкраще. Марійка повинна була прийти до нього, почекати, сама попросити. Адже це великий пан, а до того ж старий. Але навіть якщо до нього прийти і з найменшим папірцем, то він пошукає, знайде і дасть кожному, що кому належить.

Цвилинюк запищав:

— З папірцем так, а без папірця, то нічого. Людини не пригадає. Це ж темне...

Вітролом опритомнів. Рознервувався, рубнув рукою повітря:

— Знову ви панами голови завертаєте. На хрін вони нам потрібні. Ми не про це говоримо. Основне те, що наш Петрусь панич чи не панич, пана коваля синок, це наш найкращий товариш, юнак без пихи, золотий хлопчина, сама честь. Дай йому Боже здоров'я, а пану ковалеві — небо.

Вся колиба бурхливо погодилась: наш панич-рись, хай живе панич-рись!

Фока повернувся до свого. Задиханий, з палаючими очима, він урочисто волав до Вітролома:

— Хай живе панич-рись, кажете? І честь також, а його також хочете зрадити? Де ваша честь? Ви Кузьма Бологоловий з Бережниці, син Марка з корчівників, з погромників лісу, так чи не так? Де ж ваша газдівська рука і гірське слово? Не викручуйтесь.

Вітролом знову заноровився:

— Гірське слово у горах. А честь тут, на свободі, а не в поневіряннях і не на чужинах.

— А совість, совість де?

— Я вже сказав, сумлінна плата нам всім прийде, ані не моргнеш, кінець світу от-от, — жалюгідно викручувався Вітролом.

— То під кінець світу совісті не буде? — запитав Фока. Зніяковілий Вітролом тихо зойкав:

— Самі бачите, наша совість — лісова. Ми від лісу, найбільше подібні до ведмедів. Ми що? Ми ніщо.

— Все це крутійська неправда, — відповів розжалений Фока. — Ведмідь грізний, але не крутій, буркотливий, але не зрадливий. А це зрада, зрада!

Притиснутий до стіни Вітролом розплакався. Рукою, у якій був цілий бутин, потужною, посіченою і запеченою рукою він витирив сльози і умився сльозами. Волосся зі збитої шопи розсипалося довгими пасмами по цілому лиці, і він увесь розсипався. Він захищався виючим голосом:

— Не зрада, мій сердечний, ніяка це не зрада погана, а просто без свободи, як без дихання, серце розірветься. Як мені Бог милий, як милосердний Ісус мені у серце заглядає, так мені страшно перед далечинню. Чужина...

Кузімбір з жахом дивився собі під ноги, наче перед ним раптово відкрилася безодня. Той, хто бачив гірських коней, які, сходячи у долини, втікали наввипередки

з невеликим паровозом на дорозі до Слободи Рунгурської, які, ошалілі вже від самого диму з паровозу, не дозволяли себе рятувати, а лиш спочатку у втечі, а потім у очманілому відступі назад, заштовхували вози і себе під вагони, що котилися за паровозом, призводячи до своєї смерті і людей, той не відмовить у сердечному співчутті норовистому страхові рубачів.

Фока насупився і замовк. Але Вітролом дивився на полегливо і при цьому якось жалісно, незначно наближаючись до того. Подібно до коня, який втік і, втомлений бунтом та шалом втечі, повертається до газди з тужливим іржанням так, немов чекає як і на пестоці, так і на належні йому батоги та спутування, задля того, щоб він міг повернутися до щоденного кінського життя. Вітролом, без сумніву, зворушив би не одного, хто хотів би на нього подивитися, та, на жаль, він розсмішив багатьох, оскільки був близький до втрати честі керона, котрий підіймаючи і тягнучи за собою до твердої невблаганної праці, тримає на собі весь бутин, щоб той діяв незмінно і незворушно хоч би й в урагани чи заметілі. І сміх переміг. Жаб'івці сміялися, неначе остаточно порахувалися з рубачами, переможно демонструючи, хто є справжнім бутинарем, а інші піддавалися тій людській перевазі, яка користалася слабистю ближніх, згідно з прислів'ям: «Проти кого Бог, проти того й люди».

Рубачі програли. Після сміху незручна мовчанка зарила їхню поразку. Однак Фока вже не натискав, він знав силу норовистого опору, однакову, що в коней, що в людей.

Але зголосився переможець. А саме Томашевський, про котрого вже всі забули, підвівся з підстилки. Відважився щойно зараз, чи може й справді тільки опритомнів після удару Мандата. Спочатку він обережненько роззирався, а коли не знайшов Мандата, то протер очі, випростався на підстилці, після чого встав, неначе шукав ворога по кутах. Надувся і, виклично дивлячись, пробурмотів:

— Бандит з Радула ганебно втік! Але чекай, опришку, ти ще за своє дістанеш, морда твоя вмийється юшкою, і іншим бандитам так само.

Але за Мандатом і слід простив. Він не появився ні тієї ночі, ні наступного дня.

Спровокований погрозою Томашевського Гелета вискочив на середину колиби, щоб врятувати стійкість рубачів, повалену сміхом і мочанкою. Він вже до того зворушив слухачів згадкою про Чорниша, тож може надіявся, що знову його будуть слухати. А Томашевський тимчасом, наче задля певності, знову запхався на підстилку глибоко в кут колиби. Гелета ж спочатку затягав зухвало, а потім з усе більшим роздратуванням:

— Послухайте, газди, це вже не газдівський бутин і не юнацький, тут для нас немає місця. Гірший, ніж панський, бо напхалося наймитів і підлиз, в самий раз для Фоки, щоб десь там по чужинах кланялись панкам грошовитим. Ви бачили, що сталося з Мандатом. Ледве цяпнув по писку того наймита, то сам так злякався, що замість поправити, щоб кров залила пса за те, що ганьбив побратимів, то ганебно втік. А Мандат же такий сильний, що і десятох шлапаків таких, як цей, міг би покласти без зусиль. Та що з нами сталося? Свободи немає, наш край вже обкручений грошовим правом, неначе дротяним павутинням. Наш мандрівний дідусь, той, що його звать Панцьом, вже давно нас попереджає, щоб ми ховалися у мишачі дірки від того головного чорта, що називається ordnung. Тимчасом чорт уже стерчить над нашими головами, як снігова гора. Що ж тепер робити? Подаруймо Фоці нашу працю за осінь і за зиму і забираймося звідси негайно. Нехай подавиться нею, або нехай нею розраховується з наймитами, або з євреями, чи то з Йосеньком чи з Айзиком устеріцьким тим, що старшує десь там у Молдавії над всіма сплавами і рука в руку з грошовитими панами. Але втекти не достатньо. Ми повинні їх відлякати, прогнати, бо не відчепляться ніколи. А як же це зробити? Послухайте. Ще цієї ночі на

світанку сідаймо на найменшу дарабу і по-давньому гайда на Кути, на Чернівці, на двори і управи, наскочити вночі або на світанку на каси, сокири вгору, пістолети до грудей панкам і посіпакам! Вбивати не треба, для чого нам це? а тільки лап-цап-хап! Торби наповнити грішми, потім на коней і галопом до хат повернутись. А потім, хоч би й уночі, бабів і дітву на сідла і геть по оленячих стежках, замести сліди і нехай нас потім шукають. Створиться хаос і поки шандарі за нами причалапають, ми вже будемо в Угорщині чи в Туреччині, як в давніх часах. Коли шандарі появляться на бутині, то почнуть тягати до протоколу одного за другим, верещати, штурхати, бо це їхня найулюбленіша майстерність, як у гицля проти псів. Може когось ще й в кайдани закують? Але не нас! Ми вже будемо за дев'ятою горою. А тоді що? Не випустять ні однієї дараби на чужину, зариглюють запорами річку в Устеріках і в Кутах. І тоді кінець сплавам, а панкам грошовитим печений лід замість дерева. Перехочеться їм втягати в неволю і світ перевертати наймитами. А наймити? Одні одним будуть заказувати і ще й дітям у колисках. А тепер гайда один за другим на дараби, бо це остання ваша година, і нехай ніхто не наважується нам перешкоджати.

Гелета розкричався, погрожував сокирою. Всі застигли, як уражені паралічем. Жоден не встав з підстилки. Томашевський ще глибше засунувся в кут і немов боявся накликати на себе опришка з опришків, котрий проявив себе під сам кінець бутину. Просичав з кута гаснучим голосом:

— Гарувати стільки місяців, щоб заробити на кримінал! Це кінець!

Старий Кочерган теж вирвав з себе окрик обурення:

— Це людина чи чорт?

Цього разу брати Кочергани не повторили його слів. Натомість всі дивилися на Фоку, а він встав із сидіння коло ватри і пішов до підстилки у темний кут. Не промовив ані слова.

Бутин осиротів, неначе був підвішений у повітрі. Мовчання затопило сварку. Бутинару остовпіли. Тільки старий Кочерган ще раз наважився врятувати бутин. Крикнув на Гелету:

— Чоловіче, за яким правом? Нищиш працю і тягнеш до розбою!

Хтось із жаб'ївців, захований у темному куті буркнув:

— Довбушчук! Ведмедяче насіння! На ланцюг і до цирку!

Гелета ошалів остаточно. Не маючи змоги викрити жаб'ївського крикуна, він громив і ображав старого Кочергана такими словами, яких ніхто не осмілювався б і помислити:

— Дідисько Кочерган, старий підмітач, панська підлиза з-над Нижньої Ріки, фальшиве лице собі приліпив, як єврей на святого Гамана. Пригляньтесь до цієї почвари: наче священик, ба, митрополит, ніби сам цісар. Підійми, заволоко жebraцька, дурну маківку, бо ми тобі її зараз зітнемо. Бо ми насерматери на тебе, на твою гідність. І на вас усіх, цісарів, попів і управи. Псів, які закували нам право і правду, що розбили нам наш хліб. Не ми Довбушчуки-розбійники. Це ви головних розбійників ганчірки і гицлі, це ви здерли з нас шкуру і кору.

Хто в цю мить подивився б на Гелету, зрозумів би, чому його колись назвали «половиком», тобто яструбом. Але в той момент він не закричав, як яструб тоді, коли від нього втече здобич — заєць чи курка. Сокирою не смів ударити, нищив поглядом, бо язик його затерп у хижому дзьобі. Виривав по слову, по прокляттю, по блюзнірству із кривавої середини старої ненависті:

— До кого ж промовляти і як? Язик нам вирвали, слово вирвали, глухота нас заткнула. Розійдися, земле, промов, земле, криваво. Нехай вогняні громи, нехай заметілі з пекла, нехай Попада і сам вихровий Піп Іван нас поховають.

Плечистий чоловік — пес із кантуватим дзьобом, як величезний яструб — наче єгипетське божество смерті —

стирчав, розмахуючи сокирою над головами беззахисних людей. На захист Томашевський прошепотів до Савіцького добре чутну погрозу. Промовив її польською, так, наче хотів додати своєму попередженню статусу офіційної мови:

— Паничу, їдьмо негайно дарабою у Жаб'є по жандармів.

Савіцький відповів теж польською:

— Ви такий самий остолоп, як цей! Нічого дурнішого не вигадали?

Томашевський засміявся запобігливо, не відомо на чю адресу:

— Я не думав нічого поганого.

Але ошалілий Ґелета не взяв до увагу цю погрозу, виривав з себе по прокляттю:

— Криваві привиди встануть з землі! Ригни кров'ю, земле, або будь проклята.

Кого викликав Ґелета, ким він був і чого хотів? Викликав тих, котрих давно вже не було, а імовірно, як і вирізьблені дощами пам'ятники його предка Довбуша, він і сам був закам'янілим привидом давнини, який заблукав на промисловий бутин. Нічого не планував і нічого не досяг. Остаточо похоронив опір бутинарів. Бо відразу ж Вітролом, виражаючи жах всієї колиби, страшно розкричався:

— Чоловіче, верещи скільки хочеш, рубайся чи дай, щоб тебе порубали, але святої землі не проклинай, не торкайся.

І відразу ж Панцьо втішено заскреготав з кута:

— Хе-хе-хе, торкай, торкай, швидше прийде кінець. Ось — ось...

Ґелета раптово перелякався, стиснувся в собі, неначе шукав сховку, і ненависно доскрипів:

— Знайте, що ми підпалимо камforoю всі тальби і дараби, не випустимо жодної колоди.

З цією останньою погрозою від імені тих, яких давно вже не було, він вискочив з колиби. І відразу ж на ці сло-

ва зірвалися молоді з усіх кутів колиби. Побігли до дараб, щоб їх стерегти. А відразу за ними Андрійко, Савіцький і такі майстри, як Кочергани, Гущинюк, Фиркалюк, Пехкало, поспішили, щоб перешкодити бійці чи каліцтву, якщо б Гелета насправді відважився підпалювати колоди.

Фока відпочивав на своїй підстилці у темному куті.

6.

Врешті-решт ніхто ні на що не відважився. Бутин витягнув з них сили, не залишив нікому залишку. Гелета тихіше від інших прослизнув до колиби. Став біля входу, злякано зиркав у бік підстилки Фоки, та Фока не повертався. Гелета за один тихий скачок опинився на своїй підстилці.

Разом із покинутою, але все ще набухлою жаром ватрою, втомлена колиба і сварка загасали самі собою. Після дня найважчої праці всі потребували відпочинку, рубачі, втомлені більше, ніж всі інші, падали з ніг. Повалена і покинута через бунт пуща мовчала. А вони, немов обплутані її мстивою відплатою, вигасали, наче мали полягти перед самим кінцем задля того, щоб трупи дерев мали залишитися не забраними на місці разом із погромниками. Їх заколисували з двох сторін дві мовчанки. Мовчанка газди і мочанка лісу. Та разом з тим і душили два жалібно ниючі, придушені кошмари. А хто ж їх придушив? З темних кутів вони то блимали втомленими очима, то гасили їх. Трупи, чи ще живі? Не дивитися туди, бо відомо, хто їх закував! Самої совісті, мабуть, ніхто не бачив так, як картини на стіні. Але вона любить привиджуватись примарами. Вони не називали примар, бо чим сильніше ті мучать, тим важче їх назвати. Але впізнавали їх відразу. Глядачеві чи свідкові, що не має за собою вини, їх назвати неважко. Це були невиконані завдання, може вже й змарновані, і рішення газди задушені тим, що ніхто їх не слухав. Щораз порожніша мовчанка, щораз задушніший тягар.

Заснули там, де попадали із втоми, обліплені потом, і все сохнули у духоті під гаряче сичання жарин. Човни, що вимерли від бездиханного виснаження мандрівкою, висипані смертоносним сном на якийсь гарячий берег, абияк, без пристані. Човен коло човна сохне і викривляється. У кожную людину уві сні, як до потрісканих човнів, через рани тріщин просочувалися крапля за краплею отруйні і занепокійливі краплини мовчанки. Розпухали у олов'яні тягарі і тягнули на дно. Вони потягалися зі стогоном, будилися з криком. Прокинувшись на половину, вони зігхали і відразу ж дивилися на Фоку. Газда відпочивав без руху, немов його не було, неначе його не було ніколи. Пустка. Як же він міг їх отак залишити? Без знаку, без попередження, навіть без догани, без слова на добраніч. Вони мучилися у мовчанці, як в'язні у першу ніч в тюрмі, як засуджені душі у першу ніч в пеклі. У незгоді з цілим світом, з цілим життям. Щораз порожніша мовчанка жахала. Мучилися у дрімоті. А може вже щось вирішили? Може вони проспали рішення?

Жаб'ївці не пішли на ніч до своєї колиби. Смертельно втомлені вони посідали на підлогу, обліплюючи ватру, щоб бути на сторожі. Аби чогось не прогавити. Аби дрімаючи чекати. Аби хитатися. Гірше покарати їх газда не міг. Тих, що ні в чому не винні, із тими, які провинились. Вони позгорталися клубочками, занурювалися у долю овець, які заблукали у чорних хмарах, що їх розгинали блискавки. Розшарпаний сон погасив їхні людські думки. Неначе громи із хмари жаху вдаряли у них, в одного за одним. Чому ж газда їх не будить? Чому не чутно окрику, свисту, ударів батога чи пострілу? Ночі не було, бо ніхто не заснув, ні ночі ні сну він не наказував. І дня не було, вони то обпікалися від близькості ватри, то тремтіли від холоду за кожним разом, коли наближались до дверей. Прокидалися, хоч і не хотіли прокидатись. Ворожо буркотіли на тих, хто спричинився до їхніх мук. І так всі навколо ненавиділи один одного, що коли б мали силу, то один одного хапали

б руками за горлянки. Ще ніколи ненависть не вставала з голов, таких близьких до вибуху, неначе бочка пороху, що стояла коло інших бочок з порохом, мала от-от загорітися, але не загорялася. Хто винен, що вони так мучаться? Хто ж, як не ґазда? Але ні, мабуть, не ґазда. Це точно оті вороги із найближчого села. Звідки стільки злих, стільки чортівських людей взялося на світі цієї ночі? Винищена пуща перетворила їхні голови у колоди, важчі від колод. За стільки трупів дерев, стільки голів. Але колоди не мимрять, а ці, навіть засинаючи, гаснули з лайкою на устах, з лайкою навколо себе. Як прокляті. Це, мабуть, пекло? Ненависть, ненависть і безсилля. Чи в пеклі керує Бог чи чорт? А цей ґазда нехай щезне, нехай розсипеться — спить і спить. Що він собі думає? Заповзявся, щоб дратувати? Тепер видно, який він.

Вже довше спати не могли. Вставали, похитуючись на ногах, виходили, щоб вирватися з пекла. Щоб освіжитися водою. Та поверталися знову, лягали де попало, падали безсило і знову повторювалась мука. Один лише майстер пили Фиркалюк, хоч старий і сухий, зламав сонливість, неначе лід, у якому він вже починав застигати. Став перед ватрою, немов головний пастух і пригадував стару пастушу правду, яка поєднує ґазду зі стадом. Кричав, немов вдаряючи каменем об камінь:

— Прокидайтеся, гоу! Ви люди, чи вівці? Догралися! ґазда не хоче вас знати. Від ради пустої до зради кривоустої. Гау-гау, роте паздьокай, а ти хапай, зрадливий псисько зизоокій!

Невільники важкого сну протирали очі, слухали. А Фиркалюк викрикав далі:

— А може ви злякалися грошової пастки? Хто ж каже, що треба зриватися на поневіряння? Борони Боже! Робота є скрізь. Але зрадити ґазду? Сором, ганьба! Свиня не зрадить, навіть вівця паршива не зрадить. Як крутиться, то крутиться у своїй дурійці, але ґазду впізнає. І кого ж гроші можуть змусити, поневолити? Нас майстрів? Тьху, сміх: подивіться...

Фиркалюк кричав все голосніше. Ті що, дрімали, перестали похитуватися, галас будив все ефективніше:

— Подивіться і послушайте, хто тут грає.

Фиркалюк постав шторця синю пилу. Пила задзвеніла. Будила, манила, охоплювала. Фиркалюк ударяв слово об слово ще твердіше:

— Народе безтолковий, не про гроші тут йдеться і не про панків грошовитих. Ми, майстри тримаємо світ в руках, а вона наш найстарший командир — пила. І до танцю пориває, хоч би й спав, і закручує так, що аж дух перехоплює, ну, але й дубами притисне, що й не пискнеш. Їдемо всі до одного! На дараби і ані мур-мур — доля.

І ніхто й не буркнув. Але відразу ж зірвався Матарга. Зрозумів, що до нічого був весь його опір і усі хитрощі. Бо який може бути опір проти долі і хто ж сильніший за неї. Витиснув із себе з останнім страхом, але зовсім не погрозу і зовсім не сварку, а навпаки — шанобливо і з турботою:

— Люди добрі, побратими рідні, доля неблаганна, ані слова, та і хто б їй противився. Це кажу вам я, збідований жовнір, і такий, що зазнав туги. Але хто наймиліший? Згода, хоч ніхто її на очі не бачив, згода від Бога. Я не бунти тут сію, а кажу від серця, щоб не було бунту. Я не до зради і не до поганої ради закликаю, а до згоди. Я не зизом фальшивим, я прямо, сміливо перед собою дивлюся. Якою ж є наша найстарша доля? Полонина і ліс. Так. Але сплави, дараби, чужина — це не для нас. З древніх віків є євреї, і нехав вони далі майструють, хай наймають, хай платять, хай будуть посередниками, нехай метаються по всіх краях, через усі кордони. Це єврейська доля з первовіку і хай такою й залишається. Чого ми маємо у них забирати хліб? Для чого ж перевертати світ? Ми діти своєї долі, а вони своєї. Доля християнська така, доля єврейська сяка. І обидві у згоді. Згода зі згодою і світ з Богом у згоді, з людьми і миром, амінь.

В перший і в останній раз Матарга похитнув майже усіма. Один лиш Панцьо не прозрів. Коли наступила тиша,

він вискочив на середину колиби до Матарги, не стільки, як кіт на мишу, а швидше, як стара миша у розпачі, яка у бійках з котами набралася котячих прийомів і з таким запасом мудрості проганяла велетня-кота. Матарга мимовільно відступив, а Панцьо розверещався пронизливо і агресивно, звертаючись до кута, де лежав Фока:

— Га-газдо Фоко, я зі старої собачої служби, але і ви якийсь там солдат. А по-нашому краще триматися з тим, просто з чортом, але краще бути вірним, ніж невірним у спілці з тим вашим Богом. Та чи ви не знаєте, чи ми не знаємо, чим є норовистий кінь, який раптово запереться і задкує? Ганьба кінського роду, гірший від гада! А чи ви не знаєте, що є й такі, як ваші рубачі? Ще гірші! З них лише сама пекельна *niederlage*! І яка ж на таких рада? Газдо Фоко, ви тут один, ви кращий, ніж батько, ви також і брат. У мене не було брата. Ви людина, а тут потрібна людина, а не якийсь там Бог. Але твердо і до кінця.

Панцьо бухнувся на коліна перед кутом Фоки і так розстогнався, що вся колиба, буквально всі зірвалися на рівні ноги.

— Прошу вас, газдо, — вив і стогнав Панцьо, — дайте мені пістолета, але просто зараз, у цю мить, і патрони, багато патронів, щоб я перестріляв всю цю паршиву свинячу банду, цих дезертирів із г... в штанах! Перестріляю, перестріляю і нехай мене завтра на світанку повішають урочисто при бубнах! Бо я вже здихаю, не можу дивитись на це, щоб жодного лайдака не можна було й торкнутись, бо весь час цей проклятий мир, ця смердюча *friedenszeit*. Пістолета! Пістолета! — верещав, схлипував і вив на всі боки Панцьо, немов зараз же мав віддати Богові духа.

І що тут скажеш. Досягнув свого. Вже й Фока зірвався на рівні ноги, немало переляканий:

— Панцьо, тут я наказую. Залиште це на мене і не робіть цирку!

— Кривавий цирк, — верещав Панцьо — згоди вам захотілося, смердюхи такі. Я вам дам таку згоду, щоб

поховати один коло другого. Сам перестріляю, сам поховую.

Цілеспрямованість Панця була така шалена, що вся колиба, виснажена безсонням, заразилась шаленством. Замість сміху, якого хтось очікував би, тривожні зойки, недоречні вигуки скакали по колибі: «Ошалів дідуган! Зв'язати, бо почне убивати. Проявив себе дідусь. На петлю, як собаку, і до гілки. Убити, убити відразу, бо нас повбиває».

Панцьо доходив до божевілля, заливався виттям:

— Уб'ю, повбиваю, жодного не помилую.

І відразу ж Фиркалюк зробив твердий підсумок.

— Справедливо, дідусю, але вони всі пойдуть, ні один не залишиться. Чи може хтось залишається? — крикнув Фиркалюк.

Ніхто не зголосився, жоден, неначе ліки від Панця допомогли. Та Панцьо, хоч і ослаб і хитався на ногах, божевільно покрикував:

— Мені байдуже, пістолета, пістолета!

Фиркалюк першим почав сміятися. Приводив Панця до тями сміхом:

— Але ж, дідусю, Фоці потрібні робітники, а не трупи і не турботи з похоронами.

— Дуже розумно, — визнав Томашевський з запізненням, — дайте дідові пістолета, а я йому допоможу прибрати тих, кого треба, щоб робота йшла...

Фока гостро його перебив:

— Не говоріть таких дурниць, щоб не довелося колись пошкодувати.

Савіцький повеселів, підскочив до Панця, пригортаючи його і обіймаючи:

— Дідусю любий, вас можна зрозуміти, але пістолетамі ще ніхто бутину не зробив.

Панцьо знову роздратувався, бомкав слабенько, як спутаний дзвін:

— Па-паничу Савіцький, ви дуже гарні дурнички на дрімбі виграєте. Файний з вас панич, але на лайдаків є

тільки той один засіб! Бо інакше всі ви панки, багаті чи збіднілі, підете на підметки і запряжуть вас у тачки. А чи ви знаєте, хто я такий? Дідуган вісімдесятип'ятилітній — це так, але колись я був пан gefrajter. Тридцять сьомий Feldjäger aus Rosenberg, Spies, Paprikaregiment, Gefrweiter Martin Toth, Sohn des Martins. Im Gefecht bei Bussibillo, самі скелі, мій Zug дістав шрапнелями по головах. Багато шрапнелі. Збунтувалися, розсмерділися, очі вивертають від страху: утікати! Ще й інших заражають страхом. «Шрапнель, шрапнель!» — заверещали навколо. А я до них: «Ви, злодії, інші гинуть, а ви хочете вкрати життя для себе? Я вам дам шрапнель»... Я мав два пістолета. «Ані кроку, бо смерть». І до тієї смерті, божої курви, я так промовив: «Я тобі зараз дам кілька кривавих потрохів і заткнися!». І я б перестріляв. Але капітан, старий дурень, примчав на коні і кричить: «Не смій, Toth! Май розум. Забороняю тобі!». А я з криком на дурня: «Herr Hauptman melde gehorsamst, дозвольте відшмагати їх олов'яним батогом». Не пам'ятаю, дозволив він чи ні, але я до крові відшмагав одного, другого, третього. Видно, батогов страшніші від шрапнелі. Ну і було потім у Tages-Bafehl на першому місці: хе-хе-хе, Tapferkeit, sralis-masgalis, медаль на жовтому кутасі im Namen aller höchsten Fotz. Війна це красна дівиця, не? А мир — дупа жирна. І що тут казати, наш старий капітан дурний, як кінь у важкій упряжі, але чхав на шрапнель, бо іржав за славою; а я був найменшим з цілої Feldkompanii, такий собі вилупок, а він до мене так: «Toth, я не знав, що ти такий brav-brav! Як добре піде, то станеш капралом, слава!».

Савіцький у пориві вигукнув:

— Мій тато-небіжчик говорив: «Відважся на те, на що інші не відважаться! Найщасливіші ті, котрі загинули». І так нам співав: «На бакир шапка, догори вуса, у бій так ідеться, наче у танець». Повірте мені, браття, на водах весело, неначе в танці. Не тільки гроші, не тільки небезпека дивиться на нас, але й слава.

Старий Кочерган ще раз заворушився:

— Слава! Задля слави пан коваль не із пустими страхами, а з найбільшими болотами змагався.

Колиба завирувала, розійшлися сміхи і окрики:

— Їдемо всі, ніхто не залишається.

Підводилися і, схиляючи голови, збиралися в темному куті коло Фоки. Перед ватру вискочив Гарасимко, темпераментно викрикуючи:

— Я разом з паничом, хоч ви мене і маєте за шмаркача, хоч газда не дозволяє брати мене на дараби, а я причеплюся з заду і хоч у воду мене скидайте. На бакир шапка, догори вуса.

— Де ж твої вуса, хлопчино? — добродушно зауважив старий Кочерган.

Гарасимко захихотів:

— Там, де соромлюсь показати, але дівчата підтвердять.

Як кінське іржання, оздоровчий сміх огорнув колибу: іга-га-га-га. Крізь сміх, хоч і несміливо зголосився Лесьо Караванюк:

— Газдо Фоко, ви батько рідний, я вас не залишу. Поїду і я.

Схилений у половину, неначе зламаний Вітролом підійшов до Фоки. Впорядкував розсипане волосся і видобув з глибини грудей:

— Нехай мене грім поб'є тут чи там, Вічний Жид чи кінець світу. Їду і я.

Матарга буркотів:

— Хитрий мужик той Іванисько, вчасно забрався до своїх лісових чортів, а нам залишив клопоти.

— Ой, хитрий, — похапцем визнав Пехкало, — хіба я не казав?

Фока сонний і втомлений сів у куті на своїй підстилці. Все більше людей юрмилося навколо, то схиляючи голови, то сідаючи навпочіпки. Нарешті причалапав і Нявчук, широко розкрив рота:

— І я їду, газдо, вибачте.

Фока сонно посміхнувся:

— Вас я розумію, Кузьмо, ви не мусите їхати, ваше місце в лісі.

Найзавзятіші бунтівники: Матарга, Гелета і Бомба, приповзли до кута Фоки. Матарга глухо протрубив:

— Їдемо?

— Ой, ідемо, — покірно зітхнув Бомба.

— Їдемо, ідемо, — з глибини утопленої гордості процідив гордовито Гелета.

Фока ж, сидючи далі на підстилці, сумно підсумував:

— Добре, що не на війну, бо звідси до Буківця була б довга рада, а там високо засідка і з усього юнацтва залишилось би саме повітря.

— Смердюче повітря, — скреготів Панцьо, — але знаєте що, Фоко? це я вам чесно кажу, не нарікайте і щоб ви до кінця життя не мали більших клопотів, як тільки те, що ваші рубачі не мають розуму.

Поки ніхто не відповів, Панцьо розвертаючись різко, як мати компанії, тобто пан Фебер після ранкової візитації, закричав, вказуючи на Фоку:

— А ви, хлопці, смакуйте цього-такого, поки він є. Жвакайте його, як білий хліб, бо якщо колись сюди до вас прийдуть хитрі-тверді, то нігті будете обгризати і зі старих онуч супи готувати.

Панцьо був жвавий, немов добряче випив, і замість нити, як завжди, додавав Фоці відваги:

— Не розм'якайте, газдо, бо там у великому світі вас давно вже закричали б, прокляли, покропили, свічки на голові поламали, поставили б під стовп і червоним написали: головний кровопивця, безбожник.

— За що ж? — прошепотів Фока.

— За те, що ви хочете годувати світ. Цього досить.

Фока засміявся:

— А з вами, що зробили б?

— Мудре питання. Тут я виїхав на фельдмаршала, тут мене годують, одягають, шанують. Може... і люблять? А

там у світі я набридливий жебрак, старець, обірванець. І це ще добре, кажу вам щиро. Бо там я вже давно мав би висіти за ребро, на угорський спосіб. Але мені повелось. А чому? Бо і я був лайдак у серці. Дуже смачний для того, хто виносить лайдаків.

Фока обурився, підвищив голос:

— Ви лайдак, Панцьо? Що ви вигадуете!?

Панцьо знову роздратувався, нестерпно жалісливо постогнуючи:

— Лайдак головний! Фундамент лайдацтва. Я брехав, як пес, і махав хвостом. Той-той ееее — єдиний відразу рубав їм правду просто з мосту. Ввічливо, але правду: «На все це королівство з цього світу, на всю цю брехню, я перепрошую, я дуже чемно, але я на-насер-матри!». Хе-хе-хе! Вони відразу здогадалися, на кого він натякає. І за це на Нього всі як один: «Ти обірванець, ти проти цісаря, ти проти єпископів висвячених? По морді його!». Один за одним били у такій довгій черзі, як звідси до Жабйого. Вбогі ганчірки з Нього обдерли, на хрест, і кров Йому пустили. Тааак! А я що? Гав-гав на того, а потім хвостом мик-мик: «Herr Leutnant, melde gehorsamst herr General zu Befehl»¹. Такий лайдак і брехун! Шкода, що мене відразу грім не спалив. Ой, дуже шкода.

Панцьо заспокоївся, тихо подзякував:

— І подивіться, людоньки мої, хто сміє нарікати на долю?! За все те моє лайдацтво, замість гаку під ребро по-угорськи, доля мене гладить: «На тобі, старий, свій дім, тут твій край, колиба і бутин. Подякуй і закінчуй тут». І я-я дя-дя-дякую. А тепер спати, бо газда ледве дихає!

Ніхто не противився, ніхто не заперечував, тихо зітхали, розходились, лягали. До світанку було вже недалеко, залишалося мало сну, та Фока підвівся з підстилки і підійшов до ватри, немов його божий грім поціливі під серце. Він гаряче висловив ті слова, які народжувалися з такими труднощами:

¹ Пане лейтенанте, доповім панові генералу (нім.).

— Люди божі, роде ґаздівський з первовіку, і всі діти цієї землі. Це я вам кажу перед самим відїздом — немає ніякої чужини. Це научка з сьгоднішнього дня. Хіба-що тільки там, де сваряться і гризуться, де сперечаються і б'ються. А скрізь, куди ми їдемо і доїдемо, земля божа і людська. Нам потрібні інші, іншим — ми. Веземо їм дерево щире, як золото, нехай по водах, по краях, навіть по морях добра слава піде про нашу працю, про наш край, про наші роди-народи. Бо там на нас чекають не чужі, не вороги, а побратими. Гроші не остання річ, бо дають жити. Але найважливішою є людина, бо кожен народжується на землі тільки раз. Бог нас і їх вишукав і підібрав одних для одних. Вара нам псувати Боже діло, дошкуляти, заважати і свинячити. І те є тупотою дурною і брехливою, що ми шукаємо якихось панів, аби їм служити та вклонятися. Ми хочемо знати тільки одного пана, того, що на зорях дише і на водах колише. Це наш ґазда. Дякуємо йому. Тому і я вам всім дякую за допомогу. За те, що ви поступились. Не тому, що я ґазда, а тому, що Бог, котрий все бачить, є ґаздою. Амінь.

— Амінь, амінь, — вторила колиба так, наче пригаслий жар знову розгорівся.

Частина третя
ВЕСНЯНІ ВОДИ

I. РОДИЧІ ЗА ВИБОРОМ

Нові часи підкрадалися раптово, як зазвичай. Нашепотіли щось на вухо сміливцям і ті рвалися до міста по-молодецькому, всупереч розважності, всупереч старій правді і тому всупереч волі загалу. Потім вже досить багато-хто добровільно прислуховувалися і приглядалися до міста, і зрештою майже всі почали скочуватися у його пащу. Врешті-решт весь старовічний край почав тяжіти до міста. Наше в силу того загального тяжіння, і перво-вічні бори, дерева вкорочені на голову і обдерті зі шкіри, били поклони перед містом і дозволяли безвольню вантажити себе, щоб опинитися на далеких берегах.

Після завершення бутину Фока разом зі своєю дружиною, весь час немов заховані у лісовій кишені, неначе весь час готуючись до нападу, очікували вже тільки на день святого Юрія так, як очікують дня випадку. Переймалися тільки поневоленою і вирощеною ними стихією, водою в обох гатях. Випробовували раз одну, раз іншу, спускали воду, то Рабинець вигравав, то Попадинець. Слухали уважно: вигравали, як належить, потужно, бо рівно і чисто.

Подібним чином майже сто років тому готувалися їхні предки Василюкові юнаки, аж врешті на дарабах, оздоблених як потвори, вилетіли несподівано з пущі проти

цісарського гарнізону у Кутах і проти славетної мандаторії. Хотіли визволити край від утисків. Перемогли славно, але на коротко, а потім стало ще гірше.

Наступ Фоки також мав на меті визволити край бідності, від лихварства, від приниження вбогістю. Тож уперед!

Але це не був жоден бунт чи напад. Навпаки, все почалося на підставі угод, у згоді з віддаленим світом, з його правилами. Адже немає підстав припускати, щоб вони мали намір потрапити у залежність від будь-кого, чи то від міст, чи від знаряддя, ремесел і фабрик, чи від поставок, чи врешті-решт від незнаних досі потреб чи забаганок. І напевно не прийшло їм у голову, щоб відмовлятися від старої свободи. Вони, мабуть, і не думали про те, чи стару правду вдасться погодити з новою.

Та тут потрібно зазначити, що нові часи однозначно біжать вперед, бо все має свою ціну. А ще гірше те, що нові часи іноді норовисто повертають, коли їх на силу штовхати вперед. Хоч згідно з календарною мудрістю нові часи, наприклад, для західного світу розпочалися, скажімо, від року 1492, то все ж той, хто не вірить календарям, з легкістю зауважить, що античність і середньовіччя постійно повертаються або проносяться хвилями там чи тут. Ми навіть були свідками, що тим, хто занадто вірив у нові часи, бо майбутнє дало їм відчуті райські запахи чи манливі смаки, час брикнув неслухняно, вибиваючи зуби своїм шанувальникам, і потупцював назад.

Так само на Верховині після 1864 року. Тут нас цікавитиме молодий чоловік, один з тих, кому місце було не в горах, і котрий запланував щось протилежне до того, що ґазди на Рабинці. Він попрямував від міста у гори, назад до джерел. Ретроградів немає без поступу, а на цьому прикладі можна б дійти до висновку, чому таких людей називають ретроgrадами. Це був молодий польський земле-власник, котрий разом з дружиною покинув місто, неначе втік із міста і поселився у пущі. Залишив земельні маєтки

в долинах своїй матері і сестрам, а за жінкою отримав придане невелике. У спадок отримав безмежні гірські ліси, але неначе всуперед новому світові поклав край експлуатації лісу і промислового його використанню, яке розпочав його батько відомим бутином на Руському. І з цього неважко здогадатися, на які труднощі наразився цей молодий дідич *dominium* у Криворівні.

Отже, молода подружня пара, тридцятидволітній пан Станіслав і двадцятидволітня дружина Отилія клопоталися з усіх сил, щоб розбудувати нове життя у старому дворі, котрий ще донедавна був не стільки житловою спорудою, скільки місцем панського *dominium*¹, у якому перебували і розпоряджалися, як забажали, орендарі та адміністратори.

Рабинець і Криворівня. Це немов дві протилежні течії. Одні, ті, що з Рабинця, селяни, які хоч і вважали себе газдами, то не любили, щоб їх називали мужиками, вивозили ліс, кидалися до перемоги, щоб відкритися на світ. Другі, ті з Криворівні, дідичі, які хоч і воліли, щоб їх сприймали як газдів, сховалися, нанече були невдахами і немов після поразки, з метою вберегти те, чим вони були, на їхню думку, щоб утворити свій власний центр. Завозили все, що могли, неначе рятуючи від потопу. Розбудовували Криворівню так, ніби на сотні років. Спочатку ставили потужні дамби проти диких потоків для захисту від несподіваних повеней. Потім орали незаймані досі плугом, хоч і омріяні для плуга, пласкі підлісні ділянки землі. Засівали і збирали збіжжя так, як на Поділлі, до здивування сусідів-пастухів. Розбудували двір, оточили його відкритими ганками і повними світла верандами. Ставили нові стайні, обори, приміщення для возів. Засновували нові сади, алеї, живоплоти, овочеві городи і розарії. Разом з тим усували попередні огорожі, гражди і сторожові вежі. Зруйнували приватну «фурдигу», тобто кам'яну в'язницю, що стирчала коло самої дороги і служила колись, як попередження

¹ Панування (лат.).

проти розбійницьких нападів. Нівелювали всю цю фортецю володінь і псевдо-гонору — зухвалу, затягу, ворожу. Відкривалися до світу гірського, немов відкритістю хотіли добитися довіри, неначе хотіли наочно продемонструвати, що вже немає і не буде ані розбійників, ані нічних нападів, ані засідок. Щоправда, робили це поступово, спочатку незначно, навіть несміливо, в основному тому, щоб не будити спротиву матері дідича, котра двічі на рік приїжджала із Станіславава, віддаленого не стільки просторово, скільки відгородженого важкими дорогами, небезпечними чи ненадійними. Мама не мала і ніколи не набрала довіри до гірських мешканців, а прогалини у фортифікаціях здавалися їй доводом непростимої легковажності, або ще гірше — фатального впливу невістки, надто молодої і понад міру енергійної.

Молоді не боялися, наполягли на своєму, бо зробили ставку на довіру. Не боялися, а все ж у святкові чи передсвяткові дні, коли праці і клопоти зависали на кілочку, молоду дружину лякали якісь гірські примари, примари самотності чи передчуттів. Вона вважала особливим щастям те, що могла звіритися зі своїми страхами і переживаннями перед єдиною подругою, а радше опікунці зі шкільного конвікту у Sacré-Coeur в Орлеані, пишучи їй раз на кілька місяців довгі листи. Останнім часом важка хвороба прикувала приятельку на довго до ліжка і пані Отилія вишукувала вільну хвилину, щоб через листи ще більше зблизитися з нею, поглиблюючи вимріяну дружбу співчуттям і освідченнями.

Лист перший.

*«Mademoiselle Nelly de Boys —
La Combe de l'Isère, французькі Альпи*

*Писано у Криворівні, квітень 1869 року,
Королівство Галичини*

Моя гарна і шляхетна Неллі, єдина подруго!

Зараз суботній вечір, я ще сама не знаю, що і як маю писати, але вже сама думка про вас робить мене спокій-

ною і щасливою. З самого початку я переписую строфи про Роланда пана барона Авріла із книжки про Роланда, яку я отримала в монастирі, як нагороду на прощання.

*Hauts sont les pics, les vallons tènèbreux,
Les rochers gris, les dèfilès sinisters.
Les monts sont hauts et tènèbreux et grands, AOI
Les vaux profonds, rapides les torrents.
Clairons sonnet et derrière et devant
On voit venir tonnerres et gelées,
Orages, vents, merveilleuses tempêtes,
Un appareil de flames et de feux.
Ours, leopards, qui veulent les manger,
Givres, serpents, dragons, diables vivants
Et de griffons plus trente milliers. AOI*

У тих *preux* це було раз і мимохідь, війна — це страшна справа, що ж робити? А в мене над головою щодня стирчать гори і страхи. “А-ой, а-ой”, — зітхаю і я. В будні дні ще можна витримати. Робота заливає нас, як повинь. Але вже перед святами і у свята — це гірше. Так, щоб мене підтримати, ви пишете, що гори заколисували вас з дитинства. І ще так: “Велика пригода Альп стала для мене незрівняною школою захвату”. Школою захвату! А я родом із врожайних рівнин, з-під самої межі степу і гір в житті не бачила. Я захоплююсь своїм чоловіком і всім, чим він захоплюється. Навіть намагаюся розгадати його захоплення: шум нашої річки, хоч її і не видно з будинку, голоси невидимих сопілок, що постають скрізь із лісових глибин. Зрештою навіть бурі, громів і гірських повеней я власне й не боюся. Бо тоді — голову догори і увага. Я дуже щаслива, але постійно боюся за це щастя, не бачу його кінця і не смію заглядати туди, у сам кінець. Тому, коли починає сутеніти, як зараз, коли довгі тіні гір простягають лапи і ялини хитаються, як великі bestії, змовляються, як дракони і грифи — я боюся. Тільки втікати! Почуваюся так, неначе ми обоє

разом з дітьми були на високій, але рівенькій і безкрайній полонині підчас бурі, виставлені під громи, без притулку і без схрону. Але я не дурна. Я відвернулася спиною до тіні і пишу до вас. Хай собі хитаються. У салоні мій чоловік грає балади Шопена, але салон темний, цілком понурий, бо закритий садом і кухонним будинком, а фортепіано зойкає, бо не настроєне, бо хоч ми кілька разів запрошували настройщика, він якось не хоче ризикувати головою на наших перевалах і, можливо, приїде лише літом. Мені зовсім не хочеться йти до салону. Але в цей момент чоловік, неначе щось відчув, забіг і запитав, чи наказати, щоб принесли лампу? Зараз принесуть, зашторять вікна і буде веселіше. Я тимчасом ще раз виглянула у вікно на захід сонця і намагаюся уявити собі вас на терасі у La Combe. Знаю із ваших розповідей, що ваша тераса обернена до сходу сонця, скерована прямо на мене. Тож вітаю вас.

Ви пишете про те, що ви все мрієте, щоб прогулятися поза замок, до старих тисів і туй. Чому ж вам так важко встати і що ж ви робите цілими днями? Аби тільки не в ліжку, аби тільки не те безсилля. Ще раз дивлюся до вашого листа. Ах, це ще гірше. Боже мій, чорним по білому ви мені пишете: «Цей рік важкий, болісний, втомливий, у постійній гарячці. Хребет постійно мене смикає, біль мене розриває». Ох, свята Панно з Ченстохови! А я? Ходжу, бігаю і навіть скачу, не гірше від тих чорних білок, що в нашому верхньому саду. Їжджу верхи, їжджу бричкою за якусь добру милю до гирла Ріки і сама керую, по такій дорозі, що бричка підскакує майже стільки ж у повітрі, що й котиться по землі. З розгону я не раз танцювала б ніч у ніч, якби тільки було де. Та тимчасом, коли повертаюся, то засинаю, як вбита, і знову зриваюся раненько.

Якби ж це можна було викачати половину моєї крові і послати вам, то напевно б вистачило нам обом. Це дуже здорова кров, у моїх братів то навіть надто здорова, але вам вона не зашкодить. Чоловік каже, що ще немає такого винаходу, але я не бачу, чому це мало б бути неможливим.

Може б ви про це запитали у єпископа, бо там у Орлеані є славетні лікарі, а я поїду до Львова і звідти вишлю вам мою кров. Чоловік напевно погодиться. До Львова уже якийсь час доходять поїзди з Відня, отже, це, мабуть, вдалось би переслати швидко. Я добре знаю, бо минулого літа пересилала чоловіковій сестрі малиновий сок у обплетених бутлях, вони доїхали бездоганно. У нас тут справжня фабрика соків, буває стільки малини, що цілий дім і навіть подвір'я пахнуть малиною. І прошу вас нагадати про мене єпископові, можливо, він мене ще пам'ятає? Коли я його побачила у монастирі, то під черевиками у мене почали підскакувати якісь пружини, щоб його обійняти, на щастя, що я якось стрималася, бо оце щойно був би сором, мене так і називали: *petite lutine*.

З того, що ви пишете, я тільки зараз усвідомила, що ви від мене старша на якихось десять років. Ви завжди молода, найгарніша, любя Неллі, а я у монастирі була такою дурною, що мені весь час видавалося, що ви могли б бути мені матір'ю. І тепер мені так здається. Це тому, що я рано втратила маму і тепер шукаю матері. Зрештою, ви також втратили маму в дитинстві, але що це за порівняння! Вами займалися, виховували великі люди, такі як священник Дюпанлюп, а мене? А я? Поза монастирем я зростала, як не прищеплена дичка. Мій нещасний батько у вічному неспокої ніколи не спав ніч у ніч у одному й тому ж будинку, а коні завжди були запряжені у екіпаж, готові до виїзду. Моя сестра набагато старша, надто розумна як на мене і надто світова. А брати? Не маю чим дорікнути, любили мене, балували мене, гралися зі мною, як з котом. Але завжди мимоволі мене лякали, бо постійно доходили чутки про їхні скандали, про поединки, про чвари, бійки, навіть на дорозі бували конфлікти, коли хтось з кимось не розминувся гладко. А вони ще й нераз цим хвалилися, реготали і дуже їх це розважало. Боже мій, яка я щаслива і яка вдячна, що чоловік забрав мене від того всього. Не лише інший край, інший народ, але й зовсім інший світ.

На сьогодні буду закінчувати, бо подають вечерю. Закінчу завтра і сама завезу листа на пошту. Сьогодні ми з чоловіком помолимося за ваше здоров'я в присутності Матері Божої з Ченстохови. Сонце давно вже зайшло, на дворі зовсім темно, але я знову звертаю свій погляд на захід, до вас. Ніжно обіймаю. Але ж я написала епістолу!...»

Лист другий. Продовження.

Неділя після богослужіння у церкві.

«Вчора вечером з молилася з чоловіком перед лицем Святої Панни з Ченстохови. А також сьогодні на Службі. Я б дуже хотіла, щоб ви пізнали цей ченстоховський образ. Власне, він є подібним до православної Богородиці з Сучави на Буковині, яку я знала ще в дитинстві. Я її впізнаю, як добру знайому, так, як впізнавала б свою маму. Надіємось, що Мати Божа Ченстоховська наверне всіх схизматиків на єдність, як вже раніше навернула русинів. Найважливішою зміною в моєму житті є те, що я стала католичкою і полькою, якою, втім, була і моя мама. Польський Катехизм я знаю напам'ять повністю і по фрагментах, хоч іноді мені вплутується якесь французьке слово, знайоме із *Sacrè Coeur*. А мій чоловік так уміє глянути синіми очима, що я готова навчитись і по-турецьки. Зрештою, ви, можливо, знаєте, що наша родина була так страшно перемішана, неначе задля того, щоб важко було вгадати. Вавилонська вежа, скільки ж національностей, а скільки мов. Ми розмовляли щонайменше п'ятьма мовами і усіма погано. Моя бабця навіть була неофіткою, із турків-мусульман, а врешті-решт усі були схизматиками і мене зробили православною. Я хотіла б це виправити і весь час думаю про паломництво до Ченстохови. Ми в цьому навіть присяглися обоє з чоловіком, але зараз про це можна тільки мріяти, бо там — москалі. Чоловіка не пустять, або й ще щось гірше йому заподіють, бо як я вам писала, він брав участь у польському повстанні. Ви про це добре знаєте, та й інші у Франції також знають. Їм там навіть досить співчують,

кажуть іноді: «бідна Польща, нещасливі поляки». Але мій чоловік каже, що зовсім і не бідні. Бідні чи ні, але я кажу вам, що кращих людей від поляків немає на світі. Спочатку я їх боялася, бо що не поляк — то гонор. Тому бувають гострими, тобто вимогливими, як Пані Мати мого чоловіка. А наші волохи? Легкодухи кохані, поблажливі, веселі, де їм там гонори в голові? Спочатку я соромилася за свою родину, бо всі вони мені здавалися біля поляків негоноровими. Де ж би вони вчинили таке повстання? То правда, що польських повстанців, як мого чоловіка чи пана В., що вирвався з Сибіру, вони ховали у себе по подвір'ях на Буковині і приймали найсердечніше, чим могли. На всіх дворах звучала дивна польська мова, яку задля паради вживали віками. Полячилися знову задля повстанців, для розваги, але щиросердно. Але й сміялися з них також, реготали. Мій старший брат Титус говорив, що єврей не дав би і ламаного гульдена за все це повстання. То і що з того, що єврей не дав би? А за поєдинки мого брата дав би? Певно, що ще менше. А за ті розгардіяші, карколомні перегони, за загнаних коней, за перевернуті вози дав би? Хотіла б я побачити такого єврея! Відколи я себе пам'ятаю, я боялася своїх братів і зараз боюся. Постійно непередбачувані випадки, ламання осей, дишлів, коліс, конячих ніг і чого тільки не хочеш. Іноді я їх просила, благала, а вони сміялися, втішали мене один з другим: “Не журися, Отилько, у нашій родині і так ще ніхто не вмер своєю смертю”. І про що з ними розмовляти. Я їх і надалі широко люблю, щоденно молюся за них, але вам, дорога подруго, зізнаюся, що день і ніч дякую Богові, що забрав мене від них і помістив поміж поляків. Не так галасливо, не так весело, часом сумно, іноді й трагічно, але я є поміж людьми честі, прогнозованими, які навіть зважають на кожне слово, а не поміж тими волоськими гайдамаками і вар'ятами. Якщо вже про це мова, то я зізнаюся, і тільки вам, про свою турботу, яка мене не раз мучить і переслідує, — щоб мої діти не були такими самими. Вже коли я виїздила з Панки, з батьківського

дому, тітка княгиня Santacousaine сказала мені щось цілком серйозно і приязно, а насправді — страшно. Дивилася на мене, погладила по голові, сумно зітхнула, нюхнула тютюну, пчихнула, відразу ж повеселішала, знову погладила мене по голові і сказала таке: «Отільки, моя люба сирітко, це щастя від Бога і дякуй Богові, але не думай, що ти вже позбулася і не тишся передчасно. Бо хто знає? І хай Бог боронить! Молися постійно, щоб ти тим полякам не занесла вашої зарази, родинної вар'яції». Я була ще дурненька, оніміла, а потім питаю: “Тітонько, а це заразне?”. А тітка розсміялася, Боже, яка ж вона добра і люба, тай каже так: “Не в цьому справа дитинко, але ти вже заміжня, тож я можу з тобою про це розмовляти, ти народиш їм дітей, самих гайдамаків, вар'ятів і буде гарний парад на довгі покоління”. У тітки в очах стояли сльози, але вона негайно ж нюхнула тютюну і відразу повеселішала. Але в чому ж я тут винна? Чи таке можливе? З того моменту, як я тут, мене гнітить це. Іноді я дивлюся на моїх дітей зі страхом: занесла я заразу чи ні? У вечір, коли ті смереки з гори на Montagnes Bleus, ті різноманітні дракони, ведмеді і чорти витягають лапи, то я запитую, чи це по моїх дітей, чи це справді якась хижа вар'яція і темне призначення? Щоб самі себе знищили? Найстарша донечка Зоня була після народження слабенькою, просто Крихіткою, бо народилася на сьомому місяці. А зараз така бурхлива, свавільна, вибухова, майже дика, хоч і маленька та гарненька. Але не дай Боже їй у чомусь відмовити. На щастя, це, дякувати Богові, дівчинка, тож не буде вмішуватися у скандали. А наш молодший синок Ладіслак — це товстунчик, спокійний, майже сонний, та неймовірно сильний, просто малий атлет. Коли упреться, то кілька бабів разом не можуть з ним впоратись. На жаль, і одне і друге дуже подібні на моїх братів, ті самі південні очі, випуклі, витрішкуваті, гарні, але страшні і зухвалі. Я молюся, щоб за характером вони стали подібними на чоловіка, щоб стали поляками. А Пані-Мати, діти називають її Буня (що означає — бабуня),

хоч не раз гострим слівцем і слушно, та може часом надто гостро, шмагає моїх волоських родичів, не помічає цієї подібності у моїх дітях. Іноді говорить до Зоні: “Ангелику, ти втілена краса, тільки сліди твої золоті цілувати”. Я сподівалася, що вона допоможе мені виховати дітей по-польськи, але після її від’їзду діти...»

Продовження. Лист третій.

Недільний вечір після вечері і молитви.

«Я мусила перервати листа, бо покликав мене чоловік, бо хоч і неділя, приїхав з пошти, аж з гирла Ріки, спеціальний посланець з листом від Пані-Матері. Уявіть собі: вона приїздить наступного тижня! Я хочу ще сьогодні закінчити листа до вас, бо і так не засну. А ще хочу у вас позичити відваги перед цим візитом. Крім того, коли вона тут, то ми постійно зібрані і немає мови про якісь листи. Та, зрештою, не можна й дивуватися. Пані-Мати є обов’язковою, звикла, що упродовж років на її плечах лежить відповідальність за все, і це навіть відразу видно по її лиці. Тому вона довіряє тільки самій собі, постійно контролює, іноді картає. Не всі це розуміють, тому прислуга, часом без потреби, тремтить перед її перевітками. Щоправда, наші діти зовсім не тремтять, а навпаки, коли “Буня” приїде, воюють, майже тріумфують у нас понад головами, як миші над мертвим котом. Найважчим є те, що у Пані-Матері такий вразливий гонор, її надзвичайно легко зачепити, якщо вона стикається з чимось новим, чого не знає. Бо завжди або щось скажеш, або не доскажеш, а може навіть найгірше, коли нічого не скажеш, оскільки Пані-Мати любить відкритість, але як же бути відкритою такий, як я, надто відкритий, і яка саме боїться вибриків своєї відкритості. Я все ще не можу пристосуватися, і коли вона має приїхати, то я за кілька днів до того вже не можу спати, і навіть коли прийде лист, то у мене б’ється серце так, як сьогодні. Навіть, коли вона мені присниться, то я раптово прокидаюся і більше не сплю. З цього ви

можете бачити, що я вже не в одному зуміла провинитись, та найгірше те, що сама не знаю — у чому. Бо у нас дома не було атмосфери такого гонору і навіть, коли найстарша сестра приїхала з Німеччини з великого міста, і цілими днями розповідала, що це не годиться, а те — поганий тон, то я завжди прекрасно спала. Але що ж зробиш? Мій чоловік так любить і шанує Пані-Матір, що навіть ніколи не сів би в Її присутності, хіба, якщо вона йому накаже. А коли Пані-Мати їде чи коли від Неї немає повідомлень, він стає дуже сумним, а я вам зізнаюся, що коли вона їде, то я сплю чудово, навіть стаю веселішою. Так негарно, я знаю, це навіть гріх, але це все тому, що я постійно боюся того, що вона мене не любить. Вона на мене не дивиться, а лише в бік, тільки іноді коротко так пронизливо гляне, що я відразу починаю думати, що може я щось не так зробила, може щось розбила, може не доглянула щось, а може навіть щось у неї забрала без дозволу. І справді, під таким поглядом вже кілька разів склянка, а одного разу і тарілка, випали мені з рук. Правда й те, що тут нічого не скажеш, вона могла собі вимріяти і кращу невістку для *такого* сина. Не таку смаркату, якою я була тоді, більш освічену щодо мов чи музики та більш досвідчену в світі. У її очах я була не лише провінціалкою, але передусім я була схизматичкою, якоюсь там румункою, і мала всього лиш 18 тисяч гульденів (та й це добре при наших родинних порядках), так, це правда, але вже сталося, а мені весь час здається, що Пані-Мати не забуває і навіть не хоче забути про мої недоліки і провини. Мені важко здогадатися, в чому тут справа, тому коли вона приїжджає, я постійно боюся, хвилююся навіть вночі, а наступного дня чоловік дивиться на мене і каже: «ти знову плакала». Але ж ні! Ви знаєте краще за інших, що я ніколи-ніколи не плачу. Часом людина усвідомлює власні гріхи і провини тільки випадково. Минулого літа, коли Пані-Мати поїхала, одна стара баба, кухонна помічниця, звана Варваруца, глянула на мене і посміхнулася з помітним задоволенням. “Чого ви смієтеся, Варва-

руцо?” — питаю. “Я рада, що ви тішитесь, панусю” — каже Варваруца. “Чого б мені тішитись?”. “Як це чого, що стара пані поїхала”...

Я думала, що мене холодний параліч вхопить, гарно ж я тепер виглядаю в людських очах. Я відразу побігла до дзеркала, подумала і побігла під образ Матері Божої Ченстоховської. Її очі дивилися на мене уважно, щоб я говорила правду. І підчас молитви виявилось, що я полегшено дякую за те, що Пані-Мати вже поїхала. Церква близько, тож я побігла до нашого старого каноніка, але що з цього? Йому легко говорити, він сам святий, тож і сміється з людських гріхів. Посміявся з мене досхочу. А все ж це старенький мудрий, шанований, всі його люблять, навіть Пані-Мати його любить, каже про нього нераз: “Веселий священничок, краще вже такий, ніж інші, але чого він постійно на проповідях говорить, що всі люди рівні? Через це місцеві селяни давно вже вирішили, що вони кращі від нас, подивитись тільки, як вони на нас зверхньо зиркають”. Так говорить Пані-Мати.

Тут починається найважливіший пункт і для нас дуже болючий. Це важко пояснити, але постараюся, бо сьогодні особливо хочу, щоб мені полегшало на серці, і втішаюся тим, що ви мене зрозумієте. Вам треба знати, що у нас в долинах, у маєтку матері і, зрештою у всій Польщі, є великий поділ між панамі і простолюдинами, а в Румунії ще гірше. Правда, стосунки іноді бувають добрими, але все ж це два різні світи. Тут у Галичині ще двадцять два роки тому селяни були у панщинній залежності від землевласників, змушені були примусово відпрацьовувати визначену кількість днів і не могли самовільно переселятися. Тимчасом тут у горах такого не було, селяни кажуть, що вони не були ані мужиками, ані підданими, а тільки «газдами», тобто вільними господарями і неначе громадянами. Пані-Мати їх не любить, дивиться на них з огидою, говорить про них, що це самі розбійники, бо їхні предки нераз влаштовували напади. І каже, що вони огидні гуцули. Та в чому ж вони

винні, що їх Пан Бог створив гуцулами? Та й чи вони одні нападали? А наші предки хіба ні? Мій чоловік, натомість, вирішив тут мешкати до кінця життя і поставив перед собою велику мету. Я це зрозуміла тільки після шлюбу, але відразу, а саме тоді, коли ми приїхали сюди з чоловіком. І тоді я з усього серця приєдналася до його мети. Колись я вам описувала все моє весілля, багато дрібних незначних подробиць, і тільки тепер через роки бачу, чим був приїзд сюди, бо це якось наростає, збільшується.

Звідси на майже шість миль нижче є міст на ріці Черемош, котрий поєднує мій рідний край, тобто Буковину, з краєм мого чоловіка — Галичиною, тобто Польщею. Містечко по волоській, тобто буковинській стороні, називається Вижниця, а з польського боку є друге містечко, зване Кути. Саме до цього мосту після шлюбу і після весілля мене провели двадцятьма екіпажами мої рідні і друзі нашої родини. Ми прощалися на кордоні між країнами, на мості. Циганська музика з Буковини, ах, що за музика! стала посеред мосту і заграла нам неабищо, а менуєт Моцарта. А ми всі парами перейшли через міст, я з чоловіком у першій парі. Я нічого не передчувала, аж тут раптом звідкись рясна стрілянина і дим з-під мосту. Зверху, водою по хвилях пронісся пліт, а на ньому люди, одягнені повністю у червоне. Стріляють з якихось ручних гарматок, потім дуділи у дерев'яні труби, потім музика почулася з плоту, одні грали, а інші танцювали на пливучому плоті. Всі навколо якогось юнака, котрий тримав чимале деревце, неначе ялинку на Різдво, але прикрашену самими лиш стрічками. Мені страшно й глянути у низ мосту, а вони в одну мить розвернулися на бурхливій воді і почали вискакувати на стрімкий берег. Я ще не встигла й подумати, як тут примчав інший пліт, а за ним третій. І знову постріли і знову багато людей вискакують на берег. Всі у однакових, повністю червоних строях, пояси великі на цілий тулуб і маса пістолетів, неначе на якусь війну зібрались. Поки я прийшла до тям, вони вже стріляли у нас

понад головами. Потім утворили навколо всіх наших пар величезне коло і почали танцювати на мості навколо нас якийсь круговий танець, швидкий. Наші гості з Буковини висолопили язики. Після танцю той молодий чоловік з довгим чорним буйним волоссям, які падали йому на плечі, підійшов і вручив мені деревце, біля нього стяв другий, світловолосий, коротко підстрижений, якийсь суворий чи понурий, але гарний юнак. Знову стріляли, знову грали і співали трохи дико, але з темпераментом. Потім накинулися на нас. Мене й інших пань цілували в руки, панів обіймали, а чоловіка взяли на руки і підкидали ввєрх. Нашим буковинським гостям це не дуже прийшлося до смаку, щоб обійматися з мужиками. Але нічого не вдієш — що не край, то звичай.

Зрештою, Пані-Мати теж каже про всіх них, що це смердючі мужики, бо вони іноді намазують волосся маслом задля блиску і елегантності, а мені відразу здалося, спочатку, що це оті червоношкірі рицарі, про яких ми читали у школі, а потім я раптом побачила, що це не хто інший, як оті *preux* із Роланда. Коли закінчили танець, вони стали такі спокійно і чємно усміхнені, що нагадався мені мого двоюрідного брата князя Гіоргіу, а я більшого пана, мабуть, не бачила в життя. А ті двоє молодиків, як я потім дізналася, були пов'язані церковними обітницями дружба, вони в моїх очах були повністю як двоє *preux* з *Roncevaux*. Той чорний, полум'яний, але лагідний, то Олів'є, а той розмірянний, чи то відсутній чи то суворий, то сам Роланд. Ах, Боже, якби ви могли їх побачити!

Ну, але досить вже всього цього, та й не про це йдеться. Ми тоді ніжно попрощалися на мості з моїми буковинцями, аж тут в одну мить появилися коні, і ті червоні гості з плотів оточили наш екіпаж, немов королівська сторожа, і провели нас юрмою до Криворівні. Тільки подумайте, це майже шість миль. Був початок вересня, у горах дні дещо коротші, тому вже сутєніло, поки ми доїхали додому. Відкрили ворота загорожі, висипалися люди, обсипали нас

пшеницею. Наш ескорт відразу ж попрощався з нами і ми залишилися самі. Так само і прислуга вдома нас гарно і сердечно привітала, щось типу того, як карлики з казок Грімма чи духи, і відразу ж зникла, як духи, щоби нам не заважати. Потемніло раптово, за дня було гарне, прозоре повітря, а тепер гори раптом почорніли, і небо з зірками втекло дуже високо. Я побачила, що я у якійсь ямі на дні, і злякалася, бо була перший раз в горах. Я розплакалась і тоді мій чоловік сказав мені те, чого я ніколи не забуду: “Не лякайся, тут ти королева”. І тоді мене осінила блискавка: це означає, що він тут буде королем. І це — місія мого чоловіка.

Наскільки я зрозуміла те, що ви мені колись говорили, а потім писали, то ваш замок у La Combe був навколо особи священика Дюпанлюп центром для відродження релігійного виховання, для збереження легальної влади, такої, задля якої колись Папа коронував Клодвіга, як про це пише пан барон Авріл. А у нас тут королівство на збереженні — частина королівства — і колись віддамо себе польському королеві. Ми його шукаємо, сумуємо за ним, так само, як оті *preux* — васали шукали, трубили по горах і кликали свого короля, свого імператора. Чоловік любить повторювати і читати текст пана Авріла настільки, що я його майже знаю на пам’ять:

*Pour notre roi nous devons resister
Pour son seigneur, on doit souffrir grands maux,
Tout endure, et grands froids et grands chauds.
On doit y perde et son sang et sa chair,
Va de ta lance et moi de Durandal,
Que me donna le roi, ma bonne èpée.*

Мій чоловік іноді називає наше житло “Редут у Відступі”. Я цього спочатку не зрозуміла, а він мені пояснив, що ми є, як задня сторожа у відступі чи як недобитки армії, що сховалися у горах. Окопалися і будемо триматися

так довго, як буде можливо. Я зрозуміла і кажу, що ні, бо я це бачу інакше. Ми зовсім не окопалися, а відкрилися на світ, розбили старі загорожі, тюремні сліди і вежі, задля того, щоб кожен з того гірського світу, дорослий чи дитина, вдень чи вночі, мав доступ до нас. — Я не буду вам сьогодні писати, що вже зробив мій чоловік, згадаю лише про те, що він заснував спільну касу, аби люди не потрапляли в боргову кабалу від лихварів; що хоч і має великі сумніви щодо загальної освіти і урядової програми, то все ж збудував школу і, що найважливіше, відновив віча та старі полюбовні суди, бо відколи у повітовому місті є суд, то місцеві люди завзято судяться і марнують все на процеси. Тепер всі суперечки, і навіть відшкодування за рубанину і бійки вирішують добровільно у нас в саду, зобов'язуються, щоб ніколи не йти до суду: “здалека від поліції, здалека від тюрем, здалека від примусової ексекютиви”, — каже чоловік.

Ніч просувається далі якимось дуже повільно, бо щойно друга година, і мені зовсім не хочеться спати, і зовсім не хочеться покидати цього листа до вас. Боюся, як же я боюся того візиту. Я хочу вам пояснити, як це виглядає, і як було минулого літа. Я вже раніше писала про те, що важко жити під цілоденним контролем, особливо коли ти до цього не призвичаєний, а до дещо дикої свободи так, як я. Та найважчим з усього є обіди і вечері. З самою кухнею і з подаванням ще йде так-сяк, бо старий пан-кухар Камінський — це не абихто, і камердинер Ян запопадливо слідкує. Хоч Пані-Мати також є уважною, а часом і грізною, все ж не можу сказати, що я зіпсувала польську кухню. Та найважчим є спілкування при їжі. Адже це також важливе, а може й ще більш важливе. Я зовсім не люблю сидіти тихо, як мумія, але сиділа б тихо, якби це не було ще гірше. Не можна ж весь час мовчати в своєму власному домі. Тому я собі готую, переважно по ночах, теми, промови, а навіть по можливості дотепи, та зрозуміло, що про “місію” — *ані слова!* Пані-Мати вважає мого чоловіка

ще трохи хлопцем, то що б вона сказала на те, якби він мав претензії на якусь місію без її схвалення. Я зважаю на кожне слово, зважаю так, наче ступаю по тоненькому льоді. Аби дещо прихилити Пані-Матір до місцевих, я розповідаю про приїзд і про те, як нас сердечно прийняло місцеве населення. Нарешті кажу так: “Особливо ті двоє були просто схожими на рицарів”. “Які це такі рицарі?” — засміялася Пані-Мати. Чоловік відразу зрозумів і виручив мене поспішно: “Фока Шумеїв і Петрусь Савіцький, той син повстанця, вони дійсно виявили нам зворушливу сердечність і рицарську прислужливість на кожному кроці”. Мати скривилася: “Гарні хлопці, це правда, але молода дама таких не повинна навіть зауважувати, бо один — селянин, а другий — переодягнений в селянина, хоч той Савіцький взагалі-то з хорошої шляхти, батько — це людина, тричі брав участь у повстанні. Твердий, незалежний, але той молодий, фе, змужичіє, пропав”. — Я хотіла врятувати честь Фоки і вирвалася по-свому: “Але ж рід Шумеїв також стародавній, кажуть, що від дерев, це все ж”. Мати гостро засміялася: «З дерев? Дійсно, по ньому видно, з яких дерев. Мабуть, якась гуцульська шльондра плуталася з якимось негідником, магнатським паничиком і потім переконала чоловіка, що дитина від дерев. Так ваш Фока і виглядає, як якийсь уламок з великого роду, а він просто з бенькартів і селюк. А в такі байки вірити, то тільки ти одна можеш”. Я втратила слід, виправдовувалася, як могла. “Мені не про все це йдеться, це не моя справа, я лиш про те, що коли вони тоді вискочили на берег, я пригадала собі пана Авріла, того, що я отримала в школі, а потім читала разом зі Стасем, а потім ще були ті молоді, зворучливо доброзичливі і ввічливі щодо нас і люб’язні, хоч ми їм зовсім і не потрібні, тому Савіцький видався мені як Роланд, а Фока як Олів’є”. Мати надула губи, глянула на мене коротко, але пронизливо: “Баламутство романтичне! теж мені французька історія! Щоб на таке сказали у наші часи. Я знала оперу про Роланда, а це що? Я що сліпа чи

глуха? Я переглядала того Авріла, це якесь белькотіння, а не французькість, хоч і пригладжене. Вже й до цього дійшло? В будь-якому випадку, це не читиво для молодих дам. Постійно там голови злітають, мозги і нутрощі вилітають, очі вилітають, стільки крові, фе!". Ми весь час мовчали, а Пані-Мати впала у запал обурення: "Це поезія? Так вже й бути, я вам скажу відверто, бо ніхто інший вам цього не скаже. Відколи це поезія повинна відкривати по черзі частини тіла, навіть ті, які підчас купелі старанно прикриває пристойний костюм? Відколи це її погляд повинен сягати найогидніших ран і нутрощів? Замолоду нас учили, що поезія повинна старанно уникати будь-якого нешляхетного слова, а у вашому Роланді? Не хвилюйтесь, я собі запам'ятала — нутрощі вилітають і виливаються, мозок випав і кипить на чолі. І то в кого? У архієпископа! Це огидно, це приниження духовної гідності. Це ваша воля, але у своєму домі я не терпіла б такої книжки. Варварство, огида!". Чоловік відповів так тихо, як іноді в школі учениці підказують одна одній. "Зовсім це не варварство, це сувора стародавність, справжня, не підроблена, не оперна. Рицарська, але дорога для нас поляків, як своя власна". Пані-Мати рубнула відразу з розмаху: "Таак? Це ти від кого навчився перечити і закидати мені брехню? Гарний приклад ти даєш цій малій, гарно доповнюєш її виховання! Тобто що, я брешу?!". Чоловікові щось заблистіло в очах. Ми обоє замовкли. Пані-Мати продовжила: "Цікаво мені, чи той Авріл від Роланда має щось спільного з двома братами-вбивцями, які нещодавно прославились..?". Чоловік зірвався і відразу ж сів, потім знову спокійно встав, пішов до бібліотеки і приніс два томи: пана Авріла, а також Роланда у польському перекладі пані Духінської, який ми нераз читаємо разом. Показав Пані-Матері без слів, а Пані-Мати на це: "Ах, він навіть д'Авріл, це, мабуть, якась із тих вискочок з плебсу". Я не витримала і уточнила тихо, але виразно: "Але ж це пан барон д'Авріл, перший амбасадор Франції у Бухаресті, він навіть був у моєї тітки два

роки тому”. Пані-Мати завзято процідила: “Будеш мені прискати в очі амбасадорами і твоєю тіткою? Так, наче я й кращих не знала? От, якийсь бароник звироднілий, захотілося йому смачків варварства”. Чоловік крикнув: “Але це людина великих знань, великий знавець, і письменник, і пропагандист Alliance francaise, чи цього не достатньо?”. Пані-Мати, неначе її вдарили по голові, покірно похилилась, мені раптом стало її шкода, і я різко крикнула на чоловіка: “Стасю, як ти можеш так до Пані-Матері!”. А тоді Пані-Мати до мене: «Вара тобі кричати на мого сина! Моему синові можна». — Кінець світу, що ж я наробила! Ласка від Бога, що в цю мить мала Зоня увійшла до їдальні. Ми мовчали, наче вражені паралічем. Зоня подивилася на нас, вхопила склянку з водою і давай нас поливати: Пані-Матір, чоловіка і мене. І ще й кричить: “Ей! ви, бойки! (це образлива назва в горах для селян з долин), чому нічого не говорите?”. Вона не лише вилила всю воду, а ще й кивнула на лакея, щоб долив їй. Без Пані-Матері вона ніколи собі не дозволяла чогось подібного, бо відразу дістала б різкою рішуче і міцно. А для мене удар за ударом — я гадала, що згорю від сорому, а тимчасом Пані-Мати щасливо посмінулася і каже: “Підійди, мій ангелику, хай я тебе обійму, в тобі одній моя втіха!”.

І щоб ви на це сказали, кохана моя Неллі?

І не думайте собі, що на цьому все скінчилося. Мати маєстатично опанувала себе, подивилася на мене довше, ніж зазвичай, так, що й не знала, куди подітись, а Мати з гідністю: “Ну так, не дивно, що тобі подобається той Роланд і вся та кривава рубанина, а ще й тутешні розбійники. У вас на Буковині і у Басарабії це на порядку денному, там навіть пани рубають одні одним голови день у день, а ти до цього звикла і тобі, мабуть, тут трохи сумно”. Це, звичайно ж, стосувалося мого брата, про нікого іншого Пані-Мати не чула, а зрештою, навіть і не цікавилась. Чоловік просичав, як обпечений, а я негайно дістала носову хустинку. Пані-Мати знову уважно на мене подивилася і

промовила зверхньо: “Якщо тобі так сумно за своїми, то принеси собі, Отиліє, велику хустку для того, щоб поплакати героїчно, у твоєму стилі”. Я побігла по хустку і відразу повернулась. Пані-Мати промовляла далі, викладаючи повільно і поважно: “І звичайно ж, звідки ще така симпатія до цих місцевих? Вони ж також рубаються сокирами, що аж іноді й Черемош почервоніє, я й сама це бачила. Це заслуга місцевих священиків, це вони розпускають селян, а тепер це вже буде ваша заслуга. Ви ідеалізуєте тільки простолюди і тих ргеух, читайте Роланда і братайтесь з дикунами! І знаєте, що з цього всього вийде? Підє велика чутка: пан добрий, бо дурний, тож можна у нього красти, не соромлячись, а пані? Про пані навіть чутки не буде жодної”. Зневажливо махнула рукою, заспокоїлась, перервала, наче чекала на відповідь. Я заспокоїлась, перемогла себе майже героїчно і намагалась пояснити, що і нашим найпростішим обов’язком, і задля підтримання авторитету нашої родини, є дбати щонайменше про здоров’я людей, а саме про те, щоб вони не сварилися, не рубалися і не тягалися по судах. І щоб чогось досягти, потрібно здобути довіру і просвітити їх. Про місію я навіть не згадала. Навіть не вимовила слова “місія”. Але Мати, неначе її відгадала. Вказувала пальцем на чоловіка: “Він до такої місії? Такий слабкий, такий хворобливий, а до того ж ще й сам без мене, ледь живий, і ще йому хочеться якоїсь місії? А місія буде такою і вже й здійснена, що в цьому домі вже й не почувеш польського слова. Навіть діти просякли руськістю, що не скажуть слово, то їх гуцул б’є в шию: “фіст” замість хвіст, “сиди крітко” замість спокійно, “Владзьо врітний” замість нечемний, ліжко “прилагодити” замість постелити, і так без кінця. Хочете місії? Варто було б щоденно всю цю голоту вчити польської! Го, го! Якби ж не та проклята, окупаційна Австрія і не так звана свобода від 1848 року, я б не осоромилась. На всіх моїх фільварках говорили б тільки польською. Але правда, як же тут може поширюватися польська і хто її повинен навчати, коли й сама пані-дідичка

не зуміє написати листа польською. Але почекайте! У ваших дітях *переможу я!* — Вона гладила Зоню по голові, але Зоня була нечемна: “Буня знову ние і ние, ходімо вже до саду”. Пані-Мати зірвалася, немов хотіла мене вдарити: “Знову ние» — звідки вона це чує, звідки?”. Ми вже пригнічені, втомлені, майже виснажені мовчимо, а Пані-Мати ще викладає: “В нинішній епосі молодий поляк не у селі і не в горах повинен закопатись і втопитися у женячці, з мужиками і з тваринами. Потрібно їхати туди, на захід”. Мій чоловік знову пробурмотів, наче проскреготав: “До Монте Карло”. Матір спопелила його поглядом, а я знову кинулась, щоб зробити йому зауваження, та пригадавши, що було якийсь час перед тим, вгомонила. Пані-Мати також втихомирилась, сказала спокійно: “Ні, не для того, щоб провітритись, чи розглядатись, а задля справжньої просвіти і задля навчання теж, в кого для цього є здібності і витримка”. Вона відкинулась на кріслі, а потім знову раптово зірвалася: “Але якщо ви так будете мене приймати, докучати, і просто виганяти, то ноги моєї тут більше не буде. Позбавлю вас спадку, мені це можна». На щастя, молодший лакей з місцевих, вже добре підівчений, подаючи жовтковий соус до десерту — бо Ян вийшов, — впустив соусницю на підлогу так, що та розбилась, а соус розхлюпався на нас усіх. Пані-Мати на нього глянула так важко, що замість прибирати, він швиденько втік. Пані-Мати заспокоїлась і сказала лише: “Ось маєте, навчайте цих дикунів”. За мить прийшов Ян з бабами, щоб витерти підлогу.

Нам перехотілося і пана Авріла, і всього іншого. Весь день був важкий. Пані-Мати цілий день совалася по закутках, зиркаючи тривожно і з жалем, неначе ми насправді проганяли її. Я все ж хотіла ще раз підійти до Пані-Матері і показати їй цитату із пана Авріла:

Li cuers d'unno homme vaut toul l'or d'un pais...

як казав рицар Гарін Лорейн. І як всі вони, ті рицарі під час війни і під час миру захищали слабших, і як запрошу-

вали на урочисті прийоми всі стани. Я запитала чоловіка: “Може б ось це Матері показати, адже ти мені цьому навчив і далі вчиш”. Чоловік скривився так, немов трохи роздратований: “Що тобі прийшло до голови? Захочай добре цього Авріла, зачини на два замки і ніколи про нього не згадуй”. Він дуже посумнів, і Пані-Мати також до самого від’їзду була понурою. Знаю, що це через мене, і хоч я й не хотіла, але я завжди мушу щось таке лягнути, адже й у монастирі я не раз говорила щось не в пору, так як тоді, коли занадто допитувалась про Адама і Єву і чи у них в раю були ліжка. Тільки от Мати-Єгуменя була такою терплячою до дурних і зовсім не ображалась. Ах, Боже, іноді я думаю, що якби Пані-Мати пішла в монастир, то може теж стала б такою, як Мати-Єгуменя. Та що ж з того, адже б тоді вона не мала сина, а я не мала б такого чоловіка. Тож нехай вже так і буде і Богові дякувати.

На прощання Пані-Мати подивилася на мене якимось ласкавіше, майже так, як на Зоню: “Отиліє, я мушу тебе похвалити”. — Я не повірила своїм вухам, а Пані-Мати продовжує: “Ти встановила бездоганні лампи з камфіном (це місцева назва петролеум), навіть у нас в Станіславові це рідкість. Це справжній прогрес”. — Добре, що хоч це. Але що буде завтра, я боюся навіть подумати. Буду закінчувати, бо вже година пів на четверту і треба поспати. Я ще раз полечу думками на захід, добраніч найкраща Неллі, ви нічого не бійтесь, я весь час думатиму про вас».

Продовження, лист четвертий.

Середа.

«У нас сьогодні погодно і весняно, ми дуже зайняті: поля, городи, сади, а ще приготування до весняного вигону худоби, та я все ж конче хочу написати кілька слів, бо прийшов новий лист від Пані-Матері, що через ці дороги вона відкладає приїзд на невідомо скільки. Відпадають великі приготування. Я сплю добре. Ще допишу і вишлю листа післязавтра».

Продовження, лист п'ятий.

День Святого Георгія, патрона пастухів.

«Дорога Неллі, я затигла із висиланням листа, але сьогодні особисто відвезу на пошту. По зливах, а навіть бурях — сьогодні погодньо, хоч і трохи туманно. Я встала удосвіта, бо неймовірний рух, саме сьогодні виганяють частину худоби на високогірні пасовища. Шум важко описати. Зараз дуже свіжо, весняно, і мені здається, що зараз весною було б легше дістатися до вас. Я собі уявляю, що у вас цвіте бузок в повну силу. Чи може вже відцвів? Напевно, невдовзі до вас приїде отець Дюпанлюп і їздитиме на мулі, щоб читати молитовник і милуватися горами. А як шкода, що немає вже графа Монталембер. У нас вже пуп'янки на квітах, але до цвітіння ще далеко. Зазвичай на день народження Зоні, тобто 15 травня, уже цвітуть нарциси. На бузок потрібно чекати щонайменше до 20 травня. Я засадила цілі алеї і газони, коли розквітнуть, то весь час світяться світло-фіолетово. Зате у птахів уже наступила весна, вони прилетіли роями. У них хороша пошта, перед тим вони гніздилися тільки в садах Фоки, на горі у сусідньому селі, а тепер вже дізналися і про наші сади, прислали сюди свої колонії і літають звідси на гору до Фоки і назад із привітаннями від родини для родини. А ще ластівки і голуби кружляють коло дому. Ах, які голуби! Чоловік з дитинства любить їх, розуміється на них. Капуцини, пурцлі, чайки, домінікани, зобастики, павичі. Великі і надто малі, білі, блакитнуваті і рожеві, з віртуозним польотом, або з якимось беспорядним, неначе літають великі важкі мухи. Щойно чоловік відчинив віконницю і вийшов на ганок. Відразу ж злетілася його громадка, обсіла йому плечі, голову, руки так, що він став біло-сірий від голубів. Ще забавніше, коли павичі з далеку почують цей трепіт. Тоді вже й вони злітаються, але репетують таким вереском, неначе їм щось відібрали. Я вище вже написала, що зараз було б легше дістатися до вас, але це тільки в душі, бо в дійсності ми настільки відрізані від світу, що ані до нас, ані від

нас неможливо добратися. Через це Пані-Мати відклала приїзд, можливо аж до літа. Вона побоялась дороги, і це правильно. Скрізь лавини, повені, а на перевалах — лавини рідкої глини, так, що не можна від нас доїхати навіть до повітового міста. Одна лиш дорога вздовж річки до пошти встояла перед повинню, але годиться тільки для верхової їзди. Ми вирішили сьогодні з'їхати до пошти плотом, бо саме сьогодні вирушають перші плоти із верхів. Їх ведуть наші добрі знайомі — Фока і Савіцький. За годину ми повинні зійти до ріки, щоб чекати на плоти. Ах, коли ж я нарешті вас побачу! Я б з охотою туди поїхала. А поки-що чекаю на листа і від усієї душі прагну, щоб від вас були добрі новини. Прошу вас також дізнатися щодо можливості пересилки шприців з кров'ю, я це серйозно».

Лист останній, написаний в господі біля Устя Ріки.

«Доїхали ми чудово, хоч місцями було страшно. Спустили воду з обох дамб під вершинами, хвилі так бушували, як підчас бурі у морській затоці. По дорозі є скеля, звана скелею Фоки. Там насправді найбезпечніше було б пролетіти на крилах, бо перед самою скелею є великий спад води, течія різко підхоплює пліт, а вода, відбиваючись від скель, вирує і не випускає плоту з виру, так, що пліт на великій швидкості летить просто на скелю. Плотом керував величезний старець з довгим сивим волоссям. Спокійний, маєстатичний, але настільки стурбований, що мені його відразу стало шкода, бо такого порізаного зморшками чола я ще не бачила. Коли я його побачила на плоті ще до того, як ми зайшли, я прошепотіла чоловікові: “Мабуть, таким був Шарлемань”. Боже, як я люблю ці примари! Чоловік терпляче посміхнувся і прошепотів: “Це бідняк, чисельна родина, землі мало, заробити у його селі немає де, тож на старі літа заробляє у Фоки”. Глянув ще ніжніше і додав: “Але очі дитини бачать влучно”. Під скелею старий керівник пустив плота зовсім повільно, немов на погибель або на волю хвиль. Мені захотілося кричати, але чоловік

приклав пальця до уст, а мене тримав за руку. Я трималась. Чорна скеля наближалася блискавично, зростала і заступала небо, вже стирчала над головою. Від неї бив морозний холод пекельний шум. Мені в очах закрутився світ. Порятунку не видно. Раптом старець вперся усім тілом на стерно. Хвили зашуміло оглушливо, немов збиралися нас поглинути. Колоди застогнали, як прокляті душі, але пліт плавно повернув, зовсім не різко. Ані одна колода не зачепила скелі. Ми попрощалися з ними біля Устя Ріки, і вони відразу ж поплили далі в бік Румунії.

Цілий день люди із прибережних сіл вистоювали над Рікою. Дивилися, бо спочатку щопівгодини, а потім все частіше пливли з гір довгі плоти. Важкі велетні, хвостаті, а спритно завертали на поворотах. Повалені демони, спутані, покалічені, немов кров'ю обліплені живицею. Іноді блимали їхні очні ями — чи як би це сказати? Втомлені насмішливі очі, а радше підступні, мстиві і диявольські. Після обіду хвили знову розбушувалися так, що перелякані люди втікали з берегів. Видно, що в горах знову спустили воду з дамби. І знову котилася армада драконів, сунули, сичали, булькотіли безкінечні колоди. Наближалися швидко, а зникали ще швидше. Щось мене пригнічує, якийсь страх, а може я просто боюся, що вони мені присняться.

Хоч наші коні прибули вчасно, ми тут залишимося на ніч у господі. Ах, які ж милі і запопадливі ці власники господи, побожні євреї, такі, неначе щойно прибули із Святої Землі. Турботливо опікуються нами, часто запитують, чи нам чогось не треба. Коли ми зайшли до господи, стара єврейка зраділа моему чоловікові: “Що за гість, це не гість, це любко. Яке щастя!”. Тут мені знову здається, що я в земному раю.

Закінчую листа, але все ще важко його заклеїти, важко мені з вами розлучатись. Ваш лист у мене завжди при собі. Ви в ньому пишете про ті альпійські квіти, котрі живуть так далеко від усіх, що ніхто їх не бачить, ані ніхто не

понюхає їхнього запаху. І про ті душі, обтяжені тютюном любові, яка не могла нікому віддатися.

Як гарно це звучить у перекладі пана Авріла, спочатку про вас:

«ce matin j'ai vu vos yeux pleurer»

А тоді про тих, хто вас знав і знає:

«il n'e nest pas qui tendrement ne pleure».

Чоловік звернув мою увагу на те, що сьогодні цілий день гори прикриті прозорими туманами. З-за тих заслон вони проглядають і приглядаються до нас, як світлові примари. Пан Бог так само.

Я думаю про вас, обіймаю вас.

Отилія».

II. НА ТОЙ СВІТ

1.

Упевнений, що вбив Томашевського, переляканий власним вчинком і боючись погоні, Мандат — як до того і після того не один необережний гірський убивця — втік прямо поперед себе до угорського кордону. Не гірше, ніж у танці, він ніс круглий тулуб, котився так пружно, що погоня й двадцяти худих його б не догнала. Нарешті він вдерся у невеликий потік, під прикриттям ночі й надалі рішуче втік. Весь час вгору, чим стрімкіше, тим швидше — нехай його шукають! Але тільки-но він опинився на хребті і прислуховувався до шелесту струмків, що спливають на угорський бік, то знову перелякався. На чужину угорсько-волоську? Туди лише долетить слух про вбивство, то повішають відразу, про запас і то гаком під ребро. Там суд швидкий, справедливий. Він чув уже про таке нераз.

Але чекай! Це ж минуло. Адже розповідав матчин батько, дідусь Базьо Кропивницький, славний дяк із Криворівні, що так бувало раніше, і то більше, ніж сто років тому. А тепер все інакше, нові часи, панські суди пом'якшали, судді іншої моди, освіта. В Угорщині теж так. Там для лайдаків ще краще якось виходить, бо хто звідси втікає туди, то відразу каже, що через політику. То вже його й не чіпають, аби лиш сидів тихо.

— Викручуватись політикою? га?

Мандат слухом відшукав джерело, яке сочилось в Угорщину, приглянувся, як у ньому виграють зорі, потім знову видряпався трохи вище, відшукав прикордонний камінь. Відпочивав коло каменя, саме на кордоні, зважував:

— Той дідусь Базьо, хоч і мудрий та любий, заповідав нам самі небилиці, аби ніколи нікого не судити. «Нехай Господь святий, нехай Сонечко нас судять, — казав Базьо,

— і сумління нехай судить, кожен сам себе, але інших судити нам грішним вара. Це людиновбивство! Хто судить іншого, той його вже вбиває, це найважчий гріх». Але хто ж слухатиме таку набожну неміч, як Базьо? Про нього кажуть, що він богумилий, тобто духовний, але ж тому він і дяк. А що така небога може знати? Нікого ніколи в житті не убив, навіть нігтем не пошкрябав, ані не глянув криво, лише очі витріщає на небо. Де ж йому до цього смаку? Бо хто вже раз посмакував убивства, той ніколи не забуде цього смаку, так само як і той, хто має смак на м'ясо дикого вепра, ніколи не відівчиться від полювання. Такий самий смак і в Угорщині, аби лайдаків гаком за ребро підвішувати! Звідки ж Базьові про це знати? Інша справа такому, що вбив, це вже інша мудрість, такий зразу зрозуміє, що на нього чекає. Ні! В Угорщину ні!

Мандат зірвався, відскочив від кордону. Хоч була північ, хоч на полонині не було ще й живої душі, він, гнаний страхом, та все ж не перетинаючи кордону, біг трав'янистим хребтом, весь час до верхів'я ріки. До світанку він пробіг чималий шмат дороги. Вже розвиднювалося, коли він поспішно віддалився від кордону, звертаючи вліво вниз якоюсь густо зарослою поточиною. Він прямував на шум ріки, до Черемоша. Так він опинився далеко від бутину, навпроти Льодової Баби. Помив постолі в річці, на босо перейшов через воду, втопив сліди. Децю заспокоївся:

— Якщо це правда, що розповідає Базьо, що суди так по-модному зіпсувалися, то і тут мені нічого не вдіють. То чого ж втікати на чужину? Але що тепер — зараз?

Він задер голову і подивився високо на Льодову Бабу.

— Там свобода, там простір, у верхав розлогий степ, вже й здалеку видно, якби хтось переслідував, навіть якби підкрадався навпочіпках. Що мені там зроблять?! Швидше, швидше на Льодову Бабу! Там старі криївки, підземні печери, там ще й не такі ховалися, а навіть і зимували. Звідти колись старшував над цілим краєм не хто інший,

як Дмитро Василюків, славний ватажок, позначений свя- тим Громом, зі своєю ватагою. І він і вони, — Мандат за- дихнувся, зупинився. — Ні! Від цього борони Боже!

Скільки ж страхів, один за другим, шмагали Манда- та, неначе на нього падали раз за разом удари олов'яного бича! Хто ж зміг би це описати, коли він і сам не міг по- збирати цього всього в голові до купи!

— Кілька днів я витримаю голод, так! А потім? Нічо- го іншого не залишається, як прямо звідси нападати! Так! Відразу, бо потім піде сигнал тривоги від хати до хати, а потім від колиби до колиби. На кого ж нападати? І спіль- но з ким...? Акуратно нападати...? Хіба-що захищатись? Але захищатись, це щось інше, нехай би тут десятеро, не- хай навіть двадцяттеро пішли на мене, то по голові кожно- го, голову коло голови поскладаю у ряд, як баранів! Так, розкладу! Га — та й це дарма! Барани — це інша справа. Потрібно терпляче притихнути у схроні і тихо дивитися, а будуть на полонинах великі стада. Вкрасти тут і там по одному, це зовсім не важко, їжі буде достатньо, ніхто не збідніє та й ледь зауважать...

Як надокучливий комар, задзвеніла йому в вухах ста- ра пісня:

*Ой, укравбих три баранці, четверту єгницю,
А для мене вже будують в Сиготі темницю,
Вберут ноги в кайданиці, а руки в скрипиці...*

— Тьху! тут справа інша, грубша... Що ж? Таке саме з давніх часів трапилося не з одним, а кінець завжди один і той самий. Спочатку якийсь слабак нещасний або крикун підліз під твердий кулак і врізав дуба. Іншим разом ко- мусь зовсім невинному сокира невинно вирвалася з рук і випадково наскочила на слабу кістку. І відразу на бідного кричать: «вбиця». І що він мав робити? Мусив втікати і красти з голоду теж мусив, захищатися мусив, ну і вби- вати. А тоді на нього — бий-убий, гналися за ним, як за

вовком, і отак він положив десятьох чи більше. Мусив. Потім здичавів з розпачу, від злодійства до злодійства, від убивства до убивства, і нарешті... І де ж справедливість? Дідусь Базьо дуже хвалить Божу справедливість: «До твоєї голови, ані до чиєїсь іншої ніхто не має права, ані до суду. Тільки Бог дище і нами колише». Ой, мій дідусю, а людське право? Яке ж найбільш придатне? Я вже від вчора твердо це знаю: «Утікай від людей, утікай, як борсук до дірки, не стикайся з людьми, бо... Підсунеться тобі такий Ясь». Так! Все через того смердючого цапа! Ой, як добре, що я зробив йому кінець! Та й що з того? Мені кінець теж! Гірший, бо на шибениці. Так було завжди, так і повинно бути, голова за голову. Нехай собі богумилий дідусь байдужить, що хоче.

Він знову поспішив далі в гору. Задиханий, обливаючись раз за разом потом, викупаний у поті, він дійшов після полудня до Льодової Баби. Вже виринав з гущавини потоку. Аж тут раптом чорна жовто-цяткована змія, вже добре вгодована і товста, зірвалася зі стежечки і, поспішно проповзаючи по зарослях, зникла у гущавині. Мандат втішився:

— Якби стало зовсім важко, то втікати на животі, ах, як добре втікати на здорових ногах, дякувати Богові.

Він розпростав ноги, як збуджений кінь бігав по Льодовій Бабі вздовж і впоперек. Шукав і бушував скрізь, але не було жодних печер чи криївок, навіть ні одної дірки для схрону не знайов. Після дощів, після злив минулого тижня гори, як далеко не кинув би оком, були вкриті хмарами, кипіли, диміли. Над далекою Тороягою вистрілювали хмариська, чорні потвори з піднятими копитами, якісь горбаті мари відкривали пащі, щирили зуби. Перед ним був довгий похмурий день, небо душе, думи душні, а живіт смокче. Одна-єдина рада: проспати все і турботи відразу.

Він ліг у гущавині, на краю лісу, наклав голову кожухом. Та прокинувся пізньої, чорної ночі. Від мокрих туманів

і страху перехопило подих. Ні, щоб якийсь лісовий дух хав за ноги, як ще недавно на Рабинці! Де там! Чорна ніч береже, густі тумани бережуть, і це добре. Гнітить не ніч, а чорніше від ночі убивство, доля закована навіки. Відразу на шибеницю, чи що? Опришківство, а потім ще певніша шибениця. А тимчасом, на всякий випадок тихо сиди, не шастай, бо, мабуть, вже упир паскудний, сам лайдак Ясьо шукає свого вбивцю. Хай собі шукає, ніч коротка, світанок недалеко, це не осінь, щоб упирі розгулювали. А зранку Юрія... Чи похорон Яся? Чи може ті все ж попливуть до Галацу? Та де там?! Швидше за все бунт проти ґазди, а хто найбільше спричинився до бунту? Я сам. А що потім? Мабуть, бійка поміж бистрецькими і жаб'ївцями. І з цього нові вбивства. А що потім? Судова комісія, жандарми з кайданками. А хто вип'є за все це? ґазда Фока за свою порядність. Піти б туди, зненацька порозбивати голови панкам і посіпакам, прогнати! Але ж жаб'ївці першими юрмою повалять його, зв'яжуть, передадуть комісії. Адже вони вже погрожували. А варто б, ой, як варто б за одним махом рубнути хоч би того Крашевського, і Гонсецького теж, і Кімейчука також, за те, що на стареньких гавкав, казав, що це порошно повбивати. Гіжицького ні, інших теж ні. Але що йому з цього, нові бійки, нові вбивства. І для чого все це? А хто ж це так сидів у хаті? Може Чорниші-Мандати? Ого, відомо. Але я, я не був з ними заодно, ні, я лиш з маминим батьком, з Базьом. Та й кому коли б могло приснитися, що він, Петрисько, уб'є людину, як зайця, і сам втече, як заєць. Тьху! ось тепер вже закричать: «Це з такого роду, з тих Чорнишів-Мандатів». Досі начебто хвалили — «Петрисько сама делікатність», а тепер вже розгавкаються: «Цей найслабший з них, бо втік, побоявся шибениці». Але ж таке не з одним може трапитись, а потім йому пропаде хата, доля і — життя розбите. Розумно скреготів той дідуган Панцьо: «Хлопче, чорт тебе знайде всюди». Ні з того, ні з сього чорт мені підпалив під ногами і танцюй, Петрисько, як ведмідь циганський. І справді, де ж

та Мати Божа, що оберігає і мене, і Яся, і будь-кого? Знову заскреготав Панцьо: «Це тобі така мати, що спа-спалить тебе на вугіль».

Мандатові захотілося плакати:

— Шляг би відразу трафив того Яся дурного, поки він ще не підсунувся своєю гузичною мордою під мою руку. Та й добре, що його вже трафив, принаймні одне це добре. Спати!

Мандат проспав весь залишок ночі, завзято спав і увесь день, проспав Юрія і чергову ніч. Йому снилося довго і втомливо, що він шукав їжу, то смоктав і жував молоду берізку, то попивав помий в хліві у своїх свиней. Снилися йому і його діти, також голодні і тому змарнілі, цілком здрибнілі. Змарніли їхні ноги, змарніли руки, облізла шкіра, повзали на животах, як червоні дощові хробаки. Тьху, досить такого спання. Щойно він прокинувся, то відразу собі пригадав, що вже день після Юрія.

А що з Ясьом? Лежить собі холодний, посинілий, із витріщеними до неба очима, і так на віки. Мало того, що загинув молодим і намарно, то може ще й комісії та лікарі розрізають ножами його біле тіло і виймають бебехи. А все через мене! Чи це відразу повернутися на бутин і віддатися в руки комісії: «Панове і підпанки, це я сам убив його, бо це лайдак, це пес, бо гавкав на моїх побратимів, бо мені так захотілося. Ані газда, ані ніхто інший не винні. Відпустіть їх!».

Повісять? То й повісять, не першого і не останнього. Шибениця? Для людей не для чорта. Жінка? Нехай скисне, чого вона мене відпустила на бутин, так їй і треба! Хай тепер скирить зуби до молодих, знайде собі. Діти? Нехай швидко забудуть, бо і так їм колотимуть очі: «Батько бандит з бандитів, шибеничник». Нехай забудуть, це добре, але не в цьому справа. Потрібно віддати бика за бика — борг. Інакше нещастя впаде на дітей, шкода мені тих писклят.

Мандат знову задрімав, у півсні йому марилося:

— Наші пани-судді, тепер не те, що колись, надто милосердні, будуть мене мучити, милосердно спокушати і заводити такої: «А може ти, Петрицько, зовсім не хотів його убивати? Може лише так на відмаш дурна рука тобі вискочила і тепер тобі шкода? А може...?». А чорт відразу ж прошепоче: «Чуєш, Петрицьку? Викручуйся, адже ти газда, ти ж не вбивця, маєш жінку, ще й яку жінку! І дітей також, сам же кажеш, що їх шкода. І тоді я, Петрицько, відповім суддям: «Ні панове, не турбуйтеся, мені зовсім не шкода нічого і нікого. Я не міг знести цього цапа і пишносраки Яся, а рука зовсім не дурна, вона вчинила те, що у мене на серці. Я маю на нього таку злість, що ще й зараз я б його порубав на тріски». — «Ну, що ж, — скажуть вони сумно, — шибениця, такий закон. Подавай принаймні Петрицько, до цісаря прохання про помилування!». Подавати? Ну нехай. Але цісар пам'ятає, го-го, у нього там ще з первовіку закарбовано все до грама. Скаже так: «Що? З Чорнишів? З Мандатів? З тих, що куштували вірмен на Радулі? Нарешті потрапив нам у руки! Повішати, повішати якнайшвидше. Ну, але перед повішанням дати йому пива, скільки захоче — це буде моя цісарська милість».

Мандат прокинувся зі сну, зірвався: «Йду куштувати своє пиво».

Погода на Льодовій Бабі була райською. Позавчорашні і вчорашні грізні хмари опали глибоко. Здалися, побілили, як освітлені тумани лежали тихо на лісах, на схилах, на ярах річки. На ліво від Чорногори, глибоко у просторі, з боку Торояги танцювали чисті, срібні видива гір. Кивали здалеку, потішали, як вони потішають кожного, і п'ятдесят років і сто років тому, і понад сто років також: «Але ж ні, ні, Петрицьку, і ти другий також, і ти третій, і кожен, хто сюди прийде, це все неправда, починай знову! Запізно? Смійся з цього, ніколи не пізно. Приглянься добре до нас».

Мандат, відпочилий і досить бадьорий, міцно затягнув пасок, щоб втихомирити голодний живіт, і жваво пі-

шов уперед. Спочатку грунем, потім болотистими ярами і стежечками. Того ж самого дня, тобто увечір в день після Юрія, він дістався на бутин. Зупинився. З гущавини неподалік колиби він прислуховувався, немов чигав.

Тихо? Це добре. Якби щось особливе відбувалося, то був би рух, шум. Потім йому здалося, що він помітив когось із дідків. А може ще когось? Ні, більш нікого. Рух слабенький, як у такому вулику, що вимерз за зиму, і тільки тут і там задзижчить якась напівжива муха. Тихо? Це страшно! Всі поплили? Швидше те, що їх усіх арештували, а ще імовірніше, що бистрецькі із жаб'ївцями порубалися на смерть і щойно тепер приїде цісарська комісія, вночі чи на світанку. В самий раз.

Настала ніч. Колиба зовсім затихла, нечисленні робітники, переважно дідки і підлітки, що залишилися на бутині для корування і миглування дерева, заснули швидко, спали міцно. Лише Панцьо, який погано спав ночами, почув десь коло опівночі кроки, що прокрадалися біля колиби. Він похапцем вийшов і побачив Мандата. Вони впізнали один одного, обоє захвилювались. Панцьо відразу про все здогадався.

Мандат прошепотів:

— Так мало людей?

Панцьо відразу ж несамовито просичав:

— Ти-ти-тихо, почують.

Мандат присів навпочіпки, а втомлений безсонням Панцьо, вредно процідив:

— По-по-поїхали на похорон.

— На чий похорон? — прошепотів Мандат.

— Не вдавай, хто, як не ти, мав би знати?

— На похорон Яся, всі юрмою?

Панцьо відповів запитанням:

— Не розумієш?

— Комісія цісарська була? — промовив Мандат дещо голосніше.

— О-го-го!

Мандат роздратувався, випалив голосно:

— Була чи не була?

— Тихше, — лякав Панцьо пошепки, — коли була, то дуже погано, а якщо буде, то значно гірше.

Мандат раптом ослаб, бо пригадав собі:

— Винесіть мені щось їсти, але швидко.

— Після цього всього тобі ще й їсти хочеться?

— Я три дні нічого не мав у роті, — виправдовувався Мандат.

— І тобі не перехотілося? Ого, ще перехочеться. А чого ж ти не втік в Угорщину?

— Винесіть мені їсти, — тихо попросив Мандат.

Панцьо неспішно приніс барильце гусянки, а також на яворовій дощечці шматок холодної кулеші, трохи бринзи і кусок солонини. Мандат сів на камінь, рубав і тихо плямкав. Ніч була досить ясною. Панцьо дивився на Мандата і знущально дзявкав:

— Пузо тобі не зменшилося, треба було втікати через всю Угорщину, аж до Боснії, шкода...

— Для чого? — запитав Мандат, не припиняючи їсти.

Панцьо вчепився, як п'явка:

— Там чекають не дочекаються на таких сміливців, практиків від убивства, щоб разом і далі нападати, розбійничати, вбивати. Практика велика, на кілька років...

Мандат подавився якимось куском, відкашлявся, сердито відрубав:

— Ви ж бачите, що я не хочу нападати, повернувся.

Панцьо докірливо скреготав:

— Ти бунтував проти газди, бунтуй ще вище. На очах газди, без сорому, ти приклепав йому найкращого робітника, на проблеми, на ганьбу. То йди вже далі, не соромся.

Мандат просився чемно, як хлопчак:

— Не страште мене, дідику, я вже і так настрашений.

Панцьо зм'як:

— Нарешті, а вже час! І якщо ти вже добряче раз злякався, то може ще щось з тебе буде — може ще врятуєшся.

— Рятуватися. Як? — поспішно запитав Мандат.

— Залежно від того, що ти сам хочеш зробити, вільна воля.

— Ви мені скажіть, як буде краще, — попросив Мандат.

Панцьо марудив:

— Завжди найкращим є повішатись, але це завжди встигнеш. Так чи інакше, а до хати й носа не показуй, бо там чекають...

— Хто?

— Краще й не питай.

— А куди ж?

— Відразу на дарабу і до Галацу.

Мандат не здивувався, запитав:

— А може по дорозі такі самі чекають?

— Водюю гладенько, зручно, з вітерцем полетиш і хто ж тебе дожене? А там? Там тебе ніхто не знає. І навіть, якби ти сам про це кричав на все горло, то ніколи не повірять, щоб такий, котрий привіз дерево на продаж, когось убив. Добре тебе нагодують, ще вином напоють, вже тобі не треба буде нападати, ані розбійничати, за дерево тобі добре заплатять, а на такого з повною торбюю ніхто нічого поганого не подумає.

— Ну гаразд, а потім що?

— З грішми у торбі ти відразу знатимеш, що робити.

— Ну нехай і так, але тимчасом треба б дати знати в хату.

Панцьо рознервувався:

— Для чого ці турботи? Краще відразу повідомити у кримінальний суд в Коломиї. Ти ще не зрозумів? Зникнути! вкрасти слід!

Підкріплений їжею Мандат розговорився:

— Ну, а ті, Фока й інші? Вони де? Як їм допомогти, щоб вони не страждали нізащо? Треба ж рятувати. Такі проблеми через мене...

Панцьо немилосердно добивав:

— Ти такий співчутливий? А про матір Томашевського, стару вдову, зовсім не хвилюєшся? Хто їй кине кусок сухаря, чи хоч би браги свинячої налле, щоб не здохла з голоду?

Мандат зірвався з каменя, махав кулаком над головою Панця, крикнув грізно:

— Дідику, припалюєте, як чорт! Ви й сам чорт, щезай, бідо-чорте!

Хтось із робітників у колибі, зойкнув крізь сон. Мандат злякався і похилив голову. Панцьо сплюнув крізь щерби:

— Кричи, кричи, нехай і вони розкричаться! А може й мені хочеш розбити голову, як тому. Бий сміливо...

Похилений Мандат жалісно шепотів:

— Вибачте, дідику, кажіть, що робити, кажіть.

Мандат чекав з нетерпінням, а Панцьо не поспішав. Мандат чекав, чекав, аж врешті Панцьо твердо заявив:

— Хочеш знати? Слухай уважно. Приготуєш дерево, зіб'єш дарабу, я спуцу тобі води з гаті. Перед від'їздом я тобі скажу, де шукати Фоку та інших. Допоможеш їм і собі. А зараз ані звуку! Спати — до жаб'ївської колиби і щоб тебе ніхто й на очі не бачив. Даєш руку?

Мандат безвольно подав руку, послушно пішов до жаб'ївської колиби, але довго не міг заснути. Він був у колибі, на своєму бутині, але був поміж людей, тож мусив остерігатися, гірше, ніж на Льодовій Бабі.

2.

Панцьо спав ще гірше, ніж Мандат. Перед світанком зірвався і закричав: «Auf, auf!». Розбудив усіх, розбудив також і Андрійкового сина, Любка Плитку, котрий після від'їзду Петриця залишився із власної волі, щоб допомагати Панцьові у спузарстві.

— Любку, приготуй для всіх їжу на весь день.

Як спузар, Панцьо був значно жорсткішим від Петриця, жорсткішим і від газди Фоки. Він наказав робітникам:

— Ідїть тепер на Клин на цілий день. Там ще є неокороване дерево те, яке бистрецькї залишили. Закінчуйте.

— Але ж і тут внизу ще чимало дерева не складеного у мигли, — закинув Остафійчук.

— Змигльоване воно чи не змигльоване, гайда на Клин, на цілий день, — наказав Панцьо. — Любку, видай кожному їжу.

Дідки і підлітки здалися, хоч і один чи інший стонали плечами. У колибі залишилися тільки Панцьо і Любка. Панцьо втаємничив Любка не більше, ніж було треба, і наказав йому, що той ні словом не відзивався до Мандата. Нарешті розбудив Мандата:

— Гайда до роботи, збивати дараби.

Мандат, мабуть, вперше в житті дещо зблід, але сили йому не бракувало. Разом з Любком вони скочували колоди по пільгах, потім сам Мандат їх збивав, в'язав у тальби, а Панцьо стояв над ним і покрикував:

— Звідти, о, а тепер звідси, швидше, швидше! Сьогодні перші чотири тальби повинні з'їхати на пристань.

Він сильно вимучив обох, бо не лише прискіпливо слідкував за темпом, але й наказував вибирати колоди найздоровіші, найміцніші, немов на показ, або за покуту для Мандата. Мандат ані не муркнув. Слухався, поспішав, вже зовсім не реготав по-своєму, навіть ні разу не засміявся. І все так сталося, як придумав Панцьо. Перед вечором, коли тальби були готові, Панцьо з Любком спустив стільки води з гаті, скільки назбиралося за останні дні. На прощання Панцьо наказав:

— Вночі повернешся, а завтра — решта, гайда!

Однак Мандат не переплив через Гук аж на пристань, для цього потрібна була велика вода, бо в ті часи Гук (ще не розтросчений динамітом) був пострахом для керманічів. Спад був високий, стрімкий, від самого тільки зудару міг розсипати, а навіть розбити дарабу. Гострі скельні ікла стирчали з-під води. Погрожували керманічам, що поранять їх чи випотрошать, і тільки найсміливіші та найбільш

вправні відважувалися проскочити через Гук. Хоч не хоч, Мандат, котрий ще ніколи не керував дарабою, розв'язав тальби, і, охоплюючи руками кожду колоду окремо, прослизав поміж скельні зуби, занурюючись по шию. В останню мить, поки колода впала на глибину, він видряпувався на сам її вершечок, щоб вберегтися від смерті чи від каліцтва. І скільки ж разів отак? Стільки, скільки було колод.

Глибока ніч настала у яру, а він все важко працював без перерви, зовсім не спав. Гул води його заглушав, та він цим не переймався, і хоч повністю намок, стільки ж від поту, скільки й від води, він зовсім не замерз, оскільки гарячково звивався задля того, щоб до ранку повернутися на бутин, як тільки Панцьо відправить робітників на Клин. Хтось міг би сказати, що Мандат відбував покуту за Яся, а радше за свою безтурботну буйність, але це був тільки початок. Після світанку він поспішно повернувся до колиби, та про пригоди і труднощі переправи на Гуку він зовсім не розповідав. Соромився зізнатись, що навіть не насмілився проїхати на дарабі. Панцьо зиркав з-під лоба, про все здогадався, але навантажив його роботою не менше, ніж попереднього дня. Знову від ранку разом з Любком вони спускали колоди, в'язали тальби. Після полудня Панцьо наскладав високо на тринугу з дерева чимало їжі, крім того, ще й окремих козячий мішок, повний кукурудзяного борошна. На кінець виніс йому грубий паперовий звиток, прикордонний пропуск з якимось листом і печатками. Відразу ж загорнув папір у ганчірки і в шкіру, і, вручаючи тому, як святі дари, з притиском сказав:

— Пильнуй це більше, ніж ока в голові! З одним оком ще с'як-так доїдеш, а без цього ані кроку. Не випускай з рук, ні за що в світі не замочи, не розгортай паперу без потреби. А тепер слухай уважно, бо ти давав руку: пливи весь час прямо, через Кути до Прута, далі по Пруті знову весь час прямо, аж до молдавського кордону і далі безперервно аж до Галацу. Ні з ким не розмовляй, але й нікого не бійся. Так само і зі сторожею мовчи, як німий, нехай

сам папір кричить замість тебе. Потім добре загорни і знову за пазуху. Запам'ятай це! В Галаці ти легко розпитаєш про Фоку. І щасливої дороги, миром!

Мандатові закрутилося в голові. Він був виснажений надмірною працею, мабуть, ковтав страх і сльози. Видихнув із себе:

— Господи! Я ще в житті не керманив, хтозна навіть, чи я добре вистругав керму?! Прут, Галац, цей папір — але якщо згину, то згину, так мені й треба.

Панцьо твердо втішав:

— Як пливеш, то відразу на глибину. Вчися! На Гуку трохи важко, але пройдеш, лише про Сокільську скелю говорять, що це відьма...

Мандат зойкнув:

— Ще й яка відьма..

Панцьо суворо перебив:

— Порівняно з шибеницею, це все дрібниці, забава. Наполовину живий чи наполовину неживий, а якось допливеш. Тому запам'ятай, пливучи через Жаб'є, закутай голову, щоб тебе не впізнали, а в Кутах ще більше, бо нащо тобі біди на сам кінець. У Молдавії нікого не бійся. Гайда!

З цим під вечір Мандат поплив до Гука. Наступного дня зранку, вже після сходу сонця Панцьо разом з Любком, після того, як пішли робітники на Клин, негайно ж дісталися до гаті на Попадинці і спустили воду. А Мандат чекав на пристані нижче Гука, вже готовий із восьмитальбовою дарабою. Він знову напрацювався через усю ніч, від втоми заснув на дарабі, та коли нова вода зашуміла з Гука, зірвався і досить вправно ввів дарабу в течію. В цьому шумі він почув лише прощання, адже вислизнув крадькома як убивця. Підхоплений хвилею, він ледь зауважив, що проплив Жаб'є. Полегшено видихнув, бо забув закутати голову, і втішився, що ніхто його не зауважив. Зрештою, хто ж його дожене і на чому? Це єдине, що він зрозумів. Дозволяв нести себе хвилі. Щораз більше сонний, він топив свій сум у дрімоті.

Робітники на Рабинці, хоч і на очі не бачили Мандата, були достатньо хитрими, щоб зауважити, що щось відбувається. Дідки споглядали один на одного багатозначно, але відклали розмови на потім. Панцьо посміхався до Любка поза їх спинами, а в очі був ще твердішим і брав їх в руки так, немов він вже давно був наставником вирубки чи звозу дерева. Поганяв ними так, як досі ніхто не поганяв: «швидше, швидше, що за ледарство, гайда!».

А тимчасом Мандат плив сам-самісінький. Він виготовив собі керми якомсь по-своєму, так, як йому захотілося, дві керми спереду і дві керми ззаду. Вперше в житті він повертав керму і вперше в житті мав за собою такий тягар! Вісім тальб із найважчих колод. Він був надзвичайно сильним, махав кермами, немов для розваги, завжди трохи засильно, і вже по одному й другому замахові йому грозило, що вдариться дарабою об берег. Та він набирав сміливості, коли бачив, що крутійські і хитрі хвилі є послухними його ударам. Вчився робити рухи спокійніші, плавніші.

Повертався тугою до хати: як вони там? Чи до них вже дійшла вістка про Яся, чи знають, що я втік? Чи мене шукають?

Від туги його пробуджували страхи: Прут — кордон — чужина: суха, гола, німа чужина! Так, неначе він плив на той світ. З любов'ю, з тим більш сочистою, він розглядав ще цей світ. Світ крутився, але все ж це був свій світ. Знайомі села, знайомі притоки, полонини розверталися, щоб попрощатися, появлялися з усіх сторін. При в'їзді до Криворівні він всунувся зі своїми вісьмома тальбами поміж двох скель. З одного боку Синиці, з другого Громова. Там не один розбився, а недосвідчений міг за одним махом розтрити собі голову і колоди теж, оскільки відразу за тісною брамою зі скель Ріка то різко повертала, то розгалужувалася і розширювалася до мілин. Але для Мандата там було безпечно, бо він знав ці скелі з дитинства, ходив тими місцями з матір'ю до церкви у Криворівні і до дідуся

Базя. На ліво — Громова, там Доровей посперечався, що воскресне, і сам підпалив себе у своїй каплиці. Досі чекають — ого! На право Довбушеві церкви, хвіртка у той світ. Мандат настільки знав ті скелі, що й тепер був певен: протиснеться хоч би й на палець поміж скель, а якщо й зачепив би, то скелі свої — розступляться. Розступляться, це точно, бо якби не розступились, то значить, що не хочуть його випускати, і не варто впіратись. Так було б найкраще, а не валандатись, утікати...

Але ні Синиці, ні Громова не хотіли розбивати йому голову, не бажали його крові, плавно пропустили його із вісьмома тальбами. І не дивно, бо місце настільки було своїм, що навіть чорт, котрий раз за разом вартує коло скель ночами й перетворюється іноді на дуже довгу собаку, пропустив би його ще раз так, як пропускав вже колись разом з мамою. Любі це були місця, всі до одного, та з кожною миттю зникали одне за другим. На завжди? Такої долі, мабуть, ще ніхто не зазнав. Коли він побачив під Ясеновом на схилах Писаного Камня пістрявий-писаний ботей, то голосно заспівав:

*Ой, не мут вас випасати братець ні сестриця,
Але буде випасати чужа-чужениця.*

Йому стало ще більше шкода за овечками, ніж за власними дітьми. Кружляли верхи, а Мандат все співав собі на дарабі:

*Ой верше, ти наш верше, той зелений верше!
Ой уже нам так не буде, так як було перше.*

Він ще втішився, коли знайома йому Біла Ріка яскраво зашуміла з правого боку. Втішився і відразу ж злякався.

Повертатися! Нижче від гирла Білої Ріки він ніколи ще не був. Там вже чужина. З'єднаний Черемош вже не пінився по скелях, не скакав, не крутився. Мандатові не

хотілося дивитися на незнайомі села чи береги. Для чого йому це? Чужина і край.

Чужина раптово продерла йому очі. Гіркота його про-світила, страх потряс ним і протверезив.

— Адже це пастка?! Той чортів дідуган! Підслуховував, як співає форель, через це змарнував життя, а тепер і на інших чигає, зараза!

Води якось хитро посміювалися, але відразу ж ковтали усмішки. Мандат вдавав, що не чує їх. Казав собі твердо:

— Але ж це не Панцьо убив Яся, ані не втягував мене у ббивство. Він ні в чому не винен, хотів допомогти.

Він плив гладко, жваво, колоди ледь плюскотіли, думки пливли у тому ж ритмі, що й тальби. Від вод, від вітру вивітрився чад, десь глибоко вкололо його запитання:

— І що сталося з тими іншими? Адже дерева на ми-глах небагато, а тальби сплавили всі до одної, це ж видно. Я тільки тепер це помітив? А якби був похорон? То від-клали б виїзд. А яки була комісія? То їх би не випустили. З такою могилою дерева не можна зникнути просто так. І врешті-решт, хто ж бачив мертвого Яся? Хто?

Він розкрив рота, неначе хотів випити весь Черемош, потім плямкнув губами, як вийнята з води риба:

— Ніхто не сказав, Любко не промовив ані слова. А чому? А сам Панцьо? Відкривав на нього щерби, як розмі-яний вовк. Що ж він насправді говорив? Прямо нічого не сказав, а лише одурманював та лякав. І через все це я про-скочив Жаб'є. А *треба* було зупинитися, розпитати. Але ж окрутив мене той хитрий старий! Постійно боятися, це гірше, ніж шибениця. Краще швидкий кінець, але кінець. Коли я вже точно дізнаюся, що дідуган мене обдури-в, то — нехай бережеться, хай не бреше, хай не обманює! І хай признається! Та мара щербата, смердюх огидний, ропуха ядовита, кого він обслінить, той пропав...

У помсту за свою послушність, за страхи і за зусил-ля, він розізлився на Панця. Живіт його потрясався, серце бухкало, він виявив, що має серце. Хвилі були спокійні, а

в голові шум і гудіння. Він давав їм вихід у лайці. Лаявся тим завзятіше, чим більше віддалявся від Панця:

— Ти, морда щербата, ти жабо, наслана чортом, ти ганьба роду людського, ну почекай! Потрапиш ти в мої руки... Я зйду у Кутах, розпитаю детально, і будеш ти...

Водяна течія несподівано стала сильнішою, дараба закрипіла, помчала швидше. Ще раз і вдруге вода лагідно хлюпнула «буль-буль», а потім почало діятися щось дивне. Мандат побачив зліва від себе досить далеко чорну скелю без стеблинки зелені, бридку і голу, на половину розрізану, як гузиця з великою діркою. Це вона, Сокільська відьма, що гузичною скелею покривляється сонцеві! Вона здалеку притягувала без милосердя, зростала, і Мандат зрозумів, що це не жарти. Перестав ляяти Панця. Випростався і вхопився за обидві передні керми. Спуск ставав все похилішим, вода бурчала, потім ричала, дараба нерівномірно розхиталася, немов клацала зубами. Однак рвалася все сильніше на скелю, аж вітер свистав коло вух. Скеля наростала, заступала світ. Від неї повіяло холодом, немов з глибини землі. Ріка звужувалася, до того ж тільки під скелею ставала глибшою, а коло правого берега — плиткішою. Вся течія летіла просто на скелю. Переляканий Мандат безпорадно смикав кермами, щоб обійти її справа.

Щоправда, там, справа, мілина, можна застрягнути, він точно застрягне. Навіть можна розбити дарабу, що розігналась до великої швидкості. Але все ж краще, ніж влетіти з усієї сили просто в гузицю Скелі. Хвилі щораз буйніші, щораз сміливіші, вони, мабуть, прямо штовхали його на Скелю. Биті кермами, вони гарчали, і врешті гавкали на нього усім стадом. Мандат ошалів, бив кермами по горлах хвиль, посік їх дрібненько, збив стільки піни, що плив неначе по сметані. Дараба зникла у піні, хиталася, тальби жалібно стогнали, врешті ліниво перехилилися вправо. Мандат видихнув, йому здалося, що він виграв.

А треба знати, що ретельним, не кажучи вже про великих керманців, і в голову не прийде, щоб нещасною

кермою боротися із сильною течією, чи щоб смикати-ся всупереч розбурханій воді. Бо від усього цього тільки сама дараба втрачає швидкість, а навіть стає безвольною, втрачає перевагу над водою. Потрібно навпаки, керму попустити і лише слідкувати, щоб дараба, ковзаючи по воді, набрала швидкості більшої навіть, ніж вода. Її сила виросла на силі води, та тепер вона тут наказує. Нехай ковзає швидше, щораз швидше, нехай пережене воду! Тільки в цей спосіб, а потім вже одним помахом керми може відбитися від неї, коли тільки захоче. Бо коли Ріка підпливає під Сокільську скелю, то якось тихне, побожно замовкає, немов злякалася. І тоді дараба із сміливим розгоном покаже, що уміє.

А що ж зробив Мандат? Замість того, щоб причаїтися, як старий Кочерган, як молодий Савіцький, як кожен знаючий керманіч, котрий вдаючи, що слухає шепотів відьми, ніби-то пливе верткою глибиною прямо в дірку, але в останню мить, на найбільшій швидкості — але не далі, як на ширину долоні від Скелі — відштовхнеться кермою і «бувай здорова відьмо або лусни», Мандат і так вже досить злий, розгнівався і збунтувався проти Скелі. Коли з утроби Скелі вилітав холодний шепіт за шепотом, а ці шепоти злітали і спадали зверху все далі, неначе розмножувалися і сипалися чорні павуки, Мандат замість того, щоб тихо помолитися, як не один керманіч, викрикував аж відлунювало по прибережних селах: «Ти відьмо, ти мене будеш до своєї гузиці затягати? І шепоти попускати з гузиці? Я тобі зараз покажу!» — У водяній пастці він розлютився, як вовк у залізному капкані. Проти вод він також збунтувався. Яся Томашевського обзивав, що той пишносрака, а сам так розпишнівся перед водами: «Ви на мене? Ви дізнаєтесь, хто я такий! Я вас розхлюпаю так, що з вас тут тільки болото залишиться!» — Він так шмагав кермами хвилі по чубах, що дараба заскавучала, тріснула і відскочила до правого берега. Відскочила якось так, як під кінець світу, коли вся земля розгориться, а з того й води

закиплять. Головна Риба, коли їй надто запече, відіб'ється від води і вискочить на берег. Він такої швидкості, від скоку і раптової зупинки навіть Головна Риба, якщо занадто вигнута, то могла б тріснути. А що ж казати про дарабу? Вона тріснула по середині. Пошкоджена таким чином, просто безвольно покинута каліка, вона змарнувала весь розгон.

Але цей скачок — ще не кінець. Бунтувався Мандат, то збунтувалися і води. Одним хлюпком вони відплили до Скелі, стрельнули аж під саму дірку, а потім крученим-вигнутим виром затягнули до себе безвладну дарабу, немов засмоктали її. Тепер вже він міг махати кермами, скільки б забажав, а все дарма. Коли дараба вигнулася кутом у найвужчому місці Ріки, то передні тальби, які або засмоктавав вир, або зіштовхувала нова вода, що безперервно напливала зверху, і які були наполовину відірвані від задніх, в один момент наскочили на Склею і почали накопичуватися, ніби вишкрябувалися на неї. Мандат гадав, що дараба, стаючи дибки, повністю розірветься по середині, врятувався, відскакуючи на п'яту тальбу, але передні колоди, які все ще не відірвалися, смикнули ще раз і ціла дараба вирушила на Склею. Втікаючи все далі, Мандат скочив на шосту, потім на сьому тальбу. Накопичені колоди із розбитих тальб вже падали вниз зі Скелі. Ніби на щастя, прив'язана міцно сьома тальба стала дибки і, хоч відкинула Мандата на останню тальбу, та закрила його від навали колод, що зсипалися. Та втекти він не встиг. Сьома тальба, переважена наваленими колодами, вигнулася дозад, вхопила його, затиснула, відпустила на мить, та знову повалила і затягнула поміж розв'язані колоди. Бовтаючи ним весь час у воді, вона його приколосала. — Остатками світла в голові він подумав: «Кінець! Чорт піймав мене, нехай того старця теж ухопить». Йому потемніло в очах.

Коли його звільнили з защібки, в яку його втиснули тальби, то переконалися, що він живий. Та й він сам у цьому швидко переконався. Він помітно ослаб, але вижив,

затиснутий поміж розв'язані, досить поступливі колоди останньої тальби, до половини тіла у воді. Попри все те, що був стиснутий і промоклий, він нічого собі не пошкодив, а навіть не поранився. Міг рухатись, похапцем хапав повітря, швидко оживився. Почув за собою шепотіння: «Забитий, але трохи живий». Перелякано зірвався, але відразу ж осунувся на тальбу, та не зімлів знову, повільно розглядався. Він лежав у затоці Ріки, його оточували сільські люди. Він їх добре розумів: це зовсім не чужина! Навколо ліниво плавали колоди із розбитої дараби. Він глянув позад себе: Сокільська скеля стирчала досить далеко. Ані сліду розлупленої гузиці. Якесь рожева хмарка догасала на її голові, немов вінок: «Бачиш, як я можу». Сонце заходило, боліло все тіло, але головою крутив нормально. Похапцем, але детально вивчав берег: жандармів не було! Жодної шапки, жодної поліційної бляхи. Заспокоївшись, він поліз за пазуху: згорток з папером був не пошкоджений, не замочений. «Ах, який розумний той дідисько, а я його лаяв, от мені за це кара».

Сільські люди ні про що не запитували, так немов про все знали. І він, пам'ятаючи про попередження Панця, нічого не запитував, взагалі не озивався. Хіба-що запитував поглядом, бо люди самі сказали йому, що він опинися на березі села Межиброди, на Буковинській стороні. Деякі вже ловили колоди на міліні і притягали їх до берега. Інші обмацували Мандата. Переконалися, що він не поламаний, та все ж взяли на руки, занесли до сусідньої хати і поклали на ліжники за піччю. Відразу ж баби розтерли йому потовчене тіло розігрітим маслом, потім відстригли у нього кілька смужок волосся, довго варили їх у горщику в воді, щось бурмотіли, потім дали йому попиту тієї води. Йому відразу полегло. «Ні, це не чужина».

Він так за піччю пролежав кілька днів, нарешті отямився, але й надалі не озивався. Почув, як баби шепотілися: «Такий милий цей білий хлописько, але онімів, сирота. Наче з могили повернувся».

За кілька днів прибережні люди з Межибродів, що зналися на сплавах, збили йому нову дарабу. І ще й як! Краще, ніж він сам, міцніше, щільніше, навіть якимось красивіше. Баби його помили, поголили, вичесали, дали йому чисту сорочку, чисті штани, висушили і почистили кептар і сердак. Він міг плисти далі. Адже лише їжа впала у воду і пропала, хоча шкіряний мішок з борошном зберігся. Газди хати у Межибродах, старий Онофрій і жінка Калина, приготували йому нову їжу. Більше, ситнішу і смачнішу. І солонину жирнішу, і огірків ціле барильце. Але ж це огірки! І хліба житнього буханку, як стіл. І якусь кашу, і ще сушеницю і барильце горілки. Мандат взагалі не поспішав. Хто б поспішав на погибель і в чужину? Тимчасом почали падати рясні травневі дощі, Ріка набрала. Врешті-решт потрібно було вирушати. Все йому приготували, і Мандат, відпочилий, відгодований, а навіть приодягнений, як пан чи найголовніший керманіч, вийшов бадьоро на берег, несучи пузо поперед себе. Вперше котрийсь з молодиків не витримав і запитав: «А ви звідки?». І відразу ж захотілось і наступному, теж запитав: «А ви куди?». Лише газда Онофрій буркнув на обох: «Агій! Чого питати, і так бачите».

Бачили і знали, але що? Мандатові було соромно, що він за їхнє добре серце не відкрив свого серця. Та сказав їм принаймні одне: «Я — Петрисько, це запам'ятайте, і дай вам Боже за все». В нагороду за це газда Онофрій ще порадив чемно, тихо: «Послухайте, Петриську, і запам'ятайте: воду не дражніть! дарабу не стримувати, не забирати їй силу! Нехай гуляє! Швидко і сміливо!».

Мандата осіяло: швидко і сміливо. Які ж це люди, мудрі і шляхетні, зовсім не чужина.

І знову поплив Мандат далі, дещо втішений, але знову сам-самісінький. Сплав був рівний, але сильно набухла Ріка відразу з такою швидкістю підхопила дарабу, що закинула її вихором поміж Кутами і Вижницею і вихором помчала далі. І хай би там цілі кордони з військових

сторожували, і хай би там упоперек Ріки поставили заперу, дараба розбила б загорожі, погромила б сторожу. Мандат зовсім забув про те, що збирався зійти в Кутах, навпаки, тішився: вільний шлях, на щастя. Переможно співав:

*Ой украв бих три баранці, четверту ягницю,
А на мене вже чекає в Кутах шибениця.
Шибеничка старенькая, линовки новеньки,
Та коби си покаляли старі та й маленькі.*

З дороги, шибенице! Геть! Щез той дурний край, той тісний світ поміж темницею в Сігеті і шибеницею в Кутах! Свобода!

Та щойно Кути зникли з його очей, щось йому зашепотіло із вітру і заскрипіло від дараб: Буде тобі свобода, буде тобі щастя. Це ще не кінець. Бо хто ж призначений для пекла, якщо не такий? Безкарність! Це перша перепустка до пекла. Такий, що не лише убив, але що з ним і Сокільська скеля не впоралась. Такий, котрому шляхетні газди прислужували, як панові, такий, що продасть собі дерево і торби грішми наб'є. З такого сало капатиме просто в рот чортові. Такий буде смажитися разом з війтами і з безбожними багачами там вниз, під землю.

Він перестав перейматися чужиною, піддався долі.

З чужини чи не з чужини, а туди на дно пекла дорога однакова. Нехай води несуть його, куди хочуть, і так до чорта занесуть. Він плив, як приречений, ледь торкаючись керми. І так найкраще. Щоб бути добрим керманичем, нічого не бійся, лише вір у чорта і він тебе виведе на гладке. Керманицька майстерність в тім і полягає, щоб продатися чортові, щоб бути його підданим. І якби він під Сокільською скелею піддався чортові, то не розбився б, ні!

Мандат розлютився:

— Тепер я вже чорта найманець, справжній чортовий син, це гірше, ніж курвин син. Це огида для всієї землі. На такого ще здалеку пси гавкають. І навіть лиси. На такого

коти фишкають, всіяке живе створіння чує його сморід, верещить на нього, як ластівки на яструба, всі його дзьобують, як все птаство пугача. Чортової курви син.

Він бив себе розпачливо і люто по голові:

— Це той старий, помічник чорта, мене спокусив. Я хотів висіти, я просто прийшов зголоситися на шибеницю, добровільно, аж з Льодової Баби. А він, як чорт, до чортівської роботи і до дараби запряг мене. Чорте, любий мій пане, чорте — майстре всіх майстрів, я служитиму тобі вірно, буду тобі чистити гузицю, дай мені лиш одне з твоєї ласки, щоб я міг тому старому Панцьові голову розбити.

Але така вже доля Мандата, що одна небезпека рятувала його від іншої. Він вже занурився у чорноту пекла, вже прийшов вечір і навколо потемніло, і тут раптом почув з лівого боку глибокий шум і відчув нову сильну течію. То Прут поєднувався з Черемошем. Шум Прута був пласким, важким, глухим... Чужі води, справжня чужина.

Злякався, забув про вічне прокляття і про те, що він чортовий син. Ще раз заноровився, як дикий кінь: «Я не хочу далі, ані кроку, я ж людина, а не худоба, я не піддамся водам, повертатись, сили в мене достатньо, проти неволі Бог допоможе».

Він стиснувся у собі, щоб розвернути дарабу. Течія була рівна, але сильна, всі води з цілих гір, з Буковини і з Покуття, були проти Мандата. Він смикався, нарешті розвернув дарабу, ошаліло побіг взад зараби. Завзято відштовхував задніми кермами. Здивовані води лагідно хлюпотіли, легко хихотіли, іноді котрась із хвиль голосно зареготала і знову замовкала. Дараба просувалася кілька кроків вверх, врешті зупинялась, ще якусь мить трималася на хвилях, а потім течія знову зносила її повільно, якомсь чемно. Мандат знову рвав кермами, зупиняв дарабу, перескакував то вперед то назад, веслував раз передніми кермами, раз задніми. «Загину, а не піддамся». Та все намарно, втомлений впа: «Бог не підтримує свободи». Вже не обзивав хвиль, ой ні, тільки глухо вив. Хвилі знесли

дарабу, самі її розвернули, легко зачепили об берег і знову ж самі відштовхнули від берега. Все лагідно, неначе з хворим, немов з дурним. Дараба, хоч і довга та важка, плила сама вперед без керманича так, ніби він і не був їй потрібний. Мандат лежав на дарабі, не вставав. Для чого?

Проти течії, проти води, проти Бога він не міг нічого, але не здався:

— Я людина, а не худоба. Сили не маю, але перед чортом ще не буду, не буду принижуватись. Погибель, то погибель. Глибина наростає, Ріка розширяється, береги все далі. Дараба нехай собі пливе, але моя голова, мої думи — ні! Нехай пливають назад. Я і так уже знівечений, вже Петрисько не Петрисько. Назад.

Дараби не зачіпав, тільки розвернув думки, неначе покрутив кермою: кррр-крр-кррвій — нехай пливають у зворотний бік. З чого ж почати? Мабуть, з того проклятого роздоріжжя, коли чорт його спокусив, щоб пішов на бутин. Але від якого бутину? Від останнього у Фоки, чи від давнішого, панського? Так, так від давнішого. Він саме мав женитися. Василюк, солодкість в очах, у колінах також. До шлюбу, весілля на конях, поїхали юрбою до Криворівні, по дорозі...

Мандат кинув оком від спогадів до берегів Ріки. Підвівся, поправив кермою дарабу.

Дурню, круглий пузатий дурню, погано, зовсім погано! В думках не уперед пливи, не перед собою, не до весілля, не до танців, бо так доїдеш до бутину, до чортового роздоріжжя, а потім аж сюди до Прута. Не так, повертай назад: крр-кррррві-кррвій — Так. Про що б це згадати? Як він побачив Василюк через вікно. В поясі стягнута крайкою, немов оса, але вона не оса, а бджола медоносна. Повернутись, негайно повернутись. І то бігом! Покинути дарабу на березі. Залишити її чортові і пішки по березі до хати. Ні, не повернутись, це вже зачинено назавжди. Потрапиш у пастку, як багато опришків, як не один убиця, що летів на мед, як метелик на вогник, а там під хатою день і ніч сторо-

жа чигає. Не так, ще більше назад! Ще до того, як побачив Василюнку, приходила інша. Побачив її під час купання крізь гілки, від горла до живота щось ним пересмикнуло і щось з нього вихлюпнулось. Зараз же вискочити з дараби, доплисти до берега, покинути все, повертатись.

Знову зиркнув на похмуру воду. Хвилі рівні, потужні і темні, немилосердно несли міцну дарабу із щораз більшою швидкістю. Газда Онофрій з Межибродів, як рідний батько наказав: «воду не дражнити! Нехай гуляє, швидко і сміливо». Нехай собі гуляє, а я назад.

Ні про ту, ні про іншу я вже не згадаю, бо мені в животі обертається керма і живіт розірветься. Зречуся однієї й другої. Відмовлюся від присяги чортові. Назад, згадувати, як наганяли Іваниськові оленів під Дзембронєю. Ах, це життя! М'яка темрява, м'яка хвоя під ногами, м'яке мукання самців на місці гону, бууа-бууа. Це воно, це мені потрібне! Не втікайте, замукайте ще раз... Ого! Вода зашуміла швидко, якийсь чорний берег наближався з правого боку, не те що Сокільська відьма, але, як би там не було, глибина, течія, скелі. «Не забирай сили, хай гуляє! швидко і сміливо». Він не опирався воді, дозволив понести себе течії, аж похилився вперед. Під самою Скелею він легенько торкнувся води кермою. Вода захихотіла: «гараз-гаразд, досить». Підняв керму високо, більше не торкався води, проплив плавно.

Та що мені там скелі, що мені течії, що мені чужина. Назад, назад! Де ж ті самці на місцях гону? Нехай ще раз замукають...

Знову згадувати не зміг, бо ось новий страх. Світла, віддалені світла. Шукав недавньої втіхи, та знову йому доуха заскреготів Панцьо: «вчися, вчися».

Добре, мій беззубий дідусю, сирото старенька. Вчитися це добре, навіть з розбитої дараби є чого навчитись, але ось так здалеку побачити стільки світла, стільки чортівських очей... Вам легко казати, ви світовий волоцюга, ах, якби ж ви були тут зі мною... Це, мабуть, голова Буковини

так очима глипає, Чернівці, якось так це називається... Чернівці, ніби це чорне для відведення очей, а світлами так коле, як шпильками. Звідти слідкують, там чигають стражі, жандарми, кримінали, шибениці. Ах, якби ж це така чорнота, як з чорного Черемоша! Там безпечніше, ніж у животі в матері.

Він кілька разів перехрестився. Світла наближалися, кололи його по цілому тілі. Не налякаєте мене, назад! Де б почати? Оленів уже не почує, але далі, ще далі назад, ага, перша коляда, коли вона прийшла з Криворівні на Бистрець. Дідусь Базьо навчив їх всіх співати, старим пригадав, молодих натренував. Якийсь сивий старий із бакенбардами посміхався солодко, це «старший брат», старий Матарга. І чуєш-чуєш, сам Фока співає: «Ой, добрий вечір до сеї хати, Чи дозволите козі скакати».

Мандат заспівав, його ноги підскакували, але при різкому повороті дараби він заточився. А тут ще й світла все ближче.

Святий Миколаю-спасителю, втікати назад, втікати. Це не світла з міста, це колядники з вогниками, чуєш, чути дзвін, це зовсім не з міста, це колядники.

Але світла були все чіткіші, щораз ближче, все яскравіші, на рівні з ним, навколо і зовсім десь високо. Застигли, не рухалися з місця, і він застиг. Щоб відігнати переляк, він пригадав про найбільший страх:

Радул, заломистий ліс, голоси з вітру, верески з дерев, ричання старого діда Мандата, страх по ночах. Про це соромно було зізнаватися бутинарам, що коли бабка брала його на полонину Радул, просив, навіть голосив: «Ні, ні, тільки не туди, бабуню любя, мамко солоденька! Там вітер, там крик, там дід Мандат, там когось уб'ють». — «Іди, дуренький, — казала мама, — баранів убивають, підгодують тебе бараниною, сметанами і бринзою, будеш, як товстий підсвинок, ану, гайда!». Видно, що страх в тобі вже тоді зародився. Агій, хай щезне все те дитинство, та кров Чорнишів. Маю тепер за це, штрикали мені в очі Мандатами і

наштрикали. Але ж мій дідусь, це Базьо Кропивницький, мамин батько, а не якийсь Чорниш. Базьо — це рахманна душа — вчив нас не засуджувати. «Хто судить, той вже вбиває», — казав Базьо. Говорив також мамі: «Чорнишів теж не судить», — я сам чув. А як же тут не судити? Такі порушення, такі людиновбивства! Кожен з Чорнишів знав, навіть я, таке пухке порося, щось винюхав. А зараз, як же не засудити? Засудити, засудити! Бо хто не засуджує, той їхній спільник. Тепер і мене засуджують. І ще й як осудять. Але до чорта, хоч я нібито й подібний на них, я не відношуся до Чорнишів. Я не хочу вбивати, я не хотів убити, я б того смердючого Яся, того підтирача курвів жаб'ївських, в руку поцілував би, аби він лиш був живий. Хай би я здох на місці, аби він жив.

Він пригадав молитву, якої його навчила мама, а дідусь Базьо пояснював йому, вкладав у голову. Тимчасом він, малий шибеник, спочатку позіхав і засинав, а потім ловив мух коло каганця. Мама за вухо, а Базьо: «Залиш, це ж дитина». «Прости нам гріхи наші, як і ми прощаємо боржникам нашим». Прощаємо? Що я кому мав би прощати? Хто мені коли-небудь зробив кривду? Так само і моєму родові, Чорнишам з Радула. Хто й коли їх скривдив, хібащо на стільки, що їм ще замало дозволяли вбивати, замало дозволяли грабувати. Такий самий і я. Може мені замало одного Яся? А правду кажучи, то ті з Радула не лише мене не скривдили, а й годували мене, як порося, пузо мені напихали і ще й пестили. Я гірший від них, молитва не для такого.

Пропливаючи посеред нерухомих чернівецьких світел, про які він, на щастя, забув, Мандат плакав. Відтоді, коли його бабка тягнула на Радул аж до тепер, він не плакав так гірко. Проплив гладко, знову тиха темрява, благодворна чорнота, рідна.

Сходило сонце, і Мандат побачив з лівого боку безконечні рівнини. Степи чи пустелі? Підпливав ближче: ні, поля рівненькі, збіжжя, пшениця буйна без кінця. Але ж

це родючий, поживний край, край-рай. Далека за правим берегом, по праву руку темні гори все віддалялись. Там верховина, там також і Радул, прокляте дитинство, опришківське.

Хай їх чорт, до чорта весь цей рідний край! Скочити у воду, вбити себе, бо ця чужина родюча, пшенична мила мені і тепла, а та батьківщина, чорна, холодна, дика, проклята для мене. То до цього я доплив? Зрада? За багатство, за те, що тільки-но її побачив, за ці пшеничні поля, то відразу й чортові продатись? Але ж ні! геть-назад, бо де пшениця, там неволя. Як нам панич-рись співав на свято Одокії жаб'ївську пісню: «Там неволя зерно сіє і збере неволя».

Геть-назад, втікати ще далі. А куди ж це ще далі? Він був ще зовсім малий, коли на свята його скрізь пригощали і напихали його зранку до вечора, і у баби, і у тітки, і у Готичів, і у Скулюків. І бануш, і голубчики, і сметану, і паску, і фасолю на олії, і сушениці з медом. Пхали-напихали, привели додому, а тут якось незручно, новенькі штаненята теплі і повні. Стиснув зуби, приховав, а баба до нього: «Ти, Петрунечку, щось занадто смердиш». Роздягла його, і тут таке жовтеньке вилетіло зі штанів на лаву. Стах, сором! А баба у сміх: «Оце так історія!». З того часу я знаю, не забув, що це значить історія. І тепер також справжня історія зі мною, обісрався я перед усім світом. Історія! Ганьба більша на мене впала, ніж на тих із Радула. Бо тих боялися, а мене? Смішно й казати.

Чим більше розширювалася Ріка, тим більше появлялося якихось човнів, ба, навіть малих кораблів, плаваючі хати. Мандат знову злякався, але якось інакше, ніж досі, тверезо: «От тепер мені вже кінець. Зачіплю когось чортівським хвостом дараби, пошкоджу чи розіб'ю і дадуть мені за це. Він помацав за пазухою папір в шкірі, заспокоївся. Люди, які зустрічались на Ріці, не надто приглядались і відразу ж відверталися до своєї роботи. Мандат всім поступався з дороги, плив боком, зовсім коло берега. Було

вже під вечір, але не пам'ятав, котрого дня від виїзду. Ріка якось спорожніла. Сонце того дня його вигріло і втомило. Задрімав, іноді відкривав одне око, іноді друге. Ріка була широка і порожня, вода булькала, хлюпотіла, шепотіла, заколисувала до сну. Було вже зовсім темно, коли дараба об щось різко вдарилась, стряслася, колоди, колоди тріщали, а може навіть і ламалися. Мандат зірвався і відразу ж впав на дарабу. А дараба, викручуючись, вдарялася все легше об якусь невидиму перешкоду. Він озирався, був на середині Ріки. Почув якісь незрозумілі крики. Дараба ще трохи поколивалася, а потім вся розвернулася впоперек Ріки і зупинилася. Крики повторилися, а птім прогудів постріл — один, другий. Мандат причаївся, ліг на дарабі, не озивався. Чорт випустив мене із пастки колод, але приберіг на потім, для ще гіршого. Що буде, те буде.

4.

Вже світало, коли його розбудило хлюпотіння весел. Мандат зірвався. Побачив човна з двома людьми. Вирвав одну з керм і приготувався до оборони. Ті пришвидшили човна і за кілька зусиль вже були на дарабі. Розбійники? Ні, солдати. Хоч у постолах, але в солдатських шапках і йшли на нього з багнетами. Кричали щось один поперед одного, Мандат не зрозумів. Ось вони, вже близьенько, вже майже кололи його багнетами, може й закололи б, тому Мандат розізлився. Кинув керму і миттєво вирвав із рук карабін спочатку одному, потім іншому. Розмахнувся, щоб одного за другим влупити карабіном по голові, але вони закривали голови руками. Беззахисні. Біда їх бери, кину карабіни у воду, цього буде досить. Але вони простягали руки поперед себе, просили, немов жебрали. Ну то тоді хоч обох у воду скину, нехай плавають. Так щось його підштовхувало раз, підштовхувало вдруге, спокушало, але відразу ж шепнуло: «Нові вбивства? Шибениці нові? Ні! почекай, чорте!». Він віддав їм карабіни і, вказуючи пальцем на

човна, грізно крикнув: «Марш». Жовніри поспіхом відступили, а Мандат тимчасом роздумував, як би це втекти з дарабою. Було вже досить ясно, він побачив, що його затримала велика поперечна рогатка через цілу Ріку. Та поперечини рогатки були зв'язані ланцюгами, замкненими на залізні колодки. Втекти неможливо, пропало. Вирішив, що не буде захищатись! Знову ліг, чекав.

На сході сонця широкий Прут закипів життям. Неначе за невидимим знаком, птаство почало галасувати, розплескалось і розфуркотілось. Найзухваліше і найголосніше кричали дикі качки, вони літали по одній, по дві і по кілька. Вони ганялися одна за одною, билися і знову сідали на воду. Чайки миготіли білістю відразу над дарабою. Кулики, кожен інший, кожен з дзьобом, як рогатиною, сідали на дарабу, надувалися, йшли один на одного, ззято билися. Жоден з птахів не боявся Мандата, не зважав на нього. Га? Знали, що його кінець вже недалеко. Якби на його місці був той бідачисько Готич, названий Нявчуком, то задзьобали б його. Щастя хоч те, що в тебе в голові немає пугача, — казав собі Мандат. І що це мені за щастя? Те, що у моїй голові, гірше від пугача, бо птахи подзьобали б, побились би поміж собою і втекли, а мене за годинку ті з берега заберуть і аминь. З берегів, з заростей, з прутових лугів зухвало посвистували дрозди, наче батогом: світ-світ, цить-цить, біт-біт, скрить, тліть, гніть, жить-жить — свистали наполовину зрозуміло, зовсім як у нас, а наполовину незрозуміло, ясна справа, чужина. Якийсь незнаний птах дзвонив-відбивав раз за разом, як дзвіничка на костелі. «Дзонить за упокій душі», — бурчав Мандат. Іволги любовно підсолоджували. Він розумів їх все краще: «Філе-філе, міле-міле, тільки-стілки». — «Слушно, птахо, тільки-стілки, вже достатньо». Одна іволга підійшла до Мандата, заскреготала на нього вороже, як літаюча жаба: «Щез, щез». — «Зараз щезну, птахо». Раптом яструб високо блиснув крилами, і на цей зловісний мовчазний знак крил цілий широкий Прут затихнув. Але відразу ж, неві-

домо звідки, появилися ворони, бридко на нього каркали, проганяли. Мандат сумно пробурмотів: «Проти розбійника навіть у птахів є поліція. Так і повинно бути». Крилатий розбійник махнув кілька разів крилами і відразу ж зник. І негайно ж розсвистівся голосами і пір'ям широкий Прут, заблищав відблисками крил і здійнятих крилами хвиль. Вся Ріка загаласувала ще голосніше, зневажливо перекривляючи смерть, тріумфуючи над розбійником, і вже неможливо було відрізнити голосів. «Одним життя, другим смерть», — промимрив Мандат. Готувався до смерті.

Шибениця готова скрізь, і дякувати Богу. Як добре, що мене нарешті впіймали, заслужена кара і тому на серці легко. Я зрікся усього. Зрікся краю, зрікся Васиlines, зрікся дітей. І це, здається, навіть не дуже болить, коли накладуть шнурок. Це раз-два. Хіба-що трохи залоскоче, може затисне... Болить не болить, болить надто коротко, бо хто не вагається, щоб вбити, того повинно боліти довше... Зрештою, я не був аж такий поганий, жінку ніколи не бив, ані дітей навіть не торкнувся, навіть не кричав. Теж мені диво! Ведмідь також жінку не б'є, зате мудріший в тому, що дітей добре шмагає, вчить, і потім вони не такі розпущені, як ти, Петриську. Коли б тебе так трохи пошмагали! го-го. Але ж пестили, занадто балували.

Невдовзі більше жовнірів, а з ними досить багато пахолків з кілками в руках, наблизилися човном до дараби. Вони обережно заскакували на дарабу, оточуючи з усіх боків Мандата, але він не рухався. Вони його злегка поколювали багнетами, але він лежав надалі. Закинули йому аркан на шию. Затиснули, після чого зв'язали руки і ноги. Мандат не опирався і не вставав. Колись люди славили вагу і силу братового діда, того з Радула. Після смерті хотіли його знести вниз, заморились там, змирилися, похоронили на верху. Тепер виявилось, що і з нашим Мандатом було чимало труднощів. Солдати стогнали, бурчали, лаялись, били його кулаками. «Похорон, — мимрив Мандат, — мене так несуть, як і того». Нарешті його перенесли,

кинули на дно човна, перевели подих, привезли на берег. Там стирчали два високі стовпи, помальовані на червоно, на них зверху дошка, а на ній якийсь великий напис, щось багато було написано. Що це? Шибениця, а що б іще? А напис? Шибеничний, як для повішених.

Але його ще не повішали, тимчасом кинули до мокрої комірчини. Мандат, хоч і був міцно зв'язаний, заснув. Його розбудили десь коло полудня, оточуючи і стискаючи юрбою, гукаючи, як на впертого бика, помагаючи собі багнетами і прикладами, заштовхали його перед лице якогось вусача у військовій шапці. Мандатові вусач сподобався, видно було, що Мандат вусачеві також, бо прицмокнув, коли того побачив, а потім поклепав його по пuzі. Однак вони не могли порозумітися. Вусач говорив спершу спокійно, промовляв слова, немов кусав язик, а потім кричав щораз голосніше. Мандат нічого не розумів. Вусач нарешті розізлився і кричав якимось так запитально: «Szti! Sztinuszti!», а інші юрбою докрикували Мандатові на вухо: «Sztinuszti?». Щось їх розлютило. Мандат вже хотів відкрито зізнатися, що він ніякий не Sztinuszti, а Петро Чорниш, та ще приховував. Та окрики сипалися, гриміли, заглушали. Мандатові набридло, він вирішив, що нема чого приховувати і сміливо випалив: «Не турбуйтеся, я ніякий не Sztinuszti, я Петро Чорниш, село Бистрець, парафія Криворівня, повіт Косів. Я вбив, але тільки одного і не хотів убивати, ні».

Вусача це не зацікавило, а тільки весь час своєї та й своєї. Та потім крикнув якимось по-іншому. І солдати негайно ж почали обшукувати Мандата. Обшукали його торбу, кишені кептаря, взяли за сорочку. Мандат пригадав про свій папір, відкинув їх цілим тілом з такою силою, що вони всі заточилися. Під покрикування вусача з дикими вересками вони накинулись на Мандата з усіх сторін, б'ючи його то прикладами, то кулаками. Захекались, спітніли, почервоніли всі до одного, нарешті повалили його на землю. Побитий, переможений кількістю, вже лежачи на

землі, захищаючи цінний папір, Мандат звивався, як вуж, і ричав грізно, як бик. Намарно! Нарешті розірвали його сорочку і з-за пазухи вирвали згорток у шкірі. Все, тепер кінець. Віддали його вусачеві. Вусач обережно розгорнув згорток, розвинув папір, то читав, то уважно дивився на поваленого Мандата, то знову читав. Потім постукав пальцем в чоло. Розсміявся. Врешті, підходячи до Мандата, знову якимось по-іншому гукнув до жовнірів, весело. Мандат вловив лиш одне слово: «Prost, prost¹». Солдати негайно відпустили поваленого, самі повставали і Мандата поставили на ноги. І тоді вусач, як з ніжністю згадував Мандат, замість того, щоб його повісити, дав йому, як рідний батько, тільки два рази по морді. І повернув папір. Мандат вхопив папір і сховав. А вусач ще подивився на Мандата, поплескав його по пузі і крикнув: «Гайда!». Це одне слово Мандат зрозумів. Його розв'язали, наказали сідати в човен, відвезли на дарабу. Розв'язали ланцюги, відтягнули замки і колоди, відімкнули рогатку і знову: «Гайда!». Вусач з берега показував дошку високо на стовпі. Мандат не вмів читати, але це добре зрозумів, що цього разу йому вибачили, але на наступний раз писана шибениця.

Чужина? Де ж та чужина? Що ж за мила людина, мови не знає, але кращий, ніж рідний батько. Зовсім як дідусь Базьо. Оце делікатність! — Йому хотілося ніжно обійняти вусача, але той стояв далеко на березі. Це був румунський кордон. Десь коло полудня Мандат вирушив, знову сам-самісінький у справжню чужину, у теплу широку Молдавію. Які ж гарні сади навколо! Важко повірити, всього два тижні після Юрія, а тут черешні, спілі черешні. Нехай би його хто-завгодно звинувачував у брехні, хай би йому заперечував і сам священик Бурачинський, Мандат готовий присягнути, бо бачить чітко: справжні черешні, червоні, як кров... Кров? Але коли він лупнув Яся, то крові не було. Чи ж можна убити без крові?

¹ На здоров'я (нім.).

Цілий світ йому не дає жити, навіть черешні. Він так їх любить, пропадає за ними, не багато разів у житті їв їх, якось посеред літа у Криворівні. А зараз — навіть черешні проти...

Геть-назад ще далі! То заглиблюючись до зворотньої хвили, то спокушаючись теплим краєм і розглядаючись навколо, Мандат смикався так аж до вечора. Спогади ви-черпувались, можливо тому, що він волів роззиратися. Назад, назад! Аж прийшов такий час, коли вже нічого не було. Нема чого згадувати. Це добре, це прекрасно.

Ах, як добре, мабуть, було, коли мене ще не було на світі. Так, як у цій теплій Молдавії. Ніхто тебе не мучить, ніхто тебе не лякає. Сміється цілий край, там далеко жєнуть великі стада овець, на березі весело гавкають білі кудлаті пси, а мене немає. Сонце собі заходить, а в сонці овечки, рогата худоба, кудлаті собаки, якісь дівчата сидять коло хат на березі, прядуть і співають. Які ж це дівчата і які сорочки, а які уставки? А як співають! Не дивися туди, навіть не думай. Бо зіскочиш, ухопиш котрусь, наробиш чогось такого, як з Ясем. Твоя кров чорнишова, паскудна, бандитська. Нехай святий Бог береже дівчат від такого. Так гарно вже стало на світі, коли тебе немає, а тут ти знову почав би. Геть — назад.

Та вже немає куди назад, то вперед, поперед себе, втікай. Усього себе ти залишив там на водах, на просторах. І так задармо віддав себе. Що ти взяв собі? Те, що перед тобою.

Він вивів дарабу на середину Ріки, вона крутилася широко вільно, поплила рівно. А перед ним вже зелененька діброва догасає у сонці. Лягти б там і ніколи вже не прокинутись, втекти від чорта назавжди.

Може і Ясеві вже було досить чорта? Може й він радий, що його вже тут немає? Лягти б...

Мандат валився від втоми, але знову зірвався.

Лягти? А де прокинутись? У пеклі? Ось де справжня пастка! Мій дідусю, Базьо золотий, рятуйте! Сірий сюрту-

чок шарапацький — цілий той Базьо, хтось подумав би, що це бідний пахолок від панського візничого. А під тим сюртучком? Та що ж? Шкіра і кості. Ну так, а під худюю шкірою? Золоте серце. «Немає пекла, тільки зречися чорта» — казав Базьо. Чуєш, Петриську, сам дідусь Базьо, богумилий, найстарший дяк від найстаршого священика Бурачинського засвідчив, що пекла нема. Ой, Ясю, Ясю — це неправда, щоб хтось колись хотів убивати. Це неможливо. Для чого вбивають і чому? Через дурість. Зірветься рука чи сокира, і вже є нещастя. А ласкавий Бог дивиться у серце, аж на дно. То для чого судять? Також через дурість, правда ж, дідусю? Звільнитись від присяги, зректись, і цього вже достатньо. Пекла немає? пекло смішне? мій дідусю. Ті привиди з Торояги так само нашіптували: «Запізно? Смійся з цього, Петриську. Ніколи не пізно. Починай знову».

5.

Стало зовсім темно, стягалися хмари, блискало. Втома і сон перемогли Мандата, він то дрімав, то міцно спав, то знову прокидався. Громи наближались, блискавки освітлювали Ріку, але він томлений засинав міцно. Зі скрипів колод шепотіли мари, потім викрикали болісно: «Петриську, то я, я». Напівпритомний Мандат, зриваючись на рівні ноги, заточувався. «Хто це, я?». Опритомнів, бо шмагав його проливний дощ і струмки стікали йому по лиці на шию і за сорочку. Мандат щільно окутався мантою. Хотів спати, спати. Його розбудив світанок, він побачив десь далеко по правому боці куполи церкви, вежі, високі будинки. Сон відразу відлетів. Що ж тепер робити? Наближається. Він був наче оточений, як той олень, якого облавою одного разу загнали на лід, десь на Дземброні. Тепер кара за це! він тремтів цілим тілом. Тільки тепер відчув, наскільки він промок. Ріка розливалась, повертала вліво, течія сповільнювалась. Відходила від міста, обпливала його. Богу дякувати! А все ж тут і там, звідусіль з права темні і мокрі

страхи: будинки, мури, голі стіни — чигали. Чогось такого він ще не бачив — це все ті славетні кримінали? Але за мить він втішився, побачив здалеку у розливі Ріки ставок чи озеро, а на ньому галери, заповнені деревом, а дещо ближче дараби, ще не розв'язані або наполовину розв'язані, у тимчасових миглах. Доступ був щораз тісніший. Дараба стукнулася тут і там, лівиво просувалася, скрипіла, дійшла до якогось помосту, зупинилася сама. Дощ перетворився на одноманітну зливу. Весняне золото з молдавського неба плило щедро, але з особливим завзяттям. Місцевий рільник не проміняв би його на золото із семигородського Залісся, ані навіть на казкові скарби Царгороду. І Мандат це розумів, тішився попри те, що злива змочила його, охолодила і майже викупала після паркого дня, постійно на сонці. Так, немов він вийшов десь на Чорногору. Він, однак, пильно роззирався навколо, чи не побачить десь жандармського багнету, бо хто ж міг знати? Ані живої душі, ані собаки навколо. Мандат радів подвійно: яке ж це щастя, що так леє. Разом зі своїми манатками він все ж пошукав сховку від зливи. Перескакуючи з колоди на колоду, він видряпався по драбинці на досить високий і довгий поміст. Там звіддала побачив якусь круглу бочку, перевернуту, але достатньо засмолену, він похапцем заліз до бочки, як пес до буди. Церковні дзвони пробили якусь годину. Мандат не розумівся на годинниках, але тішився, що церкви його вітають. Підстелив ліжник, промоклий, але як би там не було — грубий, огорнувся у манту, натягнув каптур на голову і відразу ж заснув.

Його розбудив дошкульний холод, він тремтів від того, що цілий був мокрий. Де б це зігрітися? Хіба-що пробігтись по помосту. Він визирнув з бочки. День вже був світлий, але дощ все хляпав, хляпав.

І що це за диво? По помості ходила розміреним кроком панночка під парасолею, така панночка, що аж любо. І для чого це їй? Ходила і мокла сирітка. Може це й соромно зачіпати незнайому, може й правила такі, що не

можна зачіпати панночок з високої кості? Але як же не запросити, щоб сховалась, щоб не мокла бідненька? І як це з нею заговорити? Та як би інакше — по-панському, по-коломийськи, так, як він чув на плебанії, так, як розмовляє двірський лісник пан Розвадовський. Він висунув голову з бочки, посміхався якнайввічливіше:

— Панночко делікатна, вибачте, що прошу, це не те, щоб я вас зачіпав, нехай мене Бог боронить, щоб я мав вас за якусь таку. Не гнівайтесь, прошу, ходіть до бочки, бо мокро.

І диво не диво, от що може панська мова! Панночка зрозуміла, промовила також по-панському, по-коломийськи.

— Добре, мій хлопчику, чому б і ні.

Панночка пишна, колихалась на своїх стегнах, дещо піднесла червону спідничку, склала парасолью і засунулась до бочки. Відразу зрозуміла, що Мандат тремтить від холоду, не дбаючи про спідничку, вони присунулася досить близько і сказала, як стара знайома:

— Ви змерзли, треба загріти. Мене звати Роза.

Мандатові трохи відібрало мову, але відразу ж віддало:

— Мене звати Петрисько, а ви панночко звідки, з Коломиї?

— Саме з Коломиї, — радісно відповіла панночка.

Мандат зрадів, що вона втішилась, а панночка оглянула його уважно і сказала:

— Ах, як гарно, Петрисько, а гроші у вас є?

— Ні, панночко любя, грошей немає, але Пан Бог дасть, бо я привіз дерево, а далеко в горах я залишив жінку і дітей.

— Жінка далеко, то присувайтесь ближче.

— Нехай мене Бог береже, панночко, щоб я пастирського стану до вас, до такої панночки, зухвало пхався.

Панночка підсунулась ще ближче, сама влазячи на коліна, ніжно заохочувала:

— Ну, то ходімо до священика.

Мандат не повірив вухам.

— До священика, чого?

— Грошей у вас немає, жінка далеко, то що ж робити?
Священик, шлюб.

— Чуєте, панночко, я жонатий на віки, я вже присягав у церкві.

— То яка проблема, можна і тут присягнути, для цього і є священик.

Мандат намагався відсунутись від панночки, але встелена ліжником бочка була зовсім тісною. Він обурився:

— Дві жінки — це смертельний гріх, це пекло і кримінал також.

Панночка чемно пояснювала:

— В одній країні дві жінки — це гріх, це так, але на чужині інші правила. Бо вважається, що в кожній країні по одній, тоді в порядку.

Мандат приглянувся до панночки. «Але ж пишна, волосся світле, очі ясні і якісь повні, і притуляється все тісніше». Йому стало тепло, потім якимось гаряче. Панночка наполягала:

— Йдемо до священика?

Мандат впирався:

— Так рано, священика ще немає?

Панянка хихотіла:

— Тут священиків скільки захочете, я тільки свисну і буде священик.

— То як? Обов'язково йти до священика? — запитав Мандат.

Панночка засміялася:

— Якщо грошей у вас немає, а жінка далеко, то обов'язково! Швидше, швидше, бо тільки подивитися і прийде сюди інший, а тоді..

— Який інший?

— Мій наречений, і буде погано.

— А чому погано?

— Він страшно ревнивий і сильний. Коли розізлиться, то кості переламає мені і вам також.

Мандат намагався відсунутись:

— Ну тоді ще більший гріх, у нареченого відбивати, якось так...

Панночка обійняла його за шию, говорила довірливо:

— У нього є гроші, достатньо грошей, має ще й румунські строї, але ти мені дуже, дуже подобаєшся, ходімо, ходімо.

Мандат несміливо переконував:

— Страшний дощ, панночко, куди ж іти у такий дощ.

— Ми швидко перебіжимо, у мене тут недалеко є кімнатка, і там ліжко для нас обох, а священика можна викликати.

Мандат ухилився від обіймів:

— Але ж, панночко, я жонатий, не годиться до ліжка, до того ж з панянкою, наче з якоюсь... такою...

— Не бійся, не змилиться.

— Що не змилиться?

— Те, що намілюється, ходімо.

Сидячи на колінах, панночка розгорнула манту Мандата, обійняла його руками під кожухом і притулила лице до лица. Мандат в собі смикався: «Буряком якимось намазана, пахне якось так млосно, як ті жаб'ївки на храмі. Що ж тепер? Утікати? Мені сниться? Що за щастя, на чужині і відразу така панночка. Тьху, це, мабуть, чорт мене оманює. Мандат не зрушився з місця, ані не пішов до кімнатки, ані до священика. Сиділи мовчки, притулялися і грілись, аж поки дощ не перестав падати і люди почали крутитися по помості. Раптом панночка зірвалася і прошепотіла Мандатові: «Зараз прийде, вже йде». Швидко вискочила з бочки, поправила сукню і поспішно пішла геть.

І справді, прийшов нарешті молодий румун — рослий, стрункий, у сорочці, вишитій вздовж і впоперек, в обтислих штанах від постолів аж до колін стиснутих чорно-білими зав'язками, а в поясі перетягнутий узорчастою

крайкою. Диво, а не румун. Краса не хлопець, горда голова, це вже з далеку було видно. Що тепер буде? Мандат дещо зігнувся у бочці, настільки, наскільки зміг, бо панночка казала, що той ревнивий. То для чого ж з самого початку на чужині має бути сварка? Ще можуть звинуватити, що він був зухвалим щодо панночки, а це заборонено, це інший стан. «Я буду тихим і малим», — він опустив голову на груди, неначе спав.

Тимчасом румун з панночкою прогулювалися повільно попід ручки. Петрисько злегка глипнув оком: «Ну так, це наречений». Вони саме проходили коло бочки, і Петрисько на всякий випадок закрив очі. Раптом румун кинувся до бочки і вигукнув: «Петриську, то ви тут?».

То не румун, то був Ясьо Томашевський. Мандат виврався з бочки з такою силою, що бочка покотилась. Обійняв Яся, підніс його, підкинув у повітря і вхопив на руки. Звертаючись до того відразу на ти, як досі тільки в приступах гніву, заволав:

— Ясю, Ясеньку, ти живий?

Важкий камінь впав йому з серця, від надмірної легкості він вже летів аж до неба, йому закрутилося в голові, він мало не впав. Знову обійняв Яся, знову підкидав догори і ловив на руки, нарешті Ясьо з труднощами звільнився від обіймів. Витер обличчя пахучою шматкою, випростався.

— Ти живий, Ясю? — переконувався Мандат, ледь не плачучи.

Ясьо відповідав пихато:

— Та живий, ще й як живий, де ж іще життя, як не тут у Молдавії!

Та Мандат не міг заспокоїтись.

— Ясю, не гнівайся на мене, Ясю, пробач.

Ясьо був здивований.

— За що? — нарешті з зусиллям щось пригадав собі і недбало кинув. — Ах, мало що трапляється поміж камратами, — і переможно засміявся. — Але ти мав щастя, Петриську.

В свою чергу здивувався і Мандат:

— Я мав щастя?

— Так, ти мав щастя, що втік. І що я за тобою не побіг з камратами, було б тобі погано. Але було надто темно. Зрештою, це минуло вже, та й добре.

Немов щойно тепер повіривши, Мандат, якого розпирало з середини від радості, ошалів. Підскочив, як у колядницькому танці, тупнув ногою, присів і викидаючи раз за разом поперед себе ноги, затанцював навколо Яся і Рози. Танцюючи, співав щораз більш задихано:

*Ой там на ріці, там на Йордані
Господь разом з Петром там си купали.*

Підривався, підскакував у повітрі, знову спадав на землю, присідав, крутився, атакував танцем Яся і Розу, якби у коляді танцем вимагав гроші на церкву.

Ясьо гордовито посміхався, хвалився перед Розою:

— Бачиш, жупаніца? Як мене люблять! Це багач, має ліс, полонини, а під моїм керівництвом. Сам примчав за мною, бо не міг витримати. Ну досить, Петриську, час вже порозумнішати.

Мандат перервав танець, склав руки, немов до молитви, хлипнув, наче до плачу:

— Ой, як я помудрів! За всі часи і назавжди! Тягар, важчий від дараби з вод мені на плечі налетів, як горб. Я старий, сама старість.

Ясьо поблажливо скривився:

— Ти помудрішав, Петриську? ха-ха, такий круглий дурень? Ні, це дарма.

Мандат не відповів, його знову заткнуло зі здивування. Це ж він на власні вуха чув, як Ясьо до панночки зовсім по-румунськи говорить, бо весь час повторював слово: «жупаніца, жупаніца». Дивувався, протирив очі.

— Ясю, ти золото, а не людина! Зовсім не сердишся?

Ясьо легко наморщив брови і вказав пальцем:

— Ну, йди вже, розв'язуй дараби, поки ще інші не прийшли до роботи. А потім сапіною по воді стягай колоди і вантаж на ту галеру, бачиш там, гайда!

Розпогодилось, Ясьо поспішно пішов з Розою. Роза щось махала Мандатові, але він все оглядався на Яся. Хоч був голодний і сонний, та поплентався до дараб, до роботи.

III. ПОБРАТИМСТВО ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІРИ

1.

Не Прут вируючою загородою навис над сонною Молдавією. Не Дунай розвернув безпощадну течію. І не море наростаючим валом підповзло тихо-цссс за їхнім слідом: знести гори, викрасти ліси, сплющити світ.

Це наближався безшумний потік, це заचाївся нечуваний вир. На чолі вожак-мовчун, що скрізь, де є дерево і вода, піднявся з морів. Подумав, стукнули чолами тисячі башт. Кивнув і люд, що досі спав і крізь сон кричав: ні! — вигулькнув і кинув йому під ноги ліси. Чародій наближався, а за ним капітали, хтозна які війська, темні, як московські, чи біленькі, як наші, цісарські? Над ним хвацький вітер — Поступ. Ніхто не знав, чи від цього закиплять холодні серця, чи гарячі замерзнуть на лід.

2.

Тимчасом з неба налетіло на Молдавію тепло, потім духота і спека, неначе земля підлізла під розпечену піч, а потім повільно засувалася у саму піч. Гірські бутинарі задихалися від спеки, хоча й ходили в самих полотнянках. Часом хапали повітря, як риби, викинуті зі своєї мокрої вітчизни, одному чи іншому темніло в очах і він думав, що це кінець. Постійно пили воду, неначе набралися зворотньої гідрофобії. Вже з самого ранку починалася спека, розпечені мури відбивали тепло, тротуари пекли, а з вулиць, з доріг вкритих пластами білогого пилу за кожним кроком здіймалися густі і довгі хмари куряви. Бутинарі задихалися навіть ночами у душній господі, втікали спати на сіно, на стирти соломи, а навіть на плоти під деревами.

Тим радісніше вони дихали і охолоджувались, працюючи на галацькому водянному просторі, у розточчі рік,

в мережі приток і сплетіння потоків, серед захованих у зарослях заток і закручених бухточок, на ставках, на неочікуваних глибинах і вирах. Або ж на мілинах, що були ледве прикриті прозорою водою, на піщаних косах, на різному мотлосі. І нарешті у темних гущавинах чагарників і очерету. Фока і Савіцький разом з жаб'ївцями вимірювали кубатуру і передавали дерево дирекції: Мандльові, котрий вже появився, та інженерові Уолз'ю, про якого говорили, що він є правою рукою шефа і що він представник капіталу. А інші робітники розв'язували дараби й тальби, намащували колоди жиром, щоб не тріскали, підпилювали їх, щоб були рівненькі, і так вантажили їх на довгі галери. Прикріплювали тих линвами до малих галасливих пароходів, які називали tug's. Ті ж повільно відтягували дерево до рукава Дунаю, що звався святий Юрій, і до моря. Гірські люди надивилися чудес, яких ще не бачили, а почули стільки мов, що найбільш ефективно було розмовляти мімікою.

І все це зробив Шеф, чи як тепер говорили якось інакше, що «капітал», — точно невідомо, хто був важливішим. Без того капіталу вони ніколи туди не потрапили б. У давніх часах один тільки пан ватажко Дмитро Василюк бував тут і без жодного капіталу, бо спочатку судився із царськими урядниками, потім збунтувався і через те братався з козаками, і, як казали, з самим головним Турком також. Тепер вже Турка нестало і від турецьких панів, про яких колись співали, теж не залишилося й сліду. Навколо, куди не глянь, — волохи. Та бутинарі не мали з ними ніяких справ. Мешкали недалеко від міста у господі замляка з Устеріків, Айзика Розенкранца; перебували під єврейською опікою і через євреїв спілкувалися з цілим світом. А в праці на водах зустрічалися з людьми з-під шефа і з-під капіталу.

Тимчасом не одну мить вільну, а навіть веселу, вони провели на водах у заростах, особливо Лесьо і Мандат, бо вони по всіх заточках виловлювали окремі колоди, відне-

сені течією. А було цього достатньо, бо при такому накопиченні колод у міжрічковому лабіринті потоків і течій, звільнені з прив'язки колоди, постійно втікали. Робота виявилася важчою, аніж вишукування колод під снігом на бутині. Пильна, як робота мисливця, точна і швидка, як у танцівника, готова до скоку і пересування вплав, бо вода непередбачувана, а найважча колода на воді також є непевною. Там у снігу колоди не так дуже й втікали, а з весною сам сніг відступав. А тут весняні води розлилися широко і весь час прибували з далеких гір, із танучих снігів та дощів. Вони вчилися водних танців і полювання на колоди. Це поглинало багато часу, бо колоди-втікачі ховалися по заточках і заростах. Пересуваючись на малому, збитому з дошок плоті, коли вони знаходили колоду, вбивали в неї чекан і тягнули, як виходило — за течією, або проти течії. Починали до сходу сонця, а закінчували пізно у вечір, у сутінках. За це отримували несподівану винагороду. Не лише праця не була одноманітною, як розв'язування дараб, а тим більше, як пиляння чи вантаження колод. Не лише багато свободи, але й могли нераз прилягти тут чи там на острівцях, у чагарниках, і проспати спекотний полудень у тіні.

Понад усе вони тішилися щиро життям вод, водяним і болотним птаством, мешканцями заростей, як найбажанішою розвагою, і більше, ніж походами у місто. Раділи, але й вчилися теж. Оглядали, як тільки мали час, іноді й крали час від роботи, щоб спостерігати і слухати тисячі птахів, їхні рої і зграї, що їх вигріла і скликала весна. Сипала цього і сипала, рясно і щедро! Більш багато, ніж те, що бачив Мандат на Пруті тоді на світанку, коли очікував на шибеницю. Завирувало їм у головах від дивотворів і різних покручів: ці довгі, палицеподібні і милицеподібні ноги, ці гострі дзьоби, як чекани, чи пласкі, як лопати, ці лаптеподібні ноги, стягнуті перетинками, ці крила, немов важкі коромисла, але такі надійні, бо чим вище, тим швидше літали. Все це було, неначе спеціально повикручуване задля

цирку і для сміху, але настільки практичне для води, для мочарів і боліт, та найбільше для польоту.

Мандат вдячно промовляв:

— Без капіталу все це нам і не снилось би. Ані в гарячці, ані у найлетючішому сні на світанку, такому, як посилають Рахмани. А може було б варто кудись поплисти за тим капіталом, щоби натішитися світом, га?

Лесьо відповів передбачливо:

— Може й варто, а може й ні. Ми ж його не бачили на очі, не чули його, а так здалеку не можна судити.

Очерет швидко підріс на зріст людини і вище, листя пустилося буйно, а з його зростом береги та зарости наповнилися свистом, криком, клекотом. Постійне храмове сп'яніння, щораз нова вистава, не натішитись, навіть втомливе. Сипались, фуркотили і відблискували: гуси, чаплі денні і нічні, сніжно-білі, сріблисті, жовті, червоні, пурпурові. Тисячі сховків чекало на них, і тепер скрізь тремтіло життя, бо гнізда були всюди: на землі, на острівцях, у кущах теж, на деревах, на вербах і на тополях по десять, по двадцять гнізд. Звідти — постійний крик, тріск, клекіт і бурчання, завзяті сварки, бо весь час щось комусь викрадали, відбирали і обікрадений завжди верещав аж до неба, а пташине товариство теж закликав до крику, і відразу ж після цього ще сварливіший пташиний сейм викрикав і галасував ще гучніше. Щомиті налітав якийсь хижак і втікав зі здобиччю від крику. Лише деякі чаплі билися мужньо, навіть з найбільшими грабіжниками, з соколами, змагаючись з ворогом чи на смерть, чи на життя, в польоті від землі до неба, а потім вниз, від неба до землі.

— Якби ж то знати назви! — казали одні одним наші бутинарі. Але що кому із назв, і так сама людина не може за ними поспіти, хіба би весняний святий Юрій, бо це ж все його худоба.

Але ж там були велетні, ті найбільш прожерливі пузаті пташиська з червоним пухом, висотою на півтора метра, а з розкладеними крилами ще ширші. Лаписька почварні,

широкі, порослі перетинками і, хоч вони були такі важкі та товсті, трималися на воді легко, як корки. Коли вони відбивалися, тріпали воду крилами, збивали її аж до піни, та чим вище злітали, тим впевненіше летіли. Не боялися людей, може зрозуміли, що ті без зброї і що милуються ними, бо їх це розважає, тож досить шанобливо наближались до Мандата і до Леся. Чекали поки ті їм щось дадуть, хапали і швидко з апетитом ковтали те, що їм давали. Побачивши це, Лесьові спало на думку, щоб одного з них упіймати. Прив'язав рибу на шнурок і кинув тому. Пузатий птах міцно вхопив і ковть-ковть-ковть — ковтнув рибу разом зі шнурком, а Лесьо підтягнув його до себе. Той, давлячись і міцно смикаючись, опирався, але риби з пащі не випускав, і Лесьо, маючи його нарешті в руках, запхав йому до дзьоба цілу долоню, витягнув рибу з горла і випустив птаха на волю. Прожерливий птах зовсім не втікав, вимагав своєї риби. Лесьо кинув її йому знову, птах проковтнув негайно, після чого не уникав їх, наближався, як старий знайомий, а вони годували його щодня тим, що мали.

Зате журавлі, знані нашим людям тільки з неба, бо весною і восени пролітали ключами, турбуючись і хвилюючись жалібно: «жур-ба, жур-ба, жур-ба», — там на водах зовсім не були жалісними, ані не лагідними чи приязними, як ті пузаті. Вони будували гнізда на острівцях, пильнували їх, як жандарми, стоячи поважно на варті на одній нозі. І саме так виглядали, гарно і гордо з чубами пір'я на голові, як цісарські жандарми. Тож інші птахи оминали цих жандармів, навіть не наближаючись. Мандат і Лесьо з цікавістю підпливли до острівця, щоб оглянути гнізда і яйця. Побачили їх: за величиною, як гусячі яйця, зеленкаві і поцятковані плямками, кружками і закрутками, неначе щойно розпочаті писанки. Але щойно вони заглянули до гнізд, вже на них летіла жандармська пара з дзьобами, немов багнетами. Ті справились би з ними бардками чи чеканами, але для чого ж завдавати шкоди, відбирати їм життя, а собі псувати розвагу. Похапцем втекли.

Іноді, мабуть з полів зі збіжжям, великі бородаті дрофи з волом на набубнявілій шиї, злітались до води на прогулянку і по їжу. Вони з гідністю крокували по мілинах, але літали дуже швидко. Щойно відчували на собі людські погляди, відразу ж відлітали так вправно, що із мисливців хіба-що один лиш Іванисько взяв би їх на ціль. Але Іванисько забрався з бутина, навіть і не збирався мандрувати.

Увечір нове неймовірне диво. З мочарів пролунало ричання, наче бик там сховався: Уу-пррррум-угу-бугу. Вони для себе назвали того дивака бичачим птахом. Аж страху наганяв! Але був таким полохливим і скритним, що вони хоч і бачили здалека на воді його плаваюче гніздо, з якого він ричав, самого ж птаха ніколи не побачили.

Як капризи, як привиди появлялися крилаті гості, невідомо звідки, на раз, на день чи на годину. А потім вже й не хотілося вірити, що це правда. Так, неначе якийсь чарівник задля сміху пустив тобі перед очі: чаплю на таких тоненьких соломках, як червоні ніжки, що мали от-от зламатися, або величезне пташисько із задертим догори дзьобом, ніби пошкодженим.

Дуже рідко, засліплюючи білим відблиском крил, лебеді задавали їм тон, як згасаючі дзвоники. Злітали і пропадали у заростах. Говорили, що це були найшляхетніші і найвірніші серед птахів. Тому Бог дав їм голоси чисті, як музика, особливо перед смертю. Раз і вдруге вони почули здалека їхні скляні співи. Мандат і Лесьо зняли капелюхи, розуміючи, що ті скликають на свою літургію, літургію на водах.

Бо, зрештою, все інше водяне птаство зовсім не мало голосів набожних чи навіть приемних. Днями, вечорами калатало, пищало, гелготіло, булькотіло, навіть ричало. Справді пташиних співів вони не чули.

Лише коли зелений вітер впав на води зі сміхом, запинив води, повимітав і зігрів мочари, розбудив очеретяних дроздів. Ті щебетали і співали охоче: ха-ха-хе-хіт. Кар-

ра-керр, карра-квіт, фітю-фіт, пітю-піт, лі-лі-лі-літ, квіт-квіт.

Галасували і шастали навколо, як нечемні діти, а потім кожна пара, що добралися при цих співах і танцях, будувала собі гніздо. Коли Лесьо і Мандат наблизились, дрозди покинули працю і юрбою вилетіли проти них, посідали роями навколо, ніби збиралися захищати гнізда, але може хотіли сказати людям: «Дивіться, ми вам віримо, ви газди і ми також, не робіть нам шкоди». І слушно! Лесьо і Мандат не йшли ні на крок далі у гущавину, не заважали малим газдам. І ті зразу ж розспівалися у гущавині, а їм відповіли з боліт, водяна пісня стріляла і реготала, немов якісь крилаті жаби розспівалися.

Мандат зітхнув:

— Ми за гроші працюємо для Шефа, а вони для своїх родів, за бажанням.

Хащі шмагали сміхом: ха-ха-хе-хіт, карра-керре-квіт, фітю-фіт, квіт-квіт.

Найбільше їх тішили голоси зозуль тут і там на деревах, над косами, на острівцях. Тільки-но вони її вперше почули, Мандар радісно проспівав:

*Закувала ми зозулька з волоського боку,
Буковинка си розвила, тепер ми широко.*

Вони знали зозулю, відколи пам'ятали себе самих. І кожного разу, коли її чули навесні вперше, світ їм відроджувався. Немає чуттєвішого, солодшого, більш невинного голосу у наших горах, ніж зозулі. А може й на світі немає. Коли зозуля відчиняє весну дзвоном з глибини неба, зітханням з глибини серця з далеких зелених буковин, прасловом світу і старшої від світу весни — то, неначе всі мертві воскресають і ніби тішаються нами наші прадіди, діди і вся наймиліша стариня. Бо тоді і ми самі на крилатих конях наздоганяємо наші давні літа, десь там високо у світлі, під зірками, під сонцем.

Адже ані Мандат, ані Лесьо, хоч і були лісовими людьми, то ніколи ще не приглянулися до зозулі так зблизька, як там на водах. Бо у нас в горах простори, а наші зозулі полохливі, ховаються, як марева, як безтілесні співи, а ще всі їхні справи і лісові пригоди, подібно, як і людські справи та гріхи, ховаються під темним пущовим соромом. А там на водах сорому менше, бо пташиної любові більше. І щораз більше прибувало гнізд, незліченні сотні, тисячі гнізд по заростах, по гущавинах і на деревах. І саме зозулі пильнували тих гнізд постійно, завзято, краще, ніж винюхувальна поліція гмінна чи ціарська. І краще, ніж самі газди гнізд, саме так, як тільки злодій уміє винюхувати і чигати. І підглядали краще, ніж Мандат і навіть ніж Лесьо, пущовий слухач і глядач, цікавий лісових справ. А тоді і вони обоє наочно переконалися в тому, про що нераз чули, але чого самі ніколи не бачили. Отже, де хоч би лиш на мить газди покинули гніздо, зозуля появлялася в той же момент, як гніздовий упир, викидала газдівські яйця і підкладала свої. Вдираючись до сховків у гущавинах, до мішочків, до шапочок і панчішок гнізд, вона показувала обом зацікавленим людям, де були ті гнізда, бо без неї вони самі ніколи б тих не відкрили. Вона протискалася у найтемніші хащі, і поміж терня, може навіть іноді й покалічилась, бо там на теплому Дунаю інакше, ніж у нас, багато терня і гострих шипів приховується у хащах, поранитись легко. Але мусила, бо її припікало яйце, щоб знести його негайно, а власного гнізда не мала. Зате вмiла вибирати. До незграбних гнізд болотних птахів, абияк зліплених із патиків, ні за що на світі вона свого яйця не поклала б. Вона лиш вибирала гнізда м'якенькі, м'які, як ягнячі шапочки, зграбно виткані, як зимові рукавички, і вистелені, як дитячі колиски. Принаймні стільки турботи проявляла, але й зусиль немало заради своїх майбутніх поколінь, що яйця не розкидала абиде. А ті дурні газдівські пташини, великі чи найменші, коли поверталися до гнізда, не викидали бенькарта, а вигривали, берегли, ви-

сиджували, потім годували ту бездонну горлянку і ніжно опікувалися чужим пташенням, щоби з ним, боронь Боже, щось не сталося. А потім, коли товстун розіпхався на все гніздо і повипихав рідних пташенят, може навіть і тишились, що вигодували такого грубаса.

Такий гарний птах, сам чистий голос, більш побожний, ніж костельний дзвіночок, як божий голос, ховається, ніби пропаде, а знову задзвонить там, де ніхто й не сподівається. Жити без нього не варто! А потім що показує? Що у нього є якісь важливіші завдання на цьому світі і тому свої покоління підкладає тим, нехай і малим газдам, на годування, нехай працюють! Мандат і Лесьо вигледіли раз і вдруге, що тільки-но зозуля поклала яйце, а її вже манив її любий і чекав на неї от-от. І знову вони удвох перелітали з гілки на гілку, цілувалися дзьобами, обіймались крилами, ніжно сідали одне на друге. А тут відразу ж під боком вже й другий птах-самець кукав і манив. І вона, коханочка, щойно набувшись з одним, вже фру-фру полетіла з іншим. То було їх найулюбленіше і постійне заняття. То звідки ж їм було взяти час на будівництво гнізда? Мандат і Лесьо зауважили, що зблизька голос зозулі був дещо іншим, ніж у горах. Ку-ку, ку-ку, ху-ху-ху, го-го-го — вперше цей голос прозвучав їм охрипло, знущально, зухвало.

Відпочиваючи у полудень, поїдаючи білий хліб з бринзою і попиваючи вино з бербенички, вони терпляче чигали у кущах на період весняного спарювання зозуль і на їхні таємні польоти. Вода й не хлопнула, було тихо, і Мандат, скулившись у заростах, придушуючи сміх, шепотів до Лесьа.

— Здається, що наш пан капітал такий самий. Появляється, як дух, невідомо звідки, підкладає яйце на вигодування, нехай інші журяться, а сам сміється: го-го-го.

— Може й так, — відповів Лесьо, — але чи він такий милий, як зозулька, і чи варто заради нього напружуватись?

— Чому ж не милий? — не погодився Мандат, — Батько рідний! Що й казати, здалеку нам життя розвеселював

та ще й як! Без нього ми б не мали ані бутинової зими, ані весняного храму, ані не побачили б цієї пишної Молдавії, ані вод, ані птахів. От, кисли б по хатах.

— Розповідають, що він страшно хитрий, — шепотів Лесьо.

— Хитрий? — обурився Мандат. — Зозуля теж хитро байстрюків підкладає! Але що ж їй бідній робити? Якщо не вміє будувати, то вже весь рід занастити? Шкода. А хто ж тішитиме світ весною?

— Та й що з того, — сумно промовив Лесьо, — коли жодне з тих молодих зозуленят не знає та й не пізнає ані батька, ані матері, ані брата, ані сестрички. І не признає його, бо не знає, що це свої. І ще гірше, бо може побитися з батьком, навіть його вбити.

Мандат не зрозумів:

— Хто? Пан капітал?

— Та ні! Кажу ж — зозуля. А пан капітал? Також може, але так не треба говорити, поки не знаєш напевно.

Лесьо дивився на Мандата мовчки, потім промовив важко:

— Ви, може, чули, як це почалося з Нявчуком, що птахи юрбою проти нього?

— Чув, ви розповідали після храму на бутині.

— Ні, цього я не розповідав, бо для чого ж спокушати. Нявчук з'їв пташине серце і ось тепер маєте. Сам тріпотить невпинно, а птахи це розуміють.

Мандат нажахано підірвався.

— Це жахливо!

— Може бути ще страшніше, — тихо промовив Лесьо, — якщо б хтось з'їв серце зозулі...

— То що тоді? — тихо запитав Мандат.

— Хай Бог боронить! Стане холодним і буде крутити світом, чарувати, шкодити, перевертати. А що за цим криється, ви й самі бачили, розумієте.

Невдовзі вже не було дерева у дарабах, ані в тальбах, не було й окремих колод по потоках. Смолисті, при потре-

бі добре намащені жиром, рівненько підрізані повантажені на довгі судна, вони чекали аж поки tug's затагнуть їх у рукав святого Юрія на Дунаю і до моря. Бутинарі достатньо набулися на водах, декотрі пороззиралися у місті і вже хотіли втікати від спеки у гори, до хат, але прогриміла новина, що приїджає сам шеф. Директор Мандль, хоч і був захований за щільними окулярами, і такий випрасуваний, що без жодної зморшки на одязі, і так світив накрохмаленими сорочками та комірцями, як дзеркало, і надалі був гарячий, як завжди, тому невпинно гарячкував. Із замилюванням заповзвся на наш край, хотів його тягнути до прогресу так, як ті tug's, що плювали парою і фуркотіли, тягнучи вантажі безвольних колод. Хотів похвалитися перед *шефом* відкриттям, найціннішим деревом, хотів похвалитися Фокою і Савіцьким, показати вожакові свою надійність, «meine Leut». Фока ж вважав, що ґазда має зустрітися з ґаздою, але й інші також ґазди, а не пахолки. І з цього, як то у нас з первовіку ведеться, — делегація. А для чого?

3.

Щоб порадитись про це, ґазди зібралися не коло церкви, не на полонині, а у великій господі у самого Айзика Розенкранца, родом з Устеріків, що вже давно осів під Галацом, але чесно дотримувався побратимства. Господа була недалеко за містом, коло широкої дороги біля Роздоріжжя, і там мешкали ґазди, немов у монастирі. Айзик піклувався про них, як батько і як архімандрит також. Він здавна знав роди Шумеїв і Кочерганів, а до того ж великий віденський директор Мандль особливо рекомендував йому своїх людей. Отже, вони не надто валандалися містом, окрім одного Яся Томашевського, котрий іноді зникав із Мандатом. Зрештою, до самої господи жодна чужа жінка не мала доступу ні за що на світі.

Айзик прошепотів Фоці із розумінням:

— Ясеві вже ніщо не допоможе, а Мандатові ніщо не зашкодить.

У їдальні господи величався великий яворовий стіл, родом з наших гір, як і сам Айзик. Поруч з ним стояв кедровий комод, а далі поспиралися об стіну шафи із букових дошок, по-нашому оздоблені то сливою, то березою. Гості, як у себе в своєму краю, розсілися навколо столу на глибоких важких лавах з молдавського дуба. Найскромніше, тихіше від важких меблів укритися в тіні шинквасу сам архімандрит, тобто газда корчми Айзик, тихий, худий, сивий, з малою борідкою. Він стримано кивнув до чорнявої жупаніці, своєї невістки, і відразу ж стіл і комод були накриті. Блимаючи очима, вона зносила великі буханки білого хліба. Багато бринзи, кашу з сушеницями, багато напоїв. На комоді у поливаних дзбанках стояли: вино червоне, вино біле, пиво буро-темне і пиво золотаве. У прозорих пляшках: горілки рожеві, зелені, червоні. На сам кінець появилися гарячі плачінти з сиром, з повидлами і з усілякою дувльціацією. Чи пан, чи пастух, чи боярин, чи бідняк, директор чи робітник, ще ніхто й ніколи від початків світу не наїдався плачінтами і ніколи не наїсться, бо коли почне одного разу, то все більше їх хочеться з'їсти.

Деякі з газдів зиркали стримано, інші вже очима поглинали смаколики, а жупаніца, блимаючи очима, все приносила їх і приносила. Спочатку тихо припрошував Айзик: «Краяни делікатні, гості любі, уживайте!». Потім вже запрошував сам Фока: «Газди, не забувайте про себе, ми тут задля цього». Потім чорнява жупаніца щebetала по-волоськи, як ластівка під стріхою, так солоденько, немов головна плачінта вискочила з тарілки і почала щebetати. Підсувала, показувала і весь час блимала очима. Та гості куштували повільно, з недовірою, аби в такий важкий момент щось їх не підкупило, не задурило. Тільки Гелета і Мандат відразу сміливо діставали, найбільше чудового хліба, жирної бринзи, і відразу ж запивали.

Жупаніца тішилась, а Айзик знову сховався за решіткою монастирського шинквасу.

Фока обережно зачепив тему про делегацію до газди, якого англікани прозвали шефом. І відразу ж Матарга пихато поправив, що правильно треба говорити — шіфа.

— Приїздить сам газда, — говорив Фока, — і директори нас дуже до нього запрошують, найбільше той наш побратим світленький в окулярах, каже, що годилось би. З цього немає ніякої користі ані для нього, ані для нас, лише чистий гонор. Ми до нього аж з-під Чорногори, а він до нас ще далі, з-за морів. Зробіть, що годиться, зробіть, як хочете.

Думали мовчки, тільки Гелета щось муркотів, але й він не випустив і пари з уст.

— То що? — запитав Фока роззираючись.

Заохочений Гелета поважно відповів:

— Трунки вишукані, їжа з великого світу, і ми у своїх, у Айзика, не на чужині. Але пхатися до чужих панів? Кому ж це до смаку?

Всі нерухомо мовчали, Айзик щось зметикував, вийшов зі своєї келії і знову припрошував. І відразу ж Мандат міцно затягнувся з горщика. Посміливішав і озвався:

— Пани чи не пани, чужі чи ні, а наш газда Фока все знає найкраще: що він, те і ми.

Бурмотіння закружляло довкола столу, а потім злякалося і затихло. Лише Мандат щомиті потягаючи із горщика, говорив все сміливіше:

— Я піду за газдою, хоч би коли і куди, радше в ночі, ніж у день, бо дивіться, мій стрій помнецьканий. Скажуть директори і сам їх шіфа: «Це якийсь обдертюх». Але піду і так.

— Я позичу вам новий сердак, — відізався Лесьо.

Всі голосно засміялися, а Гелета насміхався:

— Мандатові лиш на плече вистачить Лесевого сердака, а чим він пузо прикриє?

Сміючись, вони потрохи танули, але ніхто не зголошувався, окрім Гелети.

— Делегація? До грошовитих панів? А чи ви знаєте, що такі можуть вам вчудити? Розпишуть вас у газетах по цілому світі, аж до Відня.

— І що з того? — засміявся Мандат.

— Саме це, — тягнув Гелета, — сміх! Для чого зв'язуватись?

— Але ж ми газет не читаємо, це не наша проблема, — відповів Мандат.

Фока захищав:

— Газда-шеф не така людина, кажуть, що він твердий мовчун, ледве що по слову випустить.

— Га, може він і не такий, — сказав Гелета, — але його служба, ті директори, хто ж знає? Я до них приглянувся на Рабинці. Чесали язиками, немов клюски з рота випльовували, а дивилися на нас так, ніби ми ведмеді або диволюди, а вони — ні. І так, без сумніву, про нас напишуть.

— А ви читаете газети? — запитав Фока.

Гелета обурився:

— Нехай мене Бог боронить! Тільки-но мені в вухах зашелестить газета, то вже мені кишки розриває. Але висміяти і зганьбити найлегше. І тільки подумайте, та сама газета кружляє, як мандрівний сокіл. Одного дня в Коломиї і відразу ж у Львові, у Відні і далі у світ. А для чого на нас мають показувати пальцями, та й за що?

Мандат весело махнув рукою, інші захвилювались, щось буркотіли, припинили смакувати, не допивали трунків, лише від молдавського хліба не могли відірватись. Один чи другий так ним напхали щоки, що інші з страху аж витріщили очі. Що це за пухлина? Може вже чорна смерть? Тим щільніше напхали роти. І може це тривало б довго, якби не втрутився Цвилинюк. Він був поважний, але невеселий, промовляв стурбовано:

— До панів, кажете? Не про це ж йдеться. Нам ясенівцям, а мені особливо, пани не в новину. Наші батьки їздили до королів, до пана цісаря і до папи римського також, тільки до головного чорта — ні! Ні за що у світі!

Я знаю все, зовсім все про делегації, ген аж з первовіку. Панів я бачив, як трави, як листя, побратимів серед панів теж мав достатньо. Хоч вони по-панському дурні, але що ж вдіяти, не зміниш, такого вже вони роду. Але тут йдеться про те, що ми маємо іти до лютерів, до ще гірших, ніж лютери.

— Ще гірших? — злякався Вітролом, — Та хто ж це?

Цвилинюк вичикав момент і втаємничив дуже повільно:

— Такі, що коли почуєте, то побіліє вам око. Бо лютери однією рукою трохи тримаються хреста, а тамті зреклися хреста, зрадили!

— Хреста?!! — видихнув Вітролом.

— Так, — переможно завершив Цвилинюк, — до таких іти юрбою і добровільно — це гріх!

— Гріх, — повторив Вітролом, як тихе відлуння.

Запанувала сувора тиша, гнітюча. Айзик почув тишу, захвилювався. Підійшов до Цвилинюка, припрошував його до їжі, але той вже набундючений, наче й не чув. Попри те Айзик не відходив. І зразу ж Фока відрізав Цвилинюкові:

— А гроші у них брати не гріх?

Цвилинюк безпорадно запищав:

— Ми грошей не робимо, гроші цісарські, нехай пан цісар сам за них перед Богом викручується, бо сам їх запровадив. Ми для них чесно працювали і цього досить. А приятелювати? Боронь Боже!

Фока знову йому відрізав:

— А ви ж самі ходили приятелювати з євреями, з Йосеньком найбільше, навіть розповідали, що він мудріший від священика.

Мандат зареготав:

— Може тепер вже Йосенько повернувся до хреста?

Цвилинюк кинув Айзикові короткий, але вдячний погляд за припрошування і відразу ж почав мужньо оборонятися:

— Мене ніхто не обведе, ані не зажене в козячий ріг. Євреї — це інша справа, вони були ще до нас з первовіку. Вони свої, як Йосенько, як Айзик, сусіди. Віри не нашої, то правда, але не зрадили, ой, ні! Вперто тримаються свого так, як пес, що зубами вхопився за палицю! І за це вони зазнали чимало біди, і ще й тепер мають. Бо такою є божа постанова для них від початку світу, щоб вони були євреями, а для нас — щоб ми були християнами. А ті англікани? Навпаки! Відскочили, стару віру покинули і ще хваляться, що вони християни. Такі часи!

Цвилинюк жалібно зітхнув і відразу ж Вітролом дмухнув міхом на цілу кімнату, і Айзик зітхнув, вторячи йому. І знову Цвилинюк кинув йому вдячний погляд.

Вітролом промовляв, зітхаючи:

— Без хреста? То вони мучаться бідаки, треба б їм якось полегшити долю, піти до них з хрестами.

Бомба бовкнув:

— Ми не від цього, хіба-що священика їм послати.

Цвилинюк роздратувався:

— Мучаться? Чорт у них в кишках мучиться. Священика їм? Вони теж мають якихось священиків, не знаю яких, але добре знаю, що поставлених чортом.

Айзик задля безпеки не повернувся до комірки, надалі стояв сумний над сидячим Цвилинюком, немов доглядав хворого. А Фока запитав Цвилинюка:

— А звідки ви все це знаєте?

— Ти ж знаєш мене не від нині, знаєш, що я на вітер слів не кидаю. Відтоді, відколи то вже ті англікани, що від риби, просиджують у нашого священика! І раз нам захотілося запросити їх на наш храм до церкви, і до хат також. Ми приготувалися, приборалися у пістолети, порохівниці, а хрестів на шиї стільки, скільки в кожного було, аж світилося. І пішли до священичої резиденції. Нема що й казати, самі газди, не абихто. Хочемо гостей запросити до нас, а священик на те: «Не пхайтеся, не будьте смішні, не втомлюйте їх, адже це гості». Ми далі своїє: «Ми теж їх хочемо

пригостити, тих гостей здалека, і в церкві, і в хатах теж». А священник на те: «Чого ще вам захотілося, а як ви з ними будете розмовляти, та й про що?». А ми отцеві: «По-людськи, як з людьми». Аж тоді священник рознервувався, що ми такі дурні, і ґрунтовно лопатою вкладав нам у голови все те англіканство. Говорив багато, і з цього я вихопив найважливіше, що вони беруть когута і шанують, а хреста зовсім ні. І у нас когут пильнує собі хреста і з хреста галасує на цілий світ, а у них без хреста. Невідомо чого і на кого. Ну і ми через це з чим прийшли з тим і пішли, з соромом повернулися до села. Запам'ятали ми англіканів назавжди.

— Без хреста? Самого когута? Що ж це може означати? — обурювався Вітролом, але відразу ж заспокоївся. — Це, мабуть, неправда, Цвилинюче. Блюзнити людей і злословити — це найлегше, кожен зможе, а це найбільший гріх.

Айзик прицмокнув, легко поплескав по плечах Вітролома, потім ще й Цвилинюка, але Цвилинюк впирався надалі:

— Наш священник з Ясенова який є, такий вже є, але не злословить і не бреше.

— Але наш старенький священник Бурачинський ніколи чогось такого не говорив, — відповів Вітролом.

— Не говорив, бо англікани до нього не заходять, то звідки він мав би знати, — гарячкував Цвилинюк.

Фока його осадив:

— Весь час чути, що ви бунтуєтеся проти нашого священника, а зараз...

— Бунтуюся, — поспішно підхопив Цвилинюк, — бо мушу, якщо він нам дихати не дає і на проповідях постійно марудить про кінець світу. І ще й лякає так, що християнинові вже не хочеться навіть корову доїти. Нехай ходять бідулі недоені зі спухлим вим'ям, якщо вже кінець світу над головою.

— Але ж сам отець Пасьонович гостить англіканів, — перебив Фока.

— Гостить, бо мусить, що ж йому ще робити, у себе вдома кожен гостинний, але до них пхатися? Ні!

— Якись ідолопоклонники, чи що? — видусив з себе Бомба стурбовано.

— Які там ідолопоклонники, — пищав Цвилинюк, — вони навіть ідолам не поклоняються, лише грошам.

— Гроші кожен славить, аби лиш чесні, — заявив старий Кочерган.

— Тож за що їх звинувачувати і в чому? — гостро запитав Фока.

— Що вони безвірки, просто Бога зрадили, — випалив Цвилинюк.

Айзик беззахисно розставив руки і сів на лаву біля Цвилинюка. Фока теж опустив руки на стіл, лише Вітролом обурився на Цвилинюка:

— Чоловіче! так за пусто-дурно людей плямувати? Безвірками їх обзиваєте? Зрадників з них малюєте? Хай буде. Я першим піду до тих безвірків.

Айзик оживився, перескакував очима з одного на іншого. На чолі старого Кочергана заграли зморшки, але відразу ж в його очах заблищали вогники, як в очах молоді сарни, яка досі не бачила людини і коли її зустріла, то не знає, чи втікати, чи залишатись. Він нарешті розморщив чоло і глухо заявив:

— Я вперше в житті чую таке плямування і ганьблення. Ось це справді гріх! Піду і я до них.

Айзик дивився розміряним поглядом на старого Кочергана, а потім сумно задумався, прищулив очі і втупив їх у стіл, а вже достатньо заохочений Мандат допив пиво з горщика і зареготав:

— Ми вже були на свято Одокії під білою чортівською попівнею, там у снігах, то ходімо ще й до безвірків. Я не боюся, хоч би й у старому сердаку — піду.

Цвилинюк жахнувся:

— Люди! Що вас отуманило, заради грошей пхатися чортові в горло? Кара божа.

Айзик кивнув до жупаніці, щоб швидко подала свіжі плачінти, а Вітролом гукнув Цвилинюкові:

— Це з вами кара божа, щоб отак на людей ганьбу сипати, як терня.

Мандата теж понесло, вдарив кулаком об стіл, крикнув на Цвилинюка:

— Це ви пхаєтеся чортові в горло! Мій дідусь, Базьо Кропивницький, головний дяк, так каже...

Негайно посіялась мовчанка, слухали з зацікавленням. Цвилинюк теж охолонув і запитав:

— Що каже дяк Базьо?

— Що каже Базьо? — прошепотів Айзик.

Замість відважитись, Мандат сполошився, почав затишатись, потім надувся і випалив:

— Дідусь каже, що не так.

— Ой, не так, — повторив Айзик, наче відлуння.

— То що ж не так? — напірав Цвилинюк.

— Що є лист з неба, що все по-іншому, — затинався Мандат.

Цвилинюк рятував сам себе.

— Який лист з неба? Гляньте на нього! Сам нічого не розуміє, а бундючиться дідовим розумом. Бог нас покарає, як будемо слухати найдурніших.

Посипалося хихотіння, Айзик поскубував бороду, із занепокоєнням розглядався по кімнаті, чи не наближаються вже свіжі плачінти, а Гелета захоочував Мандата:

— Ну, Петриську, не крутіть, давайте вашу проповідь.

Підстьобнутий Мандат раптово зірвався, немов збирався наскочити на Цвилинюка. Айзик склав руки, наче до молитви, дивлячись на того вражено, як на дитину, яка підчас дитячої сварки всього за кілька хвилин перетворилася на великого чоловіка, готового розбити голову за будь-що. Та Мандат спам'ятався, присів, задумався. Потім заговорив впевнено, немов читав, хоч ніхто й не знав, чи він вигадає, чи насправді пригадає.

— Так, мій газдику, лист з неба такий: що пекло повністю нівечиться, затікає в землю, коли по ній ступають рахманні душі, але — підпливає знизу догори, коли, — Мандат знову затнувся, а потім вигукнув на повні груди: — і аж земля свята ригне на нас пеклом, по очах шмагне, коли будемо осуджувати, ганьбити і гавкати на ближнього...

Цилинюк ще несміливо опирався:

— Земля ригне? Такого жоден священик ніколи не кавав.

— То самі прочитайте листа з неба — відрубав Мандат.

— А ви? Ви вмієте читати? — запитав Цвилинюк.

— Для чого мені читати? Дідусь Базьо читає за мене і за всіх.

Цвилинюк скулився, загорнув рукою волосся на лисині, повільно здаючись, але все ж намагаючись ще щось врятувати зі своєї слави, волав тремтячим голосом:

— Запитайте якого хочете священика, не обов'язково нашого, що земля є окремо, а пекло окремо. Це щось зовсім інше, це потойбічний світ. Запитайте Йосенька. Запитайте вже Айзика, він знає святе письмо.

Айзик сполошився, присівся до Мандата, скулився і сховався, як такий неборак, якого витягають з ліжка до суду на свідка бійки. Тимчасом підійшла допомога. Жупаниця блимала очима і запахи плачінти. Мандат ухопив першу-ліпшу плачінту, після чого глибоко заковтнув з горщика і рубав далі, немов лупив довбнею по голові:

— Дідусь Базьо слово в слово читав. Лист з неба так проголошує: *пекла немає*, але готове появитися. Чуєте? І з цього видно: нехай священик виголошують, що хочуть, бо зараз їм можна, але нехай стережуться, бо і для них теж появитися. Свята земля відкриє горло, ригне вогнем, якщо будуть засуджувати, шкодити, замість любити.

Гелета позіхнув:

— Наш Петрицько десь дорогою висвятився на попа.

— У кутського рабина, — буркнув Ясо Томашевський з кута глибокої лави.

Цвилинюк його зауважив, щось собі пригадав. Втішився, бо вражений, він намагався врятувати себе, як міг. Запищав ядовито:

— А хто в нас шкодить? Хто недавно так висвятив по голові побратима, що аж засвистіло? Ми всі бачили.

Мандат у розпачі вхопився за волосся, наче хотів їх вирвати, потім замахнувся горщиком так, ніби хотів ним кинути у Цвилинюка. Лупнув кулаком об стіл, аж грубий стіл підскочив і задзвеніли миски та склянки. Айзик теж підскочив, але зразу ж просвітлів, бо стиснутий в собі Мандат промовляв шанобливо, трохи жалібно:

— Чорт мене підштовхнув того разу — не заперечую. А може я й сам зчортів? Але Ясьо мені вибачив, запитайте його. Це вже ніколи-приніколи не повториться! Я присягнув на це і зараз повторюю.

Айзик із замилюванням дивився на Мандата, як на лютого внука, який щойно навчився промовляти по складах, а вже береться за Талмуд. Одягнений, як цирковий румун, Ясьо важно випростався, але замість відповіді недбало махнув рукою, а Фока закінчив:

— Ну то й гаразд, тож хто йде до шефа?

— Всі, всі, — волав Мандат за всіх.

— Добре, чому і ні, — зголосився пишно Ясьо.

— А може хтось не хоче йти? — запитав Фока.

Всі глянули на Цвилинюка, він дивився в стіл і мовчав. Айзик мимрив до нього по старій знайомості:

— Юрочку Гайдуковий, без образ, у злагоді, у тиші, подайте один одному руки. А може б іще плачінти?

Простягали руки для примирення, дякували Айзикові. Вже розходились, хто куди хотів, коли Фока упівголоса запитав Цвилинюка:

— Що з вами, дідику? Ми ніколи не сперечалися, ні разу, а тепер... так норовисто.

Цвилинюк нетерпляче сахнувся. Опанував себе, старанно поправив волосся, зачесане на лисину, прищулив очі, промовив з сумтком, але чітко:

— Норовисто? Там вдома нікому нічого не загрожує, можуть гуляти, хвалитися, вдавати. Реваш все вирівняє. А тут — реваш скасовано, чужина.

— Чужина? Вже всі заспокоїлися, світ відкрився, а один ви каркаєте.

Цвилинюк нетерпляче запищав:

— Тільки чортові світ відкритий, а людина повинна шукати людину! — Заспокоївся і промовляв тихше: — Але як? На чужині люди стають менш певними, а вона все чигає — за чарку, за гудзик, за гріш перетворить тебе на неправду.

— Мене за гріш перетворить? — запитав Фока.

Цвилинюк прояснів, хитро посміхнувся:

— Хлопчино любий, не хизуйся, а сиди тихо, не рипайся. Тобі я вірю, тебе за гріш не куплять, а от за почесні, за моду, за ту нібито світову мудрість, хтозна... Скрізь чигає.

— Що чигає? Де чигає?

— Гроші чигають, дівчата чигають, а невірна віра ще більше, бо вона так тобі промовляє всередині: «Що ти маєш від вірності?». А молода пиха на все горло кричить: «Я зроблю тебе великим». Втягує, всмокче, знівечить.

— Як це знівечить, від чого почне?

Цвилинюк відповів турботливо:

— Чужою шкірою тебе спокусить і відразу ж на тебе її натягне. Ну і з тієї шкіри, як з вовчої, як з ведмежої їхнім духом несе, запах тебе просякне. Твоя душа ним просмердиться і пропало. Так, якби малинового соку налити до пляшки з-під нафти...

Фока заспокоював:

— То по-вашому потрібно закритися? Не треба вчитися?

— Треба глибоко занюхувати, норовитися, як гірський кінь на конекрадів, або на злодійських купців.

— А де ж ці злодії? Де ті купці на мене і на нас?

— Хтозна? Для грошей ти не дитя Шумеїв, навіть не кінь, лише бичок на продаж задля м'яса, на закуску для чорта.

— Але ж ми у делегації не йдемо задля грошей, лише задля взаємного вшанування.

— Одне вшанування малинове, а інше нафтове, — опирався Цвилинюк.

Фока зморщився:

— Але ж це нездорово настільки не довіряти, тільки погане винюхувати. Той, хто скрізь бачить чорта, розбудить його.

— Не хвилюйся, хлопчино, він вже давно прокинувся і причаївся.

Фока тихо запитав:

— То що ж по-вашому робити?

— Піти з делегацією, нехай англіканам буде така почесть, а потім швиденько до хати.

— Я теж так думаю.

Цвилинюк весело вилупив очі, хитро посміхнувся.

— Ну, то газда більше каркати не буде.

Вони подали один одному руки.

4.

Вони чекали його, сидячи на простих лавках, на підвішеному в повітрі півповерсі у портовій канцелярії Трасту, нудьгуючи і позіхаючи. Бідно там було, дуже бідно, і порожньо, без оздоблення, без жодного образка, навіть без хреста, ані без скручених у бляшки заповідей, як це буває на дверях у євреїв. Столи, лави, полиці з білих дошок, обтесаних нашвидкоруч, як труни підчас холери. Навколо папери, папери, всі однакові. На противагу до цієї нудьги делегати вдяглися якнайкраще. Ті, що стояли попереду, сяяли від міді, хрестів, поясів, бардок, пістолів і порохівниць. Але не всі могли гарно вдягнутися, деякі з дому взяли з собою тільки робочий одяг, а на чужині одягу зі своїх країв не дістанеш за жодні гроші, та нікому й до голови не прийшло вистроїтися в чуже пір'я і вдягатися в чужу шкуру. Прикро говорити, але один тільки Ясьо Томашевський,

ніби хочачи надолужити недоліки інших, хизувався накупленими у Галаці румунськими строями і, випихаючись на сам перед, крутився, як рухомий базар, щоб ні від кого не приховалася яскрава картинка. Він накупив всього, що зміг, майже все, що побачив: і обтислі штани із нашитими на стегнах плямами у формі долоні, і білі ремінці, що зграбно навхрест завивалися навколо гомілок аж до колін. Крім того, навантажив на себе різних прикрас з цілої Румунії, що порушувало всі звичаї, навіть ображало їх. Він не лише мав шкіряний гафтований нагрудник, а ще й одягнув сорочку із густо вишитими рукавами із тих, які в Румунії носять лише жінки. Не зважаючи на спеку, він одягнув також довгу смушкову шапку, яку там носять чоловіки, але невідомо для чого, прикрасив її стрічками всіх кольорів, які тільки можна було знайти: зеленими, білими, пурпуровими. Дехто з нього постійно підсміювався, інші ж чемно і з зусиллями придушували сміх.

Але вже не було схильності до образ, як ще нещодавно на бутині, обставленому зусібч самотностями. Стара неприязнь, чужість і підозри поміж селами випарувалися, ніби їх ніколи й не було. Всі були своїми, лише та одна чужість поверталася, як ніч, нагадувала їм про обережність: «чужий край!». А Ясьо? Хай на здоров'я розважається, на чужині свобода, а вдома скине все це переодягання, бо йому дітлахи і собаки не дадуть навіть перейти через дорогу. Та все ж Фока зажурився, що через цього одно всі інші стали немов знеособлені. Ніби це не вони прийшли з делегацією, а якісь інші, і то абихто, хоч з усієї делегації ніхто інший не одягнув ані чужоземських чоботів, ані постолів, ані навіть ремінців. Ніхто не дозволив себе впі ймати у пастку чужини. І Мандат теж, попри те, що нераз ходив з Ясьом витріщатися у місто, не купив ані гудзика з тієї моди, хоч Ясьо його спокушав і підмовляв. Задля делегації він лиш дозволив випрати свій одяг у господі, а в канцелярії сховався з самого заду, за всіма іншими. Звідти він пошепки піджартовував над Ясем: «Як там наша Роза-

панночка?». Ясьо, розкогучений і розпавичений у такого румуна, якого в цілій Румунії ніхто й не бачив, з таємничою посмішкою приклав пальця до уст. Бомба дивився на нього із захватом і зітхав: «Гляньте лиш, яка велика румунська особа наш Ясьо!».

А між тим час проминав, газди упівголоса та сонно гомоніли за столом, лише Мандат стояв і жваво розмовляв у куті з Фокою. І от почули на ганку молоді кроки. Кімната замовкла, ще більше напружилась. Бігом увійшов він сам — шеф.

Молодий чи старий? Вищий від Іваниська. Волосся дуже світле, без жодної сивини і досить густе. Худий, дуже худий, а радше сухий, і так щільно обтягнутий шкірою, що ніде не мав жодних зморшок. Навіть вуста були так стиснуті, ніби в них зовсім не було тіла, лише дві сухі смужки шкіри. Для людей з мисливськими очима це була пам'ятна зустріч, нічого не забули.

А він? Як сокіл, що з розгону увірвався до пастки, відступив до кута. Злякався? Ні! Приготувався до удару. Синьоокий, брови золотаво-жовті. Очі гарячі чи прохолодні? Такі й такі. Лід раптом закипав і відразу ж заморожено застигав. Його погляд постійно перелітав, але не скакав по-лисячому і не винюхував весь час, як у директора Зариги. Ні! Кружляв пильно, як сиво-золотавий мандрівний сокіл. Завжди голодний, постійно напружений і весь час нападає, аж поки його не підстрелять. Легенько злітав, присідав не надовго, вдаряв упевнено, сам же не вдарявся ні об що, плавно все оминав.

Спочатку облетів контору і папери. Потім, ще поки хто-небудь спам'ятався, заатакував кожного. Оцінював відразу, на льоту, скривився з огидою від Томашевського, немов налетів на пістряву ящірку, пролітаючи дзьобнув того очима безпомилково. Зауважив Фоку, розмахнувся, відразу кинувся, але відразу ж тихо ухилився, як перед птахом великого калібру. Холодно здивувався, пролітаючи над старим Кочерганом. Інших, одного за іншим ледь

дзьобнув і відразу відкинув: «Не годяться! не для мене». Так, немов перед ним була зграйка горобців, на котрих більше пороху і бруду, ніж м'яса. Але зауважив Мандата, що заховався в куті, оглянув із зацікавленням по колу його пузо, прояснів. Нарешті знайшов своє місце, зупинився на Савіцькому, наче на верхівці смереки: «Ось це саме для мене». І знову жваво всіх якось так облітав, ніби стягав всіх до купи шнурочком. Він ще нічого не сказав, а вже стало душно. Полетів поглядом до вікна: «Туди, туди». Але куди? Повернувся, вдаряв, розпікав: «Швидше, швидше, що це за плазуни!». Погляд, що обпікав морозом, але був прозорливий. Не посміхнувся жодного разу.

Переміг і розправився з усіма. Погасив очі, як їх гасить сокіл у сутінках. Сам підійшов до столу. Нікого вже не бачив, про всіх забув. Навколо нього, як єпископи навколо митрополита — директори, директори, директори. Та ніхто не поблагословив, ніхто не розцілювався, навіть ніхто не простягнув руки. У тиші, порушеній поспіхом, делегатам на уста самі прийшли чуті вже, хоч і не зрозумілі слова. Старий Кочерган напружено пробурмотів д Фоки: «Сам головний капітал?». «Саме він», — тихо відповів Фока. Нарешті шеф, не дивлячись ні на кого, щось сухо ляснув, а на це директори ляснули тричі, але не амінь, якось інакше, щось таке: «Quite, quite, quite». Це означало, що всі повинні сісти. Всі сідали, Мандль кивнув Фоці, делегати сіли також. Сам шеф надалі залишився стояти, ніби не мав часу сідати або для того, щоб могли втекти у вікно із пастки. Кінчики пальців він тримав на товстій траурній чорній книжці, що лежала на столі. Поверхово всіх оглянув, знову ляснув холодним словом. Перекладач, що стояв ззаду, директор Зариґа, пропихався крізь натовп директорів з таким завзяттям, неначе боровся за життя, але поки він проштовхався, то Мандль уже переклав слова шефа на німецьку: «Шеф вітає співробітників своєї справи». Фока підвівся і відповів німецькою: «Вітаємо пана шефа, слава Богові, слава вам».

Шеф зажмури́в очі, але відразу ж прокинувся, гаряче ляснув: «Бог є нашою скелею». Мандль негайно ж переклав, але погляд шефа нетерпляче відлетів, ніби забув вже, що сказав, наче шукав нової здобичі. Нерухомо увіп'явся в Савицького. Буркнув: «That one is quite like a Scotch boy, must be a German¹». Ніхто не вважав за потрібне це перекладати, а шеф, не зводячи погляду з Савицького, звернувся до нього англійською: «Your name is Sawicki?²». Панич-рись, набурмошений, як сам пан Коваль, каркнув польською: «Так». І відразу ж шеф із затуманеним поглядом заклеотів лагідніше, ніж сокіл, що налетів на своє пташеня, яке щойно оперилося, а вже втекло з гнізда: «Hoarse and efficient like a new saw-frame³».

Він відірвав погляд і, звертаючись до Фоки, шмагав кістляво, ніби й ні до кого. І Мандль негайно перекладав: «Шеф питає директора Фоку, чи ви задоволені, чи є у вас якісь побажання?». Фока відразу ж відповів: «Я не директор. У контракті все передбачено. Ми вам бажаємо добра, слави у Бога і в людей для вас і для ваших родів. Нехай Бог вас супроводжує на всіх водах. Амінь».

Мандль, кривлячись перекладав на англійську, а Фока пошепки пояснював своїм людям. Шеф наче цього й чекав. Перейшов до справи. Зігнути́м пальцем він постукав об книжку, ніби стукав у двері. Розкрив книжку, швидко знайшов і дав Мандльові, щоб той переклав. Знову зажмури́в очі, а Мандль, прикриваючи лице, перекладав німецькою.

«Господь береже мене і нічого мені не бракуватиме. На місці зеленім, там він оселив мене; коло води спокійної виховав мене. Душу мою навернув; навів мене на стежки правди задля імени свого. Бо, коли я піду навіть у тіні смертній, не боятимуся зла».

---

¹ Отой схожий на шотландського хлопця, мабуть, німець (англ.).

² Ви — Савицький? (англ.).

³ Хрипкий і ефективний, як нова пилорама (англ.).

Фока впізнав, зрозумів, прошепотів своїм: «Псалм Давидовий». Зашуміло між делегатами. Цвилинюк буркнув: «Їхне богослужіння». Перехрестився тричі і відразу ж усі делегати, один за одним підводилися з лав, хрестилися, кланялися в сторону столу і книжки. Потім стискалися навколо Фоки, наполягаючи, щоб він їм переклав. Та шеф поспішав, знову вказав якийсь місце у книжці і знову Мандль перекладав з іще більшою нехиттю, зупиняючись мало не при кожному слові.

«Бог став у зборі богів, і явно богів розсудить». «Доки будете судити несправедливо і на особи грішників уважати? Судіте сироту й убогого, покірливого й бідного виправдайте. Вирятуйте бідного й убогого, з руки грішника вивольте його». «Я сказав: Ви — боги і сини Всевишнього всі».

Фока з труднощами вловлював переривчастий, незграбний переклад, а делегати насідали на нього, шепочучи: «Що це означає? Що написано у книзі?». Він встиг лиш відповісти: «Святе письмо проголошує, що вже йде добро для бідності, для кривди, бо всі є дітьми Бога». Щойно він завершив, щойно збадьорені делегати зрозуміли, а вже шеф, ще більше поспішаючи, так, немов запізнюючись, втретє вказав Мандлеві нове місце для перекладу. Знеохочений і пригнічений Мандль перекладав.

«На шляхах Твоїх судів чекаю на тебе, Господи. Проквітне смерть переможно, витре сльози, і нагану зніме зі свого люду по всій землі. Вірмо в Господа, бо Бог Єгова є вічною силою».

Зліплюючи з труднощами слово до слова, все менш зрозуміло, Мандль повністю ослаб, зате делегати збуджувалися все більше. Не лише Цвилинюк і Кочергани, але й Вітролом, Матарга, Бомба, Лесьо, зрештою, й усі жаб'ївці почали хреститися і кланятись побожно в сторону книги. Директори позіхали, позіхали щораз відвертіше. Шеф забрав книгу, поклав на стіл, літургія завершилася.

Очі шефа стали відсутньо скляними, ніби він відразу все забув. Тоді старий Кочерган підійняв до нього руку,

урочисто промовляючи: «Хай вас Бог благословить, щоб ви прожили сто років». Шеф зауважив, кивнув тому головою і почав ще більше поспішати. Нарешті сів, задивився у стіл, так і сидів нерухомо. Старий Кочерган пробурмотів: «Молиться, помолімося й ми». Всі натхненно почали шепотіти, молитовна тиша опустилася на нудну канцелярію, та все ж не прогнала нудьги. За якусь мить шеф похапцем кивнув на шафу, йому подали звіттам нову книгу, значно грубшу і більшу, але з окремими картками. Він їх перелистував блискавично, щось вишукував пальцем, закінчив швидко, закрив книгу.

Вперше незвично пожвавився. Напружився, натягнув шкіру на лиці, наче ще більше схуднув, підвищив кістлявий голос. Шмагав ним так міцно, що делегатам здалося, ніби він за щось бичує всю прислугу, тобто директорів, бо ті покійно слухали. Декламував англійською так, наче мав ілюзію, що делегати задля такого важливого рішення отримують від неба дар мов: «For all their goodwill we'll show our goodwill too, in paying them extras, for industriuos seasoning of timber for not allowing it to warp¹».

Делегати не зрозуміли, але втямили важливість, декотрі прошепотіли: «Це якась проповідь?». І відразу ж один за одним нахилилися до Фоки, котрий зрозумів рівно стільки ж, що й вони. Нарешті директор Мандль урочисто проголосив німецькою, що йдеться про найважливішу справу, про *оплату*: «Це особливо хвилює шефа, це для нього святе». На сам такий урочистий голос деякі делегати підвелися, а Фока нахилився вперед. Мандль інформував, що шеф наказав заплатити все, втім і грошову заставу, яка забезпечувала якість деревини, бо визнав її хорошою, а контракт — бездоганно виконаним. Більш того, він наказує з доброї волі виплатити премію за перевантаження і консервацію дерева. І нарешті він вирішив, що за імовірні

---

¹ За їхньої доброї волі ми також покажемо нашу добру волю, сплачуючи їм додатково, для того, щоб приготувати деревину, не допустивши її викривлення (англ.).

шкоди, завдані сплавом берегам і рікам, він заплатить негайно, як тільки отримає висновки комісії, надіслані до Відня. «На який банк надіслати?» — запитав Мандль. «До священика Бурачинського», — зразу ж відповів Фока.

Мандль заклопотано перекладав шефові, а шеф вперше розтулив сухі смужки уст, ніби й для усмішки, але радше грізно, демонструючи великі ікласті зуби, котрих досі не показував. Він знову стис вуста і буркнув: «Their reason is their banker too?¹». Мандль щось пояснював із кислую міною. Шеф його перебив: «This is all your pleading?²». Мандль стягнув лице і трохи нетерпляче оголосив: «Тепер ідіть до каси, шеф вам дякую, і це все».

Фока махнув рукою, випростався. Твердо висмикував із себе по одному німецькому слову:

— Ні! Не це у нас на першому місці. Я маю очі, бачу те ж, що й ваші очі бачать. Ми вам дали те, що у нас було найкраще. А ціна? — У Відні одна, в Царгороді інша і так повинно бути. Але наше дерево — це золото. І з цим нехай у вас залишиться про нас пам'ять! І з Богом!

Дещо спантеличений Мандль переклав, а шеф знітився ще якось більше. Його очі осклилися, уста затремтіли. Він їх стиснув так, ніби не міг розірвати. Болісно надувся і випалив: «This is my right man! A honest monger in God's hand — Amen»³. Рвучко підійшов і потиснув Фоці руку, обидва газди, один гірський, другий з-за морів, щось тихо і заклопотано мимрили. Вони порозумілися без слів. Старий Кочерган зрозумів і розчулено прошепотів: «Хай вам Бог допомагає, газди».

Прийом було завершено. Очі шефа цілком затуманилися. Ще раз ніжно проковзнув по Савіцькому. Глибоко засмучений, він махнув на прощання рукою. Різко повернувся і швидко збіг по сходах. Більше його вони не бачили.

---

¹ Їхній парох також є їхнім банкіром (англ.).

² Це все, що ти просиш? (англ.).

³ Це справедлива людина! Чесний торговець у Божих руках — Амін (англ.).

Коли делегати повільно спускалися по дерев'яних сходах, Вітролом вибухнув від захоплення: «Сам шіфа, головний капітал».

Цвилюнок, зиркаючи на Фоку, крадькома зітхав: «Можна було б багато-що сказати, але не годиться ганити, бо це гостина». «І що, вкусили вас безвірки?» — запитав Фока. Цвилюнок неприязно скривився, та врешті звірився: «Богослужіння надто коротке, не те, що у нас». «Надто коротке», — тихо погодився старий Кочерган. «Ой, зако-ротке», — тихо повторили брати Кочергани. «Але вагоме», — додав старий Кочерган. Гелета процідив: «Коротке, але платять, після літургії не стягають грошей, як у нас».

Мандат дражнив Гелету: «Головне, щоб вас у газетах не описали». «Хто знає, вірити не можна, а от візьмуть і опишуть», — відрізав Гелета. «Не хвилюйтесь, він про нас уже забув», — заспокоїв Мандат. «Такий не забуде», — впирався Гелета. А Вітролом ще допитувався: «Він якийсь холодний, чи що?». Фока неохоче пробурмотів: «У нього немає часу».

Споглядаючи на Цвилюнка, підвищив голос: «Але про г'аздівство дбає, слова дотримує. У цьому його життя, це називається обов'язок». Цвилюнок не відповів, а Вітролом здивувався ще: «Такий багач і не має часу?». «Ой, не має», — зітхнув Бомба зі зрозумінням.» — «Багатство твердіше від служби». А Гелета ще й насміхався: «Якби наш Бомба схуднув і побліднув, то був би з нього шіфа». Мандат весело заспокоював: «З Бомби принаймні можна посміятися, а з тією шіфою то людина скисла б від нудьги. Не дай Боже». — «Не можна судити з першого разу», — обережно поправив Лесьо. «А тепер по гроші, — перебив Фока, — і гайда додому». «Шкода, — зітхнув Мандат, — ми позбулися шіфи, то тепер би вартувало далі водами, хащами, так вперед аж до моря...»

«А це вже після наступного бутину», — відповів Фока.

Наступного бутину вони ніколи не дочекалися. Тільки цей єдиний раз вони зіткнулися віч-на-віч із

шефом і з капіталом. Зустріч була короткою і вже не повторилася. Пустуючи, вони згадували про неї охоче і з приємністю.

5.

А от шеф зовсім не забув. Запам'ятав, немов закарбував навіки, хоч і розкусив їх відразу і назавжди. Тому на перспективах Трасту у Високих Карпатах він поставив хрестик. Деревом він був особливо зацікавлений, бо здобув новий розділ знання про деревину. Він це нераз повторював. Виконанням контракту — також, але в його очах це була звичайна справа. Несподіваний прибуток він сприйняв зі здивуванням, радше зі змішаними почуттями, бо дивився даліше, далеко.

Шеф не зносив запахів, ні терпких, ні гострих, а солодких, то й іще менше. Допускав лише тверезий запах. Щойно він повернувся в офіс, підійшов до вікон, щоб особисто провітрити канцелярію. Провітрював досить довго, фанатично, поки не вивітрилися всі пастуші запахи, чи то намазаних маслом голів, чи то люльки або шкіри. Його канцелярія вміла вимітати спогади. Холодно-сувора вона не налаштувала на жодну приємність чи щоби комусь було мило, а лише на виконання завдань — завжди пильних, визначених. Розповідали, що його помешкання було майже завжди прохолодне, практично холодне. Тільки-но він зачинив вікно і повернувся до столу, ухвалив рішення, плеснув у долоні. А потім сидів сумно задуманий і чекав. Канцеляристи і директори накладали перед ним на столі папери, листи, рахунки. Вони зрозуміли, що він готується щось сказати, повиснули на його сухих губах. Мандль зняв окуляри і знову запалав, Гусарек систематично цідив з очей проміння поваги, потужний Якобс, директор з Будапешту, розтулив м'ясисті губи у поблажливій синівській посмішці. Інші слухали холодно, деякі демонстрували, що слухають з увагою. Зариґа, який не надто розумів англій-

ською, набожно наставив вуха, як вірний, що не знає латини, слухає богослужіння.

Не дивно, бо мовчун шеф, невтомний у діях, промовляв всього лиш раз на сім років, або з нагоди закриття компанії, або для відкриття нової ери. Він промовляв негласно, поспішно, з помітним смутком:

— Мені шкода цих бідаків. Ви чули? У них навіть банкіром є їхній а *ropish parson*. Так. Приречені на розваги при святі, на нарядання, як той паяц, а деякі ще й на пияцтво. Без сумніву, що вони розтратять заробітки на застарілі церемонії і звичаї. Їхня найвища радість — це пишні похорони. Так, як ще до недавня і у нас в Шотландії, на тих островах, котрі залишалися *ropish*. У найкращому випадку вони закопають гроші, банкноти зігниють у землі, а метал їм покрадуть. Щонайбільше, то через багато років, коли гроші вже вийдуть з обігу, то жінки будуть носити монети як прикраси на шиї, а банкнотами обліплять комори. Для нас самих цей бізнес добрий, дерево не гірше від австралійського, прибутки імовірно більші, ніж будь-коли. Чесно кажучи, якщо б це були дорослі люди і пробуджені душі, можна було б соромитись, що ми заробили відразу стільки і дуже багато стосовно витрат. А вони занадто мало... Але, кажучи ще біль шире, з огляду на користь для багатьох, для людства, «для визволення бідних із підступних рук», ми і так заплатили забагато. Бо ті гроші пропадуть для світового обігу, так, як би кров запеклася в паралізованому органі. Ми ані не можемо відрізати того органу, ані випустити ту кров. Ця кров пропала, адже ми нічого для них не можемо зробити, задля їхньої користі, поступу, освіти. Ані навіть для їхнього спасіння «не можемо їх провести стежками праведними». Ви ж бачили, як вони витріщали очі підчас псалмів, як забобонно хиталися. Нам йдеться про розуміння Бога, про реалізацію і верифікацію віри ефективними вчинками. Їм — про ідолопоклонництво. У них проявляється ця монархія — не скажу, що типово континентальна, бо зараз тут є й інші

сили, але ось цей музей відсталості, папська Австрія, with its ins and outs, its skeleton in the cupboard¹. Вже у Відні мені це відкрилося. Поза Біблією я слабо знаю історію, мене не манить минувщина, ані цвинтарі. Але коли мені у Відні показали іспанську карету цісарського двору — і то зовсім не для карнавалу, а на щодень — мене це поразило. Я здогадався: там спочили останки тих, що колись змовлялися проти Провидіння, проти поступу, проти нашої британської місії.

Ніхто не сперечався, лише Мандль промовисто дивився на шефа, неначе щось йому пригадував поглядом. Шеф це відразу зауважив, випередив ще до того, як той відізвався:

— Я знаю, що Мандль хоче сказати, бо, зрештою, він вже це говорив. Ці темні і бідні люди є gentlemenlike і то всупереч очікуванням. Так. Саме тому мені їх шкода. Бо gentleman мусить бути перевірений своїм призначенням, тим, що і як він робить з користю для багатьох, для всіх. Тому я швидше сказав би, що вони є якось по-селянськи «cavalierlike», щось презріле із цвинтаря історії. Щось зайве. Той їхній директор — це візантійський князь. А той старець з потужним чолом і спрацьованими руками, га? Це, мабуть, з королівських драм, чи ще давніша старина. Навіть той льняноволий атлет з пuzом — його можна було б перелякати у лісі, це так, але очі у нього дитячі, ба, чесні, тож далі тільки у театр в ролі незрозумілого, але шляхетного бандита. Театр з темних віків. В основі апетит на варварське споживання, а тло — відстале виробництво. Скажімо щиро: їх точить рак, але це не їхня вина! Не засуджуймо їх, не судіть, залишмо — And do the best²! Мені лише цікавий той хлопець, схожий на шотландського, котрий сам один збудував ризи. Суворий мовчун... Закликає до обов'язків, чекає на покликання. Запропонуйте йому посаду у Трасті. Скромну, дуже скромну для початку.

¹ З її входами і виходами, її скелетом у шафі (англ.).

² І робимо як краще (англ.).

Хто ж може знати? Варто простягти йому руку, зрушити. Особисто я починав ще скромніше.

Шеф пройшовся по всіх сумним поглядом, неприязно вдарив по показовій набожності Зариги, що аж той зіщулився. Та смуток промовця передався слухачам, так, як довірливий, але безнадійний вирок лікаря над важко хворим. І так, ніби вони зблизилися через того хрестика на долі темних постачальників. Долі такій сумній, на противагу до тієї єдиної цінності, якої вони саме позбулися, — дерева, як золото, і такої ж праці. Вони слухали, причаровані так рідко дарованих, а зараз так щедро вигорнутих на поверхню повчань скупого на слова творця Трасту, навіть одне слово якого так багато важило не в одному банку. Сиділи похилені, немов готові зірватися на сам тільки кивок. Очі шефа затуманилися ще більше, він промовляв ще тихіше, наче тільки для тих, яким важливо було почути і зрозуміти.

— Спогади — може наука? якщо хтось вчиться на досвіді інших. Я не мав взагалі ніякої освіти. Я у всьому — самоук і amator. Я підмітав вулиці у St. Andrews. Відразу: a work for many. I have been swerping for many¹. Підмітаючи вулиці і порт, я підбирав шматки деревини і тріски зі сміття, підрізав, вирівнював, укладав у в'язки. Потім ходив із цим від дому до дому, постачав тріски на розпал, найдешевше, з конкурентною перевагою. Нарешті одного разу з великою купою в'язок, несучи на плечах справжній вантаж, я пішов до конкурентів, на склад деревини для опалення, продав їм дешево, керівник заплатив мені відразу, і це був мій перший капітал. І він негайно ж прийняв мене на нічного сторожа, а також для виготовлення трісок із відходів. Я спав у кімнатці з вечора до опівночі, замість подушки під головою були мої в'язки трісок. «I used my burden for my pillow²». Від опівночі я не спав, рубаючи, ріжучи і зв'язуючи тріски аж до ранку. Коли прийшли

¹ ...працював для багатьох. Підмітав для багатьох (англ.).

² Я використав свою ношу замість подушки (англ.).

робітники і керівник, я розвозив тріски на тачці по домах, а коли повертався на склад, то читав книжки, якщо міг і коли було світло. Якби я мав дітей, то заштовхнув би їх у подібну сувору, але плодовиту вбогість. Метою світу є добробут, багатство для багатьох, багатство для всіх, але не grimаси багатих і зіпсованих спадкоємців, як то Іспанія, Франція, як ось цей єдиний славетний релікт — Австрія, як уся та католицька гнилизна разом з орденами, монашками, безплідними фондами і маєтками мертвої руки. Я повимітав з мого мозку все сміття, коли я прогризся крізь Бентама, зійшло сонце над моїми сірими днями. А коли я прочитав Спенсера, світло пронизало мене з ніг до голови, як потоп. Еволюція, добробут, щастя для всіх — це сьогодні на устах у багатьох. Але основою має стати замітання, філософія моїх трісок. Патріархальна суворість. Задля цього, де тільки можна, треба асимілювати таких, як той синьоокий хлопець. Це буде справжня користь із темних Карпат. Досить!

Шеф розгледівся, тіні неспокою пролетіли по обличчях директорів. Мандль хотів щось сказати, але шеф розітнув рукою повітря, в результаті ніхто не одізвався, а він раптово випростався. Зухвало і задиристо оголосив остаточне рішення.

— Бо тут наша британська місія Трасту закінчується, our mission for many. Я не бачу, щоб у нас було достатньо сили для опанування, а радше для розпорошення такої густої темноти. Не бачу, як ми могли б прищепити прогрес і посіяти трохи світла. Одноразовий значний прибуток — це ніщо, це навпаки — навіть мінус. Бо ми власне цей капітал втопили, немов кинули насіння на камінь, для того, щоб диявол його розірвав. Залишмо ці та інші регіони німцям, тобто пруссакам. На них покладена велика надія континенту. Біблія, примусова реформа і освіта, організація науки, систематичне винахідництво, світло! Вони поглинуть Австрію, може й Італію, впораються з католицизмом. А щодо Росії? Га, хто ж знає, чи туди колись

дійде прогрес і звідки? Але німці оцивілізують і освітять континент. Може не таких, як ті, яких ми сьогодні бачили, але їхніх дітей. Впораються, бо володіють твердою і молодою жорсткістю — якою вже від давна є шкільний примус, — такою, якої ми соромимося. Це правда, їхній шлях — не наш шлях, але ми не будемо їм переходити дороги, не будемо їх від нас відштовхувати, не будемо будити їхньої підозріливості. Не треба марнувати їхньої місії, а таким чином і своєї. Вони це розуміють і врешті-решт звернуться до нас самі. Всі наклепи виповзають проти них з тієї спорохнявілої Франції, а також з Риму. Та хто з нас слухав би ці плюгавства — would fall short of integrity and of shame¹. І псалом нас також до цього закликає: «Зупинити нападки!». Ось доказ: нещодавно я був на австрійському Шльонську, тільки-но я проїхав через той край, то відразу відчув рятівний вплив пруссаків, їхніх інвестицій, персоналу і міцної руки, починаючи вже від приватної залізничної лінії Одерберг — Кашау. Вони вже точно не терпітимуть якісь там народики, ані історичного одягу, ані будь-якого театру в житті, ані тієї чи іншої мови та щетаня. Зрештою, ми вже й сьогодні бачили, що без німецької не змогли б порозумітися. Поки-що поділімося з ними завданнями, аж поки не поєднаються наші місії. Аж поки вся земля, яка ні для задоволень, ні для забави, а для ефективного виробництва призначена, дасть доказ, що Бог на нашому боці. Бо нас так закликає псалом: «Будьте богами, дітьми Всевишнього». Навести доказ вибраності — це є в наших власних руках. Практичне рішення: задля прикладу Траст заснує стипендії для молодих німців, за можливості — берлінців, у сфері освіти і праці по дереву. Крім того, ми підтримуватимемо на території Угорщини, Галичини і Балканів німецькі школи, місії, підприємства, євангельські видавництва. Самі ж негайно забираємося з Карпат і з Балканів. Залишимо їм Карпати не порушеними. Вони, без сумніву, це оцінять. І нарешті безпосередне

¹ Принизиться за браком чеснот і сорому (англ.).

розпорядження: після розрахунків по бізнесу згорнути контори в Галаці і Константинополі! Відень і Будапешт залишимо для спостережень. Подальші вказівки будуть пізніше. Дякую вам.

Присутні в канцелярії директори, службовці, канцеляристи і посередники обмінювались поглядами. Мандль глибоко зітхнув, різко встав, розпачливо махнув рукою, старанно одягнув окуляри. Вже йдучи поспіхом до виходу, шеф зауважив його заклопотаність і знайшов для нього кілька слів: «Don't worry — it was courageous after all, go on...¹».

Вибіг так, немов вирвався із пастки, ніби гарячково наздоганяв час. Віддаючи Карпати, шеф ще на якийсь час продовжив життя темноти. В очах пастухів із Верховини побратимство за відсутності віри не могло мати кращого закінчення. Вони щасливо розійшлися.

6.

Капітуляція капіталу перед темнотою, немов програ-на війна після стількох великих перемог, набрала дещо іншого вигляду в очах континентальних директорів. Деякі голови покрила смутком. І вони, спокушені славними плачінтами, вдалися у вечір бричкою до Айзика. Та вони не бенкетували в широкій загальній залі, а в приватній і парадній, де засклені шафки, що містили різноманіт-та посуду і флаконів, до того ж дві великі люстри, дві плюшеві насправді боярські канапи, разом зі столом, вкритим май-же білою скатертиною, легітимізували приймання таких великих гостей.

Поки подали популярні плачінти, які особливо про-пагував будапештський директор Якобс, вони обережно мочили уста в питному меді місцевої фабрики, що його нахвалював Айзик. Хоч вони й звикли до неочікуваних рі-шень шефа, все ж були шоковані. Коментували одне й

¹ Не хвилюйся, це було відважно, продовжуй... (англ.).

інше, та ще більше не договорювали, озираючись постійно на худого і мовчазного речника Трасту, інженера Уолз'ю. Заради нього вони і між собою спілкувалися англійською. Відчуваючи на собі запитальні погляди, Уолз'ю чітко пояснював:

— Джентльмени! ваша лояльність є безсумнівною. Але так виглядає, що я маю захищати Траст і шефа. Я не ухилитимусь. Не варто нагадувати, що його рішення, навіть неочікувані, завжди виявляються далекоглядними. Та передусім ми повинні усвідомлювати фінансові ризики, яке досі майже повністю несли ми. До таких шляхетних намірів і обіцянок не можна все ж постійно доплачувати. На континенті забагато говорять, але не все треба говорити, бо розуміння — це питання чутливого сумління. Чому тільки ми мали б нести на собі «тягар білої людини»? Нехай німці також візьмуть участь капіталом і працею, взамін за наше керівництво і посередній доступ до світових ринків. Вони це, без сумніву, оцінять, бо по-німецьки навіть якось так говорять: марширувати окремо, а наступати разом. Ми зробимо все, на що ми здатні, щоб вони нас полюбили. Це позиція Трасту, слова шефа. Я від себе нічого не додаю, але лояльно вірю, без застережень, бо шеф — *is a sterling hearted old blade*¹.

Мандль старанно прикрив очі окулярами, відрізав холодніше, ніж завжди.

— Будь-який зупинений розмах є сумним. Зокрема після таких гарних успіхів і перспектив, коли ми не тільки унезалежили наші континентальні відділення від припливу фунтів стерлінгів, але навіть можемо зміцнити прибутками центральний офіс. Пруссія і пруссаки? Ха, про це можна б багато говорити, я не належу до наклепників, я теж не католик і ніколи ним не був. Але не звик — *to come off with a lie*². Та часом треба послухати сусідів, навіть якщо у них не найкраща репутація. Чужим

¹ Клинок зі срібною серцевиною (англ.).

² Змиритися з брехнею (англ.).

розумом справи не робляться. На австрійському Шльонську, що його так хвалив шеф, не можна зауважити одного, особливо, якщо не знаєш місцевих мов: що з часу тих славетних пруських інвестицій бідність серед людей не зменшилася, а зроста. Тимчасом у цілих східних Карпатах, у цих, як кажуть, темних пастухів, навіть у найбідніших, я і близько не бачив такої вбогості, як на Шльонську, де коза є єдиною домашньою твариною. У гуцулів кіз вирощують великими стадами для продажу шкур вірменам і задля м'яса. Якби лише *такими* були перспективи індустріалізації для загалу, як на Шльонську, то всі відсталі мали б порівняно з цим великий успіх. Бо ті пруські інвестиції — це зовсім не багатство для багатьох. А саме це ми могли б принести в Карпати. Тимчасом центр Європи опиниться в гіршій ситуації, ніж глибинка Африки, де великий Цеціл вторував дорогу діамантами. Ось це меланхолійне.

Директор Якобс, що був родом з Росії, а ставши англійським підданим, примандрував разом з Тростом до Будапешту на постійно, і який до цього моменту не цікавився дискусією, почав оцінювати справу спокійно: «Ах, ці дикі Карпати, ніби й у центрі, але ж сплять, може тому, що занадто дикі, і тому нам не вистачало євреїв, але вони появляться, і тоді Карпати прокинуться».

Мандль, збитий з ходу думок, в'їдливо засміявся і розійшовся, наче доганяв якусь стару образу.

— Всіх цих польських євреїв я відступив би царатові без жодних сумнівів, але таких драгуючих, таких відсталих і самозакоханих у своїй темноті, як євреї з Карпат, я досі ще не зустрічав. Власне через темноту вони є такими хижими. Той посередник Йосель уже гострив собі зуби, аби захопити мало не весь прибуток Тросту, але я перший і без нього подумав про ці терени. Ах, якби ви побачили те, що ми бачили з директором Гусареком на власні очі: як він дотримується свого ритуалу у кожному русі. Справжній середньовічний ереміт, пов'язаний обітницями, а все задля

визискування селян. Таких нехай царат поселить десь у своїх кантонат і цивілізує їх твердою рукою.

Повний і безсилий директор Якобс ворухнувся, навіть трохи задихався.

— Той, хто побув у Росії так, як я, не буде так легко-важно говорити про кантоністів чи про переселення. А що стосується цих польських євреїв, то не думайте, що вони насправді такі дурні. Вони дотримуються набожності поки їм це вигідно, але як тільки котрийсь вирветься із цієї протухлої польської шляхетчини до Відня чи хоч би до Будапешту, то зразу скидає халат і просвітлюється.

Мандля понесло.

— Взагалі це правильно, ті ж самі євреї деінде вже давно цивілізувались би, але шляхтичі утримують їх в темряві, бо самі не вміють нічого робити, або й ще гірше — не хочуть нічого робити. Це tell it bluntly¹, — бо традиція традицією, але така терпимість до темноти, як у цих польських провінціях, є просто скандалом для XIX століття і тому наша акція мала такі привабливі перспективи, а відтак і обов'язки...

Уолз'ю, відчуваючи, що повертаються приховані нападки, відповідав, відмірюючи слова:

— Шеф сказав: ефективний бізнес — перш за все. Тому вибір шляхів — відповідно до ефективності. Ми з острова і з морів дотримуємось толерантності, а ці з континенту, тобто пруссаки — просвіти. Вони роблять це твердіше і енергійніше від нас. В кінцевому результаті йдеться про те, щоб і сліду не залишилося від темних віків. Нехай вони розсіються перед толерантністю і перед просвітою, як ніч...

Він не закінчив, бо посипались примирливі голоси: quite, quite, quite. Жупаниця саме підходила із двома полумисками: на одному ягнятина з ріжна по-болгарськи з паприковим соусом, на другому — омріяні плачінти. Смуток пригаснув. За винятком інженера Уолз'ю, директори

¹ Говорити прямо (англ.).

Трасту та їхній віденський секретар Йозеф Кюрнбергер, званий Пепперль, жваво потягнулися до келихів з медом, щоб привітати жупаніцу.

Адже її плачінти, промовиста назва яких збереглася від стародавнього, латинського плаченто — вподобання і приємності, — були всього-навсього млинцями і налисниками. Їхні індивідуальні втілення були, наче відображення румунських дівчат, створених для різноманітних тональностей, вподобань і захоплень. Золотаві блондинки від відповідного додавання жовтка і перетворення на золотавість, також подібні до присмаглих на весняному вітрі циганок або волошок з оксамитними очками сливового повидла. Або ж рудаві з вустами, як варення з рози, чи то загорнуті у паперово прозору шкіру, що просвічується жилками всіляких солодощів, як єврейські дівчата, як сама ця мисткиня плачінт — жупаніца. І нарешті сухенькі, темно-тверді, мов степові дівчата з Добруджа, хоч і не прозорі і не засмагли, а лиш злегка хрумкі.

Всі ці плачінти мали дівочу гнучкість і таким чином пристосовувалися солодко або так, як хотів гість, і з кожним гостем поводитися по-іншому. Плавно влітали, довірливо, наче ластівки у своє гніздо, до уст молодого секретаря Пепперля. Шанобливо церемонилися, коли за них брався сам директор Гусарек, наче не були впевнені, чи задоволення від таких приємностей відповідає батьківській особі шефа калькуляції. Бо було навіть дивно, що він міг мати ще якісь вподобання, окрім калькуляційних турбот. Швидко і приховано, неприглядними крочками вони прослизали до нутроців інженера Уолз'ю, та не інакше все ж, як через рот, який ледь відчинявся і був дуже старанно замурованим. Так, ніби першою передумовою їжі було, аби відчуті всю ту натуральну, а тому й сором'язливу функцію їжі, тож і самі плачінти соромилися, що вони тільки цьому й служать. Та коли потужний директор Якобс задоволено обертав ними в урочистому танці губ, щелеп і зубів, вони набирали гордовитості, навіть індивідуальності.

«Я не є будь-якою плачінтою, я та єдина і не інакша, бо мене цінують і люблять». Або ж навпаки. Сумно втрачали не тільки привабливість, а навіть цінність, будучи приниженими до обов'язку смакувати, або й всього лиш підкріпляти нікчемне, хоч і добре закрите одягом тіло ідеаліста, директора Мандля, який говорив тільки про карпатське дерево, бо постійно марив і мріяв про далекі Карпати, про запінений Рабинець, про бурхливий Черемош. З тілесних приємностей він цінував лише мед і каву, бо вони допомагали йому перенестися у сфери мрій.

Пепперль жартував:

— Старе правило для поїдання плачінт є таким, щоб заповнювати собі рот настільки щільно, щоб не можна було вимовити: ппапп, ппфаф. — На підтвердження цієї заяви Пепперль проекспериментував, заповнив рота і ледь зміг видавити з себе: пфафф. Він іронічно посміхався, а глянувши з бунтівною повагою на директора Гусарєка, додав: — Саме звідси взялося слово Пфафф, бо клерикали так напихаються.

Гусарєк, що їв систематично, глянув на нього з німим докором, а Мандль задля примирення відгадав думку старшого колеги:

— Ах, наш ліберал Пепперль шукає собі антиклерикальних імпульсів.

Використовуючи спокій, Мандль знову висвітлював свої аргументи:

— Треба констатувати і визнати, що це не тільки був найуспішніший з наших бізнесів на континенті, але й найспокійніше і відразу розв'язаний. Покажіть мені ще іншого постачальника, котрий би так лояльно, так елегантно справився з обов'язками, як директор Фока.

Директор Якобс гугняво засміявся в середині грудей: His lordship the peasant¹ — хоч він ще й не доїв ягнятини, а вже крадькома куштував плачінти, був цілком спокійним, терпеливим і багатослівним.

¹ Його світлість селяк (англ.).

— Ах, мій друже Мандль, я розумію ваші шляхетні слабинки, бо цей стиль мені знайомий ще з Росії. Щоправда, там це часом попахувало філантропійною сльозинкою для бідного народу, іноді якимось сектанством, а траплялося й — повірте мені — навіть пекельно непрактично, бо — бунтом. А тут на філантропії Мандля, на його дружбі з простолюдом ми зробили прекрасний бізнес. Але не всі мрії збуваються повністю. Треба бути тверезим. Після розумувань і пояснень інженера Уолз'ю мені заокруглилася пекельна тверезість шефа: не вдається затягнути! Бо після першої успішної справи можуть прийти погані. Нехай пруссаки намагаються, ну і нехай тих просвічують — ха-ха-ха... — директор Якобс сміявся гучно, з глибини потужних грудей. Потім знову обережно взявся за їжу, кусаючи сильними щелепами так міцно, що тільки цим одним вже нагадував староруських героїв.

Мандль йому не відповідав, йшов далі за своєю думкою:

— Ще раніше Зарига запропонував, аби пригостити наших постачальників, запросивши їх на якусь забаву у їхньому стилі. Якщо вже віддаємо карпатські ліси пруссакам, — які вже і так там крутяться — то нехай на згадку у тих людей залишиться пам'ять про нашу поведінку — для порівняння. Це дрібниця. Нам не обов'язково цим шефові забивати голову.

Систематичний директор Гусарек, котрий ніколи не робив двох справ одночасно, заперечливо захитав головою. І тільки коли покінчив з згнятиною і старанно витер рот, відповів:

— Я розумію вашу австрійську *Gemütlichkeit*¹, бо подібні слабинки не були чужими й мені, але обтяжувати адміністрацію витратами? Ні, ніколи! Саме це полюбляє Зарига, але тепер він і сам відпаде.

Інженер Уолз'ю сором'язливо додав:

---

¹ Затишок (нім.).

— Я про це вже говорив з шефом. Його відлякують не витрати, бо, як ви знаєте, він не лише не є *reppu wise*¹, а швидше, коли пронизує справу до кісткового мозку, то може видатися і *round-foolish*². Бо тоді видобуває з кишені усе там, де який-небудь вузьколобий із синів Джона Булла розкричиться, що от-от впаде на голову своєму parish на хліб з його ласки. Опір шефа проти таких витрат береться з того, що нам так *не годиться*. Бо таке нагадувало б яких-небудь янки з Вайлдвест і з Фронтірз, котрі за забаву, за горілку, за якісь дрібнички видурюють у тамтешньої червоношкірої темноти цілі території і краї. *We are but honest brokers*³, і якщо на щось і будемо тратитись понад заплановане, то на християнські місії, на підтримку поважних підприємств, але не на забаву чи на пияцтво. Ні на що нечисте.

Мандль з труднощами ковтав ці слова, немов давився ними. Швидко запивав медом, щоб їх легше проковтнути. Запивав навіть більше, ніж зазвичай, тому замість того, щоб остудити інженера, промовляв все тепліше, майже відверто, ніби хотів того захопити:

— У цьому є певна людяність, навіть педагогіка, щоб брати по-людськи участь у звичаях людей, якщо вони є вираженням добрих намірів. Я буквально соромлюся того, що після тієї гостинності, з якою мене там скрізь приймали навіть найбільшій, тут на чужині я не спромігся ні на що стосовно тих людей. Запевняю вас, що хоч я і там попивав одне й інше, то ніколи ні разу не закралося щось нечисте, бо над усім панувала чиста людяність. Я пригадую вечір у старого пароха, саме того, котрий є ще й їхнім безплатним банкіром, і тоді, якийсь подібний до сьогоднішнього трунок наблизив нас.

Інженер Уолз'ю достосовувався із незаперечною доброю волею:

---

¹ Дріб'язковий (англ.).

² Марнотратник (англ.).

³ Але ми чесні брокери (англ.).

— Трунки і чиста людяність, ха-ха, ви оригінально жартуєте. Що Відень, то Відень.

Директор Якобс, жуючи, смакуючи і ковтаючи плачінти обережно з гідністю, ставав все більше блаженним:

— У аскетичного священика, із канонічно приписаною господинею, чи трошки молодшою?

Мандль відрубав:

— Священик одружений, йому вісімдесят років і дружині, мабуть, не менше. Найвеселіший з людей, а до того ж батько і дідусь цілого світу. Я, мабуть, дуже давно, багато років тому так почував себе поміж тих, яких уже немає на світі, як того вечора у священика. Мені, як прихильникові прогресу, зовсім чужими є однаково і рабини, і священики. Але якщо б коли-небудь моя найглибша віра у поступ збанкрутувала, коли б залитий дурнотою і засипаний тупістю я сказився від багатьох розчарувань, я би вже не повернувся до колишньої віри, а сховався б саме у цій по-людськи співчутливій атмосфері, яка поширює родину на інших, на світ. Я став би католиком, але тільки за посередництвом такого чи того священика.

Інженер Уолз'ю з найкращими намірами намагався і це сприйняти за чисту монету:

— Оце ж бо й воно! Ви австрійці відзначаєтеся дотепами, а ми за вами ледве встигаємо. Ви, пане Мандль, будучи прихильником прогресу, могли б стати коли-небудь папістом? А може поклонником Бала чи іншим ідолопоклонником?

Мандль уважно дивився на нього так, ніби не знав, що з ним робити, а потім вивчально глянув на Гусарека, але той залишався незворушним. Рішуче потягнув більший ковток меду і задумався.

— Менше з тим, — пробурмотів, — я згадую чисто людські риси. Га, шкода — там теж був такий польський граф, власне кажучи, також особливий...

Якобс, повільно насолоджуючись плачінтою, запитав із умиротвореною посмішкою:

— Із тих, що прив'язали євреїв до халатів і до темноти?

— Цього я про нього не знаю, але це інша особливість... расова.

Якобс у щораз кращому настрої відгадував:

— Расова. Те саме, що й в Угорщині, знаю, знаю. Щодня расово інша дівчина, вино, карти і живуть так по дев'яносто років. І ніколи не можуть обанкротитись, бо весь час успадковують від довговічних, як вони самі, дядьків чи тіток. З такого ніколи навіть найгірший лихвар не мав користі, бо боржник платить йому найвищий процент, позичений деінде, а капітал прогуляє і ніколи не віддасть. Євреї загібають проценти, а ті — капітали. З такими польськими панками пруссаки, як би там не було, дають собі ради.

Мандль пригас так, наче був втомлений тим, що немає з ким розмовляти, тож відповів неохоче, тихо:

— Ах, ні, такі мене зовсім не цікавлять. Той з гір зовсім інакший. У рукавичках, як князь Валії, дуже ввічливий, хоч і менш відкритий, хоч і противник промисловості, та все ж якийсь людяний і має ідеї — може й по-середньовічному дивні, а все ж змушують задуматись.

— Я знав таких у Росії, такі можуть собі дозволити на все, навіть на ідеї.

Мандль замислився, промовляв так, наче до себе:

— Це мені зараз якось інакше виглядає. Якби той захотів щось колись написати... Але не напише, а якщо й напише, то не оприлюднить.

— Власне так, як в Росії, — повільно продовжував Якобс, — маса ідей, князь і паж імператора став анархістом, а великий князь, імператорський кузин фліртує з поезією. А при цьому з тих великих багатств могли б створити велику промисловість, та ще й яку! Але вони народові залишають одну ідею — ненависть до євреїв, а для приватного задоволення іноді кивають пальчиком в чоботі проти царату. І чи ви можете повірити? Іноді навіть

інших підбурюють проти монархії, хоч з неї живуть. Це погано закінчиться.

Мандль зірвався і відразу ж зневажливо скривився:

— Що? Царат непевний? Ще одне єврейське марево.

Якобс, поглинутий плачінтами, сам їх не поглинав абияк. Цінуючи кожен шматок, кусав міцно, смакував дуже повільно, змушуючи чекати на відповідь. Відповів з розважним переконанням:

— Ні, навпаки, царат певний, найпевніший, на сотні літ, на тисячу літ. Але й темнота теж. Її руками царат знищить таких панків красномовних, а разом з ним, а може ще й перед ним, нас євреїв також.

Мандль, знову вколений якоюсь образою, несподівано завівся:

— Ці слов'яни, вони просто ніщо. Чи росіяни чи поляки, хоч і вивищуються одні понад одних і понад інших, для цивілізації вони безплідні, світові нічого не принесуть.

Якобс ліниво посміхався:

— Якщо йдеться про Росію, то вона принесе тим, хто любить варварські розваги, танці і музику. А для серйозних людей, то скажу вам чесно! найкращу у світі їжу (для пів процента населення).

Якобс припинив їсти, глибоко зітхнув, міцно клацнув щелепами і замовк. Чи справді замовк? Бо ось співучасники застілля чітко почули, неначе з-під підлоги, але, мабуть, з живота самого Якобса, зойк зворушливий і пронизливий: «Ах, коли вже ті німці туди доберуться». Мимовільно всі почали шукати очима, нашоросувати вуха: «Звідки?». Стенули плечами, бо директор Якобс вже цілком спокійний смакував плачінти і, неначе виправляючись, відповів зойкові з живота тверезим голосом, жирно пульсуючим:

— Га, якби ж! Але як? Ось це *насправді* єврейське марево! Марево — бо потрібно знати цю потвору, напів-Азію і Панславизм. Боюся, що радше...

Мандль засміявся і відповів:

— Що радше росіяни доберуться сюди і до Константинополя?

Якобс не відповів, засмутився, та вже чорноока жупаніца поспішала з полумиском свіжих плачінт. Якобс дивився на них то з розчуленням дитини, то зі знанням шанувальника стародавніх гем. Тимчасом інженер Уолз'ю підвівся, бо завершив раніше від інших, а до меду навіть не доторкнувся. Стоячи, пробурмотів свою молитву, попрощався холодно і тихо, і поїхав до шефа.

7.

Австрійсько-угорські директори, один з яких був з Чехії, другий з Моравії, третій з Росії, і жоден не був ані з Австрії, ані з Угорщини, залишилися самі в товаристві віденського секретаря Пепперля. Перейшли на німецьку. Мандль зняв окуляри, промовляв довірливо:

— Я не дуже хотів згадувати про наш досвід із пруськими деревщиками у Карпатах, а ще менше — про їхній берлінський центральний офіс і взагалі про Берлін. Зовсім не виглядає на те, щоб вони колись захотіли потиснути британську руку, хіба-що — аби її ніколи вже не випустити зі своїх рук. Вони проявляють агресивність, мотиви якої зрозумілі, мабуть, тільки нам, віденцям.

Пепперль кахикнув, а Мандль поспішно запитав:

— Ви щось хотіли сказати?

— Лише те, — відповів Пепперль стримано, — що хто хоче, той не зауважить, аж поки його не запече. Але це не моя справа.

Мандль несподівано накинувся на нього:

— А ще й лояльність! І ви, віденський ліберал і, як би там не було, працівник Трасту, нейтрально приймаєте капітуляцію перед пруссаками? Наша епоха переповнена надіями, тріщить від надій, але якщо молодь отака, то можемо відразу повішатись.

Задиристий юнак розгублено замахав очима, але відповідь знайшов:

— Ви, пане директор, більше досвідчений від мене, ми очікували на ваші репліки у шефа.

Якобс знову заспокоєний плачінтами, сонно заспокоював:

— Не забуваймо будь-що-будь, що Німеччина є єдиною країною на континенті, де немає особливого антисемітизму, де особливо немає цього лиха з антисемітизмом економічним — щонайбільше то якісь дрібні вибрики провінційних неважливих газет. Тому вона приманює і притягає євреїв з усього світу. Не те, що антисемітська Франція — там зрозуміло. З нагоди якогось конфлікту вийшла книжечка єврея з Америки, котрий твердить, що де єврей поставить ногу, там відразу форпост німецькості. Гідне уваги, бо прозвучало як пропозиція.

Мандль заспокоївся, знову відтинав рішуче, хоч і стримано:

— З тими пруськими деревщиками, які вкоренилися в Карпатах, ми відразу ж отримали специфічний досвід: витискають євреїв скрізь, де можуть, систематично, хоч і тихцем. Але не це мене хвилює, а те, до якої ступені те кепське шампанське грає в головах пруссаків. Це не лише відштовхує, це непокоїть. Тому ця простягнута рука шефа — це швидше місіонерство і ніщо інше.

Якобс позіхав раз за разом, але поливав своє задоволення соусом поступливості:

— Я захоплююсь шефом, та й хто ж не зачарований його хижістю і рішеннями. З нічого таке міцне багатство і в таких широких межах. Але в англосаксів, особливо у шотландських пуритан, оті ілюзорні прагнення, навіть поетичні — ха-ха-ха — виникають з необхідності, щоб стриманість і болісну відмову від найсмачніших, бо природніх задовольень, надолужити повними полумисками ілюзій. — Якобс засміявся з глибини грудей так, ніби глухо заіржав. — Найвидатнішим із поетичних піднесень

шефа було: «Ми, британці посередині, а по боках два крила, янкі і німці». Зрештою, німці — це німці, але янкі? Це ж банкрути раз і назавжди. Після останнього свого провінційного скандалу вони приїздили до паризького Ротшильда жеврати позику і то він імені федерального уряду (теж мені велика фірма!). Ротшильд відрізав коротко і відкрито: «Панове, таким як ви — ані франка». А хто ж заслуговує на більшу довіру, ніж він? Шеф має до янкі расову слабкість, але до спілки їх не візьме. Але він не перебільшує в тому, що на полі залишаються тільки пруссаки.

Якобс позіхнув, оглянувся, але плачінти закінчились. Він пригадав собі про свої клопоти, занурився в них і додав:

— Так, це точно, бо що ж ми ще можемо зробити з тією Росією? Як же вам добре всім на світі, що вона у вашій свідомості не існує. Це хвороблива близорукість, а навіть сліпота — вона помститься. Ви й самі не відчуваєте, що вас очікує. Ах!

Мандль дещо нетерпляче відповів:

— Директоре Якобс, не будьте таким невтішним, завтра знову буде день, знову будуть плачінти.

Якобс глянув на нього з жалем, зневажливо махнув рукою. Директор Гусарек систематично закінчив їсти, витер рот, промовив спокійно, але з турботою:

— Не треба заглядати аж так далеко. Наш директор Якобс захопився далековидством, а в нас є більш гарячі проблеми. Це навіть є силою Австрії, що вона не завертає собі голову перспективами, бо це в наших мирних часах могло б тільки зашкодити. Передусім потрібно промовчати аж до ухвалення наступних рішень, або прокоментувати рішення шефа так, щоб наші офіси у Відні, а може й в Будапешті, не мали проблем. Адже ми за це відповідаємо. Без сумніву, у Відні більш бажаними є англійці, ніж пруссаки. Зокрема для нас, консервативних католиків, але врешті-решт і для лібералів теж. Наш Пепперль спадковий і невинуватий ліберал знає про це найкраще. Для нас

сама поява пруссака на вулиці є несамовитою так само, якби яструб влетів на Ратхаузпляц поміж голубів. Їхній стиль заморожує наші життєві відчуття. Зрештою, вони ж парвеню. Це не серйозно. І це довго не може тривати. Крім того, у нас німців практично і немає, окрім викладачів-германістів, і втіхи від німецькості Австрії не буде. Але не забуваймо, що Траст через надмірність чи надто геніальну активність керівника місцевого відділення наразився на осуд віденської громадської думки і уряду і мав значні неприємності. А міг мати і значно більші.

Мандль засміявся дещо заголосоно:

— Йдеться про той скандал з Вінервальдом. Тоді хвалили, що це геніальна ідея, бо вирубка під боком і під вікном дирекції. Легко перевірити для кредиторів і для банків, а комунікація для відправки дерева у світ просто вимріяна. А разом з тим — що моя полюсна ідея з Карпатами непрактична, бо це десь коло полюса.

Гусарек, притишуючи голос, говорив засмучено:

— Що ж з того, що ідея хороша! Я не терплю геніальності, бо вона відразу дорого обходиться. Якби не такий простий, бо дешевий винахід Мандля, то де б ми зараз були? Ми стягнули б собі на голову великий фінансовий скандал. Трастові довелося б доплачувати, і ми всі втратили б посади. В результаті ще до недавня ми тратили на себе щедро у тих місцях, яких не могли зголосити, і приховували це у книгах. Га, це втомлює, бо одні геніальні, а моя голова нехай сивіє над тим по ночах.

Пожвавившись, Якобс трохи задихався:

— Я не знаю цієї справи, але й для нас в Угорщині вона може бути повчальною. Перешіптувалися, що все почалося із підкупу якихось другорядних чиновників. А для чого ж бруднитися? Якщо платити — то наверху, і відразу справу за горло.

Гусарек відповідав весь час притишеним голосом:

— Одна фатальна дурниця доганяє іншу. Почалося ніби крочок за крочком, але відразу з витрат, як запев-

няли, нікчемних. — Гусарек стогнучи підвищив голос: — Гарна мені нікчемність! Я вірю тільки в реальні справи, без копійки змарнованих коштів, хабарів чи представницьких! Не можна починати з витрат, бо з таких коштів відразу родиться справа *totgebenen*¹ — пояснював знову спокійно. — Тож за допомогою таких нібито дешевих проєкцій вдалося отримати контракт від дирекції державних доменів і мовчазну згоду наглядових структур, а це вже не могло бути надто дешево! На вирубки в улюбленому для прогулянок віденському ліску! Думка любителів прогулянок відразу ж розкричалася, преса також, особливо такий-собі Шьоффель викрикнув: «Капіталістичні акули, морські пірати!». Замість того, щоб спокійно перечекати чи вплинути на пресу, то наш офіс, особливо один там, вирішили погратися в агресивний капітал. Це опинилося в суді. Суддя, що мав борги, виявився приступним, похапцем ствердив фальшивість інформації з преси, а навіть злий умисел. Коли ж у свою чергу преса, навіть не надто сміливо, легко ляснула по вироку, то цей надвразливий, ба лоскотливий суддя, може й під натиском наших, почувся ображеним і звинуватив винуватців того вітру в образі суддівської гідності. Звинувачені зовсім не злякалися, бо справа прийшла до суду присяжних, і любителі прогулянок у Вінервальді, підстібнуті плітками, виправдали звинувачених. Тріумфальні плітки розширилися, мов пожежа, здавалося, що Траст згальовано, погублено, і нас з ним також. На щастя, австрійська влада полегшує життя половинчастими засобами. Суддю перевели і це вже було поступкою для нас. Але хоч легковажний і швидкий до задоволень мотлох затих, то преса не затихла, особливо два типа. На щастя, і в них були досить добрі віденські звички, не вказувати ні на кого пальцями. Шеф тоді був у Австралії, не дізнався про це, а британське посольство ніби й не зауважило, а швидше, очікуючи, вдавало, що не зауважує. Наш секретар Пепперль Кюрнбергер знає про це

¹ Нежиттездатний (нім.).

найкраще, бо його дядько Фердинанд сумно відзначився у кампанії в пресі проти нас. Мушу сказати, і хай Пепперль вибачає, що, на щастя для нас, той захворів.

Якобс надув губи і видмухав з них зневажливо:

— Österreichische Schlamperei!¹ Зверху до низу.

Заохочений і трохи збадьорений медом Пепперль, худий високий блондин із випуклими синіми очима, веселий і ввічливий, відповідав, посміхаючись не то іронічно, не з виправдовуючись:

— Треба знати темперамент мого дядька, це ж поет, незламний шанувальник лісу, розмашистий, але людина великої доброти. Він не лише через хворобу припинив нападки, але ще до неї через вмовляння всієї нашої родини. Потім шкодував через свою гостроту, переймався долею директора Гусарека, навіть побоювався, що нехотячи зробив тому кривду, адже він цілив у когось іншого. Та правду кажучи, він навіть у інших не цілив, і ще менше у сам Траст, а в усіх тих пузатих nouveau-riche², що викаблучуються по театрах та операх, директорів і псевдодиректорів з усією їхньою капіталістичною «релігією». Тож, як це завжди у Відні, все закінчилося на забаві і дотехах. Бо точка зору дядька була забавною, не позбавленою чарівності. Любителі прогулянок виїздили під Вінервальд на Гойрїгера, тішилися перемогою, тобто дотепами дядька, насміхалися, забули про Траст і про всіх деревщиків. Справу похоронили, і ніхто вже її не воскресить.

Мандль втішився:

— Ах, ці віденські анекдоти! Пепперль, розкажіть, бо при цьому можна забути про все. Тож, що написав ваш славний дядько? Я це не читав, бо тоді вештався по Буковинах, по Карпатах.

Пепперль також був радий і оповідав:

— Дядко Фердинанд писав, що у тих героїчних змаганнях ми є свідками боротьби двох релігій: з одного боку

¹Австрійська скупість (нім.).

²Нувориш (франц.).

сучасна гуманітарна і, звичайно ж, християнська релігія людини, а з іншого — поганська релігія дерев. До першої належать люди дії і поступу, деревщики, Трасти і їхні директори з усіма державними помічниками, лісниками, суддями також, до другої — якісь там моралісти, ідеалісти зі світою любителів прогулянок і неосвіченого натовпу. І саме вони насмілилися кинути виклик людям дії, шельмуючи їх і обмовляючи, що ті є піратами, перетвореними на старших лісників, фінансових службовців, суддів, а передусім на капіталістів, тільки за те, що вони взяли на себе завдання і жертвність, щоб відкрити світові наші ліси. Але результат безсумнівний, адже цей культ дерев і лісів — це темнота древніх часів, яка протистоїть поступові, яка проти культури і освіти. Схаменіться! — волає дядько. — Не гай, не ліс є святістю, а людина. Не Вінервальд, а прогрес і вигідна торгівля! Тож нехай закон сміливо стає на бік людини, на бік директорів, на бік новобогатків, їхніх метрес і екіпажів, їхніх театральних лож, словом — на бік культури, а не на сторону лісу, диких тварин і варварства. Поміняймо святі гаї на гроші, ще більш святі, якнайбільше грошей для культури, для людини, для духу. Dös is a Hetz!

Обидва віденські директори, почаствовані такою розповіддю, тішилися так, неначе вони вже опинилися в Вінервальді, переходили на віденський діалект, а Якобс надалі зберігав зневажливу кислу посмішку, ніби був невтішним, але не через закінчення вечери, а через провінційні втіхи своїх колег. Пепперль далі мирно гомонів:

— Дядько Фердинанд здобув собі ворогів, це правда, але ті, хто його знав, добре розуміли, що він має не лише рацію, але й серце. На його боці були усі веселуни, тобто весь Відень. Він не хотів нищити людей, а лише замітав, вимітав зловживання і, скажімо щиро, також старе павутиння. Це, мабуть, і є а work for many¹, яке нахвалював сьогодні наш шеф.

¹ Робота для багатьох (англ.).

Директор Гусарек поблажливо погодився:

— Наш Пепперль — це ліберал, розпечений до червоності, і так висловлюється, але він правий. Ті ліберали, що ж, іноді потрібно визнати...

— Ну, бачите, — засміявся Мандль, — тепер поясніть тим англійцям, як тут у нас самостійно функціонує дотеп, ніби громовідвід. І тепер у світлі тих змагань і тих дотепів видно практичність моєї неприглядної, як про це перешіптувались, непрактичної карпатської ідеї. Це не тільки не було задорогим, як визнає наш *шеф* від рахунків, але і ще, що є вирішальним у підприємництві, несподівана *rentabilitè*¹. І ще одне: наше сумління щодо Трасту — спокійне. Цим прибуткам не загрожують жодні інтриги чи небезпеки...

— Цілком слушно, — жваво перебив Гусарек, — сьогодні через заздрість мотлоху і хворобливої вразливості багатьох чинників жоден бізнес не має гарантованого майбутнього, а цей карпатський мав.

— І про це йдеться! — втішився Мандль. — Тільки ви один мене розумієте. Бо про ті дерева і ліси з Рабинця не згадають ні плитки, ні преса, а любителі прогулянок не влаштують нам процесу і не засідатимуть як присяжні, не знайдеться також поета для їхнього захисту, як дядько пана. Навіть той гірський дідич, хоч він і противник вирубок, не скаже ані слова, бо для нього це не годиться. І такі скарби віддавати пруссакам за ціною ілюзій?

— Чи ви, пане директор, певні, що ніхто не зацікавиться тими лісами? — підступно запитав Пепперль.

— Ніхто й ніколи, бо кому це потрібно?!

Директор Якобс, хоч видавалося, що для нього все вже є марнотою, все ж переймався. Промовляв з тугою приреченого:

— Як керівник на теренах Угорщини я боюсь, щоб Будапешт не заразився пресою у Відня, бо вони там, попри удаваний опір, люблять наслідувати Відень. Навіть угор-

¹ Рентабельність (*франц.*).

ські євреї забувають, що вони євреї. Треба визнати Росії хоч це одне, що там публічні кампанії і такі труднощі для людей, які вперто працюють у промисловості, нікому навіть не приходять до голови. Бо там, якщо вже хтось має за собою верх, то вже не боїться жодної думки чи пліток. Знає, чого триматися, бо це очевидно. А тут ні те, ні се.

Пепперль весело розсміявся:

— Але ж ви не будете нас переконувати, пане директоре, щоб ми перебралися туди, до тієї ясності, якщо ви вже й сам сховалися у нас, у австрійському мороці.

Якобс похилив голову, його шия напухла, як у бика перед коридою, якого дразнить якийсь хлопчак і з яким він не хоче паскудитись. Мандль повернувся до свого:

— Так чи інакше, а в Карпатах ані корупція, ані протекція влади не була нам потрібна, вистачило малих завдатків, а в основному добре слово, і це ще раз дає нам розуміння привабливості такого бізнесу і безповоротності втрат у випадку відмови від нього.

Директори, в тім і Якобс, сумно похилили голови, а Пепперль хвацько засміявся:

— Зрештою, ці Карпати не належать Англії чи Пруссії, а нам. Не мусимо зважати ні на одних, ні на других, поки наш Відень тримає голову високо. Ми не боїмося.

Директор Якобс фиркнув, як обурений кіт, після чого почав понуро громити:

— Не боїтеся? На якому ж ви, австрійці, світі живете? У хмарах чи радше у Rathauskeller¹, що не бачите тверезого дня? Я повністю підтримував той бізнес у горах. Це трохи так, як в Росії, а може й іще краще, бо без чиновників і без забарикадованих кордонів. У бізнесі потрібно хапати швидко, хапати, поки є що, а якщо дають задармо, то ще й ковтати про запас, давитися, але ковтати. Але що потім робити з деревом? Звідки взяти капітал на переробку і доставку? Треба мати очі! Коли нові столиці і нові сили засвічуються, то треба швидко зголоситися, щоб бути

¹ Підвал у ратуші (нім.).

першим. Навколо вас неймовірні сили, а ви, як когуги: «не боїмося».

Директори засумували, Гусарек похилив голову так, наче чекав на удар, лише Пепперль підвів ясного чуба і випростався, як когут.

— Не боїмося! Капітали знайдуться і у нас. Бо найбільший наш австрійський капітал — це серце. Так само, як наш директор Мандль, ми тим гірським селянам принесемо добре серце. Das weaner Herz.

Заклопотаний Мандль бовкнув:

— Я б це окреслив інакше, але це правильно, що ми самі собі повинні давати раду, повіривши у власні сили. Ми вже зробили піонерські кроки, тут коло гирла Дунаю, і не одне принесли в жертву.

Якобс різко махнув рукою, наче хотів врізати комусь із них, чи щонайменше послати їх під всі чорти. Він надто задихався і, дозволивши австрійцям себе втягнути, уподібнювався до їхньої мови.

— Menschenkinder! Ihr seid Leut — це ви такі промисловці і бізнесмени? Першою заповіддю є *не вірити* нікому і ні в що!

Мандль терпко вставив:

— Тільки в прусаків, як ви.

Та Якобс продовжував так, ніби не почув:

— А ви вірите в дурниці. Звідки ви знаєте, що ті селяни з гір вже не протверезили або чи хтось їх не підбурив, і вдруге номер з Карпатами не пройде? Тільки один шеф це второпав на льоту. Нічого не означає віра чи принесені жертви, ані те, що ми мучимося тут; не вірити треба, а калькулювати без віри! Не в прусаків я вірю, просто бачу, як вони набухають. Тут Росія — потвора незмірних багатств, там Англія, ті хоч і калькулянти, але тільки в арифметичному прогресі, а посередині пруссаки в геометричному. Пришвидшений світ. Пруссаки перегонять, тож поспішаймо і ми разом з ними. А пан директор Мандль, ніби й бізнесмен, ніби й єврей, ніби й вміє рахувати —

вам вже зовсім так не годиться. На чому ж ви базуєте ті ваші ілюзії і всі цю австрійську балаканину?

Якобс задихнувся, не міг говорити, а Мандль твердо відрізав:

— Я вірю в силу поступу і цивілізації, а отже — в дух. Якщо Австрія, як це зараз виглядає, висунеться на чоло як вогнище толерантності і як союз народів, то прогрес її захистить і збереже для свого ж власного інтересу, з історичної необхідності!

Директор Якобс задихнувся відлунням: «Поступ у власному інтересі! З необхідності!». Ти скажи. Тьху! Це вже соціальна демократія, — міряв він понуро Мандля поглядом, але відвернув погляд, бо жупаніца саме несла з димком чайник з кавою. Замість того, щоб громити австрійців і їхні задимлені марення, він зосередив увагу на задимленій дійсності. Жупаніца розливала турецьку і по-турецьки приготовану каву до боярських синіх філіжанок з золотими краями, а Пепперль по-віденськи заспівав:

*Kafferl, Kafferl du bist guet
Ich kauf mir heur kan neuen Fluet.*

Радіючи, обидва віденські директори, як католико-консервативний, так і віри в прогрес, підхопили за ним по-народному:

Aber Kafferl, Kafferl du bist guen

Попивали мовчки, а Пепперль ще співав:

*Wann i amol heirat
Muess mai Haberstroh weg.
Hoderada-ho, hoderada-ho-ho*

Захоплені пани-директори Трасту повторювали із запалом: *hoderada-ho, hoderada-ho-ho*. Та на цьому не

закінчилось. Звільнений з вузів іноземної дисципліни Пепперль розщебетався, розсвистався і розспівався.

— А ось це впізнаєте, панове? Тільки в цьому я залишаюсь затягим монархістом, у прив'язаності до його Королівської і надкоролівської величності — короля вальсів Йогана Штрауса. Ось це остання новинка, фейлетонний вальс, скомпонований для балу преси.

Свистів і співав, а зачаровані директори повторювали за ним тихенько захопливу мелодію, ідучи в мріях до заток Дунаю, до блакитного Дунаю у Відні.

Пепперль зачаровував надалі і лепетав:

— Ах, як би ж у мене під рукою була сяка-така скрипка. Взагалі-то я скромний обиватель нашої веселої республіки тонів, таких як славетний віцмахер Моцарт, таких як наш солодкий друг вина Бертль, бо саме так називали Шуберта, і інших, багатьох інших. Мені бачиться, як віденський дух підіймається від ріллі, від людей, і злітає до вершин.

Скромний секретар покорив уже, як калькуляційного, так і ідеалістичного директора. Мандль докінчив пошепки:

— І в майбутнє також...

Потужний Якобс застиг. Підозрюваний у смутку з причини закінчення кулінарних задовольень, він співчутливо кивав головою на цих австрійців, яким вистачило й кави, аби забути. Він знову зібрався їх громити і загудів:

— Панове, кава кавою, але...

І зрозумів, що не варто. Прив'язаний до якнайбільш відчутних благ, він зневажав ілюзії, які затуманювали йому погляд у далину. Його вгодоване лице, дарма, що таке по-степовому просторе, було опанованим у кожній зморшці, в кожному опукленні одним-єдиним виразом зневаги.

8.

Спека запанувала над Молдавією і над мережею річок. Тому тільки-но бутинарі закінчили свої праці, щойно відбули делегацію до шефа і отримали гроші, то не хотіли більше залишатися ані дня, ані години. З гарячого і буйного краю підіймалася душна і грізна чужина. На кожному кроці нудьга гавкала на них так завзято, неначе на всіх дорогах, роздоріжжях і у вуличках всі собаки з усієї Молдавії розгавкалися і гнали їх до хат. Вечорами і ночами було ще гірше, туга добиралася до горла, зубами хапала за кадик. До сита, до перенасичення вони набулися на чужині. Покищо залишалося тільки одне — спати. А щойно прокидалися, то у них над головами шуміло ще більш гаряче і нестерпно, ніж раніше, нагадування бутину і директорів: «швидше, швидше» до хат! Вони слабували, нарешті напали і гавкали на самого Фоку. Упродовж останньої половини тижня вони не могли знайти фур. Навіть сам Фока вже ніби зрозумів, що час — це гроші, бо час спорожнів до дна, а щоденне перебування коштувало грошей. Але що ж він міг зробити? У Молдавії поїздів ще не було, поштових диліжансів теж — небагато, а ті, що були, курсували лише на невеликій віддалі, до того ж не могли взяти такої юрби народу. Без Айзика, без євреїв вони нічого не могли зробити, так, наче всі коні і фури у Молдавії слухалися тільки євреїв. Без євреїв або махай пішки, або сиди тихенько, чекай божої милості! Так їм тягнулися і так пропадали день за днем, а коли наставав кінець тижня і шабат, то наближався і кінець їхніх надій. Бо коли субота впала на світ і євреї зникли з людського світу, то на світі стало зовсім чорно. У жалі, у розпачі і бутинарі також зникли зі світу, і проспали суботу. В неділю вони підіймалися у досвіта, совалися по подвір'ях газдівства, чигаючи на Айзика. Дещо повесіли, коли почули рух у його кімнатах, коли він врешті повернувся від Бога до людей. Знову засвітилася надія, вони вичікували досить довго, поки появився Айзик. І відразу

ж знову посумніли, бо не подумайте, що євреям легко чи приємно повертатися до людей! Сонний Айзик, ніби й не до кінця прокинувшись, скривився: «Сьогодні ні, завтра початок тижня, напів-свято, то також ні. Може у вівторок? Може про щось дізнаємося, бо буде базар».

Вони тихцем кляли Айзика і всіх євреїв. Гелета безпорадно кидався:

— Від початку світу все через євреїв! Немає на них смерті, навіть кийка немає.

Пехкало також жовчно нарікав:

— Тепер маєте! Ми працювали на своїх, євреїв і на ліки не було, а як ми потрапили їм в руки, то немає від них рятунку.

— Ой, немає, — погоджувався Бомба. Хіба-що одне, самому протистояти євреям.

— Не журіться, — потішав Мандат, — все через коней, немає виходу, хіба самому стати конем.

Цвилинюк, сумно киваючи головою, повертався до свого аргументу:

— А що я вам казав? Все через тих грошовитих панів англіканів. Якби ми не чекали на їхнього єпископа, то вже були б вдома.

— Для чого ж звинувачувати, — заспокоював старий Кочерган.

— Даремно звинувачувати, — заявив Фока, — не важко купити коней і воза, але побачимо, що довше потриває.

Так вони виговорювалися, але не заспокоїлись, бо сидячи в неділю вранці у широкій кімнаті господи, займалися тільки наріканнями і навіть їсти їм перехотілося. Старий Кочерган обережно скаржився:

— Там у нас життя, господарка коло хат, на полонинах чекає на нас. Або вже не чекає...

— Ой, чекає і не чекає, — повторили ще більш жалібно брати Кочергани.

— Стільки неділь без слова божого, — зітхнув Цвилинюк, хоч всі неділі на бутині відбув без нарікань.

Найтвердішим був Гелета:

— Жодної години тут, бо життя і кров утікають з нас, як вода.

Біриш і Лесьо перешіптувались. Вони розуміли один одного найкраще. Біриш казав зі сльозами:

— Моя бухня на гмінному ґрунті у Жабйому бідненька, але лише там є життя!

— Так, — відповідав пошепки Лесьо, — тільки бідна людина любить свою хату, бо немає для неї іншого кутка на широкім світі.

Навіть послухний Пехкало почав висловлювати претензії Фоці:

— Все ви вміли зробити, буквально все, аби нас сюди зтягнути, а от того, що найважливіше — ні, бо задля чого ж ми працювали? Щоб жити у себе, в хатах, а що зараз? Вивезені на чужину і за що?

Навіть Фиркалюк не був задоволений:

— Вже не можна витримати спеку і порохи. Задихнеться людина і змарніє від спеки. Незабаром гляди, як всі пси показяться і ми з ними.

Матарга знову почав уважно подавати голос:

— А що? Хіба я не передбачав? Заманили нас, досі все виглядало гарно, а тепер маєте. Спочатку нас задушить спека, потім далека дорога пішки нас висушить і нам кінець.

Навіть заробіток і відпочинок у Айзика їх не тішив. Бомба зітхав:

— Для чого там ця вишуканість, це все дороге, у нас за це жив би місяцями. Єврей з цього розбухає, а ми худнемо.

— Щось не видно, аби ви надто схудли, — прошептав Мандат.

— Завтра на світанку вирушаємо пішки, — несподівано вирішив Бомба.

Матарга, Гелета, Пехкало і Лесьо бурхливо погодились. Тільки Ясьо разом з камратами, ніби й не знали, що

робити. Ясьо не поспішив, волів затриматись у Галаці і набутися у Молдавії, та інші, хоч і трималися коло нього, хотіли повертатися. Опритомніли і вперше пересварилися. Несподівано розчулений Крашевський апелював Ясеві до сумління:

— Ти міг би принаймні пожаліти маму і швидко повертатися до хати.

— А не переодягатися на румуна і волочитися з бабами, — допікав Гонсецький.

Ясьо їх присоромлював зі зневажливим жалем:

— Такі це з вас камрати? Ви ж могли переодягнутися з поляків на русинів, то я можу на румуна. Лише Петрисько мене розуміє. Петриську, залишайся зі мною.

Петрисько Мандат наштовхнувся на межу цієї дружби за покуту. Він зовсім не хотів залишатись, але по-своєму хитрий, він знайшов спосіб підкупити сумління і Яся також:

— Знаєш, Ясю, я піду до твоєї матері, перекажу, занесу, що потрібно, а ти набувайся тут, бідако.

Ясьо був по-іншому хитрий, тож начебто дав себе ввіймати:

— А хіба ж я не казав? Хто вірний? Лише Петрисько! Добре, милий брате, зайди до мами, дай їй, що буде треба, а я тобі потім поверну, ти ж мене знаєш...

Обидвоє були задоволені своєю хитрістю не менше, ніж новою дружною.

Поки вони так балакали, двокінна брличка підїхала до двору Айзика. У ній сидів не хто інший, як сам директор Мандль. Фока щиро втішився, бо мав з ким погомоніти і передихнути від нових труднощів, інші теж перестали киснути, бо Мандль, хоч і директор, але будь-що-будь свій. Директор приїхав з важливими новинами. Передусім, що шеф наказав заплатити Айзикові за перебування всіх, все-все. По-друге, шеф пропонує Савіцькому, щоб той їхав з ним у світ, скрізь по морях і за моря, щоб будувати ризи і облаштовувати нові бутини. А може ще хтось

з бутину захотів би з нами їхати? Шеф вважає, що вони добре працюють, весело.

Фока втішився, переклав Савіцькому, та Савіцький нахмурився, навіть не хотів цього слухати. Фока переко-нував:

— Петрусю, їдь, ти ж молодий, весь світ перед тобою, а всі ми Шумеї будемо пам'ятати про пані ковалеву, як про свою. Шеф собі тебе вподобав і може десь там станеш ди-ректором, а тоді повернешся.

Савіцький заперечливо похитав головою і твердо прибав: «Ні, ні!».

Мандль дещо засмутився, звернувся до інших:

— А може з вас хтось інший захоче з нами поїхати? Для вирубки, для риз, для сплавів?

Савіцький мовчки вказав на Яся, а Ясьо так запалив-ся, що аж весь розцвів червоним.

— Тільки є одна справа, — обережно промовив Мандль, — шеф не зносить тих кольорових строїв, а Тома-шевський одягнений, як до цирку. Треба це змінити.

Фока переклав, а Ясьо запалився ще більше:

— Та я охоче, буду ходити одягнений по-міському, як мій дідусь, а як буде потрібно, то навіть переодягнуся на англійського пана.

— Тоді швидко збирайтесь, бо зараз поїдете зі мною, — вирішив Мандль.

Це полегшило Ясеві розлуку з камратами, пообійма-лися з Петриськом в ім'я нової дружби, такої гарячої, роз-паленої міцним ляпасом. І ще до того, як Мандль сів до брички, Ясьо вже заніс туди свої бесаги, своє шмаття і че-кав на нього.

Мандль прощався з Фокою сумно:

— Ах, Фоко, передавайте всім привіт, а священникові і його дружині передусім. Занесіть від мене священникові цю велику люльку, цей мішечок з турецьким тютюном і цей тютюн для пчихання. Там у вас життя... — Мандль зняв окуляри. — Привітайте від мене також і графа, хочу

сказати дідича. Пригадайте йому мене. Ну і, зрештою — Йосенька також, хай йому буде. Ви вже самі знаєте, що кому сказати. Там у вас мені було добре. Дякую, Фоко. Шкода.

Фока зрозумів, відповів:

— Але, може, ви ще колись приїдете до нас, до мене?

Мандль махнув рукою, одягнув окуляри:

— Ах, зараз? Хтозна, де я буду, та все ж — тягне до людини, я б хотів, повірте мені. Та все відкладаю на потім, треба гнати, завжди поспішати...

На прощання Мандль ще поклав на відповідальність Айзика, щоб той знайшов бутинарам фури — зараз, негайно, вже. Айзик похилився перед бажанням директора з самого Відня, почав ворушитись, пообіцяв, що завтра, що сьогодні, що зараз, що вже розсилає гінців. Ясьо чекав у бричці, Мандль швидко сів, махаючи ще раз Фоці і Савіцькому. Поїхав.

9.

Бутинарі заспокоїлись, а Кочергани і Цвилинюк, не зважаючи на спеку, збиралися з нагоди неділі до церкви. Тільки-но вони вийшли на вулицю, а інші почали прилучатися до них по одному, по двоє, щоб іти з ними, то побачили на опустілій недільній дорозі неабияку картину. Якихось двадцять людей, появляючись з-за повороту з хмари пилуки, наближалися так швидко, немов від когось втікали. В дуже потертих, навіть понищених козячих кептарях, подібні на пастухів, які ніколи не сходять з пасовищ, всі рухливі, худі, потемнілі, ба, обпалені від вітру і від сонця. Лише один з них, той, хто йшов попереду, старець із білим волоссям, яке стирчало з-під довгошерстної шапки, був не лише великим, але й досить товстим. Він ніс на плечах щось типу ліжника чи манти, чорний важкий плащ, справжній дах або намет, широкий купол якого покривав всю постать аж до землі. З цим тягарем він робив

такі великі, але й швидкі кроки, немов ковтав землю. Він нерухомо дивився поперед себе в долину, наче був сліпий або наче мав більмо на очах, бо навіть не моргнув оком. Важкий плащ на велетні був розхиленим на грудях і було видно, що він тримав обома руками і ніс перед собою музичний інструмент, щось типу ліри. Інші йшли за ним, відриваючи зграбні постолои від землі так швидко, наче хотіли б бути будь-де, тільки не там, де були. Вони рухалися швидше, ніж при швидкому бігові, постолои самі їх несли, якісь крилаті, і до верху схоплені зав'язками аж по литки. Такими можна зайти не тільки до моря, а, мабуть, і через море. Вони не дивилися під ноги, не розглядалися навколо, тільки вперед, кудись далеко. Він них віддавало чужістю, чужістю до всього. Нетутешні! Сироти чи щойно випущені в'язні? Цигани чи татарчуки — погани?

Газди зупинилися, дивувались мовчки. Тільки-но вони мали час, щоб огорнути поглядом дику громаду, родом ні звідки, у поході в нікуди, як з неї вистрелила музика, спочатку спереду, потім посередині і негайно ж позаду походу. Потім охриплий спів, тужний, але гучний. Ні, це були не цигани. Той старий товстий велетень, додатково збільшений куполом чорного плаща, піднявши вгору інструмент, правою рукою крутив ручку, а лівою вдаряв по пласких клавішах і швидко перебирав по них. Добираючись вправно до впертих клавіш, він витягав з них тугу підземних вод, бурхливих, але придушених. А ще придушений плач з грудей дівчини, дикий і шорсткий, як ті води, як ці волоцюги. В середині походу юнак з мідним лицем, втомленим сонцем, грав на дещо іншій лірі, прикриваючи очі. На подібних інструментах під коломиїською церквою грали старці, але їхня музика і пісні були жвавіші, беззахисні, а ця нота волоцюг наростала, вдаряла, немов замахувалася, щоб розтрощити. Наприкінці походу четверо цимбалів розсипали рясну зливу крапель, багато — багато сліз, без жалю, без розчулення, які капали тільки тому, що так вони повинні були капати.

Мандах відкрив рота, видихнув:

— Але ж це свобода!

Цвилинюк з острахом сплюнув:

— Татарчуки з-над Дунаю, безвірки сироїдські.

Ніби-то всупереч Цвилинюкові, Фока утішився.

— О, це справжні безвірки! — негайно вирішив він.

— Запросимо їх до Айзика, оплатимо забаву, нехай нам заграють і затанцюють.

Цвилинюк перехрестився, знову обережно сплюнув і пішов до церкви. Кочергани разом з ним, а інші якось і забули про церкву, бо витріщалися на мандрівників. Тимчасом Фока підійшов до велетня у чорному плащі і старий відразу припинив грати, зупинився. Інші також зразу зупинились. Старий дивився вперед скляними очима, закрив їх, поправив білі пишні вуса, кивнув молодому музикантові, заволавши; «Шандор». Танцювальний і гнучкий Шандор прискочив до Фоки. Він говорив так, що його можна було зрозуміти. Вони погодилися на запрошення, і Фока пішов до Айзика, щоб приготувати їжу. Та Айзик скривившись, вперше говорив неохоче, ніби з острахом:

— Це волоцюги, може й — небезпечні.. Хто ж знає... Дехто каже, що вони викрадають дітей, інші — що викопують трупи. Може це і неправда, але що вони крутяться по ночах, це точно. Якщо їм закортить — то пограбують, і хто ж їм заборонить? Втечуть, їх ще ніхто не наздогнав.

Фока чемно впирався, Айзик поступився, хоч вперше з опором і з умовами.

— Це тільки для вас, — сказав, — і під вашу відповідальність! І ви їх потім повинні відправити. І то обов'язково до ночі, бо інакше це вони нас з дому витіснять.

Не були то цигани, не були татарчуки з Добруджа, а мандрівні мадари, тільки не з Угорщини, а начебто з Румунії, а насправді з доріг, з прирічкових шляхів, з приморських боліт. Ловили рибу, водяних птахів також, мандрували і мешкали серед вод.

Поміж собою вони розмовляли небагато, відрубуючи зухвало по слову. Знали також кілька слів румунською. І тільки Шандор добре розумівся з ґаздами. Як він розмовляв, невідомо, сам казав, що це по-слов'янськи. Він єдиний не був родом із мандрівки, а з Сентес над Тисою. Але відколи його змила весняна повінь, то він вже додому не повертався. Шукав того старого Йожібачі, бо і той був родом з Сентес, але так давно мандрував, що вже ніхто про нього не пам'ятав. Шандор лазив за ним довго по кількох країнах, аж поки не знайшов. Із мандрівного товариства старого ніхто навіть не знав, що його звати Йожі, звали його Баньо-Кеменце.

Шандор розповів ґаздам, що в Сентес повно хліба, кукурудзи, білих гусей і подушок багато, непогане вино, а риби найбільше на світі. Всього доволі, тільки свободи немає.

Крім Кочерганів і Цвилинюка, ґазди, забувши про церкву, обсіли гостей і гомоніли, випитуючи Шандора про все. В цей час Айзик і жупаніца подавали замовлені страви, лише горілок — жодних, замість цього — пиво.

— Той старий, — буркотів Айзик, — і так достатньо гарячий, тож нехай охолоне і розслабиться.

Баньо Кеменце і Шандор сіли обабіч Фоки. Фока пригощав, а Шандор розповідав про їхнє життя, про мандрівки.

— У Молдавії і тут на водах для нас найкраще, тут нас терплять. Іноді закривають у в'язницю, але на коротко, так собі, на день, на два, можна виспатись, та й по всьому. Ті, що нас вже знають, то не закривають, іноді наказують нам поспівати, потанцювати, пригощають, навіть платять. І відпускають. А в Угорщині відразу кажуть, що це «tolonc», волоцюга, тягають, замикають у «tolonchaz», тримають без кінця, нудно.

Фока, хоч весь час і припрошував, то все ж слідкував за тим, щоб вони більше їли, ніж пили. Тимчасом Савіцький незвично пожвавився, сів коло них зі своїми цимбалами,

просив, щоб йому повторювали мелодію та співи і грав разом з ними. Вони власне й не співали, а чітко промовляли у співі. Від цього рубаного співу, від тих закручених лір, одна з яких звалася *tekerö* — закручена, а друга *nyonyere* — розіграйка, віддавало давниною, дикою свободою.

*Raborult az ej homàlya,
Tornyok orman az őszi szèl
Règi discersègröl beszszèl¹*

Мандат запалився:

— Вільніші від нас, де б їм ішлося про хати.

— До таких безвірків варто й прилучитися, — визнав Гелета.

Тимчасом Шандор, підкріплений їжею і трунками, не лише з охотою викручував своєю лірою, але й так, як умів, своєю слов'янською мовою:

— Найкраще там, де людина є, але не довше, ніж день. Може два дні. Але дві ночі — це вже ні. Бо там, де завтра, там ще краще. А все ж не потрібно сьогодні продавати за завтра, ой ні, добре і сьогодні. Але завтра не продавай за сьогодні. Добре завжди і скрізь, але зразу ж — далі, далі. Без цього скиснеш і ти вже огірок у бочці, вже пристанеш до хати, до труни. Навіть смерть краща у дорозі, ніж у хаті. До останньої години не знаєш, але вона нічого у тебе не забере. Що може забрати в дорозі? Навіть хвороба краща в дорозі, ляжеш будь-де, під деревом на траві, а світ відкритий. Для малої хвороби ліжко придатне, хай буде, а з великою що ти зробиш? Утікати, втікати, поки можна. А тут люди непогані, ні, самі всього не з'їдять, поїсти дадуть і дозволять прилягти десь у куті, якщо захворієш. І у зимі притулять. Ну а літом що ж? Баньо Кеменце має свою бурку «*szür*», коли треба, то дозволить сховатись, закрие від вітру, від дощу, краще, ніж дах.

¹ Затягнувся морок ночі,

А на верхівках веж осінній вітер

Про сиву давнину говорить (з угорської).

Шандор походив з комітату Чонград, як він розшифрував Чорний град. Там знаходяться могили велетнів з давнини, з дуже давна. Шандор розповідав:

— Були там колись велетні, одні померли там на місці, а інші не витримали і пішли далі. Вони мали надто великі кроки, ми так само. На Чонграді хати міцні, муровані, мужичі міста, криниці скрізь глибокі, черпають звідти прямо від Нього. І порядок в Угорщині, злодіїв небагато, це так, але таким, як ми, краще тут. Бо там панський порядок, не наш, а в Молдавії бояри окремо, а ми окремо. Вони у дворах, ми на дорогах, не заважаємо одні одним. Цілий чонградський край лежить на підземному морі, і з цього виникає, що земля у нас — у них, добра, щедра. Ану, як прикладеш уночі вухо до землі, то чуєш, як вдаються води. Там недалеко є озеро біле, Fehèr-to — це біле око підземних вод. Підземне море цим одним оком підглядає, шпигує. А весною з нього встають повені з-під землі. Іноді й зимою. Обов'язково потрібно підготувати човни, балії, бо все навколо заливає, як сьгає око. Неначе це вже суд! Треба вважати. Там ховається старий бог, він теж пильнує, захищає від вод, ще й допомагає, викрадає води, годує.

— Де ж він? — запитав Фока.

— Під землею, він давно нам дає, та колись земля все собі відбере те, що він надавав. Тепер нова віра, наказують садити дерева, щоб захиститись від повені. А що ж дерева відіють проти землі, якщо не допоможе старий бог.

— А який це новий? — запитав Фока.

— Той не наш, німецький.

— Німецький? Який це?

— Той, що тепер, новий, — відповів Шандор і запитав:

— А ви щось розумієте по-нашому, по-мадярськи?

— Небагато, лиш стільки, скільки нахалпався у Мармарош-Сігет, — відповів Фока.

— Отже, — пояснював Шандор, — той «öreg» — наш старий, то не örgö, що — назавжди, ані не ördeg, що —

чорт, бо це все тільки тепер німці помішали, а це просто öreg — старий і наш, а rægös — прихований.

Фока стеноу плечами, а Шандор провадив далі:

— Тепер вони воюють між собою, ну і ми втекли сюди від одного й від другого. Для чого нам лізти поміж них? Нехай самі воюють! Тут весело, весело йти, весело спати, весело вставати, стеретися не треба. Для чого волоцюзі стеретися? Але вночі, коли шумить на прихованих потоках там над гирлом Дунаю, то наш Старий нагадує про себе, і тоді Баньо Кеменце кланяється йому. Але здалеку...

— А ви молитесь? — запитав Фока.

— Буває такий час, ха... що Баньо Кеменце починає так: «Земле, матір-нематір, чого ж ти наїлась? Чого ж ти нажерлась, що ти така спрагла? Стільки п'єш сліз і крові стільки ж. — А ти, Старий, ти наш, годуєш своїх сиріт, харчуєш нас крадькома від землі водами, тримаєш, поки сила, поки прийде суд....

— Суд, чому суд? — запитав Фока.

— Нічого немає задармо, все коштує, прийде суд.

— Який суд?

— Це зачинено, втікаймо далі так, щоб здалека...

— А Баньо Кеменце що про це каже? — запитав Фока.

— Він більше не каже, тягне нас, жене нас. Після опівночі зникає, це його робота, він найстарший.

— Куди зникає?

— Ніхто не запитує, коли я буду найстарший, то таж буду зникати.

— А що це означає Баньо Кеменце? Чому його так назвали? — запитав Фока.

— Баньо Кеменце означає баба-піч, піч груба, як баба, там у нас — у них, над Тисою. Напхають соломи, підпалять, гріють і хліб таж печуть. І цей нас таж гріє і годує. І судить таж, наших жінок і дітей...

— А де ж вони?

— Там поміж водами, коло гирла, на острівцях, у хащах, де й птахи. Ми змінюємо гнізда. Шукати нас? ха, то

не знайти. Ми не належимо жодній державі, ні до цієї, ні до тієї, ні до якоїсь третьої. А зимою ми у волохів, там хоч де, притулять, пригріють, нагодують, не відмовляють. І не докоряють. Інші на нас кажуть, що ми від чорта і з чортом, інші нас вигнали б, а волохи ні. Кожному дають жити.

— А може б ви до нас в гори прийшли? — запитав Фока. — У нас теж дають жити кожному.

— Ні, ні, ні! У горах страшно, доженуть, оточать, спіймають.

— Хто?

— Не можна знати, треба втікати, а куди?

Після міцної перекуски, після розмов мандрівники танцювали. Айзик вже заспокоївся і на їхнє прохання знайшов ціпи. Танцювали під музику обох закручених інструментів, а Савіцький долучився з цимбалами до їхньої музики, слідував за їхніми тонами, вчився. Танцювали, замахуючись ціпами одні на одних, щось типу, як у нас із сокирами, але ухиляючи в останній момент голови від удару ціпом.

Та Баньо Кеменце вже непокоївся, твердо покахикував. І танцівники відразу ж перервалися і вже збирались в дорогу, якраз коли втомлені спекою і спітнілі Кочергани та Цвилинюк повернулися з церкви. Баньо Кеменце буркнув раз і вдруге, а Шандор похапцем переключив газдам:

— Пора нам, пора!

— Куди ж ви так поспішаєте? — запитав Фока.

— Мусимо бути в Тульцеа ще до півночі.

— Го-го, це здається шмат дороги, далеко.

— Баньо Кеменце пережене всіх, а ми за ним, — впевнено відповів Шандор.

— Але для чого так гнати, чого?

Шандор скривився, щось запитав старого, вказуючи на Фоку. Старий відрубав, а Шандор мучився, не вміючи знайти слова.

— Так необхідно, так повинно бути.

— Ваша доля? чи примус? — запитав Фока.

Шандор не заперечував, ані не підтакував. Прощалися, а тимчасом Фока доклав до їхніх мішків білого хліба і по пляшці вина. Мандрівники кисло посміхаючись, запитально позирали на старого. Тоді Баньо Кеменце наказав зняти йому з плечей бесаги, порпався у них досить довго, витягнув з дна шматку і подарував Фоці велику золоту монету, розміру гульдена. Фока впирався, Баньо набурмосився, а Мандат тимчасом гадаючи, що йдеться про обмін, запхав старому до руки молдавську банкноту. Баньо гнівно його відпхав і буркнув: «En maşam ur vagoşok,  n fizetem mindig¹». Фока зрозумів, а Шандор попросив упівголося:

— Не драгуйте його, для чого ж? Він вас полюбив, буде пам'ятати.

Фока знітився, а потім втішился якійсь думці, зняв схований під торбою пістолет і набиту цвяшками круглу порохівницю і подарував старому. Баньо Кеменце прояснів. Оглядав довго на світло, наближав до очей, а потім рубнув щось дуже чітко, з чого Фока небагато й зрозумів. Шандор швидко переклав:

— Він ваш друг, сказав таке: «Не до людей ліпися. Ні! До вод, до хаців, до птахів. Так!».

Сам Баньо скривився, а потім насупився, як траурний стерж'ятник з Семигороду, нарешті змирився, промимрив кілька слів, а Шандор знову переклав:

— І до того Старого, внизу глибоко, туди до нього — так. Варто!

Потиснули один одному руки.

— Дай Боже здоров'я і щасливої дороги, — сказав Фока.

— Az  reg Isten adjon!²— відповіли раз і вдруге мандрівники.

Фока і Баньо, а інші також поміж собою, пили прощальну склянку пива. Допивши до половини, Баньо перервав, вказав пальцем на землю, щось сказав, а Шандор пояснив:

— Це для того Старого, нехай прийде і поп'є.

¹Я сам завжди плачу (угорськ.).

²Старий Бог дає (угорськ.).

Фока зрозумів, допивали дуже повільно. Баньо ще щось пробурмотів до своїх, і вони, взявшись за руки, розхиталися в ту і у іншу сторону, кружляючи аркан навколо газдів. Відтанцювали дрібними крочками прощальний танець, весь час кланяючись у танці. І так витупцювали, танцюючи, на дорогу. Газди дивилися на них із співчуттям, а Вітролом жалів:

— Бідаки, такий шмат дороги в таку спеку.

Шандор лише цей один раз пожартував:

— Все є звичкою, смерть також! Але хто її вигадав?

Вони знову поспішали, земля знову зникала під їхніми швидкими постолами. Знову здалеку було чути tekerő. Це Баньо Кеменце добрався до музики впертих клавішів, немов до закритих під склепінням землі вод, наче будив тверду і тернисту дівчину Csipke-rozsika. Потім заводила пуенуєре у руках молодого Шандора і втікала від смутку, далі цимбали сипали рясний дощ сліз, які зовсім не скаржаться, але мусять текти. Гелета забув, що так поспішав до хати, і піднесено заволав:

— Ходімо за ними, до гирла, до моря, там життя!

Кілька бутинарів, з тих молодших, зірвалися, ніби хотіли їх доганяти. Та поки вони щось вирішили, мандрівники зникали, зникали і швидко зникли в куряві і за поворотом дороги. Цвилинюк не витримав. Встав, перехрестився, перехрестив інших, вражено заволав:

— Люди! Ви не пішли до церкви. А чи ви знаєте, у що ви влізли? І хто той старий грубий чорт? Ви бачили, як він йшов! Це ж сам Вічний Жид!

Всі застигли, нарешті Матарга прошепотів:

— Це саме він, ось де справжня безвіра.

Вітролом також перехрестився:

— Вічний Жид? А ми всі йому подавали руку.

Фока влучно відрізав Цвилинюкові:

— Ви ж обіцяли не каркати, і ви ж самі знаєте і самі так говорите, що Вічного Жида вирахували щойно за сімнадцять років.

Цвилинюк загарячкував:

— Не заперечую, але це всупереч розрахунків і тому ще гірше. Щось несподіване загрожує, щось страшне чигає.

Фока роздратувався:

— Ви щось таке вигадуете, що аж сором.

Цвилинюк загнував:

— Я вигадую? Напевно таких дурощів не вигадую, як ті пани, твої побратими.

Фока заспокоював з усмішкою:

— Але ж він пішов у зовсім протилежному напрямку, ніж наша дорога. Запитайте у Айзика, чи це Жид, той би його відразу впізнав.

На згадку про Айзика заспокоїлися, але вперто мовчали. Щойно за якийсь час Мандат, наче скидаючи з себе чари, сильно потряс головою аж розсипалося довге льняне волосся. Розреготався.

— Кажіть, що хочете, а я волю одного грубого Баньо Каменце, аніж десять худих шефів з їхніми худими богослужіннями.

Гелета також стряснувся:

— У них там, на водах, життя, свобода, яка ж іще інша віра потрібна?

— А все ж, — зітхнув Вітролом, звертаючись до Фоки — ви взяли золоту монету. Страшно...

Фока знову заспокоював:

— Дам священику Бурачинському на церкву, нехай покропить. Якщо це від чорта, то золото розтопиться. Але ви зважте на те, як вони слухають того старого...

Замовкли, сиділи мовчки, хтозна, як довго, і про що вони там думали. Тимчасом візит і авторитет віденського директора зробили своє. На заспокоєння страхів чи туги, справжній, а не вічний єврей Айзик появився і заявив поспішно та із задоволенням:

— Цієї ночі, після опівночі їдуть фури прямо до Ясс. Цілий караван! Їх веде Мош Нікіфор. Ви знаєте, хто це? Головний фурман у всій Молдавії і мій побратим. З такою бородою до пояса! Православний волох, але ще кращий, ніж єврей. Ну! Сам Авраам! Коло нього крутяться родичі моїх родичів. А там у Яссах мешкає Єкеле Мангер, наш крайнин зі Стопчатова від Печеніжина. Про нього кажуть, ще це просто фірма. Він там знайде фури і відправить до самого кордону. Це гарантовано.

У господі зашуміло. Хоч до вечора ще було далеко, бігали, готувалися, аж поти з них лилися. Молоді вигукували, немов повпивалися: «Дай Боже здоров'я панові капіталу, що дає нам повернутися!» — «Хай живе наш побратим, директор Мандль!» — «Дай Боже щастя Айзикові і його родині!», «Дай Боже здоров'я всім євреям від початку до кінця світу!».

— Хай живе здоровий наш грубий Вічний Жид Баньо Кеменце! — перекричав усіх Мандат.

Цвилинюк заткнув вуха, а Вітролом чемно просив:

— Люди добрі, дякуйте Богові, що можна повернутись, не плетіть абищо, не накликайте, тихенько. Бо інакше — Молдавія вам носом вилізе.

Мандат весело кричав:

— Молдавія не така, прийняла нас люблю, годувала-гостила, як рідна мама, дай Бог здоров'я всім волохам!

Довбушевий нащадок Половик-Гелета зухвало вдаряв очима:

— Чого це ви нам погрожуєте? Чому б нам мала носом вилізити? Повертаємося в гори, в полонини, у свої ліси, крила нам виростають.

— Ростуть, ростуть, — тішився Лесьо.

— Ой, ростуть, я неначе на небо лечу, — тихо промовляв Біриш.

— Ой, ростуть і мені, — розчулено белькотів Бомба.

Мандат безперервно сміявся, як щаслива дитина.

— Подивіться, який гарний наш Бомба з крилами!

— І де ж та чужина? — переможно запитував Фока.

Старий Кочерган підняв руку, повільно урочисто промовив:

— Зупиніться на хвилику, погляньте розумним оком, хто вас годував. Молдавія — це наш старий край. Ми наче у наших батьків побували.

IV. КІНЕЦЬ ЧВАР

А ось і кінець. Лише стільки, скільки Андрійко-Лісова смерть нашепотів з-поміж усіх шепотів отцеві-деканові Бурачинському підчас весняного об'їзду церковці на Бистріці. Весна почалася сумно, без вітру, без дощу, цілком сухо, якимсь старо. А закінчилася вибухами снігу, лавинами, повінню.

Вісімдесятилітній декан виконав свої обов'язки за три дні. Очистив душі своїх парафіян сакраментами і проповідницьким криком, повторюючи, не відомо в який вже раз, свої славетні промови про пророка Іону і Левіатана. Врешті-решт він їх збадьорив, а на прощання, як звично, порадував сміхом. Він вже збирався додому, коли з гір, з-під Кострича приїхав з двома кіньми Любко Андрійковий з недобрими новинами про батька: що має пропасницю, що виглядає дуже недобре і, що тут багато говорити, захотілося йому вмирати. З цього всього він просить священика до себе. Тому священик передав у Криворівню, що він поки-що не повертається додому. Вибрався на ніч до нового Андрійкового обійстя.

Туди було значно далше, а ще стрімкіше і більш круто, ніж уявляв собі священик. Вершини Кострича то появлялися над головою, ніби наближали межі села з іншого боку хребта, то знову вперто віддалялися, немов ховаючись за лісами. Священик пригадував, що якусь кількість років тому приблизно в цьому місці він заблукав конем у якийсь сліпий бутиновий плай. Заїхав під вечір на дно яру і вже не міг вибратись із заплутаних сухих гілок. Зліз з коня, продирався вперед, а старий кінь, то схиляючись під гілки, то вибираючись на зрубані стовбури, і навіть перескакуючи з відземка на відземок, продирався за ним. Та врешті вони, священик з конем, мусили переночувати у лісі.

Зараз же стежка була впорядкована, хоч і стрімка та крута, та вже чітка і тверда, як дорога. Вище відкривалися все більш віддалені краєвиди, щораз сміливіші. Тільки-но вони виїхали під верх, з угорського боку потягнуло гарячим вітром. Небо почорніло, сухі, голі, наче окам'янілі буковини, які весь час нагинав вітер, були особливо понурими. Густі шари листви по ярах зловороже шуміли, зовсім не весняно. Та священник радісно привітав приховане у закутку Андрійкове обійстя. Він вже давно не бачив гнізда, так добре прихованого на схилі, у такій згоді з навколишньою територією.

Коли він увійшов до хати, то застав Андрійка на широкій печі, на грубих ліжниках. Піч була така гаряча, що при доторку обпікала. Та Андрійко здригався що-якийсь час від пропасниці. Сам священник не любив теплих приміщень, відразу спітнів, важко дихав. Тому вночі він спав неспокійно, та, на щастя, на ліжку, а не на печі. До того ж, уночі досить сильний вітер вривався раптово у затишок, і священник часто прокидався. На світанку він побачив крізь вікно, що навколо хати біло. Вітер затих, буковини були вкриті білою пеленою, стежки густо засипані, а під кінець потиснув ще й сильний мороз. Сніги загребли стару весну і роз'яснили світ. Упійманий в пастку нової зими, священник смутно здався, а Любко відразу ж, продираючись через сніги, з'їхав униз, щоб передати вістку на плебанію у Криворівню, що отець здоровий, лише йому важко вирватись з заметів.

Всі домочадці передбачливо залишили священника на одинці з Андрійком. Попиваючи молоко, постійно гріючись на краю печі, вони гомоніли з самого ранку. Переважно про те, про що перестали розмовляти, наче внаслідок змови. Про погибель бистрецьких рубачів. Перед ними теж появився Левіатан, тільки не морський, а гірський. Усіх загриб, тільки Андрійка виплюнув. Саме про це збирався говорити Андрійко. Але він затинався, весь час переривав, священник хотів почути, але випитував обережно:

— Спочатку казали, що і ви загинули, а потім, що ви осліпли, а нарешті, що якось замурували рота.

Андрійко розповідав важко:

— Саме так, як у вашій проповіді. Я з'їхав на дно гори, земля мене проковтнула. І я загинув, а потім ожив і в самому кінці осліп. Я не смів молитися, бо ті погинули, а я вижив. Але чому? Для чого? Скажіть.

Священик не відповідав, Андрійко пояснював:

— Знаки я бачив від початку, але сам собі не вірив. Тож, як вимагати, щоб інші повірили? Я наглядав за ними, часом щось сказав тихо, щоб занадто не сміялися. Остаточно я злякався тоді, коли Танасенько пророкував потоп і кінець. Коли мої напучування вже не допомагали, то я ходив за ними, коли міг. І в той останній раз також. Але Левіатан мене не захотів. Добре хоч одне те, що не сталося те, чим страшив Танасенько.

Андрійко перервав, показав за вікно:

— На дворі було саме так, як сьогодні.

Священик вийшов за хату. Після потопу снігових заметів розпогодилося, що аж любо було. Не було й сліду старої весни, ані журби, ані нудьги, ні обдертих буковинок. Знизу земля затвердла, на ній іскрилася снігова піна. На лісах і вершинах білі загортки відбивали світло так, що аж боліли очі. Сонце і вітер мали з чим гратись. Далекі вершини курили собі люльки, спокійно, щасливо.

— Через якихось два дні можна повертатись, — втішився священик, — аби лиш протоптали стежки.

Коли він повернувся до хати, Андрійко підвівся на руках і розповідав жвавіше:

— Так само було тоді, коли ми востаннє повертали-ся з бутину. Ми дійшли на Зелене, недалеко до села вже після полудня. Ще до того ми зауважили на чистому небі білу копицю-вершину. Гора гладенька, сонце на ній виграло, але в її животі під снігом там, де тріснуті скелі, я про це добре знаю, заховані скарби. Не срібло і не золото, а луска, яка світиться на сто метрів у глибину, а може

й більше, поскладана рівненько, як короби. Там ще до потоку світу, стара могила живих істот. Не одне життя гора там проковтнула. Похоронила цілі роди, накрила цілі пласти, один на другий.

Тільки-но побачили рубачі, як блистить вершина гори на західному сонці, закричали в один голос, аби скоротити дорогу, а не обходити через село вздовж Ріки. Сніг твердий, лопати і чекани у нас із собою, пройти туди — це легко. І слушно, бо обходити навколо і далеко і нудно. Тож ми відразу пішли стрімко вгору. Ноги самі рубали сніг, ми не провалювались і не зсувались. Тільки дуже високо вже почався западистий сніг, м'яко увігнуті подушечки, тільки й лягай. Сонце зайшло, але так було навіть краще, бо в очі не били відблиски, а на снігу і так було видно. Ми провалювалися все глибше, допомагали собі лопатами.

Вже пройшли більше від половини шляху, аж тут блискавка високо над лісом. Я дуже чітко почув шепіт: «Вони попалися!». Потім висока, як чотири смереки, тінь змахнула, немов крило, і позіхнув голом так, наче вовк прокинувся у лігві. «Повертаймось негайно, — просив я, — чуєте? Відкриває на нас пащу!». Вітролом заспокоював: «Можливо, засов готується проти лісу, але нас не спустить. Немає чого боятись. Повертатися надто пізно, на Річці скоро вже ніч». І зразу ж пролетів наступний туман тіні, ще вищий. «Люди, це не жарти, — наполягав я, — повертаймось негайно!». І тут тріснув грім, потім загуркотів довгий грім. Засов снігу насунувся на ліс, зупинився. «Ну, бачите? — казав один з іншим. — Ліс не пустив». Тільки Лесьо Караванчук, взявши мене за руку, прошепотів: «Чуєте шепоти? Ви бачили тіні?». Щоб не лякати, щоб криком не підштовхнути засову, і я прошепотів до Вітролома: «Кузьмо! повертаймось бігом! Вже! поки ще є час!». Вітролом голосно засміявся: «Тепер? Коли ми вже проковтнули половину гори?». Мандат весело зареготав, всі сміялися, крім Леся. А я їм пошепки: «Ви чули шепоти?». Лесьо теж чув. «Повертаємося, Лесью?» — «Я за компанію, так як всі», — відповів Ле-

сьо. — «Люди, — кажу я їм вже відкрито, — це не ви гору проковтнули, це вона вас збирається проковтнути. Втікаймо і то бігом, заради Ісуса святого!». Вітролом зупинився: «Повертайтеся, Андрійку, ночуйте над Рікою. Коли комусь щось причується, то змушувати не треба». — «А ви не бачили, не чули?» — питаю я. — «Ні, — відповідає, — я нічого не чув». — «Але ж Лесьо чув», — кажу. — «Ну, то нехай повертається разом з вами. Тут ще стрімкий спуск, а він не такий міцний, та й ви не надто, повертайтеся обое».

Щойно він це промовив, як яскрава блискавка розсвітлила ліс, а гуркіт був такий, як тоді, коли на Ріці скелі розбивали. І не дивно, ліс же прорубаний, не такий, як колись, не впирався. Після цього гуркоту він сам, Левіатан, появився відразу нижче лісу. Неначе ми його накликали. Ми зупинилися шеренгою, я це запам'ятав: Мандат, Гелета, Матарга, Лесьо, Бомба, Вітролом, Дмитрейчук, а я в самому кінці. І тиша.

— «Повертаймось бігом»? — прошепотів я. «Мабуть, так» — відповів Лесьо.

Інші мовчали, чекали. Ще пару цих хвилин були нам зіслані з неба, більше вже ні. Тимчасом Левіатан переодягнувся у липку маску снігу. Вітролом заспокоював: «Це вже кінець, ви ж бачите, засова м'яко розбита, ходімо прямо на поперек».

І відразу ж для нас усіх почався кінець світу. Тихенько зростала в наш бік його паща, щораз вище понад наші голови. Відкривалася. Але ж ні! згори, знизу, збоку того тілица насувалися пащі. За кілька митей набухали, розрослися так, як дерева за сотню літ. Вигиналися, шукали.

Петрисько, внук вашого дядка, той, що його звали Мандат, вкопався ногами у сніг. І повірте мені, сміявся, наче це була гра. Таким він був. Сокирою розбивав чорно-білі морди, рубав. Але, де він щойно зрубав, виростили тихо і швидко дві нові і все ближче. Він провалився по коліна, потім вище живота і закричав до Гелети: «Половик, на допомогу!». Ще раз відкрив рота і вже його не

закрив. Половик трошив пащі сокирою, дзьобав чеканом, відкидав лопатою. Надаремно. «На допомогу, Матарго!» — кричав також Половик. Матарга ричав, кидався всім тілом на пащі. А тут виростали нові пащі, насувалися тихо, відкривалися, ковтали. Проковтнули найсильніших: Мандата, половика, Матаргу. Більше ми їх не бачили. Не злякався Лесьо, заточувався у снігу, занурювався, майже зникав, але знову виринав, ступав міцно, йшов уперед, кричав з усіх сил: «Дайте руку, Петриську, руку, Ёлето, озвіться, Матарго!». Щось там заскреготіло у сніговому пузі Левіатана, трощені кістки чи здушені голоси? Та Лесьо не припиняв. А в цей час лився сніжний пух м'якою хмарою, переливався нам через голови. Якусь мить душив, здавалося, що задушить, але зразу ж провіював. А те, що на нас сунуло, було тверде, як скеля. Розбиваючи чеканом, Лесьо просувався до середини, до самого твердого живота. Здавалося, що йому пощастило, бо нова паща не вискочила. Інші також набрали охоти, Вітролом вже йшов за ним, далі Бомба, потім Нявчук, всі з чеканами, наче дзьобати гуси проти Мари. Потвора притихла, ніби їй уже було досить, чи може хотіла добре проковтнути. Не заgrimіла ні разу, тільки бурчала і бриніла. Мабуть, її спровокували, бо раптом знову заgrimіла, підскочила, сипнула в очі гострою і морозною піною. Сунула повільно до провалля. Тепер вже ми полювали на неї, щоб вона не забрала тих, не розбила, не задушила. Я і Дмитрейчук стояли на самому кінці, на рубцюватому схилі, а Лесьо проштовхувався вперед, ніби був сильнішим від усіх. Левіатан збивав його з ніг, а він підскакував, відскакував, вискакував понад нього. Не втомлювався. Я і зараз це бачу, як він уникав того, наче птах. Навіть крикнув: «Є Матарга!». Витягнув щось чорне, це був Матарга, зімлілий чи може задушений.

За це Левіатан розлютився, що йому такий шматок виривають з кишок. Лесьо худенький, легкий, показував хитрі прийоми, то згинався до землі, то підскакував, але все тягнув Матаргу з кишок білого чорта. Та й що з того?

Показував свої прийоми Лесьо, а Левіатан показував йому свої, ще хитріші. Начубився знову зверху, задимів морозом, що ми аж нічого не бачили, потім скочив і зверху, не пащею, а задом привалив тих трьох. І рипнув відразу ж поруч зі мною і Дмитрейчуком, як велика біла баба, закутана, гузицею вдвічі більша від нас, понад наші голови. «Ну, йдімо і ми проти нього», — прошепотів Дмитрейчук. «Ні, — прошепотів я йому, — лягаймо на живіт, упрімося ногами в плити, нехай по нас пройде до провалля, пузо йому розсиплеться, то може і тих висипе».

Та Левіатан не поспішав, був ситий. Велика біла гузиця, почвара з чубом висіла над нами. Він чекав, чекали і ми, тріщали від чекання. Темрява вже хапала за очі. «Подражнити його, — шепотів Дмитрейчук, — бо вони задуться». — «Слушно, — кажу я йому, — бо зараз стане темно». — «Гоу, ти старий чорте! Гузице снігова, — обзивав криком Дмитрейчук. — Вирушай!»

Чорт мовчав, не поспішав, що це для нього за проблема. Ставало щораз темніше. І це нас погубило. Крики нічого не дали. Підійшов і я до гузиці, почав рубати чеканом з самого низу, раз за разом. Дмитрейчук теж рубав і сік. Наші руки ослабнули, ми відпочивали і знову рубали. Ми б його і кусали, бо розлютились, що ми такі безсилі. Що нам безпорадно доведеться провести ніч коло могили побратимів. І ми справді почали його кусати. Ох! як ми кусали, а ще й вили, аж поки нам роти не задерев'яніли, горла задубіли. Але ми не могли відійти і на крок, бо якщо тих у пузі залишити, то вже поховати їх навек. Зовсім стемніло, коли добряче підрубаний з низу, він рушив на нас. Ми прилягли дуже пласко до плит, більш по-жаб'ячому, ніж жаби, а ноги вперли об плити на самому краєчку. Сокири і чекани вгору, щоб його пузо на них розпоролось. Він бурчав, сунув дуже повільно, і той, хто нічого не знає про засови, навіть не зауважив би, що рухається. Знову хитро задимів, знову раптово розвернувся і одна м'яка паща за іншою висувалися, немов злякалися провалля. Більше,

ніж він хотів на нас, тепер ми хотіли на нього, щоб поверну-
ув нам наших. Бо ми якось так собі подумали, що таких
пласких, як ми, він не зможе вхопити. Нехай йде на нас і
по нас, а ми заскочимо на хребет. Ох! Як ми трималися
ногами плит, як впиналися раками від постолів у сніг і у
скелі теж, а ще й нігтями, пальцями, зубами. Але це був не
звичайний засов, це Левіатан на нас полював. Він рушив
по нас, мені в очах засвітилися ліхтарі, задзвеніли похор-
онні дзвони, здушило у горлі, почорніло в голові. А потім
били по голові з пуза засови розтроснені стовбури один за
другим і будили. Дмитрейчук ухопив мене за руку і тільки
видихнув: «Андрійку, тримайте». У такий гріб ми з'їхали
разом з Дмитрейчуком за руки. Не було навіть гадки, щоб
вирватись! Аж у самому низу Левіатан з гуркотом впав.
Розбилося його біле черево і розсипалося. І ми обоє вже
вільні. Я напівживий, а Дмитрейчук?? А Сам Левіатан?
Біда не щезне, полетів далі шукати собі нового тіла, має з
чого ліпити. Ніч чорна, зрозуміло лише те, що Дмитрей-
чукова рука у моїй руці і що вона мертва. Я викресав світ-
ло, обмацав його чоло, послухав серце. Він був вже холод-
ний, застиг від морозу. А він інших ані стогону, ані подиху,
такі ж мертві, як увесь світ тієї ночі. Тільки мене вибрала
доля, і Левіатан теж, щоб я вижив. Щоб переcheкав довгу
чорну ніч, щоб був у розпачі і ще щоб сподівався, і щоб
врешті з усім змирився. Щоб я на ранок від тієї туги за
світлом і за кару осліп від снігової білизни. Довшої ночі ні-
коли не було. Так, неначе тільки я один пережив увесь світ
і все світло. Кажуть, що колись все закінчиться. Але після
того кінця велика темрява не закінчиться ніколи. Я забув
про родину, про дітей, про господарство так, ніби їх ніко-
ли-приніколи й не було. А вранці... щойно я почав повза-
ти по снігу накарачках, відразу ж сильна білизна вдарила
мене по очах, а за нею наступила сліпота, нова чорнота.
От тільки тоді я насправді жажнувся, закричав. Лише тоді
я схаменувся, наче прокинувся у труні. І від тієї притом-
ності я пригадав собі, чого мене колись навчив той ватаг,

котрий із зимарки забрів з худобою у сніги перед самим Різдвам. Рятував худобу, як міг, але осліп від білизни. Навчив мене, що потрібно промити очі сечею. Аби прозріти. Це відомо. Тож я промив і тоді, і зараз іноді промиваю, коли морок збирається повернутись на очі. Лише коли я прозрів, мені захотілося спати, заснути навіки. Але нічого немає за дармо. Я шукав тих по скелях, шукав серед снігового пилу і снігових брил із розбитого зсуву, зрештою, шукав вже зовсім унизу. Я знайшов усіх, тільки Мандата не міг знайти. Він, видно, вліз у якусь брилу льоду і вона його забрала, сховала. Головний Сміх заховався назавжди. Я всіх поскладав покотом, ходив навколо, розбивав брили і завали льоду — намарно. Навіть кричав, бо хтозна, а може? Я верещав: «Петриську! Мандат! Побратиме!». Ого! Лише відлуння зі скель відгукувалися мені, і сміялись теж, неначе сам наш Петрисько засміявся в останній раз. Хоч вже без сил, хоч накарачках, я доліз до села на Зелене аж під вечір. Наступного дня люди прийшли зі мною на гору з лопатами, допомогли мені, занесли тіла під церкву.

Потім розповідали, що загинуло дев'ятеро. Це неправда. Тільки восьмеро, про це треба пам'ятати. Бо я один уникнув. Я вартував здавна, відганяв це примівками...

Священик знітився, підвівся різко у пориві, потім відразу ж сів. Опанував себе, заволав:

— Бог може все! Написано ж: Ти розбив голови драконів і розчавив голови Левіатана.

Андрійко задумався, переривчасто мимрив:

— Тож я думаю собі так — що ж може такий, як я? Але якби преосвященний владика до того висвятити би своєчасно, одну за одною, всі гори і прокляв чортівню, не було б такої втрати.

Священик зірвався з лави:

— Що ж це вам стрілило в голову? Якщо преосвященний митрополит висвятить усі гори, то вже не буде снігових засов?

— Засови засовами, але вже не буде гуляти чорт-Левіатан, ані не полюватиме на християн, — Андрійко зітхнув:

— А якщо б там в його животі був пророк, чи принаймні священик, то звільнив би.

Священикові важко було всидіти на місці, тим більше він довго не витримував і поза домом. Розмовляв з Андрійком до пізньої ночі, втішав його, але сам тієї ночі спав ще гірше, ніж попередньої. Спека перегрітої хати зварилася йому. Спокій затишку його обтяжував. А ще гірше, що якийсь кашель і духота тиснули йому на груди. Важкий сон розбудив його вдосвіта. Андрійко наполегливо затримував, а священик йому пояснював:

— Тут у вас добре, бо на краю світу, але своя хата — це своя шкіра. Знаєте ту байку, як старому чортові захотілося людської шкіри, а потім задушився у ній. Так і це. І ще й сон страшний мені приснився, треба втікати. Якась облава. Як пси зайця, переслідували мене зятяті кредитори і незаплачені рахунки. Що я тут вивільнюся, то вони там наскочать — гузя! Не можу собі пригадати, щоб я колись мав якісь борги, та це, мабуть, якісь гріхи? Душить мене, мені потрібен рух, вітер.

Андрійко занепокоївся, присів на краю печі:

— Сон зрозумілий. Це ніякі не гріхи, це чорти на вас заповзялися. Сидіть у хаті, сьогодні ще не рушайте, отче духовний. Погода занадто парадна і пастка не на злих поставлена.

— Але ж тут немає жодного снігового замету, — відбивався священик.

— Немає? Але Льодова Баба звивається, спокушає світлом. М'яко, весело, а все ж западиство. Будь-де кінч може зсунутися задом у бердо, на саме дно, щонайменше, то ногу зламає.

— Воля Божа, Андрійку, — сказав священик.

Андрійком, як ображений, різко сахнувся, пропасниця сильніше затрясла ним. Він розкричався:

— Така воля Божа? Погубити стількох молодих? Осиротити стількох дітей? Ні! Це чорт! А ви хоч маєте з собою

свячену воду? Кропило, олію, кадило і молитовник для прокляття чортів?

Священик гостро перебив:

— Який же я був би священик, якби постійно тремтів перед чортами. Не життя є найважливішим, а те — яке життя.

Андрійко надувся і твердо прибив:

— Не їдьте сьогодні. Не поїдете!

Священик теж відрубав твердо:

— Пішки піду, до вечора кудись дійду. Бог пильнує. — Він встав і сказав: — Помолімося, Андрійку, божий псалміст співав так: «Чим є людина, що так турбуєшся про неї, Господи? Ти зробив її не надто нижчою від ангелів, наділив славою і шаную. Дав ти їй панування над ділами Твоїми, поклав до її ніг усі трави, корови, воли, вівці, польові тварини, птахи у повітрі і риби, і все, що знаходиться на водяних шляхах. О, Господи, яке ж прекрасне ім'я Твоє!».

Андрійко зітхнув, перехрестився і замовк. Незабаром про щось шепотівся з дітьми, неначе у змові. Любко і обидві доньки скулилися перелякано над батьком, весь час поглядаючи на священика. Повчаючи дітей, Андрійко, не зважаючи на пропасницю, викидав із себе пошепки грізні постріли:

— Не допустити їх, путами зв'язати, прогнати...

Священик здогадався, що це магичні настанови на небезпечну дорогу. Розуміючи, які страхи в них пробуджує, він виправдовувався:

— Діти мої, зрозумійте мене. Не гнівайтесь, я мушу їхати, її милість моя жінка дуже хвилюється, а старий святий кіт лементує по цілому будинку, не дає жити.

— Чому святий? — запитав Любко.

— Задля сміху так назвали старого коцура, бо він не покидав мене ні на крок. Навіть по церкві лазить за мною. А коли мене немає, то заводить і м'явкає, не можна витримати.

Священик підвівся, прощався з присутніми. Порив-часто сказав:

— Наказую вам, Андрійку, вигріти пропасницю на печі і то повністю! Лише весною гайда на сонце, хай вигріє!

Андрійко скиглив по слову:

— Думок — моїх — не вигріє, — з голови проростають. Дай вам Боже, отче духовний, сьогодні щасливо доїхати, а весною — я відведу вас на те місце, щоб ви його освятили... А, якщо Бог не дасть, то принаймні сюди на гору по мене приїдете...

Священик зрозумів.

— Соромтеся, Андрійку, Господь до вас проявив стільки ласки, то мусите жити. Та й ви ще хлопчисько напроти мене.

— Хлопчисько? Мене надто обтяжує на плечах той тягар. Такі молоді пішли намарно, то для чого ж я тут?

Священик задоволений, що його не затримують, по-жвавився, голосно засміявся:

— Чоловіче, а для чого я тут? Старість — це письмо в оба боки, ласка — це так, але головне випробовування — це ще більше. Ті — своє показали, не злякалися, тепер їх видно наскрізь до сонця. Які ж вони прозорі! Ну і позбулися. А ми, братику, ще тягнімо, гайда догори. Бо хтозна, як ми проявимося. Від старих вимагають жорсткішого рахунку. Бо тимчасом Бог дає нам щодня і надто багато. Треба дякувати, а не буркотіти. А я вже такий старий, як перепалений горщик, кипить швидко і зразу ж витікає.

Андрійко мовчав, дивився поперед себе, щось жував у зубах, ще по слову пробовкував:

— Кажете — рахунку вимагають... А я вам ще не сповідався про те, що мене пече. Га, якби ж це знати, отче духовний. У нас кажуть, що тим, котрі ліс катують і нищать, за кару після смерті будуть ноги з могили стирчати, як гілки. Або й ще гірше...

Священик зморщився:

— Що? Що ще гірше?

— Святий грім в могилі вдарить у статеві органи... Ой, я б уже заховався під землю. Та що ж? І так мене дістане. Який сором!

Андрійко з труднощами ковтав слово за словом, немов горло його напухло. Священик рознервувався:

— Який сором, що це за небилиці?

— Ті молоді вже заплатили, і я не скажу, що з честю. А на мене — ще чекає.

— Що ви, що чекає?

Андрійко прошепотів:

— Ті, лісні — знущаються, ображають. Так, як тоді, коли мене Біда в гущавині спіймала і снігом засипала. Так само мені іржала до вуха: «Ти лісова смерть? І-га-га-га, ти пишносрака надута, Андрійку. Ти шкодив, винищував цілим родом тих, що не захищаються, винищував їх до останнього! Ганьба тобі за це, вічна ганьба! І тому другому так само». Так гавкають, не дають мені жити. І ще вам зізнаюся, що мені шкода Фоки, і то дуже...

Андрійко опустил голову, закрити очі рукою, а священик відкрив рота так, наче хапав повітря, потім міцно цмокнув, ніби скуштував щось смачне, нарешті замахав руками, немов відганяв щось від себе. Знову сів, забув про від'їзд. Заспокоївся, говорив чітко, слово за словом:

— Пан Бог дав нам свої діла для чесного використання, для праці. Дав також і ліс, так само, як і худобу. А заборон щодо цього не давав і покарань таких немає.

Андрійко підвів голову, вдарив очима, пробурчав:

— Щоб за це не було кари? Що ви мені тут розповідаєте. Роздратований священик підвищив голос:

— У цій справі ви нікому не зробили кривди, бо і не хотіли робити кривди. А де ви чули таку заповідь: «пам'ятай, щоб не рубати лісу»? Немає такого.

— То сумління вже ні до чого? — прошепотів Андрійко. Священик нетерпляче закричав:

— Сумління потрібно слухатись, а не лякатися, і молитися. Бог милосердний!

— Милосердний? — зітхнув Андрійко недовірливо.

— Так, — прибив священник, — молитися. Поки ми молимося, доти ми потрібні на цьому світі. Це корінь для обох світів, для цього і для того. — Священник підвівся і рішуче заволав: — Помолімося, Андрійку.

Андрійко опустил голову, молився упівголоса, але пропасниця ним різко затрясла. Він здригався у судорогах і зітхав більше, ніж молився. Священник гордовито підірвав худу голову, як гірський кінь, коли винюхає якийсь страх у темряві.

— Андрійку, голову догори! Чи ж ви забули своє власне бутинове прислів'я, юнацьке: «Немає на нас смерті... аж поки не прийде». — Декан засміявся підбадьорливо.

Андрійко підвів голову і сумно, але вдячно посміхнувся.

Тимчасом на засніженому подвір'ї чекали два коня, яких тримав Любко, осідлані м'яко і тепло. Коло них стояли дві дівчини з дерев'яними лопатами. Загорнутий у грубу манту священник сів на стару булану кобилу, звану Лиса, а Любко їхав поруч на припаленому гнідому Шкрумку. Одна дівчина лопатою пробивала в снігу дорогу, а друга вела кобилу за вуздечку. Любко весь час споглядав на Лису, лагідно покрикуючи. Та не було такої потреби, бо щойно вона вийшла з подвір'я, почала турботливо сопіти, підозріливо нюхати сніг, гребти його передніми ногами і щомить присідати на круп. Дорога вниз видалася священникові ще стрімкішою, ніж виїзд вгору два дні тому, просто неможливою для спуску. З пустки, яка бушувала навколо лісу, то сліпило ударами сонце, розблискуючи пухнастий сніг на деревах, то вривався вітер, роздирав його, розвіював. Та потім сніг закурився десь із пустирища. Ба, сипнув знизу до неба, і ще більше, вистрелив вгору білими стовпами. І вже викрутився у світ. Де низ, де верх? Священник закрив очі. Але худа голова старої кобили не похитнулася. Лиса відмірювала крок за кроком, так само й Шкрумка, то ковзаючи, то хрипучи від страху напружувався, завзято ччився. У похмуро-світлій заметілі два виховувані

від лошатка у хаті бабські коненята ступали бадьоро, але уважними кроками вони так втрамбовували сніг, неначе везли вантаж найгарніших великодніх писанок до церкви на святе Воскресіння. Обидвоє сильно напружувалися. Але тільки у тому напрямку, щоб гальмувати. Сила тяжіння працювала замість них, тягнучи їх униз, а вони впиралися, майстерно нею управляючи. На поворотах стежка, яка була покращеним плаєм старого панського бутину, зависала у пустці. Хтось, п'яний від ігор світла та снігу, якщо б забув про обережність, міг би тішитись, що пливе у повітрі. І священник, який вирвався із перегрітої хати, після дводенної засидженості, від грізних примар і важких снів — тішився. Кахикав і кашляв, іноді щось уколало його у горлі, як ножем, але дивлячись на танець світла зі снігом, то в провалля, то в блакить, або ж оглядаючи коненят і самого себе, немов на білому канаті над безоднею, йому хотілося заспівати: Гей, пропала стара весна із позавчора.

Неначе здогадуючись про бажання священника, дівчата весело розспівалися, спочатку невинно, а потім зовсім нескромно. Священник голосно кахикнув. Мовчазний, але достатньо бувалий Любко, кахикнув ще голосніше. Ніби у відповідь на це дівчата як тільки доспівали своє, почали проклинати ситуацію навколо, щоб продемонструвати пекельну силу, приховану в білих пухах. Та, що йшла попереду з лопатою, із сапфірними очима, подібними до Любкових, і припухлими дитячими губами, особливо завзято вигавкувала нехлюйну лайку у ритм лопати, якою відгортала сніг. У сьогоднішні часи, мабуть, ніхто не зрозумів би того набору проклять і вульгарних погроз. Досить сказати, що вони докоряли чортам пекельним походженням і усіма їхніми нечистими та розпусними матерями-чортицями, що походили з дна пекла. Священник кашлянув ще голосніше, дівчата ледь зауважили, бо розлютилися у розпачливому гавканні на злі сили. Священник вух не затикав, відіззався жартівливо:

— Ну, досить, діти! Дозвольте мені перевести подих.

— Перевести подих? — верескнула та з лопатою.

І знову кляла всіх курвів і пра-курвів чортівських, погрожуючи їм жахливо і нестримно. Деяких висловів священик зовсім не розумів, нарешті роздратовано крикнув:

— Забороняю вам, дівчата, такої огиди.

На це та з лопатою, озираючись перелякано, підбігла далеко вперед. Відгортаючи сніг з шумом, підгавкувала під носом, а друга у відповідь ледь бурмотіла.

Священик відклав вуха позад себе, йому здавалося, що він добре знав своїх парафіян. Адже він роками записував таємні примівки, призначені для шепотіння, для темряви і для ночі. Але такої вистави він ще досі не бачив. Видно, вони так завзято гавкали за наказом батька, а все задля того, щоб оберігати священика якнайсильніше. Там, де води з двох розлогих гірських хребтів, Кострича і Чорногори, наближалися одні до одних у піні, шумі і гуркоті, у булькотінні драконів, давлячись люттю, ніби для того, щоб розвалити дорогу і вирватись на світ, дівчата ошаленіли від страху чи від шаленої відваги. Неначе встав з могили вже похований, але захований до важких часів, старий шал захисту людської стихії від ворожих до неї стихій. Недарма Андрійко, наказуючи дітям зі щирої вдячності до священика, зачарував доньок до завзятості понад сили. «Не допустити їх, путами зв'язати, прогнати». Тільки коли води бурхливого Руського потоку злилися з Бистрецем, а вторована сanna дорога, відкрита і пласка, простяглася і чітко вела поперед себе, дівчата охололи, ніби небезпека минула. Поєднаний Бистрець там швидко віддаляється від дороги, вирає глибоко, але рівно, без гуркоту і без піни, без погроз. Священик нарешті відпочив від нехлюйства. Дівчата попрощалися, сором'язливо червоніючи, і побігли, наче на крилах, назад у гору. Любко провів священика двома конями до церкви.

ПОЯСНЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКИХ СЛІВ

Бахкати — стукати
Балта — стародавня сокира
Бамбірिति — чарувати
Банувати — тугувати
Бануш — мамалига на сметані
Бараболя — картопля
Бардка — розбійницький топірець
Башта — велике дерево
Бегекати — монотонно говорити або читати
Бердо — провалля
Береза — керівник коляди
Бесаги — наплічні мішки
Біланя — окована колода
Бортавий — дірявий
Ботей — стадо овець
Бовгар — пастух волів
Брага — мутний напій
Бухня — вбога хата
Будз — свіжий сир
Буката — кусень, шматок
Бирня — колода

Варко — небезпечно
Ватаг — головний пастух
Ватажко — лідер розбійників
Віверниці — сплутане коріння

Габа — хвиля
Гачі — штани
Гать — дамба
Галакати — покрикувати
Гатяр — старший на гаті
Годованець — прибраний син
Головиця — гірське джерело
Гомін — відлуння
Гук — водоспад
Гусянка — різновид йогурту

Гузиця — задниця
Гужва — шнур з лика

Глєг — заправка для виготовлення сиру
Гражда — оборонна хата
Гренджолі — різновид саней
Грунь — пагорб
Гудзула — жук
Гугля — весільна пелерина

Дараба — пліт
Дельборний — чудовий
Дедик — татусь
Дорненка — різновид новомодної сокири
Дримба — різновид музичного інструменту
Дука — багатій зі старого роду
Дурійка — шаленство
Диханя — створіння
Джега — кора і стружка, що залишились від корування
Дзявкати — гавкати
Джінджора — гірське зілля
Джемори — куці

Жертва — дракон
Жупаніца — панночка (румунською)
Жужукало — різновид забави

Зацурікатись — перелитись
Загата — накопичення колод підчас сплаву
Засова — лавина болота
Заволока — зайда, прибудда
Зведениця — незаміжня мати
Зимарка — хата з сіном, у якій худоба проводить зиму

Калабаня — глибока калюжа
Карчуги — сани
Кашиця — підмурівок з колод для дамби
Кичера — пологий гірський хребет
Кептар — кожушок, хутряна безрукавка

Керма — різновид стерна для управління дарабою
Керманич — стерновий дараби
Керон — керівник
Ключка — дерев`яний гачок, зачіпка
Колиба — курінь з дерева-кругляка
Корняги — грубе коріння
Кошара — загорожа для овець
Ковбур — заглиблення у ріці чи в потоці
Кресаня — капелюх з великим рондом
Кругляк — різновид танцю
Куява — пустирище
Курбало — джерело

Ледський (лядський) бік — «польська», тобто північна сторона
Карпат

Лісна — зла богинька, що висмоктує кров із мужчин
Ліжник — грубий шерстяний коц
Ландати — валандатись
Лилик — кажан
Лавада — 1) луг; 2) стадо вовків
Лодва — товста дошка
Ломаги — поламані гілки

Мацькола — густе болото
Мандаторія — управління мандатора (австрійського комісара)
Манта — різновид грубої шерстяної пелерини
Млака — мочарі
Мольфар — злий чарівник
Мразниця — джерело під снігом
Мигла — остаточно складені колоди біля води, приготовані до
сплаву
Миром — гуцульське привітання

Набій — твердо втоптаний сніг
Нявка — різновид русалки
Нужда — сум
Обертин — відсилення назад насланих чарів
Одчеканити — відрубати
Окошелитись — осісти, загосподарювати

Опришок — розбійник
Опинка — стародавня спідниця
Осовня — сонячна сторона гори

Паздзьокати — балакати
Паланич — різновид дерев'яної ложки
Перемітка — біла хустка на голову
Пупковий газда — осілий здавна, зі знаного роду
Підміна — підкидень
Пільги — круглі кілки, по яких скочуються колоди
Плай — широка пастуша стежка
Плавачка — сплав
Понова — перший сніг
Порташ — місце, де стоять стоси колод
Посіпака — гицель
Постоли — різновид взуття
Прошек — жебрак
Пришкрумлений — припалений
Примівка — закляття, формула чарів
Пушкарик — стрілець
Путня — дерев'яне відро
Путина — різновид дерев'яного дійника

Рахманний — лагідний, милосердний
Рахмани — святі десь далеко на Сході, посередники між небом і землею
Рахманське свято — свято рахманів (за 6 тижнів після Великодня)
Раква — дерев'яна кругла коробочка для масла чи сиру
Реваш — карби для розрахунків, що вживаються на полонині, чи дощечка з карбами
Розплес — танець на завершення коляди
Риза — жолоб зі стовбурів для спускання колод

Сапіна — різнови кирки
Сарсама — знаряддя
Спузар — господар колиби на бутині
Сус — коротка сокирка
Сигла — непрохідний ліс
Сикманич — помічник керманича

Тальба — частина дараби

Толока — 1) пасовище; 2) спільна праця, що закінчується забавою

Тугий рік — голодний

Туршеки — куці

Тиблі — кілки

Уставки — вишивка на сорочці

Шандарі — жандарми

Шарапатка — приبلуда з міста

Шлапак — покруч

Шимбале — загадка

Щезник — лісовий чорт

Фанте — одяг

Фівкати — свистіти

Флега — болото

Флояра — різновид великої сопілки

Фошкати — фиркати

Фурдига — тюрма

Фирис — тартак

Царинка — луг для косіння трави

Хітар — кордон

Холошні — штани

Хороми — коридор, сіни

Храм — церковне свято, відпуст

Челядь — жінки

Чигра — куці, гущавина

Ярига — малий яр

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША. ДЖЕРЕЛА	3
I. Джерела	7
II. Танасенько	20
III. Лісова смерть	29
IV. Рік 1864	55
V. У пупку	66
ЧАСТИНА ДРУГА. РУБАЧІ	105
I. Рубачі	107
II. Швидше! Швидше!	131
III. Жаб'ївці	190
IV. Старе тло	198
V. Вовк, коза і капуста	209
VI. Реваш	220
VII. Небезпечне джерельце	260
VIII. Електрика	294
IX. Бенкети одокії	299
X. Весна в бутині	316
XI. Для чого?	487
XII. Скрип керми	515
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ВЕСНЯНІ ВОДИ	561
I. Родичі за вибором	563
II. На той світ	590
III. Побратимство за відсутності віри	633
IV. Кінець чвар	711
Пояснення гуцульських слів	727

Літературно-художнє видання

Серія «Першодруки»

ВІНЦЕНЗ Станіслав

НА ВИСОКІЙ ПОЛОНИНІ

Книга друга

НОВІ ЧАСИ (ЧВАРИ)

Переклад з польської

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *І. В. Мазінг*

Художній редактор *О. А Гугалова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка *І. В. Мазінг*

Коректор *О. П. Яремчук*

Підписано до друку 20.08.2018. Формат 84×108^{1/32}.

Умов. друк. арк. 38,64. Облік.-вид. арк. 34,82.

Тираж 1200 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21 А, Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016.

Сайт та інтернет-магазин видавництва::

www.folio.com.ua

Електронна адреса:

market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів

у ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21 А, Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016.